150 YEARS OF CELEBRATING THE MAHATMA

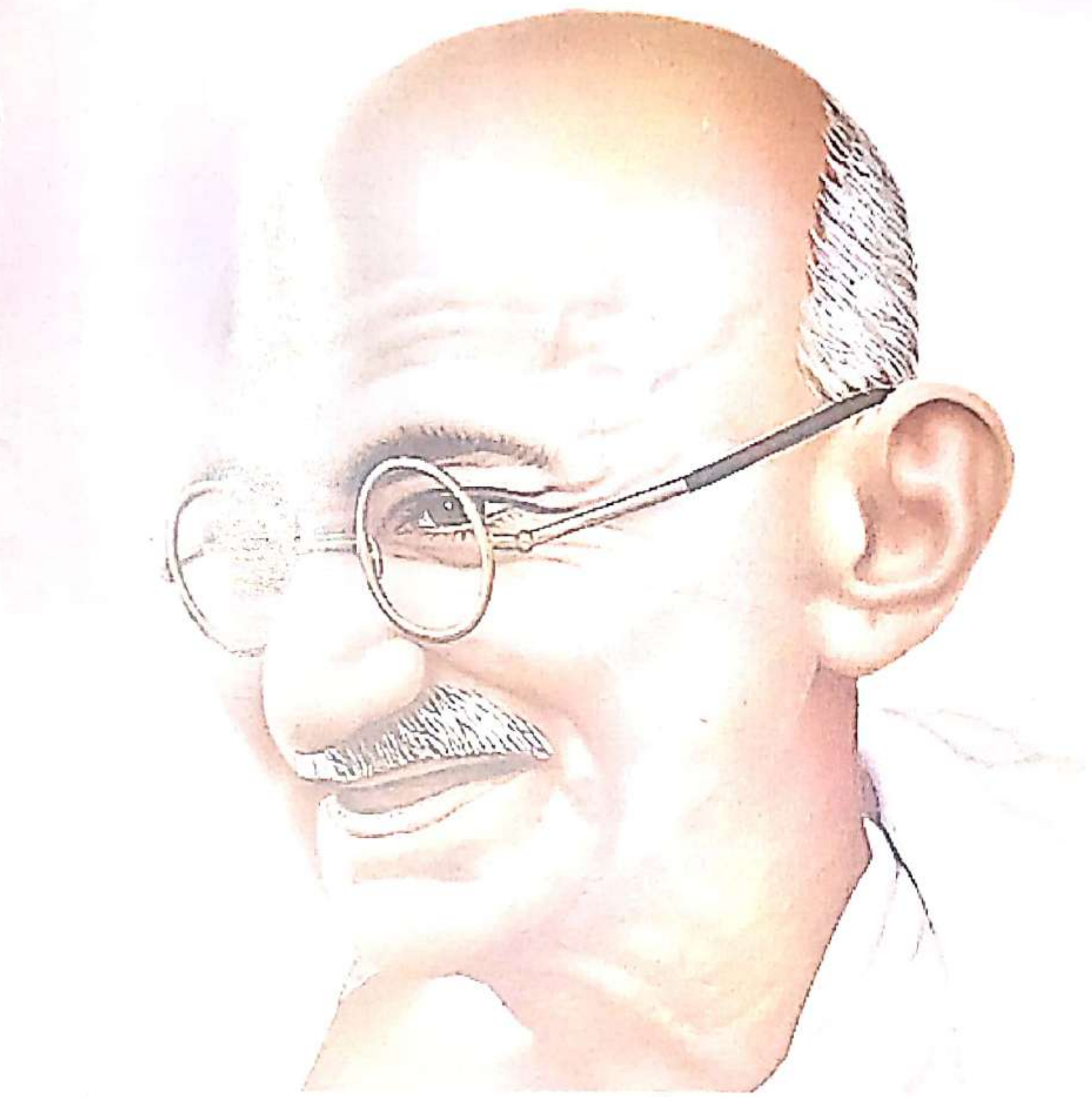

गांधी विचारधारा का जीवन और साहित्य पर प्रभाव

संपादक

डॉ. कीर्ति एस. जादव

डॉ. विनोदचंद्र जी. चौधरी

Scanned with CamScanner

ंधी विचारधारा का जीवन और साहित्य पर प्रभाव

संपादकः
डॉ कीर्ति एस० जादव
डॉ विनोदचंद्र जी० चौधरी

प्रकाशक
श्रीमती आर०एम०प्रजापति आर्टस कोलेज, सतलासणा
उत्तर गुजरात-३८४३३०

Scanned with CamScanner

Gandhi Vichardhara ka Jivan Aur Sahitya Par Prabhav'

Edit by : Dr. Kirtikumar S. jadav
Dr Vinodchandra G. Chaudhari

સંપાદન : હિન્દી વિભાગ

પ્રથમ આવૃતિ : ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૯

પ્રત : ૫૦

ISBN NO: 978-93-84601-08-9

All rights reserved, no part of this book may be reproduced or utilized in any form or by any mea electronic or mechanical including photocopy, microfilm, recording, email, web, publication or ar information storage and retrieval system without the written permission of the copyright owners.

મુદ્રક :
કોહિનૂર પ્રિન્ટર્સ, સતલાસણા

પ્રકાશક :
પ્રિન્સીપાલશ્રી,
શ્રીમતી આર. એમ. પ્રજાપતિ આર્ટ્સ કૉલેજ, સતલાસણા, જિ.મહેસાણા

Scanned with CamScanner

25 મધપાન નિષેધ અંગે ગાંધીજીનું ચિંતન વર્તમાન પરિપ્રેક્ષમાં– ડૉ શૈલેષ કે. જોષી 143

26 મહિલા સશક્તિકરણ પર ગાંધી વિચાર– માણુરભાઈ ટી.પરમાર 148

27 ભારતીય ભાષા વિષયક ગાંધીજીનું ચિંતન– ડૉ ભારતી એ.પટેલ 153

28 ગાંધીજીના યંત્રો વિષેના વિચારો– ડૉ મંજુલાબેન એ. પટેલ 159

29 મહાત્મા ગાંધીજી અને સમાજ સુધારણાની ચળવળ–ડૉ માલાબેન ડી.ગામીત 161

30 મહિલા સશક્તિકરણ પર ગાંધી વિચાર અને મીડિયા– આચાર્ય અમીતા .આર 166

31 रंगभूमि उपन्यास में गांधी विचारधार- कमलेश बी. पटेल 177

32 गांधीजी के सामाजिक जीवन पर विचार - डॉ पारूल ए. परमार 181

33 ગાંધી પત્રકાર,લેખક અને પ્રકાશક– ડૉ રમેશ એસ.પ્રજાપતિ 187

34 फणिश्वरनाथ रेणु के आँचलिक उपन्यासों में गांधी विचार - आई.डी.वाघेला 192

35 ગાંધીજીનું વૈચારિક આંદોલન – પ્રો દીલીપસિંહ ટી.પરમાર 199

36 ગાંધીજીનો ધર્મ અંગેનો ખ્યાલ – ડૉ ભગવાનભાઈ કે.પ્રજાપતિ 203

37 गुलाम मानसिकता का पहला दस्तावेजः पहला गिरमिटिया –डॉ सोमाभाई पटेल 210

38 ગાંધીજીના વિચારો અને વર્તમાન સમાજ જીવન–ડૉ.વિષ્ણુ આર.વણકર 220

39 ગાંધીજીના સિધ્ધાતો પ્રમાણે મનન સ્વચ્છતા અભિયાન વિષેના વિચારો –પ્રો અત્રિભાઈ પંડિત 222

40 ગુજરાતી સાહિત્ય પર ગાંધીજીનો પ્રભાવ– ડૉ યોગશચંદ્ર પટેલ 225

Scanned with CamScanner

ગાંધીજી નું વૈચારિક આંદોલન

પ્રો. દિલીપસિંહ પરમાર
આર્ટ્સ કોલેજ, સતલાસણા .
ગુજરાતી વિભાગ

ગાંધીજીની વૈચારિકતા વિશ્વમાં ખ્યાત તથા દર્શનીય છે. ગાંધી જેવા યુગ પુરૂષને પ્રાપ્ત કરવા માટે પૃથ્વીએ યુગો સુધી પ્રતિક્ષા કરવી પડે છે . વિશ્વની તમામ મહાન વ્યકિતઓ ગાંધીજી ને આદર અને માનવીય પ્રણેતા તરીકે જુએ છે. તેમનામાં રહેલી ઉચ્ચ કક્ષાની વિચારધારા માનવીયતાને મહાન શિખરોની સફર કરાવે છે. માનવતાનું શ્રેષ્ઠ ઉદાહરણ તરીકે આજે પણ ગાંધી અજર અમર છે. માનવતાના ઇતિહાસમાં કોઈ સોનેરી પાનું હોય તે ગાંધીજી છે. માનવતાના મહાકાવ્યમાં આ મહાપુરૂષનો જોટો જડે તેવો નથી . ગાંધીજી ની ઉચ્ચ વૈચારિક આદર્શમાં પણ માનવતા સંયમ તથા સાધનાનાં દર્શન થાય છે. ગાંધીજી માનવમાંથી માનવતાના સૌથી મોટા સંસ્કરણ તરીકે ઉભરી આવેલ છે. ગાંધીજી સેવાથી સાદગી હતા. આખા ભારતનું નહી વિશ્વના સ્વાભિમાન તરીકે ગાંધી આજે પણ અમર છે. ગાંધીજીની વૈચારિકતા વિશ્વના મહામાનવોમાં ઉચ્ચ કક્ષાની હતી તે બાબત સર્વવિદિત છે. હાડમાંસના લોચાવાળો માણસ આ પૃથ્વી પર અવતર્યા પછી પાછળની પેઢી તેમને માનશે નહી કે આવા હાડમાંસના લોચા વાળો માણસ થયો હશે.ગાંધીજીનો જન્મ એટલે નવા યુંગનો આરંભ અને ગાંધીજીનું મૃત્યું એટલે સુવર્ણ યુગ નો અંત .

ગાંધીજી માનવતાનું મહાકાવ્ય કહી શકાય. ગાંધીની અથસ્શાસ્ત્રી , વૈચારિક, દાર્શનિક, અહિંસા, સેવા, સાદગી,તત્વચિંતક તથા સાચા ઈન્સાન હતા . માનવીય ગુંણોથી ભરેલા આવા દેહ માં માનવતા ના દર્શન થાય છે.ગાંધીજી એક એવા સંતત્વથી વિનમ્ર અને ચેતનાશીલ ફકીરના રૂપમાં સંચાલિત હતા જેમણે એક સામાન્ય માણસની જેમ ચટાઈ ઉપર બેઠા બેઠા પ્રાર્થના કરતાં કરતા દુનિયાની સૌથી તગડી અને તાકતવર સામ્રાજયને હલાવી નાખ્યું હતું . ગાંધીજી એ આત્મબળ અને સત્યબળના જોરે દુનિયાની સૌથી મોટી સિયાસતને પાયામાંથી હલાવી નાખ્યા હતા. સાદગી અને સેવાના ભેખધારી ગાંધીજી વિશ્વની આવામાં માટે નવા સંદેશ સમાન હતા. આપણે ગાંધીને સમજી ન શકયા માટે ગાંધીની વિચારધારા ને માની નહી . આપણે ગાંધીની વિચારધારાને માની નહી માટે

Scanned with CamScanner

ગાંધીને મારી નાખ્યા . સાચું પુછીએ તો આપણે ગાંધીજીની હત્યા કરી કે સ્વયં આત્મહત્યા કરી લીધી. આપણે ગાંધીજીને મારી ને રાજનીતિમાંથી નીતિ ને મારી નાખી . ધર્મમાંથી ધર્મ ની હત્યા કરી નાખી. ગાંધીજી એ પ્રાર્થનાથી અંગ્રેજ સામ્રાજય ને હલાવી નાખ્યું, આત્માબળથી તેના પાયા હસમચાવી નાખ્યા. સામાન્ય માણસની જેમાં જીદગી જીવતાં જીવતાં કામ કરતા કરતા ,ઈશ્વર,સંત યા અવતાર ન કહેવાયા વગર , સંપ્રદાયી અને ધર્મવાદી કહેવડાવ્યા વગર અંગ્રેજોની સિયાસત હલાવીને રાખી દીધી. આધુનિક શસ્ત્રોની હોડ અને ધર્મની કટરતા વચ્ચે આપણે સંત અને શસ્ત્રમાં ફર્ક સમજીશું કે નહી ? સેવા અને સાધનાને માનીશું કે નહી ? જીદગી અને બંદગીને એક માનીશું કે નહી ? આધુનિક શસ્ત્ર ની હોડમાં માનવતા આપણાથી ઘણી પાછળ છુટી ગઈ છે. ગાંધીજી હત્યા કરી છે આજે પણ હજારો નાથુરામ ગાંધીત્વની હત્યા નહી કરી શકે તે બાબત સર્વવિદિત છે. ગાંધીની વૈચારિકતા માનવતાના પાય પર ચણાયેલી છે. માનવતાના વિરોધીઓ માટે ગાંધી એક લપડાક છે.

ગાંધીજી આજે પણ જીવે છે. તમારા અને મારા અંદર ગાંધી આજે પણ હયાત છે. આવા ગાંધીજીની આજે નિર્વાણ દિન છે. ત્યારે તેમની વૈચારિતા ને લોકચેતનામાં ફરી જીવિત કરવાની ખાસ જરૂર છે. ગાંધીજીની વૈચારિકતાને લોકમાનસમાં ઉતારવાની ખાસ જરૂર આજે છે. આજના સમયે પણ ગાંધીજી પ્રાસંગિક છે, તેમાં બે મત નથી. ગાંધીજી માનવતાનું મહાકાવ્ય છે. સંવેદના અને માનવીયતા તેમના પરમ ગુણો છે. અમેરિકાના માર્ટિન કિંગ લ્યુંથર અને મહાત્મા ગાંધીજીની તુલના વિશ્વના બૌધિકો આજે પણ કરી રહયા છે. વીસમી સદીનો શ્રેષ્ઠ માણસ કોણ ? માર્ટિન કિંગ લ્યુંથર કે મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી ? વિશ્વના તમામ બૌધ્ધિકોએ સ્વિકાર્યુ કે વીસમી સદીનો શ્રેષ્ઠ માણસ એટલે મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી આવા ગાંધજી વિષે જયારે પણ કહેવામાં આવે ત્યારે એવું ચોકકસ કહી શકાય કે ગાંધીજી એટલ માણઈ નહી પણ માણસાઈનો દિવો. સ્વાભિમાન તથા તેમનો સત્ય પ્રત્યેની નિષ્ઠા માનવતાના કેન્દ્રબિંદુ છે. ગાંધીજીની સત્ય, અહિસા, કરૂણા તથા સ્વાભિમાન તેમના વ્યકિતત્વના મૂળભૂત ગુણો હતા. ગાંધીજી સામાન્ય માણસમાંથી વિશ્વ વિભુતિ બનવા પાછળ નું કારણ તેમની વૈચારિકતા . એક વિવેચકે કહયું છે કે આ વિશ્વ પર શાસન હંમેશા વિચારો જ કરે છે. વિચારોનું વૈચારિક આંદોલને સમસે સમયે વિશ્વને નવો પથ બતાવ્યો છે તે ચાહે હિન્દુસ્તાન નું સ્વાતંત્રતાનું આદોલન હોય કે અમેરિકન કાંતિ . તેના મૂળમાં કોઈ વૈચારિક મહાનાયક નો ફાળો અવશ્ય રહેલો છે. ભારતની આઝાદી માટેની ચળવળમાં ગાંધીજીની વૈચારિકતા એ વિશ્વ સમાજને વિચારતો કરી દીધો.

Scanned with CamScanner

તેમની અહિંસાત્મક વિચારધારા, સત્યતાની વિચારધારા, કરૂણાની વિચારધારા, માનવતાની વિચારધારા, વિશ્વસમતાની વિચારધારા આવી અનેક માનવીય પરિબળવાળી વિચારધારા થી ગાંધીજી ઓતપ્રોત હતા. તેમને રાજકીય અને સામાજિક ક્ષેત્રમાં અહિંસા અને સત્ય જેવા માનવીય ગુણોની મદદથી હસ્તક્ષેપ કર્યો અને પ્રબળ વિરોધ પણ કર્યો. ગાંધીજી ભારતના રત્ન જ નહિ પણ માનવતાના મહાકાવ્ય સમાન હતા. તેમની વચારધારા એ દેશ અને દુનિયાને નવા રસ્તા પર ચાલવા મજબુર કર્યા. ગાંધી એટલે હાડમાંસનો બનોલો વૈચારિકતાથી ભરોલો માનવતાના આડ હેઠળ છુપાયેલા એક મહાપુરૂષ. આવા મહાપુરૂષ વિષે એટલું ચોકકસ કહી શકાય કે ગાંધીજી એટલે વિશ્વ વિભૂતિ. ભારત જ નહી વિશ્વની વિભૂતિઓમાં ગાંધીજીની વિચારધારા અજર અમર છે. તેમની વિચારધારા માનવતાનો પથ છે. ગાંધીજીની અહિંસા વિશેની વિચારધારા તદ્દન અલગ જ નજર માં આવે છે. એક દિવસ આશ્રમમાં એક વાછરડું રોગથી પિડાઈરહયું હતું ત્યારે ગાંધીજી એ તેને ઈનજેકશન આપીને મારી નાખવા માટે ભલામણ કરી. તેઓ માનતા હતા કે તે પિડાય એના કરતાં તેને તે પીડામથી મુક્તિ મળે. ગાંધીજી માનતા હતા કે મારે જો હિંસા કે ડર બંનેમાંથી પસંદગી કરવામાં આવે તો પહેલા હું હિંસાને પસંદ કરીશ. કેમ કે ડરપોક એ વ્યકિતત્વ વિકાસને રંધતો એક ગુણ છે તેમાંથી જો મુક્તિ મેળવવી હોય તો હિંસાને સ્થાન આપવું જ પડે. આ પ્રકારની ગાંધીજી ની અહિંસા વિષેની વિચારધારા હતી.

કરૂણાની વિચારધારા ગાંધીજીને બચપણથી જ હતી. ગાંધીજી માનતા હતા કે માનવતાના વિકાસ માટે કરૂણા માનવનો અંક અનિવાર્ય ગુણ છે. માનવતાના વિકાસમાં સહભાગી થઈ શકે એવી કોઈ બાબત હોય તો તે છે કરૂણા . ગાંધીજી એ આ વિશ્વને કરૂણા નો મહાન સંદેશ આપ્યો જેને કારણે દુનિયાના લાખો ગરીબ, વંચિત, કચડાયેલી પ્રજાને તે પીડામાંથી મુક્તિ મળી. ગાંધીજી માનતા હતા કે વંચિત, પિડીત, દલિત જનતાના હક અધિકારની વાત કરવી તે પણ એક કરૂણાનો ભાગ છે. સત્ય વિષે ગાંધીજી ની વૈચારિકતા હતી કે સત્યને પોતાના જીવનનો મહત્વનો ભાગ બનાવી દીધો હતો. તેમણે પોતાના સમગ્ર જીવનને સત્ય, અહિંસા અને કરૂણાની એક પ્રયોગશાળા બનાવી દીધી હતી. તેમના જીવનની પ્રયોગશાળામાં તેઓ નીત નવા માનવીય અભિગમવાળા પ્રયોગો કરતા હતા. ગાંધીજીનું સમગ્ર જીવન માનવીય અભિગમથી પ્રેરિત હતું. તેમના જીવનમાં અનેક પ્રયોગો દ્વારા એ સત્ય સિધ્ધ કરી દીધી. સ્વચ્છતા માટે ગાંધીજીની વિચારધારા સ્વકેન્દ્રીત હતી તેઓ માનતા હતા કે

Scanned with CamScanner

પોતાનું દરેક કાર્ય વ્યકિતએ પોતાએ જ કરવું પડે. ગાંધીજી પોતાનું સંડાસ સાફ કરવાનું પણ પોતે જ કરતા હતા. જે ઓરડામાં તેઓ રહેતા તે પોતેજ સાફ કરતા હતા. ગાંધીજીની સ્વાવલંબન વિષેનો વિચાર પણ સ્વાબલંબનને આધારિત હતો તેઓ માનતા હતા કે ખાદી સ્વાવલંબનનો સરસ વિચાર તેમણે વહેતો મુકયો. તેમણે કયું હતું કે ખાદી ના ચરખા દ્વારા સ્વાવલંબન લાવી શકાય છે. આજે દરેક યુંવાન હાથને કાની જરૂર છે, બેકારી દિન પ્રતિદિન વધી રહી રહી છે. લોકોને કામ નથી તેવા સંજોગોમાં માણસ ને કામ મળવું બહું કઠિન છે. સ્વાલંબનનો ગાંધીજી નો વિચાર દાદ માગી લે તેવો હતો. દરેક હાથમાં કામના હિમાયતી હતા. તેમના જીવનનું મહાન કાર્ય સ્વચછતા તરફ કાર્ય કરવાનું હતું. ગાધીજી સ્વાવલંબન ને વધું મહત્વ આપતાં હતા. . ખાદીમાં ઉત્પન્ન તયેલ સ્વાવલંબન દેશના ભવિષ્ય માટે ઉત્તમ ભવિષ્યનું નિર્માણ કરવાની દિશામાં તેમનું પગલું યોગ્ય છે.

કુલ મિલાકર એવું કહી શકાય કે ગાંધીજી એટલે વ્યકિત તો ધરા જ પણ મહાન વ્યકિતત્વ પણ કહી શકાય. ગાંધીજી એટલે ગાંધી નહી પણ ગાંધીત્વ. ગાંધીત્વ એક મહાન દાર્શનિક્તા છે. તેમાં દાર્શનિકતામાં ગાંધીની તોલે કોઇ આવી શકે નહી . ગાંધીજી તેમના જીવનમાં સ્વયં એક આદર્શ હતા. દુનિયાની તાકતવર સત્તાને ગાંધીજીએ ફકત પ્રાર્થના, સત્ય તથા આત્મબળના જોરે પરાજીત કરવાનું કાર્ય કર્યુ .માટે જ કહેવાય છે કે ગાંધી એક વ્યકિત તથા ગાંધીત્વ એક વ્યકિતત્વ પણ છે જ . ગાંધીજીના આદર્શા આજે દૂનિયાના ખુણે ખુણે વ્યાપ્ત છે ત્યારે ગુધીજીના મૃત્યું પછી પણ એવું કહી શકાય કે ગાંધીનો જન્મ એટલે નવા યુગ તથા આદર્શાનો શિષ્ટાચાર પ્રથાનો સિરસ્તો .

Scanned with CamScanner

ઉપનિષદોનું તત્ત્વજ્ઞાન

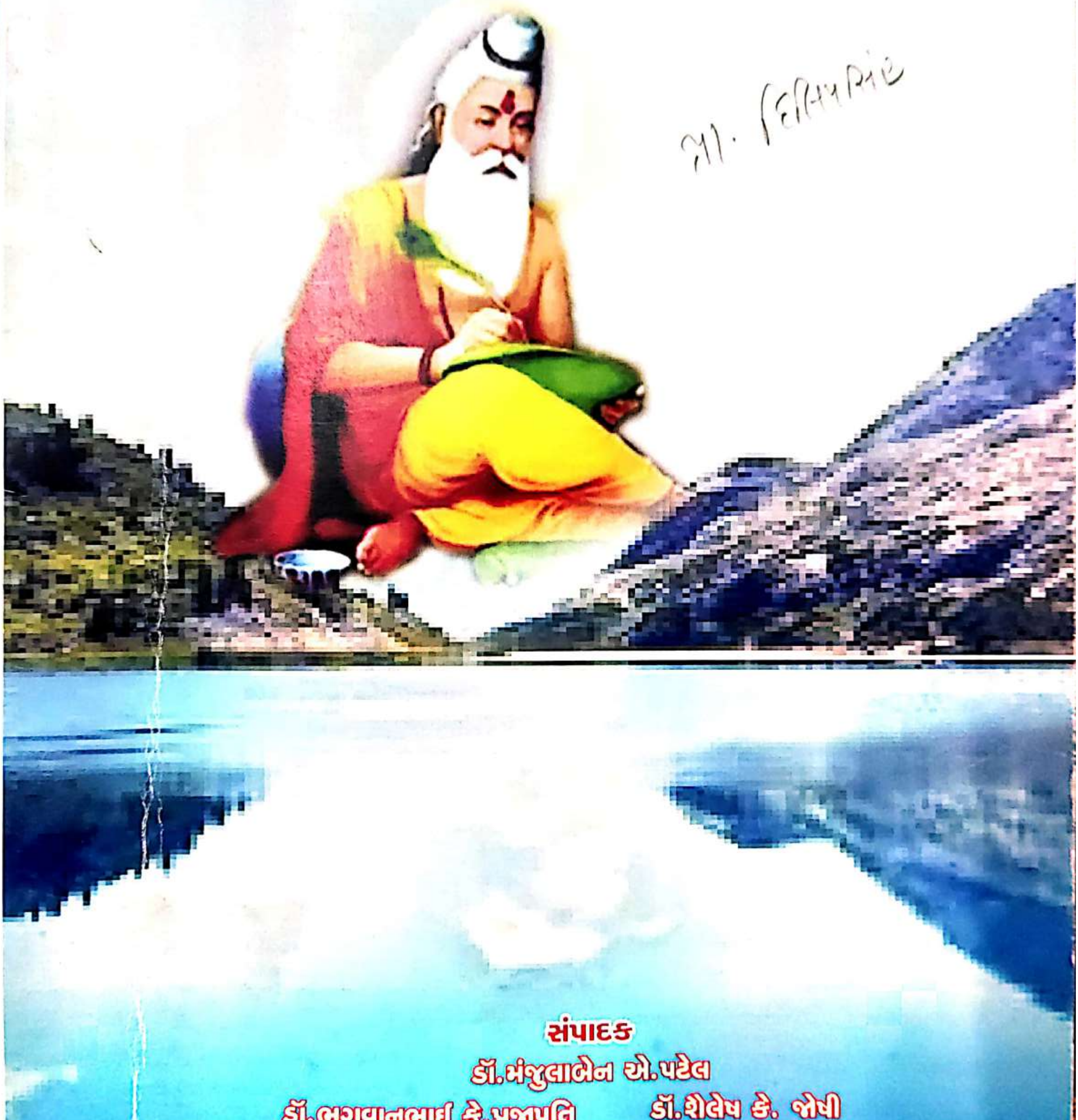

સંપાદક

ડૉ.મંજુલાબેન એ.પટેલ

ડૉ.ભગવાનભાઈ કે.પ્રજાપતિ

ડૉ.રમેશ એસ.પ્રજાપતિ

ડૉ.શૈલેષ કે. જોષી

ડૉ.ભારતી એ.પટેલ

Scanned with CamScanner

ઉપનિષદોનું તત્વજ્ઞાન

Upnishado nu Tattvagyan

સંપાદન : સંસ્કૃત વિભાગ

પ્રથમ આવૃત્તિ : જાન્યુઆરી ૨૦૧૯

પ્રત : ૫૦

ISBN : 978-93-84601-06-5

All rights reserved, no part of this book may be reproduced or utilized in any form or by a
electronic or mechanical including photocopy, microfilm, recording, email, web, publicatio
information storage and retrieval system without the written permission of the copyright o

મુદ્રક :
કોહિનૂર પ્રિન્ટર્સ, સતલાસણા

પ્રકાશક :
પ્રિન્સીપાલશ્રી,
શ્રીમતી આર. એમ. પ્રજાપતિ આર્ટ્સ કૉલેજ, સતલાસણા, જિ.મહેસાણા

Scanned with CamScanner

૨૩	The Wisdom of the Isavasya Upanishad	ડૉ.દિપક કે. દેસાઈ
૨૪	ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદનો કર્મયોગ	ડૉ.ભરતભાઈ એસ. પટે
૨૫	ઉપનિષદોમાં યોગ	પ્રા.ધર્મેન્દ્રભાઈ જી. પટેલ
૨૬	*उपनिषदो मे मूल्य परक शिक्षण (वर्तमान परिप्रेक्ष्य मे..)*	ડૉ.દક્ષા કે. જોષી
૨૭	નરસિંહ મહેતાની કવિતામાં તત્ત્વદર્શન	ડૉ.યોગેશ ડી. પટેલ
૨૮	સાંપ્રત સમયમાં ઉપનિષદોની ઉપયોગિતા	ડૉ.અર્પિતાબેન જી. પટેલ
૨૯	છાંદોગ્યોપનિષદમાં આત્માનું સ્વરૂપ	ડૉ.રઘુભાઈ કે. પટેલ
૩૦	*उपनिषदो में देवी शकित*	પ્રા.ડૉ.રાધાબેન એમ. પટેલ
૩૧	*ईशोपनिषद मे विधा – अविधा*	ડૉ.વૈશાલી જે. પટેલ
૩૨	ઉપનિષદમાં શાંતિમંત્ર	ડૉ.ભરતભાઈ એમ. પટેલ
૩૩	*केन उपनिषद में उमा – हेमवती की कथाके द्धारा अध्यात्म*	પ્રા.પંડયા વિજયકુમાર પી.
૩૪	ઉપનિષદમાં જીવન ઉપદેશ	ડૉ.કમલેશભાઈ પટેલ
૩૫	ઉપનિષદોમાં કઠોપનિષદનું સ્થાન	પ્રા.દિલીપસિંહ ટી. પરમાર
૩૬	*उपनिषत्सु ब्रह्मतत्त्वम्*	ડૉ.અશ્વિન કે. રાજગોર
૩૭	*उपनिषद् : हिन्दू संस्कृति की अमूल्य निधि*	ડૉ.મમતા શર્મા

Scanned with CamScanner

 ISBN : 978-93-84601-06-5

ઉપનિષદોમાં કઠોપનિષદ સ્થાન

– પ્રા.દિલીપસિંહ ટી. પરમાર
આર્ટસ કોલેજ સતલાસણા

કવિશ્રી નાનાલાલ કહે છે કે 'ઉપનિષદ એટલે કેટલાક શ્રોતાઓની સભા. જેમ 'પરિષદ' એટલે ટોળે મળેલ સાર્વત્રિક સમુદાયની સભા. પ્રાન્તનો કે દેશનો મહાસમુદાય મળે અને સમગ્ર ચિન્તવન કરે તે પરિષદ. થોડાક ગુરૂ, શિષ્યો કે સમાનવતી બ્રહ્મ નિષ્ઠો મળે અને એકાંતિક ચિંતન કરે તે ઉપનિષદ. ઉપનિષદોમાં અત્યંત ગહન ચિંતન અત્યંત સરલ શબ્દોમાં અભિવ્યક્ત થયું છે. ભાષાની સરલતા સાથે સાથે તેમાં લાલિત્વ, માધુર્ય પણ જણવાય છે. ઉપનિષદો કેટલીક વાર ગૂઢ, વિરોધાભાસી, સમજવામાં મુશ્કેલ શબ્દોમાં પ્રયોગો પણ કરે છે.

ઉપનિષદો સેંકડો ઋષિમુનિઓની તત્વચર્ચાના નિષ્કર્ષ રૂપે પ્રગટેલાં છે. ઉપનિષદોમાં કેટલાક ઋષિઓના તથા તત્વજ્ઞાનીઓના નામાં આવે છે. જેમ કે 'કઠોપનિષદ કંઠ' શાખાના પ્રવર્તક 'ઋષિકઠ' જ આ ઉપનિષદના રચનાકાર હોવા જોઈએ. 'કઠોપનિષદ' કેટલાક વિદ્વાનોની બીજા કોઈ ઉપનિષદો આ (કઠોપનિષદ) ની તુલનામાં આવી શકે તેમ નથી. કવિ ન્હાનાલાલ પણ એની સાથે સહમત થતાં રહે છે. 'સગોચર વાતો પરત્વે આ કથન સાચું છે.'

ઉપનિષદો જ્ઞાની ગંગોત્રી છે. અધ્યાત્મ જ્ઞાનની જમનોત્તર છે, પ્રેરણાની સરસ્વતી છે. ઉપનિષદ ગ્રંથો ભારતીય તત્વ – ચિંતનના ઉચ્ચતમ શિખરો છે. ઉપનિષદો તત્વજ્ઞાનના ઉચ્ચતમ શિખરોને સ્પર્શતા ગ્રંથો છે. ઉપનિષદોમાં ભારતીય તત્વચિંતનની પરાકાષ્ઠા છે. 'ઉપનિષદ' શબ્દને સરળ રીતે સમજીએ તો પ્રાચીન કાળમાં તપોવન સંસ્કૃતિમાં આશ્રમનાં વૃક્ષો નીચે ગુરૂ અને શિષ્યો બેસતા. ગુરૂના પગ પાસે શિષ્યો બેસતા. આ જ્ઞાન પ્રાપ્ત હતું. તેથી પાત્રતા જોઈને ગુરૂ નજીક બેસાડીને શિષ્યોને જે જ્ઞાન આપતા તે ઉપનિષદ. ટૂંકમાં ઉપનિષદો આત્માને બ્રહ્મ પાસે પહોંચાડે છે. સવિધાનો નાશ કરે છે. તેથી આ ગ્રંથો 'ઉપનિષદ' કહેવાય છે.

કઠોપનિષદમાં કાવ્યતત્વ અને પરમતત્વનું જ્ઞાન આ બંનેનો જબરો સુમેળ સધાયો છે. કઠોપનિષદની રજૂઆત સ્પષ્ટ, સુઘડ, સુવ્યવસ્થિત માર્ગદર્શનયુક્ત, મધુરભાષામાં મઢાયેલી છે. ઉપનિષદની શરૂઆત વાર્તાની માફક રસપ્રદ રીતે થાય છે. તે પછી વિચારો ઉંડા ઉંડા જતા જાય છે.

શ્રી છોટેલાલ ચંદ્રશંકર શાસ્ત્રી કહે છે કે 'સર્વ ઉપનિષદોમાં કઠોપનિષદ ઉત્તમ છે.

Scanned with CamScanner

 ISBN : 978-93-84601-06-5

વિચારોન્નતિ, અર્થગાંભીર્ય, સંકલ્પ, સૌન્દર્ય અને શુદ્ધ ભાવનાથી ભકિતનછ બાબબતમાં જાતે અર્થવેવેદ સાથે તો કેટલાકના મતે સામવેદ સાથે સબંધ છે. કૃષ્ણયજુર્વેદની એક શાખા 'કઠ' શાખા તરીકે જાણીતા છે. આ શાખાની સંહિતા 'કાઠક' સંહિતા કહેવાય છે. કઠોપનિષદ કઠબ્રાહ્મણ કે કઠસંહિતામાંથી લેવાયું હોય તેવું માની શકાય. સર્વે ઉપનિષદમાં 'કઠોપનિષદ' ઉતમ ગણાય છે અને એટલું તો કબૂલ કરવું જ જોઈએ કે વિચારોની ઉન્નતિમાં અર્થના ગાંભીર્યમાં સંકલ્પના સૌન્દર્યમાં તથા શુધ્ધ ભાવનાવાળી ભકિત વિશે બીજા કોઈપણ ઉપનિષદો આની તુલનામાં આવી શકે તેમ નથી. શાસ્ત્રી છોટાલાલ ચંદ્રશંકર.

કઠોપનિષદના આરંભે ઋષિએ વાર્તાથી વાચકોનુ કુતૂહલ જાગૃત કરીને યમની પાસે સ્વયં મૃત્યુ સમક્ષ નચિકેતાને ઉપસ્થિત કરીને ***મૃત્યોર્મા અમૃતં ગમય*** ની વાણી અહી સિધ્ધ કરી છે. યમ એટલે મૃત્યુને ગુરૂ બનાવીને નચિકેતા અમૃતના કોળિયા ભરે. તેમાં કેટલો ધ્વનિ છે આત્મા અને પરમાત્મા વિષયક રહસ્યોના પડદાઓ ઉઘડતા ને ઉપડતા જાય છે. વિશ્વશાંતિ, સ્વશરીર, શાંતિ, આત્મશાંતિ અને મહાશાંતિનું અનુસંધાન ઉપનિષદનું અંતિમ ધ્યેય છે. આથી વિષયની રજૂઆત સ્પષ્ટ, સરળ, સુગમ અને કશાય આવરણ વિનાની બની છે. યમ નચિકેતાને જે સમૃધ્ધિનો પણ ખ્યાલ આવે છે. નચિકેતાના સંયમમાં તત્કાલીન બૌધ્ધિક વર્ગની નિઃસ્પૂહ અર્ક સર્જી ન શકે. એ માટે તો મુમુક્ષુઓનો વર્ગ સમર્પણની ભાવનાવાળો હોવો જોઈએ. આવું ચિંતન પચાવનાર સમાજ પણ હોછો જોઈએ. તત્કાલીન તંદુરસ્ત સમાજનું અહી પ્રતિબિંબ પડે છે.

કઠોપનિષદની શૈલી રોચક તથા તર્કગમ્ય અને બુધ્ધિગમ્ય છે. આ કૃતિમાં તત્વમાં રહસ્યોને મધુર, સરળ અને સચોટ **યમૈવેષ વૃણુતે** બ્રહ્મ જેની પસંદગી કરે છે. તે જ તત્વને જાણી શકે છે. આ સ્થળે 'ભગવતકૃપા' 'બ્રહ્મકૃપા' ની વાત થઈ છે. જેમાં ભકિતનું બીજ રહેલું છે. આમ કઠોપનિષદમાં જ્ઞાન, કર્મ અને ભકિતનો સુમેળ છે. કઠોપનિષદના વિચારોથી ભગવદગીતાકાર પણ પ્રભાવિત છે. ગુરૂ અને શિષ્યની ઉદાત્ત ભાવનાઓ અહી સંગ્રહીત છે. કઠોપનિષદના વિચારોની અસર ભારતીય તત્વજ્ઞાન પણ ચિર સ્થાયી છે.

Scanned with CamScanner

ઉપનિષદોનું તત્ત્વજ્ઞાન

સંપાદક

ડૉ. મંજુલાબેન એ. પટેલ

ડૉ. ભગવાનભાઈ કે. પ્રજાપતિ

ડૉ. શૈલેષ કે. જોષી

ડૉ. રમેશ એસ. પ્રજાપતિ

ડૉ. ભારતી એ. પટેલ

Scanned with CamScanner

અનુક્રમણિકા

ક્રમ	લેખ	લેખક	પાના નં.
૧	*अविद्यया मृत्युं तीर्त्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते*	પ્રો.ડૉ.મણિભાઈ ઈ. પ્રજાપતિ	૧ - ૫
૨	બૃહદારણ્યકોપનિષદમાં પ્રાણનું સ્વરૂપ	ડૉ.દેવિસિંહ બી. રાઠવા	૬-૧૧
૩	*उपनिषदो मे वैज्ञानिक तथ्य*	ડૉ.મનુભાઈ એસ. પ્રજાપતિ	૧૨-૧૫
૪	ઉપનિષદો ભારતીયતત્ત્વ ચિંતનના શિખરો	પ્રા.ડૉ.મંજુલાબેન એ. પટેલ	૧૬-૧૮
૫	**केनोपनिषद मे ब्रहमविधा**	ડૉ.ભગવાનભાઈ કે. પ્રજાપતિ	૧૯-૨૩
૬	ઉપનિષદોનું તત્ત્વચિંતન	પ્રો.ડૉ.રમેશ એસ. પ્રજાપતિ	૨૪-૨૬
૭	ઉપનિષદોમાં વાણી	પ્રા.ડૉ.શૈલેષ કે. જોષી	૨૭-૩૧
૮	બૃહદારણ્યકોપનિષદની કર્મ અને પુર્નજન્મ વિષયક સંકલ્પના	પ્રા.ડૉ.ભારતી એ. પટેલ	૩૨-૩૬
૯	**प्रश्नोपनिषद् मे प्राणविधा का महत्व**	ડૉ.કરુણા ત્રિવેદી	૩૭-૪૨
૧૦	**केनोपनिषद्** અને **मुण्डकोपनिषद्** માં બ્રહ્મ – સૃષ્ટિ સંબંધિ ચિંતન	ડૉ.નવઘણસિંહ બી. વાઘેલા	૪૩-૪૭
૧૧	ઉપનિષદોમાં શાંતિપાઠ	પ્રા.ડૉ.રાકેશકુમાર એન. જોષી	૪૮-૫૩
૧૨	**उपनिषदों में आत्मा की उपयोगिता**	ડૉ.વર્ષા એચ. પટેલ	૫૪-૬૦
૧૩	ઈશાવાસ્ય -- ઉપનિષદનું તત્ત્વજ્ઞાન	ડૉ.રાકેશ આર. જોષી	૬૧-૬૫
૧૪	**उपनिषदों का संदेश**	ડૉ.અરવિંદ પી. પટેલ	૬૬-૭૩
૧૫	**मांडूक्य उपनिषद में आत्मा और ब्रह्म की एकता**	ડૉ.કે.એસ.જાદવ	૭૪-૭૭
૧૬	**उपनिषदों मे व्यावहारिक तत्त्वज्ञान**	ડૉ.વિનોદચંદ્ર જી. ચૌધરી	૭૮-૮૨
૧૭	ઉપનિષદોમાં અભેદ ઉપાસના	ડૉ.દીપકકુમાર પી. જોષી	૮૩-૮૯
૧૮	**'मुण्डकोपनिपद' अविनाशो ब्रह्म का विराट स्वरूप**	ડૉ.જ્યોત્સના સી. રાવલ	૯૦-૯૩
૧૯	ઉપનિષદોમાં બ્રહ્મતત્ત્વ	ડૉ.કે.કે.ભેડા	૯૪-૯૭
૨૦	**'बृहदारण्यकोपनिषद'** માં યાજ્ઞવલ્કય – જનક સંવાદ દ્વારા પરબ્રહમને પામવાની યાત્રા	ડૉ.મનોજ એલ. પ્રજાપતિ	૯૮-૧૦૩
૨૧	કેનોપનિષદ્ – એક અધ્યયન	ડૉ.ભગવાનભાઈ કે. ચૌધરી	૧૦૪-૧૦૭
૨૨	ઈશોપનિષદનો સાંપ્રત સંદેશ	ડૉ.મનસુખ પી. પટોળિયા	૧૦૮-૧૧૧

Scanned with CamScanner

 ISBN : 978-93-84601-06-5

केनोपनिषद् में ब्रह्मविद्या

डॉ. भगवानभाई के. प्रजापति
आर्टस कोलेज, सतलासणा

उपनिषद् हमारी सब से मूल्यवान निधि है । विश्व के समग्र मानवसमाज को नव चेतना देता है और आध्यात्मिक शांति प्रदान करता है । अतल रत्नाकर को गम्भीरता भेदकर तदन्तः स्थित रत्नराजि आहरण करना जिस प्रकार सरल साध्य नहीं है उसी प्रकार उपनिषद् का अध्ययन करके तन्निहित ज्ञानरत्नराजि सहज साध्य प्राप्त करना सम्भव नहीं है । तथापि यथासाध्य प्रयत्न करके जो प्राप्त होता है वह आहरण करना वांछनीय है ।

केनोपनिषद् सामवेदीय तलवकार शाखा का नवम अध्याय है । उपनिषद् के प्रारम्भ से ही सूचित हुआ है कि गहन आत्मतत्त्व समझना और समझाना ही उसका लक्ष्य है । ब्रह्मविद्या के अधिकारी के संदर्भ में ऋषि ने कहा है कि

तस्यै तपो दमः कर्मेति प्रतिष्ठा वेदाः सर्वाङ्गानि सत्यमायतनम्[1]

तपस्या, इन्द्रिय नियंत्रण, कर्मयोग और सत्य का आचरण नितान्त आवश्यक है । यह ब्रह्मविद्या के आधार है ।

तप अर्थात् शरीर, इन्द्रिय और मन का समाधान, दाम-विषयों से निवृत्ति, कर्म-वर्णाश्रम उचित वैदिक कर्म, कर्म और ज्ञान के प्रकाशक चारों वेद तथा उनके अंग छः वेदाङ्ग के स्वाध्याय से सम्पन्न हो वही उपनिषद् विद्या के अधिकारी है । उसी में ब्रह्मविद्या की प्रतिष्ठा होती है और उसी की बुद्धि इस उपनिषद् का सच्चा निवासस्थान है । तप और दम विवेक वैराग्य के फल है तथा मुमुक्षुत्व के हेतु है ।

ब्रह्म की प्राप्ति के लिए सत्यनिष्ठ बन के कर्म और विद्या का अनुशीलन करना चाहिए । कर्म उसकी भूमि है, तप तथा दम इसका खाद-पानी है । सत्य इसका बीज है । इसमें से विद्याएँ स्फूरित होती हैं, ये ब्रह्मविद्या के अंग है । ऐसी जीवनवृक्ष की आत्मा वे

Scanned with CamScanner

ISBN : 978-93-84601-06-5

कहा है ।

शिष्य अपने ब्रह्मनिष्ठ गुरू से प्रश्न करता है-

ॐ केनेषितं पतति प्रेषितं मनः ।
केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः ।
केनेषितां वाचमिमां वदन्ति ।
चक्षु श्रोत्रं क उ देवो युनक्ति ।।[२]

किससे स्फुर्तियुक्त होकर मन संचालित होता है । किससे प्राण संचारित होता है ? किससे मनुष्य ईप्सित वचन को प्रकाश करता है ? कौन है वह देवता जो चक्षु और श्रवण को स्व-स्व विषयों में नियुक्त करते हैं ? यही जिज्ञासा के साथ केनोपनिषद् का प्रादुर्भाव हुआ है ।

प्रथम प्रश्न में 'इषितम्' और 'प्रेषितम्' पदों का प्रयोग सारगर्भित किया है । मन के अपने विषयों में जाने के पीछे इच्छा किसकी है (इषितम्) और आज्ञा किसकी है (प्रेषितम्) ? अर्थात् मन का शासक कौन है ? इसका प्रश्न है प्राण को कौन अपने कार्यों में नियुक्त करता है और किसके द्वारा प्रेरित हुआ वह उन कार्यों में चलता है । तीसरा प्रश्न है लोग वाणी बोलते हैं । हम अपनी इच्छा से बोलते हैं या किसी दूसरे की इच्छा से बंधे हुए से बोलते हैं ? चौथा प्रश्न है कौन देव इन चक्षु और श्रोत्र-इन्द्रियों को अपने-अपने विषयों में प्रयोजित करता है ? मनुष्य के अन्तः स्थित वह दृष्टा श्रोता और मन का संचालक कौन है ? इसके उत्तर में ऋषि ने कहा-

श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो यद्
वाचो ह वाचं स उ प्राणस्य प्राणः ।
चक्षुषश्च चक्षुरतिमुच्य धीराः
प्रेत्यास्माल्लोकाद् अमृता भवन्ति ।।[३]

जो श्रोत का श्रोत है, मन का मन है, वाणी की वाणी है, प्राण का प्राण है एवं चक्षु की चक्षु है, उन्हें जानकर धीरपुरुष अमृत होते हैं । उनके समीप चक्षु नहीं जा सकती, वाणी नहीं जा सकती, मन भी नहीं जा सकता । मन, प्राण, वाक् आदि समस्त इन्द्रियों के परम

Scanned with CamScanner

 ISBN : 978-93-84601-06-5

कारण है, जिनकी शक्ति से इन्द्रिय समूह निज-निज कार्य करने के लिए समर्थ है, उस ब्रह्म को ज्ञानी लोग जानकर जीवन्मुक्त होकर अन्त में अमृतत्व प्राप्त करते हैं ।

ब्रह्म अवाङ्मनसगोचर अतीन्द्रिय है । ऋषि कहते हैं-

न तत्र चक्षुर्गच्छति, न वाग् गच्छति नो मनः ।[४]

यहाँ चक्षु की गति नहीं है । मन भी उनको नहीं जानता, क्योंकि ब्रह्म मन का भी आत्मा है । ब्रह्म स्वरूप तत्त्व वाणी से प्रकाशित करना असम्भव है । सांकेतिक भाषा में ऋषि ने कहा है कि जो वाणी के द्वारा वर्णित नहीं हो सकते हैं, जिनके द्वारा वाणी वर्णित होती है वे ही ब्रह्म है । कठोपनिषद् में भी कहा है कि

नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा ।[५]

ब्रह्म की प्राप्ति वाणी से, मन से और चक्षु से प्राप्त नहीं होती ।

मन, प्राण, इन्द्रियाँ अलग-अलग या मिलकर भी अपने प्रकाशक को प्रकाशित नहीं कर सकते । ब्रह्म ही चराचर विश्व के मूलाधार है । मनुष्य का कर्तृत्व, भोक्तृत्वादि अभिमान मिथ्या है । इस बात को यक्षोपाख्यान के द्वारा समझाया गया है । देवताओं ने असुरों पर विजय प्राप्त कर लिया । विजय प्राप्त करने के बाद उनके मन में आया हमने विजय प्राप्त कर ली । इस मिथ्याभिमान को दूर करने के लिए ब्रह्म साकार यक्ष रूप में प्रकटित हुए । अग्नि को भेजा गया । अग्नि वाक् के अधिष्ठात्री देवता है । अग्निदेव ने कहा, मैं जानवेद हूँ । पृथ्वी के समस्त द्रव्य भस्म कर देता हूँ । अग्नि को एक तृण देकर यक्ष ने कहा 'एतत् दहेति' इसे दग्ध करो । अग्नि समस्त बल प्रयोग कर भी तृण-दहन नहीं कर सके । अभिमान चूर्ण हो गया । वह यक्ष कौन है न जानकर लौट गये । तत्पश्चात् देवों ने वायु को भेजा । वायु यक्ष के पास पहुँचने पर यक्ष ने पूछा, तुम कौन हो ? तुम्हारा क्या सामर्थ्य है ? वायु ने कहा, मैं मातरिश्वा नाम से प्रसिद्ध, पृथ्वी के समस्त द्रव्य उड□ा सकता हूँ । यक्ष ने वायु को एक तृण देकर कहा कि इसको उठाओ । वायु उस तृण को नहीं उठा सके । उनका गर्व भी चूर्ण हो गया और वह यक्ष कौन है न जानकर वे लौट आये । इन्द्र को देवताओं ने भेजा, परंतु यक्ष इन्द्र से सम्भाषण किये बिना ही अन्तर्धान हो गया । इन्द्र को यक्ष के बारे में ज्ञान करने की जिज्ञासा बढ□ी । इस समय बहु शोभायमान

ISBN : 978-93-84601-06-5

हेमवती उमादेवी प्रकटित हुई । इन्द्र ने पूछा- यक्ष कौन है ? इन्द्र के जिज्ञासानुसार उमा ब्रह्मज्ञान की शिक्षा दी कि यह यक्ष ही ब्रह्म है । तुम लोग ब्रह्म की शक्ति से महिमावान स्वतंत्र नहीं । तुम लोग ब्रह्म की विजय को अपनी विजय मानकर मिथ्या अभिमान करते । तब इन्द्र ने जाना कि वह यक्ष ब्रह्म था । इस ज्ञान के बल पर ही वह सब देवताओं शिरोमणि हुआ है ।

इस आख्यान का तात्पर्य यह है, ब्रह्म ही हर्ता-कर्ता, विधाता सब है । ब्रह्म आत्मा को अग्नि, वायु, जल, प्रभृति नाश करना तो दूर का विषय है, स्पर्श करने में अक्षम है । यह आत्मा व ब्रह्म अद्वितीय, अजर, अमर, अग्राह्य, अच्छेद्य और अशोष्य है श्रीमद्भगवद्गीता में भी कहा है-

नैनं छिन्दन्ति शास्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
न चैनं क्लैदयन्त्यायो न शोषयति मारूतः ।।
अच्छेद्यो•यमदाह्यो•यमकलेद्यो•शोष्य एव च ।
नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलो•यं सनातनः ।।[६]

इस आत्मज्ञान के लिए ब्रह्मविद्या आवश्यक है । ज्योतिर्मयी ब्रह्मविद्या ही रूपकालङ्कार से बहुशोभायमान हेमवती के रूप में वर्णित है । यह समग्र विश्व ही ब्रह्ममय है ।

ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद् ब्रह्म
पश्चाद् ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण ।
अधश्चोर्ध्वं च प्रसृतं
ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम् ।।[७]

ब्रह्म ही अमृत है तत् सृष्टि यह विश्व भी अमृतमय है । ईशावास्योपनिषद् में भी कहा है-

ईशावास्यमिदं सर्वं यत्कि·च जगत्यां जगत् ।[८]

ज्योतिर्मय अमृत ब्रह्म ही सर्वत्र है अतः मधुमय ब्रह्म सुधामय ब्रह्म ये ब्रह्म अमृतमय है ।

ISBN : 978-93-84601-06-5

संदर्भ :

१. केनोपनिषद्, ४/८
२. वही, १/१
३. वही, १/२
४. वही, १/३
५. कठोपनिषद्, २/३/१२
६. श्रीमद्भगवद्गीता, २/२३-२४
७. मुण्डकोपनिषद्, २/२/११
८. ईशोपनिषद्, १

Scanned with CamScanner

ઉપનિષદોનું તત્વજ્ઞાન

Upnishado nu Tattvagyan

સંપાદન : સંસ્કૃત વિભાગ

પ્રથમ આવૃત્તિ : જાન્યુઆરી ૨૦૧૯

પ્રત : ૫૦

ISBN : 978-93-84601-06-5

All rights reserved, no part of this book may be reproduced or utilized in any form or by any means, electronic or mechanical including photocopy, microfilm, recording, email, web, publication or any information storage and retrieval system without the written permission of the copyright owners.

મુદ્રક :
કોહિનૂર પ્રિન્ટર્સ, સતલાસણા

પ્રકાશક :
પ્રિન્સીપાલશ્રી,
શ્રીમતી આર. એમ. પ્રજાપતિ આર્ટ્સ કૉલેજ, સતલાસણા, જિ.મહેસાણા

Scanned with CamScanner

150 YEARS OF CELEBRATING THE MAHATMA

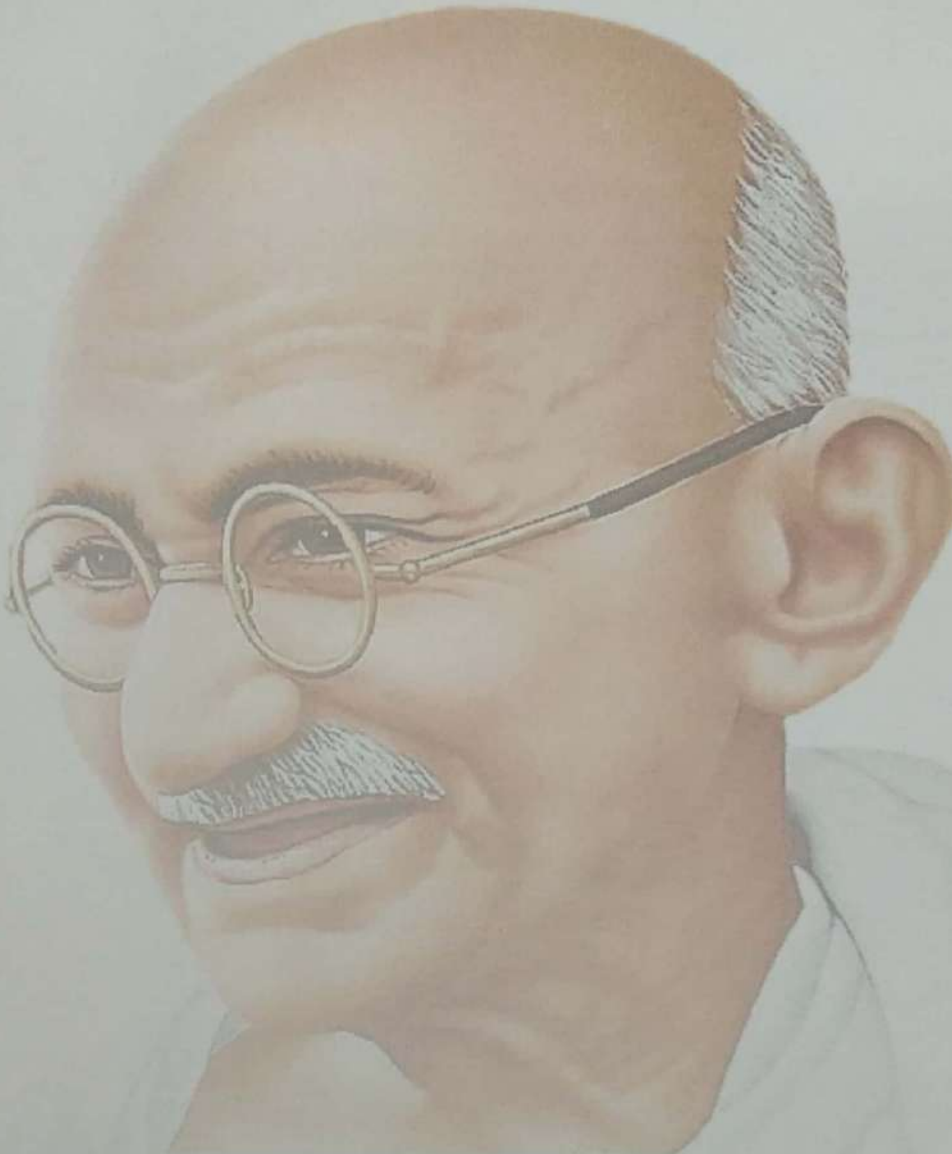

गांधी विचारधारा का जीवन और साहित्य पर प्रभाव

संपादक
डॉ. कीर्ति एस. जादव
डॉ. विनोदचंद्र जी. चौधरी

Scanned with CamScanner

Gandhi Vichardhara ka Jivan Aur Sahitya Par Prabhav'

Edit by : Dr. Kirtikumar S. jadav
Dr Vinodchandra G. Chaudhari

સંપાદન : હિન્દી વિભાગ

પ્રથમ આવૃત્તિ : ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૯

પ્રત : ૫૦

ISBN NO: 978-93-84601-08-9

All rights reserved, no part of this book may be reproduced or utilized in any form or by any me
electronic or mechanical including photocopy, microfilm, recording, email, web, publication or a
information storage and retrieval system without the written permission of the copyright owners

મુદ્રક :
કોહિનૂર પ્રિન્ટર્સ, સતલાસણા

પ્રકાશક :
પ્રિન્સીપાલશ્રી,
શ્રીમતી આર. એમ. પ્રજાપતિ આર્ટ્સ કૉલેજ, સતલાસણા, જિ.મહેસાણા

Scanned with CamScanner

25 મધપાન નિષેધ અંગે ગાંધીજીનું ચિંતન વર્તમાન પરિપ્રેક્ષમાં– ડૉ શૈલેષ કે. જોષી 143

26 મહિલા સશક્તિકરણ પર ગાંધી વિચાર– માથુરભાઈ ટી.પરમાર 148

27 ભારતીય ભાષા વિષયક ગાંધીજીનું ચિંતન– ડૉ ભારતી એ.પટેલ 153

28 ગાંધીજીના યંત્રો વિષેના વિચારો– ડૉ મંજુલાબેન એ. પટેલ 159

29 મહાત્મા ગાંધીજી અને સમાજ સુધારણાની ચળવળ–ડૉ માલાબેન ડી.ગામીત 161

30 મહિલા સશક્તિકરણ પર ગાંધી વિચાર અને મીડિયા– આચાર્ય અમીતા .આર 166

31 रंगभूमि उपन्यास में गांधी विचारधार- कमलेश बी. पटेल 177

32 गांधीजी के सामाजिक जीवन पर विचार - डॉ पारूल ए. परमार 181

33 ગાંધી પત્રકાર,લેખક અને પ્રકાશક– ડૉ રમેશ એસ.પ્રજાપતિ 187

34 फणिश्वरनाथ रेणु के आँचलिक उपन्यासों में गांधी विचार - आई.डी.वाघेला 192

35 ગાંધીજીનું વૈચારિક આંદોલન – પ્રો દીલીપસિંહ ટી.પરમાર 199

36 ગાંધીજીનો ધર્મ અંગેનો ખ્યાલ – ડૉ ભગવાનભાઈ કે.પ્રજાપતિ 203

37 गुलाम मानसिकता का पहला दस्तावेजः पहला गिरमिटिया -डॉ सोमाभाई पटेल 210

38 ગાંધીજીના વિચારો અને વર્તમાન સમાજ જીવન–ડૉ.વિષ્ણુ આર.વણકર 220

39 ગાંધીજીના સિધ્ધાતો પ્રમાણે મનન સ્વચ્છતા અભિયાન વિષેના વિચારો –પ્રો અત્રિભાઈ પંડિત 222

40 ગુજરાતી સાહિત્ય પર ગાંધીજીનો પ્રભાવ– ડૉ યોગશચંદ્ર પટેલ 225

Scanned with CamScanner

"ગાંધીજીનો ધર્મ અંગેનો ખ્યાલ"

– ડૉ. ભગવાનભાઈ કે. પ્રજાપતિ

પ્રસ્તાવના :

'ધર્મ' શબ્દ સંસ્કૃતમાં 'ધૃ' ધાતુ પરથી ઉતરી આવ્યો છે. જેનો અર્થ કર્તવ્ય, શાસ્ત્રાદિના પ્રચલિત આચાર, નીતિ, ભલાઈ, ઈમાનદારી....વગેરે થાય છે. બધુ મળીને 'ध्रियते लोको•नेन, धरति लोकं वा' એટલે ધર્મ.[1]

એક સંસ્કૃત સુભાષિતમાં ધર્મના –ધીરજ, ક્ષમા, દમ, અસ્તેય, શૌચ (પવિત્રતા), ઈન્દ્રિયનિગ્રહ, વિવેક, વિદ્યા, સત્ય અને અક્રોધ– એ દસ લક્ષણ બતાવ્યા છે.[2] સંસ્કૃતના આ પરીપ્રેક્ષ્યની મર્યાદામાં રહીને આપણે ગાંધીજીએ ધર્મની જે વિભાવના આપી છે તે નીચેના મુદ્દાઓ દ્વારા જોઈએ :

અસ્તેય

અસ્તેય એટલે ચોરી ન કરવી. ચોરી કરે તે સત્ય જાણે કે પ્રેમધર્મ પાળે એમ કોઈ નહી કહે. છતાં ચોરી નો દોષ આપણે સહુ થોડેઘણે અંશે જાણ્યેઅજાણ્યે કરીએ છીએ. પારકાનું તેની રજા વિના લેવું એ તો ચોરી છે જ, પણ પોતાનુ ગણાતું પણ માણસ ચોરે છે : – જેમ એક બાપ પોતાનાં બાળકોના જાણ્યા વિના, તેઓને ન જણાવવાને ખાતર, છાનોમાનો કંઈ વસ્તુ ખાઈ જાય છે. આશ્રમનો કોઠાર આપણા બધાનો છે એમ કહેવાય ; પણ તેમાંથી છાનેમાને જે ગોળની ગાંગડી પણ લે છે તે ચોર છે. એક બાળક બીજાની કલમ લે છે તે ચોરી કરે છે. ભલે સામેનો માણસ જાણે, છતાં કંઈ વસ્તુ તેની રજા વિના લેવી એ પણ ચોરી છે. વસ્તુ કોઈની નથી એમ માનીને લેવી એમાં પણ ચોરી છે ; એટલે કે રસ્તે પડી ગયેલી વસ્તુના આપણે માલિક નથી, પણ તે પ્રદેશના રાજા અથવા તે પ્રદેશનું તંત્ર છે.

આટલે લગી તો સમજવું પ્રમાણમાં સહેલું જ છે. પણ અસ્તેય આથી બહુ આગળ જાય છે. કોઈ વસ્તુ લેવાની આપણને આવશ્યકતા નથી, છતાં તે જેના કબજામાં હોય તેની પાસેથી,

Scanned with CamScanner

તેની ભલે રજા મેળવીને પણ, લેવી એ ચોરી છે. ન જોઈતી એક પણ વસ્તુ લેવી ન જોઈએ. આવી ચોરી જગતમાં વધારે ને વધારે ખાવાના પદાર્થો વિશે થાય છે. મને અમુક ફળની હાજત નથી છતાં લઉં છું, અથવા જોઈએ તે કરતાં વધું લઉં છું તો તે ચોરી છે. કેટલી હાજત વસ્તુતઃ છે એ માણસ હંમેશાં જાણતો નથી, ને લગભગ આપણે બધાં આપણી હોવી જોઈએ તેના કરતા વધારે હાજત કરી મૂકીએ છીએ. તેથી આપણે અજાણપણે ચોર બનીએ છીએ. વિચાર કરતા આપણે જોઈશું કે આપણી ઘણી હાજતો આપણે સંકેલી શકીએ છીએ. અસ્તેયનું વ્રત પાળનાર ઉત્તરોત્તર પોતાની હાજત ઓછી કરશે. આ જગતમાં ઘણી કંગાલિયત અસ્તેયના ભંગથી પેદા થઈ છે.

ઉપર બતાવી તે બધી બાહ્ય અથવા શારીરિક ચોરી કહીએ. આથી સૂક્ષ્મ અને આત્માને નીચે પાડનારી કે રાખનારી ચોરી તે માનસિક છે. મનથી આપણે કોઈની વસ્તુ મેળવવાની ઈચ્છા કરી કે તેની ઉપર એઠી નજર કરી તે ચારી છે.મોટાં કે બાળક સારી વસ્તુ લઈ લલચાઈએ તે માનસિક ચોરી છે. ઉપવાસી શરીરથી તો નથી ખાતો, પણ બીજાને ખાતાં જોઈ મનથી સ્વાદને સેવે છે તે ચોરી કરે છે, ને પોતાના ઉપવાસ નો ભંગ કરે છે. જે ઉપવાસી ઉપવાસ તોડતાં ખાવાના વિચારો ગોઠવ્યા જ કરે છે તે અસ્તેયનો ને ઉપવાસનો ભંગ કરે છે એમ કહી શકાય. અસ્તેયવ્રત પાળનાર ભવિષ્યમાં મેળવવાની વસ્તુના વિચારના વમળમાં નહીં પડે. ઘણી ચોરીઓના મૂળમાં આ એઠી ઈચ્છા રહેલી જોવામાં આવશે. આજે જે વિચારમાત્રમાં રહી છે તે મેળવવાને આવતી કાલે આપણે સારાનરસા ઉપાયોં યોજવા મંડી જઈશું.

અને જેમ વસ્તુની ચોરી થાય છે તેમ વિચારની ચોરી પણ થાય છે. અમુક સારો વિચાર પોતાનામાં ન ઉદ્દભવ્યો હોય છતાં પોતે જ પ્રથમ કર્યો એમ જે અહંકારમાં કહે છે તે વિચારની ચોરી કરે છે. આવી ચોરી ઘણા વિદ્વાનોએ પણ દુનિયાના ઈતિહાસમાં કરી છે ને આજ ચાલ્યા કરે છે. ધારો કે મેં આંધ્રમાં નવી જાતનો રેંટિયો જોયો. એવો રેંટિયો મેં આશ્રમમાં બનાવ્યો ને પછી કહું કે આતો મારી શોધ છે. આમાં મેં સ્પષ્ટ રીતે બીજાએ કરેલી શોધની ચોરી કરી છે, અસત્ય તો આદર્યુ છે જ.

Scanned with CamScanner

ઇન્દ્રિયનિગ્રહ (બ્રહ્મચર્ય)

જ્યાં પુરુષે એક સ્ત્રીને એક સ્ત્રીએ એક પુરુષને પોતાનો પ્રેમ આપ્યો ત્યાં તેની પાસે બીજાને અર્થે શું રહ્યું ? એનો અર્થ જ એ થયો, 'અમે બે પહેલાં ને બીજાં બધાં પછી.' પતિવ્રતા સ્ત્રી પુરુષને સારુ અને પત્નીવ્રત પુરુષ સ્ત્રી ને સારુ સર્વસ્વ હોમવા તૈયાર થશે, એટલે તેનાથી સર્વવ્યાપી પ્રેમનું પાલન ન જ થઈ શકે એ સ્પષ્ટ છે. એનાથી આખી સૃષ્ટિને પોતાનું કુટુંબ ન જ બનાવી શકાય, કેમ કે તેની પાસે 'પોતાનું' માનેલું એક કુટુંબ મોજુદ છે અથવા તૈયાર થઈ રહ્યું છે. તેની જેટલી વૃદ્ધિ તેટલો સર્વવ્યાપી પ્રેમમાં વિક્ષેપ થાય છે. આવું થતું આપણે આખા જગતમાં જોઈ રહ્યા છીએ. તેથી અહિંસાવ્રતનું પાલન કરવાથી વિવાહ થઈ ન શકે ; વિવાહની બહારના વિકારનું તો પૂછવું જ શું ?

ત્યારે જે વિવાહ કરી બેઠાં છે તેમનું શું ? તેમને સત્ય કોઈ દહાડો નહી જડે? તે સર્વાર્પણ કદી નહી કરી શકે ? આપણે તેનો રસ્તો કાઢ્યો જ છે ; વિવાહિત અવિવાહિત જેવાં થઈ જવું. આ દિશામાં આના જેવું સુંદર મેં બીજું કશું અનુભવ્યું નથી. આ સ્થિતિ નો રસ જેણે ચાખ્યો છે તે સાક્ષી પૂરી શકશે. આજે તો આ પ્રયોગની સફળતા સિદ્ધ થઈ કહી શકાય. વિવાહિત સ્ત્રી પુરુષ એકબીજાને ભાઈબહેન ગણતાં થઈ જાય એટલે બધી જંજાળમાંથી મુકત થયા. જગતમાં રહેલી સ્ત્રીમાત્ર બહેન છે, માતા છે, દીકરી છે એ વિચારજ માણસને એકદમ ઊંચે લઈ જનાર છે, બંધનમાંથી મુકિત આપનાર થઈ પડે છે. આમાં પતિ–પત્ની કંઈ ખોતાં નથી, પણ પોતાની પૂંજીમાં વધારો કરે છે, કુટુંબ વધારે છે. પ્રેમ પણ વિકારરૂપી મેલ કાઢવાથી વધારે છે. વિકાર જવાથી એકબીજાની સેવા વધારે સારી થઈ શકે છે. એકબીજા વચ્ચે કંકાસના પ્રસંગ ઓછા થાય છે. જ્યાં સ્વાર્થી, એકાંગી પ્રેમ છે ત્યાં કંકાસને વધારે સ્થાન રહે છે.

બ્રહ્મચર્યથી થતા શારીરિક લાભ, વીર્યલાભ વગેરે બહુ ગૌણ થઈ પડે છે. ઈરાદાપૂર્વક ભોગવિલાસ ખાતર વીર્યહાનિ કરવી અને શરીરને નિચોવવું એ કેવી મૂર્ખાઈ ગણાય ? વીર્યનો ઉપયોગ બંનેની શારીરિક અને માનસિક શકિત વધારવાને સારુ છે. તેનો વિષયભોગમાં ઉપયોગ કરવો તે તેનો અતિ દુરુપયોગ છે અને તેથી તે ઘણા રોગોનું મૂળ થઈ પડે છે.

Scanned with CamScanner

આવું બ્રહ્મચર્ય મન, વચન અને કાયાથી પાળવાનું હોય. વ્રતમાત્રનું એમ જ સમજવું. જે શરીરને કાબૂમાં રાખતો જણાય છે પણ મનથી વિકારને પોષ્યા કરે છે તે મૂઢ મિથ્યાચારી છે એમ આપણે ગીતામાં જોયું છે ; સહુએ એ અનુભવ્યું હોય છે. મનને વિકારી રહેવા દેવું ને શરીરને દાબવાનો પ્રયત્ન કરવો તેમાં નુકસાન જ છે. જ્યાં મન છે ત્યાં શરીર છેવટે ઘસડાયા વિના નહી જ રહે. અહી એક ભેદ સમજી લેવાની આવશ્યકતા છે. મનને વિકારવશ થવા દેવું એ એક વાત છે ; મન પોતાની મેળે, અનિચ્છાએ, બળાત્કારે વિકારી થાય કે થયા કરે એ જુદી વાત છે. એ વિકારમાં આપણે સહાયભૂત ન થઈએ તો છેવટે જીત જ છે. શરીર હાથમાં રહે છે પણ મન હાથમાં નથી રહેતું, એવું આપણે ક્ષણે ક્ષણે અનુભવીએ છીએ. તેથી શરીરને તો તુરંત કબજે લેવાનો નિત્ય પ્રયત્ન કરવો, એટલે આપણે કર્તવ્યપાલન કરી ચૂકયા. મનને વશ થયા એટલે શરીર ને મનનો વિરોધ થયો, મિથ્યાચારનો આરંભ થયો. મનોવિકારને દબાવ્યાજ કરીએ ત્યાં લગી બંને સાથે જનાર છે એમ કહેવાય.

આ બ્રહ્મચયનું પાલન બહુ મુશ્કેલ, લગભગ અશકય માનવામાં આવ્યું છે. તેનાં કારણ શોધતાં એમ જોવામાં આવે છે કે, બ્રહ્મચર્યનો સાંકડો અર્થ કરવામાં આવ્યો છે. જનનેન્દ્રિયવિકારનો વિરોધ એટલે જ બ્રહ્મચર્યનું પાલન એમ ગણાયું. મને લાગે છે કે આ અધૂરી ને ખોટી વ્યાખ્યા છે. વિષયમાત્રનો નિરોધ એ જ બ્રહ્મચર્ય છે. જે બીજી ઈન્દ્રિયો ને જ્યાં ત્યાં ભમવા દઈ એક જ ઈન્દ્રિય ને રોકવાનો પ્રયત્ન કરે છે તે નિષ્ફળ પ્રયત્ન કરે છે એમાં શો શક છે ? કાનથી વિકારની વાતો સાંભળે, આંખથી વિકાર ઉત્પન્ન કરવાની વસ્તુ જુએ, જીભથી વિકારોત્તેજક વસ્તુનો સ્વાદ કરે, તે છતાં જનનેન્દ્રિયને રોકવાનો ઈરાદો રાખે, એ તો અગ્નિમાં હાથ નાખ્યા પછી ન દાઝવાનો પ્રયત્ન કર્યા બરોબર થયું. તેથી જે જનનેન્દ્રિય રોકવાનો નિશ્ચય કરે તેણે ઈન્દ્રિયમાત્ર ને તેના વિકારોથી રોકવાનો નિશ્ચય કરેલો હોવો જ જોઈએ. બ્રહ્મચર્યની સંકુચિત વ્યાખ્યાથી નુકસાન થયું છે. મારો તો દઢ અભિપ્રાય છે ને અનુભવ છે કે જો આપણે બધી ઈન્દ્રિયોને એકસાથે વશ રાખવાનો અભ્યાસ પાડીએ તો જનનેન્દ્રિયને વશ રારાખવાનો પ્રયત્ન તુરત સફળ થઈ શકે.

બ્રહ્મચર્યનો મૂળ અર્થ સહુ યાદ કરે; બ્રહ્મચર્ય એટલે બ્રહ્મની–સત્યની – શોધમાં ચર્યા

Scanned with CamScanner

એટલે તેને લગતો આચાર. આ મૂળ અર્થમાંથી સર્વેન્દ્રિયસંયમ એ વિશેષ અર્થ નિકળે છે. માત્ર જનનેન્દ્રિયસંયમ એવો અધૂરો અર્થ તો ભૂલી જ જઈએ.

સત્ય :

'સત્ય' શબ્દ સત્‌માંથી છે. સત્‌ એટલે હોવું. સત્ય તે હોવાપણું. સત્ય સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુને હસ્તી જ નથી. પરમેશ્વર ને ખરું નામ જ 'સત્‌' એટલે 'સત્ય' છે. તેથી પરમેશ્વર 'સત્ય' છે એમ કહેવા કરતા 'સત્ય' એ જ પરમેશ્વર છે એમ કહેવું વધારે યોગ્ય છે. આપણું રાજકર્તા વિના, સરદાર વિના ચાલતુ નથી. તથી પરમેશ્વર નામ વધારે પ્રચલિત છે અને રહેવાનુ પણ વિચાર કરતાં તો 'સત્‌' કે 'સત્ય' એ જ ખરું નામ છે ને એ જ પૂર્ણ અર્થ સૂચવનારું છે.

અને જયાં સત્ય છે ત્યાં જ્ઞાન – શુદ્ધ જ્ઞાન – છે જ. જયાં સત્ય નથી ત્યાં શુદ્ધ જ્ઞાન ન જ સંભવે. તેથી ઈશ્વર નામની સાથે ચિત્‌ એટલે જ્ઞાન શબ્દ યોજાયો છે. અને જયા સત્ય જ્ઞાન છે ત્યાં આનંદ જ હોય, શોક હોય જ નહી. અને સત્ય શાશ્વત છે તેથી આનંદ પણ શાશ્વત હોય. આથી જ ઈશ્વર ને આપણે સચ્ચિદાનંદ નામે પણ ઓળખીએ છીએ.

આ સત્યની આરાધનાને ખાતર જ આપણી હસ્તી. તેને જ કારણે આપણી પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ. એને જ કારણે આપણે પ્રત્યેક શ્વાસોચ્છ્‌વાસ લઈએ. આમ કરતા શીખીએ તો આપણને બીજા બધા નિયમો સહેજે હાથમાં આવે, ને તેમનું પાલન પણ સહેલુ થઈ પડે. સત્ય વિના કોઈ પણ નિયમ નુ શુદ્ધ પાલન અશકય છે.

સામાન્ય રીતે સત્ય એટલે સત્ય બોલવું એટલું જ આપણે સમજીએ છીએ. પણ આપણે વિશાળ અર્થમાં સત્ય શબ્દ યોજયો છે. વિચારમાં, વાણીમાં અને આચારમાં સત્ય એ જ સત્ય. આ સત્ય સંપૂર્ણપણે સમજનારને જગતમાં બીજું કઈ જાણવાપણું નથી રહેતું. કેમ કે જ્ઞાન માત્ર તેમાં સમાયેલું છે એમ આપણે ઉપર જોયું. તેમાં જે ન સમાય તે સત્ય નથી, જ્ઞાન નથી ; પછી તેમાં ખરો આનંદ તો હોય જ કયાંથી ? આ કસોટી વાપરતાં શીખી જઈએ તો આપણને તરત ખબર પડે કે કઈ પ્રવૃત્તિ કરવા યોગ્ય છે, કઈ ત્યાજ્ય છે ; શું નથી ; શું વાંચવા યોગ્ય છે, શું નથી.

પણ સત્ય જે પારસમણિરૂપ છે, જે કામધેનુરૂપ છે, તે કેમ જડે ? તેનો જવાબ ભગવાને

આપ્યો છે : અભ્યાસ અને વૈરાગ્યથી. સત્યની જ તાલાવેલી તે અભ્યાસ ; તે વિના બીજી બધી વસ્તુ વિષે આત્યંતિક ઉદાસિનતા તે વૈરાગ્ય. આમ છતા એકનુ સત્ય તે બીજાનું અસત્ય આપણે જોયા કરશું. તેથી ગભરાવાનુ કશું કારણ નથી. જ્યાં શુદ્ધ પ્રયત્ન છે ત્યાં નોખાં જણાતાં બધાં સત્ય તે એકજ ઝાડનાં અસંખ્ય નોખાં જણાતાં પાંદડાં સમાન છે. પરમેશ્વર પણ કયાં પ્રત્યેક મનુષ્ય ને નોખો નથી જણાતો ? છતાં તે એક જ છે એમ આપણે જાણીએ છીએ. પણ સત્ય નામ જ પરમેશ્વરનુ છે. તેથી જેને તે સત્ય ભાસે તે પ્રમાણે તે વર્તે તેમાં દોષ નથી, એટલું જ નહી પણ તે જ કર્તવ્ય છે. પછી તેમ કરવામાં ભૂલ હશે તોપણ તે સુધરી જવાની છે જ. કેમ કે સત્ય ની શોધની પાછળ તપશ્ચર્યા હોય, એટલે પોતે દુઃખ સહન કરવાનું હોય, તેની પાછળ મરવાનું હોય. એટલે તેમાં સ્વાર્થની તો ગંધ સરખીએ ન હોય. આવી નિઃસ્વાર્થ શોધ કરતાં આજ લગી કોઈ આડે માર્ગે છેવટ લગી ગયુ નથી. આડે જાય કે ઠેસ વાગી જ છે ; એટલે વળી તે સીધે માર્ગે ચડી જાય છે. તેથી સત્યની આરાધના એ ભકિત છે, ને ભકિત તે 'શીશતણું સાટું' છે ; અથવા તે હરિનો મારગ હોઈ તેમાં કાયરતાને સ્થાન નથી, તેમાં હાર જેવું કઈ છે જ નહી. એ 'મરીને જીવવાનો મંત્ર' છે.

ઉપસંહારઃ

ગાંધીજીએ ધર્મની સ્પષ્ટ અને વિશિષ્ટ વિભાવના આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. તેઓના મતે ધર્મ માત્ર સિદ્ધાંતનો વિષય ન રહેતાં શુદ્ધ આચરણનો વિષય બને તે જરૂરી છે. અને આથીજ તેમણે અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, સત્ય, સર્વધર્મ સમભાવ ઈત્યાદિ ધર્મના વિવિધ પાસાઓને આમ આદમી પણ સમજીને આચરણમાં મૂકી શકે એવી સહજ–સરળ ભાષામાં નિરૂપવાનો પ્રયત્ન કરીને ધર્મને એક અલગ જ દષ્ટિકોણથી મૂલવ્યો છે.

Scanned with CamScanner

:પાદટીપ:

१. संस्कृत हिन्दी कोश पान नं.४८९

२. बृहत् कोश पान नं. ५३० (सुभाषित क्रम १६४)

:સંદર્ભ સૂચી:

૧. બૃહત્ કોશ, સંપાદક: રતિલાલ નાયક, પ્રકાશન : અક્ષરા પ્રકાશન– અમદાવાદ, પ્રથમાવૃત્તિ ૨૦૦૩ ઈ.સ.

૨. મંગળપ્રભાત, લે.ગાંધીજી, પ્રકાશન : નવજીવન પ્રકાશન મંદિર– અમદાવાદ, પ્રથમાવૃત્તિ ૧૯૩૦ ઈ.સ.

૩. સંસ્કૃત હિન્દી કોશ, સંપાદક: વામન શિવરામ આપ્ટે, પ્રકાશન : ન્યૂ ભારતીય બુક કોર્પોરેશન– દિલ્લી, ચોથી આવૃત્તિ ૨૦૦૦ ઈ.સ.

Scanned with CamScanner

ઉપનિષદોનું તત્ત્વજ્ઞાન

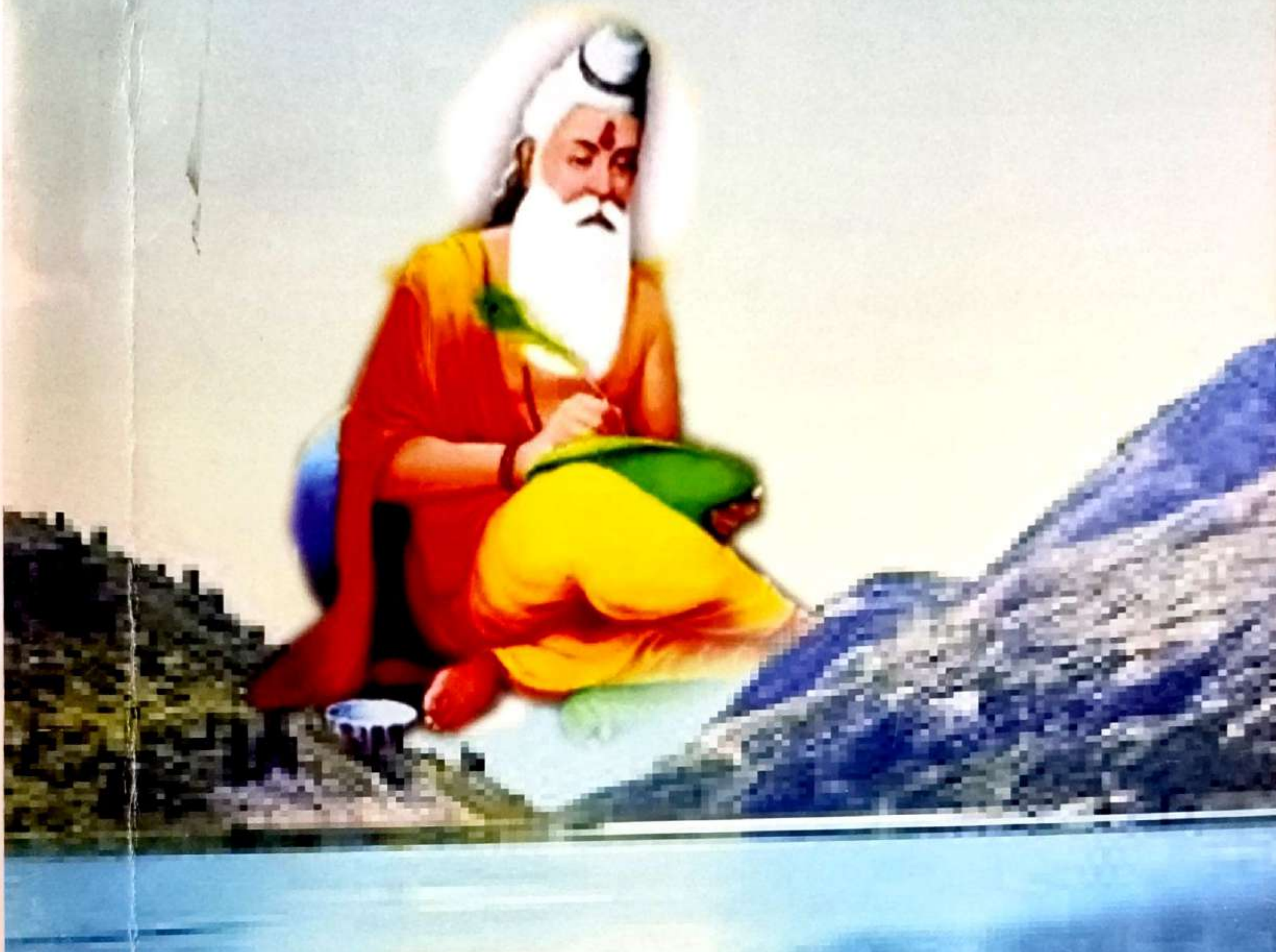

સંપાદક

ડૉ. મંજુલાબેન એ. પટેલ

ડૉ. ભગવાનભાઈ કે. પ્રજાપતિ
ડૉ. શૈલેષ કે. જોષી

ડૉ. રમેશ એસ. પ્રજાપતિ
ડૉ. ભારતી એ. પટેલ

અનુક્રમણિકા

ક્રમ	લેખ	લેખક	પાના નં.
૧	***अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते***	પ્રો.ડાં.મણિભાઈ ઈ. પ્રજાપતિ	૧ - ૫
૨	બૃહદારણ્યકોપનિષદમાં પ્રાણનું સ્વરૂપ	ડાં.દેવિસિંહ બી. રાઠવા	૬-૧૧
૩	***उपनिषदो मे वैज्ञानिक तथ्य***	ડાં.મનુભાઈ એસ. પ્રજાપતિ	૧૨-૧૫
૪	ઉપનિષદો ભારતીયતત્ત્વ ચિંતનના શિખરો	પ્રા.ડાં.મંજુલાબેન એ. પટેલ	૧૬-૧૮
૫	***केनोपनिषद मे ब्रहमविद्या***	ડાં.ભગવાનભાઈ કે. પ્રજાપતિ	૧૯-૨૩
૬	ઉપનિષદોનું તત્ત્વચિંતન	પ્રો.ડાં.રમેશ એસ. પ્રજાપતિ	૨૪-૨૬
૭	ઉપનિષદોમાં વાણી	પ્રા.ડાં.શૈલેષ કે. જોષી	૨૭-૩૧
૮	બૃહદારણ્યકોપનિષદની કર્મ અને પુર્નજન્મ વિષયક સંકલ્પના	પ્રા.ડાં.ભારતી એ. પટેલ	૩૨-૩૬
૯	***प्रश्नोपनिषद् मे प्राणविद्या का महत्व***	ડાં.કરુણા ત્રિવેદી	૩૭-૪૨
૧૦	***केनोपनिषद्*** અને ***मुण्डकोपनिषद्*** માં બ્રહ્મ – સૃષ્ટિ સંબંધિ ચિંતન	ડાં.નવઘણસિંહ બી. વાઘેલા	૪૩-૪૭
૧૧	ઉપનિષદોમાં શાંતિપાઠ	પ્રા.ડાં.રાકેશકુમાર એન. જોષી	૪૮-૫૩
૧૨	***उपनिषदों में आत्मा की उपयोगिता***	ડાં.વર્ષા એચ. પટેલ	૫૪-૬૦
૧૩	ઈશાવાસ્ય – ઉપનિષદનું તત્ત્વજ્ઞાન	ડાં.રાકેશ આર. જોષી	૬૧-૬૫
૧૪	***उपनिषदों का संदेश***	ડાં.અરવિંદ પી. પટેલ	૬૬-૭૩
૧૫	***मांडूक्य उपनिषद में आत्मा और ब्रह्म की एकता***	ડાં.કે.એસ.જાદવ	૭૪-૭૭
૧૬	***उपनिषदों मे व्यावहारिक तत्त्वज्ञान***	ડાં.વિનોદચંદ્ર જી. ચૌધરી	૭૮-૮૨
૧૭	ઉપનિષદોમાં અભેદ ઉપાસના	ડાં.દીપકકુમાર પી. જોષી	૮૩-૮૯
૧૮	***'मुण्डकोपनिपद' अविनाशो ब्रह्म का विराट स्वरूप***	ડાં.જયોત્સના સી. રાવલ	૯૦-૯૩
૧૯	ઉપનિષદોમાં બ્રહ્મતત્ત્વ	ડાં.કે.કે.ભેડા	૯૪-૯૭
૨૦	***'बृहदारण्यकोपनिषद'*** માં યાજ્ઞવલ્કય – જનક સંવાદ દ્વારા પરબ્રહમને પામવાની યાત્રા	ડાં.મનોજ એલ. પ્રજાપતિ	૯૮-૧૦૩
૨૧	કેનોપનિષદ્ – એક અધ્યયન	ડાં.ભગવાનભાઈ કે. ચૌધરી	૧૦૪-૧૦૭
૨૨	ઈશોપનિષદનો સાંપ્રત સંદેશ	ડાં.મનસુખ પી. પટોલિયા	૧૦૮-૧૧૧

 ISBN : 978-93-84601-06-5

ઉપનિષદોનુંતત્ત્વ ચિંતન

પ્રા.ડૉ.રમેશ એસ. પ્રજાપ
આર્ટ્સ કોલેજ, સતલાસ

ઉપનિષદોને વેદાંત સાહિત્યકહે છે. વેદોના અંતમાંરચાયેલ હોવાથી ઉપનિષદો 'વેદાંત' કહેવાય ઉપનિષદો ભારતીય સંસ્કૃતિનાં ચિંતન - તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથો છે. વૈદિક ઋષિઓનુંચિં અહીંપરાકાષ્ઠાએ પહોચ્યું છે. ઉપનિષદો વેદોનુંસારતત્ત્વ છે, રહસ્ય છે.

वेदानां ज्ञानगर्भाणांसारंसारंविचार्य च ।

तत्त्वरूपेण ह्यत्रैववेदान्तेनिरूपितम् ॥

ઉપનિષદોમાંતત્ત્વજ્ઞાનની દરેક સરવાણી વહે છે. સર્વધર્મો,સર્વ વિચારનો જાણે આતત્ત્વસંગમ

वादे वादे जायतेतत्त्वबोधः । १

સત્યની શોધ માટે, પરમતત્ત્વને મેળવવામાટે, આત્માનો સાક્ષાત્કારકરવા સંસારનુંરહસ્યપામવામાટે, **समित्पाणि – श्रोत्रियंब्रह्मनिष्ठम्** । ગુરૂ પાસે હાથમાં સમિધ લ હાથજોડીને તત્ત્વની જિજ્ઞાસામાટે, જીવનનાસત્યોનુંદર્શન કરવામાટે, ઋષિઓએ તપોવન સંસારનો ત્યાગકરી નિષ્કામકર્મો, કરતાંકરતાં જે સત્યો પ્રાપ્ત કર્યાં, તે ઉપનિષ મંજૂષામાંસચવાઇરહ્યાં છેં

જીવનનાં અનેક ચિંતનોનો સંગમઃ-

ઉપનિષદો કોઇ એક વ્યકિતનાંસર્જનો નથી. તે તો પ્રાચીન ઋષિ-મુનિઓ, ગુરૂ-શિષ્યોની ચર્ચામાંથી નિપજયાં છેં તેથી ઉપનિષદો કોઇ એક વિચારસરણીમાં બંધાયાંનથી. તેમાં વિચારસરણીઓનો સંગમ છે. નિમ્બાર્ક, વલ્લભ વગેરે આચાર્યોએ પોત પોતાના સિદ્ધાંતોનાં ઉપનિષદોમાં શોધ્યાં છે. ઉપનિષદોની ચિંતનની સરવાણીઓમાં મુખ્ય વાત એ છે કે 'બ્રહ્મ સત્ય

'**सर्वखलु इदंब्रह्म**' એમ છાંદોગ્ય ઉપનિષદકહે છે, જેમ જળમાંપડેલ મીઠાનો ગાંગડો ન દે હોવા છતાંસમસ્તજળમાં વ્યાપ્ત છે, તેમ અદશ્ય 'બ્રહ્મ' સમગ્ર બ્રહ્માંડમાં વ્યાપ્ત છે. ઈશાવાસ્ય

કે -' **ईशावास्यं इदंसर्वम्** । ' તૈત્તિરીયોપનિષદ ની ભૃગુવલ્લીમાં બ્રહ્મ શું છે ? જિજ્ઞાસાભૃગુને થાય છે.

'अन्नंब्रह्मेतिव्यजानात्''प्राणो ब्रह्मेतिव्याजानात्''मनोब्रह्मेतिव्याजानात्''वि ब्रह्मेतिव्यजानात् ' २ _ ભૃગુ ક્રમશઃ અન્ન, પ્રાણ, મન અને વિજ્ઞાનને બ્રહ્મ જાણે છે અને

'आनन्दोब्रह्मेतिव्यजानात् । आनन्दाद्धेयेवखल्विमानि भूतानिजा

 ISBN : 978-93-84601-06-5

आनन्देनजातानिजीवन्ति । आनन्दंप्रयत्नयभिसंविशन्तीति'- પરમાનંદ તરફ ગતિ થાય છે. 'આનંદ બ્રહ્મ છે કેમકે આનંદથી જ આ ભૂતોજન્મે છે, આનંદથી જ જન્મેલા જીવે છે, આનંદમાં જ અંતે પ્રવેશે છે, એવું જ્ઞાન મેળવે છે. આ બ્રહ્મના જ્ઞાન પછી કોઇ જ્ઞાન બાકી રહેતુંનથી. બ્રહ્મને કોઇ નામનથી, સ્વરૂપનથી, તે પાસે છે તથા દૂર છે, ચલ છે, છતાં સ્થિર છે, તે મનથી પણવધુ વેગવાન છે.

જગતનાં પ્રકાશિત પદાર્થોથી પણવધુ પ્રકાશિત છે, તેના પ્રકાશવાની સાથે જગતના પ્રકાશિત પદાર્થો પ્રકાશે છે. 'બ્રહ્મ'નુંવર્ણન **'सर्वखलु इदंब्रह्म'**3 તથા **'नेतिनेति'** જેવા વિરોધાભાસી વાક્યોથી જ થઇ શકે.

આત્મા અને પરમાત્મા, જીવ અને બ્રહ્મ એક જ છે, આત્મતત્ત્વને પરમાત્મતત્ત્વથી અલગસમજીશકાય નહિ. **ब्रह्मविद् ब्रह्म वृति ।** બ્રહ્મને જાણનારો સ્વયં 'બ્રહ્મ' બની જાય છે, **"नेहनानासितिकिञ्चन् अहंब्रह्मास्मि । तत्त्वमसि । सोऽहम् । अयमात्मा'ब्रह्म्'सर्वखल्विदं'ब्रह्म्' ।"**- વગેરે વાક્યો આત્મા અને પરમાત્માનો અભેદ સમજવામાટે ઉપયોગી છે.

ઉપનિષદો જુદી જુદી શૈલીમાંજગતને નશ્વરબતાવે છે. ભોગો, વિલાસો, દુન્વયી સુખ, એશઆરામમાનવીને સુખઆપી શકતાંનથી. **अन्धं तमःप्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते ।** વળી નચિકેતાકહે છે કે **'न वित्तेनतर्पणीयोमनुष्यः ।'**4 પૈસાની લાલસાકયારેય પુરી થતી નથી. "બૃહદારણ્યક" માં મૈત્રેયી કહે છે કે **'येन अहंअमृतान स्याम् तेन अहंकिं कुर्याम् ।'**5- જેનાથી હુંઅમૃત- અમર ન થાઉ તેને હું શુંકરું ? ઉપનિષદો માને છે કે આત્મસાક્ષાત્કારમાનવીનાજીવનનું ઉચ્ચ અને અંતિમ લક્ષ્ય છે.

यस्तु विज्ञातवानसमनस्कःसदाशुचि ।

स तुतत्पदमाप्नोतियन्माद्‌्यो न जायते ॥6

પરંતુઆત્માનો સાક્ષાત્કારઅનુભૂતિનો વિષય છે.

नायमात्माप्रवचनेनलभ्योन मेधया न बहुधाश्रुतेन ।

यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्माविवृणुतेतनुंस्वाम् ॥

"આત્મા પ્રવચનથી, બુદ્ધિથી, ખુબ વાંચન-શ્રવણથી પ્રાપ્ત થતો નથી. આત્મા જેને પસંદ કરે છે. તેની પાસે તે પોતાનું રૂપ પ્રગટકરે છે, તેને તે મળે છે, આત્માને જાણ્યાપછી કશુંજાણવાનુંબાકી રહેતુંનથી, પછી શોક, મોહ, ક્રોધ સર્વનાશપામે છે.7

ISBN : 978-93-84601-06-5

ઉપનિષદો કહે છે કે આત્મજ્ઞાન મેળવવા ભૌતિકસુખોનો ત્યાગકરો - **'मा गृधःकस्यस्विद् धनम्'**"બીજાનાધનની લાલચ છોડી દો. જીવનને ઉચ્ચધ્યેય પર લઇ જવાજીવનને નિષ્કામ કર્મતરફવાળો. નચિકેતા દુન્વયી સુખો જતાંકરીને આત્મજ્ઞાનને પસંદ કરે છે. હિંસા, ચોરી, અધર્મ જેવાંકૃત્યો ન કરો.ઉપનિષદો કહે છે કે ક્રોધ ન કર, લાલચુ ન બન, અનાસકતપણે કર્મ કર. આત્મા મળી જાયપછી તો અમૃતનાસાગરમાં ડૂબકીઓ જ મારવાની છે.જે ભૌતિકસુખસગવડમાંરાચે છે, તેઓ આત્મઘાતી માણસો છે. તેઓ આંધળાથી દોરાતાઆંધળાઓ જેવા છે."**सुवर्णमयेनपात्रेण सत्यस्यापिहितंमुखम्** ।સત્યનુંમુખહમેશાંસુવર્ણમય પાત્રથી ઢંકાયેલું છે. સુવર્ણમય પાત્રને ખોલીએ, હટાવીએ તો જ સત્યનાંદર્શન થાય.

આ રીતે ઉપનિષદોએ જ્ઞાનની પરબ માંડી છે. ચિંતનનાંઅન્નક્ષેત્ર ખોલ્યાં છે. આત્મજ્ઞાનીની ભૂખ લાગી હોય, મુકિતમાટે જેને તરસલાગી હોય તેને ઉપનિષદોનાં ચિંતનને અનુભવ્યા સિવાય છૂટકો નથી.

પાદટીપ

૧. ન્યાયદર્શન.
૨. તૈત્તિરીયોપનિષદ- ભૃગુવલ્લી.
૩. છાંદોગ્ય ઉપનિષદ.
૪. કઠોપનિષદ.
૫. બૃહદારણ્યક.
૬. કઠોપનિષદ.
૭. મુંડકોપનિષદ.

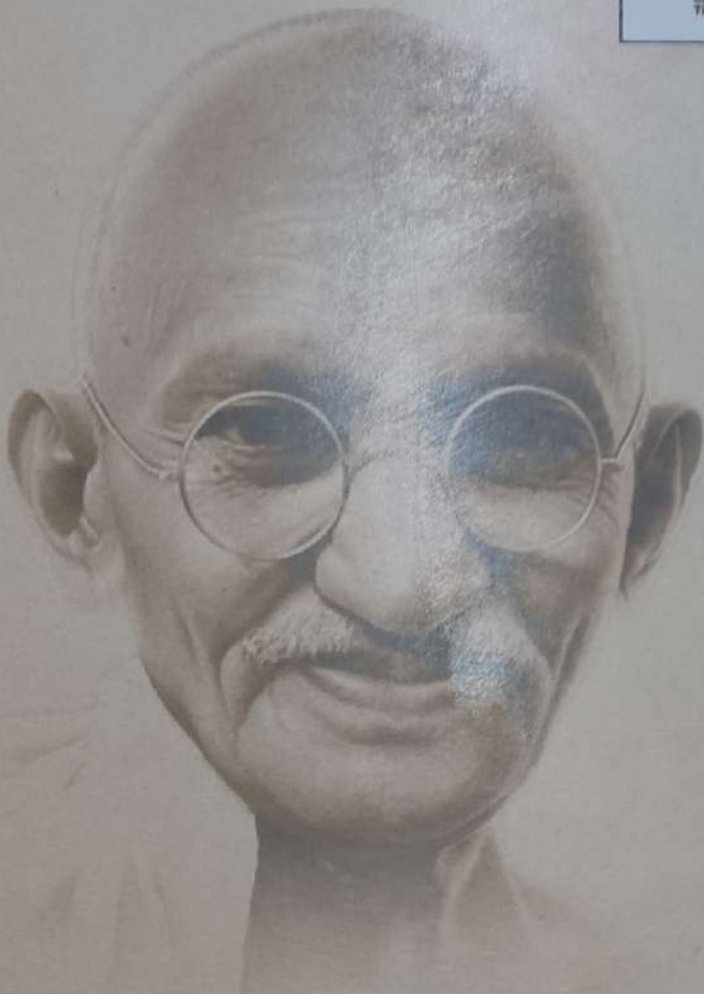

Impact of Gandhian Philosophy on Life and Literature

Dr. Rakesh Joshi Dr. Dipak Desai Dr. Bharat Patel

Impact of Gandhian Philosophy on Life and Literature

ISBN : 978-93-84601-09-6

© Publisher & Authors

First Edition : February 2019

Editor : English Department

Publisher :
Principal
Smt. R. M. Prajapati Arts College, Satlasana
Dist. Mehsana-384330

Type Setting : Ranjeet Rawat

Title Designer & Printers :
Kohinoor Printers, Satlasana

Index

1	Gandhian thoughts on Untouchability	Dr.Jayesh N. Barot	01
2	Relevance of Gandhi in 21st Century (A great tribute to Gandhi on his 150th Birth Anniversary)	Dr. Rakesh Joshi	04
3	Impact of Gandhiji's teachings in the Indo-English literature of the Heroic Age	Dr. Dipak K. Desai	09
4	Gandhiji and Eradication of Untouchability	Dr.Bharat S. Patel	13
5	Mahatma Gandhi and Mulk Raj Anand's Untouchables	Dr. Divyeshkumar D. Bhatt	19
6	Title of the Paper: Puissant Impact of Gandhian Philosophy on the Indo AnglicanNovelists	Dr Darsha Jani	26
7	The Manifestation of Gandhian Philosophy in the Novels of R. K. Narayan and Pannalal Patel	Dr. Bhagvanbhai H. Chaudhari	33
8	Gandhism in R. K. Narayan's Waiting for the Mahatma	Dr. Paresh K. Shah	42
9	Relevance of Gandhian ideology in 21st century	Dr. Rakhi S Jain	47
10	Gandhian Ideals in Nayantara Sahgal's "Storm in Chandigarh"	Dr. Nanda M. Jadeja	52
11	Mahatma Gandhi`s Truth and violence: A Critical Study	Sweta J. Barot	57
12	Gandhism in R K Narayan's Waiting for the Mahatma	Dr Arti S Khindri	64
13	Gandhian Ideology Reflected in Githa Hariharan's In Times of Siege	Prof. Hiral Patel	68
14	Gandhiji's Views on Basic Education and its Present Relevance	Mrugesh K. Shah	72
15	Gandhi's Views On Education	Dr.Dipika K.Rohit	77
16	Gandhi and Psychology	Shri C.S. Patel	80
17	Gandhi, Indian Youth and Indian English Literature	Alpeshkumar P. Joshi	85
18	Gandhian Movement in Attia Hosain's Sunlight on a Broken Column	Jaynab G. Masu	90

19	Gandhian Philosophy in Manju Kapur's Novels	Alkesh Pravinchandra Trivedi Dr. U.J. Goswami	93
20	Psychology and Gandhian Philosophy	Mr. Vishwas K. Prajapati	97
21	Psychological Analysis of Gandhian Philosophy	Dr. Minaben Jesang Chaudhari	105
22	Thoughts of Gandhiji on Health		106
23	Mahatma Gandhi`s Philosophy on Prayer	Ravindrakumar. M. Patel	115
24	Gandhi and His Vision for Women Empowerment	Pro.Patel Utpal Ashvinbhai	120
25	Mahatma Gandhi's Views on Education: A Comprehensive Study	Sweety Patel	122
26	Revisiting Gandhi in the Works of Satendra Nandan	Dr.Rakesh Rao Dr. Mahesh Jani	128

Impact of Gandhiji's teachings in the Indo-English literature of the Heroic Age

Dr. Dipak K. Desai
Associate Professor,
R.M. Prajapati Arts College ,
Satlasana

Impact of Gandhiji's teachings in the Indo-English literature of the Heroic Age

Indian writers in English have made the most important contribution in the field of the novel. Ever since the publication of Bankim Chandra Chatterjee's 'Raj Mohan's Wife' in 1864, Indian novel has grown considerably in bulk, variety and maturity. Though fiction writing began in the 19th century in India, the significant era began with Mulk Raj Anand, R.K.Narayan and Raja Rao. These novelists made deliberate efforts to depict the distress of the down trodden. The novels written by them reflect the socio-political milieu and were greatly influenced by the Gandhian thought.

The struggle for independence in India was not merely a political one, but an all pervasive experience that became a part of the life of almost all the sensitive and enlightened Indians. Parallel to this struggle for political freedom was a social struggle- a fight against superstition, casteism, poverty, illiteracy and many other social evils that were eating into the vitals of Indian Society. The socio- political movement that had caught the imagination of the entire nation also inspired the Indian novelists in English who rightly realized that novel too had a vital role to play in it. They noticed divisions in Indian society and realized that Gandhian Philosophy is the only solution to achieve social integration.

A character who has loomed large in Indo-English novel during and after his lifetime is Mahatma Gandhi. His words of non-violence, of inter-caste co-operation, and the abolition of untouchability are echoed in the novels of Mulk Raj Anand, Raja Rao, R.K.Narayan and Bhabani Bhattacharya. They wrote during his lifetime and they devoted

their energies in creating works of fiction which carried in them the message of Mah. By placing the ideals of the Mahatma in the forefront and above every other consider the novelists have managed to bring Gandhiji's teachings directly to the reading public.

The impact of Gandhiji's teachings and personality is strongly felt in the English literature of the heroic age. In fact, Gandhi influenced literature is the watersh two epochs- the pre-Gandhian era when English literature played a dominant role construction of Indo-English literary creation and Gandhi literature which put aside impulse from England and devoted creative effort in creating the Mahatma's words action. Novelist like Mulk Raj Anand, R.K.Narayan, Raja Rao and Bhabani Bhattach have creatively employed Gandhian ideology in their novels and suggested some mea to save Indian society from this catastrophe. No doubt, many revolutionary steps have taken and drastic reforms made by the government for the eradication of the problems. Hence a great change has taken place in the condition of the poor, woman the weaker section of society. Indian English novelists, writing during the independ period have realistically portrayed the changing phases and diverse aspects of the In society. Their novels like a mirror reflect the varied features of the contemporary societ

These novelists are considered as the four wheels of the Indo-English novel van. novels written by them are characterized by an acute social awareness and desire for change. They are sociological in tone and tenor. These novelists are 'Social Artists'. took upon themselves the responsibility of giving artistic articulation to the problems beset the common people and their joys and sorrows. They have revolted agains tyranny of poverty, illiteracy, suffering, superstition, caste and sex. They concentrate social changes in the wake of Gandhism. They envisioned a new social order by eradication of some existing social evils like 'purdah system', 'casteism', 'sati pratha', ' marriage', 'widowhood' etc. In short, they contributed greatly in the reconstructio modern India.

Gandhiji was not a creative writer himself but a great creative thinker. Literature was not his field of interest. He has described his relationship to art in these words," I can make no literary pretensions. My acquaintance with Gujarati, and for that matter any literature is for no fault of mine, next to nothing." But the inspiration and influence that his ideas exercised on Indian novelists is of immense importance. His thought released intellectual and moral passions and introduced a new mode of thinking. Since Gandhi's political activities were linked with his social programme and since these spanned over India across all regional and linguistic boundaries, it is the whole nation that registered the impact of his ideas.

The process of this influence on the novelists is manifested in their increasingly deeper sense of changing social and political situation in India. New life was infused into the masses of India by Gandhian ideas that stressed, most of all, self respect. This freed the enslaved nation psychologically from the fear of facing challenges in life. Never before in India's history had men and women mattered outside the realms of certain moribund rituals. Gandhiji integrated many activities which were isolated before. Although Scheler and Camus believe that the Hindu society is incapable of rebellion and that there were few instances of the spirit of rebellion, this condition is not justifiable when we look at the Gandhian Movement for Independence. The fight for independence and protest against social evils under the leadership of Gandhiji amply prove that Indians are also aware of their rights and values and they can fight for them. The liberation of the spirit of Indian people in the process of forging their political as well as cultural identity naturally opened up new vistas of human experience for the creative writers. This appealed to the novelists in particular because of the radical changes in man's social and political outlook envisaged by Gandhian thought.

The synthesis of East and West which Gandhian thought achieved made a deep impact on Indo-English novelists such as Mulk Raj Anand, Raja Rao and Bhabani Bhattacharya. All of them were already familiar with western thought and literary traditions, but it was in Gandhian thought that they discovered a frame of reference for their creative work. They directly fell under Gandhiji's spell and began writing thereafter fictional works, the main inspiration of which derives from Gandhian way of thinking.

It is Gandhian thought which provided a powerful stimulus to these novelists. Gandhian

thought not only provided purposive direction but also made available to them a sens identity. It brought about a great change in the selection of themes and settings of novels. The themes of the novel shifted from historical romance to the presentation social reality. It shifted from the high flown and artificial literary style to the vigor raciness of the spoken idiom. In fact, Gandhiji's own use of simple and direct prose devoid of all rhetoric was a healthy corrective to the contemporary Indo-English writers.

References

1. Agrawal, K. A. (ed) Indian Writing in English. New Delhi: Atlantic Publishers Distributors,2003.
2. Iyengar, K.R. Srinivas, *Indian Writing in English*. Bombay: Asia Publishing Hou 1973 p.281
3. Narsimhaiah C.D, *The Writer's Gandhi*, op. cit., p.66.
4. Sharma Krishna. Protest in Post-Independence Indian English Fiction. Jaipur : Bohra Prakashan,1995.
5. T. S. Deva Doss, *Mahatma Gandhi*, Madras: University of Madras, 1993.

ઉપનિષદોનું તત્ત્વજ્ઞાન

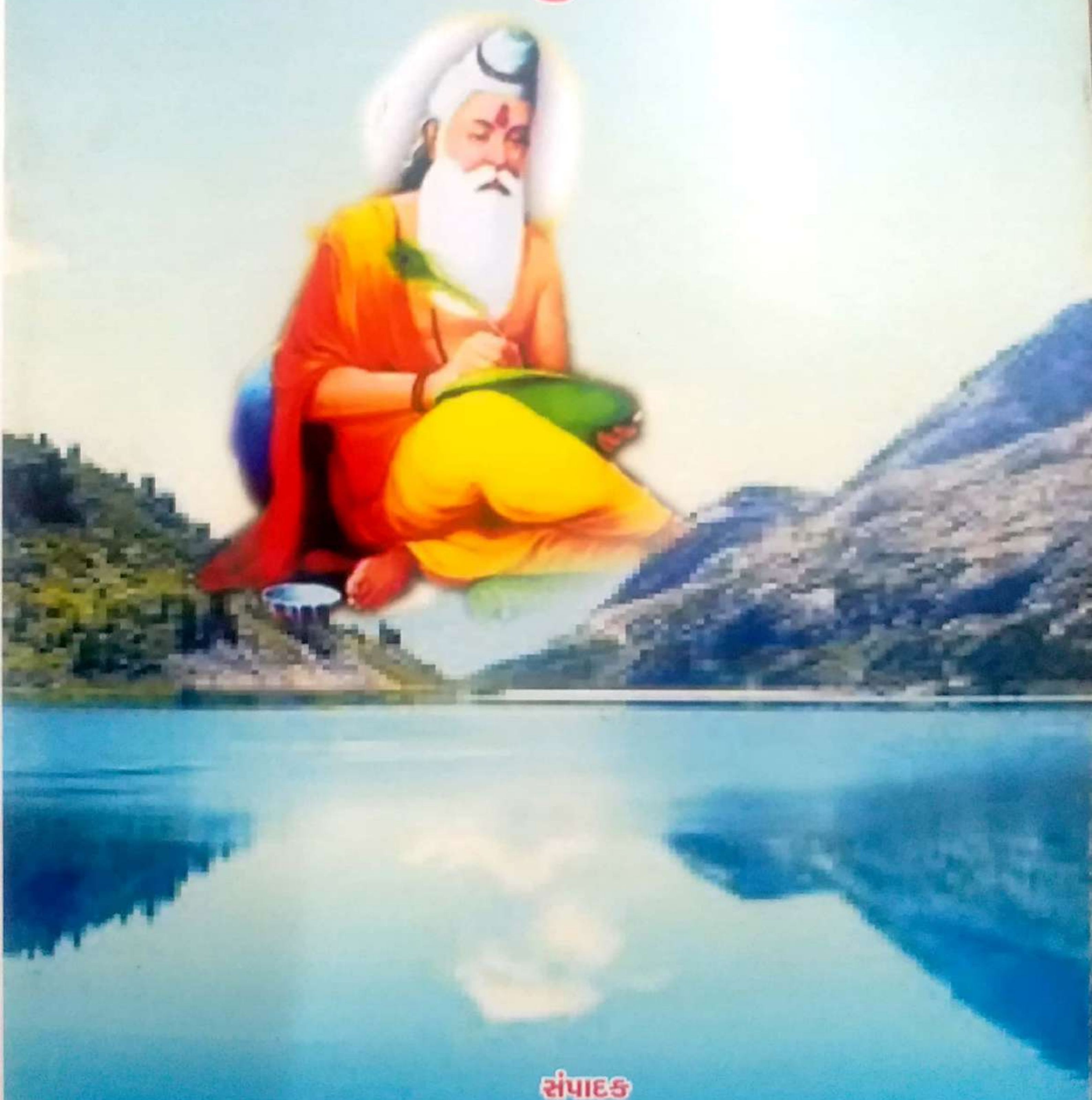

સંપાદક

ડૉ.મંજુલાબેન એ.પટેલ

ડૉ.ભગવાનભાઈ કે.પ્રજાપતિ

ડૉ.શૈલેષ કે. જોષી

ડૉ.રમેશ એસ.પ્રજાપતિ

ડૉ.ભારતી એ.પટેલ

Scanned with CamScanner

ઉપનિષદોનું તત્ત્વજ્ઞાન

Upnishado nu Tattvagyan

સંપાદન : સંસ્કૃત વિભાગ

પ્રથમ આવૃત્તિ : જાન્યુઆરી ૨૦૧૯

પ્રત : ૫૦

ISBN : 978-93-84601-06-5

All rights reserved, no part of this book may be reproduced or utilized in any form or by any means, electronic or mechanical including photocopy, microfilm, recording, email, web, publication or any information storage and retrieval system without the written permission of the copyright owners.

મુદ્રક :
કોહિનૂર પ્રિન્ટર્સ, સતલાસણા

પ્રકાશક :
પ્રિન્સીપાલશ્રી,
શ્રીમતી આર. એમ. પ્રજાપતિ આર્ટ્સ કૉલેજ, સતલાસણા, જિ.મહેસાણા

Scanned with CamScanner

અનુક્રમણિકા

ક્રમ	લેખ	લેખક	પાના નં.
૧	अविधया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते	પ્રો.ડૉ.મણિભાઈ ઈ. પ્રજાપતિ	૧ - ૫
૨	બૃહદારણ્યકોપનિષદમાં પ્રાણનું સ્વરૂપ	ડૉ.દેવિસિંહ બી. રાઠવા	૬-૧૧
૩	उपनिषदो मे वैज्ञानिक तथ्य	ડૉ.મનુભાઈ એસ. પ્રજાપતિ	૧૨-૧૫
૪	ઉપનિષદો ભારતીયતત્ત્વ ચિંતનના શિખરો	પ્રા.ડૉ.મંજુલાબેન એ. પટેલ	૧૬-૧૮
૫	केनोपनिषद मे ब्रह्मविधा	ડૉ.ભગવાનભાઈ કે. પ્રજાપતિ	૧૯-૨૩
૬	ઉપનિષદોનું તત્ત્વચિંતન	પ્રો.ડૉ.રમેશ એસ. પ્રજાપતિ	૨૪-૨૬
૭	ઉપનિષદોમાં વાણી	પ્રા.ડૉ.શૈલેષ કે. જોષી	૨૭-૩૧
૮	બૃહદારણ્યકોપનિષદની કર્મ અને પુર્નજન્મ વિષયક સંકલ્પના	પ્રા.ડૉ.ભારતી એ. પટેલ	૩૨-૩૬
૯	प्रश्नोपनिषद् मे प्राणविद्या का महत्व	ડૉ.કરુણા ત્રિવેદી	૩૭-૪૨
૧૦	केनोपनिषद् અને मुण्डकोपनिषद् માં બ્રહ્મ – સૃષ્ટિ સંબંધિ ચિંતન	ડૉ.નવઘણસિંહ બી. વાઘેલા	૪૩-૪૭
૧૧	ઉપનિષદોમાં શાંતિપાઠ	પ્રા.ડૉ.રાકેશકુમાર એન. જોષી	૪૮-૫૩
૧૨	उपनिषदों में आत्मा की उपयोगिता	ડૉ.વર્ષા એચ. પટેલ	૫૪-૬૦
૧૩	ઈશાવાસ્ય -- ઉપનિષદનું તત્ત્વજ્ઞાન	ડૉ.રાકેશ આર. જોષી	૬૧-૬૫
૧૪	उपनिषदों का संदेश	ડૉ.અરવિંદ પી. પટેલ	૬૬-૭૩
૧૫	मांडूक्य उपनिषद में आत्मा और ब्रह्म की एकता	ડૉ.કે.એસ.જાદવ	૭૪-૭૭
૧૬	उपनिषदों मे व्यावहारिक तत्त्वज्ञान	ડૉ.વિનોદચંદ્ર જી. ચૌધરી	૭૮-૮૨
૧૭	ઉપનિષદોમાં અભેદ ઉપાસના	ડૉ.દીપકકુમાર પી. જોષી	૮૩-૮૯
૧૮	'मुण्डकोपनिषद' अविनाशी ब्रह्म का विराट स्वरूप	ડૉ.જ્યોત્સના સી. રાવલ	૯૦-૯૩
૧૯	ઉપનિષદોમાં બ્રહ્મતત્ત્વ	ડૉ.કે.કે.ભેડા	૯૪-૯૭
૨૦	'बृहदारण्यकोपनिषद' માં યાજ્ઞવલ્ક્ય – જનક સંવાદ દ્વારા પરબ્રહ્મને પામવાની યાત્રા	ડૉ.મનોજ એલ. પ્રજાપતિ	૯૮-૧૦૩
૨૧	કેનોપનિષદ્ – એક અધ્યયન	ડૉ.ભગવાનભાઈ કે. ચૌધરી	૧૦૪-૧૦૭
૨૨	ઈશોપનિષદનો સાંપ્રત સંદેશ	ડૉ.મનસુખ પી. પટોલિયા	૧૦૮-૧૧૧

Scanned with CamScanner

૨૩	The Wisdom of the Isavasya Upanishad	ડૉ.દિપક કે. દેસાઈ
૨૪	ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદનો કર્મયોગ	ડૉ.ભરતભાઈ એસ. પટેલ
૨૫	ઉપનિષદોમાં યોગ	પ્રા.ધર્મેન્દ્રભાઈ જી. પટેલ
૨૬	उपनिषदो मे मूल्य परक शिक्षण (वर्तमान परिप्रेक्ष्य मे..)	ડૉ.દક્ષા કે. જોષી
૨૭	નરસિંહ મહેતાની કવિતામાં તત્ત્વદર્શન	ડૉ.યોગેશ ડી. પટેલ
૨૮	સાંપ્રત સમયમાં ઉપનિષદોની ઉપયોગિતા	ડૉ.અર્પિતાબેન જી. પટેલ
૨૯	છાંદોગ્યોપનિષદમાં આત્માનું સ્વરૂપ	ડૉ.રઘુભાઈ કે. પટેલ
૩૦	उपनिषदो में देवी शक्ति	પ્રા.ડૉ.રાધાબેન એમ. પટેલ
૩૧	ईशोपनिषद मे विद्या – अविद्या	ડૉ.વૈશાલી જે. પટેલ
૩૨	ઉપનિષદમાં શાંતિમંત્ર	ડૉ.ભરતભાઈ એમ. પટેલ
૩૩	केन उपनिषद में उमा – हेमवती की कथाके द्वारा अध्यात्म	પ્રા.પંડયા વિજયકુમાર પી.
૩૪	ઉપનિષદમાં જીવન ઉપદેશ	ડૉ.કમલેશભાઈ પટેલ
૩૫	ઉપનિષદોમાં કઠોપનિષદનું સ્થાન	પ્રા.દિલીપસિંહ ટી. પરમાર
૩૬	उपनिषत्सु ब्रह्मतत्त्वम्	ડૉ.અશ્વિન કે. રાજગોર
૩૭	उपनिषद् : हिन्दू संस्कृति की अमूल्य निधि	ડૉ.મમતા શર્મા

Scanned with CamScanner

ISBN : 978-93-84601-06-5

The Wisdom of the Isavasya Upanishad

Dr. Dipak K. Desai
English Department
Associate Professor
R.M.Prajapati Arts College Satlasana

Among all Upanishads, most important Upanishad is Isavasya Upanishad. As it occurs in the mantra portion, or the Samhita part of the Vedas, it is also called the Mantra Upanishad. Four types of knowledge are imparted to us by this Upanishad. Firstly, the Creator pervades the whole of creation. Secondly, everyone is to do one's duty. Thirdly, knowledge and action have to be combined and not be considered as opposites. Fourthly, we should view God and the world as being in a state of harmony, not as opposed to each other.

Isavasyamidamsarvamyatkim ca jagatyamjagat,
tenatyaktenabhunjitha, ma gridhahkasyasviddhanam (Isa 1)

It is the first mantra of the Isavasya Upanishad. This mantra says: "All this is enveloped by the Supreme Being." The word 'enveloped' has to be understood in its proper connotation. I am enveloped here by this piece of cloth. You are enveloped by a shirt. Is it in this sense that the Creator envelops the universe, or is there any other meaning implied in this great statement? The philosophies, or Darshanas as they are called, have many things to tell us about this matter.The Creator, Whom we call God, manifests this universe, creates this universe. In what manner does He create the universe? There are instances of someone creating something in this world. A carpenter creates a table or a chair. A potter creates a mud pot. Is this the way in which God creates the world? Some say that this is not the way in which God creates, because a carpenter requires some tool and some material out of which and through which he can manufacture a table or some furniture. But, where is the instrument or tool, and where is the material for God? If we say that there is some material outside God, then there will be another difficult question: "Who created this material?" If God created the world out of some existent material, someone must have created that material also. Is God Himself the creator of that material wood or furniture of this cosmos? The question is a vicious one; it is what is called 'begging the question'. Hence, problems connected with the creation of the world do not seem to be easily solvable by merely assuming that there was some material before God at the time of the creation of this universe. Though there are some thinkers and philosophers who hold this opinion that there is an eternally existing material out of which God fashions this universe, there are others who feel that this is not the proper way of visualising the fact of creation.

God must have modified Himself into this universe, as milk modifies itself into

ISBN : 978-93-84601-06-5

yogurt or curd. Otherwise, we cannot explain how God creates this world. The assumption of a totally independent material existence outside God is not permissible for various reasons, one of the reasons being that it would limit God to a finite entity. Finitude is that state of being which has something outside it, another finite. Everyone is limited and everyone is finite because of the existence of other finitudes – in the sense that there are things and persons outside every person and thing. God also would become finite because the existence of another thing outside God, such as the material for creation, would condition God to a limited existence. Therefore, the doctrine that the creation of the world came out of an already-existing material would be a contending factor before God, an opposition to God. God would then not be infinite. Therefore, God must Himself have become this universe. This is the second doctrine.

The first doctrine is called Arambhavada. A creation out of something and producing something totally new is the doctrine of Arambhavada, which involves multiplicity and duality in creation. As I mentioned, the assumption of a duality between God and the material of creation would limit God to a finite existence and He would be mortal like anybody else. He would no more be immortal. This is the reason why the Parinama doctrine, which is the second one, the transformation theory, was conceived by certain philosophers. God has become this universe, as milk has become curd.

However, there was a third set of philosophers who thought that this is also not a very reasonable way of arguing the case. How can God modify Himself? That would mean He transforms Himself into something else. Milk can never become milk again, after it has become curd. It is destroyed; it has become something else. 'A' has become 'B'. When 'A' becomes 'B', 'A' ceases to exist afterwards. There would be no God. There would be only creation, as there would be only curd and no milk in the act of transformation. Where is the point in searching for God and aspiring for the attainment of God if He does not exist at all and He has already destroyed Himself by a self-modification of His being into the form of this cosmos? This theory, known as Parinamavada, is not to be regarded as very appropriate to God's eternity and immortality.

What is the meaning of saying that God pervades the whole cosmos? When we dip a piece of cloth into a bucket full of water, we may see the water pervading the entire cloth. Water inundates every fibre of that fabric. Is this the way in which God pervades things? No, it cannot be. Here again, a distinction is created between the pervading principle and that which is pervaded. The original difficulty once again creeps in. Cloth can never become water even if it appears that water has gone into every fibre of the cloth, because it can be dried till there is no water left. Therefore, one must understand the pervasion theory carefully. Actually, it is believed that nobody can answer this question as to how creation came at all. In any way we try to describe the process, we seem to fail. We have no clear-cut, logical, conclusive answer.

There was a saint, it is told, who was sitting on the shore of the ocean and contemplating this great subject as to how God could have created this world, and in what manner. The

ISBN : 978-93-84601-06-5

story goes that while the saint was contemplating on this subject and wanting to get an answer, suddenly a boy appeared nearby – a divine being, who came to instruct this saint. The boy held a mud pot that had several holes at the bottom, and he was using it to scoop up water from the sea and throw it on the bank. He was doing it continuously – a hundred and twenty times he went on scooping and pouring.

The saint asked, "Hey, little boy, what are you doing?"

"I am emptying the ocean," replied the boy.

"Have you any sense?" asked the saint. "Firstly, the ocean cannot be emptied; secondly, not with this little pot with holes in it."

"Great Master," replied the boy, "if you can get an answer to the question you have in your mind, I can empty the ocean."

They say that God Himself appeared in the form of the boy. No philosopher has finally succeeded in giving us a conclusive answer to this question.

There were others who escaped this problem by saying that God never created the world and, therefore, there is no problem. However, we will be very worried if the answer indicates that God never created the world. If that is the case, what are these problems before us? Do we also not exist? It would mean that you also do not exist; I also do not exist. That will be the conclusion if we say that God never created the world. It is stunning and astonishing, and seems to be apparently more unacceptable than any other answer. This is the creation theory and the acosmic theory, as they both are called. The latter one, called acosmic, holds the doctrine that creation never took place.

I will tell you, in a homely way, why these people say so. Why should you think that creation never took place when actually you can see solid objects in front of you? Here is a little illustration. There is a big boulder, a stone. You see the stone; it is very hard and heavy, and you can touch it as a solid object. Bring a sufficiently powerful microscope and look at this stone. You will find that the stone is a heap of very minute, fly-like, insect-like entities called molecules. It is a heap of certain things, and not one solid object. Bring another, more powerful microscope, more powerful than the earlier one. Even the molecules will not be seen there. There will be still finer elements looking like almost non-cognisable particles which are called atoms. Bring a still more powerful microscope. You will find that even these little particles melt into a continuum of energy, or force, which impinges on the energy centres which are other atoms. It looks as if there is one sea of force everywhere, an indistinguishable continuum. What has happened to the stone? Can you say that this sea of force, these atoms, one day thought: "Let us become a stone"? If the atoms have really become the stone, they will not be there for you to see through the microscope. You will conclude that they have never become the stone. It is only your vision that presents the perception of a solid object. These so-called 'things' – molecules, atoms, energy centres, etc. – never became the stone. They were never transformed into the stone. They did not create the stone. They exist and have always existed in the same condition as they were when you perceived them through a powerful perception. The only

ISBN : 978-93-84601-06-5

difference is that in one case our perception is gross, and in another case it is subtle and correct. The stone has not been created, though it is solidly perceivable. In the same way, the world has not been created, though it is visible to the eyes. This doctrine is too much for us. We shall put it in our pockets and never talk about it again.

Isavasyamidamsarvam: "This creation is enveloped by the Almighty Supreme Being." From the conclusion that we can draw out of our considerations on the very first session, it would follow that there is something which cannot be divided into parts, which is infinite in its nature, which is existing everywhere to such an extent that it may appear that it is the only thing existing. That only-existing 'Something' is the Ishvara that the Isavasya Upanishad speaks of. You have to somehow or other accommodate your mental operations to get tuned up to this interesting situation of there being Something which Alone Is – at all times, and outside which nothing can be. This conclusion follows from the nature of consciousness, whose structure we tried to analyse on the very first day.

Consciousness cannot be in some place because to be conscious that consciousness is in this 'some place', it has also to be somewhere else – where it now appears not to be. Therefore, consciousness cannot deny that it exists in another place as well, somewhere else, because such denial is impossible unless it is already present there at the spot which is being denied. Therefore, the nature of consciousness is universal. This is the nature of the Ultimate Reality. This is what we call God. This is what we call Ishvara. Therefore, the pervasion of this Supreme Consciousness, which is the Absolute Reality, is not pervasion – something entering into something else – in the ordinary sense of the term. It is the One Thing being all things. In a great mantra of the Rig Veda we are told: ekam sad viprabahudhavadanti (R.V. 1.164.46). "The one Being – poets, sages, and masters call It by different names" such as Indra, Mitra, Varuna, Agni, and so on. Therefore, this world of perception, this universe of variety, is a perceptional presentation and not actually a modification, because eternal things cannot modify themselves. If eternity modifies itself, it becomes a temporal something. That which is above time cannot become something in time.

This is the tough doctrine of creation, hard to understand, which will never enter the brain of a person; and even if it enters, it will not stay there for a long time. So, be cautious about this. The great sage of the Upanishad, therefore, tells us: "Whatever is apparently moving or not moving – yatkim ca jagatyamjagat tat sarvam – all that is Ishvara." You must be able to convince yourself as to the way in which God, Ishvara – the Ultimate Being – can be everywhere and also be everything. From this consideration it follows that God is not merely everywhere, He is also everything. "Knowing this, be happy without the sense of possessiveness in regard to any object," is the second half of this mantra: tenatyaktenabhunjitha, ma gridhahkasyasviddhanam.

You feel happy only if you have some property. A propertyless person is considered an unhappy person. People say: "I have nothing – neither land, nor house, nor money. My condition is pitiable." If you obtain land, money and a house, you are happy. But the

ISBN : 978-93-84601-06-5

Upanishad says: "You will not be happy by acquiring land, money, house, etc." Actually, possession is not the way of being happy. There is no such thing as possession. You cannot possess an area of land. It was already there, and was there even before you were born. Can you grab a piece of land, which is the earth? How can you grab the earth? Even the house that we propose to purchase from somebody must have been there before you existed. What exactly do you mean by saying "I possess something"? Does that object enter into your body? Does the house seep into your flesh and bones? Does the land enter your brain, and is the money under your skin? Does it happen so? They always remain outside, just as they were outside even before you were born. Nobody has seen money entering into someone's stomach.

For obvious reasons, a thing that is outside, totally, cannot become yours. How can you possess a thing that is not yours? But you somehow convince yourself that it is yours. You have a way of operating your mind and of convincing yourself: "This tree is mine from tomorrow because I have purchased it from someone." Neither that person who got money from you really had it, nor have you really got this tree as you imagined. But the mental operation is so very important and so very tricky that it can make you happy or unhappy. If somebody has taken away something and kept it somewhere else, you consider it lost and you grieve that it has gone. It has not gone anywhere; it is in some other location. Now, suppose the location shifts. The object is placed in another location and your mind is adjustable to the idea that it is yours; you are happy. That which is capable of leaving you, for any reason whatsoever, cannot belong to you. A thing that is yours cannot leave you. Anything which can leave one day or the other is not yours, and there is nothing in this world which will not leave you one day or the other. Therefore, it cannot be considered as yours. Hence, you should not be under the impression that you will be happy only because of possessions. In this wondrous universal context of the pervasion of God in all things and God being all things apart from being everywhere, who will possess what? Are you concocting some imaginary dream-like situation in which you can be falsely happy by a false sense of possession of existing or non-existing things?

Therefore, renounce attachment. It is another way of saying renounce the sense of possession. You do not grab anything; you cannot grab anything. Happiness is a state of being and not a consequence of possessing. God is not a possessor of the world; and do you believe that God is happy or unhappy? Is God very unhappy because He does not possess anything? Sometimes God is called Bholebaba, like Lord Siva who has not even a house to stay in. If God is the happiest of conceivable realities and if God has no possessions of any kind, then the highest happiness is not in possession. The more you feel the need to be alone to yourself as a state of being rather than a possessor of objects, the more happy will you be. The greater is the approximation that you strike to God's universal Existence, the greater also is your joy, your happiness.

Therefore, enjoy, be happy. The Upanishad does not say, "Be sorry." Bhunjithah - "Enjoy." Does God enjoy anything? Or is He starving? You will be wondering if the

ISBN : 978-93-84601-06-5

question itself has any meaning. God does not starve. He does not require any diet and, therefore, there is no question of starving. Why does He not require any diet? He is all things and so the diet is also Himself only. Therefore, where is the question of His grabbing it? If you consider God as the Ultimate Reality and all others as lesser realities, or perhaps not realities at all, your welfare consists in your approximation to God's Existence in some way, to some extent, in some measure, and not in anything else.

So, enjoy everything without possessing anything. Can you enjoy a flower without plucking it from the garden? Here is the whole point. Why do you pluck things and want to say "it is mine"? Let it be there; let the flower be there, growing luxuriantly on the plant. Let it be happy as it is and ought to be, in its own location. Why do you want to cut it off and say it is yours? Would you like someone to say that you are his? Would you like to be a property of somebody? "You are my property from tomorrow." Would you like to be told this? You will say, "What kind of thing is this? How is it possible? I am an independent person. I am what I am and how can you possess me?" Nobody likes to be even a servant or a slave. It is a very unpleasant thing to become a servant, a slave, an underdog of somebody; and to say, "You are my property," is still worse. How would you expect anyone else to tolerate this statement of yours? Even the land would not like to be told, "You are mine from tomorrow onwards." This is not a joke; in fact, there is a reference to this in the Bhumi Gita of the Bhagavata, where the earth says: "Oh, so many kings have come and wanted to possess me! Nobody really possessed me. They went and I am here as I am. Nobody possessed me! So many kings walked over me and said, 'Oh, you are mine', but nobody took me. They went, and I remained." The Bhumi Gita is very interesting. You will find this in the Vishnu Purana and also in the SrimadBhagavataMahapurana.

Therefore, do not be under the impression that you require possessions in order to be happy. Being enhanced is the state of happiness. Your existence has to increase in its dimension; you have to become larger, not by adding some accretions from outside in the form of property, which can never become yours, but by your 'being' itself becoming larger. You have to learn this technique of how your being can become large.

If you can conceive of God, you can conceive of this large Being also. God is the largest expanse of Being, and is not 'becoming', or an object. Pure Sat, Existence as such, Being qua Being is Ishvara, God. And if you know He is the happiest pinnacle of existence without having any kind of association or possession from outside, you can also be happy in the same way, provided you are able to adjust your being in some measure at least, to the extent possible, with that Great Being of the Cosmos.

Hence, the first mantra of the Isavasya Upanishad says, isavasyamidamsarvamyatkim ca jagatyamjagat: "All this that you perceive, see, or contact through the sense organs is enveloped by God." I have tried to explain the meaning of this word 'enveloped', which is very intriguing, and deep connotation and significance are involved in it. "Knowing this, be happy." Merely by knowing this, you will be happy. Are you not happy merely by knowing that you are alive? Will you be happy by knowing that

ISBN : 978-93-84601-06-5

you will not be alive? The greatest happiness is in the feeling that you are hale and hearty. And if you are not hale and hearty, any kind of possession is not going to make you happy. Even in ordinary daily life you will realise that your being itself is a source of happiness. I am perfectly secure, hale and hearty; it makes me happy. However, if I am not that, then put all gold and silver on my head. Will I be happy? Crush me with the weight of a load of silver; what is the good if I am not hale and hearty?" Happiness is the condition of Being which is you. Happiness is not some consequence or result that follows from accretion of objects into your so-called personality. This mantra is very difficult to understand. One great thinker said that if all the scriptures in the world were destroyed and if only this mantra is available to us, we need not learn anything else afterwards. Let this one mantra remain and all the scriptures be destroyed. This one verse is sufficient to save us. Isavasyamidamsarvamyatkim ca jagatyamjagat, tenatyaktenabhunjitha, ma gridhahkasyasviddhanam (Isa 1).

Do not be greedy. Do not be possessive. Do not say "I want, I want, I want." You require nothing, finally. Even the richest people do not sleep on ten kilometres of land. They require six feet on which to sleep. Do you think a millionaire requires a longer, lengthier bed, several furlongs long, to sleep on? Will a rich person eat two quintals of food because he is rich? He will perhaps eat less than what you eat. These are confusions in the mind. Wealth and possession – accretion of objects, imagination that one has everything in this world – "I am the ruler of this earth" – these are rank illusions in the mind, and you will know this when the time comes. When everything goes, you will realise that you made a mistake in thinking that you had everything. You never brought anything when you came to this world. Are you trying to possess things which you did not bring? How did you earn this property of the world when you did not bring it with you when you came? Actually, if you have earned this property, you could take it when you go. Why do you not take it with you? You have so much wealth that you have earned through your profession; take it with you when you go. Can you? If you cannot bring anything and if you cannot take anything either, how is it possible for you to possess anything in the middle? The logic is: that which is not in the beginning, and not in the end, is also not in the middle. It is a total delusion, which is hard to understand and difficult to appreciate. A bitter pill is this knowledge. But this is the truth, and this is what the first mantra of the Isavasya Upanishad says.

I have told you there are four instructions in this Upanishad. The first one is the fundamental, philosophical doctrine – the basic philosophy, not merely of this country, but of humanity as a whole. It is possible to thrust all religions into this one single verse of the Upanishad, i.e., the first verse – isavasyamidamsarvam..., as one can thrust things into a hold-all. All philosophies, all religions, all doctrines go into the hold-all of this one verse of the Isavasya Upanishad. Well, that is wonderful. This is the metaphysical foundation of philosophy and the highest peak of human thought.

The second mantra says: "Everyone has to do something." Knowledge of the Supreme Being does not mean idleness of personality. This is something even more

ISBN : 978-93-84601-06-5

difficult to understand than the earlier mantra. You will say: "If God alone is, why should I do anything? I will keep quiet." Here, in saying so, you make the mistake of having a wrong notion about yourself. "I will keep quiet." Which 'I' is keeping quiet? Is the body 'I' keeping quiet? Is the mind 'I' keeping quiet? What is meant when you say: "I shall keep quiet because God does all things and He is all things"? It is a consciousness of a peculiar condition of your personality that makes this statement. Here you have made a blunder. Your statement that you need not do anything implies your acceptance of your being an individual nevertheless, a body-mind complex, in spite of your theoretical and intellectual acceptance of the omnipresence of God. This is something very interesting, which may also look very difficult; but if you remember this, you may not have to learn anything else afterwards.

It is a wrong notion of yourself that makes you conclude that one can keep quiet without doing anything because God does all things. Then how do you come into existence as an idle person, if God exists everywhere and God is all things? Do you believe that you have also negated yourself, and your existence is abolished? If you really feel that God exists and He is all things, it is wonderful. If you are convinced that you do not exist and you have melted into the Cosmic Being, why should you feel the need to say that you need not do anything? In making this statement, you have made a mistake due to a wrong concept of your individuality that has crept in, even as you appear to be making a correct statement from your point of view.

The concept of the Absolute is the subject of the first mantra. The concept of individuality is the subject of the second mantra. What are you, in the light of this conclusion that God pervades all things and God is everything? If you are cautious enough in exercising your thoughts in this context, you will be compelled to conclude – and feel, too – that you cannot exist at all. You do not any more exist. It has gone. Your so-called 'me' has gone into the Universal 'I'. Such a feeling, intellectually, is appreciable and conceivable. Practically, you cannot accommodate yourself to this consciousness because you can feel this hard body when you touch it with your fingers. So the Upanishad says: "Do not be in a hurry. Go slowly. Do such things as will gradually widen the concept of your personality, or individuality, and make it commensurate with the supreme universal personality of God Himself. This is done by the duty which is to be performed."

Yesterday I made a brief reference to the concept of duty. Duty is the work that you do in participation with a larger whole – an organisation, a family circumstance, a national setup or even the universe itself. Actually, work in a spiritual sense is not something that is done in some way, for some reason. "I am doing something" – that is not the point. The work that you do as a duty becomes valuable – and actually can be called duty and as work that has that a value in it – only if it is a sacrifice on your part by way of a participation in the welfare of a larger whole to which you belong. If you are in a family with five people, ten people, each member has to contribute something by way of a sacrifice of his personal interest for the welfare of a larger organisation, which is the group of individuals called the

ISBN : 978-93-84601-06-5

family. If each one sticks to his own guns, there will be no family. It will disintegrate. A family is a consciousness: it is not a bundle of people. It is an awareness of one's belonging to a total whole, which is what is called a family. It is a conceptual entity, not a physical body. So is an organisation; so is a nation. You cannot see the nation with your eyes. You see only mountains, rivers, trees and the ground. Nation is a concept, a consciousness of a totality of values to which you belong as a citizen thereof. When you say, "I am a citizen of this country," what is it that you actually mean? You are a citizen; it means you are a person, an entity that belongs to a total whole, which is not visible to the eyes. You have to participate in the welfare of the whole.

There are various wholes. The body itself is a whole. You have to take care of it, not torture it and kill it. The body also is an organism; it is an organisation. The family is an organism, an organisation. So is a state, a nation, an international setup, the United Nations organisation or the whole universe of creation. In each one, in each level, you have to be a participant and not be in opposition. You should not belong to the opposite party always. You should be a participant in the welfare of the whole to which you belong. This is the duty that you have to perform. Do work as long as you are alive in this world. There is no retirement from work of this kind. There may be retirement from office work, from industrial work and so on, but there is no retirement from duty because you retire from duty only when you cease to exist as an individual. As long as personality persists, duty continues. You may live for a hundred years, if possible – satamjivema. What will you do for one hundred years? You will be doing duty. What is the duty?

A person who has not understood the meaning of the first mantra will not understand the meaning of the second mantra either. They go together as associates, like the right hand and the left hand. You will not be able to understand what duty is, in the sense of this self-sacrifice for the welfare of the whole, unless you know what the whole is. I gave you a traditional list of several wholes. The ultimate whole is the Absolute Being. All these lesser wholes are determined by the Supreme Whole. In every case you ought to be a participant. You have to participate in every way necessary for the welfare of your bodily and mental health. You should not destroy your mind and body. So also it is with your family, and so also with all the things that I have enumerated just now.

Therefore, you can be a very happy person by belonging to something, not by possessing something. The moment you belong to something, that something to which you belong will take care of you. Hence, privileges follow automatically from duties. However, these days people cry only for rights, and want no duties. "I have no work; I will sit outside. Bring my salary." This is against the law of the cosmos. You cannot expect remuneration without doing anything. If you understand what I said, you will be very happy.

ISBN : 978-93-84601-06-5

REFERENCES:

Isha Upanishad. Transl. by Sri Aurobindo (Ghosh). Sri Aurobindo Ashram, Pondicherry. First edition, 1921, reprinted 1965. BL 1120.A5G4 1965.

History of the Dvaita School of Vedanta and its Literature B.N.K. Sharma. 2d rev. ed. Motilal Banarsidass, Delhi, 1981. B132.D8 S5 1981 (N.B. A third edition has appeared as of January 2000.)

Isavasyopanisadbhasyatikamalika: A Glossary of All Commentaries of Madhva and His Followers on the Isavasyopanisad. Edited with Introduction by D.N. Shanbhag, Karnatak University, Dharwad, 1982.

Upanisadbhasyam of Sri Madhwacarya with the Tika of Sri Jayatirtha and the Tippani of Sri Vadirajatirtha thereon and also with the Khandartha of Sri Raghavendratirtha on the seven Upanisads. D. Prahladacharya, Ed. PoornaprajnaSamshodhanaMandiram, PoornaprajnaVidyapeetha, Bangalore 560028, 1997.

The Upanishads: Translated by F. Max Müller. Sacred Books of the East series, volume 1. First Published by the Oxford University Press, 1900, re-printed by Motilal Banarsidass, 1965, 1969, 1975. BL1010.S3.1964 v.1

Isavasya, Talavakara, Kathakopanisadah: Ishavasya, Talavakara, Kathakaupanishads: with English translation and notes according to Sri Madhvacarya'sbhasya and Sri Raghavendratirtha'skhandartha. K.T. Pandurangi, Ed. Chirtanur, Tirupathi :SrimanMadhvaSiddhantonnahini Sabha, 1985. BL1124.7 .I762 E5 1985.

The Commentary of Sri Madhva on Isha and Kena Upanishad: Sanskrit Text with Translation and Explanatory Notes Sonde, Nagesh D., Ed. Bombay, 1990. BL 1124.7.I766.M3313 1990.

Sri Isopanisad: With Introduction, Translation, and Authorized Purports by A.C. Bhaktivedanta Swami Prabhupada. Bhaktivedanta Book Trust (ISKCON), Los Angeles, 1974. BL1120.A5B5 1974.

https://www.swami-krishnananda.org/index.html

Scanned with CamScanner

Impact of Gandhian Philosophy on Life and Literature

ISBN : 978-93-84601-09-6

© Publisher & Authors

First Edition : February 2019

Editor : English Department

Publisher :
Principal
Smt. R. M. Prajapati Arts College, Satlasana
Dist. Mehsana-384330

Type Setting : Ranjeet Rawat

Title Designer & Printers :
Kohinoor Printers, Satlasana

Index

1	Gandhian thoughts on Untouchability	Dr.Jayesh N. Barot	01
2	Relevance of Gandhi in 21st Century (A great tribute to Gandhi on his 150th Birth Anniversary)	Dr. Rakesh Joshi	04
3	Impact of Gandhiji's teachings in the Indo-English literature of the Heroic Age	Dr. Dipak K. Desai	09
4	Gandhiji and Eradication of Untouchability	Dr.Bharat S. Patel	13
5	Mahatma Gandhi and Mulk Raj Anand's Untouchables	Dr. Divyeshkumar D. Bhatt	19
6	Title of the Paper: Puissant Impact of Gandhian Philosophy on the Indo AnglicanNovelists	Dr Darsha Jani	26
7	The Manifestation of Gandhian Philosophy in the Novels of R. K. Narayan and Pannalal Patel	Dr. Bhagvanbhai H. Chaudhari	33
8	Gandhism in R. K. Narayan's Waiting for the Mahatma	Dr. Paresh K. Shah	42
9	Relevance of Gandhian ideology in 21st century	Dr. Rakhi S Jain	47
10	Gandhian Ideals in Nayantara Sahgal's "Storm in Chandigarh"	Dr. Nanda M. Jadeja	52
11	Mahatma Gandhi`s Truth and violence: A Critical Study	Sweta J. Barot	57
12	Gandhism in R K Narayan's Waiting for the Mahatma	Dr Arti S Khindri	64
13	Gandhian Ideology Reflected in Githa Hariharan's In Times of Siege	Prof. Hiral Patel	68
14	Gandhiji's Views on Basic Education and its Present Relevance	Mrugesh K. Shah	72
15	Gandhi's Views On Education	Dr.Dipika K.Rohit	77
16	Gandhi and Psychology	Shri C.S. Patel	80
17	Gandhi, Indian Youth and Indian English Literature	Alpeshkumar P. Joshi	85
18	Gandhian Movement in Attia Hosain's Sunlight on a Broken Column	Jaynab G. Masu	90

19	Gandhian Philosophy in Manju Kapur's Novels	Alkesh Pravinchandra Trivedi Dr. U.J. Goswami	93
20	Psychology and Gandhian Philosophy	Mr. Vishwas K. Prajapati	97
21	Psychological Analysis of Gandhian Philosophy		105
22	Thoughts of Gandhiji on Health	Dr. Minaben Jesang Chaudhari	106
23	Mahatma Gandhi`s Philosophy on Prayer	Ravindrakumar. M. Patel	115
24	Gandhi and His Vision for Women Empowerment	Pro.Patel Utpal Ashvinbhai	120
25	Mahatma Gandhi's Views on Education: A Comprehensive Study	Sweety Patel	122
26	Revisiting Gandhi in the Works of Satendra Nandan	Dr.Rakesh Rao Dr. Mahesh Jani	128

Gandhiji and Eradication of Untouchability

Dr. Bharat S. Patel
Associate Professor,
Smt. R.M. Prajapati Arts College,
Satlasana

Eradication of untouchability was one of the central concerns of Gandhiji. Throughout his life, he fought for the human rights of untouchables. He unceasingly worked for that with the aim to establish a classless egalitarian society in which all citizens would contribute their mite to social and national well being. He was highly influenced by several nineteenth century and early twentieth century religious and social reformers such as Ram Mohun Roy (1772-1833), Mahadev Govind Ranade (1842-1901), Swami Vivekananda (1863-1902), Gopal Krishna Gokhale (1866-1915), Swami Dayananda (1824-1883), and Jotiba Phule (1827-1890). He has addressed many social and political issues but how best to remove untouchability was a major issue for him.

Gandhiji firmly believed that unless untouchability was removed, a large segment of the population would remain depressed even after India had won her freedom. He felt *Swaraj* (freedom) is a meaningless term if we desire to keep one fifth of India's population under perpetual subjection.

Gandhi believed that it was possible to overcome untouchability. "In my opinion, untouchability is a blot on humanity and therefore upon Hinduism. It cannot stand the test of reason. It is in conflict with the fundamental precepts of Hinduism," he insisted. According to the Gandhiji, "the caste system is a hindrance, not a sin. But untouchability is a sin, a great crime, and if Hinduism does not destroy this serpent while there is time, it will be devoured by it." He firmly believed that ultimately the removal of untouchability depended on the change of heart of millions of caste Hindus.

It is in his autobiography, Gandhiji has stated that his father's position and the family's standing within the caste hierarchy gave him social status. But all that suddenly changed as soon as he went to South Africa. He was also subjected to racial prejudice and many humiliations there because he was an Indian. But we know that he emerged there as a

person having practice of non-violent resistance, simplicity, and satyagraha.

Actually, Gandhiji raised the issue of untouchability at the age of twelve. untouchable named Uka used to clean the toilets in his household. Gandhi's mother for him to touch Uka. "If I accidently touched Uka, I was asked to perform ablutions, though I naturally obeyed, it was not without smilingly protesting that untouchability not sanctioned by religion.... I told my mother that she was entirely wrong in conside physical contact with Uka as sinful"

However, His questioning went deeper in the Hindu scriptures. In a certain se the roots of Gandhi's rejection of untouchability lie in the *Ramayana*. The study the *Ramayana* led him to ask: "How can the *Ramayana* in which one who is regar nowadays as an untouchable took Rama [incarnation of God] across the Ganges in his b countenance the idea of any human beings as 'untouchables' on the ground that they v polluted souls?" "I do not pretend that this thing had crystallized as a conviction in me at age of twelve, but I do say that I did then regard untouchability as a sin."

Though South Africa afforded Gandhiji the freedom to relate to people across ca linguistic, or religious lines, he yet faced domestic conflict over the issue untouchability. He founded Satyagraha Ashram in May 1915 in Kochrab village r Ahmedabad. Considering that Gandhi had already positioned himself in opposition untouchability, it was only to be expected that its eradication would become one Satyagraha Ashram's major activities. "Untouchability had not only no place in Ashram, but its eradication from Hindu society was one of our principal objectiv Gandhiji stated. When an untouchable family became the member of the Satyagr Ashram, Gandhiji welcomed them. Several members of the ashram, including Kasturba Maganlal Gandhi, the Mahatma's chief lieutenant, and his wife, Santok, objected to presence of the untouchable family in the ashram; they even threatened to leave. M Gandhi "could leave me and we should part good friends," the Mahatma wrote to V Srinivasa Sastri. Kasturba changed her mind and decision as well, and stayed, but Maga and Santok left only to return later. Gandhiji refused to remove the untouchable far from the ashram.

Gandhi had the apprehension that "If we came into power with the stain of untouchability unaffected, I am positive that the 'untouchables' would be far worse under that *Swaraj* than they are now, for the simple reason that our weakness and our failings would then be buttressed up by the accession of power". He assessed the social position of untouchables as follows:

Socially they are lepers. Economically they are worse than slaves. Religiously they are denied entrance to places we miscall 'houses of God'. They are denied the use, on the same terms as the caste Hindus, of public roads, public schools, public hospitals, public wells, public taps, public parks and the like .... The wonder is that they are at all able to eke out an existence or that they still remain within the Hindu fold. They are too downtrodden to rise in revolt against their suppressors.... It is only ceaseless effort that can raise these downtrodden fellow beings from degradation, purify Hinduism and raise the whole Hindu society and with it the whole of India.

He states, it is the duty of Harijan workers and Caste Hindus to do sweepers' work themselves.... These reforms do not cost much. They require intelligence, hard work and love of an ideal. We may not relegate sweepers' work to one particular class. Therefore all should learn it in the same way as cooking. Each person should be his own sweeper. If this ideal were to be put into practice in society, the miserable condition of sweepers would at once be rectified". Further, "It is the privilege of Harijan Sevaks, no matter to what organization they belong to befriend Harijans, to study their condition in detail, to approach Savarna Hindus and show them as gently as possible what their duty is towards those whom they have treated as outcastes of society and deprived even of legal rights..

On the basis of his personal background and public life as well, Gandhiji firmly believed that a different approach was needed to make orthodox Hindus realize that the continuation of untouchability was both immoral and destructive of Hinduism.

Inspired by the Indian National Congress's resolution which called upon its "Hindu members to remove untouchability," caste Hindus, a Syrian Christian, and untouchables in Vykom village in Travancore State aided by the District Congress Committee leadership made arrangements in early 1924 to start a Satyagraha campaign to remove the restrictions on the use of public roads that went alongside the local temple. Gandhi, who had recently

been released from prison supported the Satyagraha campaign from a distance. He wrote often and in detail about Vykom in *Young India,* a bi-weekly he publishe English.

In an interview Gandhi gave to the *Hindu* newspaper, he elaborated his positio exclusively Hindu leadership in these words, "Satyagraha should be confined to the Hin only and that, too, as far as possible to the volunteers drawn from Kerala, and, at the m from the Madras Presidency.... I think I have said sufficiently in the pages of Yo *India* to show why non-Hindus cannot possibly offer Satyagraha in respect of a religi question which is exclusively Hindu."

Self-suffering was an instrument of nonviolent resistance for Gandhiji. In a spe he gave at a public meeting in Cochin, Gandhi said: "Ever since I have been in India, a my sojourn in South Africa . . ., I have been telling the Hindus that we have in our relig a black spot which must be removed." Careful not to alienate caste Hindus, he added have not come in order to argue with the orthodox people. ... I have come to tell them t the satyagrahis who are fighting against great odds at Vykom are not out to dest religion, but to reform it." Clearly, for Gandhi the removal of untouchability was essen in itself but also for the optimal functioning of Hinduism.

Due to Gandhiji's nonviolence and fast, thousands of caste Hindus underwen change of heart. Untouchables were given entry to public wells, and temples opened th doors to untouchables all over the country. Caste Hindus publicly embraced untouchab and participated in inter-caste dinners. The Hindu Leaders' Conference called to meet concerns raised by both the Mahatma and Ambedkar, resolved that "amongst Hindus, one shall be regarded as an untouchable by reason of his birth and those who have been regarded hitherto will have the same rights as the other Hindus in regard to the use public wells, public roads and other public institutions." The resolution drafted by Gan further stated that "it shall be the duty of all Hindu leaders to secure, by every legitim and peaceful means, an early removal of all social disabilities now imposed" on untouchables. Hindus also founded the All-India Anti-untouchability League in Octo 1932, renamed and restructured in 1933 as the Harijan Sevak Sangh to further the soc

and material conditions of untouchables everywhere. The constitution of the Harijan Sevak Sangh stated its methodology and overall objectives in these words:

The object of the Harijan Sevak Sangh shall be the eradication by truthful and non-violent means of untouchability in Hindu Society with all its incidental evils and disabilities, suffered by the so-called untouchables hereinafter described as Harijans in all walks of life and to secure for them absolute equality of status with the rest of the Hindus.

With the aim of removal of untouchability; Gandhiji embarked on a nine-month long tour in 1933-34 covering 12,000 miles. In his travels he impressed on caste Hindus to banish the practice of untouchability both because it is a sin and for the health of Hinduism. Along with it, he also pushed for programs of village upliftment. As part of his anti-untouchability campaign, in February 1933, he launched an English language weekly, the *Harijan,* successor to the now-banned journal, *Young India*, to organize caste Hindus as well as untouchables to confront the evil of untouchability.

When Charles F. Andrews, the Mahatma's English friend and co-worker, accused Gandhi for subordinating the removal of untouchability to the life issues of Indian independence and Hindu-Muslim unity, he reminded Andrews that untouchability " is a bigger problem than that of gaining Indian independence but I can tackle it better if I gain the latter on the way. It is not impossible that India may free herself from the English domination before India has become free of the curse of untouchability." For Gandhi the removal of untouchability was "a vital part" of his life's program, "not the sole part of it."

Thus, Gandhiji believed in the fundamental equality of all persons. The degrading condition of untouchables appealed him a lot. Throughout his life, he worked for the upliftment of Harijans. He called untouchability 'a sin against God and man.' He firmly believed that independence would have no meaning if the most useful section of the community is deprived of its fundamental rights.

ઉપનિષદોનું તત્ત્વજ્ઞાન

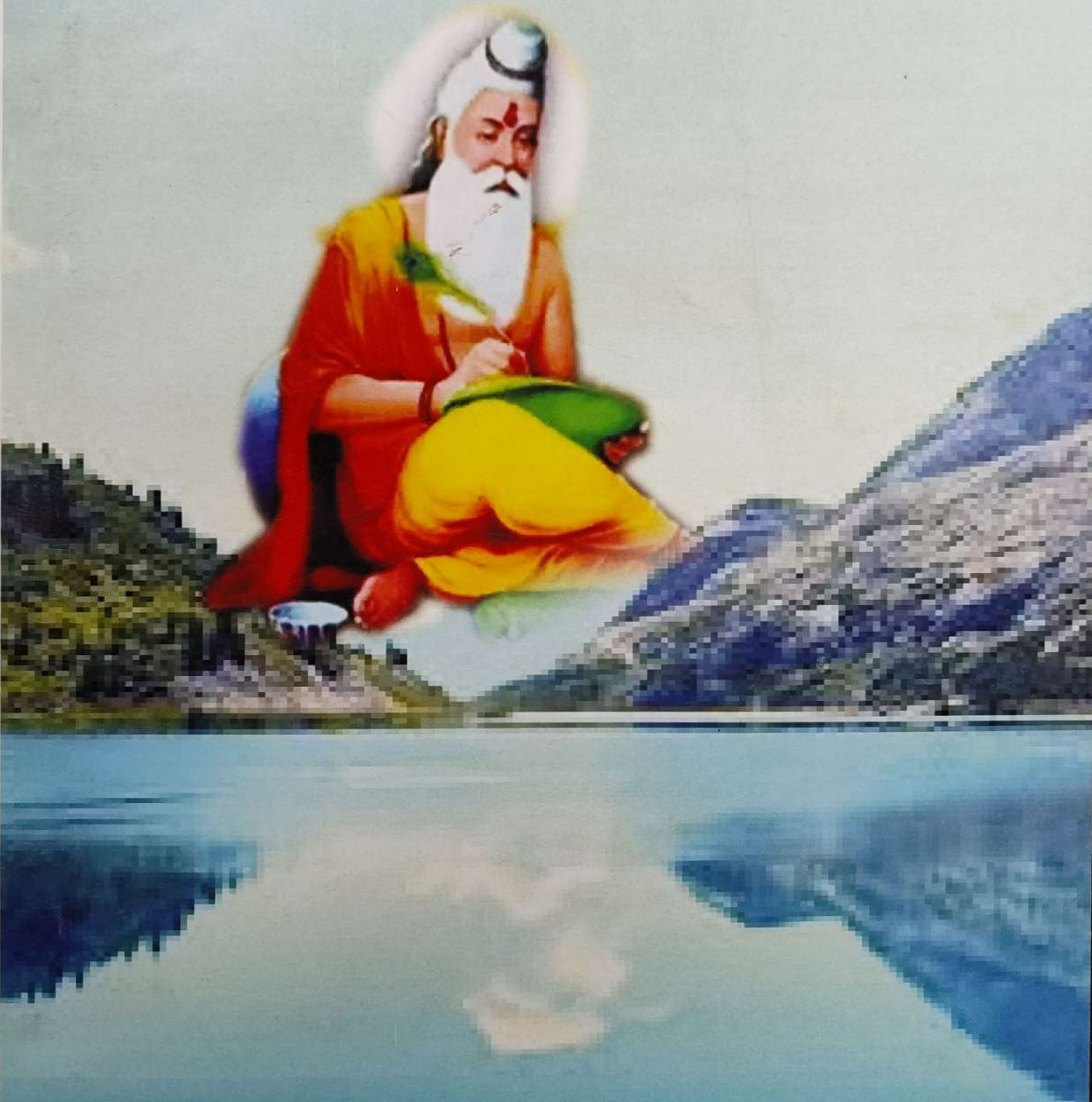

સંપાદક

ડૉ. મંજુલાબેન એ. પટેલ

ડૉ. ભગવાનભાઈ કે. પ્રજાપતિ

ડૉ. શૈલેષ કે. જોષી

ડૉ. રમેશ એસ. પ્રજાપતિ

ડૉ. ભારતી એ. પટેલ

ઉપનિષદોનું તત્ત્વજ્ઞાન

Upnishado nu Tattvagyan

સંપાદન : સંસ્કૃત વિભાગ

પ્રથમ આવૃતિ : જાન્યુઆરી ૨૦૧૯

પ્રત : ૫૦

ISBN : 978-93-84601-06-5

All rights reserved, no part of this book may be reproduced or utilized in any form or by any me
electronic or mechanical including photocopy, microfilm, recording, email, web, publication or a
information storage and retrieval system without the written permission of the copyright owners

મુદ્રક :
કોહિનૂર પ્રિન્ટર્સ, સતલાસણા

પ્રકાશક :
પ્રિન્સીપાલશ્રી,
શ્રીમતી આર. એમ. પ્રજાપતિ આર્ટ્સ કૉલેજ, સતલાસણા, જિ.મહેસાણા

અનુક્રમણિકા

ક્રમ	લેખ	લેખક	પાના નં.
૧	अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते	પ્રો.ડૉ.મણિભાઈ ઈ. પ્રજાપતિ	૧ - ૫
૨	બૃહદારણ્યકોપનિષદમાં પ્રાણનું સ્વરૂપ	ડૉ.દેવિસિંહ બી. રાઠવા	૬-૧૧
૩	उपनिषदो मे वैज्ञानिक तथ्य	ડૉ.મનુભાઈ એસ. પ્રજાપતિ	૧૨-૧૫
૪	ઉપનિષદો ભારતીયતત્ત્વ ચિંતનના શિખરો	પ્રા.ડૉ.મંજુલાબેન એ. પટેલ	૧૬-૧૮
૫	केनोपनिषद मे ब्रह्मविद्या	ડૉ.ભગવાનભાઈ કે. પ્રજાપતિ	૧૯-૨૩
૬	ઉપનિષદોનું તત્ત્વચિંતન	પ્રો.ડૉ.રમેશ એસ. પ્રજાપતિ	૨૪-૨૬
૭	ઉપનિષદોમાં વાણી	પ્રા.ડૉ.શૈલેષ કે. જોષી	૨૭-૩૧
૮	બૃહદારણ્યકોપનિષદની કર્મ અને પુર્નજન્મ વિષયક સંકલ્પના	પ્રા.ડૉ.ભારતી એ. પટેલ	૩૨-૩૬
૯	प्रश्नोपनिषद् मे प्राणविद्या का महत्व	ડૉ.કરુણા ત્રિવેદી	૩૭-૪૨
૧૦	केनोपनिषद् અને मुण्डकोपनिषद् માં બ્રહ્મ – સૃષ્ટિ સંબંધિ ચિંતન	ડૉ.નવઘણસિંહ બી. વાઘેલા	૪૩-૪૭
૧૧	ઉપનિષદોમાં શાંતિપાઠ	પ્રા.ડૉ.રાકેશકુમાર એન. જોષી	૪૮-૫૩
૧૨	उपनिषदों में आत्मा की उपयोगिता	ડૉ.વર્ષા એચ. પટેલ	૫૪-૬૦
૧૩	ઈશાવાસ્ય -- ઉપનિષદનું તત્ત્વજ્ઞાન	ડૉ.રાકેશ આર. જોષી	૬૧-૬૫
૧૪	उपनिषदों का संदेश	ડૉ.અરવિંદ પી. પટેલ	૬૬-૭૩
૧૫	मांडूक्य उपनिषद में आत्मा और ब्रह्म की एकता	ડૉ.કે.એસ.જાદવ	૭૪-૭૭
૧૬	उपनिषदों मे व्यावहारिक तत्त्वज्ञान	ડૉ.વિનોદચંદ્ર જી. ચૌધરી	૭૮-૮૨
૧૭	ઉપનિષદોમાં અભેદ ઉપાસના	ડૉ.દીપકકુમાર પી. જોષી	૮૩-૮૯
૧૮	'मुण्डकोपनिपद' अविनाशो ब्रह्म का विराट स्वरूप	ડૉ.જ્યોત્સના સી. રાવલ	૯૦-૯૩
૧૯	ઉપનિષદોમાં બ્રહ્મતત્ત્વ	ડૉ.કે.કે.ભેડા	૯૪-૯૭
૨૦	'बृहदारण्यकोपनिषद' માં યાજ્ઞવલ્કય – જનક સંવાદ દ્વારા પરબ્રહમને પામવાની યાત્રા	ડૉ.મનોજ એલ. પ્રજાપતિ	૯૮-૧૦૩
૨૧	કેનોપનિષદ્ – એક અધ્યયન	ડૉ.ભગવાનભાઈ કે. ચૌધરી	૧૦૪-૧૦૭
૨૨	ઈશોપનિષદનો સાંપ્રત સંદેશ	ડૉ.મનસુખ પી. પટોલિયા	૧૦૮-૧૧૧

૨૩	The Wisdom of the Isavasya Upanishad	ડૉ.દિપક કે. દેસાઈ
૨૪	ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદનો કર્મયોગ	ડૉ.ભરતભાઈ એમ. પટેલ
૨૫	ઉપનિષદોમાં યોગ	પ્રા.ધર્મેન્દ્રભાઈ જી. પટેલ
૨૬	उपनिषदो मे मूल्य परक शिक्षण (वर्तमान परिप्रेक्ष्य मे..)	ડૉ.દક્ષા કે. જોષી
૨૭	નરસિંહ મહેતાની કવિતામાં તત્વદર્શન	ડૉ.યોગેશ ડી. પટેલ
૨૮	સાંપ્રત સમયમાં ઉપનિષદોની ઉપયોગિતા	ડૉ.અર્પિતાબેન જી. પટેલ
૨૯	છાંદોગ્યોપનિષદમાં આત્માનું સ્વરૂપ	ડૉ.રઘુભાઈ કે. પટેલ
૩૦	उपनिषदो मे देवी शकित	પ્રા.ડૉ.રાધાબેન એમ. પટેલ
૩૧	ईशोपनिषद मे विद्या – अविद्या	ડૉ.વૈશાલી જે. પટેલ
૩૨	ઉપનિષદમાં શાંતિમંત્ર	ડૉ.ભરતભાઈ એમ. પટેલ
૩૩	केन उपनिषद में उमा – हेमवती की कथाके द्वारा अध्यात्म	પ્રા.પંડયા વિજયકુમાર પી.
૩૪	ઉપનિષદમાં જીવન ઉપદેશ	ડૉ.કમલેશભાઈ પટેલ
૩૫	ઉપનિષદોમાં કઠોપનિષદનું સ્થાન	પ્રા.દિલીપસિંહ ટી. પરમાર
૩૬	उपनिषत्सु ब्रह्मतत्त्वम्	ડૉ.અશ્વિન કે. રાજગોર
૩૭	उपनिषद् : हिन्दू संस्कृति की अमूल्य निधि	ડૉ.મમતા શર્મા

ISBN : 978-93-84601-06-5

માટે ગુરુમંત્ર આપતાં ઋષિ કહે છે કે -

कुर्वन्नेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः ।

एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥

અર્થાત્ 'આ જગતમાં કામ કરતાં કરતાં જ સો વર્ષ જીવવાની ઈચ્છા રાખવી જોઈએ ' આમ કરવાથી મનુષ્ય કર્મના બંધનમાંથી મુક્ત રહે છે. અને એ રીતે ઉપભોગ કરતાં સો વર્ષ જીવવાનો આદર્શ આ ઉપનિષદમાં પ્રગટ થયો છે.

ગીતામાં આ જ કર્મ વિચારને વધુ વિસ્તારથી પ્રસ્તુત કર્યો છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે –

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥ (ગીતા ૨.૪૭)

' કર્મમાં જ તારો અધિકાર છે ફળમાં કદાપિ નહીં . તું કર્મફળના હેતુવાળો ન થા, તેમજ કર્મમાં તારી આસક્તિ ન થાઓ .'

ગીતાના આ પ્રસિધ્ધ શ્લોકની ગંગોત્રી ઈશોપનિષદના આ કુર્વન્નેહ મંત્રમાં હોય તેમ લાગે છે. નિષ્કામ કર્માચરણ અંગે પ્રો. જી. ભટ્ટ , સાહેબનો મત નોંધપાત્ર છે. તેમના મતાનુસાર ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદનો બીજો મંત્ર પરમ ઉજ્જ્વળ આશાવાદ પ્રેરે છે. કર્મના પુરુષાર્થનો ત્યાગ કરવાનો નથી.જીવનથી ભાગી છૂટવાનું નથી પણ સર્વ સમર્થ પરમેશ્વર સર્વત્ર વ્યાપીને રહ્યો છે.આ વિશ્વમંદિરમાં વિરાજી રહ્યો છે.આ સર્વ પદાર્થોનો તે સ્વામી છે. સંચાલક છે . તેના આપેલા પદાર્થોને હું ભોગવું છુ એવો પાકો નિર્ધાર કરી નિષ્કામ ભાવનાથી પ્રેરાઈ સ્વકર્મનું આચરણ કરતાં કરતાં સો વર્ષ જીવનની દીર્ધાયુષ્ય વિતાવવાની ઝંખના રાખી દરેક મનુષ્યે પોતાનું ધ્યેય સિધ્ધ કરવાનું છે એવો પ્રેરક સંદેશો ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદ્ના પ્રારંભના બે મંત્રો મનુષ્યના જીવનપંથને સદૈવ પ્રકાશિત કરે છે.

ઈશોપનિષદમાં કર્મયોગ જે સ્વરૂપે રહેલો છે તેનું યથોચિત્ત નિરૂપણ કરવામાં ભગવદ્ગીતાએ પીછેહઠ કરી છે. ગીતામાં કર્તાને કર્મ કરવાનો અધિકાર આપ્યો છે. જ્યારે ઈશોપનિષદ કર્મ કરવાના એ અધિકારને છીનવી લે છે. ગીતામાં ફળનો ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ છે પરંતુ ઈશોપનિષદમાં તો ખુદ કર્મનો જ ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ અપાયો છે અને સાચો કર્મયોગ કર્મના ત્યાગમાં રહેલો છે. માત્ર તેના ફળના ત્યાગમાં નહીં.

કર્મત્યાગની સંકલ્પનામાંથી અનેક પ્રશ્નો ઉપસ્થિત છે. કર્મનો ત્યાગ એટલે શું ? શ્વાસ લેવો એ પણ એક કર્મ છે. જીવન જીવવું એ પણ એક કર્મ છે તો શું કર્મત્યાગ માટે જીવનનો ત્યાગ કરવો ? જો કે આ ઉપનિષદ

 ISBN : 978-93-84601-06-5

નિરાશાવાદી નથી. એ તો ત્યાગપૂર્વક ભોગ ભોગવતાં સો વર્ષ જીવવાનો ઉપદેશ આપે છે. અહીંયાં કર્મત્યાગ એટલે કર્તુત્વનો ત્યાગ એવો અર્થ લેવાનો છે.મનુષ્ય જે કાંઇ કર્મો કરે છે તેનું કર્તુત્વ પોતાના શિરે લઇ લે છે.પરિણામે તેનાં ફળ ભોગવવા પડે છે. પરંતુ જો કર્મમાંથી કર્તુત્વની ભાવનાનો જે છેદ ઉડાડી દેવામાં આવે તો વ્યક્તિ કર્મ કરતો હોવા છતાં કર્મથી પર થઇ જાય છે. કર્તુત્વનો ત્યાગ થતાં કર્તાનો લોપ થઇ જાય છે. કર્તા અને કર્મ વચ્ચે અભેદ સર્જાય છે.પરિણામે કર્મના તમામ બંધનોથી મુક્ત થઇ જતાં સાધક મોક્ષની અવસ્થાને પામે છે.

સમગ્ર જગત બ્રહ્મનું જ એક રૂપ છે. તેને ભોગનું લક્ષ્ય બનાવી શકાય નહિ.જગતને પરમસત્તાની પ્રાપ્તિ માટેનું એક સાધન બનાવવું જોઇએ.મનુષ્ય જે કાંઇ કર્મો કરે છે એ બધાનો કર્તા પરબ્રહ્મ પોતે બને છે. વ્યક્તિ પોતે કોઇ કર્મ કરતો નથી. પરંતુ વિશાળ બ્રહ્મ જગતમાંથી તુરીય અવસ્થા તરફ જે ગતિ કરી રહ્યો છે એ ગતિનો જ એક ભાગ બની જાય છે. એ ગતિના સ્થળ કાળના પરિણામમાં જ્યારે ભાગલા પાડવામાં આવે છે ત્યારે વ્યક્તિને કર્તાપણું પ્રાપ્ત થાય છે.અખંડ અને અવિરત એવી બ્રહ્મ ચેતનામાં એકરૂપ થઇ સ્વનું અસ્તિત્વ મીટાવી દઇ જીવન જીવવાનો સુંદર માર્ગ ઇશોપનિષદ આપી જાય છે. આ મહાસત્ય ' तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा ' માં સર્વાંગપણે રજૂ થયું છે.

સંદર્ભ સૂચિઃ

(૧) પંચાલ, એસ. એમ. ઉપનિષદોની ધર્મમીમાંસા. અમદાવાદ, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન.

(૨) સોલંકી, કિશોરસિંહ. ઉપનિષદો આત્માનો સાક્ષાત્કાર. અમદાવાદ, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન.

(૩) ત્રિવેદી, કે. એચ. ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદ્. અમદાવાદ, સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર.

(૪) दीपककुमार. ईशावास्योपनिषद्. वाराणसी, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन.

शांतिपाठ

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥
ॐ शांतिः । शांतिः । शांतिः ॥

શાંતિપાઠ

તે પૂર્ણ છે ઈશ્વર, સૃષ્ટિ પૂર્ણ છે,
તે પૂર્ણમાંથી જગ પૂર્ણ થાય છે.
ભલે લઈ લો કદિ પૂર્ણ પૂર્ણથી,
લીધા છતાં પૂર્ણ બચી રહે છે.
શાંતિ । શાંતિઃ । શાંતિ ॥

અર્થ :

પરમાત્મા એ (પરબ્રહ્મ પરમાત્મા)
સર્વ પ્રકારે પૂર્ણ છે.
આ (જગત પણ) પૂર્ણ (છે)
એ પૂર્ણ પરમાત્માથી જ
આ પૂર્ણ જગત ઉત્પન્ન થાય છે.
પૂર્ણના પૂર્ણને લઈ લેવાથી
પૂર્ણ જ બાકી રહે છે.

- ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદ્

ISBN : 978-93-84601-06-5

9789384601065

Published by :
Principal,
Smt. R. M. Prajapati Arts College, Satlasana

ISBN : 978-93-84601-06-5

ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદ્નો કર્મયોગ

પ્રા. ડૉ. ભરતભાઈ. એસ. પટેલ
અંગ્રેજી વિભાગ
આર્ટ્સ કોલેજ, સતલાસણા

સફળ અને મોક્ષદાયક જીવનની ચાવી સમું ઈશાવાસ્યોપનિષદ્ સૌ ઉપનિષદોમાં આગવું સ્થાન ધરાવે છે.તેમાં બધા ઉપનિષદોનું જાણે સંદોહન થયું છે. આ ઉપનિષદ ઈશાવાસ્ય (ટૂંકમાં ઈશ) ઉપનિષદ તરીકે ઓળખાય છે. કારણ કે તેનો પ્રારંભ ઈશાવાસ્ય શબ્દથી થયો છે. આ ઉપનિષદ શુકલયર્જુવેદની કાણ્વસંહિતા તેમ જ માધ્યન્દિન વાજસેનયી સંહિતાનો અંતિમ ૪૦ મો અધ્યાય છે. આ ઉપનિષદ અન્ય ઉપનિષદોની તુલનામાં સૌથી નાનું અને સૌથી પ્રાચીન ઉપનિષદ છે. ગાંધીજીએ આ ઉપનિષદના પ્રથમ મંત્રની મહાનતા વિશે કહેલું કે " ભારતીય સંસ્કૃતિ, ધર્મ અને દર્શનના તમામ ગ્રંથો બળી જાય અને તેમાં ઈશોપનિષદનો પ્રથમ મંત્ર માત્ર સુરક્ષિત રહે તો તેના પરથી સમગ્ર ભારતીય દર્શનને પુનઃ જીવિત કરી શકાય." આમ આ ઉપનિષદ વિષયની રજૂઆત ગણી જ વ્યાપકતા અને ઊંડાણથી થઈ છે. આમાં કેવળ અઢાર મંત્રો છે. પરંતુ આ અઢાર મંત્રોવાળા લઘુકાય ઉપનિષદમાં આધ્યાત્મિક જ્ઞાનનો નિચોડ આવી જતો હોય તેવી પ્રતીતિ થાય છે.

આ ઉપનિષદનું નામકરણ તેના પ્રણેતા કોઈ ઋષિના નામ પરથી કે વિષયવસ્તુને આધારે થયેલ નથી. તેના પ્રથમ મંત્રના પ્રથમ શબ્દોને આધારે નામકરણ થયેલું છે. પ્રથમ મંત્રનો પ્રારંભ " ૐ ઈશાવાસ્ય ઈદમ્ સર્વમ્----- " થી થાય છે. આથી તેનું નામ ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદ્ પડયું. દરેક ઉપનિષદના આરંભમાં અને અંતમાં શાંતિની ભાવનાને વ્યક્ત કરતો શાંતિમંત્ર બોલવાની પ્રથા છે. ઈશાવાસ્યોપનિષદ્ના આરંભમાં પણ ઋષિ મનને શાંત અને સ્વસ્થ કરવા શાંતિપાઠ કરે છે. આ પછી ઋષિ સમસ્ત અધ્યાત્મનો નિચોડ રજૂ કરતાં કહે છે.-

ईशावास्यमिदं सर्व यत् किञ्च जगत्यां जगत् ।
तेन - त्यक्तेन भुञ्जीथाः मा गृधः कस्यस्विद् धनम् ।।

અર્થાત્ ' જગતમાં જે કંઈ ચરાચર છે તે સર્વ ઈશ્વર દ્વારા વ્યાપ્ત છે. તેનો ત્યાગ દ્વારા ઉપભોગ કર કોઈનાય ધનની લાલસા રાખીશ નહિ. '

સમગ્ર વિશ્વ ઈશ્વરનો જ નિવાસ છે. અણુથી માંડીને આકાશ સુધી અને પિંડથી માંડીને બ્રહ્માંડ સુધી એક

ISBN : 978-93-84601-06-5

જ તત્ત્વ વ્યાપીને રહ્યું છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. અનેકતામાં એકતાનું દર્શન એ જ આધ્યાત્મિક સોપાન છે. ઉપનિષદ્કાર આ મંત્રમાં એક અતિ મહત્ત્વનો આધ્યાત્મિક સિધ્ધાંત નિરૂપતાં કહે છે કે જગતના સૌ પદાર્થોનો ત્યાગ વડે ઉપભોગ કરવા જણાવે છે. જગતના પદાર્થો સર્જનહારે મનુષ્યના ઉપભોગ માટે સર્જ્યા છે. ઈશોપનિષદ વિશ્વનું રહસ્ય પ્રગટ કરી માનવજીવનનું રહસ્ય અથવા કર્મયોગ પણ પરમસત્તાના સંદર્ભમાં પ્રગટ કરે છે. પ્રથમ મંત્રનો પૂર્વાર્ધ વિશ્વનું રહસ્ય પ્રગટ કરે છે જ્યારે તેનો ઉત્તરાર્ધ માનવજીવનનું રહસ્ય અથવા કર્મયોગ પ્રગટ કરે છે. અહીં ' त्यक्तेन ' શબ્દ ત્યાગ ભાવનાનો દ્યોતક છે. જગતના પદાર્થોમાં મમત્વનો ત્યાગ કરવાનો છે. મારાપણાનો , વિષયો પ્રત્યેની આસક્તિનો ત્યાગ એ જ સાચો ત્યાગ છે. ' तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा ' મહાવાક્યમાં સમગ્ર માનવજીવનનું રહસ્ય રહેલું છે.

પ્રથમ મંત્રના પૂર્વાર્ધમાં સમગ્ર વિશ્વને બ્રહ્મનું એક જ રૂપ આલેખાયું છે.સમગ્ર વિશ્વ અને તેના પદાર્થોમાં ઈશ વસેલો છે. સમગ્ર વિશ્વનો સ્વામી જો ઈશ હોય તો જગતની વસ્તુઓને પોતાની માની તેનો ઉપભોગ કેવી રીતે કરી શકાય ? સર્વસ્વ બ્રહ્મની માલિકીનું જ હોય તો મનુષ્યે જીવનવ્યવહાર કેવી રીતે કરવો? માનવજીવન કેવી રીતે જીવવું ? શું મનુષ્યે સર્વવ્યવહારનો ત્યાગ કરવો? અને એવો ત્યાગ મૃત્યુ સિવાય અશક્ય છે? તો શું જીવનનો અંત આણવો? ગીતાના ઉપદેશનો પણ આ જ સાર છે. આંતરત્યાગ વિના કરેલો બાહ્યત્યાગ એ વંચના છે. મિથ્યાચાર છે.

ઈશોપનિષદ માનવજીવન અંગે નિરાશામય વલણ સેવતુ નથી. આ સર્વ બ્રહ્મની માલિકીનું છે. તેનો અર્થ એ નથી કે મનુષ્યે સર્વકર્મોનો ત્યાગ કરી જીવનનો અંત આણવો. પ્રત્યેક મનુષ્યને સંસારનો ઉપભોગ કરવાનો અબાધિત અધિકાર છે. પરંતુ આ ઉપભોગ પાછળ રહેલ દ્રષ્ટિકોણમાં મૂળભૂત પરિવર્તન લાવવું જોઈએ. તેના પ્રત્યેક કાર્ય કે કર્મના કેન્દ્રમાં હું રહેલો છે જે તેને યુગયુગના જન્મમરણ તરફ લઈ જાય છે. અહમ્ ને કારણે તે ત્વમ્ થી દૂર ભાગી ચાલ્યો છે. પરિણામે સમગ્ર જીવન ભોગપ્રધાન બની જાય છે.આમાંથી મુક્ત થવાનો સુંદર માર્ગ " तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा " તેનો ત્યાગપૂર્વક ભોગ કરો દ્વારા આપે છે.

સમગ્ર જગતના પદાર્થો ઈશની માલિકીના છે.આથી તેનો ઉપભોગ માનવીએ પોતાની પાસે જે કઈ છે તેનો ત્યાગ કરીને, દાન કરીને ,સમાજમાં વહેંચીને કે ટ્રસ્ટશીપની ભાવનાથી કરવો જોઈએ. ઋગ્વેદના સુપ્રસિધ્ધ ' ભિક્ષુસૂક્ત ' માં " केवलाधो भवति केवलादि " (ઋ.૧૦.૧૧૭.૬) માં એકલા ખાનારને માત્ર પાપનો ભાગીદાર કહ્યો છે.દરેક કર્મના કેન્દ્રમાં રહેલા અહમ્ ને દૂર કરવો જોઈએ." તેનું આપેલું અન્ન જમું છું તેનું આપેલું જળ પીવું છું તેણે આપેલા જીવનને તે જીવાડે તેમ જીવું છું " ની ભાવનાથી સર્વકર્મો કરવાં જોઈએ. જીવન જીવવા

ઉપનિષદોનું તત્ત્વજ્ઞાન

સંપાદક

ડૉ. મંજુલાબેન એ. પટેલ

ડૉ. ભગવાનભાઈ કે. પ્રજાપતિ

ડૉ. શૈલેષ કે. જોષી

ડૉ. રમેશ એસ. પ્રજાપતિ

ડૉ. ભારતી એ. પટેલ

८४१.२५०४
PAT
D1100

ઉપનિષદોનું તત્ત્વજ્ઞાન

Vendor
Bill No / Dt 31-7-19
Price –
Accession No D1100
Sing of Librarian

Upnishado nu Tattvagyan

સંપાદન : સંસ્કૃત વિભાગ

પ્રથમ આવૃત્તિ : જાન્યુઆરી ૨૦૧૯

પ્રત : ૫૦

ISBN : 978-93-84601-06-5

All rights reserved, no part of this book may be reproduced or utilized in any form or by any me electronic or mechanical including photocopy, microfilm, recording, email, web, publication or a information storage and retrieval system without the written permission of the copyright owner

મુદ્રક :
કોહિનૂર પ્રિન્ટર્સ, સતલાસણા

પ્રકાશક :
પ્રિન્સીપાલશ્રી,
શ્રીમતી આર. એમ. પ્રજાપતિ આર્ટ્સ કૉલેજ, સતલાસણા, જિ.મહેસાણા

D1100
આર. એમ. પ્રજાપતિ આર્ટ્સ કૉલેજ સતલાસણા ગ્રંથાલય

अनुक्रमणिका

ક્રમ	લેખ	લેખક	
૧	अविधया मृत्युं तीर्त्वा विधयाऽमृतमश्नुते	પ્રો.ડાં.મણિભાઈ ઈ. પ્રજાપતિ	૧-૫
૨	બૃહદારણ્યકોપનિષદમાં પ્રાણનું સ્વરૂપ	ડાં.દેવિસિંહ બી. રાઠવા	૬-૧૧
૩	उपनिषदो मे वैज्ञानिक तथ्य	ડાં.મનુભાઈ એસ. પ્રજાપતિ	૧૨-૧૫
૪	ઉપનિષદો ભારતીયતત્ત્વ ચિંતનના શિખરો	પ્રા.ડાં.મંજુલાબેન એ. પટેલ	૧૬-૧૮
૫	केनोपनिषद मे ब्रहमविधा	ડાં.ભગવાનભાઈ કે. પ્રજાપતિ	૧૯-૨૩
૬	ઉપનિષદોનું તત્ત્વચિંતન	પ્રો.ડાં.રમેશ એસ. પ્રજાપતિ	૨૪-૨૬
૭	ઉપનિષદોમાં વાણી	પ્રા.ડાં.શૈલેષ કે. જોષી	૨૭-૩૧
૮	બૃહદારણ્યકોપનિષદની કર્મ અને પુર્નજન્મ વિષયક સંકલ્પના	પ્રા.ડાં.ભારતી એ. પટેલ	૩૨-૩૬
૯	प्रश्नोपनिषद् मे प्राणविधा का महत्व	ડાં.કરુણા ત્રિવેદી	૩૭-૪૨
૧૦	केनोपनिषद् અને मुण्डकोपनिषद् માં બ્રહ્મ – સૃષ્ટિ સંબંધિ ચિંતન	ડાં.નવઘણસિંહ બી. વાઘેલા	૪૩-૪૭
૧૧	ઉપનિષદોમાં શાંતિપાઠ	પ્રા.ડાં.રાકેશકુમાર એન. જોષી	૪૮-૫૩
૧૨	उपनिषदों में आत्मा की उपयोगिता	ડાં.વર્ષા એચ. પટેલ	૫૪-૬૦
૧૩	ઈશાવાસ્ય – ઉપનિષદનું તત્ત્વજ્ઞાન	ડાં.રાકેશ આર. જોષી	૬૧-૬૫
૧૪	उपनिषदों का संदेश	ડાં.અરવિંદ પી. પટેલ	૬૬-૭૩
૧૫	मांडूक्य उपनिषद में आत्मा और ब्रह्म की एकता	ડાં.કે.એસ.જાદવ	૭૪-૭૭
૧૬	उपजिषदों मे व्यावहारिक तत्त्वज्ञान	ડાં.વિનોદચંદ્ર જી. ચૌધરી	૭૮-૮૨
૧૭	ઉપનિષદોમાં અભેદ ઉપાસના	ડાં.દીપકકુમાર પી. જોષી	૮૩-૮૯
૧૮	'मुण्डकोपनिपद' अविनाशो ब्रह्म का विराट स्वरूप	ડાં.જયોત્સના સી. રાવલ	૯૦-૯૩
૧૯	ઉપનિષદોમાં બ્રહ્મતત્ત્વ	ડાં.કે.કે.ભેડા	૯૪-૯૭
૨૦	'बृहदारण्यकोपनिषद' માં યાજ્ઞવલ્કય – જનક સંવાદ દ્વારા પરબ્રહમને પામવાની યાત્રા	ડાં.મનોજ એલ. પ્રજાપતિ	૯૮-૧૦૩
૨૧	કેનોપનિષદ્ – એક અધ્યયન	ડાં.ભગવાનભાઈ કે. ચૌધરી	૧૦૪-૧૦૭
૨૨	ઈશોપનિષદનો સાંપ્રત સંદેશ	ડાં.મનસુખ પી. પટોલિયા	૧૦૮-૧૧૧

૨૩	The Wisdom of the Isavasya Upanishad	ડૉ.દિપક કે. દેસાઈ	૧૧૨-૧
૨૪	ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદનો કર્મયોગ	ડૉ.ભરતભાઈ એસ. પટેલ	૧૨૨-૧
૨૫	ઉપનિષદોમાં યોગ	પ્રા.ધર્મેન્દ્રભાઈ જી. પટેલ	૧૨૬-૧
૨૬	उपनिषदो मे मूल्य परक शिक्षण (वर्तमान परिप्रेक्ष्य मे..)	ડૉ.દક્ષા કે. જોષી	૧૩૦-૧
૨૭	નરસિંહ મહેતાની કવિતામાં તત્ત્વદર્શન	ડૉ.યોગેશ ટી. પટેલ	૧૩૫-૧
૨૮	સાંપ્રત સમયમાં ઉપનિષદોની ઉપયોગિતા	ડૉ.અર્પિતાબેન જી. પટેલ	૧૪૧-૧
૨૯	છાંદોગ્યોપનિષદમાં આત્માનું સ્વરૂપ	ડૉ.રઘુભાઈ કે. પટેલ	૧૪૬-૧
૩૦	उपनिषदो में देवी शक्ति	પ્રા.ડૉ.રાધાબેન એમ. પટેલ	૧૫૧-૧
૩૧	ईशोपनिषद मे विद्या – अविद्या	ડૉ.વૈશાલી જે. પટેલ	૧૫૫-૧
૩૨	ઉપનિષદમાં શાંતિમંત્ર	ડૉ.ભરતભાઈ એમ. પટેલ	૧૬૦-૧
૩૩	केन उपनिषद में उमा – हेमवती की कथाके द्धारा अध्यात्म	પ્રા.પંડયા વિજયકુમાર પી.	૧૬૮-૧
૩૪	ઉપનિષદમાં જીવન ઉપદેશ	ડૉ.કમલેશભાઈ પટેલ	૧૭૪-૧
૩૫	ઉપનિષદોમાં કઠોપનિષદનું સ્થાન	પ્રા.દિલીપસિંહ ટી. પરમાર	૧૮૧-૧
૩૬	उपनिषत्सु ब्रह्मतत्त्वम्	ડૉ.અશ્વિન કે. રાજગોર	૧૮૩-૧
૩૭	उपनिषद् : हिन्दू संस्कृति की अमूल्य निधि	ડૉ.મમતા શર્મા	૧૮૭-૧

ISBN : 978-93-84601-06-5

ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદ્નો કર્મયોગ

પ્રા. ડૉ. ભરતભાઈ. એસ. ચૌ
અંગ્રેજી વિભા
આર્ટ્સ કોલેજ, સતલાસ

સત્ય અને મોક્ષદાયક જીવનની ચાવી સમું ઈશાવાસ્યોપનિષદ્ સૌ ઉપનિષદોમાં આગવું સ્થાન ધરાવે છે. તેમાં બધા ઉપનિષદોનું જાણે સંકોલન થયું છે. આ ઉપનિષદ ઈશાવાસ્ય (ટૂંકમાં ઈશ) ઉપનિષદ તરીકે ઓળખાય છે. કારણ કે તેનો પ્રારંભ ઈશાવાસ્ય શબ્દથી થયો છે. આ ઉપનિષદ શુક્લયજુર્વેદની કાણ્વસંહિતા તેમ જ માધ્યંદિન વાજસેનયી સંહિતાનો અંતિમ ૪૦ મો અધ્યાય છે. આ ઉપનિષદ અન્ય ઉપનિષદોની તુલનામાં સૌથી નાનું અને સૌથી પ્રાચીન ઉપનિષદ છે. ગાંધીજીએ આ ઉપનિષદના પ્રથમ મંત્રની મહાનતા વિશે કહ્યું કે " ભારતીય સંસ્કૃતિ, ધર્મ અને દર્શનના તમામ ગ્રંથો બળી જાય અને તેમાં ઈશોપનિષદનો પ્રથમ મંત્ર માત્ર સુરક્ષિત રહે તો તેના પરથી સમગ્ર ભારતીય દર્શનને પુનઃ જીવિત કરી શકાય." આમ આ ઉપનિષદ વિષયની રજૂઆત નાની જ વ્યાપકતા અને ઊંડાણથી થઈ છે. આમાં કેવળ અઢાર મંત્રો છે. પરંતુ આ અઢાર મંત્રોવાળા લઘુકાય ઉપનિષદમાં આધ્યાત્મિક જ્ઞાનનો નિચોડ આવી ગયો હોય તેવી પ્રતીતિ થાય છે.

આ ઉપનિષદનું નામકરણ તેના પ્રણેતા કોઈ ઋષિના નામ પરથી કે વિષયવસ્તુને આધારે થયેલ નથી. તેના પ્રથમ મંત્રના પ્રથમ શબ્દોને આધારે નામકરણ થયેલું છે. પ્રથમ મંત્રનો પ્રારંભ " ॐ ઈશાવાસ્ય ઈદમ્ સર્વમ્— " થી થાય છે. આથી તેનું નામ ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદ્ પડ્યું. દરેક ઉપનિષદના આરંભમાં અને અંતમાં શાંતિની ભાવનાને વ્યક્ત કરતો શાંતિમંત્ર બોલવાની પ્રથા છે. ઈશાવાસ્યોપનિષદ્ના આરંભમાં પણ ઋષિ મનને શાંત અને સ્વસ્થ કરવા શાંતિપાઠ કરે છે. આ પછી ઋષિ સમસ્ત અધ્યાત્મનો નિચોડ રજૂ કરતાં કહે છે.-

ईशावास्यमिदं सर्वं यत् किञ्च जगत्यां जगत् ।
तेन - त्यक्तेन भुञ्जीथाः मा गृधः कस्यस्विद् धनम् ॥

અર્થાત્ ' જગતમાં જે કંઈ ચરાચર છે તે સર્વ ઈશ્વર દ્વારા વ્યાપ્ત છે. તેનો ત્યાગ દ્વારા ઉપભોગ કર કોઈનાય ધનની લાલસા રાખીશ નહિ. '

સમગ્ર વિશ્વ ઈશ્વરનો જ નિવાસ છે. અણુથી માંડીને આકાશ સુધી અને પિંડથી માંડીને બ્રહ્માંડ સુધી એક

ISBN : 978-93-84601-06-5

જ તત્ત્વ વ્યાપીને રહ્યું છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. અનેકતામાં એકતાનું દર્શન એ જ આધ્યાત્મિક સોપાન છે. ઉપનિષદકાર આ મંત્રમાં એક અતિ મહત્ત્વનો આધ્યાત્મિક સિદ્ધાંત નિરૂપતાં કહે છે કે જગતના સૌ પદાર્થોનો ત્યાગ કરી ઉપભોગ કરવા જણાવે છે. જગતના પદાર્થો સર્જનહારે મનુષ્યના ઉપભોગ માટે સર્જ્યા છે. ઈશોપનિષદ વિશ્વનું રહસ્ય પ્રગટ કરી માનવજીવનનું રહસ્ય અથવા કર્મયોગ પણ પરમસત્તાના સંદર્ભમાં પ્રગટ કરે છે. પ્રથમ મંત્રનો પૂર્વાર્ધ વિશ્વનું રહસ્ય પ્રગટ કરે છે જ્યારે તેનો ઉત્તરાર્ધ માનવજીવનનું રહસ્ય અથવા કર્મયોગ પ્રગટ કરે છે. અહીં ' त्यक्तेन ' શબ્દ ત્યાગ ભાવનાનો દ્યોતક છે. જગતના પદાર્થોમાં મમત્વનો ત્યાગ કરવાનો છે. માલવસ્તુનો, વિષયો પ્રત્યેની આસક્તિનો ત્યાગ એ જ સાચો ત્યાગ છે. ' तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा ' મહાવાક્યમાં સમગ્ર માનવજીવનનું રહસ્ય રહેલું છે.

પ્રથમ મંત્રના પૂર્વાર્ધમાં સમગ્ર વિશ્વને બ્રહ્મનું એક જ રૂપ આલેખાયું છે.સમગ્ર વિશ્વ અને તેના પદાર્થોમાં ઈશ વસેલો છે. સમગ્ર વિશ્વનો સ્વામી જો ઈશ હોય તો જગતની વસ્તુઓને પોતાની માની તેનો ઉપભોગ કેવી રીતે કરી શકાય ? સર્વસ્વ બ્રહ્મની માલિકીનું જ હોય તો મનુષ્યે જીવનવ્યવહાર કેવી રીતે કરવો? માનવજીવન કેવી રીતે જીવવું ? શું મનુષ્યે સર્વવ્યવહારનો ત્યાગ કરવો? અને એવો ત્યાગ મૃત્યુ સિવાય શક્ય છે? તો શું જીવનનો અંત આણવો? ગીતાના ઉપદેશનો પણ આ જ સાર છે. આંતરત્યાગ વિના કેવો બાહ્યત્યાગ એ વંચના છે. મિથ્યાચાર છે.

ઈશોપનિષદ માનવજીવન અંગે નિરાશામય વલણ સેવતુ નથી. આ સર્વ બ્રહ્મની માલિકીનું છે. તેનો અર્થ એ નથી કે મનુષ્યે સર્વકર્મોનો ત્યાગ કરી જીવનનો અંત આણવો. પ્રત્યેક મનુષ્યને સંસારનો ઉપભોગ કરવાનો અબાધિત અધિકાર છે. પરંતુ આ ઉપભોગ પાછળ રહેલ દ્રષ્ટિકોણમાં મૂળભૂત પરિવર્તન લાવવું જોઈએ. તેના પ્રત્યેક કાર્ય કે કર્મના કેન્દ્રમાં હું રહેલો છે જે તેને યુગયુગના જન્મમરણ તરફ લઈ જાય છે. અહમ્ ને કારણે તે ત્વમ્ થી દૂર ભાગી ચાલ્યો છે. પરિણામે સમગ્ર જીવન ભોગપ્રધાન બની જાય છે.આમાંથી મુક્ત થવાનો સુંદર માર્ગ " तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा " તેનો ત્યાગપૂર્વક ભોગ કરો દ્વારા આપે છે.

સમગ્ર જગતના પદાર્થો ઈશની માલિકીના છે.આથી તેનો ઉપભોગ માનવીએ પોતાની પાસે જે કંઈ છે તેનો ત્યાગ કરીને, દાન કરીને ,સમાજમાં વહેંચીને કે ટ્રસ્ટીશીપની ભાવનાથી કરવો જોઈએ. ઋગ્વેદના સુપ્રસિધ્ધ ' ભિક્ષુસૂક્ત ' માં " केवलाघो भवति केवलादि " (ઋ.૧૦.૧૧૭.૬) માં એકલા ખાનારને માત્ર પાપનો ભાગીદાર કહ્યો છે.દરેક કર્મના કેન્દ્રમાં રહેલા અહમ્ ને દૂર કરવો જોઈએ." તેનું આપેલું અન્ન જમું છું તેનું આપેલું જળ પીવું છું તેણે આપેલા જીવનને તે જીવાડે તેમ જીવું છું " ની ભાવનાથી સર્વકર્મો કરવાં જોઈએ. જીવન જીવવા

ISBN : 978-93-84601-06-5

માટે ગુરુમંત્ર આપતાં ઋષિ કહે છે કે -

कुर्वन्नेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः ।
एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥

અર્થાત્ 'આ જગતમાં કામ કરતાં કરતાં જ સો વર્ષ જીવવાની ઇચ્છા રાખવી જોઈએ ' આમ કરવાથી મનુષ્ય કર્મના બંધનમાંથી મુક્ત રહે છે. અને એ રીતે ઉપભોગ કરતાં સો વર્ષ જીવવાનો આદર્શ આ ઉપનિષદમાં પ્રગટ થયો છે.

ગીતામાં આ જ કર્મ વિચારને વધુ વિસ્તારથી પ્રસ્તુત કર્યો છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે –

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥ (ગીતા ૨.૪૭)

' કર્મમાં જ તારો અધિકાર છે ફળમાં કદાપિ નહીં . તું કર્મફળના હેતુવાળો ન થા, તેમજ કર્મમાં તારી આસક્તિ ન થાઓ .'

ગીતાના આ પ્રસિધ્ધ શ્લોકની ગંગોત્રી ઇશોપનિષદના આ कुर्वन्नेह મંત્રમાં હોય તેમ લાગે છે. નિષ્કામ કર્માચરણ અંગે પ્રો. જી. ભટ્ટ , સાહેબનો મત નોંધપાત્ર છે. તેમના મતાનુસાર ઇશાવાસ્ય ઉપનિષદનો બીજો મંત્ર પરમ ઉજ્જવળ આશાવાદ પ્રેરે છે. કર્મના પુરુષાર્થનો ત્યાગ કરવાનો નથી.જીવનથી ભાગી છૂટવાનું નથી પણ સર્વ સમર્થ પરમેશ્વર સર્વત્ર વ્યાપીને રહ્યો છે.આ વિશ્વમંદિરમાં વિરાજી રહ્યો છે.આ સર્વ પદાર્થોનો તે સ્વામી છે. સંચાલક છે . તેના આપેલા પદાર્થોને હું ભોગવું છુ એવો પાકો નિર્ધાર કરી નિષ્કામ ભાવનાથી પ્રેરાઇ સ્વકર્મનું આચરણ કરતાં કરતાં સો વર્ષ જીવનની દીર્ઘાયુષ્ય વિતાવવાની ઝંખના રાખી દરેક મનુષ્યે પોતાનું પ્રેય સિધ્ધ કરવાનું છે એવો પ્રેરક સંદેશો ઇશાવાસ્ય ઉપનિષદ્‌ના પ્રારંભના બે મંત્રો મનુષ્યના જીવનપંથને સદૈવ પ્રકાશિત કરે છે.

ઇશોપનિષદમાં કર્મયોગ જે સ્વરૂપે રહેલો છે તેનું યથોચિત નિરૂપણ કરવામાં ભગવદ્‌ગીતાએ પીછેહઠ કરી છે. ગીતામાં કર્તાને કર્મ કરવાનો અધિકાર આપ્યો છે. જ્યારે ઇશોપનિષદ કર્મ કરવાના એ અધિકારને છીનવી લે છે. ગીતામાં ફળનો ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ છે પરંતુ ઇશોપનિષદમાં તો ખુદ કર્મનો જ ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ અપાયો છે અને સાચો કર્મયોગ કર્મના ત્યાગમાં રહેલો છે. માત્ર તેના ફળના ત્યાગમાં નહીં.

કર્મત્યાગની સંકલ્પનામાંથી અનેક પ્રશ્નો ઉપસ્થિત છે. કર્મનો ત્યાગ એટલે શું ? શ્વાસ લેવો એ પણ એક કર્મ છે. જીવન જીવવું એ પણ એક કર્મ છે તો શું કર્મત્યાગ માટે જીવનનો ત્યાગ કરવો ? જો કે આ ઉપનિષદ

ISBN : 978-93-84601-06-5

નિરાશાવાદી નથી. એ તો ત્યાગપૂર્વક ભોગ ભોગવતાં સો વર્ષ જીવવાનો ઉપદેશ આપે છે. અહીંયાં કર્મત્યાગ એટલે કર્તૃત્વનો ત્યાગ એવો અર્થ લેવાનો છે.મનુષ્ય જે કાંઇ કર્મો કરે છે તેનું કર્તૃત્વ પોતાના શિરે લઇ લે છે.પરિણામે તેનાં ફળ ભગવવા પડે છે. પરંતુ જો કર્મમાંથી કર્તૃત્વની ભાવનાનો જ છેદ ઉડાવી દેવામાં આવે તો વ્યક્તિ કર્મ કરતો હોવા છતાં કર્મથી પર થઇ જાય છે. કર્તૃત્વનો ત્યાગ થતાં કર્તાનો લોપ થઇ જાય છે. કર્તા અને કર્મ વચ્ચે અભેદ સર્જાય છે.પરિણામે કર્મના તમામ બંધનોથી મુક્ત થઇ જતાં સાધક મોક્ષની અવસ્થાને પામે છે.

સમગ્ર જગત બ્રહ્મનું જ એક રૂપ છે. તેને ભોગનું લક્ષ્ય બનાવી શકાય નહિ.જગતને પરમસત્તાની પ્રાપ્તિ માટેનું એક સાધન બનાવવું જોઇએ.મનુષ્ય જે કાંઇ કર્મો કરે છે એ બધાનો કર્તા પરબ્રહ્મ પોતે બને છે. વ્યક્તિ પોતે કોઇ કર્મ કરતો નથી. પરંતુ વિશાળ બ્રહ્મ જગતમાંથી તુરીય અવસ્થા તરફ જે ગતિ કરી રહ્યો છે એ ગતિનો જ એક ભાગ બની જાય છે. એ ગતિના સ્થળ કાળના પરિણામમાં જ્યારે ભાગલા પાડવામાં આવે છે ત્યારે વ્યક્તિને કર્તાપણું પ્રાપ્ત થાય છે.અખંડ અને અવિરત એવી બ્રહ્મ ચેતનામાં એકરૂપ થઇ સ્વનું અસ્તિત્વ મીટાવી દઇ જીવન જીવવાનો સુંદર માર્ગ ઇશોપનિષદ આપી જાય છે. આ મહાસત્ય ' तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा ' માં સર્વાંગપણે રજૂ થયું છે.

સંદર્ભ સૂચિ:

(૧) પંચાલ, એસ. એમ. ઉપનિષદોની ધર્મમીમાંસા. અમદાવાદ. પાર્શ્વ પબ્લિકેશન.
(૨) સોલંકી, કિશોરસિંહ. ઉપનિષદો આત્માનો સાક્ષાત્કાર. અમદાવાદ, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન.
(૩) ત્રિવેદી, કે. એચ. ઇશાવાસ્ય ઉપનિષદ્. અમદાવાદ, સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર.
(૪) दीपककुमार. ईशावास्योपनिषद्. वाराणसी, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन.

ઉપનિષદોનું તત્ત્વજ્ઞાન

સંપાદક

ડૉ. મંજુલાબેન એ. પટેલ

ડૉ. ભગવાનભાઈ કે. પ્રજાપતિ

ડૉ. શૈલેષ કે. જોષી

ડૉ. રમેશ એસ. પ્રજાપતિ

ડૉ. ભારતી એ. પટેલ

ઉપનિષદોનું તત્ત્વજ્ઞાન

Upnishado nu Tattvagyan

સંપાદન : સંસ્કૃત વિભાગ

પ્રથમ આવૃત્તિ : જાન્યુઆરી ૨૦૧૯

પ્રત : ૫૦

ISBN : 978-93-84601-06-5

All rights reserved, no part of this book may be reproduced or utilized in any form or by any electronic or mechanical including photocopy, microfilm, recording, email, web, publication information storage and retrieval system without the written permission of the copyright ow

મુદ્રક :
કોહિનૂર પ્રિન્ટર્સ, સતલાસણા

પ્રકાશક :
પ્રિન્સીપાલશ્રી,
શ્રીમતી આર. એમ. પ્રજાપતિ આર્ટ્સ કૉલેજ, સતલાસણા, જિ.મહેસાણા

અનુક્રમણિકા

ક્રમ	લેખ	લેખક	પાના નં.
૧	अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते	પ્રો.ડૉ.મણિભાઈ ઈ. પ્રજાપતિ	૧ - ૫
૨	બૃહદારણ્યકોપનિષદમાં પ્રાણનું સ્વરૂપ	ડૉ.દેવિસિંહ બી. રાઠવા	૬-૧૧
૩	उपनिषदो मे वैज्ञानिक तथ्य	ડૉ.મનુભાઈ એસ. પ્રજાપતિ	૧૨-૧૫
૪	ઉપનિષદો ભારતીયતત્ત્વ ચિંતનના શિખરો	પ્રા.ડૉ.મંજુલાબેન એ. પટેલ	૧૬-૧૮
૫	केनोपनिषद मे ब्रह्मविद्या	ડૉ.ભગવાનભાઈ કે. પ્રજાપતિ	૧૯-૨૩
૬	ઉપનિષદોનું તત્ત્વચિંતન	પ્રો.ડૉ.રમેશ એસ. પ્રજાપતિ	૨૪-૨૬
૭	ઉપનિષદોમાં વાણી	પ્રા.ડૉ.શૈલેષ કે. જોષી	૨૭-૩૧
૮	બૃહદારણ્યકોપનિષદની કર્મ અને પુર્નજન્મ વિષયક સંકલ્પના	પ્રા.ડૉ.ભારતી એ. પટેલ	૩૨-૩૬
૯	प्रश्नोपनिषद् मे प्राणविद्या का महत्व	ડૉ.કરુણા ત્રિવેદી	૩૭-૪૨
૧૦	केनोपनिषद् અને मुण्डकोपनिषद् માં બ્રહ્મ – સૃષ્ટિ સંબંધિ ચિંતન	ડૉ.નવઘણસિંહ બી. વાઘેલા	૪૩-૪૭
૧૧	ઉપનિષદોમાં શાંતિપાઠ	પ્રા.ડૉ.રાકેશકુમાર એન. જોષી	૪૮-૫૩
૧૨	उपनिषदों में आत्मा की उपयोगिता	ડૉ.વર્ષા એચ. પટેલ	૫૪-૬૦
૧૩	ઈશાવાસ્ય -- ઉપનિષદનું તત્ત્વજ્ઞાન	ડૉ.રાકેશ આર. જોષી	૬૧-૬૫
૧૪	उपनिषदों का संदेश	ડૉ.અરવિંદ પી. પટેલ	૬૬-૭૩
૧૫	मांडूक्य उपनिषद में आत्मा और ब्रह्म की एकता	ડૉ.કે.એસ.જાદવ	૭૪-૭૭
૧૬	उपनिषदों मे व्यावहारिक तत्त्वज्ञान	ડૉ.વિનોદચંદ્ર જી. ચૌધરી	૭૮-૮૨
૧૭	ઉપનિષદોમાં અભેદ ઉપાસના	ડૉ.દીપકકુમાર પી. જોષી	૮૩-૮૯
૧૮	'मुण्डकोपनिपद' अविनाशी ब्रह्म का विराट स्वरूप	ડૉ.જ્યોત્સના સી. રાવલ	૯૦-૯૩
૧૯	ઉપનિષદોમાં બ્રહ્મતત્ત્વ	ડૉ.કે.કે.ભેડા	૯૪-૯૭
૨૦	'बृहदारण्यकोपनिषद' માં યાજ્ઞવલ્કય – જનક સંવાદ દ્વારા પરબ્રહમને પામવાની યાત્રા	ડૉ.મનોજ એલ. પ્રજાપતિ	૯૮-૧૦૩
૨૧	કેનોપનિષદ્ – એક અધ્યયન	ડૉ.ભગવાનભાઈ કે. ચૌધરી	૧૦૪-૧૦૭
૨૨	ઈશોપનિષદનો સાંપ્રત સંદેશ	ડૉ.મનસુખ પી. પટોલિયા	૧૦૮-૧૧૧

૨૩	The Wisdom of the Isavasya Upanishad	ડૉ.દિપક કે. દેસાઈ
૨૪	ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદનો કર્મયોગ	ડૉ.ભરતભાઈ એસ. પટેલ
૨૫	ઉપનિષદોમાં યોગ	પ્રા.ધર્મેન્દ્રભાઈ જી. પટેલ
૨૬	*उपनिषदो मे मूल्य परक शिक्षण (वर्तमान परिप्रेक्ष्य मे..)*	ડૉ.દક્ષા કે. જોષી
૨૭	નરસિંહ મહેતાની કવિતામાં તત્ત્વદર્શન	ડૉ.યોગેશ ડી. પટેલ
૨૮	સાંપ્રત સમયમાં ઉપનિષદોની ઉપયોગિતા	ડૉ.અર્પિતાબેન જી. પટેલ
૨૯	છાંદોગ્યોપનિષદમાં આત્માનું સ્વરૂપ	ડૉ.રઘુભાઈ કે. પટેલ
૩૦	*उपनिषदो में देवी शकित*	પ્રા.ડૉ.રાધાબેન એમ. પટેલ
૩૧	*ईशोपनिषद मे विधा – अविधा*	ડૉ.વૈશાલી જે. પટેલ
૩૨	ઉપનિષદમાં શાંતિમંત્ર	ડૉ.ભરતભાઈ એમ. પટેલ
૩૩	*केन उपनिषद में उमा – हेमवती की कथाके द्धारा अध्यात्म*	પ્રા.પંડયા વિજયકુમાર પી.
૩૪	ઉપનિષદમાં જીવન ઉપદેશ	ડૉ.કમલેશભાઈ પટેલ
૩૫	ઉપનિષદોમાં કઠોપનિષદનું સ્થાન	પ્રા.દિલીપસિંહ ટી. પરમાર
૩૬	*उपनिषत्सु ब्रह्मतत्त्वम्*	ડૉ.અશ્વિન કે. રાજગોર
૩૭	*उपनिषद् : हिन्दू संस्कृति की अमूल्य निधि*	ડૉ.મમતા શર્મા

 ISBN : 978-93-84601-06-5

નરસિંહ મહેતાની કવિતામાં તત્ત્વદર્શન

ડૉ. યોગેશ પટેલ
ગુજરાતી વિભાગ
આર્ટ્સ કોલેજ, સતલાસણા

નરસિંહ મહેતાનું નામ ગુજરાતી સાહિત્યમાં આદિકવિ તરીકે જાણીતું છે. તેઓ ભક્ત પહેલાં અને પછી કવિ. તેમના જીવનકાળ વિશે આધારભૂત માહિતી ઓછી મળે છે. અનેક સંશોધકોએ તેમના જન્મ સમયને અલગ અલગ દર્શાવ્યો છે. બધા તારણોને આધારે ઈ.સ.૧૪૧૪ની આસપાસ તેમનો જન્મ થયો હોવાનું મનાય છે. નરસિંહ મહેતાનો જન્મ ભાવનગર પાસેના તળાજા જેવા નાનકડા ગામમાં થયો હતો. પિતાનું નામ કૃષ્ણદાસ અને માતાનું નામ દયાકુંવર હતું. જ્ઞાતિએ તેઓ વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણ હતા. તેમનાં માતા-પિતા બાળપણમાં જ ગુજરી જવાથી મોટાભાઈની પાસે નરસિંહનો ઉછેર થાય છે. સોળ વર્ષની વયે નરસિંહના લગ્ન માણેકબાઈ સાથે થાય છે. તેમને શામળદાસ નામે એક પુત્ર અને કુંવરબાઈ નામે એક પુત્રી એમ બે સંતાનો હતા. નોકરી-ધંધો કરવાને બદલે ભજનકીર્તન કે સાધુસંતોની સોબતમાં તેઓ વધુ સમય આપતા. તેમનો નિત્યક્રમ આવો હોવાથી એક દિવસ ભાભીએ મહેણું માર્યું. ભાભીના કેહવાથી એક દિવસ નરસિંહ મહેતા ઘર છોડી સદાયને માટે ચાલી નીકળ્યા. ઘર ત્યજી તેઓ જંગલમાં ચાલ્યા જાય છે ત્યાં શિવજીની આરાધના કરી શિવજીને પ્રસન્ન કરે છે. ઈચ્છા મુજબ શિવજીને પ્રસન્ન કરી કૃષ્ણની રાસલીલાના દર્શન કરે છે. આધ્યાત્મિક અનુભૂતિ નરસિંહ મહેતાના જીવનને વળાંક આપનારી બને છે. ત્યાર પછી નરસિંહ મહેતાએ સર્જન ક્ષેત્રે પાછું વાળીને જોયું નથી.

નરસિંહ મહેતાના સર્જનમાં આત્મચારિત્રાત્મક કૃતિઓ, આખ્યાત્મક કૃતિઓ અને પદોનો સમાવેશ થાય છે. આ બધા સર્જનમાં નરસિંહ મહેતાના પદો જાણીતા બન્યા છે. તેમના પદોની મહત્વની બે ધરીઓ રહી છે. ૧. પ્રેમલક્ષણા ભક્તિની કવિતા ૨. જ્ઞાનમાર્ગી કવિતા. જગતના સનાતન અવિનાશી તત્ત્વને નરસિંહ

ISBN : 978-93-84601-06-5

મહેતાએ બરાબર ઓળખ્યો છે અને તેથી જ તો ગાયું છે 'જ્યાં લગી આતમાતત્ત્વ ચીન્યો નહીં, ત્યાં લગી સાધના સર્વ જૂઠી'. વેદ ઉપનિષદોમાં ઈશ્વર વિશે ગવાયેલી 'તત્ત્વમસિ'ની રહસ્યમય અનુભૂતિને નરસિંહ મહેતાએ સરળ વાણીમાં ગાઈ છે. તેમની જ્ઞાનમાર્ગી કવિતામાં ઉપનિષદ-દર્શનનો ઉત્તમ આવિર્ભાવ ઝિલાયો છે. તેથી જ તો ઉમાશંકર જોશી નોંધે છે કે "નરસિંહનો અદ્વૈતવિચાર 'અખિલ બ્રહ્માંડમાં...', થી શરૂ થઇ 'જાગીને જોઉં તો...' સુધીમાં પૂર્ણપણે વિકસ્યો છે". મધ્યકાળમાં નરસિંહ મહેતાની કવિતા ઉપનિષદની આર્ષવાણીના પડઘાસમ બની રહી હતી. બ્રહ્મ વિશે ઉપનિષદોમાં કહ્યું છે કે – આ સૃષ્ટિમાં જે કંઈ સારું કે નરસું, નાનું કે મોટું, જડ કે ચેતન, સ્થાવર કે જંગમ છે તે સર્વ બ્રહ્મ છે. બ્રહ્મનું દર્શન કે વર્ણન કરી શકાતું નથી, તેમ કોઈ પણ ભૌતિક સાધનથી તેને ઓળખી શકાતું નથી તેને ઓળખવા માટેનું શ્રેષ્ઠ સાધન આત્મજ્ઞાન છે. આત્મજ્ઞાન એટલે જીવાત્મા એ બ્રહ્મ છે, બીજું કંઈ નથી, એવું જ્ઞાન. ઉપનિષદના તત્ત્વજ્ઞાનની વાત નરસિંહ મહેતાની કવિતામાં બરાબર ઝિલાઈ છે. તેમનાં કેટલાંક પદો ઉપનિષદની વાણીને ઝીલે છે. 'અખિલ બ્રહ્માંડમાં એક તું શ્રીહરિ', 'એક તું, એક તું એમ સહુ કો સ્તવે', 'નિરખને ગગનમાં', 'શરીર શોધ્યા વિના સાર નહિ સાંપડે', 'જ્યાં લગી આતમાતત્ત્વ ચીન્યો નહીં', 'આદ્ય તું, મધ્ય તું, અંત્ય તું શ્રી હરિ!', 'જાગીને જોઉં તો જગત દીસે નહીં', 'જે ગમે જગતગુરુ દેવ જગદીશને', 'હું ખરે તું ખરો' વગેરે પદોમાં તત્ત્વજ્ઞાનનું સંયોજન રહેલું છે. તત્ત્વજ્ઞાનની કવિતા માટે નરસિંહે કોઈ ગુરુનો આશ્રય લીધો હોય એમ લાગતું નથી એવું શંસોધકોનું માનવું છે. એ દ્વૈતના એવાજ અદ્વૈતના કવિ છે. તેમણે સિદ્ધ કર્યું છે કે સગુણની ઉપાસના કરતાં કરતાં નિર્ગુણને પામી શકાય છે. તેમની કવિતામાં 'એક'જ તત્ત્વની પ્રતીતિ થાય છે.

'અખિલ બ્રહ્માંડમાં એક તું શ્રીહરિ' નરસિંહ મહેતાનું જાણીતું જ્ઞાનભક્તિ સભર પદ છે. બ્રહ્માંડમાં વિસ્તરેલા વ્યાપક તત્ત્વની વાત કવિ કરે છે. તેનું વર્ણન કરતાં નોંધે છે...

ISBN : 978-93-84601-06-5

'અખિલ બ્રહ્માંડમાં એક તું શ્રીહરિ,
જૂજવે રૂપે અનંત ભાસે;
દેહમાં દેવ તું, તેજમાં તત્ત્વ તું,
શૂન્યમાં શબ્દ થઈ વેદ વાસે.
પવન તું, પાણી તું, ભૂમિ તું, ભૂધરા !
વૃક્ષ થઈ ફૂલી રહ્યો આકાશે.
વિવિધ રચના કરી અનેક રસ લેવાને,
શિવ થકી જીવ થયો એ જ આશે.
અખિલ.

પરમ તત્ત્વના વિવિધ રૂપરંગો આ સકલ સૃષ્ટિમાં જોવા મળે છે. આ બધામાં એક જ પરમ ચેતનાનો ગતિસંચાર જોઈ શકાય છે. એકોહમ બહુસ્યામ. બ્રહ્માંડમાં એક જ એક જ ઈશ્વર છે તેની હાજરી અલગ અલગ સ્વરૂપે અનુભવાય છે. વિવિધ દેહરચાનોમાં એક જ પરમ તત્ત્વ રહેલું છે તે એક જ તો તેજનો લીલા વિસ્તાર છે. તેજ તો વેદવાણી-પરમસત્ય બની જાય છે. દેખાતા જગતની રચના પંચમહાભૂતોની બનેલી છે તેનું અંદરનું તત્ત્વ એટલે શ્રીહરિ. એટલે તો કહ્યું છે પવનતું, પાણીતું, ભૂમિતું, ભૂધરા. આ વૃક્ષ, ફળ, ફૂલ, ડાળી, થડ આ તું જ છે. દેખાતું રૂપવૈવિધ્ય એ તો માત્ર આભાસ છે અંદરનું ચૈતન્ય તો એક જ છે. તેણે જ આ જગતની વિવિધ રચના કરી. શિવ હતો ત્યારે જીવ થયો. તેનું જ સૌ નિર્માણ કરેલું છે, એમ વેદ પણ કહે છે. નરસિંહ મહેતા પણ પદમાં કહે છે કે...

વેદ તો એમ વદે, શ્રુતિ-સ્મૃતિ શાખ દે,
કનકકુંડળ વિશે ભેદ હો'યે;
ઘાટ ઘડિયા પછી નામ-રૂપ જૂજવા,

ISBN : 978-93-84601-06-5

અંતે તો હેમનું હેમ હોયે. અખિલ

કવિ વેદ અને શ્રુતિ-સ્મૃતિના આધારે જણાવે છે કે, 'ઘાટ ઘડિયા પછી નામ-રૂપ જૂજવા,અંતે તો હેમનું હેમ હોયે'. સોનું અને સોનાનાં ઘરેણાં વચ્ચે કોઈ ભેદ રહેતો નથી તેમ જીવ અને શિવ વચ્ચે પણ કોઈ ભેદ રહેતો નથી. ઘાટ અને આકાર જુદા જુદા હોય તે રીતે અલગ અલગ નામ છે પણ બંનેને એક કરી દેવામાં આવેતો એકનું એક થઈ જાય છે. જેને જે ગમે એને પૂજે છે. માણસ મનથી કેટલુંક માની લેતો હોય છે કર્મ, વચનથી સ્વીકારી લીધેલું સત્ય છોડી શકતો નથી. આ વાતને પંડિતોએ વાદ-વિવાદમાં, ગ્રંથોની ગળબડમાં સમજવા દીધી નથી. વિશ્વમાં રહેલું ચૈતન્ય સકળ સ્વરૂપે રહેલું છે એ વાત કરતાં કવિ કહે છે 'વૃક્ષમાં બીજ તું, બીજમાં વૃક્ષ તું' એમ અખિલ અખિલ

બ્રહ્માંડમાં વિલસી રહેલા ચૈતન્યને પ્રત્યક્ષ નિહાળી શકીએ છીએ.

જીવનનું સાચું જ્ઞાન થતાં જ વિશ્વમાં વ્યાપેલા પરમતત્ત્વનો અનુભવ થાય છે અને વિશ્વમાં તેના હોવાનો અનુભવ થાય છે. જેને કવિતામાં કવિ વર્ણવે છે...

'જાગીને જોઉં તો જગત દીસે નહીં, ઊંઘમાં અટપટા ભોગ ભાસે,
ચિત્ત ચૈતન્ય - વિલાસ – તદ્રૂપ છે, બ્રહ્મ લટકાં કરે બ્રહ્મ પાસે.
જાગીને.
પંચ મહાભૂત પરિબ્રહ્મથી ઊપન્યાં, અરસપરસ રહ્યાં તેહને વળગી
ફૂલ અને ફળ તે તો વૃક્ષનાં જાણવાં, થડ થકી ડાળ નવ હોય અળગી.
જાગીને.'

પરમતત્ત્વની માયા રૂપે આ સૃષ્ટિનો ભાસ થાય છે. કવિ અહીં જાગવાની વાત કરે છે પણ જાગવું એટલે અંતરથી જાગવાની વાત છે. સંસારમાં જીવ માયા, મોહ, લોભ અનેક ઈચ્છાઓથી લપેટાયેલો છે. અટપટા ઢંગધડા, ચિત્રવિચિત્ર ભોગ સ્વપ્નોમાં રાચતો રહે છે. માનવની ચિત્ત શક્તિ પરમ ચૈતન્યની શક્તિથી

ISBN : 978-93-84601-06-5

અલગ નથી. પંચમહાભૂત એ માનવ પિંડ પરબ્રહ્મનો જ વિસ્તાર છે. આ મનુષ્ય અવતાર મળ્યો એ માત્ર સંસારમાં રમમાણ રહેવા માત્ર નથી. પોતાના અંતરાત્માને જગાડવાનો છે એ વાત પણ કવિ કહે છે:

'જ્યાં લગી આતમતત્ત્વ ચીન્યો નહીં, ત્યાં લગી સાધના સર્વ જૂઠી;
મનખા-દેહ તારો એમ એમ એળે ગયો, માવઠાની જેમ વૃષ્ટિ વૂઠી.'

સંસારની મોહમાયામાં અટવાયા વિના હરિને ભજી લે ! આત્મા ચિંતન વિના આ જન્મારો પૂરો થઈ જશે ત્યારે એ સ્થિતિ માવઠાના વરસાદ જેવી ગણાશે. આત્મદર્શન માટે કવિ કર્મકાંડનો પૂરો વિરોધ કરે છે, પોતાનું અંતર દ્વાર ખોલવાનું કહે છે. બાહ્યાચારનો વિરોધ કરતાં નોંધે છે:

'શું થયું સ્નાન, સંધ્યા ને પૂજા થકી ? શું થયું ઘેર રહી દાન દીધે ?
શું થયું ધરી જટા ભસ્મ લેપન કર્યે ? શું થયું વાળ લુંચન કીધે ?
શું થયું જપ-તપ-તીરથ કીધા થકી? શું થયું માળ ગ્રહી નામ લીધે?
શું થયું તિલક ને તુલસી ધર્યા થકી ? શું થયું ગંગાજળ-પાન કીધે?
શું થયું વેદ-વ્યાકરણ-વાણી વદ્યે, શું થયું રંગ ને રાગ માણ્યે?
શું થયું ખટદર્શન-ભેદ સેવ્યા થકી? શું થયું વરણના ભેદ આણ્યે?

વૈષ્ણવસંપ્રદાયે સ્નાન, પૂજા, દાન, વ્રત જેવી આચારસંહિતા ઊભી કરી. શૈવપંથીઓએ ભસ્મ, લેપન, આસન, પ્રાણાયમ આપ્યા જેનો કોઈ અર્થ નથી. જપ, તપ, તીરથ કરવાથી કઈ વળવાનું નથી. બાહ્યાચારથી કઈ થવાનું નથી. એના માટે તો અંતરાત્માને જગાડવો પડશે. આત્માનુંભૂતિ-આત્મદર્શન થયા પછી કોઈ કર્મ કરવાનું રહેતું નથી. એવી જ વાત નરસિંહ મહેતા 'નિરખને ગગનમાં' કરે છે. ચિદાકાશ-ઘટભીતરના ગગનને નિહાળવાનું જણાવે છે. આપણી આંખો પર અનેક આવરણો છવાઈ ગયેલા છે તેનાથી દેખી શકતા નથી. સ્વાર્થ, ઈર્ષા, અંહકારની છારીને હટાવીને ગગનમંડળ તરફ જોવાનું છે:

"નિરખને ગગનમાં કોણ ઘૂમી રહ્યો,

ISBN : 978-93-84601-06-5

'તે જ હું', તે જ હું' શબ્દ બોલે"

બહારના જગત જેવું જ આંતર જગત છે. માનવ દેહ કયા તત્ત્વથી બંધાયો છે. એ કહેતાં કવિ કહે છે...

' બત્તી વિણ, તેલ વિણ, સૂત્ર વિણ જો વળી,

અચળ ઝળકે સદા વિમળ દીવો;

નેત્ર વિણ નીરખવો, રૂપ વિણ પરખવો,

વણજિહવાએ રસ સરસ પીવો'

બત્તીવિણ, તેલવિણ, સૂત્રવિણ અચળ પ્રકાશે છે. તેને રૂપ, રંગ કે આકાર નથી તેનો વણજિહવાએ રસ પીવાનો છે. અંતઃચક્ષુથી અકળ અવિનાશી તત્ત્વને જોવાનું છે.

ભક્તિનાં વિવિધ અંગો તેમની પદ કવિતામાં શોભાયમાન બને છે. તેમની એ ભક્તિ વેદ, ઉપનિષદ અને ભગવદગીતાથી જુદી રહી નથી. પરમતત્ત્વને સગુણ સાકાર રૂપે ભજી નિર્ગુણ નિરાકાર તરફ તેમની ભક્તિ ગતિ કરે છે. નરસિંહ મહેતાની કવિતામાં તત્ત્વદર્શની શોધ કરવી પડે તેમ નથી. તેમનાં કેટલાંક પદો એવા છે કે તેમાં વેદ, ઉપનિષદ, ભગવદગીતાની ચર્ચા થયેલી છે. 'અહં બ્રહ્માસ્મિ', 'તત્ત્વમસિ', 'સર્વખલુ ઈદમ બ્રહ્મ'નું રહસ્ય પ્રગટ કરતી તેમની પદ રચનાઓ નરસિંહ મહેતાને જ્ઞાની, તત્ત્વદર્શી કવિ તરીકે પ્રસ્થાપિત કરે છે.

સંદર્ભગ્રંથોઃ

૧. ગુજરાતી સાહિત્યનો ઈતિહાસ ગ્રંથ : ૨ ખંડ : ૧ પ્ર.ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

૨. નરસિંહ મહેતા : એક અધ્યયન – કે. કા. શાસ્ત્રી

૩. ભક્ત કવિ નરસૈયો - ડૉ. નાથાલાલ ગોહિલ

૪. નરસિંહ મહેતાના શ્રેષ્ઠ પદો – ડૉ. શિવલાલ જેસલપુરા

૫. પ્રશિષ્ટ ગુજરાતી કાવ્યઝલક ખંડ : ૧ – ચંદ્રકાન્ત શેઠ

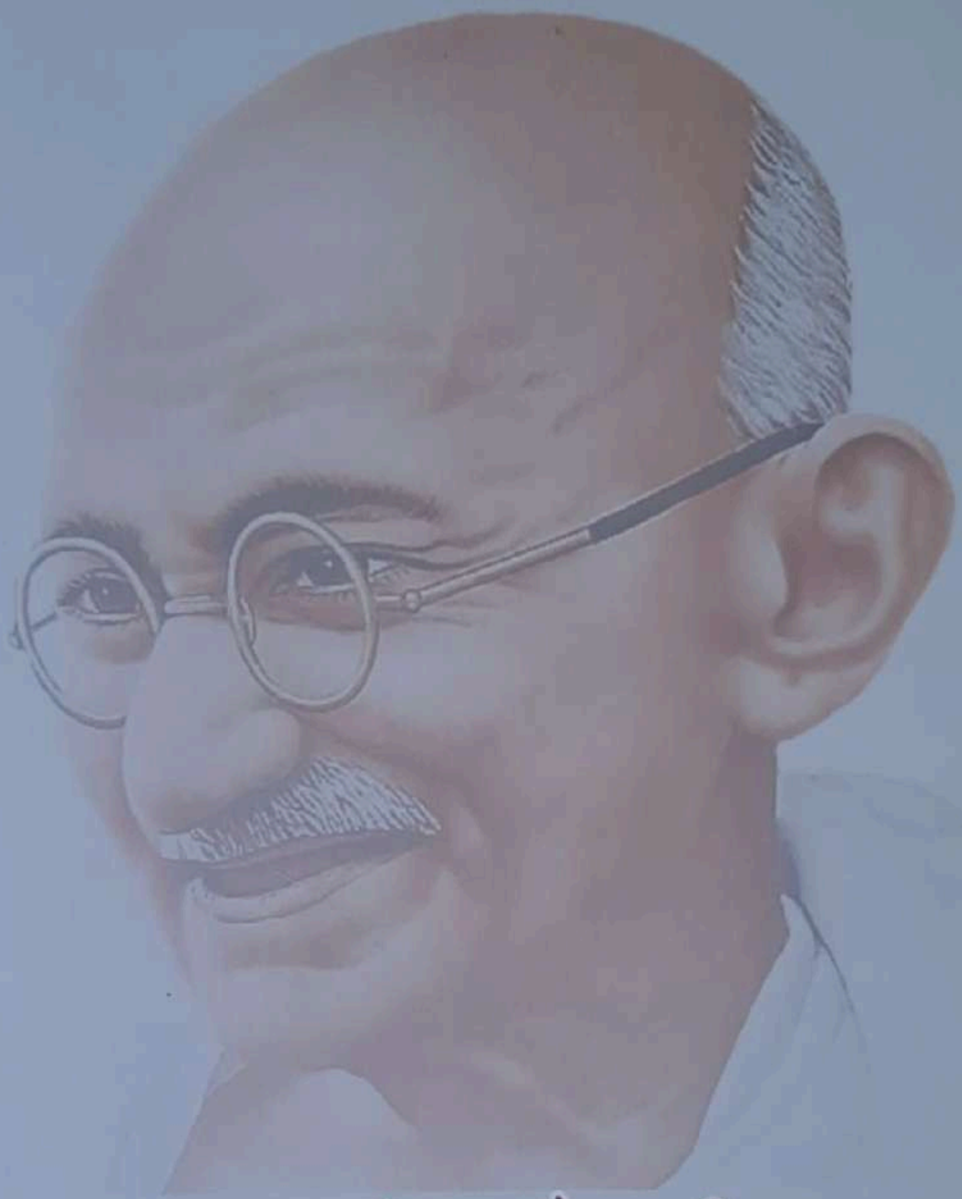

गांधी विचारधारा का जीवन और साहित्य पर प्रभाव

संपादक
डॉ. कीर्ति एस. जादव
डॉ. विनोदचंद्र जी. चौधरी

અનુક્રમણિકા

1	आधुनिक हिन्दी कविता पर गांधी विचारों का प्रभाव- डॉ ओमप्रकाश शुक्ला	1
2	वर्तमान में गांधीजी की प्रासंगिकता- डॉ कीर्ति एस०जादव	13
3	गांधी विचारधारा का मानव जीवन पर प्रभाव- विनोदचंन्द्र जी०चौधरी	19
4	મહાત્મા ગાંધીનું જીવન ચરિત્ર - ડૉ ભગવાનભાઈ કે. ચૌધરી	25
5	સ્વચ્છતા આંદોલન અંગે ગાંધીજીના વિચારો- ડૉ ગિરધરભાઈ ટી.પટેલ	30
6	મહિલા સશક્તિકરણ પર ગાંધી વિચાર– રાઠોડ અરૂણાબેન જે, રાઠોક રાજેશકુમાર વી.	42
7	સ્ત્રી ઉન્નતિકરણ માટે ગાંધીજીના વિચારો– ડૉ ભરત.એમ.પટેલ	46
8	माखनलाल चतुर्वेदी के काव्य पर गांधी प्रभाव- डॉ भारती सी.रावत	53
9	વિકાસની વાસ્તવિક્તા સાથે ગાંધી– ડૉ ભરત.પી.ચૌધરી	57
10	ભારતીયતા પર ગાંધી વિચાર–ડૉ જીતેન્દ્ર ખરાડી	62
11	જીવનના વિવિધ ક્ષેત્રો ઉપર ગાંધી વિચારોનો પ્રભાવ– ડૉ લીલાબેન એમ.સ્વામી	69
12	ગાંધી વિચારધારા– ડૉ મેહુલ એન.જાની	76
13	ગાંધીજીની આર્થિક વિચારધારા– ડૉ અલ્પેશ કે. પટેલ	85
14	ગાંધીનું તત્વ દર્શન– ડૉ એસ.એન.બકોત્રા	89
15	ગાંધી વિચાર પ્રધાન વાર્તાકાર 'સોપાન' – ડૉ સતીષકુમાર એસ. પટેલ	96
16	મહિલા સશક્તિકરણ : રામાયણનો સુંદર પ્રસંગ– પ્રો નાયી મનીષા બી.	104
17	મહાત્મા ગાંધી અને સ્વચ્છતા– પ્રો. નેહા એમ. ધારૈયા	107
18	ગાંધીજીઃ સ્વચ્છતા અને સ્વચ્છ ભારત મિશન– પ્રો. વિનોદ બથવારા	112
19	મહિલા સશક્તિકરણ વેદ થી વેબ સુધી– પ્રો. પીનલ આઈ.પટેલ	119
20	રમણલાલ દેસાઈની ' ગ્રામ્યલક્ષ્મી' નવલકથામાં ગાંધીવિચાર– પ્રો પૃથ્વીજી એસ.ઠાકોર	122
21	સ્વચ્છતા વિષે ગાંધીજીના વિચારો– પ્રો. સીમાબેન ડી.પટેલ	126
22	ગાંધી વિચારધારાનો આજના યુવાન પર પ્રભાવ– પ્રો. વસીમખાન એમ.પઠાણ	129
23	કવિશ્રી આનંદીના જીવન પર ગાંધી વિચારોનો પ્રભાવ– પ્રો. દલાભાઈ એચ. બોકા	132
24	ગાંધીજીના સ્વપ્નનું ભારત' દારૂબંધી એક અભ્યાસ' –અશ્વિનકુમાર જે.ચૌધરી	139

25 મધપાન નિષેધ અંગે ગાંધીજીનું ચિંતન વર્તમાન પરિપ્રેક્ષમાં– ડૉ શૈલેષ કે. જોષી 143

26 મહિલા સશક્તિકરણ પર ગાંધી વિચાર– માથુરભાઈ ટી.પરમાર 148

27 ભારતીય ભાષા વિષયક ગાંધીજીનું ચિંતન– ડૉ ભારતી એ.પટેલ 153

28 ગાંધીજીના યંત્રો વિષેના વિચારો– ડૉ મંજુલાબેન એ. પટેલ 159

29 મહાત્મા ગાંધીજી અને સમાજ સુધારણાની ચળવળ–ડૉ માલાબેન ડી.ગામીત 161

30 મહિલા સશક્તિકરણ પર ગાંધી વિચાર અને મીડિયા– આચાર્ય અમીતા .આર 166

31 रंगभूमि उपन्यास में गांधी विचारधार- कमलेश बी. पटेल 177

32 गांधीजी के सामाजिक जीवन पर विचार - डॉ पारूल ए: परमार 181

33 ગાંધી પત્રકાર,લેખક અને પ્રકાશક– ડૉ રમેશ એસ.પ્રજાપતિ 187

34 फणिश्वरनाथ रेणु के आँचलिक उपन्यासों में गांधी विचार - आई.डी.वाघेला 192

35 ગાંધીજીનું વૈચારિક આંદોલન – પ્રો દીલીપસિંહ ટી.પરમાર 199

36 ગાંધીજીનો ધર્મ અંગેનો ખ્યાલ – ડૉ ભગવાનભાઈ કે.પ્રજાપતિ 203

37 गुलाम मानसिकता का पहला दस्तावेजः पहला गिरमिटिया -डॉ सोमाभाई पटेल 210

38 ગાંધીજીના વિચારો અને વર્તમાન સમાજ જીવન–ડૉ.વિષ્ણુ આર.વણકર 220

39 ગાંધીજીના સિધ્ધાતો પ્રમાણે મનન સ્વચ્છતા અભિયાન વિષેના વિચારો –પ્રો અત્રિભાઈ પંડિત 222

40 ગુજરાતી સાહિત્ય પર ગાંધીજીનો પ્રભાવ– ડૉ યોગશચંદ્ર પટેલ 225

ગુજરાતી સાહિત્ય પર ગાંધીજીનો પ્રભાવ

ડૉ. યોગેશચંદ્ર પટેલ
ગુજરાતી વિભાગ
આર્ટ્સ કૉલેજ, સતલાસણા

મધ્યકાળના છેલ્લા કવિ દયારામનું અવસાન ઈ.સ. ૧૮૫૨માં થયું અને બીજી બાજુ અંગ્રજ રાજ્યઅમલનો યુગ શરુ થાય છે. ઈ.સ. ૧૮૧૮માં અંગ્રેજ રાજસત્તા પોતાનાં પાયા હિન્દમાં નાખે છે. ઈ.સ. ૧૮૪૫માં કવિ દલપતરામે 'બાપાની પીંપર' નામની પદકવિતા લખી. તે કવિતા અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતાનું પ્રથમ આવિષ્કરણ ગણાય છે. સમાજ સુધારાનું કામ આપણા સર્જકો, સમાજસુધારકોએ પુરજોશમાં ઉપાડી લીધું હતું. ઈ.સ. ૧૮૫૦થી ઈ.સ. ૧૮૧૮ સુધીનો સમયગાળો સુધારકયુગ તરીકે ઓળખાય છે. અંગ્રોજોએ શરૂકરેલી શિક્ષણ પદ્ધતિની નવી સ્કૂલો-કૉલેજોમાંથી શિક્ષણ લઇ શિક્ષિત વર્ગ ઉભો થયો તેની ઓળખાણ પંડિતયુગ તરીકે થઈ. જેનો સમયગાળો ઈ.સ. ૧૮૮૫થી ઈ.સ. ૧૯૧૫ સુધીનો ગણાય છે. આ બધી ઘટનાઓની સાથે બીજી એક ઘટના ઈ.સ.૧૯૧૫માં બને છે, જે ઘટના એટલે ઈ.સ. ૧૯૧૪માં ગાંધીજી દક્ષિણ આફ્રિકાથી પરત ભારત આવે છે. ત્યારે તેમની નજર ગુજરાતી સાહિત્ય જગત ઉપર પડે છે. પંડિતયુગમાં અનેક નવ પ્રસ્થાનો થયા હતા. સંસ્કૃતિ, ધર્મ, રાજકારણ, ઈતિહાસ, વગેરે વિષયો પર ચિંતન મનન થાય છે. આ સમયે સમાજનો માણસ હાંસિયામાં ધકેલાય ગયો હતો. ગાંધીજી આ બધું જોવે છે અને સાહિત્યના મંચપર માણસને પાછો લાવે છે. ગામડાનો દબાયેલો કચડાયેલો જે વર્ગ હતો તેને ગાંધીજી પ્રથમ હરોળમાં લાવે છે. ગાંધીજીએ હાકલ કરી કે ગામડાનો છેલ્લો માણસ એટલે કે કોશિઓ પણ સમજી શકે તેવું સાહિત્ય લખો. ઈ.સ. ૧૯૧૫ થી ઈ.સ. ૧૯૪૦ સુધી જે કઈ ગુજરાતી સાહિત્ય લખાય છે તે ગાંધીયુગમાં પ્રતિષ્ઠા પામે છે. વિવેચક વિજયરાય ક. વૈદ્ય નોંધે છે કે " વાતચીતની ભાષામાં કહેવું હોય તો એમ કહેવાય કે, નર્મદયુગે મુખ્યત્વે ફરતું જોયું, ગોવર્ધનયુગે ફરતું તેમ ઊંચું ને પાછું જોયું, મોહનયુગે સૌથી વધારે ફરતું જોયું, સીધું પણ જોયું, પાછું તો આ બંને નજરોને સંસ્કારવા જ જોયું ને ઊંચું જોયું તો આ ત્રણેના અવરોધે જોવાય એટલું જોયું." ગાંધીજીનો પ્રભાવ માત્ર સાહિત્યમાં જ નહિ પણ સમગ્ર પ્રજા જીવન પર જોવા મળે છે. ભાવનાલક્ષી નહિ પણ વાસ્તવિકતાનો મહિમા થવા લાગ્યો. પ્રકૃતિના સ્થાને પીડિત, શોષિત, દલિતોનું સંવેદન

સાહિત્યમાં પ્રવેશ્યું. સામાન્ય વિષયનું આગમન પદ્ય-કવિતામાં થયું. રૂકડી અને માકોર ડો જાજરૂની માખી, માખી અને ઉકરડો, ચૂસાયેલો ગોટલો વગેરે કાવ્ય વિષયો બન્યા.

ગાંધીયુગમાં સમાજનો નીચલો થર, ઉપેક્ષિત લોકો તરફ સહાનુભૂતિભર્યું માનવતાવાદી વ જોવા મળ્યું. અસ્પૃશ્યતા-નિવારણ, ગ્રામોદ્ધાર, સ્વદેશી, દેશ પ્રેમની ભાવના વગેરે વિષ નિરૂપણ ગદ્ય તેમજ પદ્યમાં થવા લાગ્યું. જીવન વિષયક મૂલ્યો સાહિત્યમાં પ્રગટ થવા લા વિશ્વબંધુત્વ અને વિશ્વશાંતિના ભાવો પ્રગટ થયા. સાહિત્યમાં વિષયોનો વિસ્તાર અનેક ર થતો ગયો. સાદીભાષામાં સામાન્ય પ્રજા સમજી શકે તેવી અર્થપૂર્ણ ભાષા સાહિત્ય પ્રયોજાવા લાગી. ગાંધીજીની વિચારસરણીને અનુસરનારા લેખકો-કવિઓની એક આ પરંપરા ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઊભી થઈ.

ગાંધીજીએ 'નવજીવન' અને 'હરિજનબંધુ' જેવા સામયિકોમાં પોતાના વિચારો લખ્યા લખ્યા. તેમની પ્રેરણાલઈ ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક આખો વર્ગ ઉભો થયો. જેમાં કાકાસાહે કાલેલકર, કિશોરલાલ મશરૂવાળા, મહાદેવ દેસાઈ, સ્વામી આનંદ, નરહરિ પરીખ વગે સર્જકોને જીવનલક્ષી સાહિત્ય લખવાની દિશા મળી. દલિતો-પીડિતો પ્રત્યેની સહાનુભૂ વિશ્વશાંતિની ભાવના, માનવ પ્રેમ તેમજ ગ્રામજીવન પ્રત્યેનો અભિગમ આપણને સુન્દર અને ઉમાશંકર જોશીના સાહિત્યમાં દેખાય છે. અહિંસા,ગ્રામોદ્ધાર, સ્વતંત્રતા માટેની ઝંખના નિરૂપણ ર.વ. દેસાઈ, ધૂમકેતુ જેવા સર્જકોના સાહિત્યમાં પ્રતીત થાય છે. આ ઉપર સ્નેહરશ્મિ, ઝવેરચંદ મેઘાણી, કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી વગેરે સર્જકોના સાહિત્યમાં ગાંધીવિચા ક્યાંકને ક્યાંક આલેખાયો છે.

ગાંધીયુગમાં સમર્થ સર્જક કવિઓમાં સુન્દરમ્ અને ઉમાશંકર જોષીનું નામ જાણીતું ગાંધીજીની વિચારધારાને સુન્દરમે કવિતામાં આત્મસાત કરી છે. 'હરિને વિદાય', 'ભંગડી 'ત્રણ પાડોશી', 'ટીટોડીને સાગર' વગેરે રચનાઓમાં દલિતો અને શોષિતોની વેદનાને વા આપી છે. 'ભંગડી' કાવ્ય જોઈએતો...

'બામણા ગામની ભંગડી રે,
એક ભંગડી રે, એની આંખમાં આંજેલ મેશ,
લીલા કાચની બંગડી રે,
ચાર બંગડી રે, એનો ચૂંદડિયાળો વેશ.

ધમ્મર ઘેરો ઘાઘરો રે,
એક ઘાઘરો રે, એના પગમાં કાંબી-ઠેશ
ડોકમાં રૂપા હાંસડી રે,
એક હાંસડી રે, એના તાણી ગૂંથેલ કેશ...'

આમ કવિતા આગળ ચાલે છે જેમાં 'ભંગડી'નું વર્ણન આવતું જાય છે. પ્રસ્તુત કાવ્યમાં દલિતોની વેદનાને કવિએ ઘુંટી છે. 'ત્રણ પાડોશી' કાવ્યમાં પણ આજ ભાવ રહેલો છે. જેમ કે...

'એક ફળીનાં ત્રણ રહેવાસી, શેઠ ને બીજા રામ,
ત્રીજી માકોર બાઈ રાંડેલી , કોડી કને ના દામ
લોકોનાં દળણાં દળતી રે,
પાણીડાં કોકનાં ભરતી રે,
કાઢી ખાય રોટલો, કરતી કામ...'

સુન્દરમે ગાંધીયુગની ભાવનાઓને તો આલેખી છે સાથે ગાંધીજીને પણ કાવ્ય વિષય બનાવ્યા છે. 'કાવ્યમંગલા' કાવ્યસંગ્રહમાં 'ત્રિમૂર્તિ' કવિતામાં એવી ત્રણ મૂર્તિઓની વાત કરી છે. ૧. બુદ્ધ ૨. ઈશુ ૩. ગાંધી. ગાંધી વિશે જણાવતાં કહે છે...

પટે પૃથ્વી કેરે ઉદય યુગ પામ્યો બળ તણો,
ભર્યાં વિદ્યુત, વાયું, સ્થળ, જળ મૂઠીમાં જગજને,
શિકારો ખેલ્યા ત્યાં મદભર જનો નિર્બળ તણા,
રચ્યાં ત્યાં ઊંચેરાં જનરુધિરરંગ્યાં ભવન કે.
ધરા ત્રાસી, છાઈ મલિન દુ:ખછાયા જગ પરે,
બન્યાં ગાંધી રૂપે પ્રગટ ધરતીનાં રુદન સૌ,
વહેતી એ ધારા ખડક-રણના કાતિલ પથે,

પ્રગલ્ભ અંતે થૈ, ગહન કરવા વાચ પ્રગટી.'

સુન્દરમની કાવ્યસૃષ્ટિમાં વિશેષ રીતે ગરીબીભાવ ઝીલાયો છે. આ ઉપરાંત 'ઇટાળા', '૧૩-ની લોકલ', 'સિનેમાના પર્દાને' જેવા કાવ્યોમાં તેમની વાસ્તવલક્ષિતા પ્રગટ થઈ છે. બધી કવિતા ના જોતા માત્ર '૧૩-ની લોકલ' કવિતા જોઈએ તો પણ તેની પ્રતીતિ આપણને થાય છે.

'બપોરે એકને ટાણે નાના આ સ્ટેશને અહીં

નથી સિગ્નલની ભીડ, સાઈડિંગોની ન જાળ છે,

ન ડબ્બા ગુડ્સના એદી ઢોરો જેવા જમા થયા,

ન ઊંચા ઓટલાઓ છે પ્લેટફોર્મના, ન પુલ કે

ભોંયરાંની ગલાકૂંચી, કઠેડાના ન કોટ છે,

ન તાળાંબંધ દર્વાજા, પોર્ટરોની ન ધાડ છે...'

સુન્દરમના જ સમકાલીન કવિ ઉમાશંકર જોશીની કવિતા જરા જુદી રીતે સાહિત્યમાં વણાઈ છે. સ્વતંત્રતા, સમાજાભિમુખતા, વાસ્તવદર્શન, દલિતપ્રેમ, માનવતાની ઉપાસના, વૈશ્વિક સંવેદન, આત્મસંવેદન, અધ્યાત્મભાવ, વગેરેભાવો સબળ રીતે આલેખન પામ્યા છે. 'વિશ્વશાંતિ' કવિતામાં કવિ માનવને વિશ્વવ્યાપક થવાની વાત કરી છે અને સાથે માત્ર માનવ એકલો નથી સાથે પ્રકૃતિ, સંસ્કૃતિની પણ વાત કરી છે...

'વિશાલે જગવિસ્તારે નથી એક જ માનવી.

પશુ છે, પંખી છે, પુષ્પો, વનોની છે વનસ્પતિ !'

* * *

'સૌ જીવ આજે ઉરથી વહાવીએ

કારુણ્યની મંગલ પ્રેમધારા,

વસુંધરાનાં સહુ બાળકો મળી

બજાવીએ અંતરએકતારા

હૈયેહૈયાં પ્રેમગાને જગાવી,

પ્રજાપ્રજા હાથમાં હાથ ગૂંથી,

ને સ્કંધે સ્કંધ સંપે મિલાવી,

ગજાવીએ સૌ જગઉંબરે ઊભી:'

કવિ ગાંધીની ગિરા કેવી છે તેની વાત કરતાં કહે છે...

'સદા સૌમ્ય શી વૈભવે ઊભરાતી,

મળી માતૃભાષા મને ગૂજરાતી,

રમે અન્ય સખીઓ થકી દેઈ તાળી,

સુધા કર્ણ સીંચે ગુનાળી રસાળી.'

આમ કવિ ગાંધીયુગમાં ગાંધીગિરાના દર્શન કરાવે છે. સમગ્ર ગાંધીયુગમાં ગાંધીજીનો વિશેષ પ્રભાવ જોવા મળે છે. પદ્ય તેમજ ગદ્ય સાહિત્યમાં ગાંધીજી તેમજ તેમની વિચારધારા આ યુગના સાહિત્ય પર જોવા મળે છે.

સંદર્ભ ગ્રંથો:

૧. અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઈતિહાસ, પ્ર.આ.૨૦૦૬, લે. રમેશ ત્રિવેદી

૨. ચૂંટેલી કવિતા સુન્દરમ,પ્ર.આ. ૨૦૦૪, લે. ચંદ્રકાન્ત શેઠ

૩. ચૂંટેલી કવિતા ઉમાશંકર જોશી, પ્ર.આ. ૨૦૦૪, લે. ભોળાભાઈ પટેલ

ભારતીય નાટ્ય સાહિત્ય-૨

સંપાદકો

પ્રા. વિરેન્દ્રસિંહ એચ. પરમાર ડૉ. યોગેશ પટેલ

પ્રા. દિલીપસિંહ ટી. પરમાર ડૉ. મનીષ ચોધરી

Bhartiya Natya Sahitya-2

Edited by : Virendrasinh Parmar, Dilipsinh Parmar,
Yogesh Patel, Manish Chaudhari
2019

ISBN : 978-93-84601-10-2

©પ્રિન્સિપાલ, શ્રીમતી આર.એમ.પ્રજાપતિ આર્ટ્સ કોલેજ,સતલાસણા
©લેખના જે-તે લેખકોના

સંપાદન : ગુજરાતી વિભાગ

પ્રથમ આવૃત્તિ : ૨૦ ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૯

પ્રત : ૧૦૦

પ્રકાશક :
પ્રિન્સિપાલ,
શ્રીમતી આર.એમ. પ્રજાપતિ આર્ટ્સ કોલેજ, સતલાસણા,
જિ.મહેસાણા-૩૮૪૩૩૦

ટાઈપ સેટિંગ : રણજીત રાવત

મુખપૃષ્ઠ સજ્જા અને મુદ્રક :
કોહિનૂર પ્રિન્ટર્સ, સતલાસણા

અનુક્રમણિકા

૧	નાટકમાં કથ્ય, કથન અને અભિવ્યક્તિ	ડૉ. ભરત સોલંકી	૧
૨	શ્રેષ્ઠ મૌલિક પ્રહસન-નાટક : મિથ્યાભિમાન	ડૉ.કિશોરસિંહ એ. પરમાર	૫
૩	'મિથ્યાભિમાન' નાટકના નાયક જીવરામ ભટ્ટ	ડૉ. યોગેશ પટેલ	૧૦
૪	પ્રાચીન ગુજરાતનું નાટ્ય સાહિત્યઃ	પ્રા. ભાવેશ.એમ.ચૌધરી	૧૪
૫	સોલંકીકાલીન નાટકોમાં ભારતીયતાઃ	પ્રા.કલ્પેશ.પી.ચૌધરી	૧૭
૬	સમાજ સુધારાલક્ષી ગુજરાતી નાટકો	પ્રા. ભરત વી. ખેની	૨૦
૭	'લલિતાદુઃખદર્શક' નાટકમાં સામાજિકતા	પ્રા.ર્ડા. મીનાકુમારી બી. પટેલ	૨૬
૮	સામાજિક નાટક લેખે 'લલિતાદુઃખદર્શક' એક અભ્યાસ	પ્રા. સવિતા પટેલ	૨૯
૯	રાઈનો પર્વત નાટકમાં સમાજદર્શન	ડૉ. સી. એલ. પંચોલા	૩૩
૧૦	'રાઈનો પર્વત'માં નિરૂપિત નારી ઉત્કર્ષના ખ્યાલો	ડૉ. પ્રવીણ વાઘેલા	૩૬
૧૧	સમષ્ટિના શ્રેય માટે વ્યક્તિગત પ્રેયનો ભોગ : 'પુરંદર-પરાજય'	પ્રા. ડૉ. ભગવાન એસ. ચૌધરી	૪૦
૧૨	સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગના નાટકોમાં પ્રેમ અને વિવાહનાં અનેકવિધ ક્ષેત્રો	ડૉ. ધર્મેન્દ્રસિંહ એમ. વાઘેલા	૪૩
૧૩	ચં.ચી. મહેતાના નાટકોમાં સ્રી-પાત્રો	ડૉ. મનીષ બી. ચૌધરી	૫૦
૧૪	ચીનુ મોદીનાં એકાંકીમાં મિથનો વિનિયોગ	ડૉ. બિપિન ચૌધરી	૫૬
૧૫	'ખુલ્લાં બારણાં' કૃતિ સમીક્ષા	પ્રા. એ.એસ.રાઠવા	૬૧

ISBN NO. 978-93-84601-10-2

'મિથ્યાભિમાન' નાટકના નાયક જીવરામ ભટ્ટ

ડૉ. યોગેશ પટેલ
શ્રીમતી આર. એમ
પ્રજાપતિ આર્ટ્સ કૉલેજ,સતલાસણા

મધ્યકાલીન ગુજરાતીના સાહિત્યના કેન્દ્રમાં ધર્મપ્રધાનતા વર્તાતી હતી જયારે અર્વાચીન સાહિત્ય આમાંથી છૂટી સમાજજીવનના પ્રશ્નોને પ્રતિબિંબિત કર્યા છે. પ્રજા જીવનમાં નવજાગૃતિ અને નવી જીવનદૃષ્ટિ આવી. પ્રજામાં પરિવર્તનનો પવન ફૂંકાવા માંડ્યો. પદ્ય તો હતું જ પણ સાથે ગદ્યનો આરંભ થાય છે. ગદ્યમાં નિબંધ, નવલકથા, નાટક, નવલિકા, આત્મકથા, જીવનકથા અને ઈતિહાસનું સૌ પ્રથમવાર નિરૂપણ ગુજરાતી સાહિત્યમાં થયેલું જોવા મળે છે. જેમ કે આપને ત્યાં થિયેટર બંધાય છે અને નાટકો પણ ભાજવવાની શરૂઆત થઈ હતી. શુદ્ધ નાટકો આપણે ત્યાં આરંભાયા ન હોતા ત્યારે એ પહેલાં અંગ્રેજી નાટકોના અનુવાદ થઈને ભજવાતા હતા. સાથે આપણે ત્યાં એ સમયે ભવાઈ ભજવાતી હતી. પણ તેમાં અશ્લીલતા વિસ્તૃત પ્રમાણમાં રહેલી હતી. આ બધું જોતાં દલપતરામ અને રણછોડભાઈ ઉદયરામ દવેએ વિધિવત નાટકમાં પ્રવેશવાનો નિર્ણય કર્યો હતો દલપતરામે 'મિથ્યાભિમાન' નાટક રચ્યું અને રણછોડભાઈ ઉદયરામ દવેએ 'નિન્દ્યસ્શ્રુગરનિષેધકરૂપક' નાટક રચ્યું આ સમયગાળામાં બીજા અન્ય નાટ્યકારો પણ નાટક લઈને આવે છે. આમ ગુજરાતી નાટકની ભૂમિકા બંધાતી જાય છે. નવલરામે મોબીપેરનું નાટક 'ધ મો ડોક્ટર'નું રૂપાંતર 'ભટ્ટનું ભોપાળું' નામે કર્યો અને નાટકમાં તેમણે ભટ્ટજીના પાત્ર દ્વારા ઠઠ્ઠાચિત્રનો એક નમૂનો મૂકી આપ્યો છે. આજ વાતને દલપતરામ 'મિથ્યાભિમાન' નાટકમાં જીવરામ ભટ્ટના પાત્ર દ્વારા આગળ ધપાવે છે. દલપતરામ ઈ.સ.૧૮૬૯માં 'મિથ્યાભિમાન' નાટક ઈનામી સ્પર્ધા માં રચે છે અને નાટકને પ્રથમ ઈનામ મળે છે. 'મિથ્યાભિમાન' નાટક દલપતરામની મોટી સિદ્ધ ગણાય છે.

'મિથ્યાભિમાન' નાટક સુધારાક્યુગનું જ નહિ બલકે ગુજરાતી સાહિત્યનું લોકપ્રિય નાટક બની રહે છે. નાટકના કેન્દ્રમાં રહેલું છે માણસનું ખોટું મિથ્યાભિમાન. દલપતરામે આ વાતને હાસ્ય દ્વારા વ્યંગ રીતે પ્રગટ કરી આપી છે. આઠ અંક અને પંદર પ્રવેશોમાં વિસ્તરેલું આ નાટક ગુજરાતી નાટકોનું આદ્ય ગણાય છે. નાટકમાં જીવરામ ભટ્ટનું પાત્ર કેન્દ્ર સ્થાને છે. આ ઉપરાંત રચનાએ સોમનાથ, દેવબાઈ, જમના, ગંગા, બીજલ-પાંચો, વાઘજી, કુતુબમિયાં વગેરે નાટકની પાત્રસૃષ્ટિ છે

ISBN NO. 978-93-84601-10-2

જીવરામ ભટ્ટના મિથ્યાભિમાનીપણાને પ્રગટ કરવા દલપતરામે જુદા જુદા પ્રસંગોનું આલેખન કર્યું છે. તેમને આ નાટકને 'ભૂંગળ વિનાની ભવાઈ' કહીને એક નવી ઓળખ આપી હતી. નાટકના આરંભે દલપતરામ નોંધે છે કે, " આ નાટકમાં મુખ્ય તો મિથ્યાદૃષ્ટિ અભિમાનનો ચિતાર આપેલો છે; પણ તેમાં ધનાભિમાન, લેખક-ગુણાભિમાન, ધર્માભિમાન, વિદ્યાભિમાન, યૌવનાભિમાન, કુલાભિમાન, રૂપાભિમાન અને મિથ્યાજ્ઞાનાભિમાન આદિકના દાખલા પણ આપેલા છે" સાથે દલપતરામે નાટકના આરંભે મિથ્યાભિમાન વિશે ત્રીસ પંક્તિઓનું કાવ્ય મૂક્યું છે. જેમ કે,

'મેલ મિથ્યા અભિમાન, મનવા મેલ મિથ્યા અભિમાન ;
મન મિથ્યા અભિમાન ધરે તે, નર કહીએ નાદાન. મનવા
મિથાયાભિમાને માન મળે નહિ, ગણે ન કોઈ ગુણવાન;
ઊલટું અધિક અપમાન મળે ને, જરૂર ઊપજે જાન.'(પૃ. ૧૦)

જીવરામ ભટ્ટ મુર્ખ છતાં મિથ્યાભિમાની છે. તેઓ રતાંધળા છે. લેખકે આ નાયકમાં મનોરંજન મુખ્ય રીતે મૂકી આપ્યું છે. સાથે દંભ, ચાતુરી વગેરે લક્ષણો પ્રતીત થાય છે. પાડીનું પૂછડું ઝાલીને સાસરે જતા જીવરામ ભટ્ટ, સાસરે જતા પહેલાં પાઘડીના પૈસાનો તોડ કરતા, લઘુશંકા માટે રાત્રે પાઘડીનો છેડો ખાટલા સાથે બાંધી અને એક હાથમાં રાખી ખાટલો શોધવા જતાં ને એમ કરતાં સાસુ ઉપર પડતાં જીવરામ ભટ્ટ, ચોર તરીકે પકડાઈને મારખાતા જીવરામ ભટ્ટ એમના આવાતો અનેક મનોરંજક પરાક્રમો નાટકમાં નોંધપાત્ર બને છે.

નાટકના પ્રથમ અંકમાં રંગલો જીવરામ ભટ્ટનો પરિચય કરાવે છે, જેમ કે...

'રંગલો : હવે આ જંગલમાં પ્રથમ કોણ આવનાર છે તે તો કહો !

સુત્રધાર : પ્રથમ જીવરામ ભટ્ટ આવનાર છે, તેની સાથે તું વાતચીત કરજે. કેમ કે તે પણ તારા જેવો મિજાજી છે.

રંગલો : ઠીક છે આવવા દો.'(પૃ.૧૭)

બીજા પ્રવેશમાં જીવરામ ભટ્ટનું આવવું સૂચવાય છે અને રંગલા વચ્ચે સંવાદ સધાય છે. જેમાં જીવરામ ભટ્ટ મિથ્યાભિમાન પ્રગટ કરે છે. રંગલાએ મિથ્યાભિમાન દર્શક ઉક્તિ રજૂ કરી છે...

'પ્રીછે ન પોતે પણ પૂછવાથી,
લાજે દિલે શિષ્યપણે થવાથી,
પૂછે ગુરૂ થૈ મનમર્મ લેવા,
મિથ્યાભિમાની નર દંભી એવા'

ISBN NO. 978-93-84601-10-2

ત્રીજા પ્રવેશમાં બીજલ અને બીજો પાંચમો રાવકો વચ્ચે સંવાદો થાય છે જેમાં સમાજની કેટલીક સમસ્યાઓને વાચા અપાઈ છે. જીવરામ ભટ્ટ અને તેમની તરુણ પત્ની વચ્ચેના વયભેદનો સંકેત છે.

પાંચો : આપણા ગામમાં ઓલ્યો રઘનાથ ભટ્ટ સે ને?

બીજલ : હા, હા.

પાંચો : એનો જમાઈ. હવે ઓળખ્યો કે નહિ ?

બીજલ : ઓલ્યો રતાંધળો જીવરામ ભટ્ટ કે ?

પાંચો : હા, એ જ જો !! એ જ, ભલો ઓળખ્યો અલ્યાં ! ભલો ઓળખ્યો.

બીજલ : તે બચારો રાતે તો આંખે મુદ્દલ ભાળી હક્તો નથી, તારે શી રીતે એના હહરાને ઘરે જઈ હકશે ?

પાંચો : ઊભો રે, આપણે એનું બાવડું ઝાલીને, એના હહરાને ઘરે પુગાડીએ. ભલા, ભરામણનો દીચરો સે, આપણને ધરમ થાહે.

બીજલ : રઘનાથે ભટ્ટે દીચરીનો ભવ બગાડયો સે. રૂપરૂપના અવતાર જેવી સે, તીને રતાંધળો વર જોયો સે, એ તો કાગડો દઈથરું લઈ જીઓ.(પૃ.૨૨-૨૩)

જીવરામ ભટ્ટના રતાંધળાપણાનું હાસ્યસભર આલેખન થયું છે. જીવરામ ભટ્ટ પોતે પણ પોતાની જાતને નીચી પડવા દેતા નથી. તેનું આલેખન પણ રમૂજ ભર્યું છે.

જીવરામ : (ગુસ્સે થઈને) મહારાંડના ! તું રતાંધળો ! તારો બાપ રતાંધળો ! તેનો બાપ ! અને તેનો બાપ રતાંધળો હશે.(પથરો શોધે છે, ને મારવા દોડે છે.)

પાંચો : હું ! હું ! હું ! (હાથ ઝાલે છે)

જીવરામ : અલ્યા, તું અમને કોણ કહેનારો ? અમારું ઘર જેવુંતેવું છે ? અમારા ગામમાં બીજા બધા બ્રાહ્મણો તો પછીથી રખડતા આવીને રહેલા, અને અમારું ઘર તો કદા-કદમીનું અસલનું છે. અમે હજાર રૂપૈયા ખરચીને દીકરીઓ સારે સારે ઘેર પરણાવીએ છીએ. અગનોતરા કાળમાં અમારો બાપ મરી ગયો, ત્યારે એક રૂપૈયાનું સવાશેર ઘી મળતું હતું, તોપણ અમે કરજે રૂપૈયા કહાડીને આખું ચોખળું તેડાવીને ત્રણ દહાડા સુધી બ્રાહ્મણોને લાડવા જમાડવા હતા. તારા બાપ પછવાડે તેં શું કર્યું હતું ? બોલ ! બતાવ !(પૃ.૨૪)

બીજા અંકના બીજા પ્રવેશમાં જીવરામ ભટ્ટ પાદરે આવ્યા હોવાનો સંદેશો રઘનાથને કહેવામાં આવે છે. જીવરામ ભટ્ટ આવતા ખાડામાં પડે છે અને તેમને શોધવા રઘનાથ અને સોમનાથ શોધવા

ISBN NO. 978-93-84601-10-2

છે. ચોથા અંકમાં જીવરામ ભટ્ટના જ્ઞાનની વિડંબના દર્શાવી છે અને ભોજન સમયની સ્થિતિનું આલેખન તખ્તાલઈ બન્યું છે. પાંચમાં અંકમાં કુતુબખાંની મિથ્યા વિડંબના દર્શાવાઈ છે. છઠ્ઠા અંકમાં રઘનાથ ભટ્ટના ઘરનું દશ્ય રજૂ થયું છે. અહીં જીવરામ ભટ્ટની રતાંધળાપણાની કસોટીઓ થાય છે. જે પ્રસંગ નાટકમાં પરાકાષ્ઠા સુધી પોહચે છે. સાતમા અંકમાં જીવરામ ભટ્ટનું મિથ્યાભિમાન પ્રગટ થાય છે. તેઓ કહે છે, “અરે ! મારા મિથ્યાભિમાને માને મને આ દશાએ પહોંચાડયો. હું હવે બીજા કોઈનો વાંક કાઢતો નથી.”(પૃ.૯૨) આઠમા અંકમાં જીવરામ ભટ્ટ મિથ્યાભિમાનું પ્રાયશ્ચિત કરે છે. દલપતરામે જીવરામ ભટ્ટને ઠઠ્ઠાચિત્ર સમું બનાવ્યું છે. જીવરામ ભટ્ટના મિથ્યાભિમાને પ્રગટ કરવા જુદા જુદા પ્રસંગો આલેખ્યા છે. આજે પણ આવા પાત્રો સમાજમાં વત્તાઓછા પ્રમાણમાં મળી રહે છે. સુધારકયુગનું 'મિથ્યાભિમાન' નાટક અને જીવરામ ભટ્ટ પ્રતિનિધિત્વ પૂરું પાડે છે.

સંદર્ભ ગ્રંથ :

૧. અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઈતિહાસ, પ્ર.આ. ૨૦૦૬, લે. રમેશ ત્રિવેદી
૨. મિથ્યાભિમાન, પ્ર.આ. ૨૦૧૧, સં. સતીશ વ્યાસ

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ચેર,
હેમ.ઉ.ગુ. યુનિ. પાટણ આયોજિત
એક દિવસીય રાષ્ટ્રીય સેમિનારમાં રજૂ થયેલ
પેપર / લેખનો સંગ્રહ

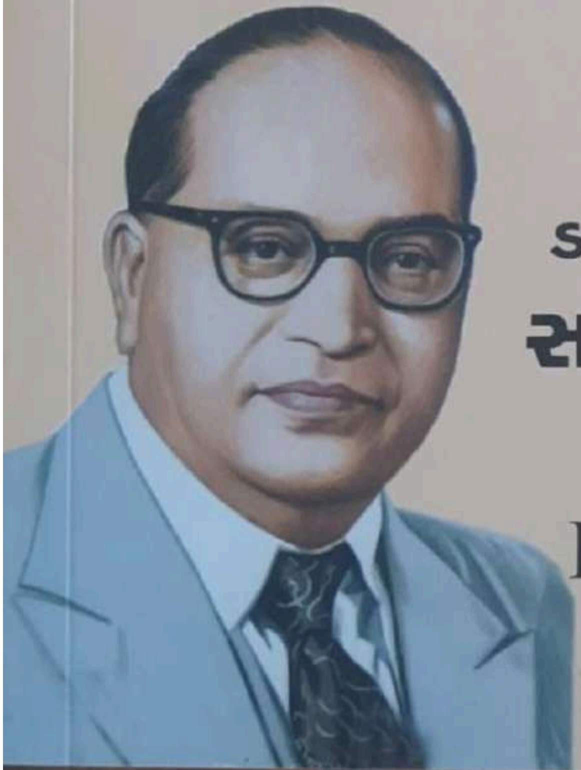

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની

સામાજિક વિચારધારા

Social Ideology of Dr. B.R. Ambedkar

• સંપાદક •

ડૉ. જયેશ એન. બારોટ

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની સામાજિક વિચારધારા

Social Ideology of Dr. B.R. Ambedkar

© ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ચેર,

હેમ.ઉ.ગુ.યુનિ., પાટણ

સંપાદક : ડૉ. જયેશ એન. બારોટ

ચેર પર્સન, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ચેર,

હેમ.ઉ.ગુ. યુનિ., પાટણ

પ્રકાશન : ૧૪ એપ્રિલ, ૨૦૧૯ (ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર જયંતિ)

આવૃત્તિ : પ્રથમ

ISBN : 978-93-84601-12-6

પ્રત : ૩૦૦

મુદ્રક : પ્રચાર પ્રિન્ટોરીયમ, વિસનગર

પ્રકાશક : ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ચેર, હેમ.ઉ.ગુ. યુનિ., પાટણ

રાજમહેલ રોડ, પાટણ – ૩૮૪૨૬૫

ગુજરાત

39 ભારતના બંધારણ દ્વારા અનુસૂચિત જાતિઓમાં આવેલું શૈક્ષણિક પરીવર્તન 226
પ્રા. ડૉ. પ્રિયકાન્ત આર.શ્રીમાળી

40 ડાં. બાબાસાહેબ આંબેડકરના સામાજિક સુધારણા 230
પ્રો. દિલીપસિંહ ટી. પરમાર

41 ભારતીય સમાજના પ્રશ્નો અને ડાં. બાબાસાહેબ આંબેડકર 233
ડાં. રમેશ એસ. પ્રજાપતિ

42 ડો. બાબાસાહેબ આંબેડકર અને ભારતીય બંધારણના વિચારો 242
ડાં. લલીતભાઈ એસ. પટેલ

43 ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર જીવન દર્શનનું 247
ડૉ. પ્રકાશ પી. પરમાર

44 કુટુંબ સંસ્થામાં મહિલાઓના સ્થાન અંગે 252
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના વિચારો
પ્રા. ડૉ. વિષ્ણુ આર. વણકર

45 માનવ અધિકાર અને સામાજિક વ્યવસ્થા 256
ભાર્ગવકુમાર એચ. જોષી

46 હિન્દુ ધર્મ અને ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર 264
રાજેશકુમાર એમ. ચૌહાણ

47 ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના માનવ અધિકાર અંગેના વિચારો 268
સંદીપ એચ. સચિલા તથા ભરત કે. બરંડા

48 માનવ અધિકાર અને સામાજિક વ્યવસ્થા 271
દરજી રીંકુ મુકેશભાઈ

49 ડો. ભીમરાવ આંબેડકરની ભારતીય ટપાલ-ટિકિટોનું મહત્વ 276
પરેશ પટેલ

50 અસ્પૃષ્યતાના સંઘર્ષ સાથે ગાળેલું જીવન 280
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર
વાલમીયા આરીફ યુસુફભાઈ

51 ગાંધીજી અને આંબેડકરના વિચારોનો 284
ગુજરાતી સાહિત્ય પર પ્રભાવ
ડૉ. યોગેશચંદ્ર પટેલ

ગાંધીજી અને આંબેડકરના વિચારોનો ગુજરાતી સાહિત્ય પર પ્રભાવ

ડૉ. યોગેશચંદ્ર પટેલ
ગુજરાતી વિભાગ
આર્ટ્સ કોલેજ, સતલાસણા

ઈ.સ. ૧૮૧૮ માં અંગ્રેજ રાજસત્તા પોતાનાં પાયા હિન્દમાં નાંખે છે. ઈ.સ. ૧૮૪૫ માં કવિ દલપતરામે 'બાપાની પીંપર' નામની પદકવિતા લખી. તે કવિતા અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતાનું પ્રથમ આવિષ્કરણ ગણાય છે. સમાજ સુધારાનું કામ આપણા સર્જકો, સમાજસુધારકોએ પુરજોશમાં ઉપાડી લીધું હતું. વિધવા વિવાહ, આંતરજ્ઞાતિય લગ્ન, ઊંચનીચના ભેદ, ફરજીયાત વૈધવ્ય, ભૂતપ્રેત આદિના વહેમ, અંધશ્રધ્ધા વગેરે કુરૂઢીઓ સામે સુધારા વિષયક પ્રવૃત્તિઓ શરૂ થાય છે. ઓગણીસમી સદીના સમયગાળામાં રાજારામ મોહનરાય, ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર, દુર્ગારામ મહેતા, નર્મદાશંકર દવે, દલપતરામ, કરસનદાસ મૂળજી વગેરે વિચારકોએ સુધારક દિશામાં પગલાં ભર્યા હતા. આ દિશામાં આંબેડકર અને ગાંધીજીનો પણ અનન્ય ફાળો હતો. ઈ.સ. ૧૮૫૦ થી ઈ.સ. ૧૮૧૮ સુધીનો સમયગાળો સુધારકયુગ તરીકે ઓળખાય છે. અંગ્રેજોએ શરૂ કરેલી શિક્ષણ પદ્ધતિની નવી સ્કૂલો-કૉલેજોમાંથી શિક્ષણ લઈ શિક્ષિત વર્ગ ઉભો થયો તેની ઓળખાણ પંડિતયુગ તરીકે થઈ. જેનો સમયગાળો ઈ.સ. ૧૮૮૫ થી ઈ.સ. ૧૯૧૫ સુધીનો ગણાય છે. પંડિતયુગમાં અનેક નવ પ્રસ્થાનો થયા હતા. સંસ્કૃતિ, ધર્મ, રાજકારણ, ઈતિહાસ વગેરે વિષયો પર ચિંતન મનન થાય છે. આ સમયે સમાજનો માણસ હાંસિયામાં ધકેલાય ગયો હતો. ગાંધીજી આ બધું જોવે છે અને સાહિત્યના મંચ પર માણસને પાછો લાવે છે. ગામડાનો દબાયેલો કચડાયેલો જે વર્ગ હતો તેને ગાંધીજી પ્રથમ હરોળમાં લાવે છે. ગાંધીજીએ હાકલ કરી કે ગામડાનો છેલ્લો માણસ એટલે કે કોશિઓ પણ સમજી શકે તેવું સાહિત્ય લખો. આંબેડકર માત્ર ભારતના બંધારણ રચિયતા ન બની રહેતાં સમાજમાં જઈ સમાજની ચિંતા કરતા હતા. તેમને સમાજની સ્ત્રીઓના ઉત્થાન માટે ઘણી પ્રવૃત્તિઓ કરી હતી.

ખાસ તો જૂની રૂઢિઓ દૂર કરી સ્ત્રી કેળવણીની વાત કરી હતી. ઈ.સ. ૧૯૧૫ થી ઈ.સ. ૧૯૪૦ સુધી છે કઈ ગુજરાતી સાહિત્ય લખાય છે તે ગાંધીયુગમાં પ્રતિષ્ઠા સ્થામે છે. વિવેચક વિજયરાય ક. વૈદ્ય નોંધે છે કે "વાતચીતની ભાષામાં કહેવું હોય તો એમ કહેવાય કે, નર્મદયુગે મુખ્યત્વે ફરતું જોયું, ગોવર્ધનયુગે ફરતું તેમ ઊંચું ને પાછું જોયું. મોહનયુગે સૌથી વધારે ફરતું જોયું, સીધું પણ જોયું, પાછું તો આ બંને નજરોને સંસ્કારવા જ જોયું ને ઊંચું જોયું તો આ ત્રણેના અવરોધે જોવાય એટલું જોયું." - ગાંધીજીનો પ્રભાવ માત્ર સાહિત્યમાં જ નહિ પણ સમગ્ર પ્રજા જીવન પર જોવા મળે છે. ભાવનાલક્ષી નહિ પણ વાસ્તવિકતાનો મહિમા થવા લાગ્યો. પ્રકૃતિના સ્થાને પીડિત, શોષિત, દલિતોનું સંવેદન સાહિત્યમાં પ્રવેશ્યું. સામાન્ય વિષયનું આગમન પદ્ય-કવિતામાં થયું. રૂકડી અને માકોર ડોશી, જાજરૂની માખી, માખી અને ઉકરડો, ચૂસાયેલો ગોટલો વગેરે કાવ્ય વિષયો બન્યા.

ગાંધીયુગમાં સમાજનો નીચલો થર, ઉપેક્ષિત લોકો તરફ સહાનુભૂતિભર્યું માનવતાવાદી વલણ જોવા મળ્યું. અસ્પૃશ્યતા નિવારણ, ગ્રામોદ્ધાર, સ્વદેશી, દેશ પ્રેમની ભાવના વગેરે વિષયોનું નિરૂપણ ગદ્ય તેમજ પદ્યમાં થવા લાગ્યું. જીવન વિષયક મૂલ્યો સાહિત્યમાં પ્રગટ થવા લાગ્યા. વિશ્વબંધુત્વ અને વિશ્વશાંતિના ભાવો પ્રગટ થયા. સાહિત્યમાં વિષયોનો વિસ્તાર અનેક રીતે થતો ગયો. સાદીભાષામાં સામાન્ય પ્રજા સમજી શકે તેવી અર્થપૂર્ણ ભાષા સાહિત્યમાં પ્રયોજાવા લાગી. ગાંધીજીની વિચારસરણીને અનુસરનારા લેખકો-કવિઓની એક આખી પરંપરા ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઊભી થઈ.

ગાંધીજીએ 'નવજીવન' અને 'હરિજનબંધુ' જેવા સામયિકોમાં પોતાના વિચારો લખાણો લખ્યા. તેમની પ્રેરણા લઈ ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક આખો વર્ગ ઉભો થયો. જેમાં કાકાસાહેબ કાલેલકર, કિશોરલાલ મશરૂવાલા, મહાદેવભાઈ દેસાઈ, સ્વામી આનંદ, નરહરિ પરીખ વગેરે સર્જકોને જીવનલક્ષી સાહિત્ય લખવાની દિશા મળી. દલિતો-પીડિતો પ્રત્યેની સહાનુભૂતિ, વિશ્વશાંતિની ભાવના, માનવ પ્રેમ તેમજ ગ્રામજીવન પ્રત્યેનો અભિગમ આપણને સુન્દરમ્ અને ઉમાશંકર જોશીની સાહિત્યમાં દેખાય છે. અહિંસા, ગ્રામોદ્ધાર, સ્વતંત્રતા માટેની ઝંખનાનું નિરૂપણ ર.વ. દેસાઈ, ધૂમકેતુ જેવા સર્જકોના સાહિત્યમાં પ્રતીત

થાય છે. આ ઉપરાંત સ્નેહરશ્મિ, ઝવેરચંદ મેઘાણી, કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી વગેરે સર્જકોના સાહિત્યમાં ગાંધીવિચાર ક્યાંક ને ક્યાંક આલેખાયો છે.

ગાંધીયુગમાં સમર્થ સર્જક કવિઓમાં સુન્દરમ્ અને ઉમાશંકર જોષીનું નામ જાણીતું છે. ગાંધીજી અને આંબેડકરની વિચારધારાને સુન્દરમે કવિતામાં આત્મસાત કરી છે. 'હરિને વિદાય', 'ભંગડી', 'ત્રણ પાડોશી', 'ટીટોડીને સાગર' વગેરે રચનાઓમાં દલિતો અને શોષિતોની વેદનાને વાચા આપી છે. 'ભંગડી' કાવ્ય જોઈએ તો...

'બામણા ગામની ભંગરી રે,
એક ભંગડી રે, એની આંખમાં આંજેલ મેશ,
લીલા કાચની બંગડી રે,
ચાર બંગડી રે, એનો ચુંદડીયાળો વેશ,
ઘમ્મર ઘેરો ઘાઘરો રે,
એક ઘાઘરો રે, એના પગમાં કાંબી-ઠેશ
ડોકમાં રૂપા હાંસડી રે,
એક હાંસડી રે, એના તાણી ગૂંથેલ કેશ...'

આમ કવિતા આગળ ચાલે છે જેમાં 'ભંગડી' નું વર્ણન આવતું જાય છે. પ્રસ્તુત કાવ્યમાં દલિતોની વેદનાને કવિએ ઘુંટી છે. 'ત્રણ પાડોશી' કાવ્યમાં પણ આજ ભાવ રહેલો છે, જેમ કે...

'એક ફળીનાં ત્રણ રહેવાસી, શેઠ ને બીજા રામ,
ત્રીજી માકોર બાઈ રાંડેલી, કોડી કને ના દામ
લોકોનાં દળતાં દળતી રે,
પાણીડાં કોકનાં ભરતી રે,
કાઢી ખાય રોટલો, કરતી કામ...'

સુન્દરમે ગાંધીયુગની ભાવનાઓને તો આલેખી છે અને દલિતો-પીડિતોની વેદનાને સાહિત્યમાં વાચા આપી છે. 'કાવ્યમંગલા' કાવ્યસંગ્રહમાં 'બુદ્ધના ચક્ષુ' અને 'ત્રિમૂર્તિ' કવિતામાં ત્રણ મૂર્તિઓની વાત કરી છે. ૧. બુદ્ધ ૨. ઈશુ ૩. ગાંધી. કવિ બુદ્ધ અને ગાંધીજી વિશે કવિ કહે છે,

૧. બુદ્ધ

'ધરી આ જન્મેથી પ્રણયરસદીક્ષા, તડફડતું
હતું જે સંતાપે જગત દુખિયું, ક્લિન્ન રડતું,
લઈ ગોદે ભાર્યું હૃદયરસની હુંફ મહીં ને
વદ્યાઃ શાંતિ, વ્હાલાં, રૂદન નહિ બુટ્ટી દુઃખ તણી.'

૩. ગાંધી

'પટે પૃથ્વી કરે ઉદય યુગ પામ્યો બળ તણો,
ભર્યા વિદ્યુત, વાયુ, સ્થળ, જળ મૂઠીમાં જગજને,
શિકારો ખેલ્યા ત્યાં મદભર જનો નિર્બળ તણા,
રચ્યાં ત્યાં ઊંચેરાં જનરૂધિર રંગ્યા ભવન કે.'

સુન્દરમ્‌ની કાવ્યસૃષ્ટિમાં વિશેષ રીતે ગાંધી અને આંબેડકરની વિચારધારા ઝીલાઈ છે. આ ઉપરાંત 'ઈટાળા', '૧૩-૭ની લોકલ', 'સિનેમાના પર્દાને' જેવા કાવ્યોમાં તેમની વાસ્તવલક્ષિતા પ્રગટ થઈ છે. બધી કવિતાના જોતા માત્ર '૧૩-૭ની લોકલ' કવિતા જોઈએ તો પણ તેની પ્રતીતિ આપણને થાય છે. સમાજમાં જે રીતે દલિતોની જે ઉપેક્ષા થાય છે તે જ વાતને કાવ્યત્મક રીતે મૂકી છે. જ્યારે સુપરફાસ્ટ ટ્રેન આવતી હોય ત્યારે લોકલ ટ્રેન એક બાજુ થઈ જાય તેમ સમાજનો ઉચ્ચ વર્ગ આવે છે ત્યારે સમાજનો નીચલો વર્ગ બાજુ પર ખસી રસ્તો કરી આપે છે. આવી જ વાત પ્રસ્તુત કવિતામાં રહેલી છે...

'બપોરે એકને ટાણે નાના આ સ્ટેશને અહીં
નથી સિગ્નલની ભીડ, સાઈડિંગોની જ જાળ છે,
ન ડબ્બા ગુડ્સના એદી ઢોરો જેવા જમા થયા,
ન ઊંચા ઓટલાઓ છે પ્લેટફોર્મના, ન પુલ કે
ભોંયરાની ગલાકૂંચી, કઠેડાના ન કોટ છે,
ન તાળાંબંધ દર્વાજા, પોર્ટરોની ન ધાડ છે...'

સુન્દરમ્‌ના જ સમકાલીન કવિ ઉમાશંકર જોશીની કવિતા જરા જુદી રીતે સાહિત્યમાં વણાઈ છે. સમજાભિમુખતા, વાસ્તવદર્શન, દલિતપ્રેમ, માનવતાની ઉપાસના, વૈશ્વિક સંવેદન, આત્મસંવેદન, અધ્યાત્મભાવ વગેરે ભાવો સબળ રીતે આલેખન

પામ્યા છે. 'વિશ્વશાંતિ' કવિતામાં કવિ માનવને વિશ્વવ્યાપક થવાની વાત કરી છે અને સાથે માત્ર માનવ એકલો નથી સાથે પ્રકૃતિ, સંસ્કૃતિની પણ વાત કરી છે...

'વિશાલે જગવિસ્તારે નથી એક જ માનવી
પશુ છે, પંખી છે, પુષ્પો, વનોની છે વનસ્પતિ !'
'સૌ જીવ આજે ઉરથી વહાવીએ
કારૂણ્યની મંગલ પ્રેમધારા.
વસુંધરાના સહુ બાળકો મળી
બજાવીએ અંતર એકતારા
હૈયેહૈયાં પ્રેમગાને જગાવી,
પ્રજાપ્રજા હાથમાં હાથ ગૂંથી,
ને સ્કંધે સ્કંધ સંપે મિલાવી.
ગજાવીએ સૌ જગઉંબરે ઉભી,'

ગાંધીયુગમાં ગાંધીજીનો પ્રભાવ તો હતો સાથે આંબેડકરની વિચારધારા સાહિત્યમાં વિશેષ રીતે ઝીલાઈ હતી. સમગ્ર ગાંધીયુગમાં ગાંધીજીનો વિશેષ પ્રભાવ જોવા મળે છે. અનુઆધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યમાં આંબેડકરની વિચારધારાને કેન્દ્રમાં રાખી સાહિત્ય લખાતું થયું. જેમાં જોસેફ મેકવાન, દલપણ ચૌહાણ, ધરમાભાઈ શ્રીમાળી, મોહન પરમાર, હરીશ મંગલમ, સંજય ચૌહાણ વગેરે સર્જકોના હાથે ગદ્ય તેમજ પદ્ય સાહિત્ય લખાયું છે અને લખાતું રહ્યું છે. આમ ગાંધીજી અને આંબેડકરની વિચારધારા સાહિત્યના વિસ્તૃત પટ જોવા મળે છે.

સંદર્ભ ગ્રંથો :

૧. અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઈતિહાસ, પ્ર.આ. ૨૦૦૬, લે. રમેશ ત્રિવેદી
૨. ચૂંટેલી કવિતા સુન્દરમ, પ્ર.આ. ૨૦૦૪, લે. ચંદ્રકાન્ત શેઠ
૩. ચૂંટેલી કવિતા ઉમાશંકર જોશી, પ્ર.આ. ૨૦૦૪, લે. ભોળાભાઈ પટેલ

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ચેર,
હેમ.ઉ.ગુ. યુનિ. પાટણ આયોજિત
એક દિવસીય રાષ્ટ્રીય સેમિનારમાં રજૂ થયેલ
પેપર / લેખનો સંગ્રહ

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની

સામાજિક વિચારધારા

Social Ideology of Dr. B.R. Ambedkar

• સંપાદક •
ડૉ. જયેશ એન. બારોટ

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની સામાજિક વિચારધારા

Social Ideology of Dr. B.R. Ambedkar

© ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ચેર,

હેમ.ઉ.ગુ.યુનિ., પાટણ

સંપાદક : ડૉ. જયેશ એન. બારોટ

ચેર પર્સન, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ચેર,

હેમ.ઉ.ગુ. યુનિ., પાટણ

પ્રકાશન : ૧૪ એપ્રિલ, ૨૦૧૯ (ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર જયંતિ)

આવૃત્તિ : પ્રથમ

ISBN : 978-93-84601-12-6

પ્રત : ૩૦૦

મુદ્રક : પ્રચાર પ્રિન્ટોરીયમ, વિસનગર

પ્રકાશક : ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ચેર, હેમ.ઉ.ગુ. યુનિ., પાટણ

રાજમહેલ રોડ, પાટણ - ૩૮૪૨૬૫

ગુજરાત

અનુક્રમણિકા

ક્રમ	વિષય	નંબર
1	Dr.Bhimroa Ambedkar Social Reformer Of Dalit Dr. Jayesh N. Barot	9
2	Dr. Ambedkar's and Democracy Dr. Rita H. Parekh	12
3	"The Architect of Indian constitution: Dr. B.R. Ambedkar" Jayeshkumar Shivrambhai Mali	18
4	Constitution Maker Or Just A Prototypical In Todays India Nisha Singh, Mohini Awasthi, Jimit Thakkar	22
5	The Vision and Mission for Social Justice by Dr. Babasaheb Ambedkar Dr. Naresh A. Parmar	27
6	"The Right to Health in the Constitution of India" Dr. K. K. Patel, Dr. Bhupinder, Dr. Kinjal Jani	34
7	"Dr. B. R. Ambedkar views on Human rights of Women in India" Prof. Nimesh Bhojak	39
8	Dr. Ambedkar's Perception of Human Rights Dr. Niketa D. Raval	46
9	The Role of Dr. B. R. Ambedkar in Making of the Indian Constitution Dr. Binalben Sanjaykumar Patel	54
10	"Dr. B.R. Ambedkar's Constitutional Vision" Dr Smita B. Vyas	60
11	Gender Discrimination: A glance on Constitution Dr. Kinna Chadokia	65
12	Right to Education in India: Issues, Challenges and Solution in Constitutional Perspective Dr. Nitin Vyas	71

13 The Sexual Harassment of Women at Workplace (Prevention, Prohibition and Redressal) Act, 2013: A Constitutional Overview — 75
Mr. Bharat M. Patel

14 "Dr. B.R. Ambedkar, the Leader of Voiceless - A Dream of Casteless Social System unfulfilled, yet the legacy remains" — 81
Shrenik Dilipbhai Shah

15 Dr. Ambedkar and Social Justice — 87
Dr. Meena D. Agrawal

16 "Dr. Ambedkar's Idea of Constitutionalism" — 93
Dr. Hemant K. Patel

17 "Annihilation of Caste: Some Reflections" — 99
Dr.Soniya Jaydevbhai Joshi

18 Constitution of India And Social Justice — 106
Prof. Sunita R.Chauhan

19 समाज तथा राजनीति का अंबेडकर के प्रति द्रष्टिकोण — 112
डॉ. के.एस.जादव

20 क्षत्रिय समाज के विद्यार्थीयों की शैक्षिक स्थिति-एक अभ्यास — 117
डॉ. पत्रलेखा ए. बारड, प्रशांतकुमारसिंह असिस्टंट प्रोफेसर

21 ડાં. આંબેડકર અને સામાજિક સંસ્થાઓ — 121
ડાં. સંગીતા પટેલ

22 કચડાયેલો વર્ગ અને બાબાસાહેબ આંબેડકરના વિચારો — 127
ડૉ. ભાનુભાઈ રોહિત

23 યુગ પુરૂષ ડાં. બી.આર. આંબેડકર — 133
વંદનાબેન ત્રિભોવનભાઈ રાઠોડ

24 ડૉ. બાબા સાહેબ આંબેડકર અને સમાજ સુધારણા — 140
ડૉ. દીપીકાબેન કે. રોહિત

25 ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરનું સામાજીક પ્રદાન — 144
ડૉ. સંગીતા એન. બકોત્રા

26 ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર અને ભારતીય બંધારણ નિર્માણ 149
સભાની રચના અને ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર
પ્રો. વિઠ્ઠલભાઈ કે. વણકર
27 સામાજિક ક્ષેત્રે મહિલા સશક્તિકરણમાં 156
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના વિચારો
પ્રજાપતિ રાજેશકુમાર ગોરધનભાઈ
28 ભારતીય બંધારણના પિતા ડૉ. ભીમરાવ આંબેડકર 164
પ્રજાપતિ વિજયકુમાર ઈશ્વરભાઈ
29 ભારતીય બંધારણના ઘડવૈયા ડૉ. બી. આર. આંબેડકર 168
પ્રા. કનુભાઈ એમ. વણકર
30 ડૉ. આંબેડકરના સામાજિક વિચારો ભારતીય બંધારણ 176
જાદવ દિવ્યાબેન પ્રવિણભાઈ
31 ડૉ.બી.આર. આંબેડકરના વિચારોમાં સામાજિક ન્યાય 183
એક અધ્યયન
સેનમા કૌશિકકુમાર જે.
32 રાષ્ટ્ર નિર્માણમાં ડાૅ. બાબાસાહેબનું પ્રદાન 190
તેરૈયા રાજેશકુમાર રમણીકલાલ
33 "ભારતીય સમાજની સામાજીક એક્તા અને સમાનતામાં 197
ડો. આંબેડકરનું યોગદાન"
ડાૅ. લીલાબેન એમ. સ્વામી
34 ડૉ. બી.આર. આંબેડકરનું સામાજિક દર્શન 202
પ્રા. રચના એમ. વર્મા
35 ભારતના બંધારણ દ્વારા અનુસૂચિત જાતિમાં આવેલ પરિવર્તન 210
ડાૅ. ગજેન્દ્ર પી. શ્રીમાળી
36 ડાૅ. બાબાસાહેબ આંબેડકરનું બાળપણ કાન્તિનાં પગરણ 216
પ્રો.ડાૅ. શૈલેષ કે. જોષી
37 ભારતીય નારીવાદી વિચારક ડૉ. આંબેડકર 221
પ્રો. દિપ્તીબેન જી. નિમાવત

39 ભારતના બંધારણ દ્વારા અનુસૂચિત જાતિઓમાં આવેલું શૈક્ષણિક પરીવર્તન 226

પ્રા. ડૉ. પ્રિયકાન્ત આર.શ્રીમાળી

40 ડાં. બાબાસાહેબ આંબેડકરના સામાજિક સુધારણા 230

પ્રો. દિલીપસિંહ ટી. પરમાર

41 ભારતીય સમાજના પ્રશ્નો અને ડાં. બાબાસાહેબ આંબેડકર 233

ડાં. રમેશ એસ. પ્રજાપતિ

42 ડો. બાબાસાહેબ આંબેડકર અને ભારતીય બંધારણના વિચારો 242

ડાં. લલીતભાઈ એસ. પટેલ

43 ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર જીવન દર્શનનું 247

ડૉ. પ્રકાશ પી. પરમાર

44 કુટુંબ સંસ્થામાં મહિલાઓના સ્થાન અંગે
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના વિચારો 252

પ્રા. ડૉ. વિષ્ણુ આર. વણકર

45 માનવ અધિકાર અને સામાજિક વ્યવસ્થા

ભાર્ગવકુમાર એચ. જોષી 256

46 હિન્દુ ધર્મ અને ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર

રાજેશકુમાર એમ. ચૌહાણ 264

47 ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના માનવ અધિકાર અંગેના વિચારો

સંદીપ એચ. સચિલા તથા ભરત કે. બરંડા 268

48 માનવ અધિકાર અને સામાજિક વ્યવસ્થા

દરજી રીંકુ મુકેશભાઇ 271

49 ડો. ભીમરાવ આંબેડકરની ભારતીય ટપાલ-ટિકિટોનું મહત્વ

પરેશ પટેલ 276

50 અસ્પૃશ્યતાના સંઘર્ષ સાથે ગાળેલું જીવન
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર 280

વાલમીયા આરીફ ફુસુફભાઇ

51 ગાંધીજી અને આંબેડકરના વિચારોનો
ગુજરાતી સાહિત્ય પર પ્રભાવ 284

ડૉ. યોગેશચંદ્ર પટેલ

કુટુંબ સંસ્થામાં મહિલાઓના સ્થાન અંગે ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના વિચારો

પ્રા. ડૉ. વિષ્ણુ આર. વણકર

સમાજશાસ્ત્ર, વિભાગ,

શ્રીમતી આર.એમ. પ્રજાપતિ આર્ટ્સ કોલેજ, સતલાસણા

● પ્રસ્તાવના :

ભારતીય સમાજ એ પરંપરાગત રીતે પુરુષપ્રધાન સમાજ રહ્યો છે. માનવી જ્યારે આદિમ અવસ્થામાં જંગલમાં વસવાટ કરતો હતો શિકાર કરી પોતાનું ગુજરાન ચલાવતો ત્યારથી શરૂઆત કરી આજના આ મોબાઈલ ટેક્નોલોજીના યુગમાં રહેતા માનવી સુધીનો જો વિચાર કરવામાં આવે તો પુરુષની સરખામણીમાં સ્ત્રીનું સ્થાન હંમેશાં ઉતરતી કક્ષાનું રહ્યું છે. રામાયણ કે મહાભારતની વાત કરવામાં આવે તો તેમાં પણ સ્ત્રીને પુરુષની સમકક્ષ ગણવામાં આવતી ન હતી. તેથી જ યુધિષ્ઠિર દ્વારા દ્રોપદીને જુગારમાં એક વસ્તુની જેમ મૂકવામાં આવી. રામાયણ કે મહાભારતનાં ક્યાંક મહિલા શિક્ષણનો ઉલ્લેખ જોવા મળતો નથી. અર્થાત્ તે સમયમાં માત્ર પુરુષો જ શિક્ષણ મેળવતા. આદિમ અવસ્થામાંથી માનવી ધીમે ધીમે સ્થિર વસવાટ કરવા લાગ્યો. સ્થાયી ઘર બનાવી નદી કે તળાવના કિનારે રહેવાની શરૂઆત કરી. પરંપરાગત રીતે જોઈએ તો મહિલાઓનું કામ ઘર સાચવવાનું અને બાળઉછેરનું હતું. ભારતમાં અંગ્રેજોના આગમનથી આધુનિક શિક્ષણની શરૂઆત થઈ. આઝાદી બાદ ધીમે ધીમે મહિલા શિક્ષણની શરૂઆત થઈ જેના માટે બાબાસાહેબ આંબેડકરનો ફાળો નોંધપાત્ર છે.

આપણો ભારતીય સમાજ પુરુષ પ્રધાન સમાજ હતો. જેમાં સમગ્ર ભારતીય સશક્તિ, ધર્મ, ધર્મગ્રંથો, ધર્મના શાસ્ત્રો આધારિત સ્ત્રી-પુરુષના સામાજિક દરજ્જાઓ નક્કી થયેલા જોવા મળે છે. આ દરજ્જાના સ્તરીકરણમાં મહિલાઓનો દરજ્જો નિમ્નકક્ષાએ મૂકવામાં આવ્યો હતો. આ પ્રકારના મહિલાઓના દરજ્જાઓમાં સુધારા લાવવા માટે ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે ગહન પ્રયત્નો કર્યા હતા. તેઓ નારી સ્વાતંત્ર્યમાં માનતા હતા. તેઓની વિચારસરણી અનુસાર

ભારતના બધાજ સમાજોના દરેક સ્તરની નારી સ્વતંત્ર હોવી જોઈએ.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની દ્રષ્ટિએ 'કોઈ પણ સમાજે કેટલી પ્રગતિ કરી છે એને માપવાનો માપદંડ એ છે કે તે સમાજમાં મહિલાઓનું કેવું સન્માન અને સાંસારિક કામોમાં કેવી ભાગીદારી આપવામાં આવી છે. જે સમાજમાં મહિલાઓનું મહત્વ સ્વીકારાય છે અને વ્યવહારમાં એનો અમલ થાય છે તે સમાજ બેરોકટોક પ્રગતિ કરે છે. સ્ત્રી ઉન્નતિ વિના સમાજ કે દેશની ઉન્નતિ સંભવ નથી.'

● કુટુંબમાં મહિલાઓના સ્થાન અંગે ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના વિચારો

ભારતીય સમાજમાં મહિલાઓ અંગે અનેક કુરિવાજો જોવા મળતા હતા. જેમાં બાળલગ્ન, સતીપ્રથા, દેવદાસી પ્રથા, બહુપત્નિત્વપ્રથા, વિધવા પુનઃલગ્નનો નિષેધ, દહેજપ્રથા જેવા અનેક કુરિવાજોને કારણે અનેકવિધ રીતે મહિલાઓનું શોષણ કરવામાં આવતું. આઝાદ ભારતમાં બંધારણ થકી માત્ર દેશને જ નહિ પણ મહિલાઓના દરજ્જાને પણ ઉંચો લઈ જવામાં બંધારણમાં કરવામાં આવેલી મહિલાલક્ષી કાનૂની જોગવાઈઓનો ફાળો નોંધપાત્ર રહ્યો છે. જેના પરિણામે મહિલાઓનો દરજ્જો વર્તમાન સમયમાં અમુક અંશે પુરુષ સમકક્ષ જોવા મળે છે પરંતુ જ્યાં શિક્ષણનું પ્રમાણ વધારે જોવા મળે છે તેવા શહેરી વિસ્તારમાં, પરંતુ ગ્રામીણ સમાજમાં આજે પણ સ્ત્રીઓનો દરજ્જો પુરુષની સરખામણીમાં ઉતરતી કક્ષાનો જોવા મળે છે. ધીમે ધીમે ગ્રામીણ કુટુંબમાં પણ શિક્ષણનું પ્રમાણ વધવાથી સ્ત્રીઓના દરજ્જામાં નોંધપાત્ર ફેરફાર થયેલો જણાય છે. આજે મહિલાઓ આપણને દરેક ક્ષેત્રમાં શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરી પોતાના બુધ્ધિ કૌશલ્ય વડે નોકરી મેળવતી જોવા મળે છે. આમ છતાં પણ દરેક ક્ષેત્રમાં મહિલાઓ માટે ૩૩ ટકા અનામત હોવા છતાં તેમનું પુરતુ પ્રતિનિધિત્વ દરેક ક્ષેત્રમાં જોવા મળતું નથી.

● મહિલા શિક્ષણ અંગે ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના વિચારો :

મહિલા શિક્ષણ અને મહિલા સશક્તિકરણ અંગેના વિચારો તેમનામાં બાળપણથી જ હતા. તેઓ જ્યારે ૨૦ વર્ષના હતા અને લંડનમાં અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારે તેમણે પોતાના મિત્રમે પત્ર લખીને જણાવ્યું હતું કે. 'જો આપણે બાળકોની સાથે બાલિકાઓના શિક્ષણ પ્રત્યે ધ્યાન નહીં આપીએ તો પ્રગતિની ઝડપ ઘટી

જશે. પ્રગતિની ઝડપ જાળવી રાખવા માટે આપણે કન્યા કેળવણી પ્રત્યે ધ્યાન આપવું પડશે. કારણ કે શિક્ષણ કોઈ વર્ગનો અધિકાર નથી પણ સમાજના પ્રત્યેક વર્ગનો સમાન અધિકાર છે. મહિલા શિક્ષણ માટે તેમણે હાકલ કરી હતી. બાબાસાહેબ કહેતા કે વિદ્યાભ્યાસ અને શિક્ષણ એ તો સિંહણનું દૂધ છે. એને મહેનત કરીને પચાવવું પડે. શિક્ષણ વડે જે માણસમાં વિચારવાની અને ચિંતન કરવાની શક્તિ આવે છે. મહિલા શિક્ષણને બાબાસાહેબે કેટલું અગત્યનું માનતા હતા તેનો ખ્યાલ આપણને એ વાત પરથી આવે છે કે ઓરંગાબાદમાં મિલિંગ કોલેજની સ્થાપના કર્યા પછી કોલેજની આર્થિક સ્થિતિ સારી રહી ન હતી છતાં તેમણે માત્ર ચાર વિદ્યાર્થિનીઓ માટે અલગથી વર્ગોની કોલેજનની વ્યવસ્થા કરી હતી. સૌથી નોંધપાત્ર બાબત એ છે કે ચાર વિદ્યાર્થિનીઓએ પ્રવેશ મેળવ્યો હતો એમાંથી એક પણ અનુસૂચિત જાતિ કે અનુસૂચિત જનજાતિની ન હતી. પરંતુ ચારેય વિદ્યાર્થિની સવર્ણ સમાજમાંથી આવતી હતી.

● **મહિલાલક્ષી અનેકવિધ કાયદા બનાવનાર ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર :**

ડૉ. આંબેડકર મહિલાલક્ષી અનેકવિધ કાયદાઓ દ્વારા ભારતીય સંસદ વડે મહિલાઓનો દરજ્જો ઉંચો આવી શકે તે માટે અનેકવિધ પ્રયાસો કર્યા. જેમાં તેમણે હિન્દુ કોડ બિલમાં (૧) હિન્દુ લગ્નનો કાયદો (૨) સ્પેશીયલ મેરેજ એક્ટ (૩) દત્તક લેવાનો કાયદો (૪) સમાન મિલકત અધિકાર (સ્ત્રી-પુરુષ માટે) (૫) ભરણ પોષણનો કાયદો (૬) સગીર વાલીપણાનો કાયદો (૭) હિન્દુ વિધવાના પુનઃલગ્નનો કાયદો (૮) લગ્ન વિચ્છેદ (છૂટાછેડાનો કાયદો) વગેરે જેવા અનેક વિધ કાયદાઓ વડે કુટુંબમાં અને સમાજમાં મહિલાઓનો દરજ્જો ઉંચો લાવવા માટે વિવિધ પ્રયાસો કર્યા .

સૌથી દુઃખજનક બાબત એ હતી કે ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના મહિલાલક્ષી આટલા પ્રયાસો પછી પણ મહિલાઓ હિન્દુકોડ બિલના વિરોધમાં મેદાનમાં આવી હતી. અખિલ ભારતીય મહિલા સંઘના મહામંત્રી શાંતાદેવી પોતે હિન્દુ કોડ બિલ હટાવવા સંસદ ભવન સમક્ષ ઉપવાસ પર બેઠા હતા. શાંતાદેવીની તબિયત બગડતા હિન્દુ રૂઢિવાદી પત્રકારોએ કાગારોળ કરી મૂકી. ડૉ. બાબાસાહેબ મહિલાઓના ઉત્થાન માટે સંઘર્ષ કરતા હતા તો કેટલીક

મહિલાઓએ તેમનો જ વિરોધ કર્યો. હિમાલય જેવા અડગ આંબેડકર તો ડગ્યા નહિ પરંતુ વડાપ્રધાન જવાહરલાલ નહેરુ નબળા પડ્યા. અને આગામી ચુંટણીનો ભય એમને સતાવા લાગ્યો. પોતાની નાદુરસ્ત તબિયત હોવા છતાં ડૉ. બાબાસાહેબે અથાગ પરિશ્રમ કરી ઘડેલું હિન્દુ કોડ બિલ પાછું ખેંચી લીધુ. મહિલાઓનો કુટુંબમાં દરજ્જો ઉંચો આવે તે હેતુથી તેમના અથાગ પ્રયત્ન છતાં હિન્દુ કોડ બિલ પાછું ખેચવું પડ્યું. પરિણામે તેમને ખૂબજ આઘાત લાગ્યો અને તેવા વિરોધમાં પ્રધાનપદ ફગાવી દીધું અને રાજીનામું આપી પ્રધાનમંડળમાંથી નીકળી ગયા. આઝાદીના આટલા વર્ષો બાદ આજે મહિલાઓને અનેકવિધ ક્ષેત્રોમાં જેવા કે શિક્ષક અધ્યાપક, આચાર્ય, તલાટી, ગ્રામસેવક, મામલતદાર, કલેક્ટર, આઈ.પી.એસ. અધિકારી, ટી.ડી.ઓ, પોલીસ, આર.ટી.ઓ. વકીલ, ન્યાયાધીશ, પાયલટ, ક્લાર્ક, કંડક્ટર, નર્સ, ડૉક્ટર, સરપંચ, ધારાસભ્ય, મુખ્યમંત્રી વગેરે જેવા અનેકવિધ ઉચ્ચ દરજ્જાઓ ઉપર મહિલાઓને જોઈએ છીએ. તેનો શ્રેય ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરને જાય છે. તેમના મહિલાલક્ષી અનેકવિધ પ્રયાસો સદીઓ સુધી અનેક મહિલાઓ અને સમાજ યાદ રાખશે. જેથી એમ કહી શકાય કે બાબાસાહેબ આંબેડકર એક સમાજ સુધારક, શિક્ષણવિધ, બંધારણના ઘડવૈયા અને એક સમાજશાસ્ત્રી પણ હતા. યુગો યુગો સુધી તેમનું નામ અને કામ સમાજમાં હંમેશાં યાદ રહેશે.

સંદર્ભ સાહિત્ય :

૧. રમેશચંદ્ર પરમાર- 'ડૉ. આંબેડકર શતાબ્દી'
૨. ગોવિંદભાઈ ચૌહાણ - ડૉ. આંબેડકર વિચાર અને વ્યવહાર
૩. ડૉ.પી.જી. જ્યોતીકર - આર્યદ્રષ્ટા ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર
૪. ડૉ. ધનંજય કીરી - ડૉ. આંબેડકર જીવન અને કાર્ય
૫. ડૉ. નાથાલાલ ગોહિલ - ભારતરત્ન ડૉ. બી.આર. આંબેડકર
૬. ડૉ. બાબાસાહેબ ભીમરાવ આંબેડકર -સંપૂર્ણ અક્ષર દેહ -ભાગ ૧ થી ૨૧

HEMCHANDRACHARYA NORTH GUJARAT UNIVERSITY

DIST. PATAN - 384265 (GUJARAT)

• પ્રકાશક •
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ચેર,
હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી, પાટણ
રાજમહેલ રોડ, પાટણ – ૩૮૪૨૬૫

ISBN
978-93-84601-12-6

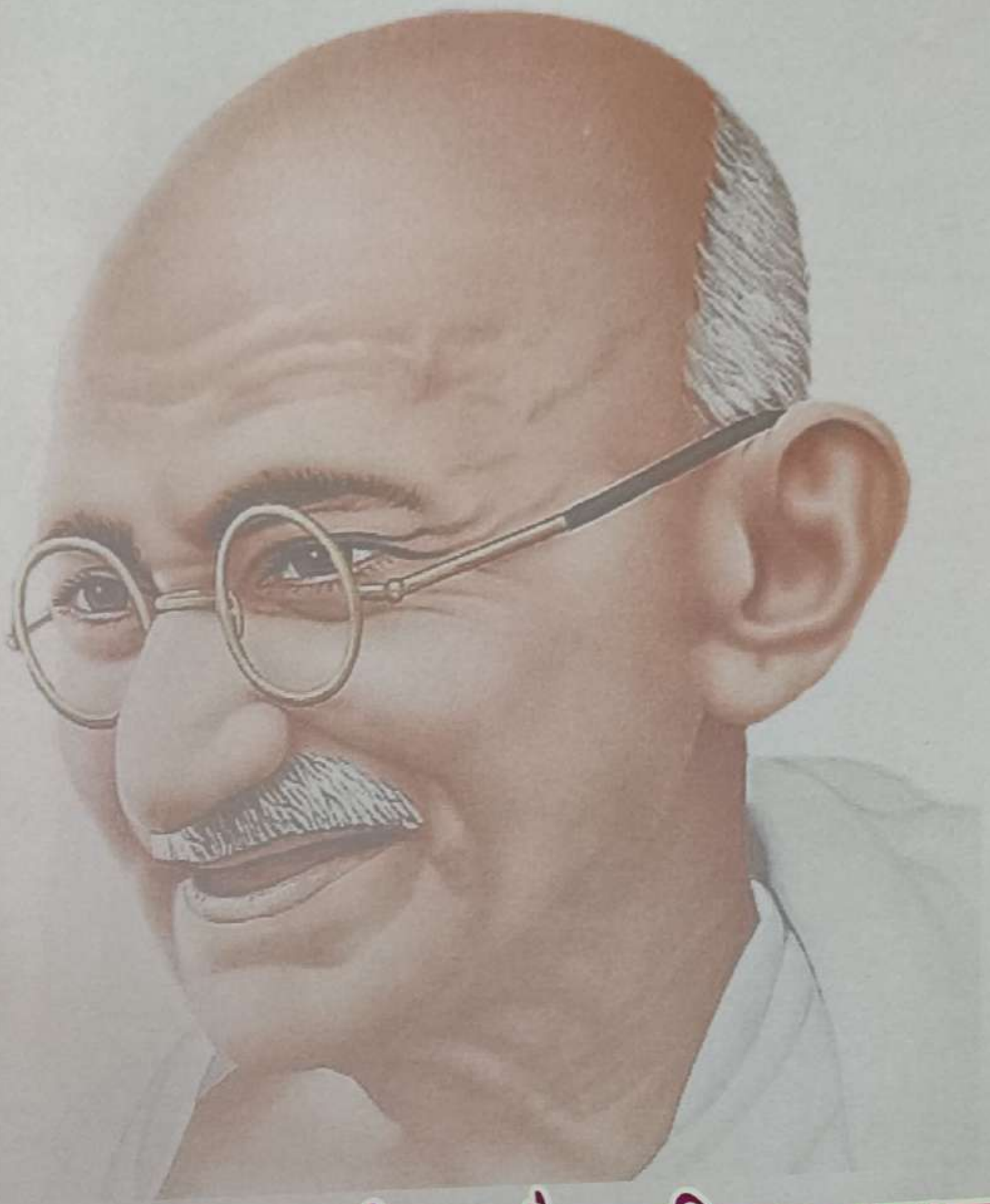

गांधी विचारधारा का जीवन और साहित्य पर प्रभाव

संपादक

डॉ. कीर्ति एस. जादव

डॉ. विनोदचंद्र जी. चौधरी

Gandhi Vichardhara ka Jivan Aur Sahitya Par Prabhav'

Edit by : Dr. Kirtikumar S. jadav
Dr Vinodchandra G. Chaudhari

સંપાદન : હિન્દી વિભાગ

પ્રથમ આવૃત્તિ : ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૯

પ્રત : ૫૦

ISBN NO: 978-93-84601-08-9

All rights reserved, no part of this book may be reproduced or utilized in any form or by any mea
electronic or mechanical including photocopy, microfilm, recording, email, web, publication or an
information storage and retrieval system without the written permission of the copyright owners.

મુદ્રક :
કોહિનૂર પ્રિન્ટર્સ, સતલાસણા

પ્રકાશક :
પ્રિન્સીપાલશ્રી,
શ્રીમતી આર. એમ. પ્રજાપતિ આર્ટ્સ કૉલેજ, સતલાસણા, જિ.મહેસાણા

અનુક્રમણિકા

1 आधुनिक हिन्दी कविता पर गांधी विचारों का प्रभाव- डॉ ओमप्रकाश शुक्ला 1

2 वर्तमान में गांधीजी की प्रासंगिकता- डॉ कीर्ति एस॰जादव 13

3 गांधी विचारधारा का मानव जीवन पर प्रभाव- विनोदचंन्द्र जी॰चौधरी 19

4 મહાત્મા ગાંધીનું જીવન ચરિત્ર – ડૉ ભગવાનભાઈ કે. ચૌધરી 25

5 સ્વચ્છતા આંદોલન અંગે ગાંધીજીના વિચારો– ડૉ ગિરધરભાઈ ટી.પટેલ 30

6 મહિલા સશક્તિકરણ પર ગાંધી વિચાર– રાઠોડ અરૂણાબેન જે, રાઠોક રાજેશકુમાર વી. 42

7 સ્ત્રી ઉન્નતિકરણ માટે ગાંધીજીના વિચારો– ડૉ ભરત.એમ.પટેલ 46

8 माखनलाल चतुर्वेदी के काव्य पर गांधी प्रभाव- डॉ भारती सी.रावत 53

9 વિકાસની વાસ્તવિક્તા સાથે ગાંધી– ડૉ ભરત.પી.ચૌધરી 57

10 ભારતીયતા પર ગાંધી વિચાર–ડૉ જીતેન્દ્ર ખરાડી 62

11 જીવનના વિવિધ ક્ષેત્રોં ઉપર ગાંધી વિચારોનો પ્રભાવ– ડૉ લીલાબેન એમ.સ્વામી 69

12 ગાંધી વિચારધારા– ડૉ મેહુલ એન.જાની 76

13 ગાંધીજીની આર્થિક વિચારધારા– ડૉ અલ્પેશ કે. પટેલ 85

14 ગાંધીનું તત્વ દર્શન– ડૉ એસ.એન.બકોત્રા 89

15 ગાંધી વિચાર પ્રધાન વાર્તાકાર 'સોપાન' – ડૉ સતીષકુમાર એસ. પટેલ 96

16 મહિલા સશક્તિકરણ : રામાયણનો સુંદર પ્રસંગ– પ્રો નાયી મનીષા બી. 104

17 મહાત્મા ગાંધી અને સ્વચ્છતા– પ્રો. નેહા એમ. ધારૈયા 107

18 ગાંધીજી: સ્વચ્છતા અને સ્વચ્છ ભારત મિશન– પ્રો. વિનોદ બથવારા 112

19 મહિલા સશક્તિકરણ વેદ થી વેબ સુધી– પ્રો. પીનલ આઈ.પટેલ 119

20 રમણલાલ દેસાઈની 'ગ્રામ્યલક્ષ્મી' નવલકથામાં ગાંધીવિચાર– પ્રો પૃથ્વીજી એસ.ઠાકોર 122

21 સ્વચ્છતા વિષે ગાંધીજીના વિચારો– પ્રો. સીમાબેન ડી.પટેલ 126

22 ગાંધી વિચારધારાનો આજના યુવાન પર પ્રભાવ– પ્રો. વસીમખાન એમ.પઠાણ 129

23 કવિશ્રી આનંદીના જીવન પર ગાંધી વિચારોનો પ્રભાવ– પ્રો. દલાભાઈ એચ. બોકા 132

24 ગાંધીજીના સ્વપ્નનું ભારત' દારૂબંધી એક અભ્યાસ' –અશ્વિનકુમાર જે.ચૌધરી 139

25 મદ્યપાન નિષેધ અંગે ગાંધીજીનું ચિંતન વર્તમાન પરિપ્રેક્ષમાં– ડૉ શૈલેષ કે. જોષી 143
26 મહિલા સશક્તિકરણ પર ગાંધી વિચાર– માથુરભાઈ ટી.પરમાર 148
27 ભારતીય ભાષા વિષયક ગાંધીજીનું ચિંતન– ડૉ ભારતી એ.પટેલ 153
28 ગાંધીજીના યંત્રો વિષેના વિચારો– ડૉ મંજુલાબેન એ. પટેલ 159
29 મહાત્મા ગાંધીજી અને સમાજ સુધારણાની ચળવળ–ડૉ માલાબેન ડી.ગામીત 161
30 મહિલા સશક્તિકરણ પર ગાંધી વિચાર અને મીડિયા– આચાર્ય અમીતા .આર 166
31 रंगभूमि उपन्यास में गांधी विचारधार- कमलेश बी. पटेल 177
32 गांधीजी के सामाजिक जीवन पर विचार - डॉ पारूल ए. परमार 181
33 ગાંધી પત્રકાર,લેખક અને પ્રકાશક– ડૉ રમેશ એસ.પ્રજાપતિ 187
34 फणिश्वरनाथ रेणु के आँचलिक उपन्यासों में गांधी विचार - आई.डी.वाघेला 192
35 ગાંધીજીનું વૈચારિક આંદોલન – પ્રો દીલીપસિંહ ટી.પરમાર 199
36 ગાંધીજીનો ધર્મ અંગેનો ખ્યાલ – ડૉ ભગવાનભાઈ કે.પ્રજાપતિ 203
37 गुलाम मानसिकता का पहला दस्तावेजः पहला गिरमिटिया –डॉ सोमाभाई पटेल 210
38 ગાંધીજીના વિચારો અને વર્તમાન સમાજ જીવન–ડૉ.વિષ્ણુ આર.વણકર 220
39 ગાંધીજીના સિધ્ધાતો પ્રમાણે મનન સ્વચ્છતા અભિયાન વિષેના વિચારો –પ્રો અત્રિભાઈ પંડિત 222
40 ગુજરાતી સાહિત્ય પર ગાંધીજીનો પ્રભાવ– ડૉ યોગશચંદ્ર પટેલ 225

ગાંધીજીના વિચારો અને વર્તમાન સમાજ જીવન

પ્રા.ડૉ.વિષ્ણુ.આર વણકર
સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ,
શ્રીમતી આર.એમ.પ્રજાપતિ આર્ટ્સ કોલેજ,
સતલાસણા

પ્રસ્તાવના:

સમાજ પરિવર્તનશીલ છે. કોઈપણ સમાજ એ ગ્રામિણ હોય કે શહેરી પરિવર્તન એ સમાજનું અભિન્ન અંગ છે. દરેક વ્યકિત સમાજ જીવન જીવે છે કોઈપણ વ્યકિત કયારેય પણ સ્થિર રહી શકતો નથી. પરંતુ સમય સંજોગો અને પરિસ્થિતિ અનુસાર સમાજ બદલાતો રહે છે. શકય છે કે કોઈ સમાજમાં પરિવર્તન ઝડપથી આવે છે. તો વળી કોઈ સમાજમાં ખૂબ જ ધીમું આવે છે. મહાત્મા ગાંધીજીને સમાજ સાથે જોડવાનો વિચાર એટલા માટે આવે છે કે સમાજ દરજ્જા અને ભૂમિકાથી જોડાયેલો છે. સમાજ સામાજિક આંતરક્રિયા વડે સતત પરિવર્તન પામતો રહે છે.

- **દરજ્જો એટલે શું ?**

સમાજમાં કે જૂથમાં વ્યકિતને જે સ્થાન મળે તેને દરજ્જો કહેવાય. અને આ દરજ્જાના સંદર્ભમાં વ્યકિત પાસે જૂથના અન્ય સભ્યો જે અપેક્ષા રાખે તેને વ્યકિતની ભૂમિકા કહેવાય.

અર્થાત દરજ્જો અને ભૂમિકા એક સિકકાની બે બાજુ છે. ગાંધી વિચારોની આજના સમાજમાં ખૂબ જ જરૂરિયાત જણાય છે. હમણાં એક અધ્યાપક મિત્ર સાથે મુલાકાત થઈ સ્વાભાવિક રીતે જ જુદી જુદી વાતો કરતાં એ અધ્યાપક મિત્રએ જણાવ્યું કે ગાંધીજી પોતાનું દરેક કામ જાતે જ કરતા. એ કયારેય પોતાનું કામ બીજા ને પકડાવી દેવાનો આગ્રહ નહોતા રાખતા. આજના સમયમાં દરેક વ્યકિત પોતાનું કામ ઈરાદાપૂર્વક બીજા પાસે કરાવી લેવામાં માને છે. અને પોતે ખૂબ મહાન કાર્ય કર્યુ હોય તેવુ દેખાવાનો પ્રયત્ન કરે છે. મે પૂછયું કે આવું કેમ ? તો તેને જણાવ્યું કે હમણાં કોલેજમાં અધ્યાપકનો પોતાનો વર્કલોડ હોવા છતાં અન્ય પેપર પણ નવા આવેલા અધ્યાપકોને પકડાવી દેવામાં આવે છે. એટલું જ નહિ પણ જે પેપર તો તેમણે ભણાવ્યું ન હોય કાઢયું પણ ન હોય તેવા પેપર પણ તપાસવા માટે આપવામાં આવે છે. આમાં મારે શું તપાસવું ? સ્વાભાવિક રીતે જ આ યોગ્ય નથી. કારણ કે જે વિષયની ખબર નથી તે મારે કંઈ રીતે તપાસવું એટલે કે એ પેપર બીજા કોઈ અધ્યાપક કાઢે છે અને બીજા કોઈ તપાસે છે. અર્થાત જે વ્યકિતની આ ભૂમિકા નથી તેને આ ભૂમિકા

ભજવવા માટે દબાણ કરવામાં આવે છે. અર્થાત બીજાનું કામ બીજાને પકડાવી દેવામાં આવે છે. મેં કહયું આવું તો મોટે ભાગે બધી જ કોલેજોમાં થાય છે. જવાબમાં એ મિત્રએ જણાવ્યું કે સવાલ એ નથી પણ આવા જ અધ્યાપક મિત્રો ગાંધી જયંતિ અને ગાંધી નિર્વાણ દિન નિમિતે વિવિધ પ્રકારના કાર્યક્રમો રાખી ને ગાંધીજી વિશે મોટી મોટી વાતો કરે છે. એટલે કે ગાંધીજી કયારેય પોતાનું કામ બીજા પાસે ન કરાવતા પણ આવા અધ્યાપકો જાણે છે કે ગાંધીજીના જીવનથી પ્રેરિત હોય તેવી વાતો કરે છે ત્યારે એવો વિચાર આવે છે કે આ એ જ છે જેની કથની અને કરણીમાં જમીન આસમાનનો તફાવત હોય છે. માત્ર ગાંધીજી વિશે સારી સારી વાતો કરી પોતે ગાંધીજીના જીવનમાંથી બહું મોટી પ્રેરણા લીધી હોય તેવો દંભ કરતા અનેક લોકો સમાજમાં જોવા મળે છે.

આ પ્રસંગ પરથી એક વાત તો ચોકકસ ફલિત થાય છે કે જો જે વાત ગાંધીજીની હું જીવનમાં ઉતારતો ન હોઉ તેના વિશે ભાષણ આપવાનો મને કોઈ અધિકાર નથી. આવું માત્ર શિક્ષણ નહિ પણ દરેક સરકારી કચેરીઓમાં આ રીતે જુના કર્મચારી કે અધિકારી ધ્વારા પોતાનું કામ અર્થાત પોતાની ભૂમિકા બદલ મળતો પગાર તો લેવામાં આવે છે પણ કામ બીજાને પકડાવી દેવામાં આવે છે અને એ વ્યકિત એવું માને છે કે જોયું મેં મારું કામ કેવું બુધ્ધિપૂર્વક બીજા પાસે કરાવીને કામચોરી કરી. ચોરી નાણાંની હોય કે ચોરી કામની હોય ચોરી એક રૂપિયાની હોય કે ચોરી એક કરોડ રૂપિયાની હોય, કામચોરી નાની હોય કે મોટી હોય જયારે પણ આવું થાય ત્યારે ગાંધીજી જરૂર એવું વિચારતા હશે કે માણસ પોતાના અંગત સ્વાર્થ માટે મારો દરેક જગ્યાએ ઉપયોગ કરે છે. આવા જ અધ્યાપક વર્ગમાં જઈને વિધાર્થીઓને કહે કે હંમેશાં સાચું બોલો, ચોરી કરવી નહિ. ત્યારે સવાલ થાય કે જે અપેક્ષા આપણે બીજા પાસે રાખીએ છીએ તેવી જ અપેક્ષા બીજા આપણી પાસે પણ રાખે છે. અંતમાં ગાંધીજીના જીવનમાંથી પ્રેરણા લેવા જેવી વાત એ છે કે હું કોઈનું સારું ન કરું તો કંઈ નહિ પણ કોઈનું ખોટું તો નહિ જ કરું. ગાંધીજીના આદર્શોમાંથી પ્રેરણા લઈ સમાજમાં દરેક વ્યકિત નકકી કરે કે હું કોઈને નડીશ નહિ તો પણ સમાજ હકારાત્મક દિશામાં જરૂરથી પરિવર્તન પામશે અને સાચા અર્થમાં સર્વોદય અર્થાત સર્વ નો ઉદય થઈ શકશે.

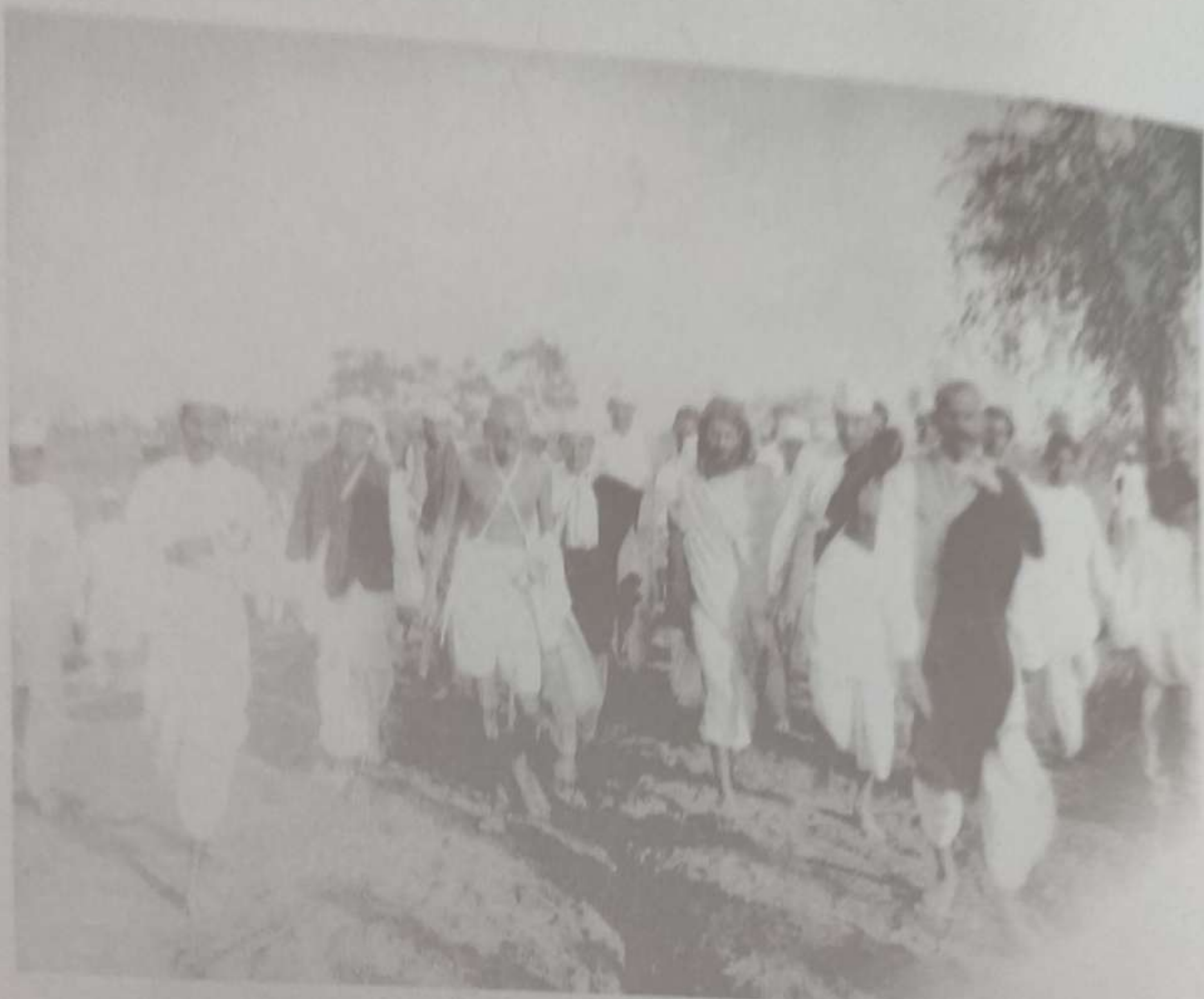

ISBN : 978-93-84601-08-9

9789384601089

Published by :
Principal,
Smt. R. M. Prajapati Arts College, Satlasana

150 YEARS OF CELEBRATING THE MAHATMA

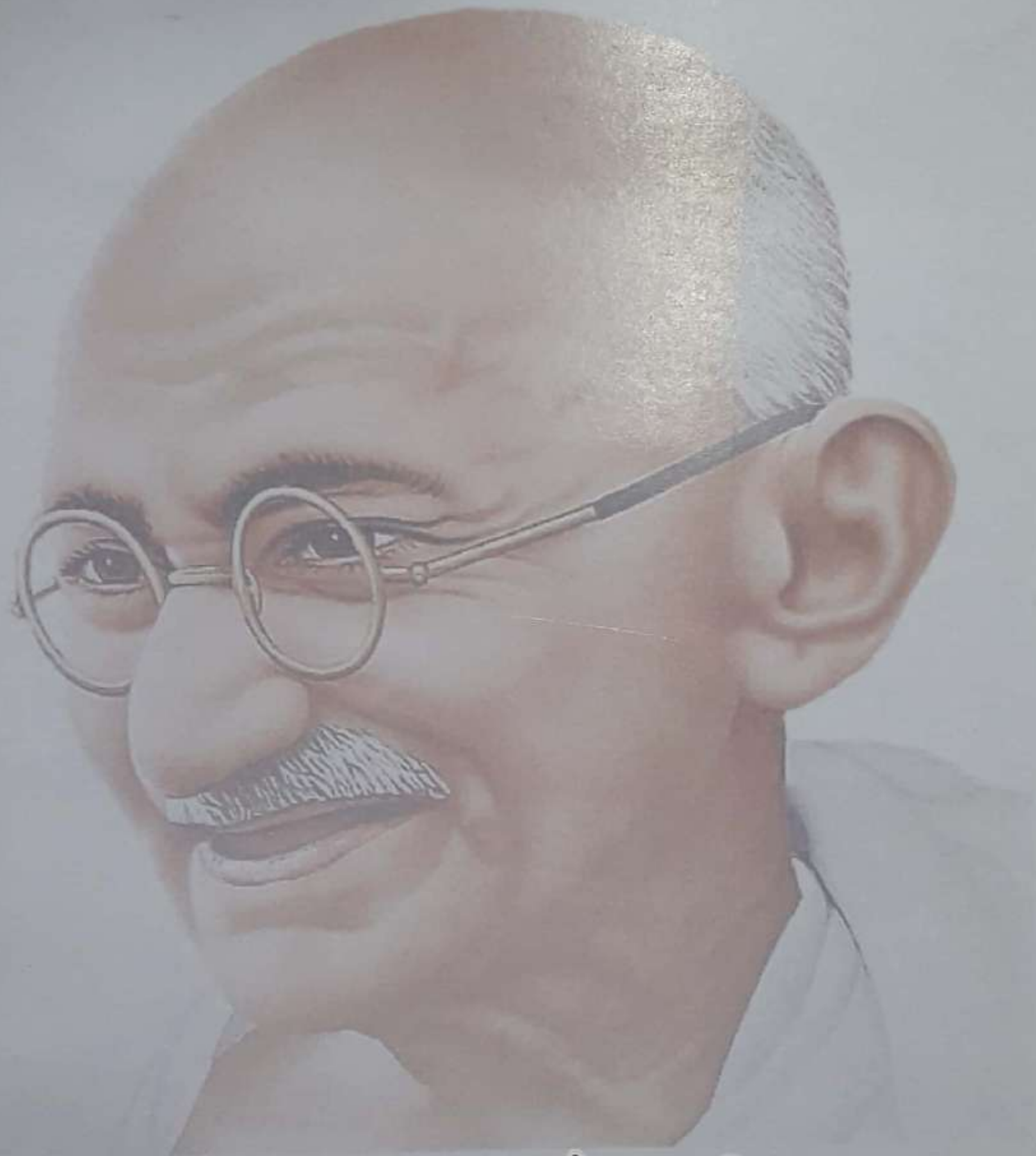

गांधी विचारधारा का जीवन और साहित्य पर प्रभाव

संपादक

डॉ. कीर्ति एस. जादव

डॉ. विनोदचंद्र जी. चौधरी

Scanned with CamScanner

Gandhi Vichardhara ka Jivan Aur Sahitya Par Prabhav'

Edit by : Dr. Kirtikumar S. jadav
Dr Vinodchandra G. Chaudhari

સંપાદન : હિન્દી વિભાગ

પ્રથમ આવૃત્તિ : ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૯

પ્રત : ૫૦

ISBN NO: 978-93-84601-08-9

All rights reserved, no part of this book may be reproduced or utilized in any form or by any m
electronic or mechanical including photocopy, microfilm, recording, email, web, publication or
information storage and retrieval system without the written permission of the copyright owne

મુદ્રક :
કોહિનૂર પ્રિન્ટર્સ, સતલાસણા

પ્રકાશક :
પ્રિન્સીપાલશ્રી,
શ્રીમતી આર. એમ. પ્રજાપતિ આર્ટ્સ કૉલેજ, સતલાસણા, જિ.મહેસાણા

Scanned with CamScanner

25 મધપાન નિષેધ અંગે ગાંધીજીનું ચિંતન વર્તમાન પરિપ્રેક્ષમાં– ડૉ શૈલેષ કે. જોષી 143
26 મહિલા સશક્તિકરણ પર ગાંધી વિચાર– માથુરભાઈ ટી.પરમાર 148
27 ભારતીય ભાષા વિષયક ગાંધીજીનું ચિંતન– ડૉ ભારતી એ.પટેલ 153
28 ગાંધીજીના યંત્રો વિષેના વિચારો– ડૉ મંજુલાબેન એ. પટેલ 159
29 મહાત્મા ગાંધીજી અને સમાજ સુધારણાની ચળવળ–ડૉ માલાબેન ડી.ગામીત 161
30 મહિલા સશક્તિકરણ પર ગાંધી વિચાર અને મીડિયા– આચાર્ય અમીતા .આર 166
31 रंगभूमि उपन्यास में गांधी विचारधार- कमलेश बी. पटेल 177
32 गांधीजी के सामाजिक जीवन पर विचार - डॉ पारूल ए. परमार 181
33 ગાંધી પત્રકાર,લેખક અને પ્રકાશક– ડૉ રમેશ એસ.પ્રજાપતિ 187
34 फणिश्वरनाथ रेणु के आँचलिक उपन्यासों में गांधी विचार - आई.डी.वाघेला 192
35 ગાંધીજીનું વૈચારિક આંદોલન – પ્રો દીલીપસિંહ ટી.પરમાર 199
36 ગાંધીજીનો ધર્મ અંગેનો ખ્યાલ – ડૉ ભગવાનભાઈ કે.પ્રજાપતિ 203
37 गुलाम मानसिकता का पहला दस्तावेजः पहला गिरमिटिया –डॉ सोमाभाई पटेल 210
38 ગાંધીજીના વિચારો અને વર્તમાન સમાજ જીવન–ડૉ.વિષ્ણુ આર.વણકર 220
39 ગાંધીજીના સિધ્ધાતો પ્રમાણે મનન સ્વચ્છતા અભિયાન વિષેના વિચારો –પ્રો અત્રિભાઈ પંડિત 222
40 ગુજરાતી સાહિત્ય પર ગાંધીજીનો પ્રભાવ– ડૉ યોગશચંદ્ર પટેલ 225

Scanned with CamScanner

મદ્યપાન નિષેધ અંગે ગાંધીજીનું ચિંતન વર્તમાન પરિપ્રેક્ષમાં

પ્રા.ડૉ.શૈલેષ કે.જોષી

આર્ટ્સ કૉલેજ,સતલાસણા

કેફી દ્રવ્યોની લત એ આધુનિક સમાજની એક સળગતી સમસ્યા છે. તે માણસની રચનાત્મક, સર્જનાત્મક શક્તિનો નાશ કરે છે, ઉપરાંત માણસને શારીરિક, માનસિક, સામાજિક, આર્થિક પાયમાલ કરે છે. આવી સ્થિતિમાં ગાંધીજીનું પ્રસ્તુત વિષયનું ચિંતન આશાનું કિરણ છે. માત્ર ભારતમાં જ નહિ સમગ્ર વિશ્વમાં ગાંધીજીએ મદ્યપાન અંગે કરેલ ચિંતા અને પ્રયત્ન પ્રશંસનીય છે.

વર્તમાન સમયમાં અનેક પ્રકારનાં વ્યસનોએ યુવાનો સહિત અનેક લોકોને બાનમાં લીધા છે. આપણા પ્રાચીન ગ્રન્થોમાં તો વ્યસનોનો સ્પષ્ટ વિરોધ કરવામાં આવ્યો છે. ગાંધીજી મદ્યપાનથી થતી નૈતિક, આર્થિક, સામાજિક હાનિથી ખિન્ન થઇ, આ દુર્વ્યસનની ભયાનકતાને સમજીને આજીવન તેને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરતા રહ્યા.

આ વ્યસન સામેની જાગરૂકતા અને વ્યથા માતા પુતળીબાઇએ નાનપણથી જ સિંચેલા સંસ્કારમાં જોઇ શકાય છે. 1887 માં જ્યારે ગાંધીજી ઉચ્ચશિક્ષણ માટે વિદેશ ગયા ત્યારે માતાએ તેમને વ્યસનથી દૂર રહેવાની પ્રતિજ્ઞા લેવડાવી હતી. માતાએ તેમને દારૂ, માંસ અને સ્ત્રી આ ત્રણ વસ્તુઓથી દૂર રહેવાની પ્રતિજ્ઞા લેવડાવી હતી.[1] આ પ્રતિજ્ઞા તેમણે જીવનભર નિભાવી, એટલું જ નહિ અન્ય લોકો પણ વ્યસનથી દૂર રહે તેવો હંમેશાં પ્રયત્ન કરતા રહ્યા. દારૂને લોકો ફેશન તરીકે પીવે છે. કેટલાક તો ઉચ્ચ વર્ગના લોકો પણ દારૂ પીવામાં પ્રતિષ્ઠા રહેલી છે એવું માને છે. યુવાનો દારૂની મહેફીલો કરી આનંદ મનાવે છે.

Scanned with CamScanner

લંડનમાં ગાંધીજીએ એવું નક્કી કર્યું કે આ મદ્યપાન વિરુદ્ધ જંગ ખેલવો પડશે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં પણ ગાંધીજીએ વ્યસનગ્રસ્ત લોકોની હાલત જોઇ તેમણે દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકારને ભારતીઓ માટે દારૂબંધી કરવામાં આવે તેવો અનુરોધ કર્યો હતો. જો કે તેનાથી તેમણે દેશવાસીઓનો વિરોધ પણ સહન કરવો પડ્યો હતો. 1915 માં જ્યારે રાજકારણમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે પણ તેઓ મદ્યપાન નિષેધને વળગી રહ્યા અને દારૂબંધીનો પ્રયત્ન કરતા રહ્યા.

ખાસ કરીને પારસી સમુદાય દારૂ પીવામાં અને વેચવામાં અગ્રેસર હતો, કારણ કે તેમની સંસ્કૃતિમાં દારૂ પીવો અને વેચવો એ સામાન્ય બાબત ગણાતી હતી. પારસી મહિલાઓ પણ આ કામમાં ગળાડૂબ હતી. 1921 ની એક સભામાં ગાંધીજીએ પોતાના વક્તવ્યમાં શ્રીકૃષ્ણનું ઉદાહરણ આપીને જણાવ્યું કે શ્રીકૃષ્ણએ યાદવોને કહ્યું કે જો તેઓ મદ્યપાન અને વ્યભિચાર કરશે તો નેમનો વંશ પૃથ્વીતલ પરથી સમાપ્ત થઇ જશે. વળી તેમણે કહ્યું કે, જે લોકો દારૂ પીવે છે તે લોકો ભ્રમિત થતા નથી પણ જે લોકો દારૂ વેચે છે તેમનામાં ઇમાનદારી રહેતી નથી.[2] પ્રસ્તુત વક્તવ્ય ગાંધીજીએ મુંબઇના વેપારીઓની સભામાં આપ્યું હતું.

1920 માં કોંગ્રસના રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં મદ્યપાન નિષેધને મુખ્ય સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું. ઉપરાંત કોંગ્રસ કાર્યસમિતિની વર્ધાની બેઠકમાં એક પ્રસ્તાવ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો, જેમકે "અસહકારના પ્રારંભથી જ મદ્યપાન નિષેધ અને માદક પદાર્થોનો સંપૂર્ણ નિષેધ એ કોંગ્રેસના કાર્યક્રમનું એક ખાસ અંગ છે. હજારો સ્ત્રી પુરૂષોને તેના માટે જેલ તથા શારીરિક કષ્ટ સહન કરવાં પડે છે. કાર્યસમિતિનું સૂચન છે કે હવે કોંગ્રેસી મંત્રીઓએ આ ઉદ્દેશની પૂર્તિ માટે પ્રયત્ન કરવો પડે, કાર્ય સમિતિ એવી અપેક્ષા રાખે છે કે તેમના દ્વારા

Scanned with CamScanner

પોતપોતાના પ્રદેશમાં ત્રણ વર્ષમાં દારૂ તથા માદક પદાર્થોનો નિષેધ લાગુ કરવામાં આવે. કાર્યસમિતિ અન્ય પ્રદેશના મંત્રિઓ અને દેશી રાજ્યોને પણ એવી અપીલ કરે છે કે તેઓ પણ નૈતિક અને સામાજિક કલ્યાણના આ કાર્યક્રમને હાથમાં લે." આ પ્રસ્તાવ પાછળ ગાંધીજીની ભૂમિકા અનન્ય છે. નશાબંધીને લીધે પારસી સમુદાયની જેમ ઇસાઇ સમુદાય ખુશ ન હતો. ગાંધીજીને દારૂબંધીના વિરોધમાં કેટલાક ઇસાઇઓના પત્રો મળ્યા. તે વખતે ગાંધીજીએ કેટલાક ઇસાઇ વિદ્વાનોના મત જાણવા માટે તેમને પત્રો લખ્યા, જેના ઉત્તર રૂપે બાપુને યોગ્ય પ્રતિસાદ મળ્યો, જેને લીધે દારૂબંધીનો નિશ્ચય દ્રઢ થયો. ભારત, બર્મા તથા સિલોનના 'સ્ટુડેન્ટ ક્રિશ્ચિયન મૂવમેન્ટ' ના મહામંત્રી રેવરન્ડ એ.એલારામે દારૂબંધીના પક્ષમાં પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરતાં લખ્યું છે કે " દેશમાં સંપૂર્ણ દારૂબંધી કરવાનું કોંગ્રેસનું જે ધ્યેય છે તેનું હું સમર્થન કરું છું જે લોકો 'અમને થોડીક માત્રામાં દારૂ પીવા દેવો જોઇએ' તેવું કહે છે તેમની વાત ન માનવી જોઇએ, મારા મતે જે યુરોપિયન લોકો આ દેશમાં આવે છે, તેમણે આ બાબતનું સમર્થન કરવું જોઇએ."

ગાંધીજીને એ વાતની ચિંતા હતી કે નશાબંધીથી સરકારની વાર્ષિક આવક કે જે તે સમયે રૂપિયા પચ્ચીસ કરોડ હતી. જેનો ઉપયોગ શિક્ષણ માટે કરવામાં આવતો હતો. કેટલાક સ્વાર્થી નેતાઓ તો મદ્યપાન નિષેધને આર્થિક લાભ હાનિની દ્રષ્ટિએ જોતા હતા.તેમને સામાજિક અને નૈતિક હાનિની અપેક્ષાએ આર્થિક હાનિનો ભય વધારે સતાવતો હતો. ગાંધીજીએ કહ્યું "આ એક જટિલ સમસ્યા છે, જેનું સમાધાન આવશ્યક છે, તથા તે સમાધાનમાં પણ આપણે મદ્યપાન નિષેધના આગ્રહને છોડવાનો નથી. તેના માટે ગમે તેટલી કિંમત કેમ ન ચૂકવવી પડે." આમ દારૂના દૂષણને દૂર કરવા રૂપ પોતાના ધ્યેયને ગમે તેવા સંજોગોમાં

Scanned with CamScanner

અસ્ખલિત રાખ્યું છે. 1930 માં સવિનય કાનૂન ભંગ આંદોલન ન કરવા માટે તેમના દ્વારા પ્રસ્થાપિત જે અગિયાર શર્તો હતી તેમાં પ્રથમ શર્ત મદ્યપાન   હતી.

ગાંધીજીના મતે દારૂ છોડવા માટે લોકોને પ્રરિત કરવા એ મહત્વપૂર્ણ કાર્ય છે. આ કાર્યમાં જેટલી પણ શક્તિ લગાવવામાં આવે તેટલી ઓછી છે. તેમણે 'રચનાત્મક કાર્યક્રમ' નામના પુસ્તકમાં પંદર સૂત્રોનો કાર્યક્રમ આપ્યો છે. તેમાં એક દારૂ નિષેધ પણ છે. વળી તે ઉદ્દેશ્યને પૂર્ણ કરવા માટે વિસ્તૃત અને મહત્વપૂર્ણ ચિંતન પણ રજૂ કર્યું છે.

માત્ર કાયદાથી દારૂબંધીનો અમલ થતો નથી,પણ જેનાથી લોકો દારૂથી થતી શારીરિક, નૈતિક અને આર્થિક હાનિ સમજે અને પોતે જ જાગૃત થાય એવું કંઇક રચનાત્મક કાર્ય કરવું જોઇએ. આપણા દેશમાં હજારો લોકો માત્ર પીવા ખાતર દારૂ પીતા નથી, પણ તેઓ દારૂ પીધા પછી થતી અસરના વિચારથી પીતી હોય છે. તે અર્ધચેતન અવસ્થામાં ક્ષણિક સુખના અનુભવથી પીવે છે. ગાંધીજીના મતે દારૂ છોડાવવા ઇચ્છતા હોઇએ તો સૌ પ્રથમ આપણે તેવા દેશબંધુઓના ઘરોમાં જવું જોઇએ. "આપણે દારૂ પીતા નથી અને તે પીવે છે માત્ર એટલા ખાતર પોતાને ઊંચા સમજવાની જરૂર નથી. જેમ દારૂ ન પીનાર વ્યક્તિ સંત હોય જ એવું નથી હોતું, તેમ દારૂ પીનાર ખરાબ જ હોય તેવું નથી હોતું"[6] ગાંધીજીના આવા વિચારો તથા પ્રયત્નનો પ્રભાવ તત્કાલીન સમાજ પર પડ્યો હતો.

વર્તમાન સમયમાં પણ મદ્યપાનની સમસ્યા પરતંત્ર ભારત કરતાં ય વધારે છે. તેથી ગાંધીજીના વિચારો અને તે માટેના પ્રયત્નોની આત્યંતિક આવશ્યકતા છે. ઉત્તરાખંડમાં ટિહરી જિલ્લાનું બખરૌતી ગામ આવેલું છે. જે ગામમાં સત્ય, અહિંસા અને ખાદીને અપનાવવામાં આવી છે. તથા ધૂમ્રપાન તથા દારૂનો સદંતર ત્યાગ કરવામાં આવ્યો છે.[7] એ જ રીતે

Scanned with CamScanner

અહમદનગર (મહારાષ્ટ્ર) માં રાલેગણ સિદ્ધિમાં ગાંધીવાદી વિચારક અણ્ણા હજારે ના પ્રભાવથી તે ગામે પણ દારૂ ન પીવાનો નિર્ણય લીધો છે. આ જ દિશામાં જો સરકારની સાથે પ્રબુદ્ધો, મહિલાઓ, યુવાનો કે અન્ય જાગૃત નાગરિકો દ્વારા પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો દારૂબંધી તો શું કોઇપણ દૂષણને ડામવું અસંભવિત નથી.

અત્યારે તો વ્યસનની તીવ્રતા વધારવા માટે દારૂમાં એવા પદાર્થો ભેળવવામાં આવે છે, જે જીવલેણ હોય છે. અમદાવાદ જેવા મોટા શહેરમાં દારૂમાં ભેળસેળથી અનેક લોકોએ પોતાના જીવ ગુમાવ્યા હતા. જે કિસ્સો લઠ્ઠાકાંડ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો હતો. પોલીસ દ્વારા તે પકડવામાં આવ્યો હતો. પણ ધણા લોકોના મૃત્યુ પછી આવી બદીઓ પકડવામાં આવે છે, તેને બદલે ગાંધીજીના સ્વપ્નને સાકાર કરવા પ્રામાણિકતા અને ભ્રષ્ટાચાર મુક્ત કાનૂની કાર્યવાહી કરવામાં આવે તો અવશ્ય પરિણામ પ્રાપ્ત થાય.

સંદર્ભ

1. સત્યના પ્રયોગો (સંક્ષિપ્ત આત્મકથા),પૃષ્ઠ-27
2. बोम्बे क्रोनिकल, 13-7-1921
3. હરિજન, 28-8-1937
4. એજન, 11-9-1937
5. सम्पूर्ण गांधी वाङ्मय, खण्ड-30, पृष्ठ-489
6. हिन्दु, 24-3-1925
7. अमर उजाला, 23-9-2005

Scanned with CamScanner

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ચેર,
હેમ.ઉ.ગુ. યુનિ. પાટણ આયોજિત
એક દિવસીય રાષ્ટ્રીય સેમિનારમાં રજૂ થયેલ
પેપર / લેખનો સંગ્રહ

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની

સામાજિક વિચારધારા

Social Ideology of Dr. B.R. Ambedkar

• સંપાદક •
ડૉ. જયેશ એન. બારોટ

Scanned with CamScanner

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ચેર, હેમ.ઉ.ગુ. યુનિ. પાટણ આયોજિત
એક દિવસીય રાષ્ટ્રીય પરિસંવાદમાં રજૂ થયેલ પેપર / લેખનો સંગ્રહ

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની સામાજિક વિચારધારા

Social Ideology of Dr. B.R. Ambedkar

• સંપાદક •

ડૉ. જયેશ એન. બારોટ

ચેર પર્સન,

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ચેર, હેમ.ઉ.ગુ. યુનિ., પાટણ

પ્રિન્સીપાલ, શ્રીમતી આર.એમ. પ્રજાપતિ આર્ટ્સ કોલેજ, સતલાસણા

• પરામર્શકો •

ડૉ. લલિતભાઈ એસ. પટેલ

પ્રિન્સીપાલ

શ્રી અને શ્રીમતિ પી.કે.

કોટાવાલા આર્ટ્સ કોલેજ, પાટણ

ડૉ. પ્રકાશ પરમાર

સંશોધક

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ચેર

હેમ.ઉ.ગુ. યુનિ., પાટણ

• પ્રકાશક •

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ચેર,

હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી,

રાજમહેલ રોડ, પાટણ – ૩૮૪૨૬૫

ગુજરાત

Scanned with CamScanner

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની સામાજિક વિચારધારા

Social Ideology of Dr. B.R. Ambedkar

© ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ચેર,
હેમ.ઉ.ગુ.યુનિ., પાટણ

સંપાદક : ડૉ. જયેશ એન. બારોટ
ચેર પર્સન, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ચેર,
હેમ.ઉ.ગુ. યુનિ., પાટણ

પ્રકાશન : ૧૪ એપ્રિલ, ૨૦૧૯ (ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર જયંતિ)

આવૃત્તિ : પ્રથમ

ISBN : 978-93-84601-12-6

પ્રત : ૩૦૦

મુદ્રક : પ્રચાર પ્રિન્ટોરીયમ, વિસનગર

પ્રકાશક : ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ચેર, હેમ.ઉ.ગુ. યુનિ., પાટણ
રાજમહેલ રોડ, પાટણ - ૩૮૪૨૬૫
ગુજરાત

પ્રાક્કથન

હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી પાટણ ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ચેર દ્વારા આયોજિત એક દિવસીય રાષ્ટ્રીય પરિસંવાદમાં રજુ થયેલ પેપરો / લેખોનો સંગ્રહ પુસ્તક સ્વરૂપે પ્રકાશિત થઈ રહ્યા છે ત્યારે ગૌરવપ્રદ સંવેદનની અનુભૂતિ થાય છે. સેમિનાર / વ્યાખ્યાનો / બીજવક્તવ્યો વગેરેને પ્રકાશિત કરવાની આ યુનિવર્સિટીની એક આગવી પરંપરા રહી છે.

વિશ્વ માનવ ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની વિચારધારા ખૂબ વિશાળ પરિપ્રેક્ષ્યમાં પ્રસ્તુત છે ત્યારે તેમની ઓળખ માત્ર બંધારણના ઘડવૈયા કે દલિત ઉધ્ધારક પૂરતી સિમિત રહે તે યોગ્ય નથી. વર્તમાન સમયમાં તેમની વૈશ્વિક વિચારધારાને ભારતીય સમાજ જીવનના વિવિધ પરિપ્રેક્ષ્યમાં સમજવાની જરૂર છે. તેઓએ અનેક ક્ષેત્રોમાં વિશાળ ખેડાણ કરી સમાજ જીવનના વિવિધ પાસાઓ જેમ કે સ્ત્રીશસક્તિકરણ, યુવાસંદેશ, શિક્ષણ, કાયદો, જ્ઞાતિ, કૃષિવિચાર, દલિત ચેતના, સમાજ જીવન જેવા અનેક ક્ષેત્રોમાં તેમનું યોગદાન મહત્ત્વ પૂર્ણ રહેલ છે. પ્રસ્તુત પુસ્તક દ્વારા ડૉ. બાબાસાહેબની સમગ્રલક્ષી સમાજ વિચારધારાને ચિંતકો, કેળવણીકારો, અભ્યાસુઓ અને જ્ઞાનજગતના પિપાસુઓ સુધી પહોંચાડવાનું કામ આ યુનિવર્સિટીની ચેર દ્વારા થઈ રહ્યું છે ત્યારે ચેરપર્સન ડૉ. જયેશ બારોટ અને તેમની ટીમને અભિનંદન પાઠવું છું. પ્રસ્તુત પુસ્તક સૌને ઉપયોગી અને દિશા દર્શક બની રહે તેવી અપેક્ષા સહ...

● ● ● જય ભીમ ● ● ●

ડૉ. અનિલ નાયક
કા. કુલપતિ
હેમ.ઉ.ગુ. યુનિ., પાટણ.

13	The Sexual Harassment of Women at Workplace (Prevention, Prohibition and Redressal) Act, 2013: A Constitutional Overview Mr. Bharat M. Patel	75
14	"Dr. B.R. Ambedkar, the Leader of Voiceless - A Dream of Casteless Social System unfulfilled, yet the legacy remains" Shrenik Dilipbhai Shah	81
15	Dr. Ambedkar and Social Justice Dr. Meena D. Agrawal	87
16	"Dr. Ambedkar's Idea of Constitutionalism" Dr. Hemant K. Patel	93
17	"Annihilation of Caste: Some Reflections" Dr.Soniya Jaydevbhai Joshi	99
18	Constitution of India And Social Justice Prof. Sunita R.Chauhan	106
19	समाज तथा राजनीति का अंबेडकर के प्रति द्रष्टिकोण डॉ. के.एस.जादव	112
20	क्षत्रिय समाज के विद्यार्थीयों की शैक्षिक स्थिति-एक अभ्यास डॉ. पत्रलेखा ए. बारड, प्रशांतकुमारसिंह असिस्टंट प्रोफेसर	117
21	ડાં. આંબેડકર અને સામાજિક સંસ્થાઓ ડાં. સંગીતા પટેલ	121
22	કચડાયેલો વર્ગ અને બાબાસાહેબ આંબેડકરના વિચારો ડૉ. ભાનુભાઈ રોહિત	127
23	યુગ પુરૂષ ડાં. બી.આર. આંબેડકર વંદનાબેન ત્રિભોવનભાઈ રાઠોડ	133
24	ડૉ. બાબા સાહેબ આંબેડકર અને સમાજ સુધારણા ડૉ. દીપીકાબેન કે. રોહિત	140
25	ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરનું સામાજીક પ્રદાન ડૉ. સંગીતા એન. બકોત્રા	144

26	ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર અને ભારતીય બંધારણ નિર્માણ સભાની રચના અને ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર પ્રો. વિઠ્ઠલભાઈ કે. વણકર	149
27	સામાજિક ક્ષેત્રે મહિલા સશક્તિકરણમાં ડાં. બાબાસાહેબ આંબેડકરના વિચારો પ્રજાપતિ રાજેશકુમાર ગોરધનભાઈ	156
28	ભારતીય બંધારણના પિતા ડૉ. ભીમરાવ આંબેડકર પ્રજાપતિ વિજયકુમાર ઈશ્વરભાઈ	164
29	ભારતીય બંધારણના ઘડવૈયા ડૉ. બી. આર. આંબેડકર પ્રા. કનુભાઈ એમ. વણકર	168
30	ડૉ. આંબેડકરના સામાજિક વિચારો ભારતીય બંધારણ જાદવ દિવ્યાબેન પ્રવિણભાઈ	176
31	ડૉ.બી.આર. આંબેડકરના વિચારોમાં સામાજિક ન્યાય એક અધ્યયન સેનમા કૌશિકકુમાર જે.	183
32	રાષ્ટ્ર નિર્માણમાં ડાં. બાબાસાહેબનું પ્રદાન તેરૈયા રાજેશકુમાર રમણીકલાલ	190
33	"ભારતીય સમાજની સામાજીક એક્તા અને સમાનતામાં ડો. આંબેડકરનું યોગદાન" ડાં. લીલાબેન એમ. સ્વામી	197
34	ડૉ. બી.આર. આંબેડકરનું સામાજિક દર્શન પ્રા. રચના એમ. વર્મા	202
35	ભારતના બંધારણ દ્વારા અનુસૂચિત જાતિમાં આવેલ પરિવર્તન ડાં. ગજેન્દ્ર પી. શ્રીમાળી	210
36	ડાં. બાબાસાહેબ આંબેડકરનું બાળપણ કાન્તિનાં પગરણ પ્રો.ડાં. શૈલેષ કે. જોષી	216
37	ભારતીય નારીવાદી વિચારક ડૉ. આંબેડકર પ્રો. દિપ્તીબેન જી. નિમાવત	221

Scanned with CamScanner

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરનું બાળપણ કાન્તિનાં પગરણ

પ્રો. ડૉ. શૈલેષ કે. જોષી
આર્ટ્સ, કોલેજ, સતલાસણા.

સાંપ્રત સમયમાં સામાજિક, રાજકીય ક્ષેત્રે નવસર્જન કે પરિવર્તન લાવનાર યુવાન કે વ્યક્તિ માટે પ્રેરણાદાયી વ્યક્તિત્વ હોય તો તે ભારતરત્ન ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરનું જીવન અને વિચારદર્શન છે. દલિત, અછૂત અને પછાત જાતિઓના મસીહાના રૂપમાં તેમનું નામ (ઈ.સ. ૧૮૯૧ થી ૧૯૫૬) ભારતીય ઈતિહાસમાં અમર થઈ ગયું છે. મહારાષ્ટ્રની એક અછૂત મહાર જાતિમાં જન્મ્યા હતા. પોતાના બાળપણમાં એમણે પરંપરા અનુસાર તિરસ્કાર, ઉપેક્ષા, ઘૃણા, અપમાન આ બધાનો સામનો કરવો પડ્યો હતો.

તત્કાલિન સમાજ અને સમાજ સુધારકો

ભારતમાં આઝાદી પહેલાં બ્રિટીશ રાજ્યમાં પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ અને શિક્ષણે પગ જમાવ્યો હતો ત્યારે સમાજ સુધારકો પોતાની વૈદિક સંસ્કૃતિના ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરી આગળ આવવા લાગ્યા. તેમાંના જ્યોતિરાવ ફુલે દ્વારા શિક્ષણ, સમાનતાને લઈને સત્યશોધક સમાજ, દયાનંદનો આર્ય સમાજ, પરમહંસ અને પ્રાર્થના સમાજે સામાજિક, ધાર્મિક અને શિક્ષણ વિષયક આંદોલનો કર્યા હતા. તેમાં વળી લોકહિતવાદી ગોપાલ હરિ દેશમુખ, ન્યાયમૂર્તિ રાનડે વગેરેના વિચારોએ સામાજિક સુધારકોનું સમર્થન કર્યું.

જો કે આવા સુધારાવાદી આંદોલનો હોવા છતાંય ભારતનો અતિ શૂદ્ર માનવામાં આવેલો નિમ્ન સમાજ તો સવર્ણોની સામાજિક, ધાર્મિક અને રાજનૈતિક ગુલામીમાં અગાઉની જેમ જ દીન, હીન હાલતમાં સડી રહ્યો હતો. થોડા સમય પછી આ સમાજમાં જાગૃતિ દેખાવા લાગી. છતાં સાચા અર્થમાં આ નિમ્ન ગણાતા વર્ગમાં આત્મસન્માન અને સ્વાભિમાન જગાવવાનું કામ તો ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે જ કર્યું છે. તેમાં કોઈ શંકા નથી.

ગૌતમબુદ્ધે અસ્પૃશ્યોને પોતાના પંથની દીક્ષા આપી હતી. ૧૧ મી સદીમાં

વૈષ્ણવાચાર્ય રામાનુજે પોતે જ સ્થાપેલું મંદિર અસ્પૃશ્યો માટે એક વર્ષમાં ત્રણ દિવસ ખુલ્લું રાખવાની વ્યવસ્થા કરી હતી. જો કે આમ હોવા છતાંય કેટલાક કહેવાતા ધર્માન્ધ આચાર્યો તો તેમને દૂર જ રાખતા હતા. ઘરમાં પ્રવેશ આપતા ન હતા. જો કે પાકા વેદાન્તીઓ તો બ્રાહ્મણકુળમાં જન્મેલા રામાનુજાચાર્યે એમનું મંદિર વર્ષમાં ત્રણ દિવસ ખુલ્લું રાખીને સુધારાની દૃષ્ટિએ તેઓ જરૂર અન્ય કરતાં વિલક્ષણ કહી શકાય.

બ્રાહ્મણકુળમાં જન્મેલ કર્ણાટકનો બસવ એક ક્રાન્તિકારી આચાર્ય ગણી શકાય. એમના શિષ્યગણોમાં બ્રાહ્મણ, ચમાર, ક્ષત્રિય, મહાર, ઢોર વગેરે તમામ જાતિઓનાં સ્ત્રી-પુરૂષો હતાં. ઊંચ-નીચના ભેદોને કોઈ સ્થાન ન હતું. તે સર્વે શિષ્યો પવિત્ર અને સ્વાવલંબી હતા. ૧૪ મી સદીમાં થયેલા સ્વામી રામાનંદ વૈષ્ણવપંથની એક શાખા સંસ્થાપક હતા. તેમના મતે ભગવદ્ ભક્ત ભલેને કોઈપણ જાતિના હોય, એમને સામૂહિક ભોજન કરવામાં કોઈ અવરોધ ન હોવો જોઈએ. પોતાના અસ્પૃશ્ય ભક્તો માટે પણ તેમણે સામાજિક સમતાથી નહીં પણ હમદર્દીથી વર્તાવ કર્યો હતો. વૈષ્ણવ સંપ્રદાયની જ એક શાખાના સંસ્થાપક અને જન્મે બ્રાહ્મણ એવા બંગાળ ઓરિસ્સાના ચૈતન્યે ભક્તો તરીકે અસ્પૃશ્યો, મુસલમાનોને સામેલ કરેલા અને સહાનુભૂતિથી તેમની સાથે વર્તાવ કરતા હતા.

ઉપર્યુક્ત ધર્મગુરૂઓ, સુધારકોના પ્રયત્નોની વિગતો પરથી એમ કહી શકાય કે તેઓ ભક્તોની સાથે ભક્તિપંથમાં સમતાથી વર્તાવ કરતા હતા. છતાંય માનવ તરીકે એમને અથવા એમના સમાજને સમતાથી જોતા ન હતા. તેમાં અસવ અપવાદરૂપ હતા એમ કહી શકાય. સચેતથી દ્વેષ, અચેતનની પૂજા એવું સુભાષિત બનાવનારા મહાત્મા એકનાથે અસ્પૃશ્યોને ભૂતદયાથી ભોજન પીરસેલું. પરંતુ

"અંત્યજાયા વિટાળ જ્યાસી । ગંગા સ્નાને શુદ્રત્ત્વ લાસી ॥
તે ગંગાસ્નાન અંત્યજાસી - શુદ્ધત્વાસી અનુપયોગી ॥" [2]

એવું કહીને પોતાની મુક્તિ કરેલી. ધર્મસંસ્થાપકોની શીખને કારણે નિમ્નસ્તરના લોકોમાં જાગૃતિ આવી હતી. તેમ છતાંયે ચાતુર્વર્ણ્યની ગેરસમજથી આવેલી સામાજિક વિષમતાની અસર ધર્મસંપ્રદાયો પર પણ થયેલી હતી, જેના કારણે તેમનો પ્રયત્ન પણ જાતિભેદ નિર્મૂલનનો નહોતો.[3]

ડૉ. બાબાસાહેબનું અવતરણ :

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના જન્મ સમયે અસ્પૃશ્યતાનું કલંક ઘેરું બનેલું હતું. એમની માતા ભીમાબાઈ ખૂબ જ વાતોડિયણ, સ્વાભિમાની, હઠીલા અને ધર્મશીલ હતા. પ્રામાણિકતા અને જિદ્દી સ્વભાવના માતાના ગુણો ભીમરાવમાં પૂરેપૂરા ઊતર્યા હતા. "મારી પરિસ્થિતિ જ્યારે સુધરશે, ત્યારે જ હું પિયર જઈશ." એવું એમણે એમનાં પિયરનાં લોકોને કહ્યું હતું. તેવી જ રીતે ભીમરાવે પણ "નોટોની છાયામાં સૂઈ જઈશ તો જ મારું નામ ભીમરાવ હશે"[૪] એવું પ્રણ લીધું હતું.

ભીમરાવના પિતાજી રામજી સકપાલ પ્રામાણિક, ચારિત્ર્યવાન, ઉત્સાહી, મહત્ત્વાકાંક્ષી અને ભજનીક હતા. લશ્કરમાં શિક્ષક તરીકે જોડાયા હતા. સૂબેદાર હતા. ન્યાયમૂર્તિ રાનડે અને ફુલેના સ્નેહી હતા. પહેલાં તેઓ નામ પંથી હતા. પછી તેમણે કબીરપંથની દીક્ષા લીધી હતી. સાધુના વરદાનથી અને માતાની તપસ્યાથી મેળવાયેલા ભીમરાવ એમના ચૌદમા સંતાન હતા અને મહત્ત્વની વાત તો એ કે તેઓ હિન્દુ સમાજ માટે ચૌદમા રત્ન સાબિત થયા. તેમના જન્મ સમયના સમાજ તરફ નજર કરીએ તો સવર્ણ હિન્દુઓને કૂતરો, બિલાડી, ગાય વગેરે જેવા પાલતું જનાવરોના સ્પર્શથી કોઈ આભડછેટ નડતી નહોતી. સ્પૃશ્ય હિન્દુઓ કીડીઓનું કીડીયારું પૂરતા હતા પરંતુ આસ્વધર્મીઓનો સ્પર્શ અપવિત્ર માનતા હતા. એમના પડછાયાની એમને આભડછેટ નડતી હતી. એમની વાણી કાન પર સાંભળતી વખતે ય એમને અશુભ લાગતું હતું. સામૂહિક કૂવા પણ પાણી ભરવા માટે એમને મનાઈ હતી. એમનાં બાળકોને પ્રવેશ નહોતો મળતો. દેવદર્શન માટે મનાઈ ફરમાવવામાં આવી હતી.

બાળપણમાં અસ્પૃશ્યતાના અનુભવો :

અસ્પૃશ્યતાની જાણકારી ભીમરાવને નાનપણથી જ હતી. એમની માતા સાંમે દુકાનદાર દૂરથી જ કપડું ફેંકતા હતા. એકવાર બાળકો બળદગાડામાં બેસીને પિતાને મળવા ગયા. વાતચીતથી ગાડીવાળાને ખબર પડી કે તે અસ્પૃશ્ય છે ત્યારે બળદ અભડાઈ ગયા હોય તેમ તેમને બળદગાડામાંથી બહાર ફેંકી દીધા. ભીમરાવને એકવાર કૂવા પર પાણી પીતી વખતે ત્યાંના લોકોએ પકડીને એ નિષ્પાપ બાળકને દુઃસહ માર મારેલો. મહાડના તળાવ સત્યાગ્રહનાં બીજ એ ઘટનામાં જ રહેલાં છે

એમ જરૂર કહી શકાય. ભેંસ મૂંડનારો હજામ ભીમરાવના વાળ કાપવામાં અભડાઈ જતો હતો. એ કામ પણ એમની બહેનને કરવું પડતું હતું. વર્ગખંડમાં અધ્યાપક એમને પ્રશ્ન પૂછવાનું ટાળતા હતા. નીચે પાથરવાનું કંતાન ઘરેથી લઈ જવું પડતું હતું. ક્યારેક શિક્ષક ભીમરાવને પાટિયા પાસે બોલાવે ત્યારે અન્ય બાળકો પહેલાં દોડી જઈ પોતાના નાસ્તાના ડબ્બા જે પાટિયાની પાછળ ટિંગાળેલા હોય તેને દૂર રાખી દેતા હતા. એ નાના બાળકોની વર્તણૂક, અવાજો ભીમરાવના કાનોમાં ઘણા વર્ષો સુધી પડઘાયા કરતા હતા.

રણમાં મીઠી વિરડી સમાન આંબેડકર નામના બ્રાહ્મણ શિક્ષકે ભીમરાવ તરફ સારો વર્તાવ કર્યો હતો. ભીમના વંશની અટક આંબાવડેકર હતી, પણ આંબાવડેકરમાંથી આંબેડકર નામકરણ તે શિક્ષકે જ શાળાના દફતરમાં બદલી નાંખ્યું હતું. આંબેડકર ગુરૂજીએ ભીમરાવ સાથે જે પ્રેમભર્યો વર્તાવ કરેલો એને ક્યારેય ભીમરાવ ભૂલ્યા ન હતા. ભીમરાવને અનેક બ્રાહ્મણ કુંટુંબો ગમતા હતા એ ગુરૂ આંબેડકરનો જ પ્રતાપ હતો. ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે બ્રાહ્મણ જાતિ પ્રત્યે દ્વેષભાવ ક્યારેય નહીં રાખેલો. એમણે જે કંઈ કહેલું તે એમના વ્યવહાર અને સમાજમાં આચરાતા ઊંચનીચના અને તે સંબંધી દુષ્ટ વિચારધારાની ટીકા-ટીપ્પણી કરી હતી.

ડૉ.બાબાસાહેબનો અભ્યાસ માટેનો રૂમ ઘરની ચીજ વસ્તુઓ, વાસણ-કુસણથી ભરેલો હતો. એના એક ખૂણામાં છાજલી પર બળતણના લાકડાંનો જથ્થો પડ્યો રહેતો હતો. બીજા ખૂણામાં ચૂલો, સુવા માટે, જમવા માટે કે અભ્યાસ માટે આ એક જ રૂમ હતો. તેઓ મેટ્રિકની પરીક્ષામાં પાસ થયા. તે વખતે દલિતોના હિતેચ્છુ સી.કે. બોલે અને દલિતોના સમર્થક ગુરૂવર્ય કૃષ્ણાજી અર્જુન કેસુલકરે એમનું જાહેર સન્માન કરેલું. કેસુલકરે તેમને મરાઠી ગ્રંથ 'બુદ્ધચરિત્ર' ભેટ આપેલો. ત્યારબાદ તેઓ મુંબઈની એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાંથી બી.એ. થયા. જ્યાં તેમને પીવા માટે પાણી નહોતું મળતું. એ કૉલેજના પ્રોફેસર મ્યુલ્લર ભીમરાવને કપડાં તથા પુસ્તકો આપતા હતા.

વડોદરાના મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડે ભીમરાવને ઉચ્ચ અભ્યાસાર્થે અમેરિકા મોકલ્યા. જ્યાં દરરોજ અઢાર કલાક અભ્યાસ કરીને બે

Scanned with CamScanner

મહત્ત્વપૂર્ણ પ્રબંધ લખ્યા. અમેરિકામાં અભ્યાસ દરમ્યાન તેમનો અંતરાત્મા એક જુદા જ પ્રકારના તેજથી પ્રકાશિત થવા લાગ્યો. તેમણે ત્યાંથી લખેલા પત્રમાં દલિતો પર થતા અન્યાયને રોકવા માટે તે સમાજમાં શિક્ષણનો ફેલાવો કરવો એ જ એક ઉત્તમ ઉપાય છે એમ જણાવ્યું. અભ્યાસ પૂર્ણ કર્યા પછી વડોદરા આવીને સરકારી નોકરી કરવા લાગ્યા પણ ત્યાં અસ્પૃશ્યતાના માઠા અનુભવો થયા. કચેરીનો સિપાઈ ટેબલ પર ફાઈલો દૂરથી જ ફેંકતો હતો. પારસી વસાહતમાંથી તેમને દૂર કરવામાં આવ્યા હતા. આવી હાલતમાં ભૂખ અને પાણીથી વ્યાકુળ બનેલા એ જ્ઞાની પુરૂષ એક વૃક્ષ નીચે બેસીને ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડી પડ્યા.

ડૉ. ભીમરાવ આંબેડકર પ્રોફેસરનો વ્યવસાય કરવા લાગ્યા, પણ તે તેમના જીવનનું અંતિમ ધ્યેય ન હતું. એમના મનમાં થયા કરતું કે દરેક જગ્યાએ અને દરેક સમયે થતી જાતિગત નિર્ભત્સનાને કારણે અસ્પૃશ્યતાનો મૂળભૂત પ્રશ્ન હાથમાં લેવો જરૂરી છે એ કાર્ય માટે એમણે અસ્પૃશ્ય વર્ગના જે યુવાનોમાં શક્તિની ઝાંખી થઈ, એમનામાં ચૈતન્ય જગાડીને પ્રાણ પૂર્યા અને ભવિષ્યમાં અસ્પૃશ્યતા રૂપી અંધકારને દૂર કરવા માટે વિરાટ કેડી કંડારી.

આમ અસ્પૃશ્યતા નિવારણના ભગીરથ પ્રયત્નનાં બીજ ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના બાળપણ તેમજ અભ્યાસ દરમિયાન વવાઈ ગયાં હતાં. જેનું આજે ઘટાદાર વટવૃક્ષ દેખાઈ આવે છે. પ્રસ્તુત લેખ ઉપરથી ફલિત થાય છે કે અન્યાય અને અત્યાચાર વિરૂધ્ધ સંઘર્ષરત જીવન એ જ ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની આધારશિલા રહી છે અને તે જ આધારશિલા સમાજક્રાન્તિના ક્ષેત્રે કામ કરનારાઓ માટે પ્રેરણા આપનાર દીવાદાંડી બની છે.

Scanned with CamScanner

ઉપનિષદોનું તત્ત્વજ્ઞાન

સંપાદક

ડૉ. મંજુલાબેન એ. પટેલ

ડૉ. ભગવાનભાઈ કે. પ્રજાપતિ

ડૉ. શૈલેષ કે. જોષી

ડૉ. રમેશ એસ. પ્રજાપતિ

ડૉ. ભારતી એ. પટેલ

Scanned with CamScanner

ઉપનિષદોનું તત્ત્વજ્ઞાન

Upnishado nu Tattvagyan

સંપાદન : સંસ્કૃત વિભાગ

પ્રથમ આવૃત્તિ : જાન્યુઆરી ૨૦૧૯

પ્રત : ૫૦

ISBN : 978-93-84601-06-5

All rights reserved, no part of this book may be reproduced or utilized in any form or by any means, electronic or mechanical including photocopy, microfilm, recording, email, web, publication or any information storage and retrieval system without the written permission of the copyright owners.

મુદ્રક :
કોહિનૂર પ્રિન્ટર્સ, સતલાસણા

પ્રકાશક :
પ્રિન્સીપાલશ્રી,
શ્રીમતી આર. એમ. પ્રજાપતિ આર્ટ્સ કૉલેજ, સતલાસણા, જિ મહેસાણા

અનુક્રમણિકા

ક્રમ	લેખ	લેખક	પાના નં.
૧	अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते	પ્રો.ડૉ. મણિભાઈ ઈ. પ્રજાપતિ	૧-૫
૨	બૃહદારણ્યકોપનિષદમાં પ્રાણનું સ્વરૂપ	ડૉ. [illegible]	૬-૧૧
૩	उपनिषदों में वैज्ञानिक तत्त्व	ડૉ. [illegible] એસ. પ્રજાપતિ	૧૨-૧૫
૪	ઉપનિષદો [illegible] ચિંતનના [illegible]	પ્રા.ડૉ. મંજુલાબેન એ. પટેલ	૧૬-૧૮
૫	केनोपनिषद में ब्रह्मविद्या	ડૉ. ભગવાનભાઈ કે. પ્રજાપતિ	૧૯-૨૩
૬	ઉપનિષદોનું તત્ત્વચિંતન	પ્રો.ડૉ. રમેશ એસ. પ્રજાપતિ	૨૪-૨૯
૭	ઉપનિષદોમાં વાણી	પ્રા.ડૉ. હિતેશ કે. જોષી	૩૦-૩૧
૮	બૃહદારણ્યકોપનિષદની કર્મ અને પુનર્જન્મ વિષયક સંકલ્પના	પ્રા.ડૉ. [illegible] એ. પટેલ	૩૨-૩૬
૯	प्रश्नोपनिषद में प्राणविद्या का महत्व	ડૉ. [illegible] ત્રિવેદી	૩૭-૪૨
૧૦	केनोपनिषद् અને मुण्डकोपनिषद् માં ક્રમ - સૃષ્ટિ સંબંધિ ચિંતન	ડૉ. [illegible]	૪૩-૪૭
૧૧	ઉપનિષદોમાં [illegible]	પ્રા.ડૉ. રાકેશકુમાર એન. જોષી	૪૮-૫૩
૧૨	उपनिषदों में आत्मा की उपयोगिता	ડૉ. [illegible] એમ. પટેલ	૫૪-૬૦
૧૩	ઈશાવાસ્ય - ઉપનિષદનું તત્ત્વજ્ઞાન	ડૉ. રાકેશ આર. જોષી	૬૧-૬૫
૧૪	उपनिषदों का संदेश	ડૉ. [illegible] પી. પટેલ	૬૬-૭૩
૧૫	मांडूक्य उपनिषद में आत्मा और ब्रह्म की एकता	ડૉ. કે. એસ. [illegible]	૭૪-૭૭
૧૬	उपनिषदों में व्यावहारिक तत्त्वज्ञान	ડૉ. [illegible] ચૌધરી	૭૮-૮૨
૧૭	ઉપનિષદોમાં [illegible]	ડૉ. દીપકકુમાર પી. જોષી	૮૩-૮૯
૧૮	'मुण्डकोपनिषद' अभिमतो ब्रह्म का विराट स्वरूप	ડૉ. [illegible]	૯૦-૯૩
૧૯	ઉપનિષદોમાં બ્રહ્મતત્ત્વ	ડૉ. કે. કે. [illegible]	૯૪-૯૭
૨૦	'बृहदारण्यकोपनिषद' માં યાજ્ઞવલ્ક્ય - જનક સંવાદ દ્વારા પરબ્રહ્મને પામવાની કળા	ડૉ. મનોજ એસ. પ્રજાપતિ	૯૮-૧૦૩
૨૧	કેનોપનિષદ્ - એક અધ્યયન	ડૉ. ભગવાનભાઈ કે. ચૌધરી	૧૦૪-૧૦૭
૨૨	[illegible]	ડૉ. મનસુખ પી. [illegible]	૧૦૮-૧૧૧

 ISBN : 978-93-84601-06-5

ઉપનિષદોમાં વાણી

પ્રા.ડૉ.શૈલેશકુમાર કે.જોષી
શ્રીમતી આર.એમ.પ્રજાપતિ.
આર્ટસ કોલેજ,સતલાસણા

વાણી પ્રાણીમાત્ર માટે વિચારોના આદાન-પ્રદાનનું માધ્યમ છે. તેની પ્રાચીન સંજ્ઞા વાક્ છે. વાણીને લઈને ઉપનિષદોમાં મધુર અને યુકિતપુર્ણ વિચારો પ્રાપ્ત થાય છે. ઋગ્વેદમાં કહ્યું છે વાણીને દેવોએ પેદા કરી. જેમ કે – **देवीं वाचमजयन्त देवाः।**[1] આ વાણીના ચાર વિભાગ છે.

चत्वारि वाक् परिमिता पदानि ।[2]

મહાભાષ્યકાર પતંજલિએ આ ચાર વિભાગોના નામ,આખ્યાત,ઉપસર્ગ અને નિપાત કહયા છે.વાણીના પરા, પશ્યન્તી, મધ્યમા અને વૈખરી એવા પ્રકારોનો નિર્દેશ પણ ઉપર્યુકત મંત્રથી થાય છે. ઋગ્વેદના દશમા મંડળના ૧૨૫ મા સૂકતની ધષ્ટા વાક્ નામની એક વિદુષી છે. તે અમ્ભૃણ મહર્ષિની પુત્રી હતી. તેણે પોતાની સ્તૃતિ પરમાત્માના રૂપમાં કરી છે. તે સૂકતમાં વાક્ના લૌકિક રૂપની ઉપેક્ષા પણ કરી નથી.[3]

જેમ કે વાણીને દેખવા છતાં જોઈ શકાતી નથી, સાંભળવા છતાં સંભળાતી નથી. પણ કેટલાક લોકો વાણીને નિકટતાથી જાણે છે અને તેની સામે વાણી પોતાનું રહસ્ય એવી રીતે પ્રગટ કરે છે કે જેમ કોઈ સુસજ્જિત, ઉત્કંઠિત પત્ની પોતાને પતિની સામે રજૂ કરી દે છે. વાણીનો વ્યવહાર કરનારાઓ બાબતે નિમ્નલિખિત મંત્ર છે.

सक्तुमिव तितिउना पुनन्तो
यत्र धीरा मनसा वाचमकत
अत्रा सखाय सख्यानि जानते
भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधिवाचि ।।[4]

વેદોમાં વાણીના જે સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે તે ઉપનિષદોમાં વિકસિતરૂપે જોઈ શકાય છે. વૈદિક ઋષિઓના હૃદયમાં જે ભાવના ઊઠી તે શબ્દોના રૂપમાં બહાર આવી ગઈ. ત્યાં બનાવટ નથી, તેથી કોઈ વસ્તુના પરીક્ષણનો સવાલ નથી.ઉપનિષદના ઋષિઓની સામે બાહ્ય જીવનની સમસ્યાઓ ન હતી. તેમનો ઉદ્દેશ્ય સત્યની ખોજ હતો. તેથી તેમની વિચારપરંપરામાં તારતમ્યનું સૌષ્ઠવ છે. તેમણે જીવનને ગતિ પ્રદાન કરનાર અન્ન,પ્રાણ,મન વગેરેની સમીક્ષા કરી છે. ઉપનિષદોમાં વાણીના સ્વરૂપની વિચારણા પણ આ સમીક્ષાનું ફળ છે. વાક્ ની વ્યુત્પતિ - **वाक् कस्माद्, वचेः।**[5] બૃહદારણ્યકોપનિષદમાં કહ્યું છે **यः कश्च शब्दः वागेव सा।**[6]

Scanned with CamScanner

ISBN : 978-93-84601-06-5

તૈતરીયોપનિષદનું वाक् सन्धिः, जिह्वा सन्धानम।' વાક્ય વાક્ અને જીહ્વાના સબંધનો સ... સંકેત કરે છે. ઉપનિષદના ઋષિઓએ આ જીહ્વા વ્યાપારની પાછળ છુપાયેલી પ્રાણશકિત અને માનો... શકિત વિશે સંકેત કર્યો છે. જેનું સુક્ષ્મ વિવેચન ઉપનિષદો અને તાન્ત્રિક ગ્રન્થોમા બીજ,બિન્દુ, વગેરેના રૂપમાં તથા વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં સ્ફોટના રૂપમાં કરવામાં આવ્યું છે.

જનકે યાજ્ઞવલ્કયને પૂછ્યું - "જ્યારે સૂર્ય અસ્ત પામે છે, ચન્દ્રમાની ચાંદની પણ હોતી ન... આગ પણ નથી હોતી ત્યારે માનવને પ્રકાશ આપવાવાળી વસ્તુ કઈ છે ? ત્યારે યાજ્ઞવલ્કયે ક... 'વાણી'.[8] જો વાણીની સૃષ્ટિ ન હોત તો ધર્મ-અધર્મનું જ્ઞાન ન હોત, સત્ય-અસત્યની જાણ ન હો... સજ્જન દુર્જન, સહૃદય- અનુભુતિશૂન્યનો ખ્યાલ ન આવત, વાણી આ બધાનું સૂચન કરે... ઋગ્વેદ,યજુર્વેદ,સામવેદ,અર્થવવેદનું જ્ઞાન વાણીથી જ થાય છે. ઈતિહાસ,પુરાણ અને તેવી ... વિદ્યાઓ વાણીથી જ જાણી શકાય છે. ઉપનિષદ,શ્લોક,સૂત્ર,વ્યાખ્યાન અને અનુવ્યાખ્યાન વાણીના... વિષય છે. જે કંઈ હવન કરવામાં આવ્યું છે,ખાધેલું,પીધેલું આ બધું વાણીથી જ જ્ઞાત થાય છે.આ લો... પરલોકના સંપુર્ણ ભુતોનું જ્ઞાન વાણીથી જ થાય છે.[10] જ્ઞાનનું એકમાત્ર અધિષ્ઠાન વાણી જ છે.જેમ... **सर्वेषां वेदानां वागेवायतनम।**[11]

<u>વાણી અને વિચારનો સંબંધ :-</u>

ઉપનિષદોમા વાણી અને વિચારના સંબધની વિચારણા કરવામાં આવી છે. ભાષા ... વિચારની સભાવના છે કે નહી તે વિવાદાસ્પદ છે. પતંજલિના **नित्ये शब्दार्थसम्बन्धे।** અને કાલિ... **वागर्थाविवसंपृक्तौ** માં પણ વાણી અને વિચારના નિત્ય સંબંધની અભિવ્યક્તિ છે. પ્રસ્તુત બાબ... ઉપનિષદોમા જોવામા આવે તો બે વિચારસરણી જોઈ શકાય છે. પ્રથમ એ કે વિચાર અથવા ... વાણીની મહાનતા વગર પણ સંભવિત છે. જ્ઞાન એવું પણ છે જે વાણીથી પર હોય, ઉપનિષદના ... કહે છે **वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम।** 'હું તે પરમપુરુષને જાણું છું.'

બીજી ક્ષણ એમ પણ કહે છે **नैव वाचा न मनसा।**[14] અર્થાત 'તે વાણીથી કે મનથી જાણી શ... નથી.' ઉપનિષદનો બીજો વિચાર એ છે કે જેમાં વાણી અને વિચારનો ઘનિષ્ઠ સંબંધ દર્શાવ્યો... સૃષ્ટિક્રમમા મન અને વાણીના, વિચાર અને વાણીના પરસ્પર સંક્રમણનો ઉલ્લેખ ઉપનિષદોમાં ... શકાય છે. જેમ કે **स मनसा वाचं मिथुनं समभवत।**[15] વાક્ ધેનુ છે, પ્રાણ એનો ઋષભ છે અને ... (વિચાર) વત્સ છે.[17]

ઉપનિષદોમાં વાણીના કલાપક્ષનો પણ નિર્દેશ છે. વાણી સ્વયં એક પ્રકારની અભિવ્યક્તિ... પ્રભાવાન્વિત અભિવ્યકિતનું નામ કલા છે. તેથી જ્યારે વાણીની અભિવ્યકિત સંવેદનશીલ થઈ જાય...

ISBN : 978-93-84601-06-5

જ્યારે આહ્લાદકતા,માધુર્યભાવ સત્ત્વોદ્રેક જગાવવામાં સમર્થ બને છે ત્યારે તેનું કલાત્મક રૂપ નિખરી ઉઠે છે. તેની અંદર રસ અને સૌન્દર્ય લહેરી ઉઠે છે. છાન્દોગ્ય ઉપનિષદમાં કહ્યું છે – **वाच ऋग रसः, ऋचः साम रसः, साम्न उदगीथो रसः।**[14]

વાણીનું સૌન્દર્ય છન્દનું પરિધાન પામી ચમકી ઊઠે છે, ત્યારે વાણી ઋક્, છન્દ, શ્લોક અથવા કવિતાના નામથી ઓળખાય છે. સામગાનમાં કેવળ સ્વરોનું સામંજસ્ય જ લાવવાનું નથી હોતું પરંતુ બહારના નાદ સૌંદર્યનું અંદરની પ્રાણશકિત સાથે ઐક્ય સ્થાપિત કરવુ પડે છે. કવિતાના બાહ્ય અને આંતરિક ગુણોનો ગીતોમાં સમન્વય થાય છે. રસનુ નામ જ આનંદ છે. તેથી વાણીના કલાપક્ષની વિશ્રાન્તિ આનંદમાં જ થાય છે. વાણીને લગતી ઉપર્યુક્ત વિગતો તેના ભૌતિક સ્વરૂપને ધ્યાનમાં રાખીને કહેવામાં આવી છે.ઉપનિષદોમાં વાણીની આધિદૈવિક વ્યાખ્યા પણ પ્રાપ્ત થાય છે. " વાણી જ યજ્ઞના હોતા છે, તે જ અગ્નિ છે, તે જ મુકિત છે, તે જ અતિમુકિત છે."[15] જેને જે કહેવામાં આવે તે થઈ જાય તે જ દેવી વાક્ છે.[15] વાક્ બ્રહ્મનો ચતુર્થ પાદ છે.[18]

ઉપનિષદના ઋષિઓએ વાણીના તે સ્વરૂપનાં પણ દર્શન કર્યાં છે, જેને આપણે રહસ્યાત્મક કહી શકીએ છીએ. વાણી ન તો એક સાધારણ બોલચાલની વસ્તુ છે કે ન તો જ્ઞાનનું અસાધારણ સાધન. તે સાધારણ-અસાધારણ બન્નેથી પર છે, સુક્ષ્મ છે, નિત્ય છે, અનન્ત છે, સમ્પૂર્ણ વિશ્વનો વિકાસ વાણીથી થયો છે. બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમા ઉલ્લેખ છે કે વાક્ દ્વારા જ સૃષ્ટિની રચના થઈ - **स तया वाचा तेनात्मना इदं सर्वमसृजत।**

શંકરાચાર્ય જેવા દાર્શનિક પણ આ મતનું સમર્થન કરે છે. એ પ્રસિદ્ધ છે કે માણસ જે કંઇ કરે છે તેના વાચક શબ્દ તેના મનમાં પ્રથમ આવે છે, પછી તે કામ કરે છે.એવી જ રીતે સૃષ્ટિની રચના પૂર્વે પ્રજાપતિના મનમાં પણ વૈદિક શબ્દોનો આભાસ થયો અને પછી તે શબ્દોના અનુરૂપ વસ્તુઓની રચના કરી.[18]

વાક્ના રહસ્યાત્મક સ્વરૂપનો નિર્દેશક પ્રણવ છે. પ્રણવ વાક્નું મૂળ તત્ત્વ છે. વાક્નો સમ્પૂર્ણ વૈભવ પ્રણવનો વિલાસ છે,જે ઉદ્ગીથ છે, તે જ પ્રણવ છે. જે પ્રણવ છે તે જ ઓમ છે. આ બધું જ ભૂત ભવિષ્ય અને વર્તમાન ઑંકાર જ છે અને આ ત્રણ કાળથી જે પર છે તે પણ ઓમ જ છે.[20] ઉપર્યુક્ત પ્રમાણો દ્વારા ઉપનિષદના ઋષિઓને 'વાક્ જ પરમ બ્રહ્મ છે' એમ કહેવામાં કોઈ શંકા નથી. જેમ કે **वाग वै सम्राट परमं ब्रह्म।**[21]

વાણીનું આ રહસ્યાત્મક દૈનિક વ્યવહારના વાણીના રૂપ કરતાં જુદુ લાગે છે. પરંતુ વિચાર

Scanned with CamScanner

ISBN : 978-93-84601-06-5

કરતાં એમ લાગે છે કે વાક્‌ને જે ખૂબ મહત્વ અપાયું છે તે યોગ્ય છે. આ ગતિશીલ સંસારમાં કો... પદાર્થનું સત્ય જગતના કોઈ અન્ય પદાર્થ દ્વારા યથાર્થ જાણી શકાતુ નથી. કારણકે તે માપક પદાર્થ... ગતિશીલ છે. ટૂંકમાં આપણે ત્યાં સુધી જવું પડે જયાંથી બધા પદાર્થો ગતિ પ્રાપ્ત કરે છે. તે ... તટસ્થ અને સ્થિર હશે. છતાં ગતિ પ્રદાન કરવાથી જગત સાથે એક સંબંધ પણ થઈ જાય ... સંબંધથી જ દરેક ગતિશીલ પદાર્થ તે સ્થિર બિન્દુથી પોતાનો એક સંબંધ બાંધી શકે છે. જગતથી ... હોવાને લીધે એવુ નથી કે જગતની કોઈ સીમા છે અને સ્થિરબિન્દુ તેનાથી પર છે. ગતિશીલતા જ ... છે અને તેમા જે તટસ્થ છે તે જ સ્થિરબિન્દુ છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો પ્રત્યેક પરિવર્તનશીલ પદા... કંઈક એવું છે જે અપરિવર્તનશીલ છે તે અપરિવર્તનશીલતા તેનું સ્થિર બિન્દુ છે. તેને કોઈ ... એનર્જી, સ્થિતિ અથવા બ્રહ્મ કહે છે. તેનાથી તેના રૂપમાં કોઈ અંતર આવતું નથી.

આપણે જોઈ શકીએ છીએ તે પરિવર્તનશીલ વસ્તુ અને તે સ્થિર બિન્દુમાં કોઈ તાત્ત્... ભેદ નથી. કેવળ એટલો જ ભેદ છે કે એક પોતાના શુદ્ધ રૂપમાં છે અને બીજો વિકૃતરૂપમાં. જ... વિકૃતિઓ પરિશુદ્ધ કરવામાં આવે તો કેવળ એક જ શુદ્ધ રૂપ રહી જાય છે. પ્રસ્તુત સિદ્ધાંતને અ... સુધી કેવળ દાર્શનિકોની કલ્પના
સમજવામાં આવતો હતો. પરંતુ આજનું ભૌતિકવિજ્ઞાન પદાર્થ (Matter) ને શક્તિ (Force) રૂપમાં બદલી શકાય છે એમ સિદ્ધ કરે છે. અણુબોમ્બ તેનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે. સાથે સાથે તે ... ધ્યાનાસ્પદ છે કે તે સ્થિરબિન્દુ અથવા શક્તિ જે પ્રત્યેક પદાર્થમાં અવિનાશી છે તે બે હોઈ શકતી નથી ... પદાર્થોની શક્તિઓમાં માત્રાનો ભેદ હોઈ શકે. સ્વભાવનો નહી. એટલે જ 'આ બધું બ્રહ્મ છે'ની ... એક દૃઢ સિદ્ધાંત છે. એ જ દૃષ્ટિથી વાક્ પણ બ્રહ્મ છે. વાક્ સૂક્ષ્મ બ્રહ્મ થી ભિન્ન કોઈ બીજી વસ્તુ ... જ શકે નહી. સ્થૂલ જગત બ્રહ્મનું વિવર્ત છે. સ્થૂળ જગત વાક્‌નો વિકાર છે. કારણ રૂપ અને નામ ... ના જ બે રૂપ છે તેમાં કોઈ ભેદ નથી. તેથી વાક્ અને બ્રહ્મમાં પણ કોઈ ભેદ નથી.

આમ ઉપનિષદોમાં જ્યાં જીવ અને જગત સંબંધી અનેક ગૂઢ રહસ્યોનું વિવેચન છે, ત્યાં વાક્ ... પણ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. જો કે વિચારશૈલી ભિન્ન હોવાને લીધે અને વાક્ એવો મુખ્ય વિષ... હોવાથી એક જ સ્થળે આ વિષયનું ક્રમબદ્ધ વિવેચન મળતું નથી. છતાં પણ છૂટીછવાઈ ... ઉપનિષદોના ઋષિઓએ 'વાક્' ના પ્રત્યેક અંગ પર દૃષ્ટિ નાખી છે. લોકજીવનમાં વાક્‌નું જેટલું મ... ઉપનિષદોમા ઋષિઓએ દર્શાવ્યું છે તેનાથી વધારે બીજે ક્યાંય જોઈ શકાતું નથી. તેમના માટે વાક્ ... જિહ્વા-વ્યાપાર જ નહિ, અંતરાત્માનો અવાજ છે. તે દૈવી છે. આજનું ભૌતિક વિજ્ઞાન 'ધ્વનિ' ના ... વ્યાપક રહસ્યોનું ઉદ્ઘાટન કરીને નવા રૂપ, રંગ સાથે મહત્વ દર્શાવે છે. ભાષાવિજ્ઞાન પણ વાક્‌ના ... નવા વિશ્લેષણો કરે છે, જ્યારે ઉપનિષદોમાં વાક્‌નું જે સ્વરૂપ છે તેની મહત્તા અખંડ રહી છે. વાક્ ... ની ઉપાસના થતી આવી છે અને થતી રહેશે.

ISBN : 978-93-84601-06-5

સન્દર્ભ :

१. ऋग्वेदः ११-२९
२. ऋग्वेदः ३/१६४/४५
३. ऋग्वेदः १०/६१/४
४. ऋग्वेदः १०/६१/२
५. निरुक्तः २/२२/२
६. बृहदारण्यकोपनिषद - १/५/३
७. तैतिरीयोपनिषद - १/३/५
८. बृहदारण्यकोपनिषद - ४/३/५
९. छान्दोग्योपनिषद -७/२
१०. बृहदारण्यकोपनिषद -४/१/२
११. बृहदारण्यकोपनिषद -२/४/११
१२. कठोपनिषद - ६/१३
१३. बृहदारण्यकोपनिषद -१/२/४
१४. बृहदारण्यकोपनिषद -५/८/१
१५. छान्दोग्योपनिषद -१/१/२
१६. बृहदारण्यकोपनिषद -३/१/३
१७. बृहदारण्यकोपनिषद -१/५/१८
१८. छान्दोग्योपनिषद -३/१८
१९. વેદાન્તસૂત્ર – 1-3-28 પરનુ શાંકરભાષ્ય
२०. माण्डूक्योपनिषद -१/१
२१. बृहदारण्यकोपनिषद -४/१/२

Scanned with CamScanner

ભારતીય નાટ્ય સાહિત્ય-૧

સંપાદકો

ડૉ. મંજુલાબેન એ. પટેલ

ડૉ. બી. કે. પ્રજાપતિ   ડૉ. રમેશ એસ. પ્રજાપતિ

ડૉ. શૈલેષ કે. જોષી   ડૉ. ભારતી એ. પટેલ

Bhartiya Natya-Sahitya-1

Edited by : Dr.Manjulaben A. Patel,
Dr. B. K. Prajapati, Dr. Ramesh S. Prajapati
Dr. Shailesh K. Joshi, Dr. Barti A. Patel
2019

ISBN : 978-93-84601-10-2

© પ્રિન્સિપાલ, શ્રીમતી આર.એમ.પ્રજાપતિ આર્ટ્સ કોલેજ,સતલાસણા
©લેખના જે-તે લેખકોના

સંપાદન : સંસ્કૃત વિભાગ

પ્રથમ આવૃત્તિ : ૨૦ ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૯

પ્રત : ૧૦૦

પ્રકાશક :
પ્રિન્સિપાલ,
શ્રીમતી આર.એમ. પ્રજાપતિ આર્ટ્સ કોલેજ, સતલાસણા,
જિ.મહેસાણા-૩૮૪૩૩૦

ટાઈપ સેટિંગ : રણજીત રાવત

મુખપૃષ્ઠ સજ્જા અને મુદ્રક :
કોહિનૂર પ્રિન્ટર્સ, સતલાસણા

અનુક્રમણિકા

1	નાટ્ય વિભાવના અને સાંસ્કૃતિક અગત્યતા	ડૉ.મૃગેશભાઈ એમ. નાયક	1
2	નાટ્ય સાહિત્યની ઉત્પત્તિ	ડૉ.મયુરચંદ્ર રાજગોર	6
3	**महाकवि भास और कालिदास के रूपको मे वर्ण व्यवस्था**	**डॉ. जसवंत के. प्रजापति**	10
4	મધ્યમવ્યાયોગ – સંસ્કૃત રૂપક	ડૉ. મંજુલાબેન એ. પટેલ	18
5	મૃચ્છકટિકમાં સમાજદર્શન	ડૉ.ભગવાનભાઈ કે. પ્રજાપતિ	22
6	ઉત્તરરામચરિતના આદર્શ રામ	ડૉ.રમેશ એસ. પ્રજાપતિ	27
7	સંસ્કૃત રૂપકોમાં ગણિકા	ડૉ.શૈલેષ કે. જોષી	32
8	સંસ્કૃત નાટકોમાં વિદૂષક	ડૉ.ભારતી એ. પટેલ	38
9	વિક્રમોવર્શીયમ્‌માં (ચોથા અંકમાં) પ્રકૃતિ નિરૂપણ	ડૉ.રાકેશકુમાર એન. જોષી	43
10	**हिन्दी नाटको मे भारतीयता**	**डॉ. विनोदचंद जी चौधरी**	48
11	દ્રૌપદીસ્વયંવર એક અધ્યયન	ડૉ.રીટા એચ. પારેખ	53
12	કૃષ્ણમિશ્ર રચિત 'પ્રબોધચંદ્રોદય' ની સમીક્ષા	ડૉ.અર્પિતાબેન જી. પટેલ	61
13	અભિજ્ઞાન શાકુન્તલમાં સમાજ દર્શન	ડૉ.ભરતભાઈ એમ. પટેલ	66
14	સંસ્કૃત નાટકની ઉત્પત્તિ અને વિકાસ અંગેના પરંપરાગત મતો	મેઘનાબેન જે. મોદી	71
15	**स्त्री अभिनय का संघर्ष (पारसी रंगमंच एवं नुक्कड नाटको के संदर्भ मे)**	**डॉ समीर प्रजापति**	76
16	ઉત્તરરામચતિમ્ નાટકમાં કરુણરસ	પ્રજાપતિ મુકેશકુમાર આર.	86
17	પ્રતિમા નાટક અને ઉત્તરરામચરિત નાટકમાં સીતાનું પાત્ર	પ્રજાપતિ રોશનીબેન દશરથભાઈ	91
18	પાશ્ચાત્ય કાવ્યશાસ્ત્રમાં ટ્રેજેડી અને કોમેડીની વિભાવના	ડૉ.વૈશાલી જે. પટેલ	99
19	ભાસનાં નાટકોમાં સમાજ જીવન	પ્રો.કમલેશકુમાર ડી. પટેલ	107

સંસ્કૃત રૂપકોમાં ગણિકા

પ્રા.ડૉ.શૈલેષ કે. જો[illegible]

આર્ટ્સ કૉલેજ,સતલાસ[illegible]

ગણિકા શબ્દ એવી સ્ત્રી માટે વપરાય છે, જે વેશ્યાવાસમાં રહીને બધા લો[illegible] અનુરંજન કરે છે. તેના બે વર્ગ છે. વેશ્યા અને ગણિકા. ગણિકા શબ્દ વેશ્યાનો પર્યાય છે. [illegible] છે-

વેશેન પણ્યયોગેન જીવતિ। મૃચ્છકટિકમાં વસંતસેના ગણિકાપુત્રી [illegible] તેના માટે કહેવાયું છે -

गुणानुरक्ता गणिका यस्य वसन्तशोभेव वसन्तसेना।[2]

गणिका नाम पादुकान्तरप्रविष्टेव लेष्टुका दुःखेन पुनर्विशक्रियते।[3]

દશરૂપકના ટીકાકાર અનુસાર वेशोभूतिः सोऽस्या जीवनमिति वेश्या। यद्विशे[illegible] गणिका।[4]

આના ઉપરથી પ્રતીત થાય છે કે વેશ્યાની અપેક્ષાએ ગણિકાને શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવતી [illegible] મૃચ્છકટિકમાં વસન્તસેના માટે 'ગણિકા' શબ્દ પ્રયુક્ત થયો છે, પણ ક્યાંક તેના માટે વે[illegible] શબ્દ પણ વપરાયો છે. હાસ્યાર્ણવ પ્રહસનમાં કહ્યું છે કે વેશ્યાઓ વેશ્યાવાસમાં રહેતી [illegible] વેશ્યાવાસ કર્પૂર, સુગન્ધિત ચન્દન, મૃગમદ તથા અનેક પ્રકારના પુષ્પોની સુવા[illegible] સુવાસિત હતો. જેમ કે-

देव अत्रैव पुरतो घनतरघनसारसुरभिचन्दनमृगनाभिविविधकुसुमपरिलोपसरति।

तस्मादिदं बन्धुराया मन्दिरमिति तर्कयामि।[5]

કાંસાથી નિર્મિત તાલયુગલ, ઝાંઝ વગેરે વાદ્યો તથા મૃદંગનો ધ્વનિ ચારેય દિશા[illegible] ઝંકૃત કરતો હતો. ગણિકાઓ અત્યંત સંપન્ન હતી. તેમનાં ભવન અત્યંત વિશાળ [illegible] વસંતસેનાના આઠ પ્રકોષ્ઠવાળા ભવન અને તેમાં રહેલ નયનરમ્ય વસ્તુઓને જોઇને વિ[illegible] અવાક્ થઇ ગયો હતો. તેણે કહ્યું-

एवं वसंतसेनाया बहुवृत्तान्तं अष्ट प्रकोष्ठं भवनं प्रेक्ष्य, यत् सत्यं जानामि, एकस्थमिव त्रिविष्टपं द्रष्टम्।[6]

અર્થાત્ વસંતસેનાના આ બહુવૃત્તાન્તવાળા આઠ ઓરડાઓથી યુક્ત મહેલને જોઇને મેં એક જ સ્થાન પર મર્ત્ય, પાતાલલોકમય ત્રિભુવનને જોઇ લીધા છે.

ગણિકાને ત્યાં રાજા વગેરેના આગમન પર મધુર ગીત, સંગીતનું પણ આયોજન કરવામાં આવતું હતું.

ननु रे भंजगाः। अनयसिन्धुनरपतेर्धूतानां चक्रवर्तिनः समागतानां वर्तते, तत् कथंतालयुगल झिल्लिमर्दला मिलितानि वसन्तसमययमुदि श गीतानि गातुं विलम्बयत।[7]

ગણિકાઓ પણ ધન-દૌલત, ઘરેણાં, મહેલ અને હાથી ઘોડા પણ હતા. મૃચ્છકટિકમાં વસંતસેનાના હાથીનું વર્ણન મળે છે. જેમ કે इतश्च क्रूरत्यततैलमिश्रं पिण्डं हस्ति प्रतिग्राह्यते मात्र पुरुषैः।[8]

મૃચ્છકટિકમાં કહ્યું છે કે જેની પાસે ધન છે, તેની તે કામિની છે, કારણ કે ગણિકાસમુદાય તો ધનને વશ થાય છે. જેમ કે-

यस्यार्थास्तस्या सा कान्ता धनहार्यो ह्यसौ जनः।

वयमर्थैः परित्यक्ता ननु त्यक्तैव सा मया ।।[9]

તથા કહેવામાં આવ્યું છે કે વેશ્યાને ધનિકોના ધનથી જ લગાવ હોય છે, નહિ કે ધનિક પુરૂષોથી. તો ધન માટે જ હસે છે, ધન માટે જ રડતી હોય છે. પુરૂષને પોતાના વિશ્વાસમાં લેતી હોય છે અને સ્વયં પુરૂષનો જ વિશ્વાસ કરતી નથી. એટલા માટે કહેવામાં આવ્યું છે કે કુળશીલવાન વ્યક્તિએ સ્મશાનઘાટની માળાની જેમ આ વેશ્યાઓનો મોહ છોડી દેવો જોઇએ. જેમ કે-

एता हसन्ति च रुदन्ति च वृत्तिहेतो-
विश्वासयन्ति पुरुषं न तु विश्वसन्ति।
तस्मान्नरेण कुलशीलसमन्वितेन
वेश्याः श्मशानसुमना इव वर्जनीयाः।।[10]

મૃચ્છકટિકમાં નિર્ધન કામુકોને અપમાનિત કરવાવાળી વેશ્યાઓની નિન્દા કરવામાં આવી છે. જેમ કે-

अपमानितता निर्धनकामुका इव गणिका।"

ગણિકાઓ ધનિકોના ધનનું અપહરણ કરીને સમ્બન્ધ તોડી દેતી હતી. સાગરની લહેરોની જેમ ચપળ સ્વભાવવાળી તથા સાયંકાલીન મેઘની જેમ ક્ષણિક અનુરાગવાળી વેશ્યાઓ કેવળ ધન હડપ કરવાનું જ જાણે છે. જેમ કે-

समुद्रवीचीव चलस्वभावाः संध्याभ्रलेखेव मुहूर्तरागाः।

स्त्रियो हतार्थाः पुरुषं निरर्थं निष्पीडितालक्तकवत्तयजन्ति।।[12]

સભ્ય સમાજમાં ગણિકાઓની સાથે જે સમ્બન્ધ રાખે તે લોકો સમાજથી ડરીને રાખતા હોય છે. સમ્બન્ધની અન્યને જાણ થાય ત્યારે અપમાનનો અનુભવ થતો હતો. વેશ્યાઓ બધાના ઘરમાં પ્રવેશ કરી શકતી ન હતી. મૃચ્છકટિકમાં ચારુદત્ત વસંતસેનાને રદનિકા સમજીને અંતપુરમાં પ્રવેશની આપે છે ત્યારે તે કહે છે ' તમારા અંતઃપુરમાં પ્રવેશ માટે હું મન્દભાગી છું,' જેમ કે-

मन्दभागिनि खल्वहं तवाभ्यन्तरस्य।[13]

વેશ્યાને બજારમાંથી ખરીદવામાં આવતી વસ્તુની જેમ સમજવામાં આવતી હતી. તેનું સ્થાન ઉપેક્ષિત હતું. વિટ વસંતસેનાને કહે છે ' તું યુવકોથી સેવિત વેશ્યાલયનું સ્મરણ કર. રસ્તામાં ઉત્પન્ન થવાવાળી લતા તને સમજ, બજારમાં ધન આપીને ખરીદવા વાળી વસ્તુ તું તને સમજ. તેથી રસિક અને અરસિક બન્ને સાથે સમાન વ્યવહાર કરો.[14]

વિદ્વાન બ્રાહ્મણ અને નીચ મૂર્ખ બન્ને તળાવમાં સ્નાન કરે છે. જે વિકસિત લતાને મયૂરે ઝૂકાવી છે, તેને જ કાગડો પણ ઝૂકાવે છે. જે નૌકા દ્વારા બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય પાર ઊતરે છે તેનાથી જ બીજાઓ પણ પાર ઊતરે છે. તું વેશ્યા છે અને તળાવ, લતા અને નૌકા જેવી છે, તેથી પ્રત્યેક માણસનો તું આદર કર. જેમ કે-

वाप्यां स्नाति विचक्षणो द्विजवरो मूर्खोऽपि वर्णाधमः
फुल्लां नाम्यति वायसोऽपि हि लतां या नामिता बर्हिणा
ब्रह्मक्षत्रविशन्तरन्ति च यया नावा तयैवेतरे
त्वं वापीव लतेव नौरिव जनं वैश्यासि सर्वं भज।।[15]

સભ્ય સમાજમાં એવું માનવામાં આવતું હતું કે વેશ્યા પગરખાંમાં ઘૂસેલા એવા કાંકરા જેવી છે કે જે એકવાર ઘૂસ્યા પછી મુશ્કેલીથી કાઢી શકાય છે. જેમ કે-

गणिका नाम पादुकान्तरप्रविष्टा इव लेष्टुका दुःखेन पुनर्निराक्रियते।[16]

પ્રહસનકાલીન સમાજમાં રાજકીય મંત્રણાઓ વેશ્યાવાસમાં થતી હતી. ગુપ્ત મંત્રણાઓ માટે તે સ્થળ ઉત્તમ માનવામાં આવતું હતું. રાજા પોતે જ વેશ્યાવાસમાં આવતો હતો. સમાજમાં વેશ્યાઓ માટે ઝઘડાઓ પણ થતા હતા. તેમને વેચવામાં પણ આવતી હતી. વસંતસેનાને ખરીદવા માટે શકાર તેની માતાને એક હજાર સુવર્ણમુદ્રાઓ આપે છે. જેમકે-

आर्य येन प्रवहणेन सह सुवर्ण दशसहस्रिकोऽलंकारः अनुप्रेषितः।[17]

ગણિકાઓ પર સામન્તવાદી યુગમાં ખૂબ જ રાજકીય નિયન્ત્રણ હતું. ગણિકાની સુંદર કન્યા કે જે વેશ્યાપ્રથાથી મુક્ત થઇ અન્ય વ્યક્તિને પ્રેમ કરી નવું જીવન શરૂ કરવા ઇચ્છે તો તેને તેમ કરવામાં પણ રાજાની આજ્ઞાને અનુસરવું પડતું હતું. મૃચ્છકટિકમાં રાજા પાલકની હત્યા બાદ નવીન રાજા આર્યકે સત્તા હાંસલ કરી, ત્યારબાદ વસંતસેનાને ચારુદત્ત સાથે વિવાહની અનુમતિ આપી તેને વધૂપદ પ્રદાન કર્યું હતું. જેમ કે-

आर्ये वसन्तसेन परितुष्टो राजा भवती वधू शब्देनानुगृह्णाति।[18]

પ્રહસનકાલીન સમાજમાં વેશ્યાઓ પર આવું કોઇ નિયન્ત્રણ ન હતું. વેશ્યાને પોતાના વાસ્તવિક જીવનની અપેક્ષાએ 'વધૂ' હોવામાં વધારે ગૌરવની અનુભૂતિ થતી હતી. જેમ કે સભાસલિ કુટ્ટિની દન્તુરાની સાથે દિગમ્બર સૂરિનું પાણિગ્રહણ કરાવે છે અને સ્વયં મદનમંજરીના પ્રણયી હૃદયમાં પોતાનું અસ્તિત્વ જમાવે છે.

હાસ્યાર્ણવમાં વેશ્યા મૃગાંકલેખાની સાથે વિશ્વભંડ અને મદનાન્ધમિશ્ર બન્ને ગુરુ અને કુટ્ટિની બંધૂરાની સાથે કુલાલ અને કલહાંકુર બન્ને શિષ્યોનો વિધિપૂર્વક વિવાહ સંપન્ન થયો. મૃગાંકલેખાનાં વિશ્વભંડ અને મદનાન્ધમિશ્ર સાથે લગ્ન થઇ ગયા પછી મહાનિન્દકાચાર્ય જ્યારે મૃગાંકલેખાનો હાથ જ્યારે પોતાના હાથમાં લઇને પ્રસન્નતાથી ખૂબ ઉછળે છે ત્યારે લોકો વિવાહિતાની દુર્ગતિ કરવાના કારણે તેમની નિન્દા કરે છે. જેમ કે

इति मृगांकलेखाया हस्तं धृत्वा तया सह सहर्षं नृत्यति।[19]

ગણિકાઓનું સ્થાન યુવકોની દ્રષ્ટિમાં કેવું હતું તેનો વિચાર કરીએ તો માત્ર તેમનું યૌવન જ યુવકોને આકર્ષિત કરતું હતું. યુવતિઓના સ્તનોમાં જ્યાં સુધી કઠિનતા હતી ત્યાં

સુધી જ તેઓ યુવકોના મનમાં શૂળની જેમ ભોંકાતી હતી. સ્થિરતા નષ્ટ થઇ જતાં તેમની સામે કોઇ જોતું પણ ન હતું. તેઓ યુવાવસ્થામાં કરવામાં આવેલી કામક્રીડાઓનું સ્મરણ કરીને કામજ્વરથી પીડિત થઇ જતી હતી.જેમ કે-

पूर्वानुरक्तस्नेहानां विदग्धानां गुणं सुस्मरन्ती अनंगज्वारकुला खलु अहम्।[20]

મૃચ્છકટિકનો અભ્યાસ કરતાં જણાઇ આવે છે કે શૂદ્રક અને ભાસકાલીન સમાજમાં ગણિકાઓની સમસ્યાઓ ગંભીર હતી. રાજા કે રાજાનો નિકટનો વ્યક્તિઓ વેશ્યાને પીડિત કરતા હતા. સમાગમની ઇચ્છા ન રાખવાવાળી વેશ્યાની સાથે બળાત્કાર કરતાં પણ તેઓ અચકાતા ન હતા. વસંતસેનાને વેશ્યાવૃત્તિથી અત્યંત ઘૃણા છે. તે ધન કરતાં ગુણોને વધારે મહત્વ આપે છે. જેમ કે- गुणः खल्वनुरागस्य कारणम्, न पुनर्बलात्कारः।[21]

છતાં શકાર ગાડીની અદલાબદલી થઇ જતાં તેના ઉદ્યાનમાં આવેલી વસંતસેનાનું ગળું દબાવી દે છે. આ તે કેવી વિડમ્બના! કે વેશ્યાવૃત્તિથી અલિપ્ત રહીને જીવવામાં પણ સ્ત્રીને સમાજમાં ખતરારૂપ હોય.

મૃચ્છકટિકમાં વસંતસેના નિર્ધન ચારુદત્ત સાથે પ્રેમ કરે છે તેના પરથી તથા તેનું આદર્શ ગૃહિણીને શોભાવે તેવું ચરિત્રચિત્રણ કરીને શૂદ્રકે વેશ્યાઓ પોતાની પરંપરા છોડીને સમાજને નવો રાહ ચિંધનાર તથા આદર્શ ગૃહિણી બની શકે છે.

આમ પ્રસ્તુત લેખમાં જેમાં ગણિકાનું પાત્ર છે એવાં રૂપકપ્રકારો જેવાં કે હાસ્યાર્ણવપ્રહસન, મૃચ્છકટિકપ્રકરણ વગેરેમાં ગણિકાની વિવિધ લાક્ષણિકતાઓ તથા તેની સ્થિતિનું આલેખન કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

સંદર્ભ

1.संस्कृत हिन्दी कोश. પૃષ્ઠ-977

2.मृच्छकटिकम् 1-5

3.એજન અંક-5

4.दशरूपकम् 3-41-42

5.हास्यार्णव प्रहसन, પૃષ્ઠ-13

6.मृच्छकटिकम् અંક-4

7. हास्यार्णव प्रहसन, અંક-1, પૃષ્ઠ-14

8.मृच्छकटिकम् અંક-4

9. એજન, 5-9

10.એજન, 4-14

11.એજન, અંક-1

12.એજન, 4-15

13.એજન, અંક-1

14.चारुदत्तम् 1-17

15.मृच्छकटिकम् 1-32

16. એજન, અંક-1

17. એજન, અંક-4

18. એજન, અંક-10

19. हास्यार्णव प्रहसन, અંક-2

20.એજન, અંક-1

21.मृच्छकटिकम् અંક-1.

ભારતીય નાટ્ય સાહિત્ય-૨

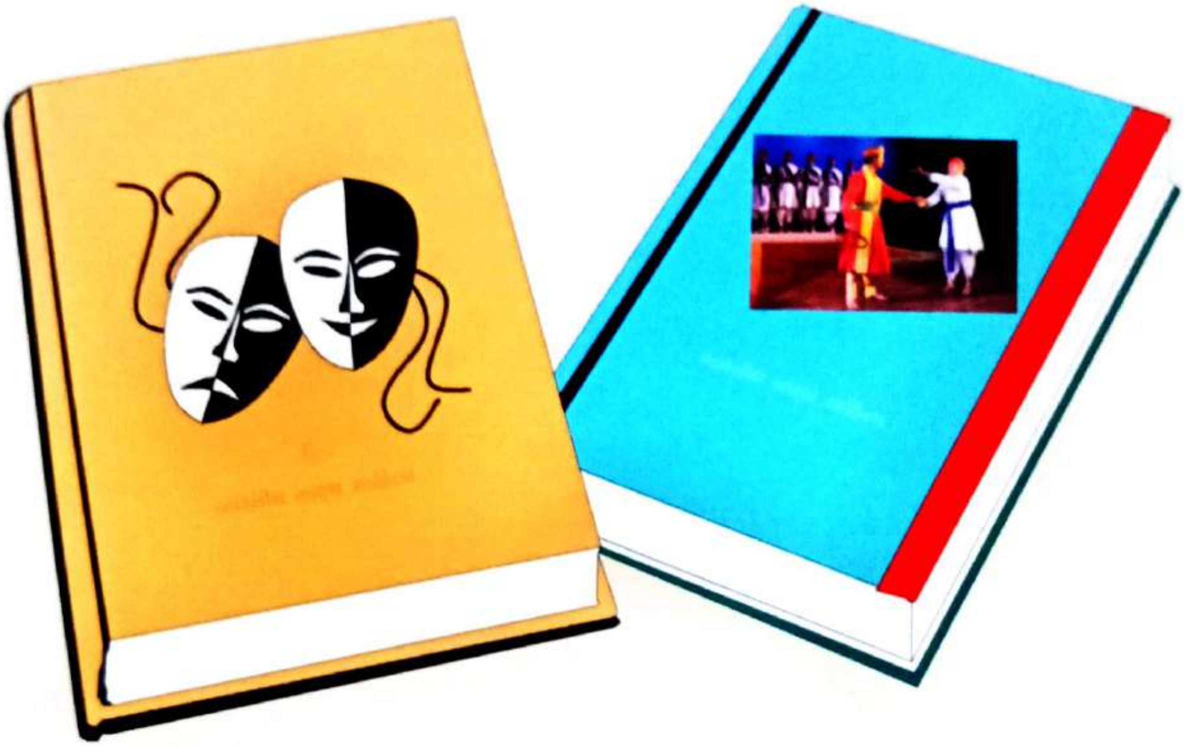

સંપાદકો

પ્રા. વિરેન્દ્રસિંહ એચ. પરમાર   ડૉ. યોગેશ પટેલ

પ્રા. દિલીપસિંહ ટી. પરમાર   ડૉ. મનીષ ચોધરી

Bhartiya Natya Sahitya-2
Edited by : Virendrasinh Parmar, Dilipsinh Parmar,
Yogesh Patel, Manish Chaudhari
2019

ISBN : 978-93-84601-10-2

© પ્રિન્સિપાલ, શ્રીમતી આર.એમ.પ્રજાપતિ આર્ટ્સ કોલેજ,સતલાસણા
©લેખના જે-તે લેખકોના

સંપાદન : ગુજરાતી વિભાગ

પ્રથમ આવૃત્તિ : ૨૦ ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૯

પ્રત : ૧૦૦

પ્રકાશક :
પ્રિન્સિપાલ,
શ્રીમતી આર.એમ. પ્રજાપતિ આર્ટ્સ કોલેજ, સતલાસણા,
જિ.મહેસાણા-૩૮૪૩૩૦

ટાઈપ સેટિંગ : રણજીત રાવત

મુખપૃષ્ઠ સજ્જા અને મુદ્રક :
કોહિનૂર પ્રિન્ટર્સ, સતલાસણા

૧૬	ગુજરાતી નાટકોમાં સામાજિકતા	પ્રા. ડી.કે.ભોયા
૧૭	ગુજરાતી નાટકોમાં હાસ્યરસ	ડૉ. કુસુમબેન વી. ગાંવિત
૧૮	વડીલોના વાંકે – એક સામાજિક પરિસ્થિતિ	રાજેશ.એમ ચૌહાણ
૧૯	આરસનો અંજામ	પ્રા.જ્યોત્સનાબેન કે. ચૌધરી
૨૦	રંગભુમિનો સમાજશાસ્ત્રીય અભિગમ : ઈર્વિંગ ગોફમેન	ડૉ.માલાબેન ડી.ગામીત
૨૧	The Mahabharat (fifth veda)	Dr. Prakashchandra M Patel
૨૨	Critical Study of The Major Contemporary Indian English Playwrights	Dr. Rakesh Joshi
૨૩	The Benefits of Drama	Dr.Pragnesh Trivedi
૨૪	Social Consciousness and Gender Discrimination in Mahesh Dattani's Drama 'TARA'	Dr. Manish D. Bhatt
૨૫	Mahesh Dattani's Final Solutions : A Drama Of Social Maladies	Dr. Jogeshkumar M. Purohit
૨૬	The Glimpses of Indian English Drama	Dr. Bharat S. Patel

ISBN NO. 978-93-84601-10-2

રંગભુમિનો સમાજશાસ્ત્રીય અભિગમ : ઈર્વિંગ ગોફમેન

ડૉ.માલાબેન ડી.ગામીત
આર્ટ્સ કોલેજ,સતલાસણા

ઈર્વિંગ ગોફમેન લોકોની ક્રિયાઓનું વર્ણન કરવા નાટક અને રંગભુમિનો ઉપયોગ કરે છે. આથી તેના સિદ્ધાંતને રંગભુમિના અભિગમ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. વ્યકિઓનું કર્તા તરીકેનું વિશ્લેષણ કરવા તે રંગભુમિની ભાષા અને કલ્પનાનો ઉપયોગ કરે છે. તે કર્તાના વર્તનનું અર્થઘટન નાટકમાં ભજવવામાં આવતી ભૂમિકા તરીકે કરે છે. આથી તે વ્યકિતઓને જીવન નાટકના કર્તાઓ તરીકે જુએ છે. જયાં તેઓ સામાજિક પરિસ્થિતિએ આપેલ સ્ક્રીપ્ટ પ્રમાણે વર્તન કરે છે. તેઓ સ્ક્રીપ્ટ પ્રમાણે વર્તન કરે છે. તેઓ સ્ક્રીપ્ટને અનુસરીને પોતાના પ્રત્યાઘાત પાડે છે. તે પોતાના સ્વની સંમતિદર્શક છબી ઉપસાવવા પોતાની રૂએ એક પ્રકારની વ્યવસ્થા ઘડી કાઢે છે.

આમ વ્યકિત છાપોની સંચાલક છે. આ છાપોનાં મૂળ અર્થમાં છે. આ અર્થો વ્યકિતનાં દેખાવો, ચેષ્ટાઓ, વેશભૂષા, અર્થમાં છે. સજાવટ અને શબ્દોમાંથી તારવાય છે. આને ઉઠાવી લો કે તરત જ આપણી સમક્ષ અમાનવીકરણનું ચિત્ર ખડું થાય છે. આથી માનવી બનવા માટે ભાષા મહત્વની છે; કારણ તેના દ્વારા જ સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક વ્યવસ્થાઓની જાળવણી શકય બને છે, પરંતુ જયારે આપણે ભાષા શીખીએ છીએ ? બોલતા અથવા લખતા શબ્દોથી વિશેષ આપણે શીખીએ છીએ. સામાજિક આંતરક્રિયામાં કયાં પ્રતિકો, શબ્દો અને અર્થો સામેલ છે તે આપણે શીખીએ છીએ. ભાષા કઈ રીતે કાર્ય કરે છે ? તેની કેવા પ્રકારની અસરો પડે છે ? આ બધા સવાલો તેના વિચારમાં આગળ પડતું સ્થાન ધરાવે છે.

તે વ્યકિતને એ સક્રિય નટ (actor) તરીકે જુએ છે. તે પોતાની છબીને અભિવ્યકત કરે છે. તેના ચરિત્યને રંગમંચ ઉપર રજુ કરે છે. જેનું પ્રત્યક્ષીકરણ પ્રેક્ષકો કરે છે. પ્રેક્ષકો નટે રજુ કરેલ માહિતી ઉપરથી તેના ચારિત્યનાં લક્ષણો દર્શાવે છે. જેમ નટ (actor) વઘુ માહિતી આપે તેમ તેની ભુમિકાનાં લક્ષણો તપાસવાં સરળ પડે છે. પરંતુ જો માહિતી ઓછી હોય અથવા અપૂરતી હોય તો વ્યકિતની ભૂમિકાને અર્થ આપવાનું કાર્ય મુશ્કેલ બને છે. તેના સમગ્ર લેખનકાર્યમાં માહિતી વિષે ખાસ ગંભીરતા બતાવવામાં આવે છે. અહી તે માહિતી આપવી, માહિતીનો અટકાવવા અને માહિતીનો પ્રવાહ જેવી વિભાવનાઓનો ઉપયોગ કરે છે.

ભાષા દ્વારા માહિતી આપવામાં આવે છે. વ્યકિત બીજાને શું જાણવું છે તે ભાષા દ્વારા કહે છે. અજાણી ચેષ્ટા, ભાલ પરના પરસેવાથી, ચહેરાના ગભરાટથી અવાજના ઘાંટાથી, વસ્ત્રો અને

ISBN NO. 978-93-84601-10-2

ઘરેણાની પસંદગીથી નટે પોતાના વિષે માહિતી આપવી પડે છે. પોતાની ભૂમિકાને વિશ્વાસપાત્ર બનાવવી હોય તો માટે આ જરૂરી છે. નટ તરફથી પ્રેક્ષકો તરફ માહિતીનો પ્રવાહ વહે છે. અને પાછો નટ તરફ આવી તેની છબીથી વ્યકત થાય છે. પ્રેક્ષકોના પ્રતિબિંબ દ્વારા નટ પોતાની ભૂમિકાનું મૂલ્યાંકન કરે છે અને પરિસ્થિતિ પ્રમાણે પોતાની ક્રિયાને અનુકૂળ બનાવે છે. આ રંગભૂમિની ભાષાનો ઉપયોગ કરી તે નિર્દેશ કરે છે. લોકો તેમના દરરોજના જીવનમાં આ રીતે જ પોતાની ક્રિયાઓનું મૂલ્યાંકન કરે છે.

ઈર્વિંગ ગોફમેનનો માનવી રંગમંચ ઉપર જોવા મળે છે. તે સતત પોતાનો ભાગ ભજવતો રહે છે. પરિસ્થતિની અપેક્ષા પ્રમાણે સતત પોતાના વર્તનને માર્ગદર્શન અને નિયંત્રણ આપતો રહે છે. તે દ્વારા પોતાની છબી ઉપસાવવા પ્રયાસ કરે છે. પોતાની છબી ઉપસાવવા બીજાના વિચારોનો સતત દોરી સંચાર કરતો રહે છે. તે સમાજને આંતરક્રિયાઓની હારમાળા તરીકે જુએ છે, જયાં વાસ્તવિકતાની વ્યાખ્યાઓ અનિશ્ચિત હોય છે. તેની જાળવણી માત્ર પરસ્પર સહકારથી જ શકય છે. પ્રત્યેક વ્યકિત વિશ્વાસપાત્ર ભૂમિકા રજુ કરવા પ્રયાસ કરે છે. આથી વ્યકિતમાં જે દેખાય છે. તે જ તેનો સ્વ છે. તેનો માનવી પોતાના વિકાસ માટે નિયમોનો ઉપયોગ કરે છે. પરંતુ જે સંસ્થાઓ તેની ઉપર જુલમ ગુજારે છે. તેનો સુધારવા અથવા ફેંકી દેવા પ્રયાસ કરતો નથી. તે સમાજને પડકારતો નથી.

જયોર્જ પાસ્થાસની દ્રષ્ટિએ ઈર્વંગ ગોફમેનનો માનવી લાગણી હીન અને પ્રેમ વિનાનો છે. તે આત્મા વિનાનો છે.તેની વ્યકિત નિખાલસ પ્રામાણિક અને વિશ્વાસુ છબી, કારણ પ્રત્યેક માનવી પોતપોતાની રીતે પોતાની છબી અભિવ્યક્ત કરવા પ્રયાસ કરે છે. એટલે તેનો માનવી અનૈતિક અને સ્વ-ગૌરવ વિનાનો છે.તે કોઈની ઉપર વિશ્વાસ રાખતો નથી. પરિણામે તે એકલો પડી ગયો છે. આથી ઈર્વંગ ઝેટલીન જણાવે છે કે ગોફમેનના કાર્યમાં સતત શંકાશીલતા જોવા મળે છે.

આમ ઈર્વંગ ગોફમેનનો અભિગમ ડ્રામેટર્જકલ અભિગમ તરીકે ઓળખાય છે. તે કર્તાના વર્તનનું અર્થઘટન રંગભૂમિમાં પાત્ર ભજવતી વ્યકિતના વર્તનના સંદર્ભમાં કરે છે, કર્તાના અર્થ પર ભાર મુકે છે, અર્થાત સામાજિક નીપજ છે અને તે સામાજિક પરિસ્થતિનાં સંદર્ભમાં જ સમજી શકાય છે.

સંદર્ભ :- (૧) સમાજશાસ્ત્રીય સિધ્ધાંત,ડૉ.વાય.એ.પરમાર,યુનિવર્સટી ગ્રંથનિર્માણ (૨૦૦૨)

(૨) સમાજશાસ્ત્રીય સિધ્ધાંતો,પ્રો.એ.જી.શાહ અને પ્રો.જે.કે.દવે અનડા પ્રકાશન, (૨૦૦૯)

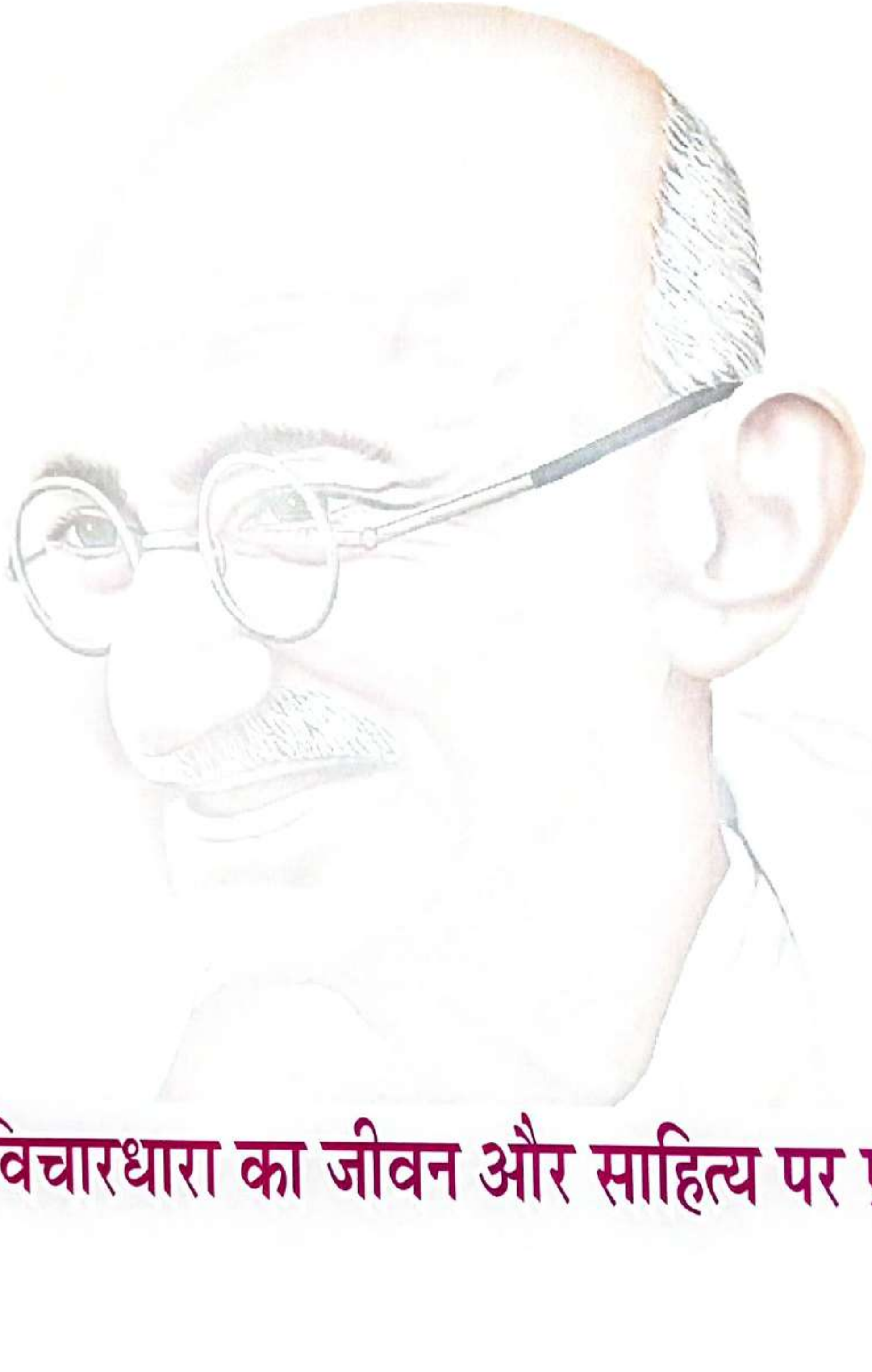

गांधी विचारधारा का जीवन और साहित्य पर प्रभाव

संपादक

डॉ. कीर्ति एस. जादव

डॉ. विनोदचंद्र जी. चौधरी

Gandhi Vichardhara ka Jivan Aur Sahitya Par Prabhav'

Edit by : Dr. Kirtikumar S. jadav
Dr Vinodchandra G. Chaudhari

સંપાદન : હિન્દી વિભાગ

પ્રથમ આવૃત્તિ : ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૯

પ્રત : ૫૦

ISBN NO: 978-93-84601-08-9

All rights reserved, no part of this book may be reproduced or utilized in any form or by any me
electronic or mechanical including photocopy, microfilm, recording, email, web, publication or a
information storage and retrieval system without the written permission of the copyright owners

મુદ્રક :
કોહિનૂર પ્રિન્ટર્સ, સતલાસણા

પ્રકાશક :
પ્રિન્સીપાલશ્રી,
શ્રીમતી આર. એમ. પ્રજાપતિ આટ્ર્સ કૉલેજ, સતલાસણા, જિ.મહેસાણા

25 મધપાન નિષેધ અંગે ગાંધીજીનું ચિંતન વર્તમાન પરિપ્રેક્ષમાં– ડૉ શૈલેષ કે. જોષી 143
26 મહિલા સશક્તિકરણ પર ગાંધી વિચાર– માથુરભાઈ ટી.પરમાર 148
27 ભારતીય ભાષા વિષયક ગાંધીજીનું ચિંતન– ડૉ ભારતી એ.પટેલ 153
28 ગાંધીજીના યંત્રો વિષેના વિચારો– ડૉ મંજુલાબેન એ. પટેલ 159
29 મહાત્મા ગાંધીજી અને સમાજ સુધારણાની ચળવળ–ડૉ માલાબેન ડી.ગામીત 161
30 મહિલા સશક્તિકરણ પર ગાંધી વિચાર અને મીડિયા– આચાર્ય અમીતા .આર 166
31 रंगभूमि उपन्यास में गांधी विचारधार- कमलेश बी. पटेल 177
32 गांधीजी के सामाजिक जीवन पर विचार - डॉ पारूल ए. परमार 181
33 ગાંધી પત્રકાર,લેખક અને પ્રકાશક– ડૉ રમેશ એસ.પ્રજાપતિ 187
34 फणिश्वरनाथ रेणु के आँचलिक उपन्यासों में गांधी विचार - आई.डी.वाघेला 192
35 ગાંધીજીનું વૈચારિક આંદોલન – પ્રો દીલીપસિંહ ટી.પરમાર 199
36 ગાંધીજીનો ધર્મ અંગેનો ખ્યાલ – ડૉ ભગવાનભાઈ કે.પ્રજાપતિ 203
37 गुलाम मानसिकता का पहला दस्तावेजः पहला गिरमिटिया –डॉ सोमाभाई पटेल 210
38 ગાંધીજીના વિચારો અને વર્તમાન સમાજ જીવન–ડૉ.વિષ્ણુ આર.વણકર 220
39 ગાંધીજીના સિધ્ધાતો પ્રમાણે મનન સ્વચ્છતા અભિયાન વિષેના વિચારો –પ્રો અત્રિભાઈ પંડિત 222
40 ગુજરાતી સાહિત્ય પર ગાંધીજીનો પ્રભાવ– ડૉ યોગશચંદ્ર પટેલ 225

મહાત્મા ગાંધીજી અને સમાજ સુધારણાની ચળવળ

ડૉ.માલાબેન ડી.ગામીત

આર્ટ્સ કોલેજ,સતલાસણા

સમગ્ર સમાજ વ્યવસ્થામાં તેમણે સત્ય અને અહિંસાનાં મુલ્યોનું સંસ્થીકરણ કરવા પ્રયાસ કર્યો. તેમની બધી પ્રવૃતિ પાછળનું મુખ્ય ધ્યેય એ હતું કે અન્યારૂપી અધર્મનો ઉચ્છેદ કરવો અને ન્યાય કે ધર્મની સ્થાપના કરવી.ગાંધીજીએ ભારતમાં તેમની પ્રવૃતિનો વ્યવસ્થિત પ્રારંભ ૧૯૧૫ પછીથી કર્યો.એ વખતે ભારતમાં એક બાજુ પશ્ચિમી સંસ્કૃતિ તરફ ઢળતી સુધારણા પ્રવૃતિ થઇ રહી હતી અને બીજી તરફ પુનરૂત્થાનવાદી પ્રવૃતિ ચાલી રહી હતી. સમાજજીવન કયા ક્ષેત્રમાં પ્રથમ સુધારણા કરવી તે અંગે મતભેદ ચાલુ હતો.ગાંધીજી સમાજને એક દેહ તરીકે જોતા અને સર્વાંગી સુધારણાની હિમાયત કરતા.તેમણે કહયું કે સામાજિક પ્રવૃતિ અને રાજકીય સ્વરાજ માટેની લડત સાથે સાથે ચાલવા જોઇએ.

ગાંધીજીએ પશ્ચિમી ઉદારવાદ અને પુનરૂત્થાનવાદ બંને પ્રત્યે વિશિષ્ટ પ્રતિભાવ દાખવ્યો અને સર્વાંગી સુધારણા ઉપર ભાર મુકયો. ગાંધીજીનો સ્પષ્ટ રીતે અભિપ્રાય હતો કે આધુનિક યુરોપીયન સંસ્કૃતિનો સ્વીકાર કરવાથી આપણી ઉન્નતિ થવાને બદલે અધોગતિ થશે.ગાંધીજીએ કહયું કે સત્યવાદી તત્વજ્ઞાનમાંથી શાંતિ,ન્યાય અને સત્ય તરફ દોરી જનારી એક નવી માનવ સંસ્કૃતિ નિર્માણ થશે અને આ તત્વજ્ઞાન ઉપર નવી સમાજવ્યવસ્થા રચી શકાશે.ગાંધીજીની આ વિચારસરણી સર્વાંગી સુધારણા માટેની વિચારસરણી છે.

ગાંધીજીના રાજકીય સુધારણા માટેના અભિગમનું પહેલું મુખ્ય પાસુ નિ:શસ્ત્ર ક્રાંતિ પધ્ધતિ છે. ગાંધીજીના મતે સત્યાગ્રહએ કેવળ રાજકીય ક્રાંતિ માટેની પધ્ધતિ નથી પણ એક સર્વાંગી ક્રાંતિની પધ્ધતિ છે.ગાંધીજીના મતે અહિંસાએ બધા ધર્મોનું હાર્દ છે.તેમણે અહિંસાને સત્યાગ્રહનો પાયો ગણ્યો છે. અને અહિંસા પોતે જ સત્ય છે. સત્ય અને અહિંસા એક જ સિકકાની બે બાજુઓ છે. અહિંસાનો અર્થ જીવહિંસા ન કરવી એટલો મર્યાદિત નથી. પરંતુ અન્યાય કરનારને પણ નુકશાન ન પહોંચાડવું તેની સામે ગુસ્સે થવું નહી.તેની સામે જુલમ ન કરવો પણ પ્રેમ દાખવવો તેને પ્રેમથી જીતવો એવો વ્યાપક અર્થ થાય છે.મન,વચન અને કર્મથી પણ કોઇને નુકશાન ન પહોંચાડવું.વિરોધી કે અન્યાય કરનારનું પણ ભલુ કરવું એવો વ્યાપક અર્થ થાય છે.

ગાંધીજીના નેતૃત્વ હેઠળ ૧૯૧૯ થી અસહકારનો યુગ શરૂ થયો. ૧૯૨૦ માં ગાંધીજીએ અસહકારનો કાર્યક્રમ આપ્યો.અસહકાર વ્યકત કરવા માટે ખિતાબો અને અધિકારોનો ત્યાગ કરવામાં આવતો.સરકારી ઉત્સવો સામે અસહકાર કરવામાં આવતો બ્રિટીશ સરકારની અદાલતોનો વકીલો અને અસીલો દ્વારા બહિષ્કાર કરવામાં આવતો આ ઉપરાંત હડતાળ,પિકેટિંગ,ઉપવાસ,સ્વદેશી વગેરે પધ્ધતિઓ ઉપયોગમાં લેવાતી.

ગાંધીજીએ હંમેશા વિશ્વનાગરિત્વ તરીકે ફરજ પર ભાર મુકયો છે. તેઓ સર્વે જીવોની એકતામાં માનતા બધા માનવી અને બધા પ્રાણીઓ એક જ અને સમાન ઇશ્વરની અભિવ્યકિત છે.આ બધા જીવો એકબીજા સાથે એકતાના બંધનથી બંધાયેલા છે. સામાજિક એકય માટે ગાંધીજીએ સહિષ્ણુતા ઉપર ભાર મુકયો તેમણે કહયું કે દરેક વ્યકિત પોતપોતાની રીતે સાચી છે.દરેક વ્યકિત ખોટી હોય તે શકય નથી.આથી સહિષ્ણુતાની આવશ્યકતા છે.ગાંધીજીના મતે

સમાજની પ્રગતિનો આધાર ધર્મ અને વ્યકિતની આધ્યામિક ઉન્નતિ ઉપર રહેલો છે. ધાર્મિક પરિવર્તનના વિચારોમા એકેશ્વરવાદ, કર્મયોગ, બિનસાંપ્રદાયિકતા અને વિવેકવાદનાં તત્વો દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

ગાંધીજીએ જ્ઞાતિનો વિરોધ કરતા કહ્યું કે જો ભારત એક અને અખંડ હોય તો તેમાં જ્ઞાતિઓ જેવા અસંખ્ય કૃત્રિમ વિભાગો ન હોવા જોઇએ તેમની વચ્ચે ખાનપાન,લગ્નના પ્રતિબંધો ન હોવા જોઇએ. જ્ઞાતિના સ્થાને પ્રાચીન વર્ણાશ્રમનો આદર્શ ગાંધીજીને વધુ યોગ્ય લાગ્યો હતો.

ગાંધીજીના મતે સમાજમાં આજીવિકાના સાધનો અનુસાર મુખ્યચાર વિભાગો હોવા જોઇએ અને તેના ઉચ્ચ નિમ્નના ભેદભાવ ન હોવા જોઇએ.દરેક વ્યવસાય સમાન ગણાતો હોવો જોઇએ. આદર્શ સમાજની રચના આ વર્ણના સિધ્ધાંત દ્વારા જ કરી શકાશે.વર્ણધર્મનું પુન:સ્થાપન કરવાનો હેતું આદર્શ સમાજ સ્થાપવાનો છે.ગાંધીજી અસ્પૃશ્યતાના સખત વિરોધી હતા. તેઓ કહેતા કે અસ્પૃશ્યતા હિંદુ સમાજનું કલંક,રોગ,અંધશ્રધ્ધા,ધર્મ અને નીતિથી વિરુધ્ધ છે. તેઓ જીવના દરેક ક્ષેત્રમાંથી અસ્પૃશ્યતા નાબુદી ઇચ્છતા હતા.

નારી મુકિત વિશે ગાંધીજીએ સ્ત્રીને પુરૂષ કરતા વધુ અહિંસક અને શકિતશાળી, સહનશીલતાવાળી ગણતા.તેમણે કહ્યું કે પુરૂષની માતા,સાથી અને નેતા બનવાની સ્ત્રી શકિત ધરાવે છે. તેમણે સ્ત્રી સ્વાતંત્રય અને સ્ત્રી-પુરૂષ સમાનતાની હિંમાયત કરી આ માટે પરિસ્થિતિનું નિર્માણ કરવા માટે બાળલગ્ન, ફરજિયાત વૈધવ્ય યોગ્ય,દેવદાસી પ્રથા, કજોડા લગ્નનો વિરોધ કર્યો અને સ્ત્રી શિક્ષણની હિમાયત કરી.

બ્રિટિશરો પાસેથી ભારતીય બુધ્ધિજીવીઓના હાથમાં સત્તાનું હસ્તાન્તર કરવું તેને

ગાંધીજી સ્વરાજય કહેતા નહોતા.તેમણે જણાવ્યું કે, " પોતાના જ પ્રયત્નોથી પોતાનું ભાવિ પોતાની ઇચ્છાનુસાર ઘડવાની અને સુધારવાની લોકોની સત્તા એટલે સ્વરાજ્ય "

ગાંધીજીએ ઉધોગોનો વિરોધ કર્યો છે.તેઓ માનતા કે ઉધોગીકરણથી રાજય વધુ સત્તાશીલ બને છે. મુડી દ્રારા મજુરોનું મોટા પાયા પર શોષણ થાય છે.પછાત દેશોનું વિકસિત મૂડીવાળા દેશો દ્રારા શોષણ થાય છે. તેનાથી નૈતિક અધ:પતન થાય છે અને જીવનનું સૌદર્ય,સાદાઇ અને નિખાલસતા નષ્ટ પામે છે.જીવન એશ આરામી તથા જટિલ બને છે.ઉધોગીકરણના આવા પરિણામો સત્ય અને અહિંસાથી વિરુધ્ધનાં હોઇ તેનો વિરોધ કર્યો નથી. ગાંધીજીએ રજુ કરેલા અપરિગ્રહના સિધ્ધાંત અનુસાર દેહ અને આત્માને ટકાવી રાખવા માટે અમુક ભૌતિક જરૂરિયાત પુરી પાડવી આવશ્યક છે. પરંતુ તેનાથી વધુ સંપત્તિએકત્ર કરવી જોઇએ નહી.

ગ્રામીણ વિકાસ માટે મહાત્મા ગાંધીજીએ ગ્રામીણ સ્વાવલંબન ઉપર ભાર મુકયો છે. પ્રત્યકે ગામ પોતાની જરૂરિયાતો ગામમાં જ સંતોષાવી જોઇએ,ખોરાક,પોષાક અને અન્ય જરૂરી ચીજો પ્રત્યેક ગામ પોતાની જરૂરિયાત મુજબ પોતાના ગામમાં જ સંતોષાવી જોઇએ.ગ્રામીણ વિકાસ માટે સ્વચ્છતા અને તે દ્રારા ગ્રામીણ આરોગ્ય પર પણ ભાર મુકયો છે.

ગાંધીજીએ શિક્ષણક્ષેત્ર પાયાની કેળવણી ઉપર ભાર મુકયો છે.તેઓ એવી કેળવણી આપવા ઇચ્છતા હતા કે જેમાં બાળક હાથ,પગ,મન અને બુધ્ધિનો ઉપયોગ કરી જીવન ઉપયોગી શિક્ષણ મેળવી શકે.જે શિક્ષણ બાળકને રોજી-રોટી પુરી પાડે તેવા જીવન ઉપયોગી શિક્ષણને પાયાની કેળવણી તરીકે ઓળખાવી છે.

સામાજિક સુધારણ ક્ષેત્ર ગાંધીજીના વિચારો અનન્ય હતા.સામાજિક સંબંધોમાં કોઇ પણ

પ્રકારના અન્યાયને તેઓ સાંખી શકતા નહી.અસ્પૃશ્યતાની નાબુદીને સર્વોચ્ચ મહત્વ આપતા.૧૯૨૦ માં ગાંધીજી લખ્યું કે જ્યાં સુધી અસ્પૃશ્યતાની નાબુદી ન થાય ત્યાં સુધી ' સ્વરાજ ' શબ્દનો કોઇ અર્થ નથી.જ્યાં સુધી વર્ગભેદો,કોમવાદ અને અસ્પૃશ્યતા જેવાં સામાજિક દુષણો હશે. ત્યાં સુધી સ્વરાજ પ્રાપ્તિ થઇ શકશે નહી. અને સ્વરાજ પ્રાપ્તિ થશે તો પણ તે ટકી શકશે નહિ.આથી આ બધાં સામાજિક દુષણોની નાબુદીને પણ તેમણે સ્વરાજપ્રાપ્તિ જેટલું જ અર્થાત સામાજિક સુધારણા પ્રવૃતિને પણ સ્વાતંત્ર્ય આંદોલનનાં અંગ તરીકે સ્વીકારીને ગાંધીજીએ આંદોલનને નવી ભૂમિકા પર મૂકયું આમ,ગાંધીજીની વિચારસરણી સર્વાંગી પરિવર્તન માટેની છે.

સંદર્ભ :- (૧) પ્રો.જે.કે.દવે,સમાજશાસ્ત્ર,અનડા પ્રકાશન અમદાવાદ.વર્ષ-જાન્યુઆરી,૨૦૦૮

(૨) પ્રો.એ.જી.શાહ અને જે.કે.દવે. આધુનિક ભારતમાં સામાજિક પરિવર્તન,અનડા પ્રકાશન અમદાવાદ.વર્ષ-૨૦૧૧-૧૨

(3) મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી,હિંદ સ્વરાજ,નવજીવન પ્રકાશન અમદાવાદ-ડિસેમ્બર-૨૦૦૬

ભારતીય નાટ્ય સાહિત્ય-૨

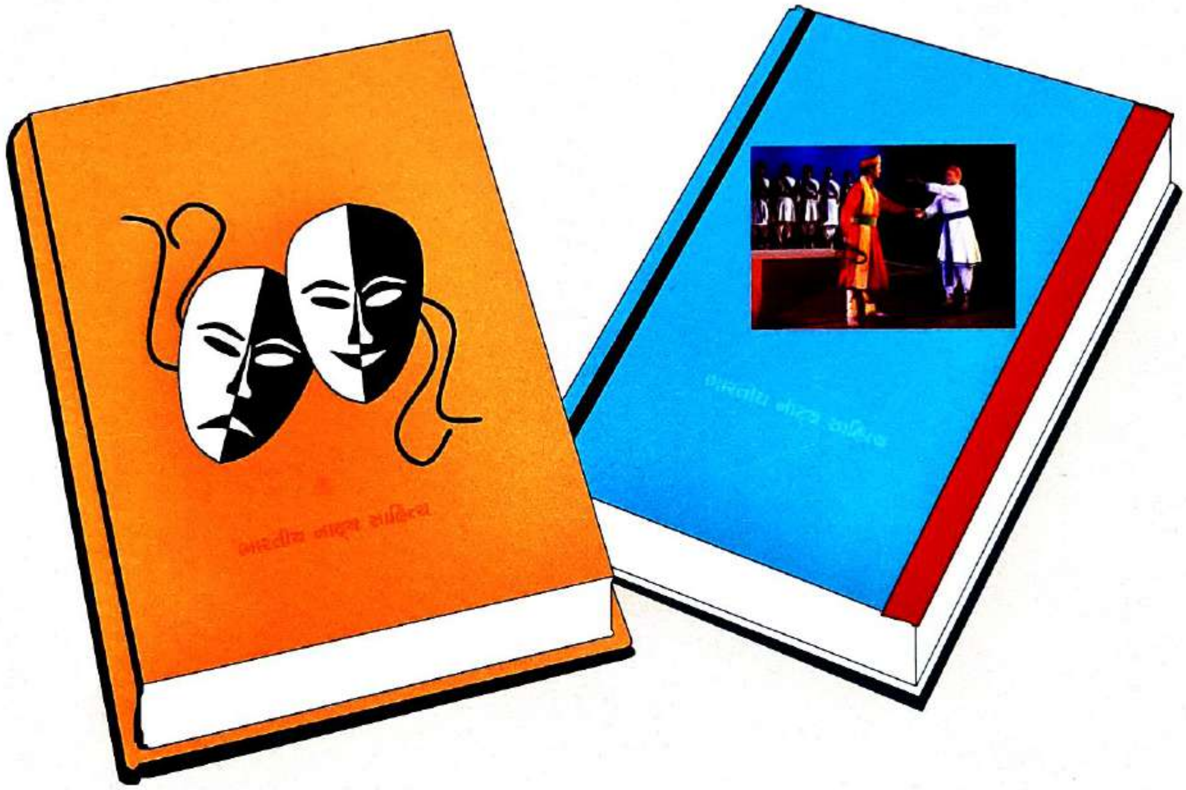

સંપાદકો

પ્રા. વિરેન્દ્રસિંહ એચ. પરમાર — ડૉ. યોગેશ પટેલ

પ્રા. દિલીપસિંહ ટી. પરમાર — ડૉ. મનીષ ચૌધરી

ભારતીય નાટ્ય સાહિત્ય-૨

સંપાદકો

પ્રા.વિરેન્દ્રસિંહ એચ.પરમાર ડૉ.યોગેશ પટેલ

પ્રા.દિલીપસિંહ ટી.પરમાર ડૉ.મનીષ ચૌધરી

પ્રકાશક

ડૉ.જયેશ એન.બારોટ

આચાર્યશ્રી,

શ્રીમતી આર.એમ. પ્રજાપતિ આર્ટ્સ કોલેજ, સતલાસણા,

જિ.મહેસાણા-૩૮૪૩૩૦

Bhartiya Natya Sahitya-2

Edited by : Virendrasinh Parmar, Dilipsinh Parmar,
Yogesh Patel, Manish Chaudhari
2019

ISBN : 978-93-84601-10-2

© પ્રિન્સિપાલ, શ્રીમતી આર.એમ.પ્રજાપતિ આર્ટ્સ કોલેજ, સતલાસણા
© લેખના જે-તે લેખકોના

સંપાદન : ગુજરાતી વિભાગ

પ્રથમ આવૃત્તિ : ૨૦ ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૯

પ્રત : ૧૦૦

પ્રકાશક :
પ્રિન્સિપાલ,
શ્રીમતી આર.એમ. પ્રજાપતિ આર્ટ્સ કોલેજ, સતલાસણા,
જિ.મહેસાણા-૩૮૪૩૩૦

ટાઈપ સેટિંગ : રણજીત રાવત

મુખપૃષ્ઠ સજ્જા અને મુદ્રક :
કોહિનૂર પ્રિન્ટર્સ, સતલાસણા

અનુક્રમણિકા

નાટકમાં કથ્ય, કથન અને અભિવ્યક્તિ	ડૉ. ભરત સોલંકી	૧
શ્રેષ્ઠ મૌલિક પ્રહસન-નાટક : મિથ્યાભિમાન	ડૉ.કિશોરસિંહ એ. પરમાર	૫
'મિથ્યાભિમાન' નાટકના નાયક જીવરામ ભટ્ટ	ડૉ. યોગેશ પટેલ	૧૦
પ્રાચીન ગુજરાતનું નાટ્ય સાહિત્યઃ	પ્રા. ભાવેશ.એમ.ચૌધરી	૧૪
સોલંકીકાલીન નાટકોમાં ભારતીયતાઃ	પ્રા.કલ્પેશ.પી.ચૌધરી	૧૭
સમાજ સુધારાલક્ષી ગુજરાતી નાટકો	પ્રા. ભરત વી. ખેની	૨૦
'લલિતાદુઃખદર્શક' નાટકમાં સામાજિકતા	પ્રા.ડૉ. મીનાકુમારી બી. પટેલ	૨૬
સામાજિક નાટક લેખે 'લલિતાદુઃખદર્શક' એક અભ્યાસ	પ્રા. સવિતા પટેલ	૨૯
રાઈનો પર્વત નાટકમાં સમાજદર્શન	ડૉ. સી. એલ. પંચોલા	૩૩
'રાઈનો પર્વત'માં નિરૂપિત નારી ઉત્કર્ષના ખ્યાલો	ડૉ. પ્રવીણ વાઘેલા	૩૬
સમષ્ટિના શ્રેય માટે વ્યક્તિગત પ્રેયનો ભોગ : 'પુરંદર-પરાજય'	પ્રા. ડૉ. ભગવાન એસ. ચૌધરી	૪૦
સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગના નાટકોમાં પ્રેમ અને વિવાહનાં અનેકવિધ ક્ષેત્રો	ડૉ. ધર્મેન્દ્રસિંહ એમ. વાઘેલા	૪૩
ચં.ચી. મહેતાના નાટકોમાં સ્ત્રી-પાત્રો	ડૉ. મનીષ બી. ચૌધરી	૫૦
ચીનુ મોદીનાં એકાંકીમાં મિથનો વિનિયોગ	ડૉ. બિપિન ચૌધરી	૫૬
'ખુલ્લાં બારણાં' કૃતિ સમીક્ષા	પ્રા. એ.એસ.રાઠવા	૬૧

ISBN NO. 978-93-84601-10-2

ચં.ચી. મહેતાના નાટકોમાં સ્ત્રી-પાત્રો

• ડૉ. મનીષ બી. ચૌધરી
શ્રીમતી આર. એમ. પ્રજાપતિ આર્ટ્સ કૉલેજ,
સતલાસણા

નાટક મનુષ્યને મનુષ્યના સંબંધોને, જીવનને સમજવાનું અત્યંત મૂલ્યવાન સાધન છે. નાટક સમાજ, માનવજીવનનું દર્પણ છે. નાટક સર્વ કળાનું સંગમસ્થાન છે. ગુજરાતીમાં નાટકની પરંપરા જૂની છે. ગુજરાતીમાં ભવાઈની વાત મધ્યકાળમાં ખૂબ ચાલી છે. ભવાઈના વેશોએ ગુજરાતી રંગભૂમિને અનેક રીતે ન્યાલ કરી છે. ભવાઈના વેશોમાં સ્ત્રીજીવનના અનેક પાસાઓનો હળવી તેમજ ગંભીર રીતનો ચિતાર મળે છે. ગુજરાતી નાટકની વિકાસ-પરંપરામાં ભવાઈનો પ્રભાવ 'મિથ્યાભિમાન' થી માંડીને 'હોહોલિકા', 'મેનાગૂર્જરી', 'નવલશા હીરજી' વગેરે નાટકો સુધી વિસ્તરેલી જોવા મળે છે.

ગુજરાતી રંગભૂમિના પ્રથમ તબક્કામાં રણછોડભાઈ ઉદયરામ પાસેથી તો બીજા તબક્કામાં ડાહ્યાભાઈ ધોળશાજીના નાટકો મળે છે. ગુજરાતી રંગભૂમિને માંડવામાંથી બહાર કાઢી પાકા થિયેટરોમાં લઈ જવાનો યશ ડાહ્યાભાઈને ફાળે જાય છે. ડાહ્યાભાઈએ 'અશ્રુમતી', 'વીણાવેલી', 'ઉમાદેવડી' જેવા વીસેક નાટકો આપ્યા છે, જે 'દેશીનાટક કંપની' દ્વારા ભજવાયાં હતાં.

ત્યારબાદ રંગભૂમિને ખીલવવામાં નથુરામ સુંદરજી, મૂળજી આશારામ, વાઘજી આશારામ, ફુલચંદ માસ્તર, પ્રભુલાલ દ્વિવેદી, રસકવિ બ્રહ્મભટ્ટ, મૂળશંકર મૂલાણી, ચાંપશીભાઈ ઉદ્દેશી, ગજેન્દ્રશંકર પંડ્યા જેવા નાટ્યલેખકો તો જયશંકર સુંદરી, બાપુલાલ નાયક, મૂળચંદમામા, અશરફખાન જેવા નાટ્યકલાકારોનો મહત્વનો ફાળો રહ્યો છે.

છેક સુધારાયુગથી માંડીને આજ સુધીનાં દીર્ઘ નાટકોના પ્રવાહોનું સિંહાવલોકન કરતાં સ્પષ્ટ વરતાય છે કે ગુજરાતી રંગભૂમિ સતત સક્રિય રહી છે. આ રંગભૂમિએ ઉત્તમ નાટકો પ્રમાણમાં ઓછા આપ્યાં, પરંતુ અનેક વિશિષ્ટ અને નોંધપાત્ર નાટકો દ્વારા પ્રેક્ષકોનું સતત મનોરંજન અને મનોઘડતર કર્યું છે.

ISBN NO. 978-93-84601-10-2

જગતમાં સ્ત્રી અને પુરુષ એ બંને અલગ જાતિઓ છે. આમ છતાં આ બંને વચ્ચે કોઈકને કોઈક સંબંધ અપેક્ષિત તો છે જ. કોઈ સ્ત્રી અલગ કે એકલી હોઈ શકે તેમ કોઈ પુરુષ અલગ કે એકલો રહી શકે, પણ સંસારના સામાન્ય પ્રવાહમાં સ્ત્રીઓ પુરુષો માટે અને પુરુષો સ્ત્રીઓ માટે હોય એવું વાસ્તવિક વ્યવહારનું ચિત્ર નજર સમક્ષ આવે છે. નાટકો પણ આ બાબતમાં બતાવે છે કે જે નાટકો નટીશૂન્ય હોય એ નાટકોમાં પણ નટનાં ચિત્રમાં તો કોઈકને કોઈક નટી ફરકતી જોવા મળે છે. તે જ રીતે નટીની બાબતમાં પણ આવું જ છે. નાટક કેવળ સ્ત્રીથી કે કેવળ પુરુષથી ઝાઝું ન ચાલી શકે. બંનેના સહયોગે નાટક બંધાય છે અને આગળ વધે છે.

નાટકમાં સ્ત્રી સ્વભાવની ઘણી લાક્ષણિકતાઓ જોવા મળે છે. કોઈ નાટકમાં સ્ત્રી ગણિકા હોય, સ્ત્રી કર્કશા હોય, પ્રેમાળ હોય, ત્યક્તા હોય, પ્રિયતમા હોય, કોઈમાં સતી તો કોઈમાં અસંતુષ્ટ તો કોઈમાં તૃપ્તિની પ્રતિમા, કોઈમાં ડેસ્કિમોના જેવી મુગ્ધ તો કોઈમાં લેડી મેકબેથ જેવી મહત્વાકાંક્ષી, કોઈમાં સીતા જેવી વિનીત, કોઈમાં પૂનમની ભરતી જેવી તોફાની હોય, સ્ત્રીઓમાં આવા અનેકવિધ રૂપો નાટકોમાં પ્રગટ થતાં રહેતાં હોય છે. માતા, ભગિની, પુત્રી, પુત્રવધૂ, સાસુ, નણંદ, દેરાણી, જેઠાણી, સખી, દાદી, નાની, માસી, મામી, કાકી, ભાભી એવા અનેક સંબંધગતરૂપે એ નાટકમાં દેખા દેતી હોય છે. નાટ્યકારનું કામ સ્ત્રીઓમાં આવા જાતભાતનાં રૂપો દ્વારા જીવનનાં રહસ્યનું સત્વ અને સત્યનું દર્શન કરાવવાનું હોય છે.

નાટકની સ્ત્રીપાત્રસૃષ્ટિ સંસારનાં પાત્રો જેટલી જ સંકુલ હોય છે. તેમાં વિવિધ કક્ષાનાં, વિવિધ સ્તરનાં અનેક સ્ત્રીપાત્રો આવતા હોય છે. કેટલાક સ્ત્રીપાત્રો રંગભૂમિ પર સીધા આવે છે, તો કેટલાક સૂચિત પણ રહે છે. કેટલાક ગૌણ હોય છે તો કેટલાક મુખ્ય કેટલાક નેપથ્યમાં રહીને રંગમંચ પર પોતાનો પ્રભાવ પાથરતાં હોય છે. ગુજરાતમાં નાટ્યપ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ ત્યારથી આજ સુધી સામાજિક, ઐતિહાસિક, પૌરાણિક એમ વિવિધ પ્રકારનાં નાટકો મળતાં રહ્યાં છે. જેમકે સીતા, દ્રૌપદી, દમયંતી, અનસૂયા વગેરે જેવાં સ્ત્રીપાત્રો તેમના સતીત્વના પ્રભાવે સમાજ પર છવાઈ ગયેલાં જોવા મળે છે. તો વળી ઐતિહાસિક નાટકોમાંના રાણી રૂપમતી, મીનળદેવી, રાણકદેવી, ધ્રુવસ્વામિની દેવી જેવાં જાજરમાન વ્યક્તિત્વ ધરાવતાં સ્ત્રીપાત્રો મળી રહે છે.

સ્વાતંત્ર્યોત્તર નાટ્યસાહિત્યનાં સ્ત્રીપાત્રોનું સંસ્કૃત, પાશ્ચાત્ય અને ભવાઈ – આ ત્રણેય શૈલીનાં સંમિશ્રિત વિનિયોગ દ્વારા સર્જન કરવામાં આવ્યું છે. સ્વાતંત્ર્યોત્તર નાટ્યસાહિત્યનાં

ISBN NO. 978-93-84601-1

અનુકરણો સવિશેષ થયાં છે. અને તેનાં અનુકરણો દ્વારા મળતાં નાટકોમાંના નારીપાત્રોનાં ક્રિયાઓ-વિચારો કરતાં તેમના મનમાં ચાલતી પ્રવૃત્તિઓ, વિચારો, લાગણીઓ, સંવેદનોને કરવામાં આવ્યાં છે. સ્ત્રીપાત્રોના બાહ્ય જગત કરતાં આંતર - મનોજગત્‌નો પ્રદેશ ઉઘાડવા તરફનો ઝોક નાટ્યકારોનો સવિશેષ જણાય છે.

ચંદ્રવદન ચીમનલાલ મહેતા એટલે ચં.ચી. મહેતાના ટૂંકા નામથી જાણીતા થયેલા નાટ્યકાર છે. નાટક અને રંગભૂમિ સાથે સક્રિય રીતે જોડાયેલા છે. તેમની પાસેથી પૌરાણિક, ઐતિહાસિક, સામાજિક, ચરિત્રાત્મક નાટકો, રેડિયો રૂપકો, ભવાઈ શૈલીનાં નાટકો એમ ઘણું બધું મળે છે.

એમનાં નાટકોમાં સમાજના વિવિધ વર્ગોનાં પાત્રો આવે છે. એમાં વાસ્તવિક, કાલ્પનિક, ગંભીર, હળવા, દિવ્ય, પાર્થિવ એવાં વિવિધ કોટિનાં નારીપાત્રો જોવા મળે છે.

'પાંજરાપોળ' નાટકમાં કુલ ચાર સ્ત્રીપાત્રો સ્ટેજ પર આવે છે. જેમાં બે શિક્ષિત યુવતીઓ છે. બંને આધુનિક વિચારસરણીમાં માનનારી છે. જ્યારે બે વયોવૃદ્ધ, અશિક્ષિત વિધવાઓ છે. જેઓ આ ઉંમરે પણ સાથીદાર મળી જતાં સમાજની પરવા કર્યા વગર જ્યોતિની 'પાંજરાપોળ'માં રહેવા તૈયાર થઈ જાય છે. લેખક આખરે છાયા જેવી બાળવિધવાને મુક્ત સહચારમાં માનતી કરી દઈને તેમજ એકથી વધુ ધણી હોવા છતાં પોતાના પ્રેમી સાથે મુક્ત સહચારથી વર્તનારી જ્યોતિના પાત્ર દ્વારા પોતાના રૂઢિભંજક વલણનો પરિચય કરાવે છે. સ્નેહસંબંધને લગતું લેબલ લગાડ્યા વિના સ્વીકારવાનું સૂચન અહીં લગ્નજીવનની સમસ્યાનું સમાધાન બનતું હોય એમ લાગે છે. જ્યોતિને પ્રેમળ સાથે લગ્ન કરવાની છૂટ સમાજ આપતો હોત તો કદાચ જ્યોતિને પાંજરાપોળ ઉભી કરવાનો તેમજ એમાં એવી સમસ્યાવાળા વડીલોને રાખવાનો સવાલ જ ઉભો ન થાત. તેઓ પણ આ વયે લગ્ન કરી શકત. ચં.ચી.મહેતાના નાટકોમાં પ્રણય હોય છે, તો સામે લગ્નજીવનની મર્યાદાઓ પણ અચૂક બતાવવામાં આવી છે.

'મેનાપોપટ અથવા હાથીઘોડા' નાટકમાં મુનશીનાં 'છીએ તે જ ઠીક' કે સંસ્કૃત 'ભગવદજ્જુકીયમ'ની માફક આત્માની અદલબદલ થતી નથી, પરંતુ મેનાબાઈનું ડોકું હાથીભાઈને અને હાથીભાઈનું ડોકું મેનાબાઈને ચોંટાડવાથી ઉભી થતી હાસ્યપ્રેરક પરિસ્થિતિનું તેમાં નિરૂપણ છે. ફારસના બંધમાં ભાંડ અને ભવાઈ વચ્ચે ઝૂલતા 'મેનાપોપટ અથવા હાથીઘોડા' એ નાટકમાં પણ

ISBN NO. 978-93-84601-10-2

લેખકે લગ્નની ઠેકડી ઉડાડી છે. જુવાન લોહી, જુનવાણી મા બાપ, લગ્નસંસ્થા, દાક્તરનો વાઢકાપનો ધંધો – એ બધા જ ઉપર થતી શસ્ત્રક્રિયાની અહીં વાત કરવામાં આવી છે.

પૈસાના લાલચુ માતાપિતા ચાર ચાર પત્નીઓની હત્યા કરી ચૂકેલ, મોટી વયના પુરુષ સાથે પરણાવવામાં નાનમ અનુભવતાં નથી. પોતાના સ્વાર્થ કાજે લાકડે માંકડું વળગાડી પરિતૃપ્તિ અનુભવતા મા-બાપ માટે તો કન્યા વિક્રયની પ્રવૃત્તિ સાહજિક જ બની હોય એમ લાગે છે. અહીં પતિ લગ્ન બાદ પત્નીના નામે મોટો વીમો ઉતરાવીને તેને અકાળે યમ દ્વારે પહોંચાડતો હોય છે. હાથીભાઈના લગ્ન મેના સાથે થતાં મેના સમાજભીરુ ન બનીને એક ક્રાંતિકારી નારી થઈને પોતાના પતિને સબક શીખવાડે છે. જેમાં કોકિલા માંકડ તેની સહાય કરે છે. કોકિલા હાથીભાઈની ત્રીજી પત્નીની બહેન થાય છે. આ રીતે મેનાની સહાય કરીને કોકિલા બદલો લઈ શકે છે.

આ નાટકમાં હાથીભાઈની ચાર પત્નીઓનો નિર્દેશ છે. પરંતુ તેમનાં નામ મળતાં નથી. હાથીભાઈને તે દરેક સાથે લગ્ન કર્યા બાદ તે પ્રત્યેકના નામે વીમો ઉતરાવીને તેમને મોતને ઘાટ ઉતારી દીધી હતી. આમ, પુરુષપ્રધાન સમાજમાં સ્ત્રીને મિલકત ગણીને જે દુર્દશા કરવામાં આવતી તેનું તાદ્રશ્ય ચિત્ર આ નાટકમાં આ ચાર પત્નીઓના ઉલ્લેખ દ્વારા ઉચિત રીતે ઉપસાવવામાં આવ્યું છે.

'સોનાવાટકડી' નાટકમાં ગુજરાતની અસ્મિતાનું નિરૂપણ છે. શ્રીમંતો અને સત્તાધીશોના પંજામાંથી રંગભૂમિને મુક્ત કરવી એ ભાવના નાટકના કેન્દ્રમાં છે. નાટકમંડળ અને અભિનેતાઓને લક્ષ્ય કરીને લખાયેલું આ નાટક તખ્તાના પડદા પાછળ ચાલતી લીલાઓનો પર્દાફાશ કરી રંગભૂમિના આશ્રયદાતાઓને ઉઘાડા પાડે છે. રંગભૂમિના ટ્રસ્ટીઓ નટીઓ સાથે વૈભવવિલાસ માણવા તત્પર રહે છે. રંગભૂમિ પ્રેમ કરતાં એમના નટીપ્રેમ પર લેખકે કટાક્ષયુક્ત પ્રહારો કર્યા છે.

આ નાટકમાં રાણક અને સિદ્ધરાજનાં ઐતિહાસિક પાત્રો દ્વારા ગુજરાતની ભૂતકાલીન ફરિયાદો પણ પ્રગટ કરી છે. આ નાટકમાં એ રીતે રાણકદેવીનું પાત્ર અપાર્થિવ દેહે સ્મશાનમાં વિહરતું જોવા મળે છે. નાટકમાં રાણકદેવી વિદ્રોહી હોવા છતાં પોતાનું સ્વપ્ન સાકાર કરવા માટે સોનને પોતાના આત્માની શક્તિનું કેન્દ્ર બનાવે છે. સોન અને રસેન્દુ પરણે કે ન પરણે એમાં આ રાણકદેવીને રસ નથી. પણ એ બંને ધ્યેયને સિદ્ધ કરવા એકબીજાની પડખે રહી કર્તવ્યશીલ બની રહે એવી આકાંક્ષા રાખનાર રાણકદેવીની ગુજરાત પ્રત્યેની પ્રીતિની જ અહીં પ્રતીતિ થાય છે.

ISBN NO. 978-93-84601-10-2

'માઝમરાત' નાટકમાં આજની આપણી ધનકેન્દ્રી સંસ્કૃતિમાં રાચનારી કુટુંબવ્યવસ્થામાં ચાલતા દંભને ખુલ્લો પાડવાનો પ્રયત્ન થયો છે. પૈસાના તોરમાં જુવાન નાયિકા મંદારિકા ગરીબ પ્રેમીને પરણતી જ નથી. મધ્યમ વર્ગની વિષમ પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આપવાનો પણ આ નાટકમાં સારો એવો પ્રયાસ થયો છે. તો વળી મધ્યમ વર્ગના દંભી માનસ પર પ્રહારો પણ થયા છે.

મંદારિકા શેઠ અનુપચંદ ડફોળિયાની એક દીકરી છે. પોતાને મુંબઈ સિવાય બીજે ક્યાંય ન ગમે એવાં તો ઘણાં ઘણાં અપલક્ષણો ધરાવનાર દંભી મંદારિકાને પિતાના પૈસાનો જબરો ઘમંડ છે. કોની આગળ કઈ રીતે વાત કરાય તેના સાનભાન વગરની આ મોટા ઘરની દીકરી કેટલીક વાર તો ભેજા વગરની લાગે છે. પોતાને નાટ્યપ્રવૃત્તિમાં રસ હોવાનો દેખાવ પણ તે સારી રીતે કરી શકે છે. પૈસાની પૂજારણ અને મોજશોખની રસિયણ મંદારિકા શહેર છોડીને ભાવિ પતિ લલિત સાથે ગામ જવા તૈયાર થતી નથી. આમ, ધનાઢ્ય કુટુંબની મંદારિકાનો પ્રેમ પોકળ જ છે. તેનો ખ્યાલ લેખકે સરસ રીતે કરાવ્યો છે.

સમાજમાં તવંગર અને પ્રતિષ્ઠિત માણસોની હરોળમાં ઉભા રહેવા માટેની આર્થિક સ્થિતિ સારી ન હોય તો પણ ઉછીની સાડીઓ અને ઘરેણાં લાવીને મોટાઈ બતાવવાનો દંભ કરનાર મધ્યમ વર્ગની કુંદાબહેન જેવી સ્ત્રીઓ પણ સમાજમાં જોઈએ એટલી મળે....

તો સામે પક્ષે મધ્યમ કુટુંબની સંધ્યા પેલી પૈસાથી છકી ગયેલી મંદારિકા જેવી બેવકૂફ તો નથી જ. મા-દીકરી વચ્ચે સ્વભાવે ઘણી ભિન્નતા જોવા મળે છે. માનમરતબો જળવાય તે માટે મોટા ઘરના આબરૂદાર માણસો સાથે સબંધ રાખવાની વાત સંધ્યાને ગળે નહીં ઉતરી હોય તેથી પોતાના જીવનસાથી તરીકે સાવ સામાન્ય કુટુંબના સંજયને પસંદ કર્યો. આ સબંધ માતાને રુચિકર ન હોવા છતાં દીકરી પોતાના પ્રણયી સંજયને ત્યજવા તૈયાર નથી.

આ નાટકનાં પાત્રો વિશે કહેવાયું છે કે 'માઝમરાત' નું એક પણ પાત્ર મોટે ભાગે 'વ્યક્તિ' બનતું નથી. પરંતુ વર્ગ બની રહે છે. આ નાટકમાં ફક્ત ત્રણ જ સ્ત્રીપાત્રો છે. જેમાં એક ધનિક કુટુંબનું છે, જ્યારે બાકીનાં બે મધ્યમ કુટુંબનાં છે.

'સતી' નાટકમાં પણ લગ્નની ઠેકડી તો છે જ, આ નાટકમાં સામાજિક ગંભીર સમસ્યા રજૂ કરી છે. પ્રણયત્રિકોણમાં બે સ્ત્રીઓ દુઃખી થતી હોય તો એમાંથી એકને સુખી શા સારુ ન કરવી એવો મુદ્દો નાટ્યકારે નિરૂપણમાં લીધો છે. લગ્નજીવનમાં 'પતિ, પત્ની ઔર વહ' જેવી પરિસ્થિતી સર્જાય

ISBN NO. 978-93-84601-10-2

ત્યારે પત્નીની સ્થિતિ કેવી કફોડી બને છે તેનો ચિતાર અહીં સત્યવતીના પાત્ર દ્વારા લેખકે આપ્યો છે.

'હોહોલિકા' નાટક ભવાઈ શૈલીમાં લખાયેલ છે. આ નાટકમાં ચંદન અને તનમન બે સ્ત્રીપાત્રો છે. જ્યારે રંગલીના પાત્રનો ઉલ્લેખ સૂચિત પાત્ર તરીકે આવે છે.

સમાજમાં નિરાધાર સ્ત્રીઓના નામે કેટલાય ફંડફાળા ઉઘરાવવામાં આવતા હોય છે. અહીં પણ 'હોહોલિકા'નો વેશ ભજવવાના ટાણે એક પુરુષ માઈક પર જાહેરાત કરે છે. આમ, નિરાધાર સ્ત્રીઓના નામે કેટલાક પુરુષો પૈસા કમાવવાની લાલચ રાખતા હોય છે. તેનો નિર્દેશ પણ લેખકે એ પ્રકારની જાહેરાત દ્વારા કર્યો છે.

ચં.ચી. મહેતાના દીર્ઘ નાટકોના નારીપાત્રોમાં મુખ્ય-ગૌણ સૂચિતપાત્રોનો સમાવેશ થયેલો છે. એ નારીવિશ્વમાં સાચી પ્રેમિકાઓ છે, દંભી પ્રેમિકાઓ છે. બાળવિધવા યુવતીઓ અને પ્રૌઢાઓ છે, બેવફા પત્નીઓ છે. તો વળી પતિભક્ત સન્નારીઓ છે, અભણ કુંવારીકાઓ છે. સમાજમાં માનમોભો મેળવવાની ઝંખનાવાળા નારીપાત્રોય છે. પુરૂષોને બેવકૂફ બનાવી પૈસા પડાવવાનો ધંધો કરનાર નારીપાત્રો પણ છે. તો નટખટ લાવણ્યવતી યુવતીઓ પણ છે. સમાજનાં કુરિવાજોનો ભોગ બન્યા પછી છડેચોક બેફામ વર્તનારાં નારીપાત્રોય છે.

<u>સંદર્ભ-ગ્રંથ :-</u>

૧. ચંદ્રવદન મહેતા સમગ્ર નાટ્યકૃતિઓ – ત્રિઅંકી   સંપાદક- સુરેશ દલાલ

૨. 'ચં.ચી. મહેતા – મોહનભાઈ પટેલ

૩. 'પાંજરાપોળ' – ચંદ્રવદન મહેતા

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ચેર, હેમ.ઉ.ગુ. યુનિ. પાટણ આયોજિત
એક દિવસીય રાષ્ટ્રીય સેમિનારમાં રજૂ થયેલ પેપર / લેખનો સંગ્રહ

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની વિચારધારા

• સંપાદક •

ડૉ. જયેશ એન. બારોટ

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ચેર, હેમ.ઉ.ગુ. યુનિ. પાટણ આયોજિત
એક દિવસીય રાષ્ટ્રીય સેમિનારમાં રજૂ થયેલ પેપર / લેખનો સંગ્રહ

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની વિચારધારા

• સંપાદક •

ડૉ. જયેશ એન. બારોટ

ચેર પર્સન,

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ચેર, હેમ.ઉ.ગુ. યુનિ., પાટણ

પ્રિન્સીપાલ, શ્રીમતી આર.એમ. પ્રજાપતિ આર્ટ્સ કોલેજ, સતલાસણા

• પરામર્શકો •

ડૉ. લલિતભાઈ એસ. પટેલ

ડૉ. ડી.બી. રાઠવા

ડૉ. સ્મિતા વ્યાસ

ડૉ. કે.એસ. જાદવ

• પ્રકાશક •

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ચેર,

હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી,

રાજમહેલ રોડ, પાટણ – ૩૮૪૨૬૫

ગુજરાત

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની વિચારધારા

Dr. Babasaheb Ambedkar ni Vichardhara

© ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ચેર,

હેમ.ઉ.ગુ.યુનિ., પાટણ

સંપાદક : ડૉ. જયેશ એન. બારોટ

ચેર પર્સન, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ચેર,

હેમ.ઉ.ગુ. યુનિ., પાટણ

પ્રકાશન : ૧૪ એપ્રિલ, ૨૦૧૮ (ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર જયંતિ)

આવૃત્તિ : પ્રથમ

ISBN : 978-93-84601-04-1

પ્રત : ૫૦૦

મુદ્રક : પ્રચાર પ્રિન્ટોરીયમ, વિસનગર

પ્રકાશક : ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ચેર, હેમ.ઉ.ગુ. યુનિ., પાટણ

રાજમહેલ રોડ, પાટણ - ૩૮૪૨૬૫

ગુજરાત

અનુક્રમણિકા

ક્રમ	વિષય	નંબર
1	Gender Injustice: The Ugly Face of The Scociety Dr. Smita B. Vyas	8
2.	Babasaheb Bhimrao Ambedkar A Versatile Personality Dr. Jayesh N. Barot	11
3.	"Social Ideology of Dr. B.R Ambedkar" Dr. Bharatbhai M. Patel	17
4.	Revisiting Ambedkar His Conversion To Buddhism Mr. Dhaval Kumar Makwana	25
5.	Dr. Ambedkar's Vision For Women Empowerment Prof. Babubhai Jesangbhai Chaudhari	36
6.	"Dr. Babasaheb Ambedkar's Efforts For Women powerment; With Special Reference to Maternity Benefits To Indian Women" Dr K.K.Patel & Dr Kinjal Jani	44
7.	Social Justice in India: Ambedkar's contribution Dr.Ashok B.Purohit	50
8.	Women Rights In The Context of Human Rights Dr. Hardikkumar A. Patel	58
9.	Constitutional Provisions for Empowerment of Women Dr. Hemant K. Patel	62
10.	Constitutional Perspective and Dr. Ambedkar Dr. Kinna Chadokia	68
11.	Parliamentary Democracy and Dr. Ambedkar Dr. Nitin Vyas	74
12.	Different Facets of Human Rights Violation in India and the Constitutional Remedies as seen in the Indian Constitution Mr. Salu D' Souzaa	78
13.	Dr.B.R. Ambedkar's Ideas on Social Justice Dr. Vinodkumar K. Satyapal	89

29 મહિલા સશક્તિકરણ અને ડૉ. આંબેડકરની વિચારધારા
રવિન્દ્રકુમાર પી. બારોટ 174
30 નારી સશક્તિકરણ અંગે ડૉ. આંબેડકરના વિચારો
પ્રા. પ્રવીણકુમાર રાઠોડ 178
31 મહિલા સશક્તિકરણ અને ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર
પ્રો. વિઠ્ઠલભાઈ કે. વણકર 183
32 બાબાસાહેબ આંબેડકર અને સામાજિક ન્યાય
જગદીશ એમ. દેસાઈ 190
33 ડૉ.આંબેડકર માનવ સમાજના ઉચ્ચવૈચારિક મહાપુરુષ
ડૉ. વિષ્ણુભાઈ આર. વણકર 198
34 ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકરનું સામાજિક પ્રદાન
હિરેન જે. બારોટ 204
35 ડૉ. આંબેડકર અને પ્રવર્તમાન દલિત સમાજ
પરેશકુમાર એ. શ્રીમાળી 209
36 બંધારણીય જોગવાઈઓ અને માનવ અધિકારો
પ્રો. નટવરલાલ એમ. પટેલ, ડૉ. સુધીરભાઈ એન. પટેલ 213
37 ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની જીવનયાત્રા
ડૉ. ટી.જી. ગાયકવાડ 220
38 ડૉ. બાબાસાહેબ આંબડકર અને વર્તમાન જ્ઞાતિ વ્યવસ્થા
ડૉ. દીપીકાબેન કે.રોહિત 225
39 ડૉ. બી.આર.આંબેડકરનો દલિતોત્કર્ષ પુરૂષાર્થ... સામાજીક ન્યાયના સંદર્ભે
પ્રો. અશ્વિન જે. ચૌધરી 229
40 ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર અને સ્ત્રી સશક્તિકરણ
મીના હિરવાણીયા 234
41 ભારતનું બંધારણ અને માનવ અધિકારો
રીનાબેન જે. લિમ્બાચીયા 241
42 "બાબાસાહેબ આંબેડકર અને પુના કરાર એક અધ્યયન" 245
સેનમા કૌશિકકુમાર જે.
43 સામાજિક ન્યાય અને ડૉ. આંબેડકર
હિના જે. રાવલ 253

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર અને વર્તમાન જ્ઞાતિ વ્યવસ્થા

ડૉ. દીપીકાબેન કે.રોહિત
આર્ટસ કોલેજ, સતલાસણા

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે અનુસૂચિત જાતિઓની અસ્પૃશ્યતા, ગરીબી, નિરક્ષરતા વગેરે સદીઓ જૂની પરિસ્થિતિમાં સુધારણા કરવા માટે આપેલો કિંમતી ફાળો ભારતના ઈતિહાસમાં સુવર્ણ અક્ષરે લખાયો છે. મહાત્મા ગાંધી અને ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે પ્રસ્થાપિત કરેલા લોકશાહી, સ્વાતંત્ર, ઉદારમતવાદી અને માનવતાવાદી મૂલ્યોના પાયા પર આઝાદી બાદ દેશનું સાર્વભૌમ લોકશાહી પ્રજાસત્તાક બંધારણ ઘડવામાં આવ્યું. ભારતીય બંધારણના ઘડવૈયા અને અનન્ય સુધારક એવા ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે બંધારણની જોગવાઈ દ્વારા અસ્પૃશ્યતાના કલંકને દેશવટો આપવાનો ઐતિહાસીક પ્રયત્ન કર્યો. આ જાતિ સમૂહોમાં પ્રવર્તતી દારૂણ ગરીબી, વ્યાપક નિરક્ષતા, નિમ્ન દરજ્જો વંચિતપણું વગેરે સમસ્યાઓ હલ કરવા માટે અને સમાજમાં તેમને ગૌરવપૂર્વક સ્થાન મળે એ માટે ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે બંધારણમાં અનેક જોગવાઈઓ દાખલ કરી.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબડકરે અનુસૂચિત જાતિ સમૂહોના લોકોમાં સામાજીક જાગૃતિ લાવવાની ઝૂબેશ ચલાવવાના અને અસ્પૃશ્યતાને કાનૂન તથા બંધારણ ધ્વારા નાબૂદ કરવાના મતના હતા. તેમણે આ લોકોને સંગઠિત કર્યા. હિન્દુ સમાજમાં અનુસૂચિત જ્ઞાતિઓની પરિસ્થિતીથી ડૉ. આંબેડકર અત્યંત વ્યથિત હતા. અસ્પૃશ્યતા નાબૂદી માટે હિન્દુ ધર્મનો ત્યાગ કરવાનું પગલું ભરવા પણ જણાવ્યું હતું. તેમણે પોતે પોતાના કેટલાક અનુયાયી સાથે ૧૯૫૬ માં હિન્દુ ધર્મનો ત્યાગ કર્યો અને બૌધ્ધ ધર્મ અંગીકાર કર્યો હતો. ડૉ. આંબેડકરે અનુસૂચિત જાતિઓના સંગઠન, સામાજીક જાગૃતિ અને શિક્ષણ, સરકારી નોકરીઓ અને રાજકીય પ્રતિનિધી સંસ્થાઓમાં અનામત બેઠકોની જોગવાઈ દાખલ કરી.

ભારતને આઝાદી મળ્યા બાદ અને સ્વતંત્ર ભારતનું બંધારણ અમલમાં આવ્યા બાદ અનુસૂચિત જ્ઞાતિઓની અસ્પૃશ્યતા, ગરીબી, નિરીક્ષરતા અધિકારોથી વંચિતપણું વગેરે સમસ્યાઓ હલ કરવા માટે અનેકવિધ પ્રયાસો કરવામાં આવ્યા

છે. આ ઉપરાંત તેઓને માટે બેઠકોની વ્યવસ્થા અને તેઓને ઉત્કર્ષ માટેની અનેક યોજનાઓ ભારત સરકારે હાથ ધરી છે.

અસ્પૃશ્યતા નિવારણની બંધારણીય જોગવાઈ

સ્વતંત્ર ભારતના બંધારણમાં અસ્પૃશ્યતાને દૂર કરવા માટે વિશિષ્ટ જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. ૨૬ મી જાન્યુઆરી ૧૯૫૦ ના દિવસે બંધારણ અમલમાં આવતા જ્ઞાતિ વ્યવસ્થાએ તેનો અર્થ - વૈધાનિક પાયે ગુમાવી દીધો. કાયદાની સમક્ષ બધા નાગરિકોની સમાનતાની સાથે જ્ઞાતિને નહિં પણ વ્યક્તિને ભારતીય સમાજના પાયાના એકમ તરીકે ઘોષિત કરવામાં આવી. બંધારણીય જોગવાઈ અનુસાર અસ્પૃશ્યતાનો અંત આણવામાં આવ્યો છે. કોઈ પણ સ્વરૂપની અસ્પૃશ્યતાના આચરણને પ્રતિબંધિત કરવામાં આવ્યું છે. બધાં જ સાર્વજનિક, ધાર્મિક સ્થાનો શિક્ષણ સંસ્થાઓ, દુકાનો, ભોજનાલયો, હોટલો, મનોરંજન સ્થળો, કુવા - તળાવો અને રસ્તાઓ ઉપર નિયંત્રણો દુર કરવાની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે.

- અનુચ્છેદ-૧૭ દ્વારા અસ્પૃશ્યતાની પ્રથાનો અંત આણવામાં આવ્યો છે અને કોઈ પણ સ્વરૂપમાં તેનું આચરણ પ્રતીબંધિત કરવામાં આવ્યું છે.
- અનુચ્છેદ-૨૫ બ દ્વારા હિન્દુઓના સાર્વજનિક ધાર્મિક સ્થાનો બધી જ્ઞાતિઓના માણાસો માટે ખુલ્લા રાખવાની જોગવાઈ કરવામાં આવી.
- અનુચ્છેદ-૨૯ (૨) ધ્વારા સરકારી શિક્ષણ સંસ્થાઓ અને સરકારી મદદ મેળવી શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં અનુસૂચિત જ્ઞાતિઓને પ્રવેશની સવંત્રતા આપવામાં આવી
- અનુચ્છેદ-૩૩૦,૩૩૨,૩૩૪ ધ્વારા અનુસૂચિત જ્ઞાતિઓ માટે સરકારી નોકરીઓમાં તેમજ સંસદગૃહ અને રાજ્ય વિધાનસભાઓમાં અનામત બેઠકોની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે.

અસ્પૃશ્યતાના અપરાધ કાનૂન ૧૯૫૫

બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૫ થી ૧૭ ની ઘોષણાને અમલમાં મુકવા માટે ૧ જૂન ૧૯૯૫ અમલમાં આવેલા અસ્પૃશ્યતા-અપરાધ કાનુન ૧૯૫૫ માં અસ્પૃશ્ય જ્ઞાતિઓની વિવિધ અસમર્થતાઓનું નિવારણ કરવા માટે પ્રબંધ કરવામાં આવ્યો છે. ૧૯૭૬ થી આ કાયદાનું નામ બદલીને તેને પ્રોટેક્શન ઓફ સિવીલ રાઈટસ એક્ટ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

આંબેડકરના' કેટલાક ગ્રંથો કાસ્ટ ઈન (૧૯૧૭)

ડૉ. આંબેડકર કોલંબિયા યુર્નિવસીટીમાં ડૉ. ગોલ્ડેનવીજરની એન્થ્રોપોલોજી સેમિનારમાં ૧૯૬૧ માં જે નિબંધનું વાંચન કર્યું તે નિબંધ ૧૯૧૭ માં પુસ્તકરૂપે પ્રકાશિત થયો. આ ગ્રંથમાં ભારતની જ્ઞાતિઓની ઉત્પત્તિ સંગોત્રિય લગ્નપ્રથા પૂર્વ અલગ અલગ જ્ઞાતિઓમાં હતી. તે પછી મનુએ જ્ઞાતિઓના સંબધ વિશેના કાયદાઓ કર્યા ધર્મના નામે જાતિગત કઠોર નિયમોનું ઘડતર કર્યું. દરેક વ્યક્તિએ પોતાની જ્ઞાતિમાં લગ્ન કરવા જોઈએ. જો આ નિયમનું ઉલ્લંઘન થયા તો મહાપાપ લાગે જ્ઞાતિના નિયમો તોડે તેનો દંડ કરવામાં આવે. આમ જ્ઞાતિ વ્યવસ્થા અંગેની વિસ્તૃત માહિતી ગ્રંથમાં આપી છે.

એનિહિલેશન ઓફ કાસ્ટ :- (૧૯૩૭)

આ પુસ્તકમાં હિન્દુ સમાજની ચાર વર્ણ વ્યવસ્થા બાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શુદ્ર એ એક જાતિના લોકોનું સામાજીક વિભાજન હતું. જેમાંથી જડ વર્ણ વ્યવસ્થા ઉભી થઈને તેમાંથી જ્ઞાતિવાદ ઉભો થયો. આ વર્ણવાદ અને જ્ઞાતિવાદ એકબીજાના પૂરક છે. શુદ્રોને શિક્ષણ મેળવવાનો અધિકાર ન હતો તેથી તે જ્ઞાન પ્રાપ્તિથી દૂર ધકેલાઈ ગયા. તેમને કોઈ આર્થિક સ્વતંત્રતા ન હતી. સમાજનો એ નિમ્ન કક્ષાનો વર્ગ હતો. ડૉ. આંબેડકરે જણાવ્યું કે હિન્દુ સમાજ વ્યવસ્થામાં પરિવર્તન જરૂરી છે. દરેક વ્યક્તિને સમાનતા, સ્વતંત્રતા, ભાતૃભાવનો અધિકાર મળવો જોઈએ. તે માટે સમાજીક ક્રાંતિ અનિવાર્ય છે.

મિ.ગાંધી એન્ડ ધ ઈમેન્સીપેશન ઓફ ધી અનટચેબલ્સ

ડિસેમ્બર ૧૯૪૨ માં આંબેડકરને 'પેસિફિક રિલેશન કમિટી યુ.એસ.એ.માં ભારતમાં અછૂતોની સમસ્યા વિષય ઉપર વ્યાખ્યાન આપવા જવાનું નિમંત્રણ મળ્યુ. પરંતુ બિમારીના કારણે જઈ ન શક્યા. આ વ્યાખ્યાન શ્રી એન. શિવરાજે વાંચન કર્યું. જે ઈ.સ. ૧૯૪૩ માં મિ.ગાંધી અને અછૂતો દ્વારા નામે પ્રકાશિત થયેલ છે. આ ગ્રંથમાં ભારતમાં અસ્પૃશ્યોની જે દયનીય સ્થિતી હતી અને તેમના નામ ઉપર જે અત્યાચારો, અમાનુષી વ્યવહાર થતો હતો તે બાબતો આંતરરાષ્ટ્રીય મંચ પર રજૂ કરેલ છે.

હુ વેર ધી શુદ્રજ

આ તેમનો સંશોધન ગ્રંથ છે. જે મહાત્મા જ્યોતિબા ફૂલેને સાદર અર્પણ

કરેલ છે. આ ગ્રંથમાં શુદ્રોની ઉત્પતિ, તેનો ઈતિહાસ અને અસ્પૃશ્યતા વિશે વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે. ઋગ્વેદના પુરૂષસુક્તમાં જણાવ્યા પ્રમાણે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય વૈશ્ય અને શુદ્ર એમ ચાર વર્ણમાં સમાજ વહેંચાયેલો હતો. વ્યવસ્થા ઈશ્વરકૃત હોવાનું જણાવ્યું છે. શુધ્ધો આર્યોની જાતિમાં સુર્યવંશી હતા. પ્રથમ આર્યજાતિમાં બાહ્મણ, ક્ષત્રિયો ને વૈશ્ય ત્રણ જ વર્ણો હતા. શુદ્રોને ચોથો વર્ણ ક્ષત્રિયનો એક અંશ છે. શુદ્રો અને બ્રાહ્મણો વચ્ચે લડાઈ થઈ તેમાં બ્રાહ્મણોએ શુદ્રોને ઉપનયન જનોઈ આપવાનું બંધ કર્યું. આથી શુદ્રો ચોથો વર્ગ તરીકે સ્થાપિત થયો. ડાં. આંબેડકરનો આ મૌલિક મત છે.

ઘી. અનટચેબલ

આ ગ્રંથમાં આભડછેડની ઉત્પતિનું કારણ દર્શાવ્યું છે. તેમાં બૌધ્ધ ધર્મ સામે બ્રાહ્મણવાદનો સંઘર્ષ થયો. તે મુખ્ય કારણ હતું. તે પૂર્વ આર્યો ભારતમાં આવ્યા ત્યારે ભારતની મૂળ પ્રજાને હરાવી તે દ્રવિડ તેમજ આદિવાસી તરીકે ઓળખાતા. તેમનો એક વર્ગ જે ગંદા વ્યવસાય સાથે જોડાતા તે અછૂત બની ગયા બૌધ્ધ ધર્મ પ્રત્યે બ્રાહ્મણોને ધૃણા હતી. એટલે આ બોધ્ધ ધર્મીઓ જે પછાત થઈ ગયા. તે અછૂત બની ગયા. ગૌ માંસ ખાવાનું ન છૂટતાં એ વર્ગ અછૂત બની ગયો.

બ્રાહ્મણો પણ માંસાહરી હતા. બુધ્ધ પહેલા એ જીવહિંસા પણ કરતા હતા. યજ્ઞમાં પશુબલી ચડાવી તેનો પ્રસાદ ખાતા હતા. બૌદ્ધધર્મ પ્રભાવક થતાં બાહ્મણ ધર્મનું મહત્વ ઘટી જતાં બૌદ્ધધર્મથી ઘણી બાબતો પોતાના ધર્મમાં સ્વીકારી લીધી. ગૌ-માંસ ભક્ષણ બ્રાહ્મણોએ છોડી દીધુ. જે ગરીબ બોધ્ધ ધર્મથી છુટી શક્યું નહીને તે અછૂત બની ગયા. આ સિવાય હિન્દુઓ અને અછૂતો વચ્ચે કોઈ જાતિ ગત ભેદભાવ નથી

ડાં. ડી.આર જાદવ : ડાં. આંબેડકર : વ્યક્તિત્વ અને કૃતિત્વ સમતા સાહિત્ય પ્રકાશન, જયપુર

પ્રા.ડાં.પી.જી : ડાં. બાબાસાહેબ આંબડકરનું જીવનચરિત્ર, જ્યોતિષકાર પ્રકાશક, ગુજરાત રાજય, ગાંધીનગર - ૧૯૯૫

નાનકચંદ રતૂ : ડાં. બી.આર.આંબેડકર 'સમ્યક પ્રકાશન'

ડાં. નાથાલાલ ગોહિલ : ડાં. ભીમરાવ આંબેડકર ભારત રત્ન, હર્ષ પ્રકાશન, અમદાવાદ ૨૦૦૬

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ચેર,
હેમ.ઉ.ગુ. યુનિ. પાટણ આયોજિત
એક દિવસીય રાષ્ટ્રીય સેમિનારમાં રજૂ થયેલ
પેપર / લેખનો સંગ્રહ

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની

સામાજિક વિચારધારા

Social Ideology of Dr. B.R. Ambedkar

• સંપાદક •

ડૉ. જયેશ એન. બારોટ

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની સામાજિક વિચારધારા

Social Ideology of Dr. B.R. Ambedkar

© ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ચેર,
હેમ.ઉ.ગુ.યુનિ., પાટણ

સંપાદક : ડૉ. જયેશ એન. બારોટ
ચેર પર્સન, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ચેર,
હેમ.ઉ.ગુ. યુનિ., પાટણ

પ્રકાશન : ૧૪ એપ્રિલ, ૨૦૧૯ (ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર જયંતિ)

આવૃત્તિ : પ્રથમ

ISBN : 978-93-84601-12-6

પ્રત : ૩૦૦

મુદ્રક : પ્રચાર પ્રિન્ટોરીયમ, વિસનગર

પ્રકાશક : ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ચેર, હેમ.ઉ.ગુ. યુનિ., પાટણ
રાજમહેલ રોડ, પાટણ – ૩૮૪૨૬૫
ગુજરાત

13 The Sexual Harassment of Women at Workplace (Prevention, Prohibition and Redressal) Act, 2013: A Constitutional Overview 75
Mr. Bharat M. Patel

14 "Dr. B.R. Ambedkar, the Leader of Voiceless - A Dream of Casteless Social System unfulfilled, yet the legacy remains" 81
Shrenik Dilipbhai Shah

15 Dr. Ambedkar and Social Justice 87
Dr. Meena D. Agrawal

16 "Dr. Ambedkar's Idea of Constitutionalism" 93
Dr. Hemant K. Patel

17 "Annihilation of Caste: Some Reflections" 99
Dr.Soniya Jaydevbhai Joshi

18 Constitution of India And Social Justice 106
Prof. Sunita R.Chauhan

19 समाज तथा राजनीति का अंबेडकर के प्रति द्रष्टिकोण 112
डॉ. के.एस.जादव

20 क्षत्रिय समाज के विद्यार्थीयों की शैक्षिक स्थिति-एक अभ्यास 117
डॉ. पत्रलेखा ए. बारड, प्रशांतकुमारसिंह असिस्टंट प्रोफेसर

21 ડાં. આંબેડકર અને સામાજિક સંસ્થાઓ 121
ડાં. સંગીતા પટેલ

22 કચડાયેલો વર્ગ અને બાબાસાહેબ આંબેડકરના વિચારો 127
ડૉ. ભાનુભાઈ રોહિત

23 યુગ પુરૂષ ડાં. બી.આર. આંબેડકર 133
વંદનાબેન ત્રિભોવનભાઈ રાઠોડ

24 ડૉ. બાબા સાહેબ આંબેડકર અને સમાજ સુધારણા 140
ડૉ. દીપીકાબેન કે. રોહિત

25 ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરનું સામાજીક પ્રદાન 144
ડૉ. સંગીતા એન. બકોત્રા

समाज तथा राजनीति का अंबेडकर के प्रति द्रष्टिकोण

डॉ. के.एस.जादव
हिन्दी विभाग
श्रीमती आर.एम.प्रजापति आर्टस कोलेज, सतलासणा

भारतीय समाज की परंपरागत व्यवस्था में बदलाव और परिवर्तन बडी तेजी से आया है लेकिन सच्चाई भी यह है की उसके रुपमें भी परिवर्तन नजर आता है। भारतीय समाज के दो वर्गो में विभाजित कर सकते है -आजादी के पहले और आजादी के बाद। समाज व्यवस्था इस देश की नींव है लेकिन पुरानी समाज व्यवस्था और आज की शिक्षित समाज व्यवस्था में परिवर्तन जरुर नजर आता है। समाज के भीतर की बातें और व्यवस्था से समाज छटपटा रहा है। समाज के अनेक प्रकार के सामाजिक रोगों का शिकार हो रहा है। समाज में सामाजिक व्यवस्था से पीडित है। यही पीडित स्थिति भारत आप भी सह रहा है। समाज में जातिवादी व्यवस्था से सबसे ज्यादा पीडित है। भारत की भीतरी समाज व्यवस्था आज अपने बनाये फंदो से छटपटा रहा है।

आजादी के बाद संवैधानिक अधिकारों के कारण कुछ समाज में परिवर्तन और जागृति नजर आती है। संविधान के कारण भारतीय समाज में शिक्षा अऔर राजनिति के क्षेत्र में परिवर्तन दिखाई देता है। आज का समाज बिलकुल नई दिशा की ओर अग्रसर है। शिक्षा ने लोगों के मानस को बदला है इस बात से इन्कार नही किया जाता है। आज शिक्षित समाज दो भागो में विभक्त हो गया है। जातिवादी मानसिकता पढे. लिखे लोगों में ज्यादा है। जातिवाद ज्यो का त्यों सिर्फ स्वरुप बदला है। शिक्षा के क्षेत्र में जुडे लोग आज इतने कट्टर हुए है जिसका अहसास हमें दिन प्रतिदिन होता है। जिस अध्यापक अपने बच्चों को कक्ष में आधुनिक भारत निर्माण की बात करता है वह शिक्षक की मानसिकता में जातिवादी व्यवस्था में कोई परिवर्तन नजर नही आ रहा हैं, यह देश का बडा दुर्भाग्य है। बच्चों को बडे-बडे पाठ और शिक्षा देनेवाले शिक्षक अपनी मानसिकता से गीर गया है। क्या हालात बनाई हैं हमने! अपने स्वार्थ और अपनी महत्वाकांक्षा के लिए अपनी चालाकी का इस्तमाल जाति से जुडे किसी व्यक्ति पर प्रभाव डालने तथा उसको परेशान करने में लगा देते है। ... जाये तो उनका निशाना कही होता है और लक्ष्य कही और होता है।

शिक्षा के प्रति जुडे लोगों को आंत्रेडकर का योगदान हां नही बल्की उनके जीवन से जुडे सच्चाई का पता नही है। ये लोग आंबेडकर को खास जाति का प्रतिनिधि मानकर उनके साथ दुव्यवहार करते है। आंबेडकर आज हमारे बीच न होते हुए भी ऐसे लोग उनके प्रति आज भी बुरा व्यवहार करते है। सच्चाई यह है आंबेडकर को किसी खास जाति का प्रतिनिधि वह शिक्षित लोग मानते है, जिनको पता नही है आंबेडकरने अपने ही घर में बहु बनकर आयी स्त्री के लिए कितनी स्वतंत्र और स्वाधिन जीन्दगी दी है। संविधान के पहले भारतीय समाज में स्त्री की हालत से हम सब लोग अवगत है। संविधान लागुं होने के बाद स्त्री उपभोग्य ही नही बल्कि सहचारीनी भी है। आज की स्त्री शिक्षा, नौकरी और स्वतंत्र बन पाई है, इसका श्रेय आंबेडकर का हिन्दु कोड बिल को जाता है। आंबेडकर ने हिन्दु कोड बिल में बहुत ही बखुबी से सच्चाई के साथ लागुं करने का मन था लेकिन संसद में उनमें संशोधन लाकर पेश किया गया परिणामत: थोडा कमजोर हुआ। वही बिल अगर पुर्णरुपेण लागु किया होता तो समाज व्यवस्था बहुत बेहतर होती, खैर। समज ने की बात यह है कि शिक्षित लोग होते हुए भी आंबेडकर के बारे में अभी पता नही है भला वह कक्ष में जाकर बच्चों को क्या पढायेंगा। संविधान निर्माता के प्रति इतनी सुग अगर शिक्षित लोग मे है तो हम अनपढ लोंगो से क्या अपेक्षा करेगें। जब आंबेडकर का नाम लिया जाता है तब तक एक गिनेचुने शिक्षित वर्ग के भंवर खिच जाते है। हाँ, आंबेडकर के योगदान को जिसने पढा और समजा है वह विशेष तथा गिनेचुने शिक्षित वर्ग आज भी इनको सम्मानित मानते है। संविधान मानवीयता का संवेदनशील दस्तावेज है। मैं मानता हुं कि देश संविधान से चलना चाहिए। आंबेडकर को आज के खास प्रबुद्ध लोगों और मीडिया ने मिलकर सिमित कर दिया है। एक वर्ग का प्रतिनिधि ही बना के रख दिया है, जब बि सच्चाई कुछ और है लेकिन वही सच्चाई आजतक पुर्णरुपेण समाज के लोगों तक पहुची नही है। संवाहक का कार्य करनेवाले देश के लोगों को उनके प्रति न जाने कौन सी नफरत है मेरी समज में नही आ रहा है। पहले हम भारतीय और फिर सब कुछ। पुरानी समाज व्यवस्था का रुप बदला है लेकिल समस्या बहुत तीव्र है। न जाने हमारी इस सोंच हमारे समाज को कहाँ ले जायेगी वह तो वक्त ही बतायेगा। लेकिन सच्चाई बै की सदीयों के बाद श्री शिक्षित

होते हुए हम इस समस्या से छुटकारा नही कर पाये है। मतलब है कि इस व्यवस्था को बुद्धिजीवी, संतो, सामंतो और राज्य चलानेवालों को मंजुर है। किसी ने इस आमानुषिक व्यवस्था के सामने विद्रोह क्यो नही किया ? यह आमानुषिक व्यवस्था किसी को क्यों चुभी नही। ऐसी व्यवस्था चलाने में उनकी मूक सहमती नजर आती है। आज आंबेडकर तो नही है लेकिन उनके पुतले के साथ भी दुव्यवहार होता है। मृत्यु के बाद भी इस महामानव को लोगों की यातना और अपमानों सें मुक्ति नहि मिली है। आंबेडकर के प्रति आजादी के सत्तर साल बाद हमारी सोच में कोई बदवान नजर नही आ रहा है। जीते जी देश की जातिवादी मानसिकताने बचपन से लेकर मृत्यु तक उनको परेशान करने में कसर नही छोडी है लेकिन मृत्युं के बाद भी इनको अपमानीत किया जाता है। हमने अपने स्वार्थ के लिए न जाने कौन सी समाज व्यवस्था बनाई है। इतना पढा लिखा और बौद्धिक व्यक्ति की हमने क्या हालात की है। यही सच्चाई किताबों में मिलती है।

देश के वरिष्ठ पत्रकार पुष्य बाजपेयी का बहुत ही सार्थक लेख में उन्होंने कहा है "आखिर अंबेडकर को प्रधानमंत्री के तौर पर देखने की बात कभी कीसी ने क्यों नही की ? नेहरु की जगह सरदार पटेल प्रधानमंत्री होते तो हालात कुछ और होते। यह सवाल नेहरु या कोंग्रेस से नाराज हर नेता या राजनीतिक दल हंमेशा उठाते रहे है। लेकिन इस सवाल को किसीने कभी नही उठाया कि अगर नेहरु की जगह अंबेडकर प्रधानमंत्री होते तो हालात कुछ और होते। दरअसर अंबेडकर को राजनीतिक तौर पर किसीने कभी मान्यता दी ही नही या तो संविधान निर्माता या फिर दलितों के मसीहा के तौर पर बाबासाहब अंबेडकर को कमोबेश हर राजनीतिक सत्ता ने देश के सामने पेश किया। लेकिन इतिहास को पन्नों को अगर पलटे और आजादी से पहले या तुरंत बाद में या फिर देश को हालातों को लेकर अंबेडकर तब क्या सोच रहे थे और क्यों अंबेडकर को राजनीतिक तौर पर कोई कोशिश हुई नही और मौजुदा वक्त में भी बाबा साहब अंबेडकर का नाम लेकर राजनीतिक सत्ता जिस तरह भावुक हो जाती है लेकिन ये कहने से बचती है कि अंबेडकर प्रधानमंत्री होते तो क्या होता। तो आईए जरा अंबेडकर के लेखन, अंबेडकर के कथन और अंबेडकर के अध्ययन को ही परख ले कि वह उस वक्त देश को लेकर वह क्या सोच रहे थे, जिस दौर में

देखा जा रहा था। संविधान की स्वीकृति के बाद २६ नवंबर १९५०० को हम अंतर्विरोधों के जीवन में प्रवेश करने जा रहे है। राजनीति में हम समानता प्राप्त कर लेंगे। लेकिन सामाजिक-आर्थिक जीवन में असमानता बनी रहेंगी। राजनीति में हम यह सिद्धांत स्वीकार करेंगे कि एक आदमी एक वोट होता है और एक वोट का एक ही मूल्य होता है। अपने सामाजिक और आर्थिक जीवन में अपनी सामाजिक और आर्थिक संरचना के कारण हम यह सिद्धांत नकारते रहेंगे कि एक आदमी का एक ही मूल्य होता है। कबतक हम अर्तविरोधों का ये जीवन बिताते रहेगें। कहाँ तक हम अपने सामाजिक और आर्थिक जीवन में समानता को नकारते रहेंगे ? बहुत दिनों तक हम इसे नकारते रहें तो हम राजनैतिक लोकतंत्र खतरे में डालकर ही रहेंगे। जितना ही जल्दी हो सके हमें इस अंर्तविरोध को दूर करना चाहिए। वरना जो लोग इस असमानता से उत्पीडीत है वे इस सभा द्वारा इतने परिश्रम से बनाये हुए राजनीतिक लोकतंत्र के भवन को ढ्वंस्त कर देगें। यानि कि संविधान के आसरे देश को छोडा नही जा सकता। बल्कि आंबेडकर असमानता के उस सत्य तो उस दोर में ही समझ रहे थे जिस सच से अभी भी राजनैतिक सत्ता आंखे मुंदे रहती है या फिर सत्ता पाने के लिए असमानता का जिक करती है। यानी जो व्यवस्था समानता की होनी चाहिए, वह नही है इस बात की कुलबुलाट अंबेडकर में इस दौर में इतनी ज्यादा थी कि १३ दिसंबर १९४६ को जब नेहरुने संविधान सभा में संविधान के उदेश्यों पर प्रस्ताव पेश किया तब बिना देर किये अंबेडकरने नेहरु के प्रस्ताव का भी विरोध किया। अंबेडकर की राईटिंग और स्पीचीज की पुस्तक माला के खंण्ड १३ के पेज में लिखा है कि अंबेडकर ने कितना तीखा प्रहार नेहरु पर भी किया। उन्होंने कहा -" समाजवादी के रुपमें इनकी जो ख्याती है उसे देखते हुए यह प्रस्ताव निराशाजनक है। मैं आशा करता हूँ, कोई प्रावधान होगा जिससे राज्यसत्ता आर्थिक, सामाजिक और राजनीतिक न्याय को यथार्थ रुप दे सके। उस नजरिये से मैं आशा करता था कि ये प्रस्ताव बहुत ही स्पष्ट शब्दों में सामाजिक आर्थिक न्याय हो। इसके लिए उद्योग -धंधो और भूमि का राष्ट्रीयकरण होगा। जब तक समाजवादी अर्थतंत्र न हो तब तक मै नही समझता कोई भावी सरकार जो सामाजिक न्याय करना चाहती है वह ऐसा कर सकेगी। अंबेडकर उन हालातों को उसी दोर में बता रहे थे जिस दौर में नेहरु सत्ता के लिए

बेचैन थे और उसके बाद से बीते ७० बरस में यही सवाल हर नई राजनैतिक सत्ता पूर्व की सरकारों को लेकर यही सवाल करते सत्ता पाती है फिर आर्थिक समानता तले हालातों में जाती है। ये अलग बात है कि कोंग्रेस हो या बिजेपी दोनों ने खुद को अंबेडकर के सबसे नजदिक खडे होने की कोशिश संसद में बहस के दौरान की। लेकिन दोनों राजनीतिक दलों में से किसी नेता ने यह कहने की हिम्मत नहीं की अगर अंबेडकर प्रधानमंत्री होते तो हालात कुछ और होती। क्योंकि अंबेडकर एक तरफ से भारत की जातीय व्यवस्था में सबसे नीचे पायदान पर खडे होकर देश की व्यवस्था ठीक करने को सोच रहे थे और दूसरा उस दोर में अंबेडकर किसी भी राजनेता से सबसे ज्यादा पढेलिखें व्यक्तियों में से थे। यानि अंबेडकर का अध्ययन और भारत को लेकर उनकी सोच कैसे दलित नेता के तौर पर स्थापना और संविधान निर्माता के तौर पर मान्यता के तहत दबकर रह गई ये किसी ने सोचा ही नही। सत्ता में बैठे राजनैतिक दल ने अंबेडकर मांडल पर चर्चा करना तो दूर अंबेडकर को दलितों की रहनुमाई तले संविधान निर्माता का तमगा देकर ही खत्म करने की कोशिश की।"

अब हम सबको मिलकर सोचना चाहिए कि जिस व्यक्ति अनेक अपमानों को सहकर भी अपने देश के लिए संविधान बनाया। परदेश पढने के लिए गये लेकिन अपनी बुद्धि का इस्तमाल देश के लिए किया। राजनीति में उनके ही पक्ष के कुछ खास लोगोने उसको पराजित करने का प्रयास किया फिर भी इस महामानव स्थितप्रज्ञ होकर तमाम प्रकारकी साजिसों, छलकपट तथा अवहेलना सहकर देश की भलाइ के लिए जो कुछ करना चाहिए था वह किया हमारी और गौरव के साथ किया देश सदैव उनका ऋणी रहेगा।

उम्मीद करता हूँ कि आजाद भारत के लोग आंबेडकर के योगदान को पढकर उनके प्रति अपने सोच को बदलने कोशिश करेंगा। आंबेडकरकी सही सोच समाज तक ले जाने की जिम्मेदारी हम जैसे शिक्षित लोगों की है।

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ચેર, હેમ.ઉ.ગુ. યુનિ. પાટણ આયોજિત
એક દિવસીય રાષ્ટ્રીય સેમિનારમાં રજૂ થયેલ પેપર / લેખનો સંગ્રહ

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની વિચારધારા

• સંપાદક •

ડૉ. જયેશ એન. બારોટ

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની વિચારધારા

Dr. Babasaheb Ambedkar ni Vichardhara

© ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ચેર,
હેમ.ઉ.ગુ.યુનિ., પાટણ

સંપાદક : ડૉ. જયેશ એન. બારોટ
ચેર પર્સન, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ચેર,
હેમ.ઉ.ગુ. યુનિ., પાટણ

પ્રકાશન : ૧૪ એપ્રિલ, ૨૦૧૮ (ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર જયંતિ)

આવૃત્તિ : પ્રથમ

ISBN : 978-93-84601-04-1

પ્રત : ૫૦૦

મુદ્રક : પ્રચાર પ્રિન્ટોરીયમ, વિસનગર

પ્રકાશક : ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ચેર, હેમ.ઉ.ગુ. યુનિ., પાટણ
રાજમહેલ રોડ, પાટણ - ૩૮૪૨૬૫
ગુજરાત

14. History & Development of Human Rights in Indian
Mr. Rathod Yshpalsinh Vijaysinh 93
15. Dr. B.R.Ambedker –A Multidimensional Personality"
Dr. Khushbu M. Swami 100
16 Dr. B. R. Ambedkar ideas on Education with reference toWomen Empowerment
Prof. Nimesh Bhojak & Mrs. Kesha Bhadiyadara 105
17 आधुनिक सभ्यता के वास्तुकार : डॉ. अंबेडकर
प्रि. डॉ. एल.एस पटेल 111
18 डॉ. बाबासाहब आम्बेडकर और सामाजिक न्याय
डॉ.के.एस. जादव 116
19 मानवता के पक्षधर - डॉ. अंबेडकर
डॉ. रीटा एच. पारेख 122
20 "संविधान के निर्माता डो. अम्बेडकर"
डो. भरतकुमार एम. सुथार 127
21 सामाजिक समरसता के आन्दोलक : डो. आंबेडकर
प्रो. संदीप वी. सम्राट 131
22 "मुंशी प्रेमचंद के कथासाहित्य में अंबेडकर के विचार"
डॉ. विनोदचंन्द्र जी. चौधरी 134
23 રાષ્ટ્રીય એકતા અને વિકાસમાં ડૉ. બી.આર. આંબેડકરની ભૂમિકા
ડૉ. લીલાબેન એમ. સ્વામી 139
24 ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર અને વર્તમાન જાતિ વ્યવસ્થા
પ્રો. દેવસિંહ બી. રાઠવા 144
25 "ડૉ. આંબેડકરની વિચારધારમાં માનવતાવાદ"
પ્રો. રમેશભાઈ બી. શ્રીમાળી 152
26 ડૉ. ભીમરાવ આંબેડકર અને સામાજીક ન્યાય
ડૉ. સોનલ પી. જોષી 156
27 સ્ત્રી સશક્તિકરણ વિષે ડૉ. આંબેડકરના વિચારો
પ્રો. રચનાકુમારી એમ. વમા 163
28 ભારતીય મહિલા સ્વાતંત્ર્ય અંગે ડૉ. આંબેડકરના વિચારો
ડૉ. સુરેશભાઈ જી. ગામીત 170

"मुंशी प्रेमचंद के कथासाहित्य में अंबेडकर के विचार"

डॉ. विनोदचन्द्र जी. चौधरी

श्रीमती आर.एम. प्रजापति आर्ट्स कॉलेज, सतलासणा

'भीमराव रामजी अंबेडकर का जन्म १४ अप्रेल १८९१ में गाव 'मह' जिला 'इन्दौर' राज्य 'मध्यप्रदेश' में हुआ था और उनकी मृत्यु ६ दिसम्बर १९५६ में 'दिल्ही में हुई। भारतीय भूमि में कुल ६५ वर्ष की आवरदा में इस महामानव ने कई क्षेत्रो में बदलावो का माहोल बनाने में जमीन तैयार की। उन्होंने देश और विदेश में अभ्यास करते हुए कुल ३२ डिग्रीया प्राप्त की थी, इतना ही नही वे अपने समय के सर्वाधिक बौद्धिक एवम् विचक्षण प्रतिभाओ में से एक थे। उन्होंने भारतीय समाज में दलितो की स्थिति के साथ भारतिय समाज के हर वह वर्ग जो शोषित एवम् पीडित था इसके समर्थन एवम् उसके उद्धार के लिए अपनी कलम चलाई एवम् आंदोलनात्मक कार्य भी किया है। दलितोद्धार के सर्वेसर्वा बने आम्बेडकर ने भारतीय समाज की अनेय समस्याएं जैसे वर्णव्यवस्था, धर्म से जुडी विद्रुपताए एवं अंधविश्वास , स्त्री-पुरुष असमानता, श्रमिको की समस्याए , किसानो की समस्याएं आदि उनके विचारो में एवम् आन्दोलनोके केन्द्र में रहे है। यदि हम गौर से देखे तो जो कार्य 'अम्बेडकर' ने भारत के स्वाधिनता आंदोलनो में एवं जाहिर जीवन क्षेत्र में रहकर किया है बिलकुल वैसा ही एवम् कुछ हद तक मिलता-जुलता कार्य साहित्य क्षेत्र मे रहकर समाज के लिए 'मुंशी प्रेमचंद' ने किया है। 'मुंशी प्रेमचंद ' का जन्म सन १८८० में बनारस (उत्तर प्रदेश) के पास 'लमही' नामक गाँव में हुआ था। 'प्रेमचंद' के समुचे साहित्य में आप पाएँगे 'छूआछूत , जाति-पाँति, वर्ण व्यवस्था, अमीर-गरीब, धार्मिक-भेदभाव, ऊँचनीच, किसान व्यथा, मालिक-नौकर, पूंजिपति-शोषित, जमींदार-मजदूर, स्त्री-और पुरुष, हिन्दु -मुस्लिम ' आदिसे सम्बंधित समस्याओं का विशद एवं विस्तृत वर्णन तथा नग्न निरुपण। हालाँकि प्रेमचंद एवं अम्बेडकर का समय लगभग समान है तो जाहिर है की समकालीन समस्याएं भी दोनों की द्रष्टि में ज्यादा अंतर नही रखती होगी। यहाँ एक वास्तविकता यह है की अम्बेडकर का जन्म एक दलित परिवार में होने के कारण उन्हें तत्कालिन रुढिवादी समाजव्यवस्था की कठिन परिस्थितियों का सामना करना पडा जिसका रंज इस महात्मा को मृत्यु पर्यन्त

रहा। जिन समस्याओं के सामने अम्बेडकर खुलेआम मोर्चों के साथ खड़े उन्हीं समस्याओं को लेकर प्रेमचंद अपने साहित्य के द्वारा जुझते रहे। दोनों महापुरुषों में कई साम्यताएं है, वे केवल किताबी बाते किखने वाले एवं कोरे उपदेशक न थे, वरन खुद व्यवहार में अमल करने वाले कठोर साधक भी थे। प्रेमचंद ने एक तरह से विधवाओं के कल्याण के लिए अपने साहित्य में विधवा पुनःविवाह का आन्दोलन चलाया था, लेकिन जब अपनी प्रथम पत्नी जो की धमंडी एवं कर्कशा थी जब वह रुठकर अपने मायके चली गई तो प्रेमचंद उसे मनाने नही गये। कुछ समय बाद वे बाल विधवा 'शिवरानी देवी 'को अपने घर ले आये। लोकनिंदा या रुढ-समाज की परवाह उन्होंनें नही की। बिलकुल वैसा ही कार्य आंम्बेडकरने किया, रुढ हिन्दू धर्म में असमानता की वजह से सारे हिन्दूओ को समान दरज्जा न मिलने के कारण उससे लडते-लडते आखिरकार उन्होंने बौध्ध धर्म की विचारधारा का अनुकरण किया और आडम्बर ग्रस्त एवम् ब्राह्मण केन्द्रित हिन्दू धर्म की प्रति अपनी अनास्था जाहिर की। हिन्दू धर्म के आचरण का आधार है मनुस्मृति इस मनुस्मृति के पूर्व युग में 'प्राग ऐतिहासिक काल में किसी भी तरह की वर्ण या कोई दूसरे प्रकार की भी मनुष्यो-मनुष्यो के वींच भेद करनेवाली सैद्धातिक या व्यवहारिक किसी भी प्रकार की व्यवस्था नही थी। व्यावसायिक पहेचाने थी और यह पहचान व्यावसायिक परिवर्तनो के साथ परिवर्तीत होती रहती थी। इस पहचान को जन्म के साथ हंमेशा के लिए जोडने का काम बादमें संभवतः मनुस्मृति में ही हुआ। इसके विपरित परिणाम अब आ रहे है। आज हमारा हिन्दु धर्म टूटकर बिखरता हुआ नजर आ रहा है। जिसका प्रारंभ संभवतः आंबेडकर जैसे बौद्धिको के द्वारा होता नजर आता है। क्योंकि व्यावसायिक परिवर्तनों के बावजुद भी केवल निम्न वर्ग में जन्म लेने के कारण उनसे भेद-भाव एवं बारबार अपमानों का सामना करना पड रहा है और यही स्थिति उन्हे मजबूरन धार्मिक विद्रोह करने पर मजबुर करती है।

'मुंशी प्रेमचंद' ने लगभग २५० से ३०० छोटी मोटी कहानियां एवं कुल ग्यारह पुर्ण उपन्यास (सेवासदन, निर्मला, गबन, गोदान, रंगभूमि, कर्मभूमि, प्रेमाश्रम, कायाकल्प, प्रतिज्ञा, आदि) और एक अपूर्ण उपन्यास (मंगलसूत्र) केवल हिंदी जगत को ही नही बल्की सारे भारतीय समाज को दिया है। उनकी कहानियों में पंचपरमेश्वर,

पूस की रात, कफन, सदगति, ईदगाह, नशा, अग्नि-समाधि, मैकू, शतरंज के खिलाडी, मुक्ति मार्ग, सवा सेर गेहूं, घरजमाई, ईत्यादि खुब प्रसिद्ध है। सदगति कहानी के द्वारा प्रेमचंद ने धर्म के नाम पर अबोध, निरीह, एवं भोले भाले गरीब लोगों का किस हद तक शोषण होता है यह कहानी के प्रमुख पात्र 'दुखी चमार' के द्वारा प्रस्तुत किया है। ईतना ही नही शोषण की यह प्रवृति ईस कदर रुढ हो गयी है कि जिसका शोषण हो रहा है वह दुखी भी ईसे अपने कु-कार्य का फल या अपनी ही नियति कहता है पर शोषण करने वाले पंडित घांसीराम के लेशमात्र भी दोषित नहीं मानता। ईसलिए जब पंडिताईन आग लेकर निकली तो वह मानो स्वर्ग का वरदान पा गया। दोनों हाथ जोडकर जमीन पर माथा टेकता हुआ बोला -पंडिताईन माता मुझसे बडी भूल हुई कि धर में चला आया। चमार की अक्ल ही तो ठहरी। ईतने मुरख न होते तो लात क्यो खाते। पंडिताईन चिमटे से पकडकर आग लायी थी। पांच हाथ की दूरी से घूँघट की आड से दुखी की तरफ आग फेंकी। आग की बडी सी चिगारी दुखी के सिर पर पड गयी। जल्दी से पीछें हटकर सिर के जोंटे देने लगा। उसने मन में कहा यह एक पवित्तर वाह्मन के धर को अपवित्तर करने फल है। भगवान ने कितनी जल्दी फल दे दिया। इसी से तो संसार पंडितो से डरता है। और सबके रुपयें मारे जाते है। ब्राह्मन के रुपयें भला कोई मार तो ले घर का सत्यानाश हो जाय, पाँव गल गल कर गिरने लगे । प्रेमचंद की एक और कहानी जिसमे सामाजिक विषमता का चित्रण हुआ है वह है "ठाकुर का कूआँ" इस कहानी में स्वतंत्रतापूर्व के हिन्दी प्रदेशों के गाँवो में व्याप्त जातिगत भेदभाव और अस्पृश्यता को व्यक्त करती है साथ ही स्त्री शोषण की और संकेत भी करती है। पानी भरने आयी ठाकुर ज्ञाति की दो स्त्रीयों के संवाद द्वारा प्रेमचंद ने बताया है की स्त्री किसी भी जाति की हो, तत्कालीन समाजव्यवस्था में वह शोषित है। बीमार जोखु को जब बदबुधार सडा हुआ पानी नहीं भाता तब उसकी पत्नी गंगी किसी तरह ठाकुर और साहू के दो कूए में चोरी छुपे किसी एक के कुए से पानी ले आने की बात करती है। तब जोखु उसे कहता है हाथ-पाँव तुडवा आएगी और कुछ न होगा। बैठ चुपके से। ब्राह्मण देवता आशीर्वाद देंगे, ठाकुर लाठी मारेंगें, साहूजी एक के पांच लेंगे। गरीबो का दर्द कौन समजता है। हम तो मर भी जाते तो कोई दुआर पर जांकने नहीं आता, कंधा देना तो बडी बात है। ऐसे

लोग कुए से पानी भरने देंगे। प्रेमचंद की कफन कहानी हिन्दी साहित्य की भी बहुचर्चित कहानी है । मानव जीवन का मूल सत्य भुख है और वह सबसे शक्तिशाली है। गंभीर से गंभीर माहोल में भी वह अपने वजुद को जाहिर करता है। ईतना ही नही भुख जीवन का सबसे बडा यथार्थ है जो मानव द्वारा अब तक अर्जित सभी मूल्यों को खा जाने में समर्थ है। यह लेखक ने इस कहानी के द्वारा प्रस्तुत किया है। 'घीसा' और 'माधव' दोनों पिता-पुत्र है और 'बुधिया' माधव की पत्नी जो प्रसव की वेदना से तडपकर दम तोड देती है। दोनों इस के मरने के बाद इसके कफन के लिए रुपये जुता है। उस दिन कफन की किंमत से अधिक रुपये उनके पास आ जाने से वे दोनो जीवन भर मास-मदिरा के भुखे उस तरफ चले जाते है और मोज करते है, तृप्त होते है, दोनों मरने वाली 'बुधिया' को आशीर्वाद देते है। 'घिसु' खडा हो गया और जैसे उल्लास की लहरो में तैरता हआ बोला। "हाँ बेटा वैकुठमें जाएगी। किसी को सताया नहीं, किसी को दबाया नहीं। मरते मरते हमारी सबसे बडी लालसा पूरी कर गई। वह न वैकुठ में जाएंगी तो क्या ए मोटे-मोटे लोग जाएँगे, जो गरीबोको दोनो हाथो से लुटते है और अपने पाप को धोने के लिए गंगा में नहाते है और मंदिरो में जल चढाते है।" ३

'अम्बेडकर' के विचारों को प्रेमचंद के उपन्यासों में हम विस्तार से देख सकते है। वर्ग-भेद, वर्ण-भेद, स्त्री शोषण, कृषक दशा, मजदुर एवं श्रमिको से जुडी समस्याएं हम उनके रंगभूमि, कर्मभूमि , निर्मला, गोदान आदि उपन्यासो में अत्यंत गहनता एवं विस्तारपूर्वक दिखाई देता है। सन १९३२ में प्रकाशित कर्मभुमि उपन्यास प्रेमचंद की प्रोठतम् रचना है । इसके कथानक में राजनितिक आंदोलनों के साथ साथ अछुतोंद्वार जमीदार -किसान समस्या, सुदखोरी, दलित एवं मजदूर समस्या आदि समकालिन प्रश्न उपन्यास में उभरकर आए है। उपन्यास में प्रो .शांतिकुमार के शब्दो में गर्मी बढ जाती है तो तुरंत ही आँधी आती है। मानवता हंमेशां कुचली नही जा सकती। समता जीवन का तत्त्व है। यही एक दशा है जो समाज को स्थिर रख सकती है। थोडे से धनवानों को हरगिज यह अधिकार नहीं है कि वे जनता की ईश्वरदत वायु और प्रकाश का अपहरण करे। यह विशाल जन समूह उसी अनधिकार,, उसी अन्याय का रोषमय रुदन है। अगर धनवानो की आँखे अब भी नहीं खुलती ;

तो उन्हे पछताना पहेगा ।यह जागृति का युग है । जागृति-अन्याय को सहन कर नही सकती । जगे हुए आदमी के घर में चोर और डाकु की गति नहीं ।" ४ ईतना ही नही अछुतोद्वार में प्रेमचंद के विचार "प्रोफेसर शांतिकुमार और सुखदा अछुतो को मंदिर प्रवेश का अधिकार अहिंसक आन्दोलन द्वारा दिलाने में समर्थ होते है । वे अछुतो को अधिक समय तक पददलित बनाए रखना नहीं चाहते, वरन उन्हे उठने और उद्धार के लिए लडने की प्रेरणा देते है ।" ५ वस्तुत : उचित समस्या प्रतिपादन ही कर्मभूमि उपन्यास सी विशेषता रही है । प्रेमचंद ने कथा की धारा को इस प्रकार रखा है कि सभी मुख्य प्रश्न उसमे आ जाते है । जैसै मंदिरो में अछूतो का प्रवेश, महंत का धार्मिक पाखंड, राजनीतिक जागृति, सरकारी दमन आदि समस्याएं उपन्यास की कथा में बखुबी आयी है । इन विचारो में 'प्रतिज्ञा' उपन्यास भी एक महत्त्वपुर्ण कथा मानी जाती है , जिसका प्रकाशन सन १९०६-६ में हुआ था । इस उपन्यास में प्रेमचंद ने खासकर विधवाओं और अछूतों की समस्याओं को लिया है । तथा इन सामाजिक प्रश्नो पर विचार करते हुए एक सुधारवादी जमीदार, किसान आदि में अपने वर्ग की साधारण विशेषताओं का आरोप रहता है । आधुनिक व्यक्ति -चित्रण प्रणाली से वह दूर है । केवल कुछ पात्रों में स्वतंत्र विशेषताओं का चित्रण किया गया है , वह भी परिस्थितिओं के गहरे घात-प्रतिघात की भूमिका पर नही । ६ संक्षेप में यद कहना अनुचित न होगा की प्रेमचंद के कथा साहित्य में अम्बेडकर सी विचारधारा के सारे बिंदुओं को हम देख सकते है । अम्बेडकर की तरह ही मुंशी प्रेमचंद जीवनपर्यन्त सामाजिक समस्याओं से जुझते रहे है, दोनों महापुरुषों का लक्ष एक जैसा था केवल सामाजिक समस्याओं से जुझनेकी पद्धतियाँ अलग थी ।

संन्दर्भ सुची :

(१) सदगति (कहानी मुशी प्रेमचंद) कथा-कुसुम , संपा. भरत पटेल पृ- २६
(२) ठाकुर का कुआँ (कहानी मुंशी प्रेमचंद) कथा यात्रा . संपा. आलोक गुप्ता पृ -११
(३) कफ़न (कहानी मुंशी प्रेमचंद) कथा द्वादशी . संपा . विनीत गोस्वामी और अन्य - पृ-३०
(४) कर्मभूमि, मुशी प्रेमचंद पृ ३३२
(५) प्रेमचंद और उनकी कर्मभूमि, शांतिस्वरुप गुप्त पृ १२३
(६) प्रेमचंद एक साहित्यिक विवेचन, नन्द दुलारे वाजपेयी , पृ १८

ભારતીય નાટ્ય સાહિત્ય-૧

સંપાદકો

ડૉ.મંજુલાબેન એ.પટેલ

ડૉ.બી.કે.પ્રજાપતિ ડૉ.રમેશ એસ.પ્રજાપતિ

ડૉ. શૈલેષ કે.જોષી ડૉ.ભારતી એ. પટેલ

Scanned with CamScanner

Bhartiya Natya-Sahitya-1

Edited by : Dr.Manjulaben A. Patel,
Dr. B. K. Prajapati, Dr. Ramesh S. Prajapati
Dr. Shailesh K. Joshi, Dr. Barti A. Patel
2019

ISBN : 978-93-84601-10-2

© પ્રિન્સિપાલ, શ્રીમતી આર.એમ.પ્રજાપતિ આર્ટ્સ કોલેજ,સતલાસણા
©લેખના જે-તે લેખકોના

સંપાદન : સંસ્કૃત વિભાગ

પ્રથમ આવૃત્તિ : ૨૦ ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૯

પ્રત : ૧૦૦

પ્રકાશક :
પ્રિન્સિપાલ,
શ્રીમતી આર.એમ. પ્રજાપતિ આર્ટ્સ કોલેજ, સતલાસણા,
જિ.મહેસાણા-૩૮૪૩૩૦

ટાઈપ સેટિંગ : રણજીત રાવત

મુખપૃષ્ઠ સજ્જા અને મુદ્રક :
કોહિનૂર પ્રિન્ટર્સ, સતલાસણા

Scanned with CamScanner

અનુક્રમણિકા

1	નાટ્ય વિભાવના અને સાંસ્કૃતિક અગત્યતા	ડૉ.મૃગેશભાઈ એમ. નાયક	1
2	નાટ્ય સાહિત્યની ઉત્પત્તિ	ડૉ.મયુરચંદ્ર રાજગોર	6
3	**महाकवि भास और कालिदास के रूपको मे वर्ण व्यवस्था**	**डॉ. जसवंत के. प्रजापति**	10
4	મધ્યમવ્યાયોગ – સંસ્કૃત રૂપક	ડૉ. મંજુલાબેન એ. પટેલ	18
5	મૃચ્છકટિકમાં સમાજદર્શન	ડૉ.ભગવાનભાઈ કે. પ્રજાપતિ	22
6	ઉત્તરરામચરિતના આદર્શ રામ	ડૉ.રમેશ એસ. પ્રજાપતિ	27
7	સંસ્કૃત રૂપકોમાં ગણિકા	ડૉ.શૈલેષ કે. જોષી	32
8	સંસ્કૃત નાટકોમાં વિદૂષક	ડૉ.ભારતી એ. પટેલ	38
9	વિક્રમોવર્શીયમ્‌માં (ચોથા અંકમાં) પ્રકૃતિ નિરૂપણ	ડૉ.રાકેશકુમાર એન. જોષી	43
10	***हिन्दी नाटको मे भारतीयता***	**डॉ. विनोदचंद जी चौधरी**	48
11	દ્રૌપદીસ્વયંવર એક અધ્યયન	ડૉ.રીટા એચ. પારેખ	53
12	કૃષ્ણમિશ્ર રચિત 'પ્રબોધચંદ્રોદય' ની સમીક્ષા	ડૉ.અર્પિતાબેન જી. પટેલ	61
13	અભિજ્ઞાન શાકુન્તલમાં સમાજ દર્શન	ડૉ.ભરતભાઈ એમ. પટેલ	66
14	સંસ્કૃત નાટકની ઉત્પત્તિ અને વિકાસ અંગેના પરંપરાગત મતો	મેઘનાબેન જે. મોદી	71
15	**स्त्री अभिनय का संघर्ष (पारसी रंगमंच एवं नुक्कड नाटको के संदर्भ मे)**	**डॉ समीर प्रजापति**	76
16	ઉત્તરરામચતિમ્ નાટકમાં કરુણરસ	પ્રજાપતિ મુકેશકુમાર આર.	86
17	પ્રતિમા નાટક અને ઉત્તરરામચરિત નાટકમાં સીતાનું પાત્ર	પ્રજાપતિ રોશનીબેન દશરથભાઈ	91
18	પાશ્ચાત્ય કાવ્યશાસ્ત્રમાં ટ્રેજેડી અને કોમેડીની વિભાવના	ડૉ.વૈશાલી જે. પટેલ	99
19	ભાસનાં નાટકોમાં સમાજ જીવન	પ્રો.કમલેશકુમાર ડી. પટેલ	107

Scanned with CamScanner

મૃચ્છકટિકમાં સમાજદર્શન

ડો. ભગવાનભાઈ કે. પ્રજાપતિ

આર્ટ્સ કોલેજ, સતલાસણા

કવિએ હંમેશા ક્રાન્તદષ્ટિ હોય છે. તે પોતાની કોઈપણ કૃતિની રચના કરે છે તો સૌપ્રથમ તેમના કેન્દ્રમાં સમાજ (જનસમુદાય) હોય છે. કોઈપણ કૃતિનો ઉદ્દેશ્ય ઉપદેશ પ્રધાન હોય છે. તે સમાજને કેન્દ્રમાં રાખે છે. સમાજથી પર થઈ શકતો નથી. આમાં પણ શુદ્રકેએ સમાજનું દર્શન કરાવ્યું છે. મૃચ્છકટિકમાં આવતા પ્રસંગો, વાર્તાલાપો, પાત્ર, નિરૂપણ વગેરેમાં શુદ્રકના સમયનું સમાજનું પ્રતિબિંબ ઝીલાયેલું છે. મૃચ્છકટિક એ આધુનિક સમાજ માટે અરીસા સમાન છે. આમ તો આ નાટકની કથાવસ્તુ એ શુદ્રકના સમાજને દર્શાવતું એક ચિત્ર છે પરંતું શુદ્રકે અહીં નાટકના સંદર્ભે પ્રસ્તુત કર્યુ છે.

(૧) સામાજિક સ્થિતિ :

તે સમયનો સમાજ વર્ણવ્યવસ્થા પ્રમાણે વિભાજિત હતો. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શુદ્ર વગેરે જાતિઓ નું નિરૂપણ જોવા મળે છે. તેમાં બ્રાહ્મણને ઉચ્ચ કુળના (શ્રેષ્ઠ) માનવામાં આવતા. બ્રાહ્મણ વ્રત પૂજન, અર્ચન તેમજ બ્રહ્મભોજન કરાવવામાં આવતા. બ્રાહ્મણો વેદ વિદ્યામાં પારંગત હતા. તે સમયના સમાજનો વ્યવસાય વર્ણવ્યવસ્થા પ્રમાણે વિભાજિત નહતો. જેમકે ચારુદત્ત બ્રાહ્મણ હોવા છતાં વેપાર સાથે સંકળાયેલો હતો. શર્વિલક ના પિતા વેદના પારંગત હતા છતાં તે ચોરવિદ્યામાં નિપુણ હતો. એટલે કે જાતિ અને વર્ણ આનું ખાસ મહત્વ નહોતું. ચારુદત અને શર્વિલક બંને એ નિમ્નકોટિની વેશ્યા ઓ સાથે લગ્ન કર્યુ હતું.

રાજકીય બાબતો સાથે નાઈ, મોચી જાતી ના માણસો પોતાના સ્થાન માટે જાગૃત હતા. જેનું ઉદાહરણ વિરક અને ચંદન છે. જેઓ રાજ રક્ષક રાજ રક્ષક સેનાપતિ તરીકે જોડાયા હતા .ઉપરાંત ગોપાલ પુત્ર આર્યક ભરવાડ હોવા છતાં રાજા બની શક્યો. આ ઘટના દ્વારા કવિએ વર્ણ અને વ્યવસાયની સ્વતંત્રતાને સૂચવી છે. અસ્પૃશ્યતા ખાસ ચુસ્ત ન હતી કારણકે કુવાના સ્થાન એવા હતા જેમાં નિમ્ન કોટિના માણસો અને બ્રાહ્મણો એક કૂવામાંથી પાણી ખેંચતા, છતાં સામાજિક ભેદભાવ તો જોવા મળતો. ચારુદત ચાં પાસેથી દાન સ્વીકારતો નહી. ચેટ ચકાર નો દાસ હોવાથી તેને કોઈ સ્વતંત્રતા ન હતી. ચકાર ની હિન વૃત્તિનો ભોગ બનતો.

Scanned with CamScanner

વસંતસેના ના પાત્ર દ્વારા પણ વ્યવસાયને કવિએ ઉત્કૃષ્ટ રીતે રજૂ કર્યો છે. વેશ્યાઓ સમૃદ્ધ તેમજ વૈભવશાળી હતી. સમાજમાં તેમનું સ્થાન નિમ્ન હતું. ધન દ્વારા લોકો તેને ઉપભોગનું સાધન બનાવતા. વેશ્યાઓ પોતાના વ્યવસાય માંથી મુકત થઈ શકતી. જેમ કે વસંતસેના પોતાની માતાને કહે છે કે 'તુ મને વેશ્યા વ્યવસાય કરવા પ્રેરીશ તો મને મરેલી દેખીશ.' આ પરથી વસંતસેનાનું વ્યકિતત્વ સ્પષ્ટ થાય છે. કુલવધૂ પદનું સમાજમાં મહત્વનું સ્થાન હતું. તે વખતે ઘુંઘટ પ્રથા હતી, પતિના મૃત્યુ બાદ સતી પ્રથાનો રિવાજ હતો, તે ધૃતાના અગ્નિ પ્રવેશની તૈયારી પરથી જણાય છે. સમાજમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન પૂજનીય હતુ. શર્વિલક સ્ત્રીઓ વિશે ખરાબ વચનો ઉચ્ચારે છે. વેશ્યાઓ માટે ઘરના ઓરડામાં પ્રવેશ નિષિદ્ધ હતો.

લગ્નપ્રથાઓમાં જાતિનું બંધન જણાતું નથી. સ્ત્રીઓ પવિત્રતા ધર્મ આચરતી. પુરુષો પત્ની સિવાય અન્ય સંબંધો રાખતા એટલે બહુ વિધવા પ્રથા અમલી હતી. સમાજમાં ધાર્મિક વિધિ તેમજ વિવાહનું મહત્વ હતું. પ્રેમલગ્નને પણ સ્થાન હતું. સામાજિક દુષણોમાં જુગાર પ્રથા પ્રચલિત હતી. જુગારીઓનું એક જુથ હતું. જુગારીઓની સમાજમાં દયનીય પરિસ્થિતિ હતી. જુગારથી સમાજમાં પ્રતિષ્ઠાને કોઈ હાનિ ન હતી. તેમાં સમાજની પ્રતિષ્ઠિત વ્યકિતઓ પણ જુગાર રમતી. ચારુદત્ત નિઃસંકોચ જાહેર કરે છે કે પોતે જુગારમાં તમામ ધન (દાગીના) હારી ચુકયો છે.

ચોરીનો વ્યવસાય પણ તે સમજમાં પ્રચલિત હતો. ચોરવિદ્યાનું જ્ઞાન આપવામાં આજતું. ચોરીના આરાધ્ય દેવતા હતા જેમની આરાધના કરવામાં આવતી. ચોરી કરવાની જુદી–જુદી તરકીબો અમલી હતી. જેમાં ચોરોને પોતાના નિયમો પણ હતા. જેમાં સ્ત્રીઓએ પહેરેલા ઘરેણાં, બાળક વગેરેની ચોરી હિનવૃત્તિ ગણાતી. વેપાર માટે યુવકો દેશ પરદેશ જતા. માલ ની આયાત–નિકાસ થતી.

આમ તે સમયનો સમાજ અત્યંત વ્યસ્ત જણાતો. મોજ શોખ માટે બજાર, બગીચા, સાર્વવનિક સ્થળો ઉપલબ્ધ હતા. વાહન વ્યવહાર માટે બળદગાડાનો ઉપયોગ થતો. રસ્તા પર પ્રકાશની વ્યવસ્થા નહોતી. મનોરંજન માટે સંગીત, જેમાં (શાસ્ત્રીય સંગીત) ખૂબ જ પ્રચલિત હતું, જુદા જુદા પક્ષીઓ પાળવાનો શોખ લોકો ધરાવતા હતા. આમ સમાજ ખૂબ જ આનંદ કિલ્લોલ કરતો. સર્વધન હિતાય સર્વજન સુખાયની ભાવના તે સમાજમાં હતી. તે શુદ્રકના સમાજ નિરૂપણમાં જોવા મળે છે.

(૨) ધાર્મિક સ્થિતિ :

તે સમયે બૌદ્ધ ધર્મ પ્રચલિત હતો. પરંતુ બ્રાહ્મણ ધર્મનું વર્ચસ્વ હતું. કયાંક નાસ્તિક ચાર્વાકોનો પણ ઉલ્લેખ છે. ચારુદત્ત યજ્ઞ, યજ્ઞ મંડપો, વૈદિક મંત્રોનું ઉચ્ચારણ વગેરેનો ઉલ્લેખ થયેલો છે. વધસ્થાને લઈ

Scanned with CamScanner

જવાતા ચારુદત્ત, પોતાને યજ્ઞ સમયમાં આપવામાં આવતા બલિ સાથે સરખાવે છે. રાજા પાલકને પણ યજ્ઞશાળામાં જ મારી નાખ્યો હતો તેવો ઉલ્લેખ છે. શિવ, વિષ્ણુ, બ્રહ્મા, રવિ, ચંદ્ર, હર, કાર્તિકેય, વગેરે દેવી–દેવાઓને આર્યકની રક્ષા કરો તેવી ચંદનક સ્તુતિ કરે છે. મૂર્તિપૂજા તે સમયે પ્રચલિત હતી. ચારુદત્તે અનેક દેવ–મંદિરો બંધાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે.

બ્રાહ્મણોનો સમાજિક દરજ્જો ઊંચો હતો. તેમને સમાજમાં આદર મળતું, યજ્ઞોપવીત બ્રાહ્મણોનું આભૂષણ મનાતું, શુદ્રો જો વેદમંત્રોનું ગાન કરે તો તે પાપ ગણાતું, તે સમાજ પરલોક અને ઈહલોકને માનતો, લોકો નીતિભાવ બની ચાલતો. ચેટ પરલોક પ્રાપ્ત થશે તેની ચિંતાના કારણે વસંતસેનાને મારવાની ના પાડે છે. પિતૃતપર્ણ વિધિ તે વખતે પ્રચલિત હતી. પુત્રનું ધાર્મિક દૃષ્ટિએ મહત્વ હતું. ચારુદત્ત અંતિમ સમયે પોતાના પુત્રને જોવાની ઈચ્છા વ્યકત કરે છે.

ધાર્મિક શ્રદ્ધાની સાથે સમાજમાં વહેમો–અંધશ્રદ્ધા પણ પ્રચલિત હતા. જ્યોતિષ પર લોકોને વધારે શ્રદ્ધા હતી. જ્યોતિષ પર વિશ્વાસ રાખી આર્યકને જેલમાં રખાયો હતો, શુકન–અપશુકનની માન્યતાઓ પ્રબળ હતી. પુરુષની ડાબી આંખ અને સ્ત્રીની જમણી આંખ ફરકે તો અપશુકન મનાતા. સૂર્યોદય સમયે થતા ગ્રહણને પણ અશુભ મનાતું, અનિષ્ટ દર્શન પણ ખરાબ સંકેતો ધરાવે તેવું મનાતું, તે ઉપરાંત કાગડા કે સર્પને જોવો, પંખીઓનો અવાજ, માથાનું અથડાવવું, પગ લપસી જવો વગેરે અપશુકન મનાતાં. ચાંડળો કે જે નિમ્ન કોટીના ગણાતા તેમના દ્વારા લઈ જવાતો ઈન્દ્રધ્વજ, વિયાતી ગાય, અને ખરતો તારો અપશુકન મનાતા.

આ નાટકમાં નૈતિકતાનું હનન થતું જોવા મળે છે. સારા સાચા માણસને સજાએ મોત અની કપટી, લુચ્ચો, બદમાશ માણસ શકાર સમાજમાં લહેર કરે છે પરંતું 'सत्यमेव जयते' તે ન્યાયે સત્નો જય, એટલે કે આસુરિ સંપત્તિ પર દૈવી શકિતનો વિજય દર્શાવ્યો છે. સત્યનું સમાજમાં મહત્વ હતું. નવમાં અંકમાં એક શ્લોક સત્યનું મહત્વ સમજાવે છે કે સત્યથી જ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. સત્ય બોલવાથી પાપાચરણ થતું નથી, સામાન્ય રીતે જોઈએ તો ચારુદત્ત–ગણિકા વસંતસેનાને ચાહે છે પરંતું તે બાબતને છુપાવતો નથી.

(૩) રાજકીય જીવન :

'મૃચ્છકટિક'માં આવતું રાજકીય કથાનક એ ગૌણ કથાવસ્તુ છે. તે સમયે દેશ નાના–નાના ભાગોમાં વિભકત હશે. ઉજ્જયિની પણ એ પ્રકારનું નગર હતું. તેના અંતર્ગત એક નાનું રાજ્ય કૃશાવતી જેને આર્યકે ચારુદત્તને સોપેલું. આ નાના રાજ્યોમાં પરસ્પર આંતરિક સંઘર્ષ ચાલતો. તેનો રાજા પાલક એક દુષ્ટ માનવી હતો. તેને બદલવા માટે લોકોમાં પણ ક્રાંતિ જોવા મળે છે. પ્રજામાં અસંતોષ હતો. રાજા એ સર્વે સર્વા ગણાતો.

Scanned with CamScanner

તેનો આદેશ એ જ કાનૂન ગણાતો. ન્યાયાલયની વ્યવસ્થા હતી પરંતુ તેનો અધિકારી નિયુકત કરવાનું કામ રાજાનું હતું. તે માત્ર ગુનો નક્કી કરે સજા રાજા આપતો.

નગર રક્ષા માટે સૈન્યની વ્યવસ્થા હતી, ગુપ્તચરો તમામ બાબતોથી રાજાને વાકેફ કરતા. નગરની રક્ષા માટે કિલ્લાઓ, મોટી ખાઈઓ, મોટા ચાર દરવાજા, ગુલ્મસ્થાન, પોલીસથાણાની વ્યવસ્થા હતી. નગરરક્ષાના અધિકારી તરીકે રાજા પોતાના નજીકના સગાઓની નિયુકિત કરતો જેમ શકાર રાજાનો સાળો હતો.

મૃચ્છકટિકમાં 'ન્યાયાલય દૃશ્ય' આપવામાં આવ્યું છે જે તે સમયની ન્યાય વ્યવસ્થાનું સૂચન કરે છે. ન્યાય વિશે નવમાં અંકમાંથી વિશેષ પ્રાપ્ત થાય છે. ન્યાય માટે ન્યાયાલય રાખવામાં આવતું. ત. સમયે ફરિયાદી – પ્રતિફરિયાદી તરીકે ઓળખવામાં આવતા. ન્યાયાધીશ બન્ને પક્ષોને સાંભળતો, ઉલટ તપાસ કરતો, સાક્ષીઓની પણ નોંધ લેવાતી. ન્યાયાધીશના આદેશથી ગમે તે વ્યકિતને કોર્ટમાં હાજર રહેવું પડતું ખાસ કરીને પ્રત્યક્ષ પુરાવાને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવતું. ગુનાઓ પ્રમાણે સજા ફરમાવામાં આવતી. આમ સમગ્ર નાટકમાં રાજકીય બાબતની બાબતે અશાંતિ જયાય છે.

(૪) આર્થિક સ્થિતિ :

સમગ્ર કથાવસ્તુની વિવેચનાના અંતે એવું જણાય છે કે તે સમયની આર્થિક સ્થિતિ સારી હતી. આર્થિક સમૃદ્ધિ તે સમયનું આગવું લક્ષણ ગણાતું. સમાજ આર્થિક પગભર અને સમૃદ્ધ હતો. જો કે નાટકના પ્રધાન નાટકની સ્થિતિ જોતા દરિદ્રતાથી પીડિત જણાય છે. પરંતુ નાયક એક સમયે ખૂબ જ ------ હતો તે બાબત નિર્વવાદ છે. શ્રીમંતો, તેમના આશ્રિતો, તેમના રાત્રિજીવન, જુગારના અડ્ડાઓ, વેશ્યાલયો, દારૂના પીઠાં, આ તમામ દુષણો આર્થિક સમૃદ્ધિના કારણે આવનારા છે. વસંતસેના જેવી ગણિકા ખૂબ જ સમૃદ્ધ હતી. વેશ્યાલય એ સમાજનો વૈભવ ગણાતો જુગારનો પણ અત્યંત શોખ સમાજમાં પ્રવર્તમાન હતો જે સમાજની સમૃદ્ધિનો સૂચક છે. પૈસાદાર માણસો કૂવા, તળાવ, બગીચા, દેવસ્થાન વગેરે બંધાવતા આમ, ઉજ્જયિની એક સમૃદ્ધ નગરી હતી.

નાટકના વસ્તુમાં શહેર અને ગ્રામ્યજીવનની અસર દેખાય છે તે સમાજ ખેતીપ્રધાન હશે. ડાંગર, જવનો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે. કયારેક દુષ્કાળ પડતો. વ્યાપારનું મહત્વ હતું. વ્યાપાર અર્થે યુવકો પરદેશ જતા, દરિયાઈ માર્ગે વ્યાપાર ચાલતો. નાટકનો નાયક ચારુદત્ત પણ વેપારી હતો. વ્યાપારીઓ નગરના વિકાસ માટે ઉદાર હાથે ધન આપતા. સંગીત જેવી લલિત કળાઓમાં પણ લોકો રસ ધરાવતા. હજામ–મોચીના વ્યવસાયો પણ હતા. સોની ઘરેણા બનાવતા. સોનીઓ ચોરી કર્યા વિના ન રહેતા તેવી માન્યતા પ્રચલિત હતી. વાણિયો

Scanned with CamScanner

ઠગારો ન હોય, સોની ચોર ન હોય, અને ગણિકા ધનની લોભી ન હોય તેવું ક્યારેય ન બને તેવી સમાજમાં એક માન્યા પ્રચલિત હતી.

(૫) શિક્ષણ પ્રથા :

નાટકના પ્રારંભમાં જ કવિ શુદ્રકે ચારેય વેદ, ગણિત, કલા હસ્તશિક્ષાનો અભ્યાસ કર્યો હોવાનું જણાવ્યું છે. ધર્મશાસ્ત્ર, કાયદાશાસ્ત્રનો નિર્દેશ કર્યો છે, જેનો અભ્યાસ ન્યાયાધીશો માટે હતો. મનસ્મૃતિ, સ્મૃતિસાહિત્ય, મહાકાવ્યો, પુરાણો, દર્શનો, ગીતા વગેરેનો શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં સમાવેષ કરવામાં આવેલ હશે. ઉપરાંત ચારેય વિદ્યાનું મહત્વ હતું. શર્વિલક તેમાં નિપુણ હતો. સંગીતશાસ્ત્રનો વિકાસ આમ થયેલ હતો. રૈભિલ શાસ્ત્રીય સંગીતમાં નિપુણ હતો. આ નાટકના નાયક ચારુદત્તને પણ સંગીતની જાણકારી હતી. તેમાં ઘરમાં જુદા જુદા પ્રકારનાં વાજિંત્રો, શર્વિલક જુએ છે. મૃદંગ, વાંસળી, કાંસીજોડાં, પટહ વીણાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

વસંતસેના ચિત્રકળામાં નિપુણ હતી. તેને ચારુદત્તનું ચિત્ર દોર્યું હતું. લેખનપદ્ધનિનો ઉલ્લેખ પણ છે. જુગારી – જુગાર સમયે આંક લખવા નોંધપોથી રાખતા. કાયસ્ય વ્યવસાયે લહિયા હતા. મદ્યપાન પણ પ્રચલિત હતું. જુદા જુદા પ્રકારની મદિરાઓ બનાવવામાં આવતી, હાથીદાંતની કળા પણ વિકસિત હતી. આમ જુદી જુદી વિદ્યાઓ તે સમાજમાં પ્રવર્તમાન હતી. જેનો એક વ્યવસાય તરીકે ઉપયોગ કરવામાં આવતો જે તેના વસ્તુ પરથી જણાઈ આવે છે.

Scanned with CamScanner

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ચેર,
હેમ.ઉ.ગુ. યુનિ. પાટણ આયોજિત
એક દિવસીય રાષ્ટ્રીય સેમિનારમાં રજૂ થયેલ
પેપર / લેખનો સંગ્રહ

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની
સામાજિક વિચારધારા
Social Ideology of Dr. B.R. Ambedkar

Scanned with CamScanner

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ચેર, હેમ.ઉ.ગુ. યુનિ. પાટણ આયોજિત
એક દિવસીય રાષ્ટ્રીય પરિસંવાદમાં રજૂ થયેલ પેપર / લેખનો સંગ્રહ

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની સામાજિક વિચારધારા

Social Ideology of Dr. B.R. Ambedkar

• સંપાદક •

ડૉ. જયેશ એન. બારોટ

ચેર પર્સન,

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ચેર, હેમ.ઉ.ગુ. યુનિ., પાટણ

પ્રિન્સીપાલ, શ્રીમતી આર.એમ. પ્રજાપતિ આર્ટ્સ કોલેજ, સતલાસણા

• પરામર્શકો •

ડૉ. લલિતભાઈ એસ. પટેલ

પ્રિન્સીપાલ

શ્રી અને શ્રીમતિ પી.કે.

કોટાવાલા આર્ટ્સ કોલેજ, પાટણ

ડૉ. પ્રકાશ પરમાર

સંશોધક

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ચેર

હેમ.ઉ.ગુ. યુનિ., પાટણ

• પ્રકાશક •

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ચેર,

હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી,

રાજમહેલ રોડ, પાટણ – ૩૮૪૨૬૫

ગુજરાત

Scanned with CamScanner

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની સામાજિક વિચારધારા

Social Ideology of Dr. B.R. Ambedkar

© ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ચેર,
હેમ.ઉ.ગુ.યુનિ., પાટણ

સંપાદક : ડૉ. જયેશ એન. બારોટ
ચેર પર્સન, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ચેર,
હેમ.ઉ.ગુ. યુનિ., પાટણ

પ્રકાશન : ૧૪ એપ્રિલ, ૨૦૧૯ (ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર જયંતિ)

આવૃત્તિ : પ્રથમ

ISBN : 978-93-84601-12-6

પ્રત : ૩૦૦

મુદ્રક : પ્રચાર પ્રિન્ટોરીયમ, વિસનગર

પ્રકાશક : ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ચેર, હેમ.ઉ.ગુ. યુનિ., પાટણ
રાજમહેલ રોડ, પાટણ – ૩૮૪૨૬૫
ગુજરાત

Scanned with CamScanner

39 ભારતના બંધારણ દ્વારા અનુસૂચિત જાતિઓમાં આવેલું શૈક્ષણિક પરીવર્તન 226

પ્રા. ડૉ. પ્રિયકાન્ત આર.શ્રીમાળી

40 ડાં. બાબાસાહેબ આંબેડકરના સામાજિક સુધારણા 230

પ્રો. દિલીપસિંહ ટી. પરમાર

41 ભારતીય સમાજના પ્રશ્નો અને ડાં. બાબાસાહેબ આંબેડકર 233

ડાં. રમેશ એસ. પ્રજાપતિ

42 ડો. બાબાસાહેબ આંબેડકર અને ભારતીય બંધારણના વિચારો 242

ડાં. લલીતભાઈ એસ. પટેલ

43 ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર જીવન દર્શનનું 247

ડૉ. પ્રકાશ પી. પરમાર

44 કુટુંબ સંસ્થામાં મહિલાઓના સ્થાન અંગે 252

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના વિચારો

પ્રા. ડૉ. વિષ્ણુ આર. વણકર

45 માનવ અધિકાર અને સામાજિક વ્યવસ્થા 256

ભાર્ગવકુમાર એચ. જોષી

46 હિન્દુ ધર્મ અને ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર 264

રાજેશકુમાર એમ. ચૌહાણ

47 ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના માનવ અધિકાર અંગેના વિચારો 268

સંદીપ એચ. સચિલા તથા ભરત કે. બરંડા

48 માનવ અધિકાર અને સામાજિક વ્યવસ્થા 271

દરજી રીંકુ મુકેશભાઈ

49 ડૉ. ભીમરાવ આંબેડકરની ભારતીય ટપાલ-ટિકિટોનું મહત્વ 276

પરેશ પટેલ

50 અસ્પૃષ્યતાના સંઘર્ષ સાથે ગાળેલું જીવન 280

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર

વાલમીયા આરીફ યુસુફભાઈ

51 ગાંધીજી અને આંબેડકરના વિચારોનો 284

ગુજરાતી સાહિત્ય પર પ્રભાવ

ડૉ. યોગેશચંદ્ર પટેલ

Scanned with CamScanner

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના સામાજિક સુધારણા

પ્રો. દિલીપસિંહ ટી. પરમાર
ગુજરાતી વિભાગ
શ્રીમતી આર.એમ. પ્રજાપતિ આર્ટસ કોલેજ, સતલાસણા

સદીઓથી ભારત દેશ અનેક પ્રકારની સામાજિક બદીઓથી પીડાતો રહ્યો છે. ભારતની સામાજિક વ્યવસ્થામાં અનેક પ્રકારની ત્રુટિઓ તથા સમસ્યાઓથી પીડીત હતો. માનવીય સંવેદનહીન ભાવના ભારતનું સૌથી અવરોધક પરિબળ હતું. માનવતાના પાયા હચમચી ગયા ત્યારે જ દેશમાં સામાજિક સંકટ ઉભુ થયું. અંગ્રેજોના આગમન પૂર્વે રજવાડામાં અનેક સામાજિક સમસ્યા ચારો તરફ ફેલાયેલી હતી. માનવતાના આ હિમાયતી અનેક મહામાનવો એ સમયે સમાજમાં ફેલાયેલી બદીઓ દુર કરવાનો પ્રયાસ કર્યો તેમાં તેમની સફળતા ઈતિહાસના પાના ઉપર સુવર્ણ અક્ષરોથી અંકિત છે. સમયના વહેણ બદલાતા આ દેશની ભુમિ ઉપર અનેક યુગપુરૂષો તથા મહામાનવો આવ્યા તેમને સમાજમાં ફેલાયેલા કુરિવાજો તથા વ્યવસ્થાને નવું રૂપ આપવાનો પ્રયાસ કર્યા. ભારતમાં રજવાડાઓના વખતે દેશના ક્ષેત્ર રજવાડાનો પાર ન હતો. આવી ધુધળા વાતાવરણ વચ્ચે અંગ્રેજોનું આગમન થયું. અંગ્રેજોના આગમનથી શરૂઆતમાં દેશમાં સ્થિરતા હતી પણ જેમ જેમ લોકોની ચેતના વધતી ગઈ તેમાં તેમણે અનુભવ્યું કે ભારત દેશ ગુલામ બની રહ્યો છે ત્યારે તેમને દેશની ખાતર એક ચેતનાની લહર ચાલું કરી દીધી. આ લહેર ચારોતરફ ફેલાઈ ગઈ. દેશના અંદર અંગ્રેજો પ્રત્યેનો અણગમો વધતો ગયો. એક તરફ અંગ્રેજ સેના અને બીજી તરફ ચેતનાથી પ્રેરાઈ અંગ્રેજો સામે સંઘર્ષ કરતા લોકો વચ્ચે વૈમનસ્ય ચરમસીમા ઉપર હતું. અંગ્રેજોની કુટનીતિથી ભારતની અંદર તેમનો પગ પેસારો વધતો ગયો અને તેઓ મજબુત થતા ગયા.

રજવાડાના સમયમાં દેશ અનેક પ્રકારની સામાજિક વ્યવસ્થાથી પીડિત હતો તે વ્યવસ્થા અંગ્રેજોને વારસામાં મળી. સૌથી મહત્ત્વની વાત હિન્દુ સમાજમાં જાતિ વ્યવસ્થા અને સ્ત્રીઓની અવહેલના તથા અત્યાચાર હતી. સામાજિક વ્યવસ્થા ઉંચનીચના પાયા ઉપર નિર્ભર હતી. જેને સામાજિક વ્યવસ્થાની દષ્ટિએ ભેદભાવની રીતે ઓળખાતી હતી. આ સમયગાળા દરમ્યાન બે ભેદભાવ વધુ

Scanned with CamScanner

મહત્ત્વના લાગ્યા એક જાતિવાદી વ્યવસ્થા અને લિંગભેદને કારણે સ્ત્રીઓનો નિમ્ન કક્ષનો દરજ્જો. આ બે સમસ્યા દેશ માટે બાધક હતી. સ્વતંત્રતા આંદોલનોને કારણે આ સમસ્તા સુષુપ્ત રહી પણ જેવી જ ભારતને આઝાદી મળી તે સમયે આ સમસ્યા બળવત બની ગઈ. આવી સમસ્યાથી પીડાતા લોકોએ પોતાની જાતને તેમાં હોમી દીધી તેમાના એક ડાં. ભીમરાવ બાબાસાહેબ આંબેડકર હતા. તેમને જાતિ વ્યવસ્થાના અનેક કટુ અનુભવમાંથી પસાર થયા હતા તેથી તેમનામાં એક વૈચારિક આગ હતી કે આ સમસ્યામાંથી કાયમી છુટકાર કઈ રીતે મળે ! માનવતાની આડે આવતી આ ભેદરેખાને કઈ રીતે ભુસી શકાય. આ માટે તેમને મહામહેનત કરી. આંબેડકર સામાજિક સમરસતાના હિમાયતી હતા તે ચાહે સ્ત્રી હોય કે અછુત. તેઓ તમામને માનવ માનવાના હિમાયતી હતા. તેમણે ભારતમાં અંગ્રેજ સરકાર પાસે અસ્પૃશ્યતા માટે પોતાના વિચારો રજૂ કર્યા. તેમાં અંગ્રેજો સહમત થયા પણ ભારતની સ્થાનિક નેતાગીરી તેમની આ માગણીથી નારાજ હતી. તેમને આંબેડકરને સમજાવી લીધા પણ તેમનામાં રહેલી માનવતાને સમજાવી શક્યા નહી. સ્વતંત્ર ભારતની ચુંટણીની પ્રક્રિયામાં ચુંટાઈને સંસદમાં ગયા ત્યારે ભારતના બંધારણ ઘડવાની સમિતિના ડ્રાફ્ટ સમિતિના અધ્યક્ષ બનાવ્યા તેમને આ તકને કારણે ભારતના વંચતો, પીડિતો, શોષિતો, સ્ત્રીઓ માટે કાયદા બનાવ્યા. આ કાયદાની જોગવાઈ પ્રમાણે તમામને સરખા હક અને અધિકારો આપ્યા. આંબેડકર ઈચ્છતા હતા કે સ્વતંત્ર ભારતમાં સ્ત્રીઓને આઝાદી મળે તે માટે તેમણે સંસદમાં હિન્દુ કોડ બિલ લાવ્યા પણ તેમાં અનેક લોકોના વિરોધને કારણે ઉચ્ચકક્ષાના સ્વતંત્રતામાં સુધારા કરાવ્યા અને હિન્દુ કોડ બિલ રજુ કરવાનું આંબેડકરને કહેવામાં આવ્યું. હકીકતે જો આંબેડકરનું સાચું બિલ રજૂ કરવામાં આવ્યું હોત તો વર્તમાન ભારત કંઈક જુદું હોત તેમાં કોઈ શંકા નથી. અછુતો અને વંચિતો માટે સામાજિક સમરસતા માટે તેમણે બંધારણમાં અનેક કાયદા બનાવ્યા તેના કારણે સ્વતંત્ર ભારતમાં આટલા વર્ષો પછી પણ જોઈએ તેટલી સમાનતા નથી.

આંબેડકર માનવીય ભૂમિ પર સમતા અને સમાનતાની જ્યોત પ્રજવલિત કરવા માટે તેમના પ્રયાસ બહુ પ્રસંસનીય રહ્યા છે. માનવ માત્રમાં સમતા, સમાનતા તથા અખંડતાના તેઓ હિમાયતી હતા. તેઓ સમાનતા તથા સમતાના પ્રખર સમર્થક હતા. માનવીય ભાવોના તરંગોમાંથી ઉઠેલા વિચારો તેમને માનવીય

Scanned with CamScanner

કલ્યાણમાં ખર્ચી નાખ્યા હતા. તેઓ સંવિધાન નિર્માતા કે દલિતો ના મસીહા જ ન હતા. પણ સમગ્ર માનવ જાતિના ઉધ્ધારક હતા. તેમણે ભારતીય સ્ત્રીઓની સ્થિતિ વિશે દયનીય હાલત જોઈ સ્ત્રીઓની સ્વતંત્રતા માટે પ્રયાસના ભાગરૂપે હિન્દુ કોડ બિલના પ્રયાસરૂપે આઝાદી આપી. દેશની તે સમયની પરિસ્થિતિમાં તેમણે અનુભવેલ દેશની સમસ્યા દુર કરવાના પ્રયાસ રૂપે સંવિધાનમાં જોગવાઈઓ કરી નારી સ્વાતંત્રની વકાલત કરી. આંબેડકર ભારતના જ જ્ઞાની પુરૂ ન હતા પણ વિદેશની ભૂમિ પરતેમને ભારતનું ગૌરવ અખંડ રાખ્યું. વિદેશની ભૂમિ પર સ્થિર થવાને બદલે તેમને પોતાના જ્ઞાનનો ઉપયોગ દેશ માટે કર્યા જે તેમનો દેશપ્રેમ બતાવે છે. આંબેડકર પ્રખર દેશપ્રેમી હતા તેઓ વિલાયતમાં અભ્યાસ કરીને દેશ માટે અનમોલ કાર્ય કર્યું. દેશની આઝાદી પછી તેમને અનુભવેલ દેશની સમસ્યા દુર કરવા માટે પ્રખર પ્રયાસ કર્યા. કાયદા થકી દેશમાં ફેલાયેલી સમસ્યાને દુર કરવા માટે મહાન પ્રયાસ કર્યા.

જમ્મુ કાશ્મીરની સમસ્યા દેશ માટે શીરદર્દ હતી અને આજે પણ છે. સ્વતંત્ર ભારતમાં કાશ્મીર સમસ્યા વિશે કોઈએ બેબાક બોલ કર્યા હોય તો તે આંબેડકર હતા. કાયદા પ્રધાન તરીકે એક સમયે ફારૂખ અબ્દુલાને પણ કહી દીધું હતું કે મિ. અબ્દુલા તમે એવું ઈચ્છા છો કે ભારત તમારું રક્ષણ કરે પણ એ માટે તમારે દેશ માટે અખંડતામાં યોગદાન આપવું જોઈએ. સમગ્ર ભારતીયોની લાગણીઓનું હું એક કાયદા પ્રધાન તરીકે અનદેખી કરી શકું નહી. આમ સ્વતંત્ર ભારતની સમસ્યાઓના ઈલાજ રૂપે આંબેડકર કાયદા દ્વારા તેમાં એકરૂપતા તથા સમાનતા લાવવા માંગતા હતા. માનવીય અભિગમ તેમની રગે રગમાં વહેતો હતો. માનવતાના પ્રખર પક્ષધર આંબેડકર માનવીય ભૂમિ પર ઉભાર રહી અખંડ ભારતના પાયાને મજબૂત કરવા માટે મહામહેનત કરી છે. ઈતિહાસ તેનો સાક્ષી રહ્યો છે પણ ખેદ એ વાતનો છે કે મસીહા કે સંવિધાન નિર્માતા ન હતા પણ સ્વતંત્ર ભારતના મહાન તત્ત્વચિંતક, અર્થશાસ્ત્રી, ઈતિહાસકાર, સમાજશાસ્ત્રી, કાયદાશાસ્ત્રી, સમાનતા ના હિમાયતી હતા.

આપણે એક ભારતીય તરીકે ચોક્કસ કહી શકીએ કે આંબેડકર એટલે સમાનતા મુલક સમાજના પ્રખર હિમાયતી, કાયદો દ્વારા વ્યવસ્થા જાળવણી કરવામાં માનતા હતા. આંબેડકરે દેશની કરેલી સેવા માટે દેશ તેમનો હંમેશા ઋણી રહેશે.

Scanned with CamScanner

ભારતીય નાટ્ય સાહિત્ય-૨

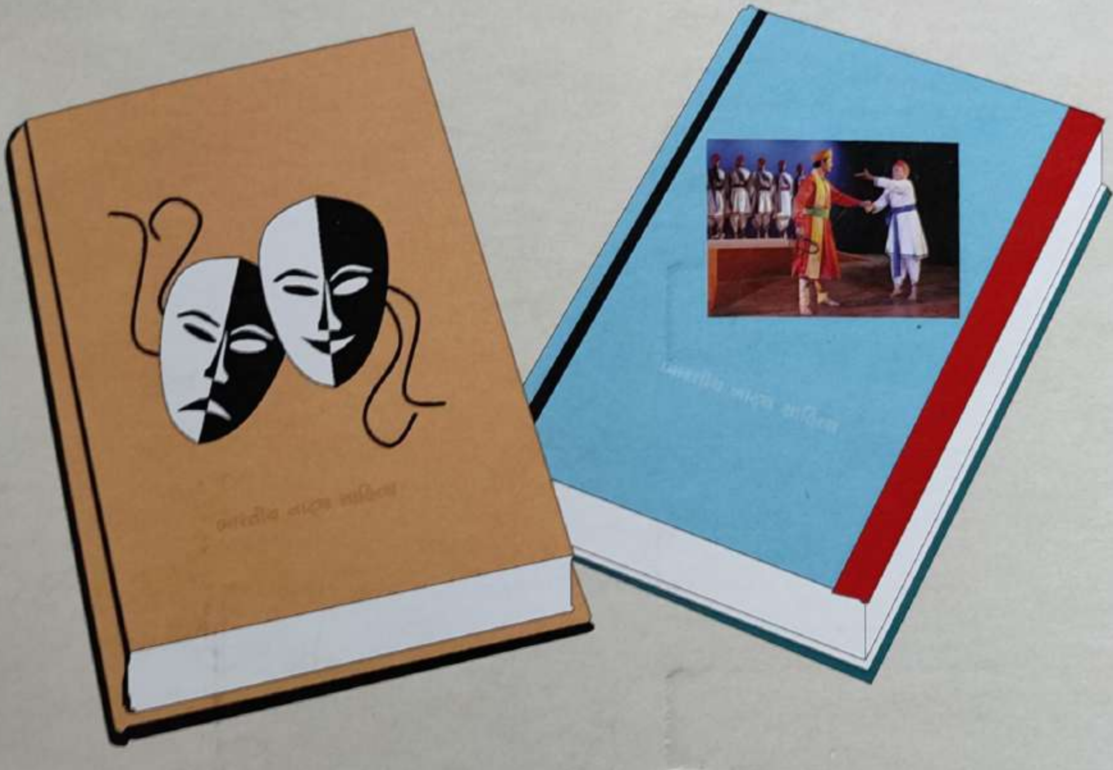

સંપાદકો

પ્રા. વિરેન્દ્રસિંહ એચ. પરમાર ડૉ. યોગેશ પટેલ

પ્રા. દિલીપસિંહ ટી. પરમાર ડૉ. મનીષ ચૌધરી

Bhartiya Natya Sahitya-2

Edited by : Virendrasinh Parmar, Dilipsinh Parmar,
Yogesh Patel, Manish Chaudhari
2019

ISBN : 978-93-84601-10-2

© પ્રિન્સિપાલ, શ્રીમતી આર.એમ.પ્રજાપતિ આર્ટ્સ કોલેજ, સતલાસણા
© લેખના જે-તે લેખકોના

સંપાદન : ગુજરાતી વિભાગ

પ્રથમ આવૃત્તિ : ૨૦ ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૯

પ્રત : ૧૦૦

પ્રકાશક :
પ્રિન્સિપાલ,
શ્રીમતી આર.એમ. પ્રજાપતિ આર્ટ્સ કોલેજ, સતલાસણા,
જિ.મહેસાણા-૩૮૪૩૩૦

ટાઈપ સેટિંગ : રણજીત રાવત

મુખપૃષ્ઠ સજ્જા અને મુદ્રક :
કોહિનૂર પ્રિન્ટર્સ, સતલાસણા

અનુક્રમણિકા

૧	નાટકમાં કથ્ય, કથન અને અભિવ્યક્તિ	ડૉ. ભરત સોલંકી	૧
૨	શ્રેષ્ઠ મૌલિક પ્રહસન-નાટક : મિથ્યાભિમાન	ડૉ.કિશોરસિંહ એ. પરમાર	૫
૩	'મિથ્યાભિમાન' નાટકના નાયક જીવરામ ભટ્ટ	ડૉ. યોગેશ પટેલ	૧૦
૪	પ્રાચીન ગુજરાતનું નાટ્ય સાહિત્યઃ	પ્રા. ભાવેશ.એમ.ચૌધરી	૧૪
૫	સોલંકીકાલીન નાટકોમાં ભારતીયતાઃ	પ્રા.કલ્પેશ.પી.ચૌધરી	૧૭
૬	સમાજ સુધારાલક્ષી ગુજરાતી નાટકો	પ્રા. ભરત વી. ખેની	૨૦
૭	'લલિતાદુઃખદર્શક' નાટકમાં સામાજિકતા	પ્રા.ડૉ. મીનાકુમારી બી. પટેલ	૨૬
૮	સામાજિક નાટક લેખે 'લલિતાદુઃખદર્શક' એક અભ્યાસ	પ્રા. સવિતા પટેલ	૨૯
૯	રાઈનો પર્વત નાટકમાં સમાજદર્શન	ડૉ. સી. એલ. પંચોલા	૩૩
૧૦	'રાઈનો પર્વત'માં નિરૂપિત નારી ઉત્કર્ષના ખ્યાલો	ડૉ. પ્રવીણ વાઘેલા	૩૬
૧૧	સમષ્ટિના શ્રેય માટે વ્યક્તિગત પ્રેયનો ભોગ : 'પુરંદર-પરાજય'	પ્રા. ડૉ. ભગવાન એસ. ચૌધરી	૪૦
૧૨	સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગના નાટકોમાં પ્રેમ અને વિવાહનાં અનેકવિધ ક્ષેત્રો	ડૉ. ધર્મેન્દ્રસિંહ એમ. વાઘેલા	૪૩
૧૩	ચં.ચી. મહેતાના નાટકોમાં સ્ત્રી-પાત્રો	ડૉ. મનીષ બી. ચૌધરી	૫૦
૧૪	ચીનુ મોદીનાં એકાંકીમાં મિથનો વિનિયોગ	ડૉ. બિપિન ચૌધરી	૫૬
૧૫	'ખુલ્લાં બારણાં' કૃતિ સમીક્ષા	પ્રા. એ.એસ.રાઠવા	૬૧

૧૬	ગુજરાતી નાટકોમાં સામાજિકતા	પ્રા. ડી.કે.ભોયા	૬૫
૧૭	ગુજરાતી નાટકોમાં હાસ્યરસ	ડૉ. કુસુમબેન વી. ગાંવિત	૬૯
૧૮	વડીલોના વાંકે – એક સામાજિક પરિસ્થિતિ	રાજેશ.એમ ચૌહાણ	૭૨
૧૯	આરસનો અંજામ	પ્રા.જ્યોત્સનાબેન કે. ચૌધરી	૭૪
૨૦	રંગભુમિનો સમાજશાસ્ત્રીય અભિગમ : ઈર્વિંગ ગોફમેન	ડૉ.માલાબેન ડી.ગામીત	૭૭
૨૧	The Mahabharat (fifth veda)	Dr. Prakashchandra M Patel	૭૯
૨૨	Critical Study of The Major Contemporary Indian English Playwrights	Dr. Rakesh Joshi	૮૪
૨૩	The Benefits of Drama	Dr.Pragnesh Trivedi	૯૧
૨૪	Social Consciousness and Gender Discrimination in Mahesh Dattani's Drama 'TARA'	Dr. Manish D. Bhatt	૯૭
૨૫	Mahesh Dattani's Final Solutions : A Drama Of Social Maladies	Dr. Jogeshkumar M. Purohit	૧૦૭
૨૬	The Glimpses of Indian English Drama	Dr. Bharat S. Patel	૧૧૮

 ISBN NO. 978-93-84601-10-2

The Glimpses of Indian English Drama

Dr. Bharat S. Patel

Smt.R. M. P. Arts College, Satlasana.

Starting from Vedic period, India has a very long and powerful history of drama, as it is very effective medium of expression. "Drama is a mimetic representation of life combining in itself the real and the fictional, art and reality and representing the events and characters within a dimension of space and time. It combines the qualities of narrative poetry with those of visual arts. It is a narrative made visible." Famous Sanskrit plays like *Urubhanga*, *Abhijnana-sakuntalam* and Mudrarakshas etc. are the well known works of the Vedic period. Bharata's Natyashastra in Sanskrit is the most pioneering work on Indian dance & drama. It displays consciousness of all major aspects of drama, namely stage-setting, music, plot construction, characterization, dialogue and acting. Bharata, in his *Natyashastra,* described drama as: "Natako Panchamo *Veda*", meaning 'drama is the fifth *Veda*'. According to the translation of Kapila Vatsyayan, Bharata explains that Brahma, the Creator of the Universe, in order to instruct the life of ethics and to provide some entertainment to the gods and the humans, created the art of Drama. He took the text from the *Rigveda,* the art of performance from the *Yajurveda,* the song from the *Samaveda* and *rasa* from the *Atharvaveda.* In this way, He created a fifth *Veda* called the *Natyaveda.* This *Natya* or drama has always been (in some form or the other) an imitation of real life. . The function of drama is to provide instruction, entertainment, enlightenment, happiness, peace and moral upliftment. This can be compared to Martin Esslin's analysis of drama:

> The 'scene', the 'play', the whole gamut of staged events that fall under the description of 'drama' can, indeed, not only help us to pass the time agreeably but provide us with strong emotional experiences, 'strike us to our soul' and produce powerful effects upon our lives, our thinking, our behaviour.

One more notable thing regarding drama is the free use of music and dance. From ancient time, music and dance have been an integral part of Indian drama. Bengal's *Jatra* form, Gujarat's traditional *Bhavai* form, Maharashtra's Lavani, or Kerala's *Kathakali etc.* are few examples.

ISBN NO. 978-93-84601-10-2

Modem drama in India is having various literary influences. Every region produced a literature in its own regional language. But with the influence of the British, translation into a common language, mainly English, became necessary. Gradually, Indian Writing in English, which is a creation of the East-West encounter in the age of colonization, came into its own. This 'Indo-English' literature can be defined as literature written by authors who are Indian by birth. Dr. Saryug Yadav, in his "Indian English Drama: Tradition and Achievement", has rightly remarked:

> Indian drama in English... emerges against the backdrop of a rich heritage of classical Sanskrit drama and about two centuries' culture of Shakespeare, for a people who have always been interested in the dramatics of a Ramleela, a Nautanki or a Yatra even in the mild half light of a taper in villages miles away from the city and the electricity, from amenity and modernity.

The tradition of Indian English drama is supposed to have begun with Krishna Mohan Banerjee's social play *The Persecuted* in 1813, which presents the conflict between the East and the West. Though, the real journey of Indian English drama begins with Madhusudan Dutt's *Is This Called Civilization* which was published in 1871. The Pre Independence era witnessed the emergence of many significant playwrights. They were Rabindranath Tagore, Aurobindo Ghosh, T.P. Kailasam, A.S.P. Ayyar, Harindranath Chattopadhyaya, Bharati Sarabhai etc. who made a tremendous contribution to the evolution and development of Indian English drama.

During the Pre Independence phase, many short plays having the theme of social issues were written. The plays dealing with legendary and historical themes occupied the place next to the social plays. Some of the writers drew their themes from ancient myth and legends and interpret them in terms of a contemporary social problem as in *Perseus the Delieverer* by Sri Aurobindo

Indian drama got new direction when kendriya Natak Sangeet Akadmi was started in January 1953. National School of Drama was established in Delhi. Institutions for training in dramatic art were founded in many cities. Departments of Drama were opened in many

ISBN NO. 978-93-84601-10-2

universities. The year 1972 was a landmark year for Indian theatre. Due to advancements, many writers started writing plays for stage performance. In this group, there are several writers. Badal Sircar, Nissim Ezekeil, Girish Karnad, Vijay Tendulkar, Pritish Nandi, Pratap Sharma and Murli Das Melwani are some of the writers of this group who contributed in the development of Indian theatre. These dramatists have contributed to the modernization of the face of the Indian theatre. The play wrights of this phase made bold innovations and fruitful experiments in terms of both thematic concerns and technical aspects.

One more important dramatist is Mohan Rakesh, who uses historical character to highlight the problems of real life. He describes absence of communication between one man and another in contemporary life. Mohan Rakesh tried to project something challenging in his plays. Nirad Chaudhury has rightly points out, "With Mohan Rakesh Hindi drama makes a departure from pseudo modernism and traditional symbolism to the drama of 'non-communication'- modern man's failure to understand each other which is real tragedy of human life"

Badar sircar is one of the makers of modern Indian theatre. "Third Gaze; The Theatre of Badal Sircar", was once described by Rustom Bharucha as "the most rigorously non commercial political theatre in India". Badal Sircar depicts the existential attitude of modern man in the present times. He was most known for his anti-establishment plays during the Naxalite movement in the 1970s and taking theatre into public arena, when he founded his own theatre company, *Shatabdi* in 1976. He wrote more than fifty plays of which *Ebong Indrajit*, *Basi Khabar*, and *Saari Raat* are well known literary pieces.

Girish Karnad is a playwright, actor, critic and a film star. He himself accepts, "I have been fairly lucky in having a multi-pronged career. You know, I've been an actor, a publisher, a film maker. But none of these I felt quite as much at home as in playwriting." His five plays *Tuglaq, Hayavadana, Nagamandala, Tale-Danda* and *The Fire and the Rain* have been translated into English. His plays are steeped in Indian culture as the themes are taken from myths, legends, folk tales and history. He combines classical, folk and the Western dramatic techniques in his plays.

 ISBN NO. 978-93-84601-10-2

Asif Currimbhoy is a prolific playwright with social purpose. He has taken up unusual themes from contemporary Indian society and showed his excellence in dramatic art. He wrote more than thirty plays of varied themes regarding social, political and religious problems of contemporary India. Some of his dramas are *The Tourist Mecca* (1959), *The Clock* (1959), *The Restaurant* (1960), *The Dumb Dancer* (1961), *Inquilab* (1970), *Darjeeling Tea?* (1971), *The Refugee* (1971), *Sonar Bangla* (1972) etc.

Thus, passing through the various stages of imitations and translations, Indian English Drama has ultimately got an independent identity and status in the last quarter of 20th century in the hands of Young writers who have infused new life into this branch of writing. The writers of new generation do experiments in techniques, styles and themes of plays. They have been experimenting with forms also, like intermingling the traditional and the modem, the classical and the contemporary mode etc.

Notes and References:

1 Shukla supriya, Indian English Drama: An Introduction. *Perspectives and challenges in Indian English drama*, ed. Neeru Tandon. New Delhi. Atlantic publication. 2006. 11. Print.

2. Esslin, Martin. *The Field o f Drama.* London and New York: Methuen, 1987.

3. Yadav, Saryug. "Indian English Drama: Tradition and Achievement". *Studies in Indian Drama in English.* Eds. Amar Nath Prasad and Saryug Yadav. Bareilly: Prakash Book Depot, 2003.

4. *Badal Sircar, Changing language of Theatre at the present time* (New Delhi: ICCR, 1982)

5. Rustam Bharuch, *Rehearsals of Revolution*: *The Political Theatre of Bengal* (Honolulni:University of Hawai Press, 1993)

6. Gurucharan Das. Interview with R. Parthasarthy "The Indian Express", 1976.

7. Dhawan, R. K. *Flowering of Indian Drama*. New Delhi. Prestige Books. 2004.

8. Lakshmi Subramanyam, ed. Miffled Voices: *Women in Modern Indian Theatre* (New Delhi: Shakti, 2002)

9.. Dattani, Mahesh. *Collected Plays*. New Delhi. Penguins. 2003.

નાટક

હું બની બનાવું, રંગ ઉપજાવું,
હસવું લાવું, ખડ ખડ ખડ;
ફરેબ લગાવું, ક્રોધ જગાવું,
આંસુ પડાવું, દડ દડ દડ !
સહુને નચાવું, તોબા કરાવું,
વળી વરસાવું, ભય, ભય, ભય;
ખોડ છુપાવું, બહુ જસ પામું,
સહુને અપાવું, જય જય જય !

નાટક એ કવિતા પ્રકરણનો એક ભાગ છે. જોસ્સા, રીતભાત, કૃતિઓ વગેરેનું લોકમાં અસર કરતી રીતે જ્ઞાન આપનારી જે વિદ્યા તે. કવિતાના બીજા ભાગ એક પ્રકારે દિલમાં અસર કરે છે, પણ આ ભાગ ની બે રીતે. એક તો ઉપલી વાતોનાં રૂપો પ્રત્યક્ષ બતાવે છે અને બીજું કે તે, રૂપો અથવા વેશોને કવિતાની અને ગાયનની ભાષામાં બોલાવે છે. આ બેથી જોનાર સાંભળનારના હૈયામાં હર્ષ અથવા દિલગીરી ભેદાઈ જાય છે. આથી વિદ્યાર્થી માણસ ઘણું સુધરે છે ને ખબરદાર થાય છે.

- નર્મદ

(નર્મદનું મંદિર પુસ્તકમાંથી)

Published by :
Principal,
Smt. R. M. Prajapati Arts College, Satlasana
Ambaji Highway, Satlasana-384330

ISBN : 978-93-84601-10-2
9789384601102

RURAL DEVLOPMENT IN INDIA ISSUSES AND CHALANGES

Editors :

Dr.Jayeshbhai N. Barot
Pro.Vajesinh K. Pagi
Dr.Vishnubhai R. Vankar
Dr.Kalpanaben B. Chaudhri
Dr.Dipikaben K. Rohit
Dr.Malaben D. Gamit

RURAL DEVLOPMENT IN INDIA
ISSUSES AND CHALANGES

સંપાદન : સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ

પ્રથમ આવૃત્તિ : ડીસેમ્બર ૨૦૧૮

પ્રત : ૫૦

ISBN : 978-93-84601-07-2

All rights reserved, no part of this book may be reproduced or utilized in any form or by any means, electronic or mechanical including photocopy, microfilm, recording, email, web, publication or any information storage and retrieval system without the written permission of the copyright owners.

મુદ્રક :
કોહિનૂર પ્રિન્ટર્સ, સતલાસણા

પ્રકાશક :
પ્રિન્સીપાલશ્રી,
શ્રીમતી આર. એમ. પ્રજાપતિ આર્ટ્સ કૉલેજ, સતલાસણા, જિ.મહેસાણા

ક્રમ	લેખનું નામ	લેખક	પેજ નંબર
52	ग्रामीण समाज संस्था : सामाजिक हकीकत (मुंशी प्रेमचंद के कथासाहित्य के संदर्भ में)	प्रा.डॉ.विनोदचंद्र जी. चौधरी	338
53	ग्रामीण समाजमें स्त्रीयोंकी समस्या	डॉ. के. एस. जादव	342

" ग्रामीण समाज संस्था : सामाजिक हकीकत "

(मुंशी प्रेमचंद के कथासाहित्य के संदर्भ में)

प्रा.डॉ.विनोदचंद्र जी. चौधरी।
(एसोसिएट प्रोफ़ेसर, हिंदी विभाग।)
श्रीमती आर.एम.प्रजापति आर्ट्स
कॉलेज,सतलासना।

'मुंशी प्रेमचंद' का सम्पूर्ण साहित्य ही ग्रामीण समाज व्यवस्था पर लिखा गया है | साहित्य जगत के विद्वानों ने उन्हें इसी कारन एक श्रेष्ठ सामाजिक समस्यामूलक कथाकार कहा भी है | मुंशी प्रेमचंद एक ऐसें कथाकार है जिन्होंने कई सामाजिक समस्याओं को अपने जीवन में जेला या रूबरू भी हुए है | यही कारण है की उनके कथा साहित्य में हमें वह वास्तविकता दिखाई पड़ती है जो अन्य कथाकारो के साहित्य में शायद् नजर नहीं आती | मुंशी प्रेमचंद की चाहे कोई भी कहानी या किसी भी उपन्यास का अध्ययन करने पर हम ग्राम्यांचलों की समाज व्यवस्थाओं से परिचित हुए बिना नहीं रहते | उनकें कथासाहित्य में कहानिसहित्य की बात करे तो कफ़न, ठाकुर का कुआँ, सद्गति, पंचपरमेश्वर, नमक का दारोगा, सवाशेर गेहूं, ईद्गांह, स्मृति का पुजारी, आधार, दो बैलो की कथा, मृतक भोज, मुफ्त का यश, बड़े घर की बेटी, आभूषण, सज्जनता का दंड इत्यादि कई कहानिया है जो केवल और केवल ग्रामीण समस्याओं को ही उजागर करती है | जबकि उनकें उपन्यास साहित्य की बात करे तो ग़बन, सेवासदन, निर्मला, कर्मभूमि, रंगभूमि, गोदान, आदि उपन्यासोमे ग्राम्य समाज की सारी व्यवस्थाओं का वर्णन उसकीं विद्रूपताओ के साथ विस्तारपूर्वक किया गया है |

'कलम का सिपाही' नामक विशेषण से विभूषित प्रेमचंद ने हमारी भारतिय समाजव्यवस्था को जितनी बारीकी से देखा-परखा है उतना बारीकी से शायद् ही कोई साहित्यकार समाजव्यवस्था को जानकर उसे साहित्य का माध्यम बनाने में सफल रहा है | नगर जीवन की समाजव्यवस्था एवम् उससे जुड़ीं समस्याएं ग्रामीण जीवन से बिलकुल अलग है | प्रेमचंद की 'नामक का दारोगा' कहानी नगर से जुड़ी है और उसकी समस्या है नगर जीवन में व्याप्त भ्ष्टाचार एवम् बेईमानी | जो एक नेक इमानदार अफसर 'बंशीधर' को उस के पद से पद-भ्रष्ट करवाके उसे एक व्यक्तिगत फर्म में सरकारी पद से भी अच्छी तनखाह पर रोजगारी तो दिलवाती है | पर हमें ईस बात को लेकर जकजोरती भी है, क्या एक इमानदार अफ़सर को उसकीं नेक ईमानदारी का इस कदर इनाम मिलना चाहिएं ?

'कफ़न' प्रेमचंद की एक बहुचर्चित और प्रसिद्ध कहानी है | 'घीसा' और 'माधव' दो ऐसे पिता-पुत्र है, जिनकीं आलसी वृत्ति के कारन उन्हें उस गॉव में कोई काम पर भी नहीं बुलाता | 'माधव' की पत्नी 'बुधिया' जो की गर्भवती होने के बावजूद जब तक उससें हुआ तब तक मजदूरी करके इन दोनों का पेट पालती रही | लेकिन उसकी स्थिति के कारन जब वह काम करने की काबिल न रही तब इन दो पिता-पुत्र ने भी गंभीरता को नहीं समजा | बुधिया प्रसव पीड़ा से कराह रही थी तब भी माधव उसे देखने इसलिए नहीं जाता क्युकी यदि वह यह स्थान छोड़ेगा तो इसका बाप घीसा भुने हुए आलू का ज्यादा भाग खा जाएगा | बाद में बुधिया की मौत हो जाती है | उसके शब् को ढकने के लिए कफ़न का चंदा इक्कठा करते है माधव और घीसा | जब चंदे में पांच रूपयें जितनी बड़ी रकम आ जाने से वे पहले उन रुपयों में से अच्छा भोजन करने एवम् शराब पिने बैठ जाते है | भूल जाते है की उन्हें कफ़न का इंतजाम भी करना है | मांस मदिरा खा-पीकर वे जुमते है, गेट है, नाचते है और बहुत खुश होते है | अंत में कहते है- बुधिया को स्वर्ग मिलेगा, क्युकी जाते-जाते वह हमारे जीवन की सबसे बड़ी लालसा पूरी कर गयी | यहॉ हम देखतें है की इस तरह के अति निम्न दरिद्र वर्ग के लोगो के जीवन के मूल्य हमारी कल्पना से परे है | यहॉ घीसा और माधव ने अपने जीवन में कभी पेट भर भोजन नहीं किया | उनके जीवन की यह इच्छा बुधिया मरकर पूरी कर गयी | मरणासन्न बुधिया को उसका पति माधव सिर्फ इसलिए देखने नहीं जाता की उसके स्थान छोड़ने से उसका बाप माधव कही से चुराकर लाए हुए आलू का ज्यादा हिस्सा खा जाएगा | उनके हाथो में कभी पांच रूपयें जैसी मामूली रकम एक साथ नहीं आयी जभी तो वे इन रुपयों के आने के बाद तुरंत निर्णय करते है की, कफ़न में इतने रुपयों की जरुरत नहीं तो बचनें वाले रुपयों से पहले कुछ खा-पी ले, वैसे भी कई दिनों से पेटभर खाना नहीं खाया | बुधिया की लाश जोपड़े में पड़ी है फिर भी वे अपने जीवन की अतृप्त लालसा को पूर्ण करने में लग गए | यहॉ मानव जीवन की पांच हजार वर्ष की सांस्कृतिक प्रगति के बावजूद भी मनुष्य भूख नामक सत्य पर विजय नहीं पा सका है | जीवन की सारी स्थितिओं पर भूख विजयी एवम् हावी ही रहती है | जहा पेटभर भोजन भी उपलब्ध नहीं होता है वहा जीवन के अन्य मानवीय मूल्य न होने के बराबर हो जाते है | इसमें 'माधव' और 'घीसा' का कोई दोष नहीं वहा की जीवन शैली ही इस तरह की हो जाती है | जो घटना हमारे लिए गहन और गंभीर होती है वह उनके लिए सहज एवम् सरल मानी जाति है | 'सद्गति' कहानी में 'दुखी चमार' अपने उदात्त विचार एवम् कार्य के लिए पंडित 'घांसीराम' के पास जाता है | लेकिन वहा 'घांसीराम' द्वारा उसका इस हद तक शोषण होता है की वह मर जाता है | अपनी बिटिया की साईत शगुन के लिए विचार करने वह पंडितजी के पास गया था | लेकिन वहा उससे क्षमता से विरुद्ध

श्रम करवाके उसका शोषण करने पर पंडितजी तुले हुए थे । अंततः वह श्रम करते करते ही अपने प्राण त्याग देता है ।अंत में प्रेमचंद लिखते हैं- यही उसके जीवनभर की भक्ति का इनाम था । इसके आलावा भी प्रेमचंद की सारी कहानियों में हम ग्रामीण समाजव्यवस्था को देख पाएंगे ।

'प्रेमचंद' के उपन्यासों के बारे में बात करे तो 'निर्मला' प्रेमचंद का प्रसिद्ध उपन्यास है जिसमें समाजव्यवस्था की शादी जैसी व्यवस्था की विद्रूप व्यवस्था से 'निर्मला' जैसी कई युवतियों की जिंदगी बरबाद हो जाति है । दहेज़ नामक व्यवस्था के फलस्वरूप अनमेल-विवाह जैसी समस्याओं का जन्म होता है । जो निर्मला जैसी लाखों युवतियों का जीवन बरबाद कर देता है । भारत में पुरुष प्रधान समाजव्यवस्था का प्राधान्य देखा जाता है । फलतः स्त्रियों का शोषण तो सदीओ से होता रहा है । विधवा-विवाह न होना, सती-प्रथा का चलन, बहु-पत्नीत्व प्रथा यह सारी रूढिया सिर्फ महिलाओं को नियंत्रित करती है । उनकी आजादी को पूरी तरह बाध्य करती है । इसमें पुरुष समाज का फायदा है । प्राचीन काल से देखेंगे तो कोई ऐसा सामाजिक व्यवहार नहीं जिसमे पुरुषो का अहित होता हो । 'गबन' उपन्यास में प्रेमचंद ने आधुनिक समाजव्यवस्था की समस्या को उजागर किया है । आजके युवको का बाहय-आडम्बर और युवतियों का आभूषण-मोह ये दोनों समस्याओं के कारण अधिकतरो का जीवन बरबाद हो जाता है । यह बात प्रेमचंद ने उपन्यास में 'रमानाथ' और 'जालपा' नामक पात्रो के जरिए हमें बताई है । महिलाओ के बुरे आभूषण मोह के बारे में उनका कहना है की, जो रूपयें बच्चों के भोजन में खर्च होने चाहिएं, उनके लिए दूध और फल का हिस्सा काटकर वह गहनों की भेट किये जाते है । युवको का बाहय-आडम्बर अधिकतर उनकी जिन्दगी की बरबादी का कारन बन जाता है । 'कर्मभूमि' और 'रंगभूमि' इन दो उपन्यासों में प्रेमचंद ने दलितों की समस्याए, मजदुरों की समस्याएं, हिन्दू-मुस्लिमों से जुड़ी समस्याएं, किसानो और श्रमिको के शोषण से जुड़ी समस्याएं, राजनीती से जुड़ी समस्याएं आदि हर क्षेत्रों से जुड़ी समस्याओं को उजागर करने का कार्य किया है । 'गोदान' प्रेमचंद का सर्वश्रेष्ठ उपन्यास माना जाता है । जिसमे प्रेमचंद ने किसान जीवन की करुण गाथा गायी है, इसलिए कुछ विद्वान् 'गोदान' को किसान जीवन का महाकाव्य भी मानते है । वफ़ादारी एवम् लगन से किसानी करने के बावजूद भी किस तरह किसान की जिन्दगी नर्क बन जाती है इसका बखुबी वर्णन 'प्रेमचंद' ने प्रस्तुत उपन्यास 'गोदान' में किया है । 'सेवासदन' प्रेमचंद का वेश्या व्यवसाय से जुडा उपन्यास है । जिसमें इस समस्या को लेकर पैदा होने वाली समस्याए एवम् नारी की विद्रूप परिस्थिति का वर्णन किया गया है ।

मूलतः 'प्रेमचंद' सामाजिक समस्यामूलक कथाकार है, अतः उनके सम्पूर्ण कथा-साहित्य में समाज की समस्याओं का वर्णन मिलना सहज स्वाभाविक है । किन्तु जिस

तरह प्रेमचंद ने अपनी कहानिओ एवम् उपन्यासों में सामाजिक समस्याओं को प्रस्तुत किया है वैसा प्रस्तुतीकरण कोई अन्य साहित्यकार हिन्दी साहित्य में ही नहीं बल्कि पूरे भारतिय साहित्य में भी कोई साहित्यकार शायद् ही कर पाया हो | प्रेमचंद का साहित्य समाज और समस्या दोनों का पूरक है | इन दोनो में से किसी एक को अलग रखकर इसे हम नहीं देख सकतें | प्रेमचंद की ईसी विशेषता के कारन उनके कथा-साहित्य का आज विश्व की कई भाषाओ में अनुवाद हुआ है | समाज को करीब से देखने वाले प्रेमचंद ने समाज का अत्यंत करीब से चित्रण किया है |

सन्दर्भ सूचि :

(1) कहानी नयी पुरानीं : संपा. सोमेश्वर पुरोहित

(2) प्रेमचंद : पचास कहानियां, सरस्वती प्रेस

(3) कथा कुसुम : संपा. डॉ भरत पटेल

(4) गबन : मुंशी प्रेमचंद

(5) निर्मला : मुंशी प्रेमचंद

(6) गोदान : मुंशी प्रेमचंद

(7) कर्मभूमि : मुंशी प्रेमचंद

(8) रंगभूमि : मुन्सी प्रेमचंद

ભારતીય નાટ્ય સાહિત્ય-૧

સંપાદકો

ડૉ.મંજુલાબેન એ.પટેલ

ડૉ.બી.કે.પ્રજાપતિ ડૉ.રમેશ એસ.પ્રજાપતિ

ડૉ. શૈલેષ કે.જોષી ડૉ.ભારતી એ. પટેલ

Bhartiya Natya-Sahitya-1

Edited by : Dr Manjulaben A. Patel,
Dr. B. K. Prajapati, Dr. Ramesh S. Prajapati
Dr. Shailesh K. Joshi, Dr. Barti A. Patel
2019

ISBN : 978-93-84601-10-2

© પ્રિન્સિપાલ, શ્રીમતી આર.એમ.પ્રજાપતિ આર્ટ્સ કોલેજ,સતલાસણા
©લેખના જે-તે લેખકોના

સંપાદન : સંસ્કૃત વિભાગ

પ્રથમ આવૃત્તિ : ૨૦ ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૯

પ્રત : ૧૦૦

પ્રકાશક :
પ્રિન્સિપાલ,
શ્રીમતી આર.એમ. પ્રજાપતિ આર્ટ્સ કોલેજ, સતલાસણા,
જિ.મહેસાણા-૩૮૪૩૩૦

ટાઈપ સેટિંગ : રણજીત રાવત

મુખપૃષ્ઠ સજ્જા અને મુદ્રક :
કોહિનૂર પ્રિન્ટર્સ, સતલાસણા

અનુક્રમણિકા

1	નાટ્ય વિભાવના અને સાંસ્કૃતિક અગત્યતા	ડૉ.મૃગેશભાઈ એમ. નાયક	1
2	નાટ્ય સાહિત્યની ઉત્પત્તિ	ડૉ.મયુરચંદ્ર રાજગોર	6
3	**महाकवि भास और कालिदास के रूपको मे वर्ण व्यवस्था**	**डॉ. जसवंत के. प्रजापति**	10
4	મધ્યમવ્યાયોગ – સંસ્કૃત રૂપક	ડૉ. મંજુલાબેન એ. પટેલ	18
5	મૃચ્છકટિકમાં સમાજદર્શન	ડૉ.ભગવાનભાઈ કે. પ્રજાપતિ	22
6	ઉત્તરરામચરિતના આદર્શ રામ	ડૉ.રમેશ એસ. પ્રજાપતિ	27
7	સંસ્કૃત રૂપકોમાં ગણિકા	ડૉ.શૈલેષ કે. જોષી	32
8	સંસ્કૃત નાટકોમાં વિદૂષક	ડૉ.ભારતી એ. પટેલ	38
9	વિક્રમોવર્શીયમ્માં (ચોથા અંકમાં) પ્રકૃતિ નિરૂપણ	ડૉ.રાકેશકુમાર એન. જોષી	43
10	**हिन्दी नाटको मे भारतीयता**	**डॉ. विनोदचंद जी चौधरी**	48
11	દ્રૌપદીસ્વયંવર એક અધ્યયન	ડૉ.રીટા એચ. પારેખ	53
12	કૃષ્ણમિશ્ર રચિત 'પ્રબોધચંદ્રોદય' ની સમીક્ષા	ડૉ.અર્પિતાબેન જી. પટેલ	61
13	અભિજ્ઞાન શાકુન્તલમાં સમાજ દર્શન	ડૉ.ભરતભાઈ એમ. પટેલ	66
14	સંસ્કૃત નાટકની ઉત્પત્તિ અને વિકાસ અંગેના પરંપરાગત મતો	મેઘનાબેન જે. મોદી	71
15	**स्त्री अभिनय का संघर्ष (पारसी रंगमंच एवं नुक्कड नाटको के संदर्भ मे)**	**डॉ समीर प्रजापति**	76
16	ઉત્તરરામચતિમ્ નાટકમાં કરુણરસ	પ્રજાપતિ મુકેશકુમાર આર.	86
17	પ્રતિમા નાટક અને ઉત્તરરામચરિત નાટકમાં સીતાનું પાત્ર	પ્રજાપતિ રોશનીબેન દશરથભાઈ	91
18	પાશ્ચાત્ય કાવ્યશાસ્ત્રમાં ટ્રેજેડી અને કોમેડીની વિભાવના	ડૉ.વૈશાલી જે. પટેલ	99
19	ભાસનાં નાટકોમાં સમાજ જીવન	પ્રો.કમલેશકુમાર ડી. પટેલ	107

"हिन्दी नाटकों में भारतियता"

डॉ. विनोदचंद्र जी. चौधरी

एसोसिएट प्रोफेसर (हिन्दी विभाग)

श्रीमती आर. एम. प्रजापति आर्ट्स कॉलेज,

सतलासना

'भारतिय नाटक' किसे कहा जाए ? संगोष्ठी में सबसे ज्यादा चर्चा इस बात को लेकर हुई | एक नाटक में वे कौन सी बाते होनी चाहिएं जो उसे भारतिय नाटक की श्रेणी में रख सके | संगोष्ठी में यह फलित हुआ की किसी भी प्रादेशिक भाषा के उस नाटक को भारतिय नाटक कहा जाएगा जिस नाटक में लोकप्रिय कथानक के साथ उसमें गीत हो, संगीत हो, नृत्य हो, कला हो, संघर्ष के साथ-साथ समाधान भी हो | उपरोक्त भारतिय तत्वों के अभावग्रस्त संघर्ष एवम् गतिशील नाटक को भी 'भारतिय नाटक' नहीं कहा जा सकता | पाश्चात्य नाटक में रंगमंच के सारे तत्वों के बावजूद गीत, संगीत एवम् नृत्य जैसी कलाओ के अभाव में हमारें भारतिय दर्शको को वे उतने अनुकूल नहीं होते जितने उपरोक्त कलाओ के साथ हमारें भारतियता से परिपूर्ण नाटक भाव-विभोर करते है | अतः हमारें देश की आजादी के बाद हमारें साहित्य में भारतियता की खोज गतिशील हुई | जिसके फलस्वरूप कई नाटको का भी निर्माण हुआ जिसमें भारतियता दिखाई दी, जैसे गुजराती में लिखा गया नाटक "मैना गुर्जरी", मराठी में लिखा गया "घांसीराम कोतवाल", गिरीश कर्नाड लिखित "हय वदन" तथा हिंदी में धर्मवीर भारती द्वारा लिखा गया "अंधायुग" गीतिनाट्य | इन नाटको के कर्ताओं ने भारतिय नाट्यसाहित्य में कई नयि दिशाओं का निर्माण किया है |

'भरत मुनि' ने नाटक को पाँचवा वेद कहा हैं | वेदो में जीतनी कलाओ एवम् शास्त्रों का उल्लेख व वर्णन है वे सभी नाट्य कला की गती तथा विकास के आवश्यक अंग माने जाते है | नाटक में उन सब का समावेश होने के कारण ही भरत मुनि का कहना उचित है की, नाट्य शास्त्र पांचवा वेद है | प्राचीन काल से ही भारतिय साहित्य में नाटक विधा का श्रेष्ठ कोटी का विकास एवं विस्तार हम संस्कृत साहित्य के माध्यम से देख सकते है | इसमें कोई शक नहीं की आधुनिक भारतिय प्रादेशिक सभी भाषाओं में नाट्य विधा का जन्म एवं विकास संस्कृत नाटक के अनुशरण एवं अनुकरण से ही हुआ है फिर

भी यह कहना अनुचित न होगा की सन 1850 के बाद के युग की जिसे हम बहुतर आधुनिक काल की संज्ञा देते है, उसमे पच्चिम के प्रभाव को भी नकारा नहीं जा सकता। संक्षेप में हमारी प्रादेशिक भारतिय भाषाओं में उपलब्ध आज के नाट्य साहित्य में संस्कृत के प्राचीनता का एवम् पच्चिम की आधुनिकता का सम्मिलित स्वरूप हम देख सकतें है, फिर चाहें वह भारत की किसी भी भाषा के नाटक क्यु न हो ? कुल मिलाकर नाटक का यह विकास नाटक को लोकप्रिय बनाने के पक्ष में है। नाटक जैसी विधा का विकास ही वास्तव में विस्तृत जन समुदाय को ध्यान में रखकर् हुआ है। नाटक के तमाम पहलुओं को आम जनता को केंद्र में रखकर् ही मूर्त रूप दिया जाता है। 'हिंदी नाटक' और 'गुजराती नाटक' में तो कई क्षेत्रों में हम समानताए भी देख सकते है। प्रस्तुत शोधपत्र में हम हिंदी नाट्य साहित्य में से उपलब्ध कुछ नाटको की चर्चा करेंगें जिसमें भारतियता की जलक दिखाई देती है। कभीकभार तो नाटक के लोकप्रिय होने से उसमे किये गयें नए बदलावों का बाद के नाट्यकार द्वारा उस बदलाव का स्वीकार भी सर्वस्वीकृत हो जाता है। अतः यह कहना अनुचित नहीं की नाटक की मुख्य उपलब्धि उसकी लोकप्रियता है नहीं की साहित्यिकता।

लोकप्रिय नाटको में हम हमारे प्राचीन कथावृतो से जुड़े नाटकों की कई परंपराओ को देख सकतें है, जैसेः 'माधवी' और 'शकुन्तला' दोनों ही चरित्र हमारें प्राचीन काल से जुड़ें है। जन साधारण में विदित 'शकुंतला' का चरित्र हमारे सामने महाकवि 'कालिदास' ने इस. 5 वी शताब्दी में 'अभिज्ञानशाकुन्तल' नाटक की रचना करके रखा है। वैसे 'महाभारत्' के आख्यानोमे में 'माधवी' से जुडा हुआ एक आख्यान जरुर मिलता है परन्तु साहित्य में 'माधवी' को केंद्र में रखकर् बहुत कम लिखा गया है। 'भीष्म साहनी' ने सन. 1977 में 'माधवी' को केंद्र में रखकर् एक सुन्दर लोकप्रिय नाटक लिखा है। माधवी नाटक के कथ्य का वृतान्त की स्पष्टता करते हुए भीष्म साहनी ने कहा था की उन्होनें अपने कविमित्र त्रिलोचन शास्त्री से माधवी की कथा सुनी थी। उसमे उन्हें लोकप्रिय भारतिय नाटक के बीज लगे। सुनी हुई कथा में तो माधवी गौण चरित्र थी और गालव, ययाति और विश्वामित्र मुख्य चरित्र थे। पर भीष्म जी ने रचना रचते समय माधवी की त्रासद स्थिति को केंद्र में रखा। वह स्त्री जीवन से जुड़ीं हुई मानो एक स्तर पर चलती है। परन्तु उसमें से नारी के प्रति द्रष्टिकोण, पुरुष और स्त्री के बीच पाए जाने वाले संबंधो के भेद, सामाजिक व्यवस्था के रूप में उसकी प्रासंगिकता आदि नये तत्व अनायास उभरते हैं। महाभारत की कथा पर आधारित इस पौराणिक कथा के साथ कल्पना तत्व का भी सुन्दर समन्वय है। माधवी गालव की प्रणय कथा, माधवी के संतानों को लेकर राजाओं का स्वयंवर में उपस्थित होना एवं माधवी द्वारा पुरुषप्रधान समाज की लालची वृत्तियों की

अवहेलना करना जैसे प्रसंग ईस मिथक के साथ नए सिरे से कल्पना तत्व पर जोड़ें गये। वैसे माधवी की वरदानी विशेषताए आदि मिथक की पहचान है, पर उसकी तमाम मनःस्थितियों को मानवीय धरातल पर जोड़ने का प्रयत्न ही नाटक की नविन मौलिकता एवम् लोकप्रियता का परिचायक है | आजीवन यौवन की वरदानी विशेषता वाली माधवी जब अपने प्रियतम गालव के पास वास्तविक रूप में उपस्थित होती है तब उस वक्त माधवी कहतीं है -"तुम तो मुझे जानते हो, तुम्हारें सामने तो मै जैसी हु वैसी ही पेश आ तो क्या फर्क़ है ? तुम तो मुझे जानते हो मेरे हूदय को भी जानतें है |" तब गालव उससे पीछा छुड़ाना चाहता है | उस वक्त माधवी पुनः कौमार्य को धारण करती है | रूप और यौवन देखकर गालव लपकता है | पर माधवी पुरुष के कठोर एवम् स्वार्थी हूदय को परख चुकी थी | वह गालव से कहती है -"रूप और रंग तो फिर भी मिल जाएंगें पर ईस हूदय का क्या करुँगी जो बार-बार छलनी हो चूका है |" तत्पच्चात वह अपने नए जीवन की शुरुआत करने निकल पड़ती है | कथाशिल्प की नवीनता एवं स्त्री समस्या की शास्वतता पर लिखा गया भीष्म साहनी का यह बहु चर्चित हिंदी नाटक है |

लोकप्रिय एवं साहित्यिक नाटको में हिंदी के प्रसिद्ध साहित्यकार श्री जगदीशचं माथुर जी का 'कोणार्क' नाटक अपने आप में अदभुत रचना है | कोणार्क उनका सुप्रसि एतिहासिक नाटक है, जिसका प्रथम संस्करण सन 1951 में प्रगट हुआ था | कथाशिल रंगमंचीयता, शैली, उद्देश्य आदि की द्रष्टि से माथुरजी की यह उत्कृष्ट कोटि की कलाकृ है | इसमें कथावस्तु को छोटे-छोटे तिन अंको में विभाजित कर प्रस्तुत किया है | उस प्राचीन एवम् अर्वाचीन नाट्यकला का अत्यंत मनोरम समन्वय हुआ है | यह रचना इसलि भी महत्वपूर्ण मानी जाती है की उसका मंचन करने के बाद नाटक को अंतिम रूप देक छापा गया था | हिंदी में नाटक पहले छप जाते है, उन्हें रंगमंच पर बाद में प्रस्तुत कि जाता है | पाश्चात्य देशोमे नाट्यलेखक रिहर्शल के समय अपनी हस्तप्रत आवश्यक्तानुसार परिवर्तन करता है | माथुरजी ने भी अपनीं नाट्यरचनाओमें पश्चिम यह पद्धति अपनायी है, उनकी नाट्य कला की यह सबसे बड़ी विशेषता है | इस पध्धति कारन रंगमंचीयता की द्रष्टि उनकी नाट्यकृतियाँ सर्वाधिक सफल है | सत्ता द्वारा कल एवम् कला के रखवालो को जब दबाने तथा कुचलने का प्रयास किया जाता है तब धर्म कहता है- "बहुत हुआ, बहुत हुआ दूत | क्या हम भेड़-बकरिया है, जो चाहे जिसकें हवा कर दी जाये ?...जिस सिंहासन को तुम आज डांवाडोल कर रहे हो, वह हमारें ही तो कं पर टिका है |...कलिंग हमारा है और उसके अधिपति है हमारें प्रजावत्सल नरेश नरसिंहदेव |" यहाँ शासन व्यवस्था कला एवम् कलाकारों को उचित महत्व एवं सुविधाएं में निरंतर काल से उदासीन रहा है यह वास्तविकता को प्रस्तुत कि है और यह दुर्दशा

भी वैसी की वैसी ही बरकरार है। आजभी कला के पुजारियों की दशा हमारे देश में अच्छी नहीं है।

हिंदी नाट्य साहित्य में सर्वाधिक महत्वपूर्ण योगदानकर्ताओं में से एक है श्री 'जयशंकर प्रसाद'। उन्होंने हमारी भव्य भारतिय सांस्कृतिक गरिमा को उजागर करने का यथेष्ट प्रयास किया है। उनके लगभग सारे नाटक रंगमंच के उपयुक्त नहीं थे पर साहित्यिक एवं लोकप्रिय जरूर थे और उसमें सम्पूर्ण भारतियता की झलक दिखाई देती है। वे पाठको के सन्मुख हमारे गौरवान्वित भारत की अस्मिताओं को ले आये थे। उनका 'ध्रुवस्वामिनी' नाटक तत्कालीन महिलाओं की समस्याओं को प्रस्तुत करती है, जब कि यह नारी पात्र राजघराने से जुडा हुआ केन्द्रीय सशक्त पात्र है। जब इतना सशक्त पात्र होते हुए भी वह केवल नारी होने से पुरुष सत्ता की बेडियो में बंदी है तो फिर आम नारी पात्रों की या नारी समाज के सुख की तो कल्पना भी नहीं की जा सकतीं। क्या यह समस्या आज भी उतनी ही प्रभावक है जितनी शायद गुप्त काल में थी। संक्षेप में नारी की स्थिति में इतने युगों बाद भी एवं इतने प्रयासों के बावजूद भी कोई खास परिवर्तन नहीं हुआ है। नाटक की मुख्य नायिका 'ध्रुवस्वामिनी' स्वमान की रक्षा हेतु कहती है- "पुरुषो ने स्त्रियों को अपनी पशु-सम्पति समजकर उन पर अत्याचार करने का अभ्यास बना लिया है, वह मेरे साथ नहीं चल सकता। यदि तुम मेरी रक्षा नहीं कर सकते, तो मुझे बेच भी नहीं सकते हो।" वैसे भी प्रसादजी ने अपने नाटको में इतिहास के कुछ ऐसे काल चुने है, जिनसे आज के भारत को कुछ प्रेरणा प्राप्त हो। डॉ. हजारीप्रसाद द्वीवेदी उचित ही लिखते है- "वे प्राचीन एतिहासिक तथ्यावली का सहारा लेते अवश्य थे, पर उनकी विनियोजना इस प्रकार करते थे कि उसमें वर्तमान काल की समस्याओं का हल सूजे और भावी मानवीय संस्कृति को भी कुछ प्रकाश मिल जाय। यह बात 'ध्रुवस्वामिनी' के बारे में भी सही है।" 'धर्मवीर भारती' कृत बहुचर्चित गीतिनाट्य 'अंधायुग' जब प्रकाशित हुआ तब इसकी बहुत आलोचना हुई, की क्या इस तरह का गीत स्वरूप कोई नाटक भी हो सकता है ? लेकिन बाद में इसे एक नव्य स्वरूप में व्यापक रूप में विद्‌वानों द्‌वारा स्वीकार किया गया। इस नाटक की विषय वस्तु भी परंपरा से जरा हटके है। इसमें हमारें लोकप्रिय महाकाव्य 'महाभारत' के महान पात्रों की त्रुटियो की और अंगुलिनिर्देश किया है। 'महाभारत' के महायुद्ध में जिन मानवीय मूल्य, विवेक एवम् संस्कारो का नाश हुआ है उसकी गूंज युगों तक गूंजने वालीं है। 'धर्मवीर भारती' इस गीतिनाट्य की भूमिका में लिखतें है -"अंधायुग कदापि न लिखा जाता, यदि उसका लिखना- न लिखना मेरे वश की बात रह गई होतीं ; इस कृति का पूरा जटिल वितान जब मेरे अंतर में उभरा तो मै असमंजस में पड़ गया। थोडा डर भी लगा। लगा की इस अभिशप्त भूमि पर एक कदम भी रख्खा कि फिर बच

कर नहीं लौटूंगा ।" इस सत्य को 'धर्मवीर भारती' ने प्रस्तुत गीतिनाट्य 'अंधायुग' माध्यम से हमारे सामने रखा है | जैसे-

"उस दिन जो अंधा युग अवतरित हुआ जग पर
बीतता नहीं रह - रह कर दोहराता है
हर क्षण होती है प्रभु की मृत्यु कही न कहीं
हर क्षण अँधियारा गहरा होता जाता है
हम सब के मन में गहरा उतर गया है युग
अँधियारा है, अश्वत्थामा है, संजय है
है दासवृत्ति उन दोनों वृद्ध प्रहरियो की
अन्धा संशय है लज्जाजनक पराजय है"

जनवादी एवम् भारतियता की परम्परा में और भी कई नाटको को हम ले सकते परन्तु यहाँ प्रपत्र की मर्यादा को ध्यान में रखते हुए मैंने कतिपय नाटको की चर्चा की जिन्हें हम आम जनता के लिए उपयोगी एवम् पथदर्शक बन सके ऐसे नाटक कह सकते साथ हम ए भी न भूले की वे साहित्यिक एवम् लोकप्रिय नाटक तो जरुर है |

संदर्भ सूचि :

(१) माधवी : भीष्म साहनी
(२) कोणार्क : जगदीशचंद्र माथुर
(३) ध्रुवस्वामिनी : जयशंकर प्रसाद
(४) अंधायुग : धर्मवीर भारती

RURAL DEVLOPMENT IN INDIA ISSUSES AND CHALANGES

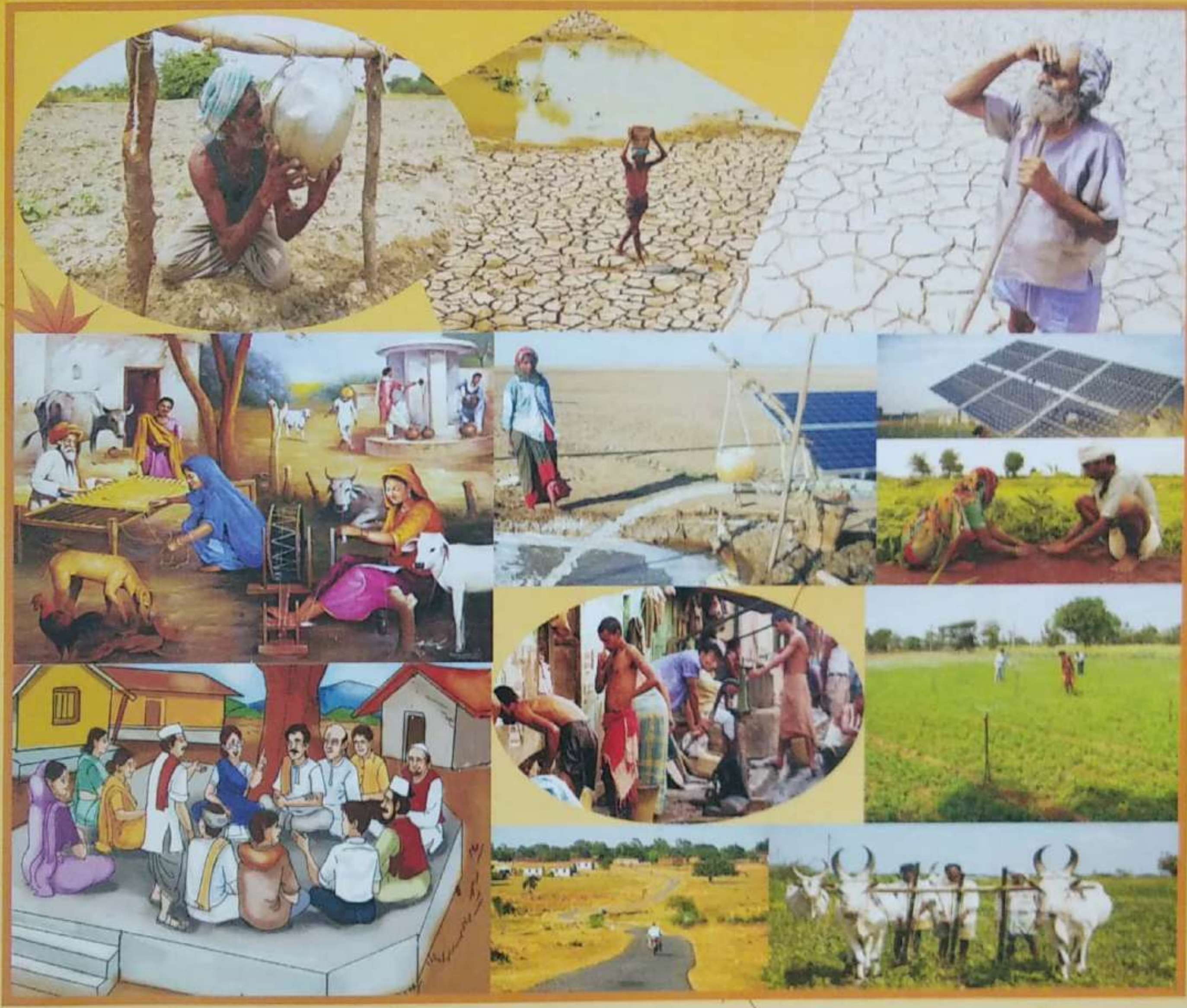

Editors :

Dr.Jayeshbhai N. Barot
Pro.Vajesinh K. Pagi
Dr.Vishnubhai R. Vankar
Dr.Kalpanaben B. Chaudhri
Dr.Dipikaben K. Rohit
Dr.Malaben D. Gamit

Scanned with CamScanner

RURAL DEVLOPMENT IN INDIA
ISSUSES AND CHALANGES

સંપાદન : સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ

પ્રથમ આવૃત્તિ : ડીસેમ્બર ૨૦૧૮

પ્રત : ૫૦

ISBN : 978-93-84601-07-2

All rights reserved, no part of this book may be reproduced or utilized in any form or by any means, electronic or mechanical including photocopy, microfilm, recording, email, web, publication or any information storage and retrieval system without the written permission of the copyright owners.

મુદ્રક :
કોહિનૂર પ્રિન્ટર્સ, સતલાસણા

પ્રકાશક :
પ્રિન્સીપાલશ્રી,
શ્રીમતી આર. એમ. પ્રજાપતિ આર્ટ્સ કૉલેજ, સતલાસણા, જિ.મહેસાણા

Scanned with CamScanner

ક્રમ	લેખનું નામ	લેખક	પેજ નંબર
37	Rural Development Programme	Dr. Dipika Rohit	237
38	Importance of Agencies and Education in Rural Development	Nibedita Bhowmik	240
39	RURAL EDUCATION IN INDIA: ISSUES AND CHALLENGES	Deeya Mukharji	246
40	RURAL EDUCATION IN INDIA	Dr. Prakashchandra M Patel	251
41	VARIOUS AGENCIES FOR MAKING HIGHER EDUCATION QUALITATIVE IN INDIA	HARIPRASAD N. KAMOL	255
42	Rural Women's Health: Patterns, Issues and Challenges	GULSHAN SIHAG	263
43	Rural Areas of Jammu and Kashmir: A Study of Higher Education	Ishfaq Majid and Sheeraz Ahmad Sofi	272
44	A Study on Women Empowerment – Solution for Societal Economic Development of India	Dr. Chanduji P. Thakor	274
45	A Study on Rural Development in India: Indicators, *Problems and Strategies*	Dr. Kiran J. Patel & Mr. Parth M. Modi	282
46	A Study on Development and Enhancement of Weaker Sections of Society in Rural India	Dr. Hemant K. Patel	291
47	A Study on Gender Inequality – Problems and Concern of India	Mr. Mitulkumar M. Deliya	298
48	CRITICAL ISSUES OF INDUSTRIALIZATION IN RURAL AREAS	Dr. Manish M. Jansari	308
49	RURAL DEVELOPMENTN IN INDIA: ISSUES AND CHALLENGES	AKANKSHA KUMARI	315
50	Rural education System in India	Rameshkumar K.Rohit	323
51	ग्रामीण विकास कार्य एव नीतिथी	डॉ भगवानभाई के. प्रजापति	333

Scanned with CamScanner

ग्रामीण विकास कार्य एवं नीतियाँ

– डॉ. भगवानभाई के. प्रजापति
श्रीमति आर.एम. प्रजापति आर्टस् कॉलेज,

लोगों की आर्थिक दशा सुधारने हेतु, देश के ग्रामीण क्षेत्रों बेरोजगारी की चुनौती से निपटना, ग्रामीण विकास का केन्द बिंदु कहलाता है । अतः जब तक ग्रामीण क्षेत्रों का विकास नहीं होगा तब तक देश का विकास समुचित ढंग से नहीं होगा । गाँवों का विकास करने के लिए विभिन्न प्रकार के कार्य व नीतियों को अपनाया जाता है, जिससे उनका समुचित विकास हो सके । इनमें कुछ विशिष्ट नीतियों के अतिरिक्त भूमि, तकनीक, कृषि, रोजगार, शिक्षा-शोध एवं विस्तार ग्रामीण संस्था और कृषि मूल्य से संबंधित नीतियाँ सम्मिलित होती हैं ।

१. बाजार प्रेरित कार्यनीति :

ये कार्यनीतियों तकनीकि और मूल्य नीतियों की भूमिका पर बल देती हुई ग्रामीण विकास का मूर्त रूप देने के लिए बाजार शक्तियों को प्राथमिक महत्व देती हैं । बाजार प्रेरित कार्यनीतियों का विकास कृषि क्षेत्रों के लिए किया गया है जिनके द्वारा भविष्य में ग्राम विकास की अपेक्षा की जाती है । जापान,ताईवान, कोरिया में इन कार्यनीतियों का प्रयोग का प्रयोग काफी बडे स्तर पर भूमि सुधार करने के बाद ही किया गया, फलस्वरूप कृषि में तेजी से वृद्धि हुई है । विश्व के वे सभी देश जिन्होंने ग्रामीण अर्थव्यस्था के विकास की गति निर्धारित की, भूमि सुधार विधान लागू करने में सफल रहे हैं । इस कार्यनीति की एक महत्वपूर्ण विशेषता यह है कि यदि एक बाजार उत्पादन गतिविधि जोर पकडे तो ग्राम विकास की समस्या का सामाधान हो जायेगा तथा कृषि और आर्थिक विकास हेतु ग्रामजनों का जीवन स्तर सुधारेगा । यह कार्यनीति ग्रामीण विकास की वृद्धि में बाधा पहुंचाने वाले पटीदारी जैसे संस्थानिक तत्वों की अपेक्षा करती है तथा ग्रामीण क्षेत्रों के विकास पर बल देती है ।

२. सामूहिक कार्यनीति :

ग्रामीण विकास को त्वरित करने में सामूहिक कार्यनीतियों भूमि, कृषि,प्रौद्योगीकरण, रोजगार आदि नीतियों के प्रयोग पर विशेष बल देती है । इस नीति के अन्य तत्व भी इन्हीं केन्द्रीय नीति उपायो के चारों चक्कर लगाते हैं तथा ग्रामीण क्षेत्रों में उत्पादक शक्तियों के संगठन में मूलभूत परिवर्तन करने की चेष्टा करते है । भूमि सुधार के माध्यम से ग्रामीण समुदाय को बदला जा सकता है । ये नीतियाँ ग्रामीण क्षेत्रों में सामाजिक एवं आर्थिक परिवर्तन लाने के लिए भूमि सुधारों के महत्व पर बल देती है । आदिकाल से ग्रामीण समाज में संपत्ति के सामूहीकरण के रूप भूमि को अत्यधिक महत्त्व दिया गया है । इसकी प्रतिक्रिया स्वरूप इस नीति को सही भावना से क्रियान्वित करने हेतु कुछ देशों में भूमि का व्यक्तिगत स्वामित्व समाप्त हो, बल्कि भूमि की उत्पादकता में वृद्धि की जा सके । इसकी पृष्ठभूमि में यह भी उद्देश्य था कि बडे पैमाने पर कृषि उत्पादन में भू-जोतों की आर्थिक इकाइयों को प्रयोग किया जाना चाहिए । इसके लिए भूमि के छोटे आकारों को मिलाकर एक उपयुक्त इकाई का निर्माण किया जा सकता है । फिर बड पैमाने पर की जाने वाली कृषि से ट्रेक्टरो, कटाई मशीनों, थ्रेसरों,पानी खींचने की मशीनों जैसी आधुनिक तकनीक का प्रयोग करके उत्पादकता बढाई जा सकती है । यह कार्यनीति सोवियत

Scanned with CamScanner

संघ, चीन और दूसरे पूर्वी युरोपीय देशों में काफी सफल रही है । जब से इन देशों में इस कार्यनीति को अपनाया गया है तब से उत्पादन में काफी बढोत्तरी हुई है ।

पूर्व के कुछ ही वर्षों में समूहीकरण की यह कहकर आलोचना की गई कि वह उत्पादन में लगे लोगों को बहुत कम प्रोत्साहन देती है । इसलिए सोवियत संघ में किसानों को अपनी भूमि पर अधिकार रखने की अनुमति दी जा रही है । इसी तरह की विचारधारा वाले एक दूसरे देश चीन में भी कुछ जगहों में व्यक्तिगत रूप से खेती की अनुमति है ।

कार्यनीतियों के प्रमुख तत्व–

कृषि विकास द्वारा भी ग्रामीण विकास किया जा सकता है । कृषि क्रियाकलापों की व्यवस्था ही ग्रामीण रोजगार के सार भाग का निर्माण करती दिखायी देती है । इस परिप्रेक्ष्य में कृषि पर निर्भर कार्यनीति कृषि क्षेत्रों की उन्नति में सहायक होती है । लेकिन समय पर्यन्त कृषि एवं संबद्ध क्रियाओं के अतिरिक्त भी अन्य दूसरे क्षेत्रों का भी महत्व बढता गया । इस सम्पूर्ण दृष्टि से विश्लेषण करने पर भी किसी भी ग्रामीण कार्यनीतियों को निम्मानुसार सूचीबद्ध किया जा सकता है–

१. ग्रामीण विकास नीति की संरचना 'मूल्य नीति' एक महत्वपूर्ण तत्व है । मूल्यनीति के समावेश से कृषि उपज का उचित मूल्य निर्धारित होने के कारण किसानों को उपयुक्त लाभ मिल सकेंगे । साथ ही मूल्य नीति के अन्तर्गत आर्थिक सहायता प्रदान करके ग्रामीण लोगों को बडे पैमाने पर आवश्यक वस्तुएँ उपलब्ध कराई जा सकती हैं ।
२. कृषि के क्षेत्र में प्रतिकूल मौसम में किसानों को उर्वरक एवं बीज जैसे आदान को सहायता के रूप में देकर मूल्यनीति ग्रामीण विकास के उद्देश्य को प्राप्त कर सकती है ।
३. ग्रामीण समुदाय में उत्पादकता बढाने के साथ-साथ रोजगार अवसरों को बढाने के प्रावधान होना चाहिए तथा इसके तदनुरूप कार्यक्रम का निर्माण जरूरी है ।
४. कृषि उत्पादकता को बढाने के दृष्टिकोण से अभिवृद्धित न्याय के माध्यम भूमि सुधार और नीति को लागु किया जाना चाहिए ।
५. कृषि का संतुलित विकास इस क्षेत्र पर निर्भर रहने वाले लोगों के लिए बनायी जाने वाली आय एवं रोजगार सृजक कृषि योजनाओं पर निर्भर करता है ।

ग्रामीण विकास हेतु रणनीति–

इसका तात्पर्य कतिपय निश्चित उद्देश्यों को प्राप्त करने हेतु आधारभूत दीर्धकालीन नीति की संरचना से है । इस प्रक्रिया द्वारा वातावरण अथवा परिवेश की मांग को पूरा करने लिए कार्यक्रम का संगठनीय संरचना से मिलान किया जाता है । इस संधारण को निगमित प्रबंधन में व्यापक रूप से प्रयुक्त किया गया है । लेकिन ग्रामीण विकास के परिप्रेक्ष्य में रणनीति का अर्थ सार्वजनिक कार्यक्रमों के लाभों के वितरण के रूप में अपनाये गये उपागम से लगाया जाता है । रणनीति इस तरह से तैयार की जाए जिससे कार्यक्रम के माध्यम से ग्रामीण क्षेत्रों के लोगों को लाभ मिल सके ।

ग्रामीण विकास लोगों के लिए विशिष्ट समूह (गरीब) के सामाजिक तथा आर्थिक जीवन को उन्नत करने हेतु बनाई गई एक रणनीति है । इसमें ग्रामीण क्षेत्रों में आजीविका कमाने वाले लोगों में से गरीबतम व्यक्ति को विकास के लाभ पहुंचाना शामिल है । प्रमुख बिंदुओं के माध्यम से ग्रामीण विकास की रणनीति को स्पष्ट किया जा सकता है–

१. गाँव में निवास करने वाले अधिकांश लोग एक तरह की सामना कर रहे हैं । यदि जनसंखया अप्रत्याशित दर बढती रही है और उपलब्ध संसाधनों, तकनीक तथा संस्थाओं व संगठनों द्वारा सीमितता का दृष्टिकोण प्रतीत होता रहा, तो निकट भविष्य में इन गरीब

Scanned with CamScanner

लोगों की स्थिति पहले से भी ज्यादा खराब हो जायेगी ।

२. ग्रामीण क्षेत्रों के लोग किसी भी कार्य को महेनत व लगन के साथ करते है, इन क्षेत्र पर श्रम तथा भुमि दोनों की अधिकता है अगर इस पर सही तरीके से ध्यान दिया जाए तो इनमें सुधार हो सकता है ।

३. कृषि तथा इससे संबद्ध क्रियाओं से अधिक प्रतिफलदायक व्यवसायों में लोगों में भेजने की दर काफी निम्न रही है तथा अधिकांश देशों में आधुनिक क्षेत्र की सापेक्षिक दर के दिये हुए होने पर यह मंद ही बनी रहेगी ।

विकास की दर बढाने वाली तथा संवृद्धि के लाभों को सही ढंग से वितरित करने वाली ग्रामीण विकास की रणनीति का निहितार्थ-आधुनिक तथा परम्परागत क्षेत्र के मध्य अधिक अन्तःक्रिया, विशेष रूप से कृषि उत्पाद, तकनीक पीडितो के अभिवृद्धि के रूप में ।

विकास से तात्पर्य जीवन के भौतिक स्तर में समग्र रचनात्मक परिवर्तन से है ।इस संकल्पना को प्रोन्नत करने के लिए रचनात्मक परिवर्तन में आर्थिक के साथ-साथ सामाजिक पहलु भी सम्मिलित है, जिसका सुसम्बद्ध अर्थ यह है कि विकास के लिए आर्थिक वृद्धि ही नहीं, बल्कि आर्थिक वृद्धि के लोभों का न्यायोचित वितरण भी आवश्यक है । अतः न्याययुक्त संवृद्धि को विकास के रूप में पारिभाषित किया जा सकता है । बेवल संवृद्धि से ही विकास नहीं होगा इसके साथ-साथ संस्थागत परिवर्तन भी शामिल है । बेहतर स्वास्थ्य, शिक्षा,आवास एवं कल्याण द्वारा जीवन स्तर में सुधार विकास के स्वरूप को प्रतिबिम्बित करते हैं । विकास के अनुभवों को मुख्यतः निम्नलिखित किया जा सकता है -

१. एक क्षेत्र या देश में विभिन्न जन समूहों के मध्य विकास के लोभों का न्यायोचित वितरण ।

२. प्राद्योगिकी में प्रगति व जीवन स्तर में सुधार के लिए विभिन्न प्रकार की वस्तुओं और सेवाओं की उत्पादन क्षमता में वृद्धि ।

३. असमानता एवं गरीबी उन्मूलन ।

४. सामाजिक स्तर,शिक्षा, स्वास्थ्य, आवास कल्याण में वृद्धि ।

५. लोगों के भौतिक कल्याण में वृद्धि ।

६. विकास के लिए सबको समान अवसर प्राप्त हों ।

७. ऐसे संस्थागत ढांचे का निर्माण करना जिसमें निर्णय लेने के सभी स्तरों का योगदान संभव हो ।

इन सभी तत्वों को ध्यान में रखते हुए अगर ग्रामीण निर्धनता को कम करना है तो ग्रामीण विकास के लिए रणनीति तैयार करनी चाहिए । दीर्घकालीन गतिहीनता का भेदन करके तथा विकास के नये आयाम स्थापित करने के लिए प्रमुख क्षेत्रों का चयन एवं चिन्ह तथा इन क्षेत्रों में साधनों को गतिशीन करना अतिआवश्यक है । इस योजनाबद्ध शैली में सम्भावित ग्रामीण विकास नीति उपायों को सम्मिलित करने वाली प्रक्रिया को ही ग्रामीण विकास की रणनीति के नाम से जाना जाता है । इसके उद्भव की प्रेरणा तो द्वितीय महायुद्ध के बाद उस समय मिली जब यह महसूस किया गया कि गरीबी और अर्द्ध विकास जैसी समस्याओं का निराकरण योजनाबद्ध शैली से ही किया जा सकता है ।

खंड स्तर पर आरंभ किये गये गरीबी उन्मूलन कार्यक्रम निकट भविष्य में गरीबी की समस्या को हल करते दिखायी नहीं देते । एकीकृत रणनीति कार्य करती दिखायी नहीं देती और आधारभूत स्तर पर किए जा रहे प्रयास लक्ष्योन्मुख दृष्टिकोण की ओर ही प्रवाहित होते हैं जो गरीब उन्मूलन में अपर्याप्त दिखायी देते हैं । जन सहभागिता और हितग्राहीयों के लिए प्रशिक्षण

Scanned with CamScanner

की कमी कार्यक्रम की दूसरी रणनीति संबंधी दूसरी कमियाँ है । विभिन्न ग्रामीण विकास कार्यक्रमों के परीक्षण तथा क्रियान्वयन से कमजोर संगठनीय संरचना उपयुक्त स्तर पर उपयुक्त नियोजन की कमी, लगाव का अभाव, प्रबन्धकीय सक्षमता की कमी, अभिप्रेरणा विहिनता आदि की पता चलता है । इन सभी पहलुओं पर संक्षेप में प्रकाश नीचे की पंक्तियों में डाला जा सकता है-

१. कार्यक्रम प्राथमिकताओं द्वारा गरीबों को गरीबी रेखा से ऊपर उठाना था, लेकिन प्राथमिकताओं और उत्पादकता से लगाव का अभाव दिखायी दिया ।
२. ग्रामीण विकास हेतुं अबतक प्रयोग में लाये गये योजना मॉडल प्रकृति से समाविष्ट गत्यात्मक होने के कारण ग्रामीण वातावरण के लिए विशेषकर भारत उपयुक्त नहीं है ।
३. आर्थिक विकास के बाद व्यक्तिगत एवं प्रादेशिक परिस्थितियों में बढती हुई असमानताए दृष्टिगोचर हुई जिसके परिणाम स्वरूप गरीब और अमीर के बीच अंतराल बढता गया । ग्रामीण क्षेत्रों में बेरोजगारी, अल्परोजगार शोषण तथा गरीबी में भी वृद्धि हुई है । जिस कारण निर्धन लोगों को अमीरों से कर्ज लेना पडता है ।
४. इसी तरह ग्रामीण विकास कार्यक्रम, सामान्य व विशिष्ट दोनो राजनीतिक इच्छा शक्ति से शून्य होने के साथ-साथ गहन कार्यकुशल प्रशासन, गलत प्राथमिकताओं से भी ग्रसित है । इसका लाभ उन व्यक्तियों को मिलता है जिसकी स्थिति पहले से अच्छी होती है ।
५. संरचनात्मक रूपांतरण के अभाव में विभिन्न कार्यक्रमों का प्रभाव अपने उदात्त प्रभावों के बावजूद भी ग्रामीण क्षेत्रों में और विशेषकर गरीब लोगो तक पहुँचने में असफल रहे ।
६. सिंचाई, उर्वरक, उच्च बीज, ट्रेक्टर, तेल इंजन आदि जैसी नई तकनीक के आरम्भ होने से पहले ही धनी किसानों (ऊपरी स्तर के किसानों) की ही सहायता की है । लघु किसान, सीमान्त किसान, कृषि श्रमिक तथा ग्रामीण दस्तकारों को कम लाभ पहुँचा है ।
७. यद्यपि ग्रामीण विकास कार्यक्रम व्यवहार्य थे परंतु उनके क्रियान्वयन में प्रतिबद्धता का अभाव रहा । विभिन्न कार्यकम के कियान्वयन में अकुशलता तथा देरी के कारण दुर्लभ साधन व्यर्थ ही चले गये ।

समस्त ग्रामीणों के दृष्टिकोण में जागृत और चेतना एक क्रान्तिकारी बदलाव लाते हैं और उनकी सामान्य आर्थिक एवं सामाजिक स्थिति भी प्रभावित करते हैं । इससे ये लोग अधीक साहसी, आत्मनीर्भर तथा विकास प्रकिया के मार्ग में आने वाली सामाजिक, आर्थिक एवं सांस्कृतिक समस्याओं को हल करने में समर्थ हो जाते हैं ।

ग्रामीण विकास एक गतिशील प्रकिया है । यह कार्यकम के निष्पादन के मूल्यांकन अथाव एक अये कार्यकम के निर्माण व कियानवयन या बुद्धिजीवीयों को अपने केन्द्र बिन्दु को तीक्ष्ण बनाने में ध्यान आकर्षित करती रहती है । इस प्रकार विचार-विमर्श तथा अध्ययनों में ग्रामीण विकास को अधिकारिक स्थान मिलना चाहिए । लोगों को एक बडे समुदाय को व्यवसायिक प्रशिक्षण देने की आवश्यकता है । सबसे प्रमुख तथ्य यह है कि उनके खोये हुए विश्वास को पुनः स्थापित करना होगा ताकि वे साहस के साथ समस्याओं का समाधान कर सकें । ग्रामीण इलाके की वर्तमान संरचनाओं को अत्यधिक सीमा तक सुधार सकते हैं परंतु ग्रामीण विकास कार्य सतत गतिशील रहेंगे ।

Scanned with CamScanner

ભારતીય નાટ્ય સાહિત્ય-૧

સંપાદકો

ડૉ.મંજુલાબેન એ.પટેલ

ડૉ.બી.કે.પ્રજાપતિ ડૉ.રમેશ એસ.પ્રજાપતિ

ડૉ. શૈલેષ કે.જોષી ડૉ.ભારતી એ. પટેલ

Bhartiya Natya-Sahitya-1

Edited by : Dr.Manjulaben A. Patel,
Dr. B. K. Prajapati, Dr. Ramesh S. Prajapati
Dr. Shailesh K. Joshi, Dr. Barti A. Patel
2019

ISBN : 978-93-84601-10-2

© પ્રિન્સિપાલ, શ્રીમતી આર.એમ.પ્રજાપતિ આર્ટ્સ કોલેજ,સતલાસણા
©લેખના જે-તે લેખકોના

સંપાદન : સંસ્કૃત વિભાગ

પ્રથમ આવૃત્તિ : ૨૦ ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૯

પ્રત : ૧૦૦

પ્રકાશક :
પ્રિન્સિપાલ,
શ્રીમતી આર.એમ. પ્રજાપતિ આર્ટ્સ કોલેજ, સતલાસણા,
જિ.મહેસાણા-૩૮૪૩૩૦

ટાઈપ સેટિંગ : રણજીત રાવત

મુખપૃષ્ઠ સજ્જા અને મુદ્રક :
કોહિનૂર પ્રિન્ટર્સ, સતલાસણા

અનુક્રમણિકા

1	નાટ્ય વિભાવના અને સાંસ્કૃતિક અગત્યતા	ડૉ.મૃગેશભાઈ એમ. નાયક	1
2	નાટ્ય સાહિત્યની ઉત્પત્તિ	ડૉ.મયુરચંદ્ર રાજગોર	6
3	***महाकवि भास और कालिदास के रूपको मे वर्ण व्यवस्था***	***डॉ. जसवंत के. प्रजापति***	10
4	મધ્યમવ્યાયોગ – સંસ્કૃત રૂપક	ડૉ. મંજુલાબેન એ. પટેલ	18
5	મૃચ્છકટિકમાં સમાજદર્શન	ડૉ.ભગવાનભાઈ કે. પ્રજાપતિ	22
6	ઉત્તરરામચરિતના આદર્શ રામ	ડૉ.રમેશ એસ. પ્રજાપતિ	27
7	સંસ્કૃત રૂપકોમાં ગણિકા	ડૉ.શૈલેષ કે. જોષી	32
8	સંસ્કૃત નાટકોમાં વિદૂષક	ડૉ.ભારતી એ. પટેલ	38
9	વિક્રમોવર્શીયમ્‌માં (ચોથા અંકમાં) પ્રકૃતિ નિરૂપણ	ડૉ.રાકેશકુમાર એન. જોષી	43
10	***हिन्दी नाटको मे भारतीयता***	***डॉ. विनोदचंद नी चौधरी***	48
11	દ્રૌપદીસ્વયંવર એક અધ્યયન	ડૉ.રીટા એચ. પારેખ	53
12	કૃષ્ણમિશ્ર રચિત 'પ્રબોધચંદ્રોદય' ની સમીક્ષા	ડૉ.અર્પિતાબેન જી. પટેલ	61
13	અભિજ્ઞાન શાકુન્તલમાં સમાજ દર્શન	ડૉ.ભરતભાઈ એમ. પટેલ	66
14	સંસ્કૃત નાટકની ઉત્પત્તિ અને વિકાસ અંગેના પરંપરાગત મતો	મેઘનાબેન જે. મોદી	71
15	***स्त्री अभिनय का संघर्ष (पारसी रंगमंच एवं नुक्कड नाटको के संदर्भ मे)***	***डॉ समीर प्रजापति***	76
16	ઉત્તરરામચતિમ્‌ નાટકમાં કરુણરસ	પ્રજાપતિ મુકેશકુમાર આર.	86
17	પ્રતિમા નાટક અને ઉત્તરરામચરિત નાટકમાં સીતાનું પાત્ર	પ્રજાપતિ રોશનીબેન દશરથભાઈ	91
18	પાશ્ચાત્ય કાવ્યશાસ્ત્રમાં ટ્રેજેડી અને કોમેડીની વિભાવના	ડૉ.વૈશાલી જે. પટેલ	99
19	ભાસનાં નાટકોમાં સમાજ જીવન	પ્રો.કમલેશકુમાર ડી. પટેલ	107

ઉત્તરરામચરિતના આદર્શ રામ

ડૉ.રમેશ.એસ.પ્રજાપતિ
આર્ટ્સ કોલેજ,સતલાસણા

ઉત્તરરામચરિત માં ભવભૂતિએ રામના પાત્રાલેખનમાં સવિશેષ ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું છે. નાટકના પ્રારંભથીજ કવિ રામના મહામના ચરિત્ર ને ઉપસાવવાનો આરંભ કરે છે. રામના ચરિત્રચિતરણ માં એમના વ્યક્તિત્વના બે પાસા રાજધર્મ અને પ્રેમધર્મ ને પ્રાધાન્ય આપવાનો ઉપક્રમ છે. છતાં ગણા વિવેચકો એ દર્શાવ્યું છે તેમ રામનો રાજધર્મ કે પ્રેમધર્મ પરસ્પર વિરોધી નથી. સાચી હકીકત તો એ છે કે રામે રાજધર્મ અને પ્રેમધર્મ બંનેનું પૂરી નિષ્ઠાથી અને હૃદયપૂર્વક પાલન કર્યું છે. ઉત્તરરામચરિતના વિશાળ વસ્તુફલકમાં રામના વ્યક્તિત્વવિકાસ ના અનેક પરિણામો કાવ્યત્મક પરિપ્રેક્ષ્યમાં રજૂ કર્યા છે.

ઉત્તરરામચરિતનાપહેલા અંકમાં રામના રાજધર્મના આદર્શને વ્યક્ત કરતી પ્રજા પરાયણતાનો પ્રારંભ માજ કવિએ પરિચય કરાવ્યો છે. લોકાભિમુખ રાજા રામ પ્રજાનુરંજન માટે પ્રતિબધ્ધ છે. કુલગુરુ વશીષ્ઠે પાઠવેલા સંદેશનો ઉષ્માભર્યો પ્રતીભાવ પડતાં રામ પોતે જ કહે છે. स्नेहं दयां च सौख्यं च यदि वा जानकीमपि । आराधनाय लोकस्य मुञ्चतोनास्ति मे व्यथा ॥१ પ્રજાનુરંજન માટે સર્વસ્વ ફના કરવાની રામની આ પ્રતિજ્ઞા સિતા સહિત સહુના મનને આહ્લાદિત કરે છે. રામના રાજધર્મના આ પરમ આદર્શની સાથે સાથે એમની એક આદર્શ પતિ તરીકેની પ્રતિભા ઉપસાવવાનું કવિ ચુકતા નથી. જનક ની વિદાયથી સંતપ્ત થયેલી જાનકી ને જે સહૃદયતાથી તેઓ સાંત્વન આપેછે, એના સુખને માટે ચિત્રવીથિ નું આયોજન કરાવે છે. અને સીતાના સાનિધ્યમાં પરમ સુખની અનુભૂતઇ કરતાં દાંપત્યજીવન ની ધન્યતા દર્શાવતુ જે સ્તોત્ર ઉચ્ચારેછે એમાં રામની એક આદર્શ પ્રેમમુર્તિ પ્રગટ થાય છે. ચિત્રફલક ના પ્રસંગ માં રામનું વિનય મહાત્મય અને ઔદાર્ય પણ કવિએ ભારે કુશળતા થી વ્યક્ત કર્યું છે. રમે પરશુરામનો પરાજય કર્યો તે ચિત્ર તરફ લક્ષ્મણ સિતાનું ધ્યાન દોરે છે ત્યારે રામ લક્ષ્મણ ને બીજું ઘણુએ જોવાનું છે એમ કહીને એ ચિત્ર જોવાનું ટાળી દે છે. પરશુરામ જેવા આદરણીય તપસ્વીનો પરાજય ગૌરવ કે અભિમાનનું કારણ ના બનવો જોઇયે એ વિનયી રામ જાણે છે અને રમના વિનય નું આ માહાત્મ્ય યોગ્ય રિટેજ સીતાના હૃદયની સાથે સાથે પ્રક્ષકોના ચિત્તને પણ સ્પર્શી જાય છે. એજરીતે મંથરાનો વૃતાંત આવતા ફરી એકવાર સીતાનું મન બીજે દોરી કૈકેયીનો

દુઃખદ પ્રસંગ ટાળવાનું ઔદાર્ય બતાવે છે જે એમના મહામના ચરિત્ર ને કલાત્મક રીતે પ્રગટ કરે છે.

પ્રસંગોપાત જ્યાં જ્યાં તક મળે છે ત્યાં ત્યાં રામના વ્યક્તિત્વના ઉદાત્ત અંશોને વ્યક્ત કરવાનું કવિ ચુકતા નથી. પણ ઉત્તરરામચરિતમા રામના જીવન કારુણ્યને વ્યક્ત કરવાનું જ કવિ ને સહુથી વધારે અભિપ્રેત છે.ઉત્તરરામચરિતના આલેખન દ્વારા કવિને તો રામનો કરુણરસ મૂર્તિમંત કરવો છે.એવો કરૂણ કે જેનાથી પથરો પણ પીગળી જાય અને વાજનું હૃદય પણ વિદલિત થઈ જાય. રામનું જીવન કારુણ્યનો મહાસાગર છે. રામ પોતે જ કહે છે. दुःखसंवेदनायैव रामे चैतन्यमाहितम् ।२અર્થાત રામનું જીવવું જાણે દૃઃખાનુભવ ને માટે હતું . જીવનમાં રાજા બનવાની ધન્ય પળે કૈકેયીના વરદાન રૂપે વિધિની વક્રતા ઉપસ્થિત થઈ અને રામને રાજસુખથી વંચિત રખવામાજ વિધિની વક્રતા પૂરી ના થઈ; પોતે પિતાના મૃત્યુના નિમિત્ત બન્યા એથી પિતાના મૃત્યુની વ્યથા દ્વિગુણિત બની. અરણ્યજીવનના અસિમ સાનિધ્યસુખ અને પ્રેમોચરનો સિતાના અપહરણથી દુખદ અંત આવ્યો અને રામના રૂદને પથ્થરો પીગળાવ્યા. સિતાનો વિરહ અસહ્ય હતો. પણ સાવધિ હતો. વળી રાક્ષસોનો વધ કરવાથી તેનો અંત આવે તેમ હોવાથી રામના ક્ષાત્રતેજને સંકોરવામાં નિમિત્ત બની પ્રકારાંતરે ઉપકારક બન્યો હતો. પણ રામના જીવનની કરુણતા તો એમના ઉત્તરજીવનમાં રહેલી છે. વિરહની અસહ્ય યતનાઓ અને યુધ્ધની વરવી વિટંબણાઓમાથી પસાર થયેલા રામ અને સીતા નું દાંપત્યજીવન ધન્યતા ના ઉંબરે આવી ઊભું હતું અને વિરહની વાત થી પણ ફફડી ઉઠતાં પતિપત્ની સહજીવનના મધુર શમણાં માં ભૂતકાળને ભૂલવા મથતા હતા ત્યારેજ આવી પહોચ્યો છે દેવ ! એમ કહીને જાણે સાક્ષાત વિરહ આવી ઊભો. આમાં માત્ર સીતાના વિરહથી જ વાત પતિ જતી નહોતી, પણ સીતાના ચરિત્ર અંગેનો પૌરજનોનો સંદેહ રામને માટે અકથ્ય વેદનાનો નિમિત્ત બન્યો હતો. લોકોના અનુરંજનને માટે સિતાનો પણ ત્યાગ કરીશ એમ હોંશભેર પણ પર છે. એમ માનતા ને એમ અહી સિતાના શુધ્ધ ચરિત્રયનો મહિમા કરતાં રામને પોતાની બોલનાર રામ જ સિતાનો ત્યાગ કરવાનો પ્રસંગ ઊભો થયો તેથી ભાંગી પડ્યા. સિતાની ચારિત્ર્ય શુધ્ધિને અગ્નિ પરીક્ષામાં સાક્ષાત્કાર કરનાર રામ એ આદર્શને વરેલા હતા, સિતા પવિત્ર છે. શંકાથીપણપરછે,એમમાનતાઅનેतीर्थोदकं च वह्नि श्च नान्यतः शुद्धिमर्हतः3એમકહીસીતાનાશુધ્ધ ચરિત્રયનો મહિમા કરતાં રામને પોતાની આંતરિક પ્રતીતિને અવગણીને જે રીતે સિતાનો ત્યાગ કરવો પડ્યો એને એમના જીવનનો સર્વ રસકસ હારી લીધો. રામનું જીવન જીર્ણ અરણ્ય જેવુ નીરસ બની રહ્યું. પેલો અરણ્યનો વિરહ તો સાવધિ અને સોપાય હતો, પણ આ વિરહ તો

નિરવધિ અને નિરૂપાય હતો. વળી નિર્દોષ સિતાનો જ કપટથી અને નિર્દયતા થી પોતે ત્યાગ કર્યો એ બદલ તે પોતે વારંવાર આત્મભર્ત્સના કરે છે. પોતાના માટે નિર્ઘુણ અને નિર્દય જેવા શબ્દોનો તે પ્રયોગ કરે છે. રાજધર્મને પરિપૂર્ણ કરવા માટે નિર્દોષ તપસ્વીનો નિરૂપાયે વધ કરતાં રામ બોલી ઊઠે છે : कृतं रामसदृशं कर्म । કર્યું રામ જેવુ કામ. એમાં એમની આ આત્મભર્ત્સના અત્યંત લાઘવથખી વ્યક્ત થઈ છે.

બીજા અને ત્રિજા અંકમાં રામ પંચવતીના સ્થાનો સાથે સંકળાયેલા સંસ્મરણો યાદ કરીને જે વિરહ વિકળતા અનુભવે છે અને વારંવાર મૂર્છિત થાય છે. તેમાથી એમની ઊડી સંવેદનશીલતા જણાઈ આવે છે, સિતાની ચારિત્ર્યશુધ્ધિ અંગે પોતાને સ્પષ્ટ પ્રતીતિ હોવા છતાં લોકાપવાદને કારણે જે રીતે સિતાનો ત્યાગ કરવો પડ્યો તે રામને આજીવન વ્યથિત કરતો રહે છે. ખરેખર તો ત્યાગ પોતાનો થયો છે તેમ એમને લાગે છે. સીતાને અગ્નિ પરિક્ષમાથી પસાર થવું પડ્યું તે હકીકત યાદ આવતા રામ क्लिष्टो जनःઉદગાર કાઢે છે. તેમાં તેમની તીવ્ર સંવેદનશીલતા જણાઈ આવે છે. ત્રીજા અંકના પ્રારંભમાં લોપામુદ્રએ ગોદાવરિને જેને માટે સાવધ રહેવા જણાવ્યુ છે તે ડગલે ને પગલે ભારે પ્રમાદ ભરેલા અને શોક ઉપજાવે એવા પ્રસનગોની શંકા સ્વાભાવિક રહે છે. તે પણ રામની આ ઊડી સંવેદનશીલતાની જ સૂચક છે. જોકે રામ જે રીતે વારંવાર મૂર્છિત થાય છે અને કરૂણ આક્રંદો કરેછે તેથી એમની અસામાન્યતા કે મર્યાદાપુરૂષોત્તમ વિશેના આપના ખ્યાલને ધક્કો પહોચે છે. પણ ભવભૂતિ અભિધાનો કવિ છે અને તેથીજ આવા કેટલાક અતિરેકો એની કૃતિમાં અનિવાર્ય બની રહ્યા છે.

રામને પોતાના નાટકમાં નાયક તરીકે પાસનદ કરવામાં ભાવભૂતિને એક વિશિષ્ટ મુશ્કેલીનો અનુભવ કરવો પડ્યો છે. રામાયણ ના રામ સમાજમાં દેવ અને મર્યાદાપુરૂષોત્તમ તરીકે જાણીતા છે. એ એક આદર્શ અવતારી યુગપુરૂષ હતા. એ રામનું નખશિખ માનવીય પાત્રાલેખન કોઈપણ કવિને માટે પડકારરૂપ બની રહે તે સ્વાભાવિક છે. ભાવભૂતિને આ હકીકત નો ખ્યાલ છે, ભાવભૂતિ જાણે છે કે રામ અવતારી યુગપુરૂષ છે. શંબુકની પ્રાર્થનાअन्वेष्टव्यो यदसि भुवने भूतनाथःशरण्यः૪માં આ બાબતનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. આમ છતાં ભાવભૂતિએ રામના ચારિત્ર્યને માનવીય ઓપ આપવાનો જ પ્રયત્ન કર્યો છે. ત્રીજા અંકમાં તમાસા જયારે મુરલને કહે છે કે સીતા ને ભાગીરથીના પ્રભાવથી વગ દેવતા પણ દેખી નહીં શકે, તો મતર્યો ની તો વાત જ શી? ત્યારે કવિ રામને મર્ત્ય ગણીને જ ચાલે છે તે હકીકત સ્પષ્ટ થાય છે. ઉમાશંકર જોશી કહે છે કે, ભાવભૂતિએ રામના પાત્રના આલેખનમાં તેમણે નખશિખ માનવ તરીકે ચીતરવા છતાં એમનામના દેવત્વને આઘાત ન પહોચે એ રીતે બલ્કે

દેવત્વને ઉઠાવ મળે એ રીતે એકંદરે આલેખન કર્યું છે. એમ કહેવું જોઇયે કે રામમાં પૂર્ણપણે માનવતા છે એટલે જ એ દેવ છે. વિષયની પસંદગીમાં રહેલી મુશ્કેલીનો ભવભૂતિએ પૂરા સ્વારસ્યથી સામનો કર્યો છે.

રામ એક આદર્શ રાજા છે. તેમણે પૂરી નિષ્ઠા અને બલિદાનપૂર્વક લોકરધનવ્રત સ્વીકાર્યું છે. પોતાની આંતરિક પ્રતીતિને અવગણીને અને એને માટે આજીવન અસહ્ય પરિતાપ વેઠીને પણ રામે પોતાની લોકભીમુખતા જાળવી રાખી છે. જે લોકોના કારણે એમને અસહ્ય પરિતાપ ભોગવવો પડ્યો તે પૌરજાનપડો તરફ એમને કોઈ ફરિયાદ કે કટુતા નથી; ઊલટાનો એમનો સદભાવ જોવા મળે છે. મહર્ષિ દ્વારા ભર્ગાકનાટક પછી સીટની ચરિત્ર શુધ્ધિ પ્રત્યે એમનું ધ્યાન દોરવામાં આવે છે. ત્યારે પણ पश्यतु लोकः અર્થાત લોકોને તે જુવે એમ કહે છે. તેમાં લોકો તરફનો ઉપાલંભ નથી પણ લોકોના મનનું સમાધાન જ મુખ્ય છે. લક્ષ્ય જણાય છે. રામ આદર્શ રાજવી છે. અને રાજધર્મના પાલનમાં એમણે એમની અંગત માન્યતાઓ અને સુખનો ત્યાગ કર્યો છે. આમ છતાં એમના પ્રેમ ધર્મનું પણ એમણે હ્રદયથી પાલન કર્યું છે. લોકોના કહેવાથી એમણે સિતાનો શારીરિકત્યાગ કર્યો પણ મનમા તો બાર બાર વર્ષ સુધી સિતાનું જ અહનીર્શ રતન કરતાં રહ્યા. વળી અશ્વમેધ યજ્ઞ પ્રસંગે પણ સીતાની પ્રતિકૃતિ મૂકીને જ યજ્ઞ કરવાનો દ્રઢાગ્રહ જાળવીને તેમણે પોતાના પ્રેમ ધર્મને નિષ્ઠા પૂરા ગૌરવથી વ્યકત કરી છે. આ સંદર્ભમાં રામનો એક પત્નીત્વનો આદર્શ યુરોપિય વિવેચકોને ઉત્તરાંચરિતના સંદેશ તરીકે અનુભવાયો છે. તે યથાર્થ જણાય છે.

છઠ્ઠા અંકમાં લવ એન કુશ દ્વારા રામના પ્રતાપી અને પ્રભાવક વ્યક્તિત્વનું વર્ણન કરાવીને ભવભૂતિએ રામના બાહ્ય વ્યક્તિત્વને ઉપસાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. લવ અને કુશ રામના વ્યક્તિત્વથી પ્રતિહત થયા સિવાય પણ જે રીતે પ્રભાવિત થાય છે તે રામના ઉજ્જવળ વ્યક્તિત્વનું સૂચક છે. રામના આગમન માત્રથી ખૂનખાર જંગ ખેલતા ચંદ્રકેતુ અને લવ પણ ઠંડા પડી જાય છે. લવ રામને જોતાં જ એમના પ્રતાપી વ્યક્તિત્વની નોધ લેતા કહે છે : अहो पुण्यानुभावदर्शनोयं महापुरुषः રામ એને મૂર્તિમંત ધર્મના પ્રસાદ જેવા જણાય છે. રામના આગમન માત્રથી એના અભિમાન અને મદ શાંત થઈ જાય છે તથા વિનય ઉભરાય છે, અને નોધલીધા સિવાય તે રહી શકતો નથી. ફરી એકવાર ભવભૂતિ લવ પાસે રામનો દેવ તરીકે ઉલ્લેખ કરાવે છે. दिष्टया सुप्रभातमद्य यदयं देवो द्रष्टः । કુશ પણ રામનો બ્રહમકોષના પરિરક્ષક તરીકે ઉલ્લેખ કરે છે. અને રામને જોતા જ ની:શંકપણે પુણ્યદર્શન છે, એવો અનુભવ કરે છે. આમ, રામનું બાહ્ય વ્યાકતીત્વ પણ અન્યંત પ્રભાવક છે. લવ કુશ ને કહે છે : ' આકૃતિ, પ્રભાવ અને

ગાંભીર્યથી જેના વિવિધ લોકાન્તર સૂચરિતોનો ઉત્કર્ષ સૂચવાય છે. એવા આ મહાપુરૂષને આર્ય જુવો ' એ જ સમયે રામકથાના નાયક રામને અહોભાવ પૂર્વક વાંધાન કરતાં કુશની સાથે ભાવકોના ચિત્ત પણ વંદી રહે છે. રામનો વાત્સલ્યભાવ પણ લવ અને કુશને જોઈને પદે પદે ઉભરાઇ છે. આમ, રામના વ્યક્તિત્વના અનેક ઉજમાળા અંશો ભવભૂતિએ બરાબર ખ્યાલ રાખીને અને છતાં ગૌરવ કલાત્મકરૂપે નિરૂપ્યા છે.

પાદટીપ

૧–ભવભૂતિકૃતઉત્તરરામચરિત૧–૧૨

૨-ભવભૂતિકૃતઉત્તરરામચરિત ૧–૪૭

૩–ભવભૂતિકૃતઉત્તરરામચરિત ૧–૧૩

૪–ભવભૂતિકૃતઉત્તરરામચરિત ૨–૧૩

૫–ભવભૂતિકૃતઉત્તરરામચરિત –અંક–૬૫–૧૮૪

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ચેર,
હેમ.ઉ.ગુ. યુનિ. પાટણ આયોજિત
એક દિવસીય રાષ્ટ્રીય સેમિનારમાં રજૂ થયેલ
પેપર / લેખનો સંગ્રહ

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની

સામાજિક વિચારધારા

Social Ideology of Dr. B.R. Ambedkar

• સંપાદક •

ડૉ. જયેશ એન. બારોટ

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની
સામાજિક વિચારધારા

Social Ideology of
Dr. B.R. Ambedkar

© ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ચેર,

હેમ.ઉ.ગુ.યુનિ., પાટણ

સંપાદક : ડૉ. જયેશ એન. બારોટ

ચેર પર્સન, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ચેર,

હેમ.ઉ.ગુ. યુનિ., પાટણ

પ્રકાશન : ૧૪ એપ્રિલ, ૨૦૧૯ (ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર જયંતિ)

આવૃત્તિ : પ્રથમ

ISBN : 978-93-84601-12-6

પ્રત : ૩૦૦

મુદ્રક : પ્રચાર પ્રિન્ટોરીયમ, વિસનગર

પ્રકાશક : ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ચેર, હેમ.ઉ.ગુ. યુનિ., પાટણ

રાજમહેલ રોડ, પાટણ – ૩૮૪૨૬૫

ગુજરાત

39 ભારતના બંધારણ દ્વારા અનુસૂચિત જાતિઓમાં આવેલું શૈક્ષણિક પરીવર્તન 226
પ્રા. ડૉ. પ્રિયકાન્ત આર.શ્રીમાળી
40 ડાઁ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના સામાજિક સુધારણા 230
પ્રો. દિલીપસિંહ ટી. પરમાર
41 ભારતીય સમાજના પ્રશ્નો અને ડાઁ. બાબાસાહેબ આંબેડકર 233
ડાઁ. રમેશ એસ. પ્રજાપતિ
42 ડો. બાબાસાહેબ આંબેડકર અને ભારતીય બંધારણના વિચારો 242
ડાઁ. લલીતભાઈ એસ. પટેલ
43 ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર જીવન દર્શનનું 247
ડૉ. પ્રકાશ પી. પરમાર
44 કુટુંબ સંસ્થામાં મહિલાઓના સ્થાન અંગે 252
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના વિચારો
પ્રા. ડૉ. વિષ્ણુ આર. વણકર
45 માનવ અધિકાર અને સામાજિક વ્યવસ્થા 256
ભાર્ગવકુમાર એચ. જોષી
46 હિન્દુ ધર્મ અને ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર 264
રાજેશકુમાર એમ. ચૌહાણ
47 ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના માનવ અધિકાર અંગેના વિચારો 268
સંદીપ એચ. સચિલા તથા ભરત કે. બરંડા
48 માનવ અધિકાર અને સામાજિક વ્યવસ્થા 271
દરજી રીંકુ મુકેશભાઈ
49 ડૉ. ભીમરાવ આંબેડકરની ભારતીય ટપાલ-ટિકિટોનું મહત્વ 276
પરેશ પટેલ
50 અસ્પૃષ્યતાના સંઘર્ષ સાથે ગાળેલું જીવન 280
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર
વાલમીયા આરીફ ફુસુફભાઈ
51 ગાંધીજી અને આંબેડકરના વિચારોનો 284
ગુજરાતી સાહિત્ય પર પ્રભાવ
ડૉ. યોગેશચંદ્ર પટેલ

ભારતીય સમાજના પ્રશ્નો અને ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર

ડૉ. રમેશ એસ. પ્રજાપતિ

આર્ટસ કોલેજ, સતલાસણા

૨૦ મી સદીના શ્રેષ્ઠ ચિંતક, ઓજસ્વી લેખક તથા યશસ્વી વક્તા અને સ્વતંત્ર ભારતના પ્રથમ કાનૂન મંત્રી ડૉ. ભીમરાવ આંબેડકર ભારતીય સંવિધાનના નિર્માતા છે. કાનૂનના નિષ્ણાત, અથાગ પરિશ્રમી અને ઉત્કૃષ્ઠ કૌશલ્યના ધની ડૉ. આંબેડકરે સંવિધાન નિર્માણમાં મહત્ત્વપૂર્ણ યોગદાન આપ્યું છે. ડૉ. આંબેડકરને ભારતીય સંવિધાનના જનક પણ માનવામાં આવે છે. છૂઆછૂતનો પ્રભાવ જ્યારે આખા ભારતને ભરડામાં લઈ રહ્યો હતો તે દરમ્યાન ૧૪ મી એપ્રિલ ૧૯૯૧ માં ડૉ. બાબાસાહેબ ભીમરાવ આંબેડકરનો જન્મ થયો. બાળપણમાં જ બાબાસાહેબને અસ્પૃશ્યતાની પીડા મહેસૂસ કરવી પડી. જાતિના કારણે તેઓએ સંસ્કૃત ભાષાના અધ્યયનથી વંચિત રહેવું પડ્યું. કહે છે કે, “જ્યાં ચાહ છે ત્યાં રાહ છે” પ્રગતિશીલ વિચારક અને પૂર્ણ માનવતાવાદી વડોદરાના મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડે આંબેડકરજીને ઉચ્ચશિક્ષણ માટે ત્રણ વર્ષ શિષ્યવૃત્તિ આપી પણ શરત એવી રાખવામાં આવી કે અમેરિકાથી પરત આવ્યા બાદ દસ વર્ષ વડોદરા રાજ્યની સેવા કરવી પડશે. ભીમરાવે કોલંબીયા વિશ્વવિદ્યાલયમાંથી પહેલા એમ.એ. ત્યારબાદ પી.એચ.ડી. ની ડીગ્રી મેળવી.

ભારતમાં રાષ્ટ્રીયતા, રાષ્ટ્રનિર્માણ અને રાષ્ટ્રીય એકતા લાવવા માટે જે પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા છે તેમાં વધારે સફળતા મળી નથી. આ પ્રયત્નો અંગ્રેજ કાળથી ચાલુ થયેલા છે અને સ્વતંત્રતા બાદ પણ લક્ષ્ય પ્રાપ્તિ માટે યોજના બધ્ધ રીતે ચાલ્યા. છતાં પણ રાષ્ટ્રનિર્માણની પ્રવૃત્તિમાં તીવ્રતા આવી નથી. આનું મુખ્ય કારણ રાષ્ટ્ર નિર્માણમાં અવરોધક કેટલીક બાબતો છે જેનો સંતોષજનક ઉકેલ મળતો નથી. આ મુશ્કેલીઓના સમાધાન માટે ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના પ્રયત્નો મહત્ત્વપૂર્ણ છે.

(૧) જાતિવાદ :

ભારતમાં સામાજિક સ્તરીકરણનો મુખ્ય આધાર જાતિ વ્યવસ્થા છે. ભારતીય સમાજ અસંખ્ય જાતિઓ જેમાં ઉંચનીચની ભાવના જોવા મળે છે તેમાં વિભાજિત છે. પરંપરાવાદી ભારતીય સમાજમાં આધુનિક રાજનૈતિક સંસ્થાઓની સ્થાપના ભારતીય રાજનીતિની એક અદ્દભૂત વિશેષતા છે. ભારતમાં રાજનૈતિક આધુનિકરણનો પ્રારંભ થયા બાદ એ ધારણા વિકસિત થઈ કે પશ્ચિમિ ઢંગની રાજનૈતિક સંસ્થાઓ અને લોકતાંત્રિક મૂલ્યોને અપનાવવાના પરિણામ સ્વરૂપ પારંપરિક જાતિ વ્યવસ્થા નષ્ટ થઈ જશે. પરંતુ સ્વતંત્ર ભારતની રાજનીતિમાં જાતિ પ્રભાવ અવિરત વધતો રહ્યો છે. વર્તમાન રાજ્ય વ્યવસ્થામાં તેના મૂળીયા વધારે મજબુત થતા આપણને જોવા મળે છે.

ડૉ. આંબેડકરના મતે જાતિવાદ મજબુત રાષ્ટ્રવાદના મૂળીયાને ખોખલો બનાવી નાખે છે. જાતિવાદે ભારતને સામાજિક અને રાજનૈતિક રીતે કમજોર બનાવી દીધો છે. તેનાથી લોકોમાં વિભાજન અને અલગાવની ભાવના પેદા થાય છે. જાતિવાદે જનભાવનાનો અંત લાવ્યો છે. ડૉ. આંબેડકરની દ્દષ્ટિએ સાચા રાષ્ટ્રવાદના પાયા મજબૂત કરવા હોય તો જાતિવાદ અને જાતિ ભાવનાનો અંત આવશ્યક છે. જાતિવાદ દેશ અને સમાજ માટે હાનિકારક છે. તેઓએ જાતિવાદ ને રાષ્ટ્રનિર્માણ અને પ્રજાતાંત્રિક વ્યવસ્થાને મજબુત બનાવવામાં મોટો અવરોધક ગણાવ્યો છે. આથી જાતિ વ્યવસ્થાને તોડી સમાજમાં વ્યાપ્ત અસમાનતાઓ દૂર કરવાની વાત તેઓ જણાવે છે.

(૨) ક્ષેત્રિયતા :

વિકાસશીલ સમાજોની એક મહત્ત્વપૂર્ણ સમસ્યા રાષ્ટ્રીય એકતાની રહી છે. રાષ્ટ્રીય એકતાની પ્રક્રિયા દેશની રાજનૈતિક પ્રક્રિયા સાથે જોડાયેલ છે. જ્યારે આપણે રાષ્ટ્રીય એકતાના ભાવનાત્મક તથ્યોની જાણકારી મેળવીએ તો ખ્યાલ આવે છે કે જાતિ, ભાષાગત, ધાર્મિક, ક્ષેત્રિયતાના આધારો રાષ્ટ્રવાદના વિરોધમાં જોવા મળે છે. પ્રાંતવાદનો અર્થ કોઈક્ષેત્રના લોકોની એવી ભાવના અને પ્રયત્નો છે જે પોતાના પ્રાંત માટે આર્થિક, સામાજિક અને રાજનૈતિક શક્તિઓમાં વૃદ્ધિ માગે છે. જેમ કે આંધ્રપ્રદેશ, પ. બંગાળ વિશેષ પેકેજની માંગણી કરી ક્ષેત્રવાદ અને

પ્રાંતવાદને પ્રોત્સાહન આપે છે.

પ્રાંતના આધારે રાજ્ય કેન્દ્રની અવહેલના કરે તેમજ પ્રાદેશિક પક્ષો ક્ષેત્રવાદના આધારે પોતાના રોટલા શેકવા પોતાનું વર્ચસ્વ વધારવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જેમ કે શિવસેના, તૃણમુલ, સમાજવાદી પાર્ટી વગેરે... ક્ષેત્રીયતાના આધારે ચૂંટણીઓમાં ઉમેદવારોનું સિલેકશન કરવામાં આવે છે તથા સરકારની રચનામાં પણ પ્રાંતવાદને વધારે મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે. પ્રાંતવાદની સમસ્યા આજે ભારતના રાષ્ટ્રીય એકતામાં આડખીલીરૂપ છે. ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર આવી કોઈ પણ ધારણાના વિરોધી હતા જેમાં દેશની એકતા અને અખંડીતતા જોખમાતી હોય. જો કે તેઓ દલીતોના ઉધ્ધાર માટે હિન્દુઓથી પૃથ્થકતાની માંગ રાખેલ પણ તેમનું તાત્પર્ય દેશનું વિભાજન કરી તેમના માટે અલગ દેશની સ્થાપના કરવાનું તેઓ ક્યારેય વિચારી શકતા ન હતા. તેઓ ફક્ત વંચિતોના વિકાસને ઈચ્છતા હતા અને તેઓનો ઉધ્ધાર અને વાસ્તવિક અધિકારોની પ્રાપ્તિ ઈચ્છતા હતા.

આ પ્રકારે વર્તમાન રાજનૈતિક વ્યવસ્થાની વિઘટનકારી પ્રાંતવાદના નિવારણમાં ડૉ. બાબાસાહેબના વિચારો મહત્ત્વપૂર્ણ છે.

(૩) ભાષાવાદ :

ભારતમાં ભાષાવાદ પણ એક વિશિષ્ટ સમસ્યા છે. સ્વતંત્ર સંગ્રામના સમયે જ ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસે ભાષાના આધાર પર રાજ્યોના પુર્નગઠનના સિધ્ધાંતનો સ્વીકાર કરેલ. તેના આધારે ૧૯૫૬માં રાજ્યોનું પુર્નગઠન કરવામાં આવ્યું. પરંતુ ભાષવાદની સમસ્યાઓનું સમાધાન હજી સુધી થયું નથી. આજે પણ મરાઠી, તેલુગુ, કન્નડ જેવી વિવિધ ભાષા બોલવાવાળા લોકો પોતાના વિસ્તારમાં અન્ય ભાષાવાળા લોકોને સ્વીકારવા તૈયાર નથી.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરને ભારતની સાંસ્કૃતિક એકતામાં અતૂટ વિશ્વાસ હતો. તેઓએ કહ્યું કે 'ભારતની એકતા એટલી પ્રાચીન છે જેટલી પ્રકૃતિ' આ પ્રકારે ડૉ. આંબેડકર બધા જ વિઘટનકારી તત્વો અનાવશ્યક ભેદભાવો તથા ધાર્મિક અને ભાષાકીય ભેદભાવોથી અલગ વિવિધતામાં એકતાના સિધ્ધાંતનું દર્શન આપસમાં ભેદભાવ, ધૃણા તથા અન્ય રાજનૈતિક બુરાઈઓને બળ મળે છે. તેઓ માનતા હતા કે કોઈ પણ દેશમાં અનેક ભાષાઓ હોઈ શકે પણ તેને કારણે

રાષ્ટ્રીયતા અને રાષ્ટ્રવાદની ભાવનામાં કોઈ ઉણપ ન આવવી જોઈએ અને રાજકીય કાર્ય ચલાવવા માટે સંસારના બધા જ દેશોમાં "એક ભાષા એક રાષ્ટ્ર"નો સિધ્ધાંત હોવો જોઈએ. તેમના મતે આનાથી રાષ્ટ્રીય એકતા વધશે અને લોકોમાં ભાઈચારાની ભાવના વધશે.

(૪) આર્થિક અસમાનતા :

ભારત એક કૃષિપ્રધાન દેશ છે તથા તેની મોટાભાગની જનસંખ્યાનું આર્થિક સ્તર નિમ્ન છે. નિર્ધન લોકોને મહેનત કરવા છતાં પેટ પૂજા માટે ભોજન નથી મળતું. નિર્ધનતા તથા આર્થિક સંકટ સમાજમાં અસંતોષ ફેલાવે છે. આનાથી વર્ગ સંઘર્ષ, અશાંતિ અને અમીરો પ્રત્યે ઘૃણા ફેલાય છે. આવી વિકટ પરિસ્થિતિમાં ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની આર્થિક સમાનતાની અવધારણા મહત્ત્વની છે. સમાજમાં વ્યાપ્ત આર્થિક અસંતોષ દુર કરી સમાનતામૂલક સમાજની સ્થાપના કરી શકાય છે. આનાથી રાષ્ટ્રીય એકતાની ભાવનાને બળ મળે છે.

(૫) ભ્રષ્ટાચાર :

સ્વતંત્રતા બાદ ભારતમાં સરકારી પ્રશાસનમાં કૂશળતા આવી પરંતુ ભ્રષ્ટાચારમાં વધારો તીવ્ર ગતિએ થયો છે. આજે તેના સમાચાર દરેક વર્તમાનપત્રોમાં આપણને દરરોજ જોવા મળે છે. થાય કે આજે કલ બેંક, ક્યા અધિકારી કે નેતાનું સ્કેન્ડલ કે ફ્રોડ બહાર આવશે ? આવી સ્થિતિમાં ડૉ. બાબાસાહેબની ભ્રષ્ટાચારમુક્ત વાતાવરણ નિર્માણ માટે વ્યક્તિગત તેમજ સ્વાર્થપૂર્ણ ઈચ્છાઓના ત્યાગની ભાવના અતી આવશ્યક છે.

(૬) નૈતિક્તાઓ અભાવ :

ડૉ. બાબાસાહેબના મતાનુસાર સમાજમાં શાંતિ, નૈતિકતા અને અન્ય આચાર વિચારો માટે મનુષ્ય ઉત્તરદાયી છે. જો મનુષ્યનો વિચાર કર્મ શુધ્ધ હશે તો સમાજમાં સારી નૈતિકતા હશે અને મનુષ્યના વિચાર કર્મ અશુધ્ધ હશે તો સમાજમાં અનૈતિકતા, કાનૂન હિનતા, અરાજકતાની બોલબાલા હશે આથી આંબેડકર કહે છે કે મનુષ્યનું કલ્યાણ મનુષ્યના હાથમાં છે. પોતાની પ્રગતિ તથા સમૃદ્ધિ માટે મનુષ્ય ઉત્તરદાયી છે. સમાજનો વિકાસ મનુષ્ય પર નિર્ભર છે. મનુષ્ય વગર સમાજની કલ્પના કરી શકાતી નથી. સમાજની સ્થિતિ મનુષ્યના વિચારો

તથા કર્મો પર નિર્ભર છે. એવી કોઈ દૈવીય શક્તિ નથી જે સમાજની નૈતિકતા માટે કામ કરતી હોય.

ભારતમાં લોકોના નૈતિક સ્તરમાં નિરંતર પતન થઈ રહ્યું છે અને હિંસા તથા ઉપદ્રવોમાં નિરંતર વૃદ્ધિ થઈ રહી છે. હિંસાત્મક આંદોલનોમાં અસંવિધાનિક સાધનોનો પ્રયોગ વધતો જાય છે તેમજ રાજનૈતિક તકવાદે નૈતિકતાના પતન તરફ લઈ ગયા છે. આનાથી રાષ્ટ્રવાદ અને રાષ્ટ્રયતાની ભાવનાને પણ નુકશાન પહોંચે છે. "નૈતિકતા તથા વિશ્વાસ જીવનની સૌથી મોટી મૂડી છે તથા તેના અભાવમાં મનુષ્યનું જીવન પૂર્ણ થતું નથી."

(૭) સાંપ્રદાયિક્તા :

સંવિધાન દ્વારા ભારતને એક ધર્મનિરપેક્ષ રાષ્ટ્ર ઘોષિત કરવામાં આવ્યું છે. છતાં ભારતની રાજનીતિમાં ધર્મની એક વિશેષ ભૂમિકા છે. આપણે ધર્મ નિરપેક્ષ રાજ્યની સ્થાપના તો કરી શકયા પણ એક ધર્મનિરપેક્ષ સમાજની સ્થાપના કરી શકયા નથી. ધાર્મિક વિવિધતાને કારણે સમાજમાં વિભિન્ન તણાવો પેદા થાય છે અને તેમાં રાજનીતિજ્ઞો પણ પોતાના સ્વાર્થ માટે ભૂમિકા અદા કરે છે. આપણા સંવિધાન નિર્માતાઓએ આશા રાખી હતી કે રાજનીતિ ધર્મથી અલગ થવાથી ધાર્મિક હિંસાઓ બંધ થશે પણ ગુજરાત, બિહાર, ઉત્તરપ્રદેશ, જમ્મુ કાશ્મીર વગેરે રાજ્યોમાં વારંવાર થતી ધાર્મિક હિંસાઓએ આશા પર પાણી ફેરવે છે. સાંપ્રદાયિકતા એક વિશેષ સ્તર પર પહોંચે ત્યારે સાંપ્રદાયિક હિંસાનું સ્વરૂપ પકડે છે.

ડૉ. આંબેડકરે સદૈવ અને દરેક સ્થાને સાંપ્રદાયિકતાની આલોચના કરી છે. તેમના મતે સાંપ્રદાયિકતા નીચી માનસિકતાની નિપજ છે. આનાથી રાષ્ટ્રીયતા ખંડીત થાય છે અને સામાજિક બુરાઈઓને બળ મળે છે. ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર પ્રજાતાંતિક સંસ્થાઓ અને મૂલ્યોના હિમાયતી હતા. સ્વતંત્ર ભારત સમક્ષ તેઓએ ફક્ત લોકકલ્યાણકારી અને સારા વિચાર રાખ્યા એટલું જ નહીં પણ ભારતનો ઉદ્દેશ્ય સામાજિક એકતા અને જનસાધારણની ખુશાલીનો માર્ગ બતાવ્યો અને સંવિધાનમાં આ માટેની જોગવાઈ પણ કરાવી.

(૮) ધર્મનિરપેક્ષતા :

ડૉ. આંબેડકરે ભારતીય જનજીવન માટે ધર્મને આવશ્યક માન્યો છે.

ધર્મથી સામાન્ય સંસ્કૃતિનો વિકાસ થાય છે. પરંતુ કોઈ પણ ધર્મને કારણે ભારતની એકતા છિન્ન-ભિન્ન ન થવી જોઈએ. આ માટે ભારતના સંવિધાનમાં ધર્મ નિરપેક્ષતાની નીતિને સ્વીકારવામાં આવી છે. આ નીતિને કારણે દરેક ધર્મના લોકો સન્માન પૂર્વક રહી શકે છે. આ નીતિ અનુસાર રાજ્ય લોકોની ધાર્મિક ભાવનાનો આદર કરશે અને રાજ્ય કોઈ પણ ઉપર ધાર્મિક વિશ્વાસને થોપશે નહી. ડૉ. આંબેડકર બધા જ ધર્મોમાં સહ અસ્તિત્વ તથા સહિષ્ણુતાની ભાવનાને આવશ્યક માને છે. ધર્મના નામે અન્યાય અને શોષણના તેઓ વિરોધી હતા. પરંતુ હાલમાં ધર્મનિરપેક્ષતાનો ઉપયોગ નિહીત સ્વાર્થ માટે કરવામાં આવે છે.

(૯) સામાજિક ન્યાય અને ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર :

ડૉ. ભીમરાવ આંબેડકર આધુનિક ભારતમાં સામાજિક ન્યાય વ્યવસ્થાના મુખ્ય પુરસ્કર્તા છે. ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર સામાજિક ન્યાયની સમજૂતી આપતા જણાવે છે કે, સામાજિક ન્યાયનો મુખ્ય આધાર તમામ માનવોમાં રહેલી બંધુતા, સ્વતંત્રતા અને સમાનતા પર નિર્ભર છે. સમાજિક ન્યાયનો ઉદ્દેશ જ્ઞાતિ, વંશ, લીંગ, સત્તા, સ્થાન અને સંપત્તિ આધારિત અસમાનતાને દૂર કરવાનો છે. સામાજિક ન્યાય સમુદાયના આર્થિક સામાજિક સંસાધનોનું સમાન વિતરણ છે. આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ભારતીય બંધારણના મુખ્ય રચયિતા છે. તેઓ ભારતીય સમાજ વ્યવસ્થાને ખૂબ જ સારી રીતે જાણતા હતા. સમાજના જુદા-જુદા વર્ગોની મહત્ત્વકાંક્ષાઓ અને તેમની વચ્ચે ઉભા થતા હિતોના ટકરાવની તેમને સમજણ હતી. તેમને સામાજિક ન્યાયને રાષ્ટ્રવાદ અને રાષ્ટ્રભક્તિ તરીકે સ્વીકાર કર્યો. કાર્લ માર્કસ દ્વારા પ્રતિપાદિત સમાજવાદ, ગાંધીજીના સર્વોદય, અરસ્તુના સામાજિક વ્યવસ્થા કે પરંપરાગત ભારતીય વર્ણવ્યવસ્થા આધારિત સામાજિક થિયેરીનો આંબેડકરે અસ્વીકાર કર્યો.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના મતાનુસાર અનુસૂચિત જનજાતિ અને અનુસૂચિત જાતિ સાથે સામાજિક અન્યાય થવાનું મૂળ કારણ હિન્દુ સમાજમાં પ્રચલિત જ્ઞાતિ વ્યવસ્થા છે. તેમણે જોયું કે ઈરાદાપૂર્વક સ્થાપિત હિતો જાળવવા માટે જ જ્ઞાતિના વાડા ઉભા કરવામાં આવ્યા છે. આવી જ્ઞાતિ વ્યવસ્થાને વધુ મજબુત બનાવવા માટે ધર્મનો આશરો લેવામાં આવી રહ્યો છે. વર્ણાશ્રમ ધર્મ

આધારિત વ્યવસ્થા છે તેવો પ્રચાર કરવામાં આ સ્થાપિત હિતો સફળ થયા છે. (પુરોહિત અને જોષી 'સોશ્યલ જસ્ટીસ ઈન ઈન્ડીયા' રાવત પબ્લીકેશન પેજ નં. ૧૯૯)

આંબેડકર આગળ નોંધે છે કે અસ્પૃશ્યતાના લીધે આર્થિક શોષણ બેફામ બને છે. અસ્પૃશ્યતાની વ્યવસ્થા દ્વારા કેટલાક સમૂહોને નફાકારક વ્યવસાયોમાંથી બાકાત રાખવામાં આવી રહ્યા છે. આખી અર્થ વ્યવસ્થાને જ્ઞાતિ સાથે જોડી દેવામાં આવી છે. આવી શોષણ યુક્ત વ્યવસ્થાનો કોઈ જાહેર બહિષ્કાર કરતું નથી તથા આવી પ્રવૃત્તિઓને ડામવા માટે નિષ્પક્ષ સરકારી વહીવટી તંત્ર પણ નથી. પોલીસ અને ન્યાયતંત્રના અધિકારીઓ ઉચ્ચ હિન્દુ જ્ઞાતિના હોઈ તેઓ શોષણ કરનારની તરફદારી કરે છે. આંબેડકર માટે સામાજિક લોકશાહી જ સાચી લોકશાહી છે. તેમના મતે સામાજિક અને આર્થિક લોકશાહી વિના રાજકીય સફળ થશે નહી. (મોહમદ શબ્બીર, "આંબેડકર ઓન લો કોન્સ્ટીટ્યુશન એન્ડ સોશ્યલ જસ્ટીસ" રાવત પબ્લીકેશન, જયપુર પેજ નં. ૩૦૯)

આંબેડકરના મતાનુસાર ભારતીય સામાજિક વ્યવસ્થામાં બે વસ્તુઓની ગેરહાજરી છે. એક તો અસમાનતા છે. આપણે ભારતીય સમાજમાં ક્રમાનુસારની અસમાનતાનો સિધ્ધાંત સ્થાપિત કર્યો છે જે મુજબ કેટલાક સમૂહોને ઉપર તરફ પ્રગતિ તરફ જવાની વ્યવસ્થા ઉભી કરી છે તો કેટલાક સમૂહોને નીચેની તરફ ધકેલવાની વ્યવસ્થા ઉભી કરી છે. બીજી તરફ આર્થિક બાજુએ આપણે એવી વ્યવસ્થા વિકસિત કરી જેમાં કેટલાક પાસે અમર્યાદિત સંપત્તિ છે તો ઘણા બધા પાસે જીવન જરૂરી ચીજ વસ્તુઓ પણ નથી. આ પ્રકારના સમાજને આપણે ક્યાં સુધી સ્વીકારતા રહીશું ? આવી વ્યવસ્થા લાંબો સમય સુધી ચાલશે તો અસમાનતાનો ભોગ બનેલા લોકો રાજકીય લોકશાહીના માળખા સામે રોષ પ્રગટ કરશે.

આ પ્રકારે ડૉ.બાબાસાહેબે જાતિવાદ, ક્ષેત્રીયતા, ભાષાવાદ, આર્થિક અસમાનતા, નૈતિકતા, સામાજિક ન્યાયના સંદર્ભમાં સંવિધાન નિર્માણમાં અને સમાજના હિત માટે મહત્ત્વપૂર્ણ યોગદાન આપેલ છે.

ડૉ. ભીમરાવ આંબેડકર આધુનિક ભારતમાં સામાજીક ન્યાય વ્યવસ્થાના મુખ્ય પુરસ્કર્તા છે. ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર સામાજીક ન્યાયની સમજૂતિ આપતાં જણાવે છે કે, સામાજીક ન્યાયનો મુખ્ય આધાર તમામ માનવોમાં રહેલી

બંધુતા,સ્વતંત્રતા ઓ સમાનતા પર નિર્ભર છે. સામાજીક ન્યાયનો ઉદેશ્ય જ્ઞાતિ, વંશ, લીંગ, સત્તા, સ્થાન અને સંપત્તિ આધારીત અસમાનતાને દુર કરવાનો છે. સામાજીક ન્યાય સમુદાયના આર્થિક સામાજીક સંસાધનોનું સમાન વિતરણ છે. આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે ડો. બાબાસાહેબ આંબેડકર ભારતીય બંધારણના મુખ્ય રચયિતા છે. તેઓ ભારતીય સમાજ વ્યવસ્થાને ખુબ સારી રીતે જાણતા હતા સમાજના જુદાજુદા વર્ગોની મહત્વકાંક્ષાઓ અને તેમની વચ્ચે ઉભા થયા હિતોના ટકરાવની તેમને સમજણ હતી તેમણે સામાજીક ન્યાયને રાષ્ટ્રવાદને અને રાષ્ટભક્તિ તરીકે સ્વીકાર કર્યો. કાર્લ માર્કસ દ્વારા પ્રતિપાદિત સમાજવાદ, ગાંધીજીના સર્વોદય, અરસ્તુના સામાજીક વ્યવસ્થા કે પરંપરાગત ભારતીય વર્ણવ્યવસ્થા આધારીત સમાજીક થીયેરીનો આંબેડકરે અસ્વીકાર કર્યો.

ડો. બાબાસાહેબ આંબેડકર માતાનુસાર અનુસૂચિત જનજાતિ અને અનુસૂચિત જાતિ સાથે સામાજીક અન્યાય થવાનું મુળ કારણ હિન્દુ સમાજમાં પ્રચલિત જ્ઞાતિ વ્યવસ્થા છે. તેમણે જોયું કે ઈરાદા પૂર્વક સ્થાપિત હિતો જાળવવા માટે જ જ્ઞાતિના વાડા ઉભા કરવામાં આવ્યા છે. આવી જ્ઞાતિ વ્યવસ્થાને વધુ મજબૂત બનાવવા માટે ધર્મનો આશરો લેવામાં આવી રહ્યો છે. વર્ણાશ્રમ ધર્મ આધારિત વ્યવસ્થા છે તેવો પ્રચાર કરવામાં આ સ્થાપિત હિતો સફળ થયા છે. (પુરોહિત અને જોષી 'સોશ્યલ જસ્ટીસ ઈન ઈન્ડીયન 'રાવત પબ્લીકેશન પજનં.૧૯૯)

આંબેડકર આગળ નોંધે છે કે અસ્પૃશ્યતાની વ્યવસ્થા દ્વારા કેટલાક સમૂહોને નફાકારક વ્યવસાયોમાંથી બાકાત રાખવામાં આવ્યા છે. આખી અર્થ વ્યવસ્થા નો કોઈ જાહેર બહિષ્કાર કરતું નથી. તથા આવી પ્રવૃતિઓને ડામવા માટે નિષ્પક્ષ સરકારી વહિવટી તંત્ર પણ નથી પોલીસ અને ન્યાયતંત્ર અધીકારીઓ ઉચ્ચ હિન્દુ જ્ઞાતિના હોઈ તેઓ શોષણ કરનારની તરફદારી કરે છે. આંબેડકર માટેની સામાજીક લોકશાહી જ સાચી લોકશાહી છે. તેમના મતે સમાજીક અને આર્થિક લોકશાહી વના રાજકિય લોકશાહી સફળ થઈ શકે નહિ. (મોહમદ શબ્બીર, "આંબેડકર ઓન લો કોન્સ્ટીટ્યુન એન્ડ સોશ્યલ જસ્ટીસ" રાવત પબ્લીકેશન, જયપુર પેજ નં.૩૦૯)

આંબેડકરના મતાનુસાર ભારતીય સામાજીક વ્યવસ્થામાં બે વસ્તુઓની ગેર હાજરી છે. એક તો અસમાનતા છે. આપણે ભારતીય સમાજમાં ક્રમાનુસારની અસમાનતાનો સિધ્ધાંત સ્થાપિત કર્યો છે જે મુજબ કેટલાક સમૂહો ને ઉપર તરફ પ્રગતિ તરફ જવાની વ્યવસ્થા ઉભી કરી છે. તો કેટલાક સમૂહોને નીચેની તરફ ધકેલવાની વ્યવસ્થા ઉભી કરી છે. બીજી તરફ આર્થિક બાજુએ આપણે એવી વ્યવસ્થાવિકસિત કરી જેમાં કેટલાક પાસે અમર્યાદિત સંપતિ છે. તો ઘણા બધા પાસે જીવન જરૂરી ચીજ વસ્તુઓ પણ નથી. આ પ્રકારના સમાજને આપણે ક્યાં સુધી ચાલશે તો અસમાનતાનો ભોગ બનેલા લોકો રાજકિય લોકશાહિના માળખા સામે રોષ પ્રગટ કરશે.

આ પ્રકારે ડો. બાબાસાહેબ જાતિવાદ, ક્ષેત્રીયતા, ભાષાવાદ, આર્થિક અસમાનતા, નૈતિકતા, સમાજીક ન્યાયના સંદર્ભમાં સંવિધાન નિર્માણમાં અને સમાજના હિત માટે મહત્વપૂર્ણ યોગદાન આપેલ છે.

RURAL DEVLOPMENT IN INDIA ISSUSES AND CHALANGES

Editors :

Dr.Jayeshbhai N. Barot
Pro.Vajesinh K. Pagi
Dr.Vishnubhai R. Vankar
Dr.Kalpanaben B. Chaudhri
Dr.Dipikaben K. Rohit
Dr.Malaben D. Gamit

RURAL DEVLOPMENT IN INDIA
ISSUSES AND CHALANGES

સંપાદન : સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ

પ્રથમ આવૃત્તિ : ડીસેમ્બર ૨૦૧૮

પ્રત : ૫૦

ISBN : 978-93-84601-07-2

All rights reserved, no part of this book may be reproduced or utilized in any form or by any means, electronic or mechanical including photocopy, microfilm, recording, email, web, publication or any information storage and retrieval system without the written permission of the copyright owners.

મુદ્રક :
કોહિનૂર પ્રિન્ટર્સ, સતલાસણા

પ્રકાશક :
પ્રિન્સીપાલશ્રી,
શ્રીમતી આર. એમ. પ્રજાપતિ આટ્ર્સ કૉલેજ, સતલાસણા, જિ.મહેસાણા

અનુક્રમણિકા

ક્રમ	લેખનું નામ	લેખક	પેજ નંબર
1	કૃષિ અર્થતંત્રની ગતિવિધિ	ડૉ.હરેશકુમાર એસ.ઝાલા	01
2	ગ્રામીણ વિકાસ અને શિક્ષણ	ડૉ.નિલેશ બારોટ	17
3	ગ્રામીણ વિકાસ કાર્યક્રમ	ડૉ.જયસિંહ બી.ઝાલા	28
4	ભારતમાં ગ્રામીણ વિકાસ અને સમાજશાસ્ત્ર : પ્રવાહો અને પ્રશ્નો	હરીશ દોશી	35
5	ગ્રામીણ સામાજિક સંસ્થાઓ	ડૉ.ચંદ્રિકા રાવલ	45
6	ગ્રામીણ સામાજિક સંસ્થાઓ પર સ્થળાંતરની અસર	ડૉ.શૈલજા ધ્રુવ	56
7	ગ્રામીણ વિકાસ કાર્યક્રમો – એક સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસ	ડૉ.પી.આર.ગવલી	63
8	ગ્રામીણ કુટુંબસંસ્થામાં બદલાતું વૃધ્ધોનું સામાજિક આર્થિક સ્થાન	રબારી ભેમાભાઈ	69
9	ગુજરાત ગામીણ વિકાસ ક્ષેત્રે એક સમીક્ષા	દિનેશ એસ. ચૌધરી	75
10	ડૉ.ભીમરાવ આંબેડકર અને સામાજિક ન્યાય	ડૉ.સોનલ પી. જોષી	82
11	ભારતમાં ગરીબી અને બેરોજગારીની સ્થિતિ	ડૉ.રમેશકુમાર આર. પટેલ	89
12	ભારતમાં ગ્રામીણ વિકાસ એક અભ્યાસ	ડૉ.સુરેશકુમાર સી. પટેલ	92
13	ગ્રામીણ સમુદાયોમાં સીમાન્ત અને નાના ખેડૂતોની સમસ્યા	ડૉ.માલાબેન ડી. ગામીત	99
14	ગ્રામીણ સમાજમાં વિવિધ સરકારી યોજનાઓની અસરો (સતલાસણા તાલુકાના સંદર્ભમાં)	રબારી નાગજી ભેરાભાઈ	102
15	ગ્રામીણ આદિવાસીઓની પાયાની સમસ્યાઓ	ડૉ.બી.એલ.પવાર	109
16	ગ્રામોધ્ધારની પ્રવૃતિમાં ડૉ.આંબેડકરનું પ્રદાન	સુરેશભાઈ એચ. પટેલ	117
17	અભિજ્ઞાનશાકુત્લમાં વ્યકત થતું સમાજદર્શન	ડૉ.રમેશ એસ. પ્રજાપતિ	123
18	ગ્રામીણ આદિવાસી સમાજમાં શિક્ષણના કારણે આવેલુ પરિવર્તન	ડૉ.હરેશ એમ. ઘોણા	128

ક્રમ	લેખનું નામ	લેખક	પેજ નંબર
19	સમાજજીવનનું પ્રતિબિંબ ઝિલતા પત્રકારત્વની વ્યવસાયના સમાજશાસ્ત્ર સંદર્ભે અભ્યાસ	રાજેન્દ્ર જાની	134
20	વસતિ વિશ્લેષણ : સતલાસણા તાલુકો દશા અને દિશા	પ્રા.સંગીતા પટેલ	142
21	મહાત્મા ગાંધી રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગારી બાંહેધરી અધિનિયમ – ૨૦૦૫ ની સફળતાના મુદ્દાઓ અને પડકારો	ડૉ.દિપકભાઈ જી. બોચ	152
22	ગ્રામીણ વિકાસમાં મહાત્મા ગાંધીજીનું યોગદાન	પ્રા.તેજાભાઈ એન. પટેલિયા	159
23	ગ્રામીણ વિકાસની સમસ્યાઓ અને શકયતાઓ	પ્રો.ઉમેદભાઈ એચ. પટેલ	163
24	ગ્રામ વિકાસમાં મહાત્મા ગાંધી રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગારી બાંહેધરી યોજનાનું મહત્વ	ડૉ.નેહલ બી. ત્રિવેદી	168
25	ગ્રામીણ સમાજની અર્થવ્યસ્થામાં સ્ત્રીઓની ભાગીદારી અંગે એક અભ્યાસ (માંડવ તાલુકાના બે ગામના સંદર્ભમાં)	પ્રા.કલાવતીબેન ડી. ચૌધરી	171
26	ગ્રામ વિકાસની પ્રક્રિયામાં અવરોધક સમસ્યા બાળલગ્ન	ચેતનસિંહ જસવંતસિંહ સરવૈયા	175
27	ગ્રામીણ ક્ષેત્રે મહિલાઓનો રાજકીય વિકાસ (ભાવનગર જિલ્લાના ગ્રામીણ વિસ્તારના સંદર્ભમાં)	સોલંકી નમ્રતા જે.	178
28	ગ્રામીણ અર્થવ્યવસ્થા : પ્રશ્નો અને પડકારો	પ્રા.ડૉ.વિષ્ણુ આર.વણકર	186
29	ભારતમાં ગ્રામીણ સમુદાય	રવિન્દ્રકુમાર પી. બારોટ	191
30	ગ્રામ્ય ઉત્થાનમાં ગાંધીવાદી અભિગમની ભૂમિકા	ડૉ.મૃગેશ એમ. નાયક	195
31	ગ્રામોધ્ધારની પ્રવૃતિમાં ડૉ.આંબેડકરનું પ્રદાન	પ્રા.સુરેશભાઈ એચ. પટેલ	201
32	ગ્રામીણ સમુદાય : એક પરિચય	વાઘેલા મેઘાબેન જશવંતસિંહ	206
33	ગ્રામીણ મહિલાઓ અને ઘરેલુ હિંસા (કાઉન્સીલીગ ગ્રામીણ ગુજરાત)	સ્વીટુ સકસેના	212
34	ગ્રામીણ વિકાસ કાર્યક્રમો	ડૉ.અશિષ જી. પટેલ	219
35	SOCIAL CHANGES IN RURAL INDIA	DR.JAYESH N.BAROT	225
36	Role of education in rural development	Dr. Dilip R. Amin	230

ક્રમ	લેખનું નામ	લેખક	પેજ નંબર
37	Rural Development Programme	Dr. Dipika Rohit	237
38	Importance of Agencies and Education in Rural Development	Nibedita Bhowmik	240
39	RURAL EDUCATION IN INDIA: ISSUES AND CHALLENGES	Deeya Mukharji	246
40	RURAL EDUCATION IN INDIA	Dr. Prakashchandra M Patel	251
41	VARIOUS AGENCIES FOR MAKING HIGHER EDUCATION QUALITATIVE IN INDIA	HARIPRASAD N. KAMOL	255
42	Rural Women's Health: Patterns, Issues and Challenges	GULSHAN SIHAG	263
43	Rural Areas of Jammu and Kashmir: A Study of Higher Education	Ishfaq Majid and Sheeraz Ahmad Sofi	272
44	A Study on Women Empowerment – Solution for Societal Economic Development of India	Dr. Chanduji P. Thakor	274
45	A Study on Rural Development in India: Indicators, *Problems and Strategies*	Dr. Kiran J. Patel & Mr. Parth M. Modi	282
46	A Study on Development and Enhancement of Weaker Sections of Society in Rural India	Dr. Hemant K. Patel	291
47	A Study on Gender Inequality – Problems and Concern of India	Mr. Mitulkumar M. Deliya	298
48	CRITICAL ISSUES OF INDUSTRIALIZATION IN RURAL AREAS	Dr. Manish M. Jansari	308
49	RURAL DEVELOPMENTN IN INDIA: ISSUES AND CHALLENGES	AKANKSHA KUMARI	315
50	Rural education System in India	Rameshkumar K.Rohit	323
51	ग्रामीण विकास कार्य एव नीतिथी	डॉ भगवानभाई के. प्रजापति	333

ક્રમ	લેખનું નામ	લેખક	પેજ નંબર
52	ग्रामीण समाज संस्था : सामाजिक हकीकत (मुंशी प्रेमचंद के कथासाहित्य के संदर्भ मे)	प्रा.डॉ.विनोदचंद जी. चौधरी	338
53	ग्रामीण समाजमे स्त्रीयोकी समस्या	डॉ. के. एस. जादव	342

ગ્રામીણ અર્થવ્યવસ્થા : પ્રશ્નો અને પડકારો

પ્રા.ડૉ.વિષ્ણુ.આર વણકર
સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ,
શ્રીમતી આર.એમ.પ્રજાપતિ આર્ટ્સ કૉલેજ,
સતલાસણા

પ્રસ્તાવના :-

ભારતીય ગ્રામીણ સમાજ વ્યવસ્થા મુખ્યત્વે ખેતીપ્રધાન છે. ભારતમાં બે ભારત વસતા જોવા મળે છે એક શહેરી સમુધ્ધ ભારત છે જેમાં તમામ પ્રકારની ભૌતિક સુખ સગવડના સાધનો જોવા મળે છે.શહેરોમાં મોટાભાગના લોકો ખેતી સિવાયના વ્યવસાય એટલે કે સરકારી કે ખાનગી નોકરી કરવી, ઉધોગોમાં કામ કરવું નાના–મોટા વેપાર સાથે સંકળાયેલો શહેરી સમાજ મોટે ભાગે ગ્રામીણ સમાજના પ્રશ્નો અને પડકારોથી અપરિચિત હોય એમ જણાય છે પરંતુ વાસ્તવમાં મોટાભાગનો શહેરી સમાજ ગ્રામીણ અર્થવ્યવસ્થા પર પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે આધારિત જોવા મળે છે. ગ્રામીણ સમાજમાં મુખ્ય વ્યવસાય ખેતી અને ખેતી સાથે પુરક વ્યવસાય તરીકે પશુપાલન જોવા મળે છે. વર્તમાન સમયમાં આ બન્ને વ્યવસાય પર ઝડપથી થઈ રહેલા ભાવ વધારાની સીધી અસર નીચે આવક કરતાં જાવક અર્થાત નુકશાન વધુ જોવા મળે છે. ઝડપથી પેટ્રોલ અને ડિઝલના ભાવ વધારાથી ખેતી સાથે જયાં ડિઝલનો વપરાશ થાય છે તેવા ટ્રેકટર, પાણી કાઢવા માટેના મશીન વગેરે અતિશય ખર્ચાળ બન્યા છે.

ગ્રામીણ અર્થ વ્યવસ્થાના પ્રશ્નો અને પડકારો :-

૧) ખેતમજૂરોની તંગી :

વર્તમાન સમયમાં ગ્રામીણ સમાજમાં ખેતીકામ માટે જરૂરી ગણાતા ખેતમજૂરોની તંગી જોવા મળે છે તે માટેના કારણો તપાસતા એવું જણાય છે કે ગુજરાતમાં ઔધોગિક વિકાસ થવાથી તેમજ નાના કે મોટા ઉધોગો વિકાસતા અત્યાર સુધી ખેતી જેવા વ્યવસાયમાં કામ કરતાં મજૂરો ઉધોગોમાં વધુ વેતન મળવાના કારણે તેમજ ઉધોગોમાં નિયમિત વેતન અને કામમાં ઓછા શારીરિક શ્રમના કારણે હવે તેમને ખેતમજૂરી કરવી પસંદ નથી. વળી ખેતી વરસાદ આધારિત છે તેમજ પીયતની અપુરતી સગવડને કારણે નિયમિત મજૂરી કામ પણ ઉપલબ્ધ ન થતુ હોવાથી હવે ખેતમજૂરનું કામ છોડી તેઓ અન્ય વ્યવસાય કે ઉધોગમાં કામ કરવા લાગ્યા છે. જેથી ખેતમજૂર મેળવવા એ ખેડૂતને માટે મોટો પ્રશ્ન ઉભો થયો છે. મજૂરોને વધુ દર આપવા ખેડૂત તૈયાર હોવા છતાં પણ આવનારા સમયમાં મજૂર મેળવવા એ મોટો પડકાર બનશે.

૨) નવી પેઢીને ખેતીમાં ઓછો રસ :

વર્તમાન સમયમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ ખુબ ઝડપથી વધી રહયું છે. વળી ગુજરાત સરકારે પણ દરેક તાલુકાએ સરકારી કોલેજ ખોલવી, ટેબલેટ યોજના, શિષ્યવૃતિ, હોસ્ટેલ સુવિધા વગેરે પરિબળોની અસર હેઠળ ધીમે ધીમે નવી પેઢી વધુ શિક્ષણ મેળવવા લાગી છે. યુવા પેઢી મોબાઈલ જેવા આધુનિક ઉપકરણોથી પણ સજ્જ થવા લાગી છે. જેથી તેમની પાસે નવી માહિતી ખુબ જ ઝડપથી પહોચવા લાગી છે. નવી પેઢીને શિક્ષણ વધવાથી તેમજ I.T.I જેવું ટેકનિકલ શિક્ષણ ઝડપથી મળવાથી ઉધોગોમાં કામ મળી રહે છે. જેથી ખેતી જેવા વ્યવસાયમાં નવી પેઢી ખુબ જ ઓછો રસ ધરાવે છે. માતા–પિતાને પણ પોતાના બાળકો ખેતી તરફ વળે તે પસંદ નથી કારણ કે ખેતીમાં આવક બહુ ઓછી અને મહેનત ખુબ વધારે કરવી પડે છે. નવી પેઢીને ઉધોગમાં પંખા નીચે કામ કરવું ગમે છે. વળી દવા બનાવતી કંપનીમાં એ.સીમાં કામ કરવાનું હોય ખેતરમાં કામ કરવું યુવાનોને ગમતું નથી. પરિણામે નવી પેઢી ખેતી તરફ ઉદાસીનતા દાખવે છે. અને ઉધોગો તરફ આકર્ષાય છે. જેથી ઉધોગોમાં નાની કે મોટી, ઓછા કે વધુ પગારવાળી નોકરી મેળવવા પ્રયાસ કરે છે. વળી યુવા પેઢી મિત્રવર્તુળ વધુ હોવાથી એકબીજાને નોકરી મેળવવામાં પણ મદદરૂપ થાય છે. જેથી ભવિષ્યમાં ખેતી કરતા લોકોનો અભાવ એ એક મોટો પડકાર કે પ્રશ્ન ઉભો થઈ શકે છે.

૩) ખેતી કરતા યુવકોને લગ્ન માટે કન્યા મેળવવાનો પ્રશ્ન :

ગ્રામીણ સમાજમાં યુવાનો વધુને વધુ ભૌતિકવાદી બન્યા છે. શિક્ષણનું પ્રમાણ વધવાથી તેમજ શહેરની ભૌતિકવાદી જીવનશૈલીથી પ્રભાવિત થઈને ભવિષ્યમાં શહેરોમાં સ્થાયી થવાનું પસંદ કરવા લાગ્યા છે. એક તરફ શહેરી સમાજમાં મોટી થયેલી યુવતી ગ્રામીણ યુવક સાથે લગ્ન કરવા તૈયાર નથી. બીજી બાજુ ગ્રામીણ યુવતીઓ પણ શહેરના યુવકો સાથે લગ્ન કરવાનું પસંદ કરે છે. જેથી લાંબાગાળે યુવકો જો ખેતી જેવા વ્યવસાયમાં રોકાયેલા હોય તો શહેરી અને ગ્રામીણ બંન્ને સમુદાયની યુવતીઓ આવા યુવકો સાથે લગ્ન કરવાની ના પાડે છે. જેથી યુવકો માટે જીવનસાથી મેળવવી મુશ્કેલ બને છે. પરિણામે કેટલાક માતા–પિતા પોતાના યુવાન પુત્રને થોડા સમય માટે શહેરમાં ઉધોગોમાં કામ કરવા માટે મોકલે છે અને લગ્ન થયા બાદ ગામમાં રહેવા આવી જાય છે. જેથી યુવતીઓને પોતાને છેતર્યા હોવાનો અહેસાસ થાય છે. જેથી પતિ–પત્ની વચ્ચે સંઘર્ષ ઉભો થાય છે જે લાંબા ગાળે છૂટાછેડામાં પરિણામે છે. જેથી યુવાનો ખેતી કરવાનું પસંદ કરતા નથી. જો આ પ્રશ્ન આમ જ રહેશે તો ભવિષ્યમાં નવી પેઢી લગ્ન કરવા માટે પણ ખેતીના વ્યવસાયથી દૂર થઈ જશે.

૪) ગ્રામીણ યુવતીઓને પશુપાલનમાં નહિવત રસ :

ગ્રામીણ યુવતીઓ શિક્ષણ વધવાથી નાની–મોટી નોકરી મેળવવા લાગી છે. ગામડામાં ખેતી સાથે પુરક વ્યવસાય તરીકે પશુપાલનનો વ્યવસાય જોવા મળે છે. પશુપાલનના વ્યવસાયમાં ઘાસચારો લાવ એ નવી પેઢીની યુવતીઓને પસંદ નથી. બહુ ઓછી યુવતીઓ પશુપાલનમાં રસ ધરાવે છે. જેથી લગ્ન બાદ પોતાના કુટુંબમાં પશુપાલન ન હોય તેવું ઈચ્છે છે. આથી લગ્ન સમયે જ યુવતીઓ સ્પષ્ટતા કરે છે કે જો તમા ઘરે લગ્ન બાદ પશુપાલન કરવાનું હોય તો હું લગ્ન કરવા તૈયાર નથી. જેથી યુવતીઓ ખેતી અને પશુપાલન કરતાં કુટુંબમાં લગ્ન કરવાનું પસંદ કરે છે. પરિણામે પશુપાલન કરતા કુટુંબોની સંખ્યા ધીમે ધીમે ઓછી થ લાગી છે. જો આવું જ ચાલશે તો કદાચ ૨૦ કે ૨૫ વર્ષ બાદ ગ્રામીણ સમાજમાં દૂધ ઉત્પાદન નહિવત થ પરિણામે ગામડામાં પણ લોકો દૂધ મેળવવા માટે બીજા ઉપર આધારિત બનશે. પરંતુ જો ડેરીમાં દૂધ નહિ આ તો થેલીમાં પેક થઈ મળતું દૂધ પણ ઓછું થઈ જશે. વળી દૂધના ભાવમાં પણ વધારાનો પ્રશ્ન ઉભો થશે.

૫) ખેત ઉત્પાદન સમયે મળતા નહિવત ભાવનો પ્રશ્ન :

ગ્રામીણ સમાજમાં સામાન્ય રીતે એવું જોવા મળે છે કે જે ખેત ઉત્પાદનનો ભાવ એક વરસે વ જોવા મળે છે. તે ખેત ઉત્પાદનનું વાવેતર બીજા વર્ષે વધુ થાય છે. જેથી ઉત્પાદન પુષ્કળ પ્રમાણમાં થાય છે પરિણામે જયારે ઉત્પાદન પુષ્કળ માત્રામાં થાય છે તેથી માંગ અને પુરવઠાના નિયમ મુજબ વધુ ઉત્પાદનથ ભાવ ઘટે છે જેથી ખેડૂત નિરાશ થાય છે. બીજી બાજુ વ્યાપારી વર્ગ ખેડૂત પાસેથી ઓછા ભાવે ખરીદી કરે છે અને વધુ ભાવે તે વેચે છે. જેથી ઉત્પાદન કરનાર ખેડૂત કરતાં વેપારી વધુ નફો કમાય છે. જયારે ચાર કે છ મહિનાના પરિશ્રમ બાદ તૈયાર થયેલ ખેત પેદાશનો ભાવ ખેડૂતને નહિવત મળે છે અનેક વખત ન્યુઝ પેપર ન્યુઝમાં એવા સમાચાર જોવા મળે છે કે શાકભાજી ખેડૂતોએ રસ્તા પર નાંખી દીધા કે દૂધ રસ્તા પર ઢોળી દીધું બટાકાના ઉત્પાદનમાં પણ ખેડૂતને કયારેક નુકશાન સહન કરવાનો સમય આવે છે. જેથી જયારે–જયારે ઉત્પાદનનો યોગ્ય ભાવ ન મળે ત્યારે ખેડૂત દુઃખી થાય છે અને એને એવું લાગે છે કે અમે જયારે ઉત્પાદન વેચવા માટે જઈએ ત્યારે ભાવ નીચા જોવા મળે છે. અને ખરીદવા માટે જયારે પણ જઈએ ત્યારે ભાવ ઉંચા જોવા મળે છે. જો આજ જ પરિસ્થિત રહેશે તો ખેડુત માટે નહિવત ભાવનો પ્રશ્ન એક મોટો પડકાર ઉભો કરશે અને ખેડૂત ખેતીના વ્યવસાયથી વિમુખ થઈ અન્ય નોકરી કે વ્યવસાય તરફ વળશે જેથી ખેતી કરનાર લોકોની સંખ્યા ઘટતી જશે પરિણામે લાંબા ગાળે લોકો પાસે નાંણા હોવા છતાં અનાજની તંગી ઉભી થશે જેથી અનાજના ભાવમાં પુષ્કળ વધારો થશે.

૬) ખેડૂતોના બાળકો માટે યોગ્ય શિક્ષણના અભાવથી ઉભા થતા પ્રશ્નો :

ખેડૂત ખેતીમાં અનેક મુશ્કેલીઓનો સામનો કરી રહયો છે. જેથી એ પોતે પણ એવું ઇચ્છે છે કે તેમના સંતાનો સારું શિક્ષણ મેળવી સારી નોકરી પ્રાપ્ત કરે. જેથી તે પોતાના બાળકોના શિક્ષણ માટે સતત પ્રયત્નશીલ રહે છે. અને પોતાના બાળકો શિક્ષણમાં આગળ વધે તે માટે પ્રયત્ન કર્યા કરે છે. કેટલાંક બાળકો પોતાના માતા–પિતાની આર્થિક સ્થિતિ સારી ન હોવા છતાં પણ પોતાના અભ્યાસ માટે જે મહેનત કરી ઉચ્ચ સિધ્ધિ હાંસલ કરે છે. પણ જયારે ભરતી થાય છે ત્યારે લાગવગ, સગાવાદ, જ્ઞાતીવાદ, ભ્રષ્ટ્રાચાર જેવી અનેક સમસ્યાઓને લીધે ખેડૂતોના બાળકો ખૂબ જ ઓછા પ્રમાણમાં નોકરી પ્રાપ્ત કરી શકે છે. જેથી નવી પેઢી સરકારી નોકરીની અપેક્ષા છોડી ખાનગી નોકરી કરવા માટે મજબુર બને છે વારંવારના પ્રયાસ બાદ પણ જયારે સરકારી નોકરી મેળવવમાં નિષ્ફળ જાય છે ત્યારે તે નિરાશ થાય છે અને આ નિરાશા કયારેક હતાશામાં પણ ફેરવાઈ જાય છે. નોકરી ના મળવાના કારણે કેટલાક યુવાનો હતાશામાં આત્મહત્યા તરફ આગળ વધે છે. અવાર–નવાર બેકારીથી કંટાળીને યુવાનો ધ્વારા આત્મહત્યાના સમાચાર ન્યુઝ પેપરોમાં જોવા મળે છે. મોઘું શિક્ષણ હોવાથી પણ ખેડૂત પોતાના હોશિયાર બાળકોને પણ સારું શિક્ષણ આપવામાં નિષ્ફળ જાય છે. જેમાંથી અનેક પ્રશ્નો ઉભા થાય છે.

૭) નાની ઉંમરમાં થતા લગ્નો અને તેમાંથી ઉભા થતા પ્રશ્નો :

ગ્રામીણ સમાજમાં મોટેભાગે લગ્ન વય શહેરી સમુદાયની તુલનામાં ઓછી જોવા મળે છે. જેથી નાની ઉંમરમાં લગ્ન થતાં સ્ત્રી ઝડપથી માતૃત્વ ધારણ કરે છે જેનો પતિ અભ્યાસ કરતો હોય અને તેની ઉપર પતિ અને પિતા તરીકેની જવાબદારી નિભાવવાની થાય ત્યારે તે અભ્યાસ સાથે–સાથે નાની મોટી નોકરી મેળવવા પ્રયાસ કરે છે. અને તેને જો કોઈ નોકરી મળી જાય તો તે અભ્યાસ કરતાં નોકરીમાં વધુ રસ દાખવે છે. પરિણામે અભ્યાસમાં યોગ્ય ધ્યાન આપી શકતો નથી. જેથી પરિણામ નબળું આવે છે તેથી લાંબા ગાળે સારી નોકરીની તક ગુમાવે છે ત્યાર બાદ તેને જે કોઈ પણ નોકરી મળે તેમાં તે પોતાના પરિવારનું ગુજરાન ચલાવવા પ્રયાસ કરે છે. આવી પરિસ્થિતમાં બાળકોની સંખ્યા પણ વધે છે અને કુટુંબ પણ મોટું હોવાથી તે પોતાના બાળકોને સારું શિક્ષણ અપાવવાના બદલે બાળમજૂરી કરાવવા લાગે છે જેથી પેઢી દર પેઢી ગરીબી જળવાઈ રહે છે. તેથી જ કહેવાયું છે કે ખેડૂત ગરીબીમાં જન્મે છે અને દેવાદાર બને છે તેમજ પોતાના બાળકોને વારસામાં પણ દેવું આપે છે જેથી લાંબા ગાળે ખેડૂત પુત્રો પણ દેવાદાર બને છે અને ખેડૂતા આત્મહત્યા તરફ દોરાય છે. કેટલાક રાજયોમાં ખેડૂતો દેવા માફી માટે અવારનવાર આંદોલન કરતા જોવા મળે છે. જયારે કોઈક રાજય

સરકાર દેવા માફીની જાહેરાત કરે છે ત્યારે જે ખેડૂતે સરકારી બેંકમાંથી લોન લીધી હોય તેમને જ ફાયદો થાય છે. મોટાભાગના ખેડૂતોનું દેવું સહકારી બેંકો કે શાહુકાર પાસેથી લીધેલ હોય છે. જેથી આવા ખેડૂતોને દેવા માફીનો લાભ નહિવત મળે છે. સમગ્ર ભારતમાં અનેકવિધ ખેડૂત દેવાદાર છે તેમને પોતાના બાળકોના અભ્યાસ કે લગ્ન માટે જમીન ગીરો મુકવી પડે છે કે વેચી દેવી પડે છે. જો આવી જ પરિસ્થિતિ રહેશે તો ખેડૂતોના બાળકોના નાની ઉંમરમાં થતા લગ્નો આવનારા સમયમાં અનેકવિધ નવા પ્રશ્નો અને પડકારો ઉભા કરશે.

❖ સંદર્ભસૂચિ :-

૧) ભારતનું ગ્રામજીવન – એમ.એન.શ્રીનિવાસ (સંપાદક)

૨) ભારતીય સમાજમાં સ્ત્રી જીવન – ડૉ.નીરા દેસાઈ

૩) ભારતમાં ગ્રામીણ સમાજશાસ્ત્ર – અક્ષયકુમાર.આર દેસાઈ

૪)ગ્રામીણ સમાજશાસ્ત્ર – એ.જે.શાહ અને જે.કે.દવે

૫) ગુજરાત સમાચાર– ન્યુઝ પેપર

૬) સંદેશ– ન્યુઝ પેપર

ISBN : 978-93-84601-07-2

9789384601072

Published by :
Principal,
Smt. R. M. Prajapati Arts College, Satlasana

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ચેર, હેમ.ઉ.ગુ. યુનિ. પાટણ આયોજિત
એક દિવસીય રાષ્ટ્રીય સેમિનારમાં રજૂ થયેલ પેપર / લેખનો સંગ્રહ

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની વિચારધારા

• સંપાદક •

ડૉ. જયેશ એન. બારોટ

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની વિચારધારા

Dr. Babasaheb Ambedkar ni Vichardhara

301.08
BAR
D0962

© ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ચેર,

હેમ.ઉ.ગુ.યુનિ., પાટણ

સંપાદક : ડૉ. જયેશ એન. બારોટ

ચેર પર્સન, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ચેર,

હેમ.ઉ.ગુ. યુનિ., પાટણ

પ્રકાશન : ૧૪ એપ્રિલ, ૨૦૧૮ (ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર જયંતિ)

આવૃત્તિ : પ્રથમ

ISBN : 978-93-84601-04-1

પ્રત : ૫૦૦

મુદ્રક : પ્રચાર પ્રિન્ટોરીયમ, વિસનગર

પ્રકાશક : ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ચેર, હેમ.ઉ.ગુ. યુનિ., પાટણ

રાજમહેલ રોડ, પાટણ – ૩૮૪૨૬૫

ગુજરાત

Vendor ડૉ. જયેશ બારોટ
Bill No / D
Price —
Accession No. D0962
Sign of Librarian

અનુક્રમણિકા

શ્રીમતી આર. એમ. પ્રજાપતિ આર્ટ્સ કોલેજ, સતલાસણા ગ્રંથાલય 00962

ક્રમ વિષય નંબર

1 Gender Injustice: The Ugly Face of The Scociety
Dr. Smita B. Vyas 8

2. Babasaheb Bhimrao Ambedkar A Versatile Personality
Dr. Jayesh N. Barot 11

3. "Social Ideology of Dr. B.R Ambedkar"
Dr. Bharatbhai M. Patel 17

4. Revisiting Ambedkar His Conversion To Buddhism
Mr. Dhaval Kumar Makwana 25

5. Dr. Ambedkar's Vision For Women Empowerment
Prof. Babubhai Jesangbhai Chaudhari 36

6. "Dr. Babasaheb Ambedkar's Efforts For Women powerment; With Special Reference to Maternity Benefits To Indian Women"
Dr K.K.Patel & Dr Kinjal Jani 44

7. Social Justice in India: Ambedkar's contribution
Dr.Ashok B.Purohit 50

8. Women Rights In The Context of Human Rights
Dr. Hardikkumar A. Patel 58

9. Constitutional Provisions for Empowerment of Women
Dr. Hemant K. Patel 62

10. Constitutional Perspective and Dr. Ambedkar
Dr. Kinna Chadokia 68

11. Parliamentary Democracy and Dr. Ambedkar
Dr. Nitin Vyas 74

12. Different Facets of Human Rights Violation in India and the Constitutional Remedies as seen in the Indian Constitution
Mr. Salu D' Souzaa 78

13. Dr.B.R. Ambedkar's Ideas on Social Justice
Dr. Vinodkumar K. Satyapal 89

14. History & Development of Human Rights in Indian
Mr. Rathod Yshpalsinh Vijaysinh 93
15. Dr. B.R.Ambedker –A Multidimensional Personality"
Dr. Khushbu M. Swami 100
16 Dr. B. R. Ambedkar ideas on Education with reference toWomen Empowerment
Prof. Nimesh Bhojak & Mrs. Kesha Bhadiyadara 105
17 आधुनिक सभ्यता के वास्तुकार : डॉ. अंबेडकर
प्रि. डॉ. एल.एस पटेल 111
18 डॉ. बाबासाहब आम्बेडकर और सामाजिक न्याय
डॉ.के.एस. जादव 116
19 `मानवता के पक्षघर - र्डा. अंबेडकर
र्डा. रीटा एच. पारेख 122
20 "संविधान के निर्माता डो. अम्बेडकर"
डो. भरतकुमार एम. सुथार 127
21 सामाजिक समरसता के आन्दोलक : डो. आंबेडकर
प्रो. संदीप वी. सम्राट 131
22 "मुंशी प्रेमचंद के कथासाहित्य में अंबेडकर के विचार"
र्डा. विनोदचन्द्र जी. चौधरी 134
23 राष्ट्रीय એકતા અને વિકાસમાં ડાં. બી.આર. આંબેડકરની ભૂમિકા
ડાં. લીલાબેન એમ. સ્વામી 139
24 ડાં. બાબાસાહેબ આંબેડકર અને વર્તમાન જાતિ વ્યવસ્થા
પ્રો. દેવસિંહ બી. રાઠવા 144
25 "ડાં. આંબેડકરની વિચારધારમાં માનવતાવાદ"
પ્રો. રમેશભાઈ બી. શ્રીમાળી 152
26 ડાં. ભીમરાવ આંબેડકર અને સામાજીક ન્યાય
ડાં. સોનલ પી. જોષી 156
27 સ્રી સશક્તિકરણ વિષે ડાં. આંબેડકરના વિચારો
પ્રો. રચનાકુમારી એમ. વમા 163
28 ભારતીય મહિલા સ્વાતંત્ર્ય અંગે ડાં. આંબેડકરના વિચારો
ડાં. સુરેશભાઈ જી. ગામીત 170

29 મહિલા સશક્તિકરણ અને ડૉ. આંબેડકરની વિચારધારા
રવિન્દ્રકુમાર પી. બારોટ 174
30 નારી સશક્તિકરણ અંગે ડૉ. આંબેડકરના વિચારો
પ્રા. પ્રવીણકુમાર રાઠોડ 178
31 મહિલા સશક્તિકરણ અને ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર
પ્રો. વિઠ્ઠલભાઈ કે. વણકર 183
32 બાબાસાહેબ આંબેડકર અને સામાજિક ન્યાય
જગદીશ એમ. દેસાઈ 190
33 ડૉ.આંબેડકર માનવ સમાજના ઉચ્ચવૈચારિક મહાપુરુષ
ડૉ. વિષ્ણુભાઈ આર. વણકર 198
34 ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકરનું સામાજિક પ્રદાન
હિરેન જે. બારોટ 204
35 ડૉ. આંબેડકર અને પ્રવર્તમાન દલિત સમાજ
પરેશકુમાર એ. શ્રીમાળી 209
36 બંધારણીય જોગવાઈઓ અને માનવ અધિકારો
પ્રો. નટવરલાલ એમ. પટેલ, ડૉ. સુધીરભાઈ એન. પટેલ 213
37 ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની જીવનયાત્રા
ડૉ. ટી.જી. ગાયકવાડ 220
38 ડૉ. બાબાસાહેબ આંબડકર અને વર્તમાન જ્ઞાતિ વ્યવસ્થા
ડૉ. દીપીકાબેન કે.રોહિત 225
39 ડૉ. બી.આર.આંબેડકરનો દલિતોત્કર્ષ પુરૂષાર્થ... સામાજીક ન્યાયના સંદર્ભ
પ્રો. અશ્વિન જે. ચૌધરી 229
40 ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર અને સ્ત્રી સશક્તિકરણ
મીના હિરવાણીયા 234
41 ભારતનું બંધારણ અને માનવ અધિકારો
રીનાબેન જે. લિમ્બાચીયા 241
42 "બાબાસાહેબ આંબેડકર અને પુના કરાર એક અધ્યયન" 245
સેનમા કૌશિકકુમાર જે.
43 સામાજિક ન્યાય અને ડૉ. આંબેડકર
હિના જે. રાવલ 253

ગ્રંથાલય D0962

ડૉ.આંબેડકર માનવ સમાજના ઉચ્ચ વૈચારિક મહાપુરુષ

ડૉ. વિષ્ણુ આર. વણકર
શ્રીમતી આર.એમ. પ્રજાપતિ આર્ટ્સ કોલેજ,
સતલાસણા. જિ.મહેસાણા. (ઉ.ગુ.)

માનવ સમાજ ક્યારેય કોઈ પણ સમયે સ્થિર રહી શક્યો નથી. સમાજ સતત ગતીશીલ અને પરિવર્તનશીલ રહ્યો છે. કોઈ સમાજનું પરિવર્તન ઝડપથી થાય છે તો કોઈ સમાજમાં પરિવર્તન ધીમેધીમે આવે છે. તેજ રીતે કોઈ સમાજમાં આપોઆપ પરિવર્તન તો કોઈ સમાજમાં પરિવર્તન માટે અનેકવિધ સમાજ સુધારકો લાબાંગાળા સુધી સમાન સુધારણા માટે પ્રયાસ કરતા રહે છે. અને તે રીતે માનવ સમાજમાં અત્યાર સુધી અનેકવિધી સમાજ સુધારકોના અથાગ પ્રયાસોને કારણે આપણને આજનો આ સુધારાવાળો આધુનિક સમાજ જોવા મળે છે. આદિ માનવ થી લઈને આજના આ મોબાઈલવાળા સમાજ સુધી સતત પરિવર્તન આવ્યા છે જે એક અર્થમાં માનવ સમાજમાં થયેલ આમુલ પરિવર્તન છે.

સમાજ સુધારો એટલે શું ?

સમાજ સુધારો એટલે જન સમુદાયના કલ્યાણ માટે સમાજની વ્યવસ્થામાં ફેરફાર કરવો તે અને સમાજ સુધારક નો અર્થ સમાજ સુધારો કરનાર વ્યક્તિ એવો આપવામાં આવ્યો છે. અંગ્રેજી શબ્દ 'Reformation' નો અર્થ રાજકીય, ધાર્મિક કે સામાજીક બાબતમાં દુરોગામી સુધારો કરવો તેવો થાય છે. ભારતમાં સમાજીક સુધારણાની ચળવળનો ઈતિહાસ બહુ લાંબો છે. ઈ.સ પૂર્વ ૫૦૦ માં ભગાવાન બુધ્ધે સમાજિક સુધારણા માટેની ચળવળ શરૂ કરી હતી. ત્યાર બાદ અનેક વિધ સમાજ સુધારકો એ સમાજમાં સુધારણા માટે પ્રયાસ કર્યા હતા. જેમાં મુખ્યત્વે કબીર, એકનાથ, રામાનંદ, ચૈત્નન્ય મહાપ્રભુ, નરસિંહ મહેતા, મહાત્મા ગાંધી અને ડૉ. બાબાસાહેબ જેવા મહાન વ્યક્તિઓના બહુમુલ્ય ફાળો છે. આ પ્રકારના સમાજ સુધારાના કાર્યો માં સમાજ માટે નુકશાનકારક હોય એવા કુરિવાજો દુર કરવા, વ્યસન મુક્ત સામાજ કરવાના પ્રયાસો કરવા ઉપરાંત સમાજ માં રહેલી જ્ઞાતિ પ્રથા અને અસ્પૃશ્યતાના નિવારણ માટેના પ્રયાસ કરવા. મધ્યકાલીન ભારતમાં પણ શુદ્રો થતા અછૂતોની હાલત ખૂબ જ ખરાબ હતી. સમાનતા, શિક્ષણ

અને સ્વતંત્રતાના કોઈ જ અધિકારો ન હતા બ્રિટીશ શાસનકાળમાં પણ આજ સ્થિતી ચાલુ રહી.

આર્વાચિન ભારતમાં સમાજ સુધારણાની દેશવ્યાપી જુબેશના જનક રાજારામ મોહનરાય હતા ત્યાર પછી જુદા જુદા પ્રદેશમાં સમાજ સુધારા ક્ષેત્રે અનેક લોકોએ કામ કર્યું. જેમાં મુખ્યત્વે સતીપ્રથા નાબુદી, વિધવા વિવાહ, બાળલગ્નો પર પ્રતિબંધ, કન્યા કેળવણી જેવી બિન દલિતને સ્પર્શતી સમસ્યાઓ કેન્દ્રમાં રાખી સુધારાઓની ચળવળો ચાલી હતી. વર્ણ વ્યવસ્થાને કારણે શુદ્ર ગણાતી કોમો અપૃશ્યતાનો ભોગ બનતી તેની સમસ્યા સામે સૌ પ્રથમ અવાજ ઉઠાવ્યો મહાત્મા ફુલે જ્યોતિબા ફુલે મહાન ક્રાન્તિકારી અને મોટા ગજાના સમાજ સુધારક હતા ઈ.સ ૧૮૫૨ માં તેમણે દલિત વર્ગોની કન્યાઓ માટે શાળાની સ્થાપના કરી અને દલિતો માટે છાત્રવાસો શરૂ કર્યા.

બંગાળમાં શશીધર ચટોપાધ્યાય અને ઉત્તર પ્રદેશમાં સ્વામી અછૂતાનંદે અછૂતોના હિત માટે આંદોલન ચલાવ્યું. વડોદરાના મહારાજ સાયજજીરાવ ગાયકવાડે ઈ.સ ૧૮૮૩ માં અછૂતો માટે શાળાઓ ખોલી. દક્ષિણ ભારતમાં કર્નલ આકોટે અછૂતોંમાં શિક્ષણની પ્રવૃતિઓ આરંભી હતી. ૧૮૫૭ ના બળવાનું એક કારણ તો જન્મ અને દરજ્જાની અસમાનતાને સમાનતાને કારણે મુકનારી અંગ્રેજ કોર્ટ અને કાયદો હતો તે ભુલવું ના જોઈએ. ત્યાર બાદ અંગ્રેજો સમાજીક માળખમાં ફેરફાર કરવા તૈયાર ન હતા. ઈ.સ ૧૯૦૫ માં ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલે 'સર્વન્ટ ઓફ ઈન્ડિયા' સોસાયટીના સ્થાપના કરી. જેના છ ઉદ્દેશ્યોમા એક મુદો વર્ગના ઉત્થાન માટે નો પણ હતો.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર અને ભારતીય સમાજ સુધારણા

મહાત્મા જ્યોતિબા ફુલેનું અવસાન ૧૯૮૦ માં થયું અને ૧૮૧૯ ની ૧૪ મી ઍપ્રિલે ડૉ. આંબેડકર નો જન્મ અસ્પૃશ્ય ગણાતી ગરીબ મહાર જ્ઞાતિના કુંટુબમાં થયો હતો. તે સમયે દેશમાં પરિવર્તન અને નવ જાગરણની હવા ફુંકાઈ રહી હતી. તેમ છતાં અછૂતોની સ્થિતી અત્યંત દયનીય હતી. ડૉ. આંબેડકરે અસ્પૃશ્યાતાને કારણે અનેક અપમાન સહન કરવા પડ્યા હતા. નાનપણમાં શાળાની વર્ગની બહાર કંતાનના ટુકડા પર બેસીને ભણવું પડતું. રીશેષમાં પાણીની તરસ

લાગે તો સૌથી છેલ્લે પટાવાળો તેમને પાણી ઉપરથી રેડીને પીવડાવતો. રેલ્વે સ્ટેશનેથી ગામે ગડામાં બેસીને જતા હતા ત્યારે ઉજળા કપડાને લીધે ઉપલી વર્ણનો હશે એવું સમજીને ગાડાવાળાએ બેસાડ્યા તો ખરા પણ જેવું જાણ્યું કે તે અછુત છે એટલે સ્ફુરતાથી ગાડુ ઉલાળી મુકે છે પછી બેવડું ભાડુ આપવાની લાલચે વિનંતી બાદ જાતે ગાડુ હંકારવાની શરતે ગાડામાં બેસવા દે છે.

વિદેશથી પીએચ. ડી ભણીને વડોદરા રાજ્યની નોકરીમાં લશ્કરી સચિવ તરીકે જોડાય છે. ઓફિસમાં પટાવાળો ફાઈલ દુરથી ફેકે છે, પાણીનો ગ્લાસ દુરથી આપે છે અને રહેવા માટે કોઈ મકાન નથી આપતું. વડોદરા છોડીને મુંબઈ કોલેજમાં જોડાય છે તો ત્યા પણ પીવાની અલગ વ્યવસ્થા બિનદિવાસીઓની શૈક્ષણિક સ્થિતીના અભ્યાસ માટેની સ્ટાર્ટ સમિતીના સભ્ય તરીકે ગામડાઓમાં જાય છે ત્યા લોકો બોર્ડની પ્રાથમિક શાળાના હેડમાસ્તર તે અછૂત હોવાથી શાળામાં આવવા નથી દેતા. ડૉ. આંબેડકર પુના કરાર પછી દેશભરમાં ખ્યાતિ પામ્યા હતા. ૧૯૩૪ માં અસ્પૃશયોની એક પરિષદમાં હાજરી આપવા જતા શિવાજીના સિંહગઢના કિલ્લામાં રોકાયા જે વાતની ખબર પડતા સવારે માથાભારે સવર્ણો હથિયારો લઈને તમે શિવાજીનો ગઢ વટલાવ્યો કહી મારવા આવ્યા. આવા તો અનેક અપમાનો બાબાસાહેબ સહન કર્યા હતા જેના અનુભવથી નક્કિ કર્યું કે મે સહન કરેલા અપમાનો મારા સમાજના લોકોને સહન ન કરવા પડે તે માટે સમાજ સુધારણા કરીશ.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર અને સામાજીક સુધારણા માટેના પ્રયાસો

નાનપણથી લઈને જિંદગીના છેલ્લા વર્ષા સુધી અસ્પૃશ્યતા અને જાતિ વ્યવસ્થાનો ભોગ બનેલા ડૉ. આંબેડકર સમાજ વ્યવસ્થામાં માત્ર સુધારો નહી પણ ઘર મુળથી પરિવર્તન આવે તેમ ઈચ્છતા હતા. અને તેથી જ સમગ્ર જીવન ધ્યેય હાસલ કરવા માટે જજુમતા રહ્યા. ઈ.સ.૧૯૨૦ માં મહાત્મા ગાંધીજીએ આઝાદીની ચળવળ ના રાષ્ટ્રીય કાર્યક્રમોમાં અસ્પૃશ્યતા નિવારણને સામેલ કરી તેઓ દિશામાં કાર્યરત કરી તે દિશામાં કાર્યરત થયા. પરંતુ આમ્બેડકર આ ક્ષેત્રમાં આન્દોલન તદ્દન જુદુ હતું. અસ્પૃશ્યતાના કારણે વડોદરા છોડ્યું ત્યારે જ તેમને વિચારેલું કે મારા જેવા ભણેલા ગણેલા માણસોની આવી કપરી હાલત છે. તો ગામડામાં વસતા મારા

D0962

અસખ્ય ભાંડુંઓની હાલત કેવી હશે ? તે સમાજમાં પોતે જન્યા છે. તેનાં પર થતા અત્યાચાર, દમન અને શોષણને નિર્મૂળ કરવના બીજ ત્યાંથી વવાયા. મુંબઈ આવીને ઈ.સ. ૧૯૨૦ માં 'મુક નાયક' નામનુ પાક્ષિક શરૂ કર્યું. જાતિ પ્રથા સામેના જંગમાં ડાં. આંબેડકરનું પત્રકારત્વ આ રીતે આરંભાયું. આ સાથે પ્રશ્નો માણગાંવ (કોલાપુર) માં અને પછી નાગપુરમાં દલિતોની પરિષદ મળી ડાં. આંબેડકર અધુરો અભ્યાસ પુરો કરવા માટે વિદેશમાં ગયા. પાછા ફર્યો ત્યારે 'મુક નાયક' સામયિક બંધ પડ્યું

૧૯૨૪ માં તેમને બહિષ્કૃત હિતકારીણી સભાની સ્થાપના કરી. સામાજીક સંઘર્ષ સંગઠનનું રૂપ આપ્યું. સંગઠનના મુદ્રા લેખ તરીકે 'શિક્ષીત બનો, સંગઠિત બનો અને સંઘર્ષ કરો.' તેવો ત્રિમંત્ર નક્કિ કર્યા. દલિતોના છાત્રાલયની શરૂઆત કરી. સમાજ પરિવર્તન માટે ભિન્ન ભિન્ન મંચનો ઉપયોગ કરી લેતાં. પહેલી ગોળમેજી પરિષદમાં ૧૯૩૦ માં તેમને દલિતોની પરિસ્થિતી વર્ણવી અને દલિતોના હાથમાં રાજકીય સત્તા સોંપાવાની માગણી બુંલદ કરી. દલિતોના અધિકારોનું જાહેરનામું પ્રસિધ્ધ કર્યું જેમાં દલિતો માટે સમાન નાગરિકત્વ અને સમાન અધિકારો, દલિત ઉત્થાન માટે વિશેષ સુવિધા વગેરેનો સમાવેશ થતો હતો. ૧૯૩૧ માં ડાં. આંબેડકરની ગાંધીજી સાથે પ્રથમ મુલાકાત થઈ તેમાં તેમણે સ્પષ્ટ જણાવ્યું હતું કે કાંગ્રેસને અસ્પૃશ્યોના પ્રશ્ન મહત્વનો લાગ્યો હોત તો કોગ્રેસના સભ્ય થવા માટે જેમ ખાદીની અને અન્ય શર્ત છે તેમાં અસ્પૃશ્યતા નિવારણની પણ શરત મુકી હોત.

અલગ મતઅધિકાર મુદ્દે ગાંધીજીના આમરણાંત ઉપવાસ બાદ યરવડા કરાર તારીખ ૨૫ સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૨ ના રોજ થયો. સાર્વજનિક સ્થાનના ઉપયોગ કરવાનો અસ્પૃશ્યોને સમાન અધિકાર, અસ્પૃશ્યતા નાબુદી દિશામાં કાર્યરત થવાની હિન્દુ નેતાઓની ખાતરી વગેરે બાબતો આવરી લેવામાં આવી હતી. પરંતુ હિન્દુ ધર્મમાં રહેલી અસ્પૃશ્યતાની નાબુદી કરવી અશક્ય લાગતાં અંતિમ ઉપાય રૂપે ૧૩ મી ઓક્ટોમ્બર ૧૯૩૫ ના દિને યેવલા (નાસિક) પરિષદમાં ડો. આમ્બેડકરે હિન્દુ ધર્મથી છેડો ફાડવાની ઘોષણા કરતા કહ્યું કે એક હિન્દુ તરીકે જન્મ્યો તે મારા હાથની વાત નહોતી પરંતુ હિન્દુ તરીકે હું કદાપી મરીશ નહી.

ડાં. આંબેડકર જ્ઞાતિ પ્રથા પર સતત પ્રહાર કરતા રહેતા. જાત પાત તોકડ મંડળ દ્રારા તેમને ૧૯૩૬ માં જાતિ નિર્મૂલન વિષય પર વ્યાખ્યાન આપવા બોલાવ્યા હતા પરંતુ તેમનું વ્યાખ્યાન આયોજકોને આકરૂ લાગ્યું તેથી અધિવેશન રદ થયું પછીથી 'એનીહિલેશન ઓફ કાસ્ટ' રૂપે આ વ્યાખ્યાન પુસ્તક રૂપે પ્રસિધ્ધ થયુ છે.

ભારતીય બંધારણની સાત સભ્યોની મુસદા કમિટીના અધ્યક્ષ તરીકે ડાં. આંબેડકરની વરણી થઈ. માત્ર દલિતોના હિતોની હિફાજત માટે જ હું સંવિધાન સભામાં આવ્યો હતો. તે સિવાય મારા મનમાં બીજો કોઈ વિચાર નહતો. એમ સ્પષ્ટ કહનાર ડો.આમ્બેડકર બંધારણમાં સમાનતા, બંધુત્વથી માંડીને અસ્પૃશ્યતાની સંપૂર્ણ નાબુદી, અનામતની જોગવાઈઓ કરાવી તે તેમનું મહત્વનું પ્રદાન છે.

બંધારણ કરતાં ડાં. આંબેડકરનું મહત્વનું પ્રદાન ગણાય છે તે છે હિન્દુ કોડ બિલ જોકે રૂઢિ ચુસ્તોનો વિરોધને કારણે તે મંજુર ન થયું. ડાં. આંબેડકરે ૧૯૫૧ માં મંત્રી મહામંડળમાંથી રાજીનામું ધરી દીધું. પરંતુ તે બિલ ત્યાર બાદ ટુકડે ટુકડે હિન્દુ લગ્ન કાનુન, હિન્દુ વારસાઈ કાનુન, હીન્દુ સગીર અને વાલીપણાનો કાનૂન, હિન્દુ દત્તક કાનુન તરીકે પસાર થયું. ભારતની સ્ત્રીઓની આ કારણે જે સામાજીક ન્યાય પ્રાપ્ત થયા તે બાબાસાહેબ ડૉ.આમ્બેડકરના અથાગ પરિશ્રમનું ફળ હતું. જે સમાજ પરિવર્તન ક્ષેત્રે કરેલું તેમનું મહત્વનું યોગદાન ગણાય છે.

આ રીતે આમ્બેડકરનો સમાજ સુધારણા માટે એક ચોક્કસ અભિગમ હતો. તેઓ સમાજ સુધારણા દ્વારા રાજકીય સત્તા હાસલ કરવા માગતા હતા. તેમના સમાજ સધારાનું અંતિમ ધ્યેય રાજકીય અધિકારો અને રાજકીય સત્તા હાસલ કરવાનું હતું આ માટે રાજકીય પક્ષ સ્થાપી વિવિધ સંગઠનો રચી દલિતોને અવાજ બુલંદ બનાવ્યો. અન્ય સમાજ સુધારકોની જેમાં સામાન્ય કુરીવાજો, વ્યસન મુક્તિ, અંધશ્રધ્ધા મુક્તિ જેવા સમાજ સુધારાના કાર્યો કરવાના બદલે ડો.આમ્બેડકર સમાજના ઢાંચાને જ જળમૂળથી ફેરવવાની પક્રિયા ને પોતાના સમાજ સુધારા આદોલનની બુનિયાદ બનાવી આ માટે જાતિ પ્રથાની નાબુદીના આંદોલનો કર્યો. ધર્મોન્તરણ પણ કર્યું જીવનભર વર્ણવિહીન અને વર્ગવિહીન

સમાજ સ્થાપવા પ્રયત્ન કર્યો. સમાજમાં બાહ્ય ફેરફારો કરી બેસી રહેવામાં ડૉ. આંબેડકર નહોતા માનતા પરંતુ સમગ્ર સમાજ વ્યવસ્થામાં તે મુળોગામી ફેરફારો કરી નવી સમાજ રચના ઉભી કરવાનું તેમનું સ્વપ્ન હતું આ અર્થમાં ડો.આમ્બેડકર દલિતોના મસીહા, સ્ત્રીઓની સામાજીક સમાનતાનો અધિકાર અપાવનાર સાચા સમાજ સુધારક અને સામાજીક ન્યાયના પ્રણેતા હતા.

સંદર્ભસૂચિ

૧ ડૉ. આંબેડકર જીવન અને કાર્ય - ડૉ. ધનંજય કીર - ૧૯૫૪

૨ ડૉ. આંબેડકર વ્યક્તિત્વ અને કૃતિત્વ, ડૉ. ડી આર .જાટવ

૩ આર્ષદ્રષ્ટા ડૉ. આંબેડકર, ડૉ. પી.જી જ્યોતિષકાર, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિમાર્ણ બોર્ડ - ૧૯૯૦

૪ વિશ્વભૂષણ ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર, ડૉ. ધનંજય કીર-૨૦૦૯

૫ ભારતરત્ન ડૉ. બી.આર.આંબેડકર, ડૉ. નાથાલાલ ગોહિલ, ૨૦૦૬

● પ્રકાશક ●
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ચેર,
હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી, પાટણ
રાજમહેલ રોડ, પાટણ - ૩૮૪૨૬૫

ISBN
978-93-84601-04-1

RURAL DEVLOPMENT IN INDIA ISSUSES AND CHALANGES

Editors :

Dr.Jayeshbhai N. Barot
Pro.Vajesinh K. Pagi
Dr.Vishnubhai R. Vankar
Dr.Kalpanaben B. Chaudhri
Dr.Dipikaben K. Rohit
Dr.Malaben D. Gamit

RURAL DEVLOPMENT IN INDIA
ISSUSES AND CHALANGES

સંપાદન : સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ

પ્રથમ આવૃત્તિ : ડીસેમ્બર ૨૦૧૮

પ્રત : ૫૦

ISBN : 978-93-84601-07-2

All rights reserved, no part of this book may be reproduced or utilized in any form or by any means, electronic or mechanical including photocopy, microfilm, recording, email, web, publication or any information storage and retrieval system without the written permission of the copyright owners.

મુદ્રક :
કોહિનૂર પ્રિન્ટર્સ, સતલાસણા

પ્રકાશક :
પ્રિન્સીપાલશ્રી,
શ્રીમતી આર. એમ. પ્રજાપતિ આર્ટ્સ કૉલેજ, સતલાસણા, જિ.મહેસાણા

અનુક્રમણિકા

ક્રમ	લેખનું નામ	લેખક	પેજ નંબર
1	કૃષિ અર્થતંત્રની ગતિવિધિ	ડૉ.હરેશકુમાર એસ.ઝાલા	01
2	ગ્રામીણ વિકાસ અને શિક્ષણ	ડૉ.નિલેશ બારોટ	17
3	ગ્રામીણ વિકાસ કાર્યક્રમ	ડૉ.જયસિંહ બી.ઝાલા	28
4	ભારતમાં ગ્રામીણ વિકાસ અને સમાજશાસ્ત્ર : પ્રવાહો અને પ્રશ્નો	હરીશ દોશી	35
5	ગ્રામીણ સામાજિક સંસ્થાઓ	ડૉ.ચંદ્રિકા રાવલ	45
6	ગ્રામીણ સામાજિક સંસ્થાઓ પર સ્થળાંતરની અસર	ડૉ.શૈલજા ધ્રુવ	56
7	ગ્રામીણ વિકાસ કાર્યક્રમો – એક સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસ	ડૉ.પી.આર.ગવલી	63
8	ગ્રામીણ કુટુંબસંસ્થામાં બદલાતું વૃધ્ધોનું સામાજિક આર્થિક સ્થાન	રબારી ભેમાભાઈ	69
9	ગુજરાત ગામીણ વિકાસ ક્ષેત્રે એક સમીક્ષા	દિનેશ એસ. ચૌધરી	75
10	ડૉ.ભીમરાવ આંબેડકર અને સામાજિક ન્યાય	ડૉ.સોનલ પી. જોષી	82
11	ભારતમાં ગરીબી અને બેરોજગારીની સ્થિતિ	ડૉ.રમેશકુમાર આર. પટેલ	89
12	ભારતમાં ગ્રામીણ વિકાસ એક અભ્યાસ	ડૉ.સુરેશકુમાર સી. પટેલ	92
13	ગ્રામીણ સમુદાયોમાં સીમાન્ત અને નાના ખેડૂતોની સમસ્યા	ડૉ.માલાબેન ડી. ગામીત	99
14	ગ્રામીણ સમાજમાં વિવિધ સરકારી યોજનાઓની અસરો (સતલાસણા તાલુકાના સંદર્ભમાં)	રબારી નાગજી ભેરાભાઈ	102
15	ગ્રામીણ આદિવાસીઓની પાયાની સમસ્યાઓ	ડૉ.બી.એલ.પવાર	109
16	ગ્રામોધ્ધારની પ્રવૃતિમાં ડૉ.આંબેડકરનું પ્રદાન	સુરેશભાઈ એચ. પટેલ	117
17	અભિજ્ઞાનશાકુત્લમાં વ્યકત થતું સમાજદર્શન	ડૉ.રમેશ એસ. પ્રજાપતિ	123
18	ગ્રામીણ આદિવાસી સમાજમાં શિક્ષણના કારણે આવેલુ પરિવર્તન	ડૉ.હરેશ એમ. ઘોણા	128

ગ્રામીણ સમુદાયોમાં સીમાન્ત અને નાના ખેડૂતોની સમસ્યા

ડો.માલાબેન ડી.ગામીત
સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ,
આર્ટસ કોલેજ,સતલાસણા.

ગ્રામ્ય સમુદાયોમાં આજીવિકાનું મુખ્ય સાધન ભૂમિ અર્થાત ખેતીની જમીન છે.એટલે ઉત્પાદનનું મુખ્ય સાધન ખેતીની જમીન છે. આ જમીન સાથેના માનવીના મિલ્કત સબંધો, તેમાંથી થતા ઉત્પાદન સાથેના સબંધો તથા ભૂમિ સાથે સંકળાયેલા લોકોના પારસ્પરિક સબંધોને ભૂમિસબંધો કહેવાય, અને ભૂમિસબંધોમાં માનવીના જમીન પરના મિલ્કત અધિકાર, ઉપજ પરના મિલ્કત અધિકાર, ખેતીના સાધનો પરના મિલ્કત અધિકારનો સમાવેશ થાય છે.તેમજ આવા ભૂમિસબંધોના પાયા ઉપર વિકસેલા જમીનદાર,ખેડૂત,ગણોતિયા,ખેતમજૂર વગેરે વચ્ચેના સબંધોનો સમાવેશ થાય છે.આવા સબંધોમાં પ્રવર્તતી અનિચ્છનીય પરિસ્થિતિએ જ ભૂમિ સમસ્યાઓ, બ્રિટીશ અમલ દરમ્યાન દાખલ થયેલી જમીનદારી અને રૈયતવારી પ્રથાને પરિણામે જમીનની અસમાન વહેંચણી થવા લાગી અને તેનું કેન્દ્રીકરણ થવા લાગ્યું જમીનદાર વર્ગ, ગણોતવર્ગ,ખેડૂતવર્ગ,મજુરવર્ગ, જેવા વર્ગો વિકસ્યા. ખેડૂતોના જમીન પરના અને ઉપજ પરના હકકો સિમીત થવા લાગ્યા.

ગ્રામીણ સમુદાયોમાં વધુ જમીન ધરાવતો નાનકડો વર્ગ ઓછી જમીન ધરાવતા મોટા વર્ગનું એટલે કે નાના ખેડૂતો,ગણોતિયા,ભૂમિહીન મજુરોનું શોષણ કરવા શકિતમાન બને છે.વધુ જમીન ધરાવતા સમૃદ્ધ કિસાનો જમીનદાર જેવું સામંતશાહી જીવન જીવે છે.જયારે ઓછી જમીન ધરાવતા નાના ખેડૂતો અને ભૂમિહીન મજૂરો તથા ગણોતિયા એક પ્રકારની સામાજિક અને આર્થિક વંચિતતા અનુભવે છે.

ગ્રામ સમુદાયોમાં જમીનની અસમાનતા અને કેન્દ્રીકરણની સમસ્યા સાથે આ સમસ્યા સંકળાયેલી છે.૧૯૭૬–૭૭ની કૃષિ ગણતરીના અહેવાલ મુજબ ૧ હેકટરથી ઓછી જમીન ધરાવતા ખેડૂતોને સીમાન્ત ખેડૂત તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.આવા ખેડૂતો પાસે પોતાના કુટુંબના

ભરણપોષણ માટે અપૂરતી જમીન હોવાથી એટલે કે પોષણક્ષમ ક્ષેત્રથી ઓછી જમીન હોવાથી તેઓને સીમાન્ત ખેડૂત કહેવામાં આવે છે.અને ૧ થી ૨ હેકટર જમીન ધરાવના ખેડૂતોને નાના ખેડૂત કહેવામાં આવે છે.જયારે ૨ થી ૪ હેકટર જમીન ધરાવતા ખેડૂતોને અર્ધમધ્યમ ખેડૂત કહેવામાં આવે છે.જયારે ૪ થી ૧૦ હેકટર જમીન ધરાવતા ખેડૂતોને મધ્યમ ખેડૂત કહેવામાં આવે છે.અને ૧૦ કે તેથી વધુ હેકટર જમીન ધરાવતા ખેડૂતને મોટા કે સમૃદ્ધ ખેડૂત તરીકે ઓળખાય છે.

સીમાન્ત અને નાના ખેડૂતો પાસે ખેતીની જમીન ઓછી હોવાથી તેમના નાના ખેતરોમાં ઉત્પાદન નીચું રહેવા પામે છે.તેઓ ખેતીની અદ્યતન પદ્ધતિ,રાસાયણિક ખાતર,સુધારેલા બિયારણ,સુધારેલ ઓજારો વગેરેનો ઉપયોગ કરવાની આર્થિક ક્ષમતા ધરાવતા ન હોવાથી જમીનની ઉત્પાદકતા વધારવામાં રસ લેવાની તેઓની સ્થિતિ હોતી નથી.આથી તેઓ ખેતમજૂર તરીકે કામ કરીને મજુરી મેળવવાનું વધુ પસંદ કરે છે.તેઓ અનાજની ખેતી કરવાનું વધુ પસંદ કરે છે.અને ઉંચી કિંમતવાળા રોકડીયા પાક લેવાનું તેમને પોષાતું નથી. વળી, તેઓને સિંચાઈની સુવિધા ઓછી મળતી હોય છે.અને ખેતીમાં મૂડીરોકાણ કરવાની તેમની પાસે શકિત હોતી નથી.આથી તેઓએ મજુરી કે પૂરક રોજી ઉપર આધાર રાખવો પડે છે.આવી પરિસ્થિતિ તેમના વિકાસના માર્ગમાં અવરોધક નીવડે છે.

આવા સીમાન્ત અને નાના ખેડૂતો ગરીબી રેખા નીચે જીવન જીવતા હોય છે.તેમની પાસે પોતાના કુટુંબનુ ભરણપોષણ કરવા માટે પર્યાપ્ત જમીન નથી.તેઓને ભરણપોષણ માટે ખેતી ઉપરાંત ખેતમજુરી કે પૂરક વ્યવસાય કરવો પડે છે.ગ્રામીણ સમાજમાં વ્યાપક નિરક્ષરતા પ્રવર્તે છે.નિરક્ષરતાને લીધે તેઓમાં કુટુંબ નિયોજન, આરોગ્ય અને પોષણ વગેરે અંગેના નવા મૂલ્યોનો પ્રસાર કરવાનું મુશ્કેલ બને છે.તેઓ આર્થિક રીતે પછાત રહેવાથી ખેતીની સુધારેલી પદ્ધતિઓ,રાસાયણિક ખાતર,ઓજારો વગેરે વસાવી શકતા નથી.આથી સીમાન્ત અને નાના ખેડૂતોમાં ગરીબી,બેકારી પણ સવિશેષ જોવા મળે છે.તેમના બાળકોને પણ મજુરી કરવી પડતી હોય છે.આથી કૃષિક્ષેત્રના બાળમજુરનું પ્રમાણ પણ વધવા પામ્યું છે.બાળકોને મજુરીએ મોકલતા

હોવાથી તેઓ શિક્ષણથી વંચિત રહેવા પામે છે.

સીમાન્ત અને નાના ખેડૂતોની સામાજિક લાક્ષણિકતાઓ એ છે કે તેમણે [illegible] માટે સતત કામ કરવું પડે છે.પોતાના ઉત્પાદનની કિંમત તેઓ જાતે નકકી કરી શકતા નથી કે પોતાના શ્રમનું મૂલ્ય તેઓ નકકી કરી શકતા નથી, પરંતુ તેમનું ઉત્પાદન ખરીદનાર અને તેમનો શ્રમ ખરીદનાર તેમના ઉત્પાદન અને શ્રમની કિંમત નકકી કરે છે, જયારે તેઓ ખરીદી કરે છે. ત્યારે વેચાણ કરનાર વસ્તુની કિંમત નકકી કરે છે.આમ, ગ્રાહક તરીકે તેમજ વેચાણકાર તરીકે એમ બંન્ને રીતે તેમનું શોષણ થાય છે.તેમની પાસે મૂડી જેવું કંઈ હોતું નથી.એકંદરે તેમના આરોગ્યનું સ્તર તથા ખોરાક અને પોષણનું સ્તર નીચું રહેવા પામે છે.

ઉપનિષદોનું તત્ત્વજ્ઞાન

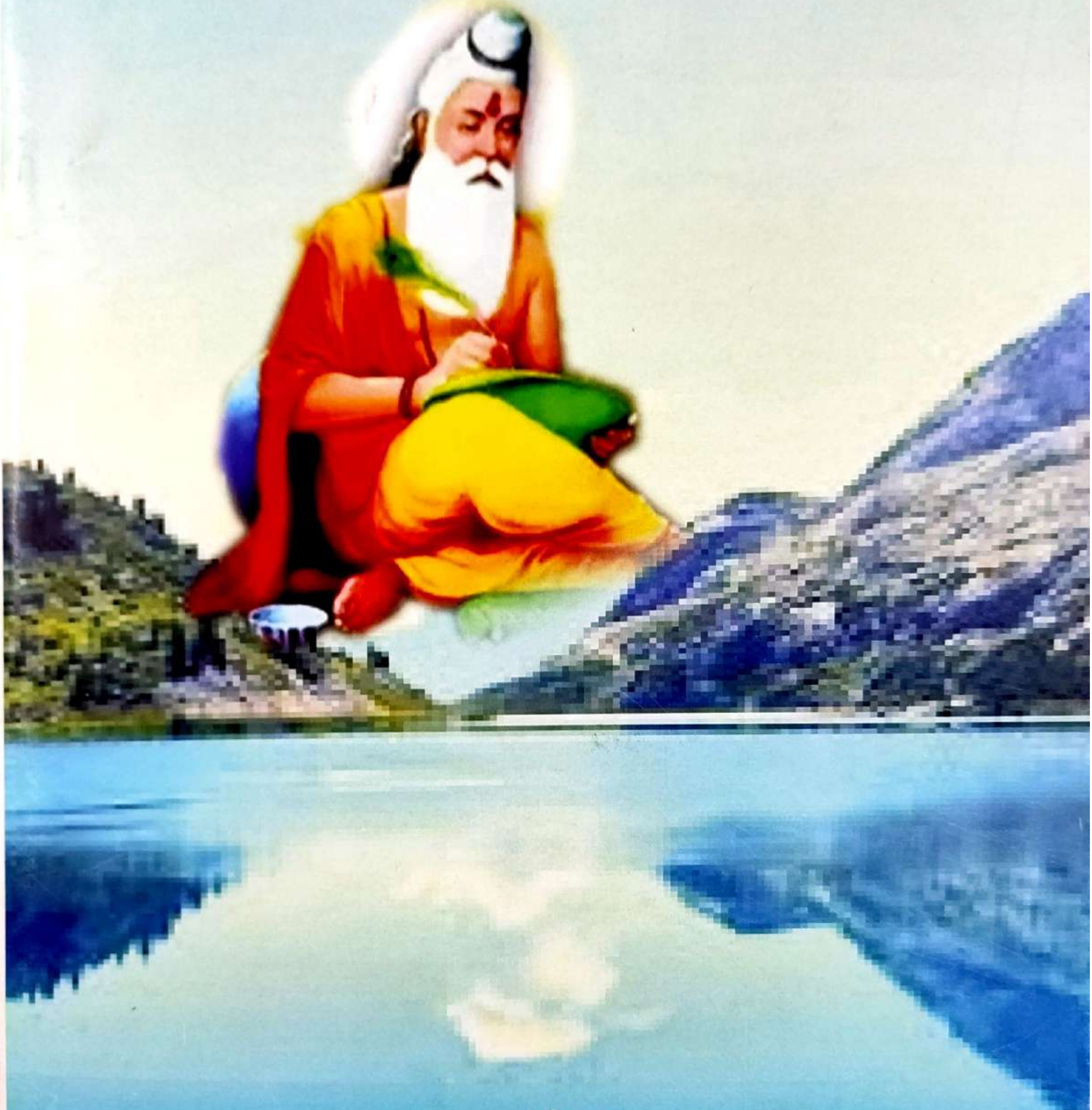

સંપાદક

ડૉ.મંજુલાબેન એ.પટેલ

ડૉ.ભગવાનભાઈ કે.પ્રજાપતિ

ડૉ.શૈલેષ કે. જોષી

ડૉ.રમેશ એસ.પ્રજાપતિ

ડૉ.ભારતી એ.પટેલ

ઉપનિષદોનું તત્ત્વજ્ઞાન

Upnishado nu Tattvagyan

સંપાદન : સંસ્કૃત વિભાગ

પ્રથમ આવૃતિ : જાન્યુઆરી ૨૦૧૯

પ્રત : ૫૦

ISBN : 978-93-84601-06-5

All rights reserved, no part of this book may be reproduced or utilized in any form or by any means, electronic or mechanical including photocopy, microfilm, recording, email, web, publication or any information storage and retrieval system without the written permission of the copyright owners.

મુદ્રક :
કોહિનૂર પ્રિન્ટર્સ, સતલાસણા

પ્રકાશક :
પ્રિન્સીપાલશ્રી,
શ્રીમતી આર. એમ. પ્રજાપતિ આર્ટ્સ કૉલેજ, સતલાસણા, જિ.મહેસાણા

અનુક્રમણિકા

ક્રમ	લેખ	લેખક	પાના નં.
૧	*अविधया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते*	પ્રો.ડૉ.મણિભાઈ ઈ. પ્રજાપતિ	૧ - ૫
૨	બૃહદારણ્યકોપનિષદમાં પ્રાણનું સ્વરૂપ	ડૉ.દેવિસિંહ બી. રાઠવા	૬-૧૧
૩	*उपनिषदो मे वैज्ञानिक तथ्य*	ડૉ.મનુભાઈ એસ. પ્રજાપતિ	૧૨-૧૫
૪	ઉપનિષદો ભારતીયતત્ત્વ ચિંતનના શિખરો	પ્રા.ડૉ.મંજુલાબેન એ. પટેલ	૧૬-૧૮
૫	*केनोपनिषद मे ब्रहमविधा*	ડૉ.ભગવાનભાઈ કે. પ્રજાપતિ	૧૯-૨૩
૬	ઉપનિષદોનું તત્ત્વચિંતન	પ્રો.ડૉ.રમેશ એસ. પ્રજાપતિ	૨૪-૨૬
૭	ઉપનિષદોમાં વાણી	પ્રા.ડૉ.શૈલેષ કે. જોષી	૨૭-૩૧
૮	બૃહદારણ્યકોપનિષદની કર્મ અને પુર્નજન્મ વિષયક સંકલ્પના	પ્રા.ડૉ.ભારતી એ. પટેલ	૩૨-૩૬
૯	*प्रश्नोपनिषद् मे प्राणविधा का महत्व*	ડૉ.કરુણા ત્રિવેદી	૩૭-૪૨
૧૦	*केनोपनिषद्* અને *मुण्डकोपनिषद्* માં બ્રહ્મ – સૃષ્ટિ સંબંધિ ચિંતન	ડૉ.નવઘણસિંહ બી. વાઘેલા	૪૩-૪૭
૧૧	ઉપનિષદોમાં શાંતિપાઠ	પ્રા.ડૉ.રાકેશકુમાર એન. જોષી	૪૮-૫૩
૧૨	*उपनिषदों में आत्मा की उपयोगिता*	ડૉ.વર્ષા એચ. પટેલ	૫૪-૬૦
૧૩	ઈશાવાસ્ય -- ઉપનિષદનું તત્ત્વજ્ઞાન	ડૉ.રાકેશ આર. જોષી	૬૧-૬૫
૧૪	*उपनिषदों का संदेश*	ડૉ.અરવિંદ પી. પટેલ	૬૬-૭૩
૧૫	*मांडूक्य उपनिषद में आत्मा और ब्रह्म की एकता*	ડૉ.કે.એસ.જાદવ	૭૪-૭૭
૧૬	*उपनिषदों मे व्यावहारिक तत्त्वज्ञान*	ડૉ.વિનોદચંદ્ર જી. ચૌધરી	૭૮-૮૨
૧૭	ઉપનિષદોમાં અભેદ ઉપાસના	ડૉ.દીપકકુમાર પી. જોષી	૮૩-૮૯
૧૮	*'मुण्डकोपनिपद' अविनाशो ब्रह्म का विराट स्वरूप*	ડૉ.જયોત્સના સી. રાવલ	૯૦-૯૩
૧૯	ઉપનિષદોમાં બ્રહ્મતત્ત્વ	ડૉ.કે.કે.ભેડા	૯૪-૯૭
૨૦	*'बृहदारण्यकोपनिषद'* માં યાજ્ઞવલ્કય – જનક સંવાદ દ્વારા પરબ્રહમને પામવાની યાત્રા	ડૉ.મનોજ એલ. પ્રજાપતિ	૯૮-૧૦૩
૨૧	કેનોપનિષદ્ – એક અધ્યયન	ડૉ.ભગવાનભાઈ કે. ચૌધરી	૧૦૪-૧૦૭
૨૨	ઈશોપનિષદનો સાંપ્રત સંદેશ	ડૉ.મનસુખ પી. પટોલિયા	૧૦૮-૧૧૧

૨૩	The Wisdom of the Isavasya Upanishad	ડૉ.દિપક કે. દેસાઈ	૧૧૨-
૨૪	ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદનો કર્મયોગ	ડૉ.ભરતભાઈ એસ. પટેલ	૧૨૨-
૨૫	ઉપનિષદોમાં યોગ	પ્રા.ધર્મેન્દ્રભાઈ જી. પટેલ	૧૨૬-
૨૬	***उपनिषदो मे मूल्य परक शिक्षण (वर्तमान परिप्रेक्ष्य मे..)***	ડૉ.દક્ષા કે. જોષી	૧૩૦-
૨૭	નરસિંહ મહેતાની કવિતામાં તત્ત્વદર્શન	ડૉ.યોગેશ ડી. પટેલ	૧૩૫-
૨૮	સાંપ્રત સમયમાં ઉપનિષદોની ઉપયોગિતા	ડૉ.અર્પિતાબેન જી. પટેલ	૧૪૧-
૨૯	છાંદોગ્યોપનિષદમાં આત્માનું સ્વરૂપ	ડૉ.રઘુભાઈ કે. પટેલ	૧૪૬-
૩૦	***उपनिषदो में देवी शकित***	પ્રા.ડૉ.રાધાબેન એમ. પટેલ	૧૫૧-
૩૧	***ईशोपनिषद मे विधा – अविधा***	ડૉ.વૈશાલી જે. પટેલ	૧૫૫-
૩૨	ઉપનિષદમાં શાંતિમંત્ર	ડૉ.ભરતભાઈ એમ. પટેલ	૧૬૦-
૩૩	***केन उपनिषद में उमा – हेमवती की कथाके द्वारा अध्यात्म***	પ્રા.પંડયા વિજયકુમાર પી.	૧૬૮-
૩૪	ઉપનિષદમાં જીવન ઉપદેશ	ડૉ.કમલેશભાઈ પટેલ	૧૭૪-૧
૩૫	ઉપનિષદોમાં કઠોપનિષદનું સ્થાન	પ્રા.દિલીપસિંહ ટી. પરમાર	૧૮૧-૧
૩૬	***उपनिषत्सु ब्रह्मतत्त्वम्***	ડૉ.અશ્વિન કે. રાજગોર	૧૮૩-૧
૩૭	***उपनिषद् : हिन्दू संस्कृति की अमूल्य निधि***	ડૉ.મમતા શર્મા	૧૯૨-૧

RURAL DEVLOPMENT IN INDIA ISSUSES AND CHALANGES

Editors :

Dr.Jayeshbhai N. Barot
Pro.Vajesinh K. Pagi
Dr.Vishnubhai R. Vankar
Dr.Kalpanaben B. Chaudhri
Dr.Dipikaben K. Rohit
Dr.Malaben D. Gamit

RURAL DEVLOPMENT IN INDIA
ISSUSES AND CHALANGES

સંપાદન : સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ

પ્રથમ આવૃત્તિ : ડીસેમ્બર ૨૦૧૮

પ્રત : ૫૦

ISBN : 978-93-84601-07-2

All rights reserved, no part of this book may be reproduced or utilized in any form or by any means, electronic or mechanical including photocopy, microfilm, recording, email, web, publication or any information storage and retrieval system without the written permission of the copyright owners.

મુદ્રક :
કોહિનૂર પ્રિન્ટર્સ, સતલાસણા

પ્રકાશક :
પ્રિન્સીપાલશ્રી,
શ્રીમતી આર. એમ. પ્રજાપતિ આટ્‌ર્સ કૉલેજ, સતલાસણા, જિ.મહેસાણા

અનુક્રમણિકા

ક્રમ	લેખનું નામ	લેખક	પેજ નંબર
1	કૃષિ અર્થતંત્રની ગતિવિધિ	ડૉ.હરેશકુમાર એસ.ઝાલા	01
2	ગ્રામીણ વિકાસ અને શિક્ષણ	ડૉ.નિલેશ બારોટ	17
3	ગ્રામીણ વિકાસ કાર્યક્રમ	ડૉ.જયસિંહ બી.ઝાલા	28
4	ભારતમાં ગ્રામીણ વિકાસ અને સમાજશાસ્ત્ર : પ્રવાહો અને પ્રશ્નો	હરીશ દોશી	35
5	ગ્રામીણ સામાજિક સંસ્થાઓ	ડૉ.ચંદ્રિકા રાવલ	45
6	ગ્રામીણ સામાજિક સંસ્થાઓ પર સ્થળાંતરની અસર	ડૉ.શૈલજા ધ્રુવ	56
7	ગ્રામીણ વિકાસ કાર્યક્રમો – એક સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસ	ડૉ.પી.આર.ગવલી	63
8	ગ્રામીણ કુટુંબસંસ્થામાં બદલાતું વૃધ્ધોનું સામાજિક આર્થિક સ્થાન	રબારી ભેમાભાઈ	69
9	ગુજરાત ગામીણ વિકાસ ક્ષેત્રે એક સમીક્ષા	દિનેશ એસ. ચૌધરી	75
10	ડૉ.ભીમરાવ આંબેડકર અને સામાજિક ન્યાય	ડૉ.સોનલ પી. જોષી	82
11	ભારતમાં ગરીબી અને બેરોજગારીની સ્થિતિ	ડૉ.રમેશકુમાર આર. પટેલ	89
12	ભારતમાં ગ્રામીણ વિકાસ એક અભ્યાસ	ડૉ.સુરેશકુમાર સી. પટેલ	92
13	ગ્રામીણ સમુદાયોમાં સીમાન્ત અને નાના ખેડૂતોની સમસ્યા	ડૉ.માલાબેન ડી. ગામીત	99
14	ગ્રામીણ સમાજમાં વિવિધ સરકારી યોજનાઓની અસરો (સતલાસણા તાલુકાના સંદર્ભમાં)	રબારી નાગજી ભેરાભાઈ	102
15	ગ્રામીણ આદિવાસીઓની પાયાની સમસ્યાઓ	ડૉ.બી.એલ.પવાર	109
16	ગ્રામોધ્ધારની પ્રવૃતિમાં ડૉ.આંબેડકરનું પ્રદાન	સુરેશભાઈ એચ. પટેલ	117
17	અભિજ્ઞાનશાકુત્લમાં વ્યકત થતું સમાજદર્શન	ડૉ.રમેશ એસ. પ્રજાપતિ	123
18	ગ્રામીણ આદિવાસી સમાજમાં શિક્ષણના કારણે આવેલુ પરિવર્તન	ડૉ.હરેશ એમ. ઘોણા	128

ક્રમ	લેખનું નામ	લેખક	પેજ નંબર
19	સમાજજીવનનું પ્રતિબિંબ ઝિલતા પત્રકારત્વની વ્યવસાયના સમાજશાસ્ત્ર સંદર્ભે અભ્યાસ	રાજેન્દ્ર જાની	134
20	વસતિ વિશ્લેષણ : સતલાસણા તાલુકો દશા અને દિશા	પ્રા.સંગીતા પટેલ	142
21	મહાત્મા ગાંધી રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગારી બાહેંધરી અધિનિયમ – ૨૦૦૫ ની સફળતાના મુદ્દાઓ અને પડકારો	ડૉ.દિપકભાઈ જી. ભોય	152
22	ગ્રામીણ વિકાસમાં મહાત્મા ગાંધીજીનું યોગદાન	પ્રા.તેજાભાઈ એન. પટેલિયા	159
23	ગ્રામીણ વિકાસની સમસ્યાઓ અને શકયતાઓ	પ્રો.ઉમેદભાઈ એચ. પટેલ	163
24	ગ્રામ વિકાસમાં મહાત્મા ગાંધી રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગારી બાંહેધરી યોજનાનું મહત્વ	ડૉ.નેહલ બી. ત્રિવેદી	168
25	ગ્રામીણ સમાજની અર્થવ્યસ્થામાં સ્ત્રીઓની ભાગીદારી અંગે એક અભ્યાસ (માંડવ તાલુકાના બે ગામના સંદર્ભમાં)	પ્રા.કલાવતીબેન ડી. ચૌધરી	171
26	ગ્રામ વિકાસની પ્રક્રિયામાં અવરોધક સમસ્યા બાળલગ્ન	ચેતનસિંહ જસવંતસિંહ સરવૈયા	175
27	ગ્રામીણ ક્ષેત્રે મહિલાઓનો રાજકીય વિકાસ (ભાવનગર જિલ્લાના ગ્રામીણ વિસ્તારના સંદર્ભમાં)	સોલંકી નમ્રતા જે.	178
28	ગ્રામીણ અર્થવ્યવસ્થા : પ્રશ્નો અને પડકારો	પ્રા.ડૉ.વિષ્ણુ આર.વણકર	186
29	ભારતમાં ગ્રામીણ સમુદાય	રવિન્દ્રકુમાર પી. બારોટ	191
30	ગ્રામ્ય ઉત્થાનમાં ગાંધીવાદી અભિગમની ભૂમિકા	ડૉ.મૃગેશ એમ. નાયક	195
31	ગ્રામોધ્ધારની પ્રવૃતિમાં ડૉ.આંબેડકરનું પ્રદાન	પ્રા.સુરેશભાઈ એચ. પટેલ	201
32	ગ્રામીણ સમુદાય : એક પરિચય	વાઘેલા મેઘાબેન જશવંતસિંહ	206
33	ગ્રામીણ મહિલાઓ અને ઘરેલુ હિંસા (કાઉન્સીલીગ ગ્રામીણ ગુજરાત)	સ્વીટુ સકસેના	212
34	ગ્રામીણ વિકાસ કાર્યક્રમો	ડૉ.અશિષ જી. પટેલ	219
35	SOCIAL CHANGES IN RURAL INDIA	DR.JAYESH N.BAROT	225
36	Role of education in rural development	Dr. Dilip R. Amin	230

ક્રમ	લેખનું નામ	લેખક	પેજ નંબર
37	Rural Development Programme	Dr. Dipika Rohit	237
38	Importance of Agencies and Education in Rural Development	Nibedita Bhowmik	240
39	RURAL EDUCATION IN INDIA: ISSUES AND CHALLENGES	Deeya Mukharji	246
40	RURAL EDUCATION IN INDIA	Dr. Prakashchandra M Patel	251
41	VARIOUS AGENCIES FOR MAKING HIGHER EDUCATION QUALITATIVE IN INDIA	HARIPRASAD N. KAMOL	255
42	Rural Women's Health: Patterns, Issues and Challenges	GULSHAN SIHAG	263
43	Rural Areas of Jammu and Kashmir: A Study of Higher Education	Ishfaq Majid and Sheeraz Ahmad Sofi	272
44	A Study on Women Empowerment – Solution for Societal Economic Development of India	Dr. Chanduji P. Thakor	274
45	A Study on Rural Development in India: Indicators, *Problems and Strategies*	Dr. Kiran J. Patel & Mr. Parth M. Modi	282
46	A Study on Development and Enhancement of Weaker Sections of Society in Rural India	Dr. Hemant K. Patel	291
47	A Study on Gender Inequality – Problems and Concern of India	Mr. Mitulkumar M. Deliya	298
48	CRITICAL ISSUES OF INDUSTRIALIZATION IN RURAL AREAS	Dr. Manish M. Jansari	308
49	RURAL DEVELOPMENTN IN INDIA: ISSUES AND CHALLENGES	AKANKSHA KUMARI	315
50	Rural education System in India	Rameshkumar K.Rohit	323
51	ग्रामीण विकास कार्य एव नीतिथी	डॉ भगवानभाई के. प्रजापति	333

ક્રમ	લેખનું નામ	લેખક	પેજ નંબર
52	ग्रामीण समाज संस्था : सामाजिक हकीकत (मुंशी प्रेमचंद के कथासाहित्य के संदर्भ मे)	प्रा.डॉ.विनोदचंद्र जी. चौधरी	338
53	ग्रामीण समाजमें स्त्रीयोंकी समस्या	डॉ. के. एस. जादव	342

SOCIAL CHANGES IN RURAL INDIA

DR.JAYESH N.BAROT
PRINCIPAL,
SMT.R.M.PRAJAPATI ARTS
COLLEGE SATLASANA

Social changes in India is really slow process due to illiteracy and lack of stable source of income among the people. In a rural India it is almost a dead. Indian villages have hardly come into contact with the new pattern of life. In the beginning many things reformed during the British rule and later on freedom movement could bring the changes in rural India which has been accelerated by land reform law, various development schemes, panchayati raj, green revolution, social law, means of communication, education and industrialization and urbanization slowly and gradually. A collective effort from government, freedom movement and British rule could bring long live changes in rural India.

A SOCIAL CHANGES IN RURAL SOCIETY

1 REDUCTION IN SOCIAL ISOLATION

Traditionally rural society was socially isolated class in India. its contact with outer world was limited except a few occasion of journey, fair, and marriage ceremony. During British era due to economic and administrative step taken by them, rural society came into contact with outer world. A decline of house industries and origin of new necessities rural society became dependent society but national freedom movement taken to remote area by Mahatma Gandhi and many other freedom fighters had become useful to connect the rural area very closed. Also many means of communications and infrastructures railway, roads, state transports, news papers, radio, T.V, post and telegram, have helped bring the rural society very close to other world. Such a infrastructure could connect the rural area and help establish the contact with taluka, district, and various region of state. Means of communication bring the world closer by delivering the worldwide information to a remote area. Incidence of other state or society could vibrate another area or region. Communication has made the society well informed from the incidences of other

region. Agricultural service and spread of education in independence India brought the society very close. Socially dead society has now become such a enliven that regional, national, and international news have put deep impression upon them.. A hike in price of diesel, crude, petrol or kerosene have made the rural society in to the same tension as that of urban society. Rural area is no more different from the urban area. There are many similarities in living standard, furniture, and life style of people. social isolation in rural society has decreased comparatively than before.

2 TECHNOLOGCAL CHANGES

Shrinivas has taken a note of changes in technology especially in agriculture, furniture, and vehicles, in rural India. People use electric bulb in place of kerosene, floor mill in place of orthodox method, gas stove, fridge, and many modern instruments have entered into villages. A traditional workers like barber, carpenter, goldsmith, and started using modern machinery in villages. Tailor uses machine and electric motor to sew the cloth. Villages have better road facilities than before led them to travel in motor bike, jeep of their own. Means of communications have also rapidly spread in to villages, daily news paper, telephone, mobile, post service radio, t.v, and many instruments have become easily available. This mechanism has sphere the leisure time for men and women equally in rural India.

3 ECONOMICAL CHANGES

Research revealed that positive attitudes and intelligent decision for their earning have kept them progressive. Such a earnings have fueled rapid changes in many walk of their life. Traditionally the aim of rural economy was to earn for life which made them dependent in life, but their economy got transformed in favour of market based ,profit based economy due to mechanization, land reform law, spread of education, industrialization, and many for factors in rural society. With a increase of cash crops in farming agricultural land became easy to be sold, borrowed, mortgaged for their benefis. Green revolution brought modernization in farming with help of fertilezer, pesticides and high breed seeds, canal irrigation systems, farmer became dependent on market. This also brought them close to urban area. Banking system has become easy for farmer to borrow money, also help them get rid of shahukar- a private money lenders. Farming in rural area

got many changes, exchanging grain for working in farm, hosting of Brahmin, barber, c already have removed, breaking a monopoly of upper caste a lower caste commun entered in farming. Farming was traditional business for certain community in a past, nc replace with all community. Industries have looked forward for their raw material in rur India.

4 POLITICAL CHANGES

Various election of centre, state, taluka, district, and panchayat in democratic Indi have brought many awareness among rural people. Leading person in village or community came into personal contact with political leader. He started asking their demand for personal and for villages particularly. Majority population of caste in election of cooperative societies made polarization in community. Freedom, equality, and brotherhood were increased but many draw back were also seen there. Caste conflicts, quarrel, none cooperation to opposite leader in progress of villages has become common. Their contact with famous political leaders reduced the doubt and inferiority toward government servents. Political awareness became their voice in district against such official. Such a minor incidences could increase their confidence and help raise their head against injustices.

5 CULTURAL CHANGES

With increase of education and awareness many cultural changes also took place in rural India especially daily food, dress, entertainment, education, and belief have got long lasting effect. Availability of medical service, cholera, chicken pox, and viral disease have helped decreased the rate of death. People's negative belief towards illness has changed. They used to take medical consult rather than believing in curse of certain God or Goddess for their illness. Superstition and disbelief were so deep in their mind that they would leave the patients on his fate rather than giving modern treatment.

Time has now changed. People in rural society happily get medical treatment, vaccination, and before or after gynec advise.

Food and dress has also changed with modernity and fashion available in the area. Biscuit, tea, coffee, bake items, chocolates have entered in their meal rather than depending upon the agricultural food available to their area. Vegetables and fruits are grown and used as

meal at rural area. A variety of cloth, wrist watch, slipper, beauticians items are prevailing in fashion are used widely. Utensil made of steel, aluminum, and glasses have replaced the utensil of soil.

Students started getting education in city, staying in hostel, girl students also have dared to migrate the city for better education.

6 GROWING INDIVIDUALITY

Rural society has tradition of living in a group. Personal interest was superseded by group interest. Family members, caste leader or villagers were authorized to take crucial decision in rural society. People had no identity of their own but dependent personality was ruling over them. In a modern time disperse in power of gram samiti, personal rights accorded by constitution; rights of voter, increase in education, industrialization, urbanization etc have put deep impression upon rural area. Their individuality has got room to grow up. Youth got enough sense of their own interest. They now decide themselves to join political wing of their own choice.

Their feeling towards distance relatives has reduced, any social religious occasion or in need of financial help needed to any relative is no more a part of his duty now. In a modern world people has remain self centre.

7 INSTITUTIONAL CHANGES

An institutional changes has also been impressed by various factors and effect of modern world in rural area. Hindu undivided family was known a part of rural society has been replaced by a nuclear family system in a rural India. A joint responsibility of family, business or social custom has now been changed as large family turn into neuclear family. Importance of Family unity or family's uniformity has become a meager important than personal interest.

Rural society has deep bondage with his home and land. A recent observation revealed that migration from rural area from one to another place for a sake of earning has become common which led the rural society in to contact with elite class in urban area. There migration to urban area has brought many changes in their life style. A changes in their life has weaken their traditional customs. Many factors in a recent time have weaken the castism and traditional ceremony in rural area. Distance among the various castes has

reduced. Change in asthetic and religious values among various castes have brought awareness in untouchability in rural area.

Caste is handy means of collecting economic and political benefits in rural area. Their political desire either unite them to another caste, or put them in to conflict. Upbringing their soico-economic status in rural area ,people try to imitate life style of upper caste, in order to earn prestigious status in society. It is observed that proud of one.s own castes has become stronger gradually whereas many reform in a various caste also has taken place in rural society.

Third dimension of rural society working for administration and control which was usually run on principle of heritage was Gram Samittee, now has replaced the appointed post. Impression of out source is increased. Their decision accepting or rejecting has become possible on a basis of value and virtue. The factors have put long live impression on society and have brought many changes in rural india.

8 CHANGE IN LEADERSHIP

PANCHAYTI Raj, education, political awareness and group progressive work have change the pattern of leadership. A head of family, head of caste, or head of village was sole responsible for village and believed to be a leader of village. A traditional leadership was confined to the elder age people. Leader from upper caste was chosen to lead from the villager's side. But edult voting age and panchayti raj system put a strength on youth. From upper cast leadership shifted to any community which has majority of vote in their favour. Panchayti raj system brought new leadership which is educated, smart and have guts to work. Old traditional leadership is rejected but for a period of time old and new leadership for any reason come into conflict. Power from upper class shift to lower class has brought man aversion. Education , smartness, capacity of problem solving, property etc become an important virtue but People's unity in between various caste have come into dangers. Sarpanch, president in taluka panchayat or district panchayat and many social leadership has emerged. A less visionary leader though was young have put the progress of village in to danger. Though political will power and wealth have played important role in creating new leadership in rural society.

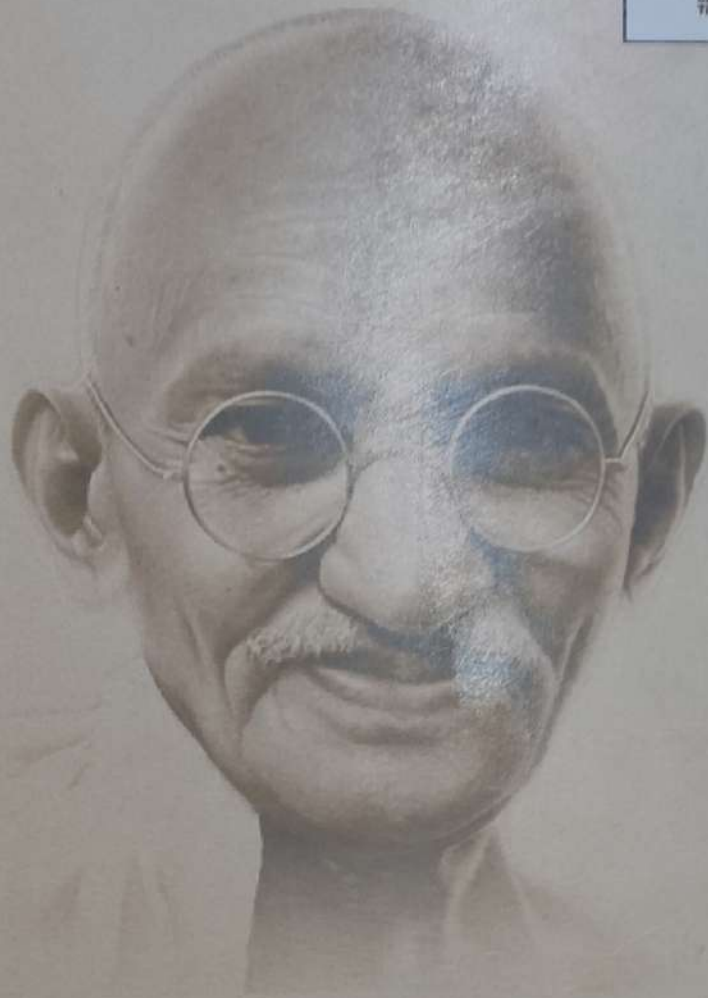

Impact of Gandhian Philosophy on Life and Literature

Dr. Rakesh Joshi Dr. Dipak Desai Dr. Bharat Patel

Impact of Gandhian Philosophy on Life and Literature

ISBN : 978-93-84601-09-6

© Publisher & Authors

First Edition : February 2019

Editor : English Department

Publisher :
Principal
Smt. R. M. Prajapati Arts College, Satlasana
Dist. Mehsana-384330

Type Setting : Ranjeet Rawat

Title Designer & Printers :
Kohinoor Printers, Satlasana

Index

1	Gandhian thoughts on Untouchability	Dr.Jayesh N. Barot	01
2	Relevance of Gandhi in 21st Century (A great tribute to Gandhi on his 150th Birth Anniversary)	Dr. Rakesh Joshi	04
3	Impact of Gandhiji's teachings in the Indo-English literature of the Heroic Age	Dr. Dipak K. Desai	09
4	Gandhiji and Eradication of Untouchability	Dr.Bharat S. Patel	13
5	Mahatma Gandhi and Mulk Raj Anand's Untouchables	Dr. Divyeshkumar D. Bhatt	19
6	Title of the Paper: Puissant Impact of Gandhian Philosophy on the Indo AnglicanNovelists	Dr Darsha Jani	26
7	The Manifestation of Gandhian Philosophy in the Novels of R. K. Narayan and Pannalal Patel	Dr. Bhagvanbhai H. Chaudhari	33
8	Gandhism in R. K. Narayan's Waiting for the Mahatma	Dr. Paresh K. Shah	42
9	Relevance of Gandhian ideology in 21st century	Dr. Rakhi S Jain	47
10	Gandhian Ideals in Nayantara Sahgal's "Storm in Chandigarh"	Dr. Nanda M. Jadeja	52
11	Mahatma Gandhi\`s Truth and violence: A Critical Study	Sweta J. Barot	57
12	Gandhism in R K Narayan's Waiting for the Mahatma	Dr Arti S Khindri	64
13	Gandhian Ideology Reflected in Githa Hariharan's In Times of Siege	Prof. Hiral Patel	68
14	Gandhiji's Views on Basic Education and its Present Relevance	Mrugesh K. Shah	72
15	Gandhi's Views On Education	Dr.Dipika K.Rohit	77
16	Gandhi and Psychology	Shri C.S. Patel	80
17	Gandhi, Indian Youth and Indian English Literature	Alpeshkumar P. Joshi	85
18	Gandhian Movement in Attia Hosain's Sunlight on a Broken Column	Jaynab G. Masu	90

19	Gandhian Philosophy in Manju Kapur's Novels	Alkesh Pravinchandra Trivedi Dr. U.J. Goswami	93
20	Psychology and Gandhian Philosophy	Mr. Vishwas K. Prajapati	97
21	Psychological Analysis of Gandhian Philosophy		105
22	Thoughts of Gandhiji on Health	Dr. Minaben Jesang Chaudhari	106
23	Mahatma Gandhi`s Philosophy on Prayer	Ravindrakumar. M. Patel	115
24	Gandhi and His Vision for Women Empowerment	Pro.Patel Utpal Ashvinbhai	120
25	Mahatma Gandhi's Views on Education: A Comprehensive Study	Sweety Patel	122
26	Revisiting Gandhi in the Works of Satendra Nandan	Dr.Rakesh Rao Dr. Mahesh Jani	128

Gandhian thoughts on Untouchability

Dr.Jayesh N. Barot
Principal
Smt. R. M. Prajapati
Arts College Satlasana

INTRODUCTION

Mohandas Gandhi usually known as Mahatama Gandhi, in India was gujarati - kathiyawadi vaishanv. As profession was a lawyer. He led the nation to freedom struggle from the front foot with two newly invented weapons Satya and Ahimsa. With this two weapons he eradicated the pillars of British raj from India. He could lead the freedom fighters of his age as well as elders too. Gandhiji made a new rut in Indian politics by his virtue and truth speaking personality. A real hero of free Indian need know introduction to the world because he fought for free India as well as against the social crime of untouchability , Swachchhata abhiyan, and illiteracy. His thought on education, industrialization, untouchability, rural economy, unity and value of characters were very true penetrated and clear. Gandhiji did a wonderfull job to nation by giving freedom as well as guiding the nation on various issues.

We could not be agree with a thought of Gandhiji even though his deep study and work on social reform is noteworthy in Indian history. In every sphere of life and issues Gandhiji has said many things. Some of should be highlighted here.

UNTOUCHABILITY

There was deep impression on Ghandhiji mind about untouchability. He worte he don't want to reborn but it happens so he would like to reborn as untouchable so that he may share their sorrow,suffering and affronts levels at them in order to endeavour to free himself from a miserable condition. Ghandhiji believed that he was married to untouchability long before he married

to his wife kasturba. In a asharam there was a untouchable girl living as his own dau A condtition occurred in his life when he has to choose between his wife and untou he preferred the first. His mother used to warn him not to touch such people but ma thought was different. He believed that freedom without the rights of untouchable peo a half freedom. One fifth of india's population should not be kept aloof from na culture. Inhuman behavour shall not be sustained by God. He had no less ambition th see a complete generation of humanity. Until the whole system of castism is not dest untouchability cannot be parished because untouchability is a products not of the system but of the distinction of high and low which has crept into Hinduism. So the a on untouchability is absolutely an attack on high and low –ness. Without untoucha caste system will be purified. Mahatma has clear vision on this topic. He believe vernaism and it was a four to mark universal occupation i.e. imparint knowledge,defen the defendless,carrying on agriculture, and commerce, and performing service to man through physical labour. It is common to universe but Hinduism recognized them as and made use of it in regulating social relation and conduct. Latter this had become a c Each cast latterly know by it and physical labour doing lower work came untouchability. Caste distinction has taken such deep root in culture that they have infe to Muslim Christian and other followers of different religion. It was a leper wound in whole body of Hindu politic and was behaved as hateful expression of caste so Gan made his life mission to wipe out untouchability and uplift the depressed and downtro people.

DEFINITION

It is hard to define untouchability however sociologists have t to define. According to Satyavrata " untouchability is that system of society on accoun which one individual cannot touch another individual and one society cannot touch ano society on the basis of convention and if so touches, becomes profane and in orde remove that profanity has to perform penance" untouchables are traditionally prescr

and socially enforced by higher class. In a Hindu literature ,untouchables are referred to by such a term like the Antyaja, Panchame, and Chandala till recently. They were know as depressed class and exterior caste.

EFFECTS

There has been deep rooted effect of untouchability in society. The caste system has preached inequality among people in society. They were recognized into high and low caste and both were treated differently in society. Higher and lower caste were defined usually by their professional and family history. Both classes have different status, high class people were enjoying every possible liberty while people from lower class were treated miserably by the higher caste one. Caste system determined a social status by your ability of doing a job. People with certain job capability were judge by their professional ability. It was also a psychological conflict too. The root of untouchability was in exploitation of society. Higher the status of caste in society has more the chances to exploit the lower class people. It was a power game too. High class people have always conspired to keep the power on their hand over the lower class. The game of gaining a power over other was rooted in society. The rich and well to do people ruled over weaker section of society to enjoy the sense of superiority over people of lower class. Inquality brought strong and superior people to have sense of superiority over lower caste. Weaker section was economically, socially, and educationally so weak in every sphere of society that hardly have courage to seize their birth rights. The rule of society was on a hand of upper caste they did not have right to protest for their rights on democratic way.

Conclusion

One fifth of society was deprived from basic facility and rights since long. Higher society people enjoyed more benefits and right cost of that of weaker section in india. It was Gandhiji, a freedom fighter and anti social elements's fighter came to know the evils of nation and fought for that till the death of his life. He has done a pioneer work in giving social status to untouchable in society. Babsaheb Ambedkar has also did a wonderful work with their ability for crushed people in India.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ચેર,
હેમ.ઉ.ગુ. યુનિ. પાટણ આયોજિત
એક દિવસીય રાષ્ટ્રીય સેમિનારમાં રજૂ થયેલ
પેપર / લેખનો સંગ્રહ

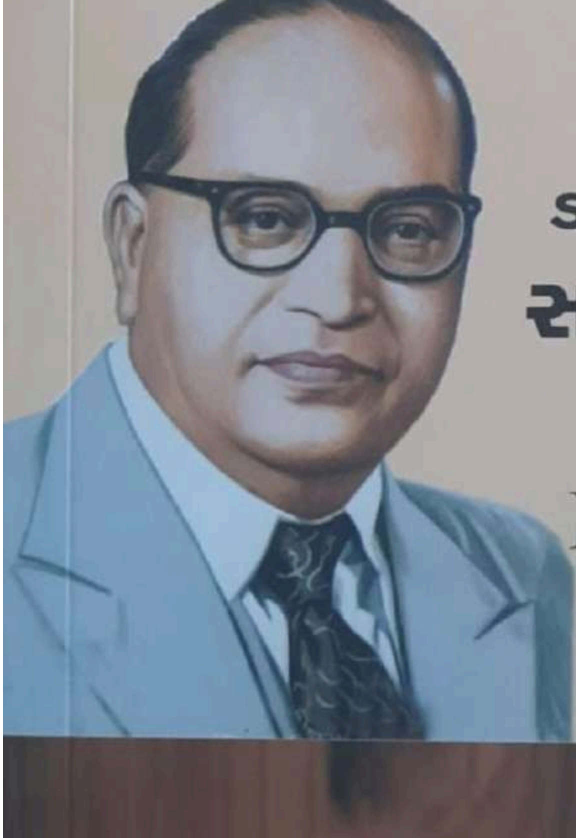

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની
સામાજિક વિચારધારા
Social Ideology of Dr. B.R. Ambedkar

• સંપાદક •

ડૉ. જયેશ એન. બારોટ

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની સામાજિક વિચારધારા

Social Ideology of Dr. B.R. Ambedkar

© ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ચેર,

હેમ.ઉ.ગુ.યુનિ., પાટણ

સંપાદક : ડૉ. જયેશ એન. બારોટ

ચેર પર્સન, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ચેર,

હેમ.ઉ.ગુ. યુનિ., પાટણ

પ્રકાશન : ૧૪ એપ્રિલ, ૨૦૧૯ (ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર જયંતિ)

આવૃત્તિ : પ્રથમ

ISBN : 978-93-84601-12-6

પ્રત : ૩૦૦

મુદ્રક : પ્રચાર પ્રિન્ટોરીયમ, વિસનગર

પ્રકાશક : ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ચેર, હેમ.ઉ.ગુ. યુનિ., પાટણ

રાજમહેલ રોડ, પાટણ – ૩૮૪૨૬૫

ગુજરાત

અનુક્રમણિકા

ક્રમ	વિષય	નંબર
1	Dr.Bhimroa Ambedkar Social Reformer Of Dalit Dr. Jayesh N. Barot	9
2	Dr. Ambedkar's and Democracy Dr. Rita H. Parekh	12
3	"The Architect of Indian constitution: Dr. B.R. Ambedkar" Jayeshkumar Shivrambhai Mali	18
4	Constitution Maker Or Just A Prototypical In Todays India Nisha Singh, Mohini Awasthi, Jimit Thakkar	22
5	The Vision and Mission for Social Justice by Dr. Babasaheb Ambedkar Dr. Naresh A. Parmar	27
6	"The Right to Health in the Constitution of India" Dr. K. K. Patel, Dr. Bhupinder, Dr. Kinjal Jani	34
7	"Dr. B. R. Ambedkar views on Human rights of Women in India" Prof. Nimesh Bhojak	39
8	Dr. Ambedkar's Perception of Human Rights Dr. Niketa D. Raval	46
9	The Role of Dr. B. R. Ambedkar in Making of the Indian Constitution Dr. Binalben Sanjaykumar Patel	54
10	"Dr. B.R. Ambedkar's Constitutional Vision" Dr Smita B. Vyas	60
11	Gender Discrimination: A glance on Constitution Dr. Kinna Chadokia	65
12	Right to Education in India: Issues, Challenges and Solution in Constitutional Perspective Dr. Nitin Vyas	71

DR.BHIMRAO AMBEDKAR SOCIAL REFORMER OF DALIT

DR. JAYESH N. BAROT
Principal
Arts College, Satlasana s

Babasaheb Ambedkar was a writer,Dalit leader,scholar, social reformer and a head of committee of constitution of India. He was the first law minister of Nehru government in India. He was living in Ambavade village. His surname was Ambavadekar but his teacher gave him a new surname Ambedkar which he accepted and kept unto his death. A bitter experience from upper caste had led him to demonstrate for the benefit of Dalit in all over India. As a law minister and head of constitution committee of India, he gave a birth right to Dalit in constitution and urge them to get good education. He was a God father for crushed community of society.

LIFE OF AMBEDKAR

Dr. Bhimrao Ambedkar, was born on April 14, 1891, in Mhow, Madhya Pradesh. His parents belonged to the Mahar Caste, which was considered as " untouchable" but he was lucky enough to get a good education from his early childhood as his father was in the British Army.

He passed his Matriculation examination from Bombay University with excellent results in 1908. In the year 1912, Bhimrao graduated in Political Science and Economics from the same university. With the financial help of Maharja Sayajirao of Baroda ,he went to United States in 1913 for further study and earned his doctorate from the Columbia University in 1916 and became the first Indian to pursue a doctorate in economics abroad. After his return from USA, he was offered a job by Maharaja of Baroda but he had made his life for another purpose. He went to Bombay in 1917 and founded a forthnightly news paper " MukNayak" in 1920. Ambedkar's life had many ups and downs in his life. He had to fight with the enemy within.

After returning from London he established a Out Caste Welfare Association in july1924 for the welfare of downtrodden.

Dr.Ambedkar was appointed as the Chairman of the drafting committee set up by the Constituent Assembly to draft a constitution for independent India. Dr. Ambedkar became the first Minister of Law and Justice of Independent India. He played an important role in the establishment of the Reserve Bank of India. Dr. Ambedkar presented the draft of the constitution in February 1948 before the people of India.

In October 1956, Dr. Ambedkar embraced Buddhism along with thousands of his followers. This great son of India passed away on December 6, 1956, three days after completing his final manuscript of "The Buddha and his Dharma". He was conferred the Bharat Ratna in 1990 posthumously.

UNTOUCHABILITY

Ambedkar was born into the "untouchable" caste of Mahars in Maharashtra. At the time, untouchables were suffering under legal restrictions that made the Jim Crow laws of the United States look mild by comparison. Untouchables have to traditionally performed jobs considered "unclean" by Hindu theology: a religious and economic backwardness in which they have to do certain types of work. Untouchables were not allowed to enter Hindu temples–in some regions they couldn't even walk on the road in front of a temple. In certain state untouchables had to carry a bell that announced their presence so higher caste Hindus would not be defiled by their proximity. They were not allowed to use water from public wells. Their residence were like, Ghettos aloof and far from the village. Ambedkar saw this and could not bear the plight of this caste and decided to become spokesman for oppressed people like African-American reformer Frederich Douglas. When hardly fewer than one percent of his caste was literate Ambedkar decided to lead them for their rights.

REFORMS

Ambedkar devoted himself to improving the lives of untouchables. He wanted to fight on their behalf in every sphere of life.

he had a big conflict with Mahatma Gandhi on this issue though Gandhiji was also striving to eradicate the social crime of untouchability from society.Gandhiji proposed the name Harijan in place of untouchable but Ambedkar did not agree with it, inplace he suggested a word Dalit. Gandhiji wanted to improve the lives of harijan by appealing the Hindu to abandon the untouchability but Ambedkar knew that a law can be changed in favour of dalit but thought and heart of upper class cannot. Ambedkar was of the opinion that educating the Dalits and secure the basic social and religious rights by getting awarnes amongst the Dalit can only give fruitful result. His long lasting afforts inside the Dalit society and outside the Hindu for about five years in 1935 he decided that if you cannot beat them, leave them. He was born Hinud but decided not to die as Hindu where Dalits have no rights to live on earth. He gathered the Dalits and urged to reject the Hindu religion and accept the other one which give security and equality in society where there is no discrimination on a name of religion and caste. On 4th October 1956 after a study of 20 years and writing on various subjects he diecided to convert himself in Budhdhism with thousands of his followers in a massive ceremony.

FOUNDING FATHER

During 1930 and 1940 Ambedkar fought for the rights of Dalits with Gandhiji and Indian National Congress. When India became independent prime minister Naheru named Ambedkar India's first minister of law. A draft a constitution was framed under his leadership. In a constitution legally abolished untouchability and included safeguard for depressed minority.

ઉપનિષદોનું તત્ત્વજ્ઞાન

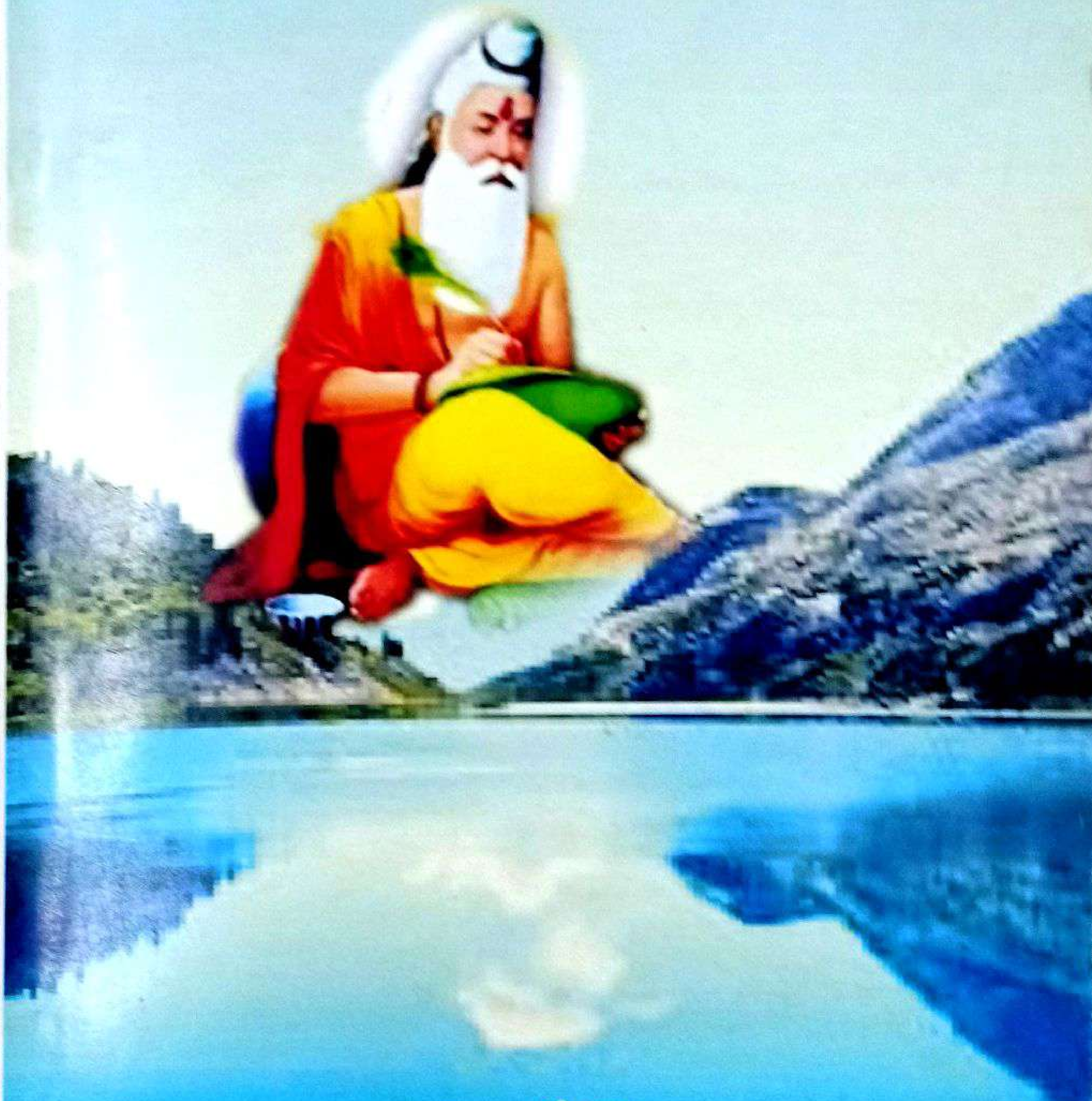

સંપાદક

ડૉ. મંજુલાબેન એ. પટેલ

ડૉ. ભગવાનભાઈ કે. પ્રજાપતિ

ડૉ. શૈલેષ કે. જોષી

ડૉ. રમેશ એસ. પ્રજાપતિ

ડૉ. ભારતી એ. પટેલ

ઉપનિષદોનું તત્ત્વજ્ઞાન

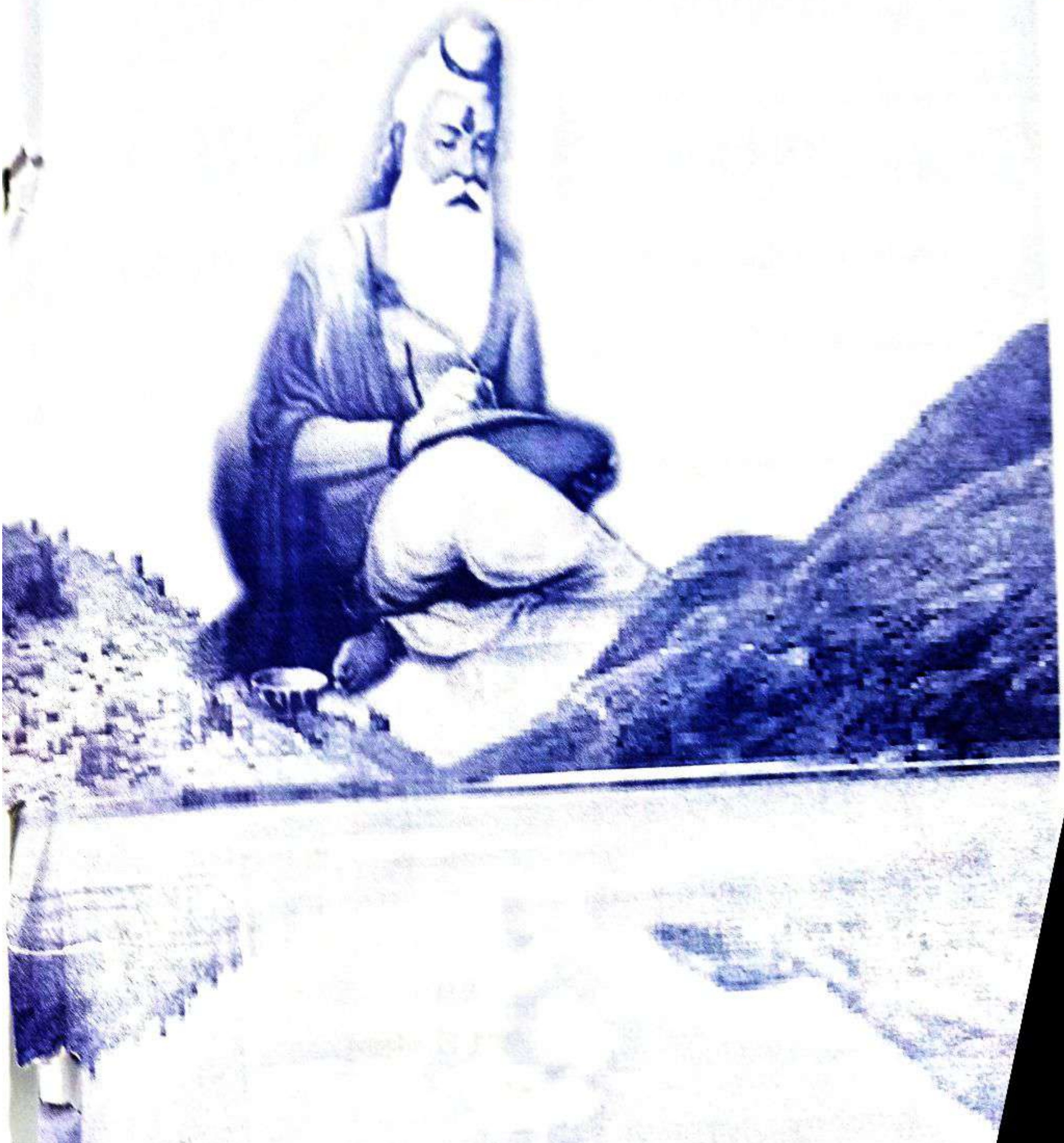

સંપાદક

ડૉ.મંજુલાબેન એ.પટેલ

ડૉ.ભગવાનભાઇ કે.પ્રજાપતિ

ડૉ.રમેશ એસ.પ્રજાપતિ

ડૉ.શૈલેષ કે. જોષી

ડૉ.ભારતી એ.પટેલ

ઉપનિષદોનું તત્ત્વજ્ઞાન

Upnishado nu Tattvagyan

સંપાદન : સંસ્કૃત વિભાગ

પ્રથમ આવૃત્તિ : જાન્યુઆરી ૨૦૧૯

પ્રત : ૫૦

ISBN : 978-93-84601-06-5

All rights reserved, no part of this book may be reproduced or utilized in any form or by any means, electronic or mechanical including photocopy, microfilm, recording, email, web, publication or any information storage and retrieval system without the written permission of the copyright owners.

મુદ્રક :
કોહિનૂર પ્રિન્ટર્સ, સતલાસણા

પ્રકાશક :
પ્રિન્સીપાલશ્રી,
શ્રીમતી આર. એમ. પ્રજાપતિ આર્ટ્સ કૉલેજ, સતલાસણા, જિ.મહેસાણા

અનુક્રમણિકા

ક્રમ	લેખ	લેખક	પાના નં.
૧	[illegible]	પ્રો. ડૉ. [illegible] પ્રજાપતિ	[illegible]
૨	બૃહદારણ્યકોપનિષદમાં [illegible]	ડૉ. [illegible]	[illegible]
૩	उपनिषदों में वैज्ञानिक तत्त्व	ડૉ. [illegible] પ્રજાપતિ	[illegible]
૪	ઉપનિષદમાં [illegible]	પ્રા. ડૉ. [illegible] પટેલ	[illegible]
૫	ईशोपनिषद में [illegible]	ડૉ. [illegible] પ્રજાપતિ	[illegible]
૬	ઉપનિષદોનું તત્ત્વચિંતન	પ્રો. ડૉ. [illegible] પ્રજાપતિ	[illegible]
૭	ઉપનિષદોમાં [illegible]	પ્રા. ડૉ. [illegible] કે. જોષી	[illegible]
૮	બૃહદારણ્યકોપનિષદની [illegible]	પ્રા. ડૉ. [illegible] પટેલ	[illegible]
૯	[illegible] में [illegible] का महत्त्व	ડૉ. [illegible] ત્રિવેદી	૩૭-૪૨
૧૦	केनोपनिषद् અને मुण्डकोपनिषद् માં [illegible] – [illegible] ચિંતન	ડૉ. [illegible]	૪૩-૪૭
૧૧	ઉપનિષદોમાં શાંતિપાઠ	પ્રા.ડૉ.રાજેશકુમાર એન. જોષી	૪૮-૫૩
૧૨	उपनिषदों में आत्मा की उपयोगिता	ડૉ.વર્ષા એચ. પટેલ	૫૪-૬૦
૧૩	ઈશાવાસ્ય – ઉપનિષદનું તત્ત્વજ્ઞાન	ડૉ.રાકેશ આર. જોષી	૬૧-૬૫
૧૪	उपनिषदों का संदेश	ડૉ.અરવિંદ પી. પટેલ	૬૬-૭૩
૧૫	माण्डूक्य उपनिषद में आत्मा और ब्रह्म की एकता	ડૉ.કે.એસ.જાદવ	૭૪-૭૭
૧૬	उपनिषदों में व्यावहारिक तत्त्वज्ञान	ડૉ.વિનોદચંદ્ર જી. ચૌધરી	૭૮-૮૨
૧૭	ઉપનિષદોમાં સગુણ ઉપાસના	ડૉ.દીપકકુમાર પી. જોષી	૮૩-૮૯
૧૮	'मुण्डकोपनिषद' अभिव्यक्त ब्रह्म का विराट स्वरूप	ડૉ.જ્યોત્સના સી. રાવલ	૯૦-૯૩
૧૯	ઉપનિષદોમાં બ્રહ્મતત્ત્વ	ડૉ.કે.કે.ભેડા	૯૪-૯૭
૨૦	'बृहदारण्यकोपनिषद' માં યાજ્ઞવલ્ક્ય – જનક સંવાદ દ્વારા પરબ્રહ્મને પામવાની યાત્રા	ડૉ.મનોજ એલ. પ્રજાપતિ	૯૮-૧૦૩
૨૧	કેનોપનિષદ્ – એક અધ્યયન	ડૉ.ભગવાનભાઈ કે. ચૌધરી	૧૦૪-૧૦૭
૨૨	ઈશોપનિષદનો સાંપ્રત સંદેશ	ડૉ.મનસુખ પી. પટોળિયા	૧૦૮-૧૧૧

ઉપનિષદો ભારતીય તત્ત્વચિંતનના શિખરો

પ્રા.ડાં. મંજુલાબેન ...
સંસ્કૃત વિભાગ
આર્ટ્સ કોલેજ, ...

ભારતીય આધ્યાત્મિકતાના ગૌરવગ્રંથ ઉપનિષદો ભારતીય તત્ત્વચિંતનના પાયા છે. ... પ્રસ્થાનત્રયીમાં ઉપનિષદોનું મુખ્યસ્થાન છે. ઋગ્વેદકાળથી આરંભાયેલી આર્યોની સનાતન ... ગ્રથામણનો નિચોડ આપણને ઉપનિષદોમાં જોવા મળે છે. ભારતીય દર્શનનો ભવ્ય તાજમહેલ ... આધારશિલા ઉપર જ ઉપસ્યો છે. ભારતીય સંસ્કૃતિની ઉન્નતવિચારધારા, ઉદાત્તચિંતન, ધાર્મિક ... આધ્યાત્મિક રહસ્યોને ઉકેલવાની તમન્ના આ ગ્રંથોમાં આકાર પામી છે. પ્રો.બ્લૂમફિલ્ડ કહે છે "હિન્દુ ... કોઈ પણ મહત્ત્વની શાખા અવૈદિક બૌધ્ધ દર્શન સુધ્ધાં એવી નથી કે જેનાં મૂળ ઉપનિષદોમાં ન હોય." ... સદીમાં મોગલસમ્રાટ શાહજહાના પુત્ર દારાશિકોહે અને ઓગણસમી સદીમાં જર્મન દાર્શનિક શોપનહાર ... મહાકવિ ગેટે ઉપનિષદોની તાત્ત્વિક વિચારધારામાં શાંતિનો અનુભવ કર્યો છે.

વેદોમાં રહેલું અપૌરુષેય અધ્યાત્મજ્ઞાન ઉપનિષદોમાં તારવી લેવામાં આવ્યું છે. અનેક ઋષિઓએ ... પોતાના પરમ અનુભવોનું વર્ણન કર્યું છે તે શ્રુતિના રૂપે ઉપનિષદોમાં ઉતર્યું છે. પૃથ્વી ઉપર કોઈપણ જગ્યાએ ... વર્ષોમાં આ તત્ત્વજ્ઞાનમાં ઉપનિષદોથી આગળ કોઈપણ જઈ શક્યું નથી. જેમને હિન્દની સંસ્કૃતિમાં ... સમાજોમાં અને સંપ્રદાયોમાં મહાવાક્યો અને મહામંત્રો ગણ્યા છે તે મહાવાક્યો ઉપનિષદોમાં છે. ઉપનિષદો ... વૈદિક સાહિત્યને છેડે આવે છે એટલે ઉપનિષદો વેદાન્ત છે અને ઉચ્ચારણસામ્યથી પણ પરિસ્થિતિનું યથાર્થ નિ... જેનાથી થાય છે તે 'વેદનાનો અન્ત લાવનારાં' ઉપનિષદો અદ્વૈતનું નિરૂપણ કરનારા છે. અને તેથી વેદનાનો અ... આણવાનું પોતાનામાં સામર્થ્ય ધરાવે છે. એટલે કે શ્રુતિ ઉપનિષદ કહે છે તેમ 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः मन्तव्यः निदिद्यासित्वः ।' અર્થાત્ 'द्वैतात् वै भयं भवति'- દ્વૈતમાંથી તો ભય – પીડા વેદના સર્વ ઉત્પન્ન થ... છે. એટલે અદ્વૈતની જીવન-જગતમાં સિધ્ધિ કરવામાં આવે તો ભય – પીડા - દુઃખ વેદના સર્વનો અંત આવે ... આનંદ બ્રહ્મનો અનુભવ થાય. આ સર્વ બ્રહ્મ છે. 'सर्वम् खलु इदं ब्रह्म' અને હું બ્રહ્મ છું ' अहं ब्रह्मास्मि ' ... અદ્વૈતનો અનુભવ થાય.

આધુનિક યુગમાં ઉપનિષદો વધુ ને વધુ પ્રસ્તુત થતાં જાય છે. માનવીએ ભૌતિક સુખસામગ્રી પાછળ ... આંધળી દોટ મૂકી છે મનુષ્ય એક પ્રકારની શૂન્યતા અને જીવનમાં વિસંગતતા અનુભવે છે અને પોતાની જાતને ખો... બેસે છે ત્યારે આવા કટોકટીના સમયે ઉપનિષદો મનુષ્યને રાહ ચીંધનારા, અંધકારમાંથી અજવાળા તરફ દો... જનારા બને છે એટલે બૃહદારણ્યકઉપનિષદના ઋષિએ કહ્યું – 'असतो मा सद्गमय, तमसो मा ज्योतिर्गमय, मृत्योर्मामृतं गमय ।।' (બૃ.ઉ.૧.૩.૨૮) અસત્યોમાંથી સત્ય તરફ, અંધકારમાંથી પ્રકાશ તરફ, મૃત્યુમાંથી અમૃત તરફ દોરી જા. આ ભવ્ય શબ્દોમાં મનુષ્યની ઉર્ધ્વ જીવની અભીપ્સા પ્રસ્તુત થઈ છે. આવી ઉત્કટ ઊર્ધ્વગામી ... મનુષ્ય જાતિના ઇતિહાસમાં ભાગ્યે જ આનાથી વધુ ભવ્ય રીતે શબ્દોમાં અંકિત થઈ હશે. એટલે જ સર્વશ્રે... તત્ત્વચિંતકોની પંક્તિમાં વિરાજી શકે તેવા જર્મનફિલસૂફ શોપનહાવરે ઉપનિષદોના આવા જ કોઈક ખંડને ઉદ્દેશી... કહ્યું કે ઉપનિષદો મારા જીવન અને મરણના આશ્વાસન છે.

ઉપનિષદો એ માનવજાતે કદી સાંભળ્યા ન હોય તેવાં કેટલાક મહાન અને ગહન સત્યો ઉચ્ચાર્યાં છે. આમાનું એક સત્ય सर्वम् खलु इदं ब्रह्म છે આ ગહન સત્યના ફલિતાર્થોનો માનવજાતે હજી પૂરેપૂરો સાક્ષાત્કાર ...

 ISBN : 978-93-84601-06-5

નથી. આ વાક્ય એવું ગહન સત્ય પોતાનામાં સમાવે છે કે જેનો પૂર્ણપણે સાક્ષાત્કાર થઈ નહિ માનવજાત અને સમગ્ર જડ-ચેતન સૃષ્ટિ પણ સંવાદિતા અનુભવશે નહિ. આજનું વિજ્ઞાન પણ આ સત્યને શોધવા મથી રહ્યું છે. सर्वं खल्विदं ब्रह्म ઉપરાંતના શાંડિલ્ય ઋષિ આવા અદ્વૈત આઈન્સ્ટાઈન જેવા વૈજ્ઞાનિકની પ્રતીતિમાં જુએ છે. ઋષિએ પોતાની આંતરિક અનુભૂતિથી જે સત્ય ઉચ્ચાર્યું તેને આઈન્સ્ટાઈન જેવા વિજ્ઞાની અને અન્ય વૈજ્ઞાનિકો વિજ્ઞાન દ્વારા પુરવાર કરવા મથી રહ્યા છે. પણ જગતમાં એક જ ચેતન વ્યાપ્યું છે એવા સત્યનું ઉદ્ઘાટન ઋષિએ કર્યું તેમાં જ સત્યનો આવિર્ભાવ જોઈ શકાય.

બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં ઋષિએ 'अहं ब्रह्मास्मि' એવી અનુભૂતિથી સર્વોચ્ચ ઉદ્ગાર કર્યો. બ્રહ્મ વૈશ્વિક ચેતના છે. अहं એ વૈયક્તિક ચેતનાનું પાત્ર છે, પ્રતીક છે, જે આત્માના સંદર્ભમાં अहं શબ્દ પ્રયોજાયેલો જણાય છે. अहं એ વૈયક્તિક ચેતના અને બ્રહ્મ એ વૈશ્વિક ચેતના આ બંને એક છે અભિન્ન છે, બંનેમાં અદ્વૈત છે. આ પણ એક મહાન અને ગહન સત્ય છે. જેનો માનવજાતે આવિષ્કાર કરવાનો છે. હું વૈશ્વિક ચેતના છું એટલે શું? આ એકીકરણનો શો અર્થ થાય? શું માનવજાત આ સત્યનો પૂર્ણપણે સાક્ષાત્કાર કરી શકશે? વિજ્ઞાન આ વાક્યમાં સમાવેલા સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરવા મથી રહ્યું છે બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં ઋષિ યાજ્ઞવલ્ક્યે પોતાની પત્ની મૈત્રેયીને કહ્યું आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति । આ વાક્ય પણ મહાન અને ગહન સત્ય પોતાનામાં સમાવે છે. આ વાક્યના સત્યને આપણે માનવજાતિના સમગ્ર નૈતિક સાક્ષાત્કાર કરી શકીશું ખરા? આ વાક્યના સત્યના સાક્ષાત્કારમાં માનવજીવનની સંવાદિતા સિદ્ધ થઈ શકે તેમ છે.

ઉપનિષદોમાં કેવળ મુક્તિ માટે તત્પરતા કરવાની નિર્ભયતા અને આધ્યાત્મિકતાનું દર્શન થાય છે. ચિંતનપ્રધાન ઉપનિષદોનું ધ્યેય દાર્શનિક સત્યને શોધી કાઢવા કરતાં વધારે તો મનુષ્યના આકુળ આત્માને શાંતિ અને મુક્તિ આપવાનું છે. પ્રો.જે.એસ.મેકેન્ઝી કહે છે "વિશ્વને એક અખંડ અને એકરૂપે વિશ્વને શોધી કાઢવાનો જે પહેલવહેલો પ્રયાસ જગતમાં થયો તેનું જ વર્ણન ઉપનિષદોમાં છે." આ ઉપનિષદો નિરાશાનાં પ્રોત્સાહક નથી. જીવન દુઃખમય છે અને જન્મમરણની ઘટમાળમાં સપડાયું છે, આવાં વિધાનો ઉપનિષદોમાં બહુ ઓછાં જોવા મળે છે. જગતમાં બધું હોવા છતાં પ્રત્યેક દ્રવ્યથી આગળ પ્રત્યે કોઈ કાળે આકુળતામાં કે અસંતોષ જાગતાં પ્રશ્ન થાય છે. કેનોપનિષદનો ઉઘાડ માનવચેતનાના આવિર્ભાવથી જન્મેલાં પ્રશ્નો દ્વારા થાય છે.

ॐ केनेषितं पतति प्रेषितं मनः केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः ।
केनेषितां वाचमिमां वदन्ति चक्षुः श्रोत्रं क उ देवो युनक्ति ॥

કોની ઇચ્છાથી પ્રેરાયેલું મન વિષયો તરફ વળે છે ? કોની આજ્ઞાથી પ્રાણ ગતિશીલ બને છે ? કોની ઇચ્છાથી આ વાણી બોલાય છે ? ક્યા દેવે આંખ અને કાનને જોડ્યા છે ?

આવા અતિપ્રશ્નનો જવાબ ન મળતાં સાધક શ્રોત્રિય બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુની પાસે ' समित्पाणि ' થઈ જઈ પ્રશ્ન પૂછે છે. મુંડકોપનિષદનો અંગિરસમુનિને આવો અતિપ્રશ્ન જ પૂછે છે ' कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति ।' – હે ભગવાન શું જાણવાથી આ બધું જ જાણી શકાય ? બૃહદારણ્યકમાં મહર્ષિ યાજ્ઞવલ્ક્ય જનકરાજાની સભામાં આવો જ અતિપ્રશ્ન કરે છે – " એવું શું મૂળ છે કે જેમાંથી જીવનના વૃક્ષનું મૂળ મૃત્યુથી વારંવાર કપાતું રહેતું હોવા છતાં ફૂટ્યા કરે છે ? શિષ્યની જિજ્ઞાસાની પ્રતીતિ થતાં મુંડકોપનિષદના રચયિતા કહે છે – द्वे विद्ये वेदितव्ये परा अपरा च । परा यया ब्रह्म अधिगम्यते । આમાંની પરાવિદ્યા એટલે જ બ્રહ્મનું જ્ઞાન. સાધકને પણ અનુભૂતિ થતાં જણાય છે – नाल्पे सुखमस्ति । भूमैव सुखम् । આથી જ બૃહદારણ્યક કહે છે असतो मा सद्गमय । तमसो मा ज्योतिर्गमय मृत्योर्मा अमृतं गमय । આમ જેના તરફ જવાની તીવ્ર અભિલાષા છે તે પરમાર્થ સત્યસ્વરૂપ પરમાત્મા છે.

ઉપનિષદોનો મુખ્ય પ્રતિપાદ્ય વિષય તે આત્મા છે. આત્મવિદ્યા એ જ મહત્વની છે. આત્મા અને પરમાત્માનું ઐક્ય દર્શાવવું એ ઉપનિષદોનો મુખ્ય આશય છે. કઠોપનિષદમાં આત્માને પરમાત્માનો જ અંશ ગણવામાં આવ્યો છે. પરંતુ વિશ્વમાં વિલસતો પરમાત્મા અને માનવીમાં રહેલો આત્મા અભિન્ન છે. ' तत्त्वमसि '

ISBN : 978-93-84601-06-5

અને ' सोडहम् ' જેવાં વિધાનો આ હકીકતના દ્યોતક છે.
ઉપનિષદોમાં માત્ર નિર્ગુણ બ્રહ્મવાદ નથી. ઈશ વ્યકત અને અવ્યકત એમ બન્ને રૂપે ઉપાસ્ય છે.
અગણિત પરિમિત પદાર્થોના જુદાજુદા રૂપો ધારણ કરે છે. તેથી જ તૈત્તિરીય ઉપનિષદનું 'सत्यं ज्ञान अनन्तं
જેટલું સાચું છે. તેટલું જ નિત્ય અનિત્ય અને સગુણ નિર્ગુણનું ઐક્ય છે. આ વર્ણવવા માટે नेतिनेति
યોગ્ય છે.
ઉપનિષદો ત્યાગ અને પરમાર્થના માર્ગના પ્રહરી છે. 'मा गृध कस्यस्विद् धनम् ।' (તું કોઈના
લાલસા કરીશ નહીં) એ ઈશોવાસ્ય ઉપનિષદના વચનમાં નીતિમય જીવન જીવવાની ભાવનાનું સમર્થન
ઉપનિષદો કર્મ અને પુર્નજન્મનો રહસ્યનો પણ વિચાર કરે છે. મનુષ્ય સૃષ્ટિના પ્રાકૃતિક નિયમોથી મુક્ત
બૃહદારણ્યકમાં યાજ્ઞવલ્કય કહે છે ' કોઈ પણ સમસ્યા મૃત્યુ પર આવીને સમાપ્ત થતી નથી કે મૃત્યુની નવી સમ
જન્મતી નથી.આ જીવનમાં આવી સમસ્યઓનું સમાધાન કદાપિ થઈ શકતું નથી. આપણે તો સારા ખોટા કર્મ
ભેદ કરી શકીએ છીએ અને સારા કર્મો મૂકતા જઈએ ' કર્મના આ સિધ્ધાંત પર જ ઉપનિષદોની પાપ-પુણ્ય
ભાવના આધારિત છે. ઈશોપનિષદ પણ કહે છે " કર્મો કરતાં કરતાં મનુષ્યે સો વર્ષ જીવવાની ઈચ્છા રાખ
જોઈએ. આમ તે માણસને કર્મ લેપશે નહિ."

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः ।
एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ।।

ઉપનિષદો અનુસાર કર્તવ્ય-અકર્તવ્યના વિકારોથી મુક્ત થઈએ તો જ એકાત્મતામાં પૂર્ણતા સિધ્ધ થઈ
યજ્ઞયાગ વગેરે દ્વારા પ્રાપ્ત થતું પૂણ્યનું ફળ સીમિત હોય છે. કર્મફળ ક્ષીણ થતાં જન્મ-જન્માન્તની ઘટમાળ
છે. જ્ઞાન દ્વારા સ્વ અનુભવ જ એકમાત્ર ઉપાય છે કે જે આપણને અનિત્યતા,અનેકતા, અને અસત્યોથી મુક્ત
શકે. જેનાથી વિશુધ્ધ સત્ અને આનંદનો અનુભવ થાય છે. ઉપનિષદનું એકત્વ શૂન્યની સ્થિતિ નથી. જેમ નદી
નામરૂપ ત્યજીને સાગરના જળમાં ભળી જાય છે. તેમ જ્ઞાની નામરૂપ છોડીને દિવ્ય પુરૂષને પામે છે. આ વખતે
આનંદ બ્રહ્મની અનુભૂતિ થાય છે.આ અવસ્થા આનંદ અને સમાધિની છે. મોક્ષ વિષે ઉપનિષદોમાં વિરોધી વિચ
દૃષ્ટિગોચર થાય છે. એક મતે મોક્ષ એ બ્રહ્મ સાથેના ઐક્યની સ્થિતિ છે.આવી મુકિત માટે "शखत् तन्मयो भवे
તીરની જેમ તન્મયતા કેળવવી પડે." મુંડકોપનિષદ અનુસાર બ્રહ્મની પાસેનો વાસ જ અમૃતતત્ત્વ છે.
મુક્તાવસ્થા જન્મમરણની ઘટમાળમાંથી છુટકારો છે. જો કે મુકિતનો માર્ગ છરાની ધાર જેવો કઠોર અને તીક્ષ્ણ
ઉપનિષદો ઊંચામાં ઊંચી કોટિના ધર્મ માટે ચિંતન, સદાચાર, અને ખરાભાવથી ઈશ્વર તત્ત્વની ઉપાસ
પર ભાર મૂકે છે. પરમાત્મા પ્રત્યેનો પૂજ્યભાવ અને પ્રેમની લાગણીવાળું નિધિધ્યાસન જ આત્મજ્ઞાનથી રંગાયે
ભકિત છે. આવો આદર્શ ધર્મ દ્વૈતથી આરંભાતો હોય તો પણ તેનું પર્યવસાન તો અદ્દ્વૈતમાં જ છે. અં
અવસ્થામાં તે એક રસ બને છે આથી જ ' બ્રહ્મને બ્રહ્મ માનીને બ્રહ્મની ઉપાસના કરવાનું કહ્યું છે.'

સંર્દભસૂચિ :

૧. સોલંકી, કિશોરસિંહ. ઉપનિષદો - આત્માનો સાક્ષાત્કાર. અમદાવાદ : પાર્શ્વ પબ્લિકેશન.

૨. માછી, દિનેશકુમાર. મુખ્ય ઉપનિષદોમાં દૃષ્ટાંતો. અમદાવાદ, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન.

૩. દેસાઈ, જિતેન્દ્ર. વૈદિક સાહિત્યનો ઈતિહાસ. અમદાવાદ, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન.

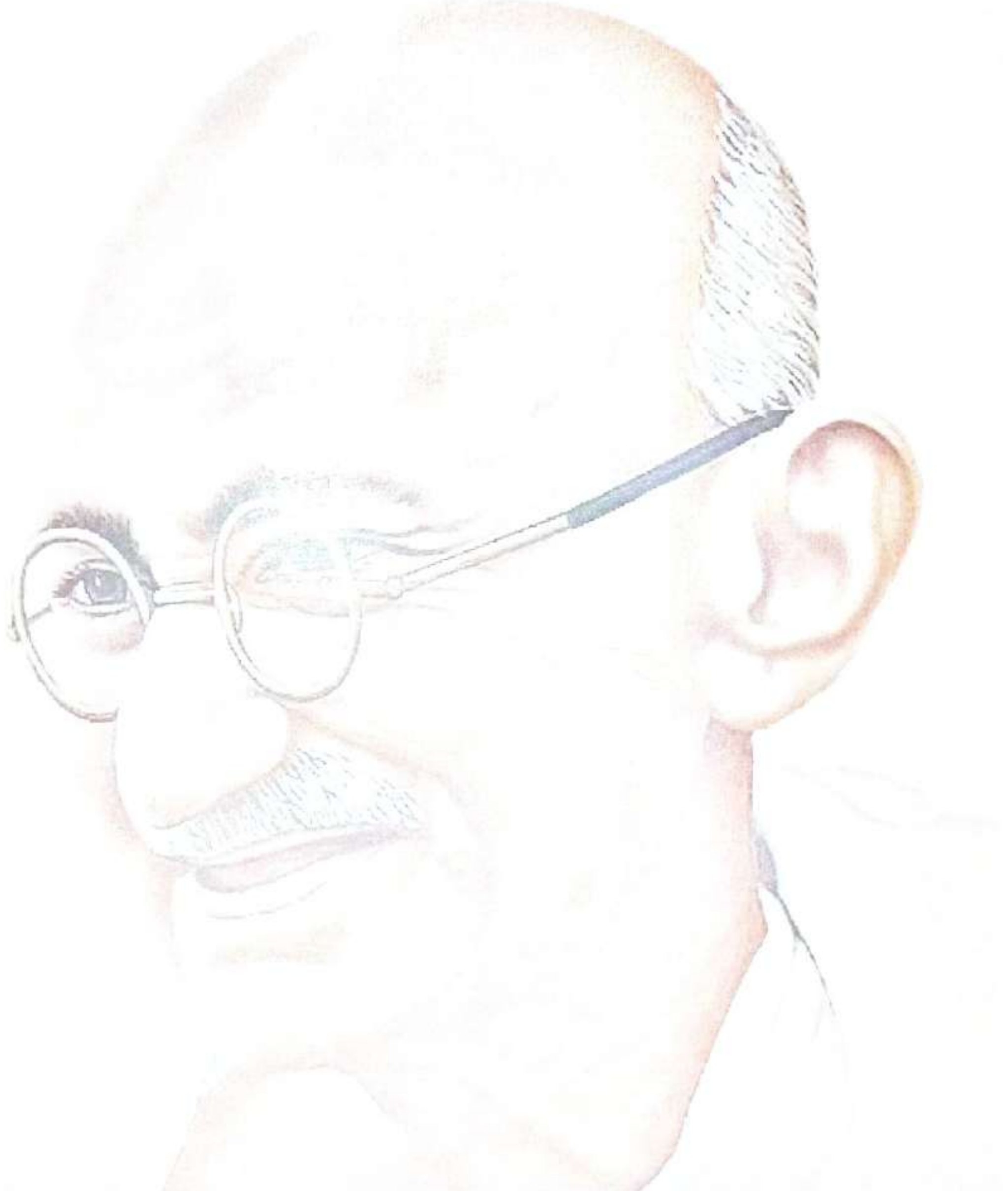

गांधी विचारधारा का जीवन और साहित्य पर प्रभाव

संपादक

डॉ. कीर्ति एस. जादव

डॉ. विनोदचंद्र जी. चौधरी

ांधी विचारधारा का जीवन और साहित्य पर प्रभाव

संपादक:
डॉ कीर्ति एस० जादव
डॉ विनोदचंद्र जी० चौधरी

प्रकाशक
श्रीमती आर०एम०प्रजापति आर्टस कोलेज, सतलासणा
उत्तर गुजरात-३८४३३०

Gandhi Vichardhara ka Jivan Aur Sahitya Par Prabhav'

Edit by : Dr. Kirtikumar S. jadav
Dr Vinodchandra G. Chaudhari

સંપાદન : હિન્દી વિભાગ

પ્રથમ આવૃત્તિ : ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૯

પ્રત : ૫૦

ISBN NO: 978-93-84601-08-9

All rights reserved, no part of this book may be reproduced or utilized in any form or by any me electronic or mechanical including photocopy, microfilm, recording, email, web, publication or a information storage and retrieval system without the written permission of the copyright owners

મુદ્રક :
કોહિનૂર પ્રિન્ટર્સ, સતલાસણા

પ્રકાશક :
પ્રિન્સીપાલશ્રી,
શ્રીમતી આર. એમ. પ્રજાપતિ આટ્ર્સ કૉલેજ, સતલાસણા, જિ.મહેસાણા

25 મધપાન નિષેધ અંગે ગાંધીજીનું ચિંતન વર્તમાન પરિપ્રેક્ષમાં– ડૉ શૈલેષ કે. જોષી 143
26 મહિલા સશક્તિકરણ પર ગાંધી વિચાર– માથુરભાઈ ટી.પરમાર 148
27 ભારતીય ભાષા વિષયક ગાંધીજીનું ચિંતન– ડૉ ભારતી એ.પટેલ 153
28 ગાંધીજીના યંત્રો વિષેના વિચારો– ડૉ મંજુલાબેન એ. પટેલ 159
29 મહાત્મા ગાંધીજી અને સમાજ સુધારણાની ચળવળ–ડૉ માલાબેન ડી.ગામીત 161
30 મહિલા સશક્તિકરણ પર ગાંધી વિચાર અને મીડિયા– આચાર્ય અમીતા .આર 166
31 रंगभूमि उपन्यास में गांधी विचारधार- कमलेश बी. पटेल 177
32 गांधीजी के सामाजिक जीवन पर विचार - डॉ पारूल ए. परमार 181
33 ગાંધી પત્રકાર,લેખક અને પ્રકાશક– ડૉ રમેશ એસ.પ્રજાપતિ 187
34 फणिश्वरनाथ रेणु के आँचलिक उपन्यासों में गांधी विचार - आई.डी.वाघेला 192
35 ગાંધીજીનું વૈચારિક આંદોલન – પ્રો દીલીપસિંહ ટી.પરમાર 199
36 ગાંધીજીનો ધર્મ અંગેનો ખ્યાલ – ડૉ ભગવાનભાઈ કે.પ્રજાપતિ 203
37 गुलाम मानसिकता का पहला दस्तावेजः पहला गिरमिटिया –डॉ सोमाभाई पटेल 210
38 ગાંધીજીના વિચારો અને વર્તમાન સમાજ જીવન–ડૉ.વિષ્ણુ આર.વણકર 220
39 ગાંધીજીના સિધ્ધાતો પ્રમાણે મનન સ્વચ્છતા અભિયાન વિષેના વિચારો –પ્રો અત્રિભાઈ પંડિત 222
40 ગુજરાતી સાહિત્ય પર ગાંધીજીનો પ્રભાવ– ડૉ યોગશચંદ્ર પટેલ 225

[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

માનવહિતનો હોવો જોઇએ.માણસના અંગોને કામના અભાવે જડ અને નિરૂપયોગી કરી નાંખવા તરફ યંત્રોની શોધ-સંશોધનની વૃત્તિ કે પ્રવૃત્તિ ના હોવી જોઇએ.સમાજ હિતના મોટા કારખાના રાષ્ટ્રની માલિકીના હોય અથવા પ્રજાકીય સહકાર તરફથી ચાલતા હોય તેમ કરવું જોઇએ.

ગાંધીજીએ ૧૯૦૮માં એટલે કે ૧૧૧ વર્ષ પહેલાં યંત્રો વિશે લખ્યું હતું. તેનાથી સદંતર વિપરીત દિશામાં ભારત સહિત વિશ્વએ વાટ પકડી.ગાંધીજી કહેતા કે જ્યાં સંચા ત્યાં મોટા શહેર એટલે કે ગામડા અને દેશને તોડવાનું પણ તે કામ કરે છે.

યંત્રો વિશે ગાંધીજીનો વિરોધ આકરો હોવા છતાં જડ ન હતો.તેમણે લખ્યું કે 'જેટલા સૌ કોઇના હિતને સારું કામ આવે તેટલો જ યંત્રોનો ઉપયોગ કાયદેસરનો એટલે કે વાજબી છે.' યંત્રોનો વિરોધ કરીને ગાંધીજી સ્વદેશી,રોજગારીનું સર્જન, ગામડાંના અર્થતંત્રને ધબકતું કરવું ,લોકોને આળસથી બચાવવા,અસમાનના વધતી રોકવી એવા અનેકવિધ આશય સિદ્ધ કરવા ઇચ્છતા હતા.

આજે લગભગ દરેક બાબતમાં ઘોર યંત્રયુગ આવી ગયો હોય અને માણસયંત્રોનો હેવાયો બની ચૂક્યો હોય ત્યારે ગાંધીજીનો યંત્રવિરોધ અપ્રસ્તુત લાગે.પરંતુ આર્ટિફિશિયલ ઇન્ટેલિજન્સ થકી ફરી એકવાર ટેક્નોલોજીની ક્રાંતિ બારણામાં પેસી ચૂકી છે. અને બેકારી–જોબલેસ ગ્રોથ મોટી સમસ્યા તરીકે ઉભર્યા છે.દેશો-દેશો વચ્ચે તનાવ પેદા કરી રહ્યાં છે ત્યારે ગાંધીજીના યંત્રો વિશેના વિચારોનું હાર્દ નવેસરથી યાદ આવી શકે છે.

અગાઉ ટેક્નોલોજીનો જે વિકાસ થતા વર્ષો લાગતા હતા તેનો હવે ઝડપી વિકાસ થાય છે. દર બે-ત્રણ વર્ષે ટેક્નોલોજીની જનરેશન બદલાયછે.તો વિશ્વભરના અર્થશાસ્ત્રીઓ,ઉદ્યોગપતિઓ, ટેક્નોક્રેટસ,સમાજશાસ્ત્રી અને રાજકારણીઓ તેમજ ચિંતકોએ એક જ મંચ પર બેસી સામાન્ય નાગરિક બેકાર બંડખોર ના બની જાય તે માટેની સમતુલા કેળવતી વૈશ્વિક દિશા કેમ પ્રાપ્ત થાય તેનું ચિંતન કરવું પડે તેમ છે. ગાંધીજીએ હિંદ સ્વરાજ ભલે 28 દિવસમાં લખ્યું,પણ જગતને તેને વિશે વિચારવાની કોઇ ઉતાવળ નથી.

સંદર્ભગ્રંથઃ

(૧) હિન્દ સ્વરાજ — મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી. નવજીવન પ્રકાશન મંદિર,અમદાવાદ

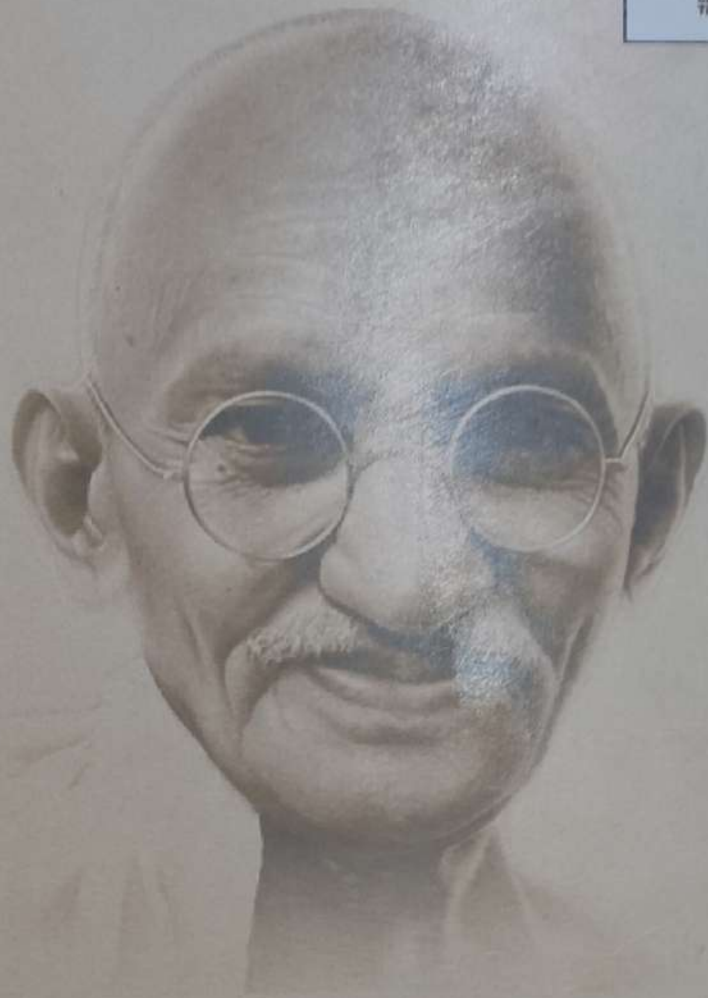

Impact of Gandhian Philosophy on Life and Literature

Dr. Rakesh Joshi Dr. Dipak Desai Dr. Bharat Patel

Impact of Gandhian Philosophy on Life and Literature

ISBN : 978-93-84601-09-6

© Publisher & Authors

First Edition : February 2019

Editor : English Department

Publisher :
Principal
Smt. R. M. Prajapati Arts College, Satlasana
Dist. Mehsana-384330

Type Setting : Ranjeet Rawat

Title Designer & Printers :
Kohinoor Printers, Satlasana

Index

1	Gandhian thoughts on Untouchability	Dr.Jayesh N. Barot	01
2	Relevance of Gandhi in 21st Century (A great tribute to Gandhi on his 150th Birth Anniversary)	Dr. Rakesh Joshi	04
3	Impact of Gandhiji's teachings in the Indo-English literature of the Heroic Age	Dr. Dipak K. Desai	09
4	Gandhiji and Eradication of Untouchability	Dr.Bharat S. Patel	13
5	Mahatma Gandhi and Mulk Raj Anand's Untouchables	Dr. Divyeshkumar D. Bhatt	19
6	Title of the Paper: Puissant Impact of Gandhian Philosophy on the Indo AnglicanNovelists	Dr Darsha Jani	26
7	The Manifestation of Gandhian Philosophy in the Novels of R. K. Narayan and Pannalal Patel	Dr. Bhagvanbhai H. Chaudhari	33
8	Gandhism in R. K. Narayan's Waiting for the Mahatma	Dr. Paresh K. Shah	42
9	Relevance of Gandhian ideology in 21st century	Dr. Rakhi S Jain	47
10	Gandhian Ideals in Nayantara Sahgal's "Storm in Chandigarh"	Dr. Nanda M. Jadeja	52
11	Mahatma Gandhi`s Truth and violence: A Critical Study	Sweta J. Barot	57
12	Gandhism in R K Narayan's Waiting for the Mahatma	Dr Arti S Khindri	64
13	Gandhian Ideology Reflected in Githa Hariharan's In Times of Siege	Prof. Hiral Patel	68
14	Gandhiji's Views on Basic Education and its Present Relevance	Mrugesh K. Shah	72
15	Gandhi's Views On Education	Dr.Dipika K.Rohit	77
16	Gandhi and Psychology	Shri C.S. Patel	80
17	Gandhi, Indian Youth and Indian English Literature	Alpeshkumar P. Joshi	85
18	Gandhian Movement in Attia Hosain's Sunlight on a Broken Column	Jaynab G. Masu	90

19	Gandhian Philosophy in Manju Kapur's Novels	Alkesh Pravinchandra Trivedi Dr. U.J. Goswami	93
20	Psychology and Gandhian Philosophy	Mr. Vishwas K. Prajapati	97
21	Psychological Analysis of Gandhian Philosophy	Dr. Minaben Jesang Chaudhari	105
22	Thoughts of Gandhiji on Health		106
23	Mahatma Gandhi`s Philosophy on Prayer	Ravindrakumar. M. Patel	115
24	Gandhi and His Vision for Women Empowerment	Pro.Patel Utpal Ashvinbhai	120
25	Mahatma Gandhi's Views on Education: A Comprehensive Study	Sweety Patel	122
26	Revisiting Gandhi in the Works of Satendra Nandan	Dr.Rakesh Rao Dr. Mahesh Jani	128

Relevance of Gandhi in 21st Century
(A great tribute to Gandhi on his 150th Birth Anniversary)

Dr. Rakesh Joshi

Associate Professor

Smt. R.M.Prajapati Arts College,

Satlasana

Mohandas Karamchand Gandhi, the most influential political figure, so reformer, religious thinker, a prophet and a writer of the 20th century India. As a n Gandhi was born of a middle class family at Porbandar on 2nd October, 1869. After get his primary education and spending his college life in Gujarat, he went to England to st Law. After his return from there, he began his practice as a lawyer at Bombay. Later on shifted to Rajkot, But after all, he was never successful advocate. Later on he led freed movement of India. After a long struggle, he succeeded in his mission. As he was the c leader of India who could very successfully organized the freedom movement and got mass support largely. For his contribution to the nation, he was named as the Fathe Nation. Gandhiji is rightly called the Father of Nation because he single handedly stood against mighty British Empire without any arms and brought her independence.

Now the question is that, Is Gandhi relevant in the present scenario or not ?

After 71 years of his assassination, the question arises in our mind. The year 201 a 150th birth anniversary of our Gandhi but so many questions are arised by his ar devotee about the relevance of Gandhi in the 21st century. Today he is remembere India mostly on his birthday which is celebrated as a national holiday or as an Internati non-violence Day rather as a ritual.

Is Gandhi forgotten ? Yes, it is except for that two minutes silence on 30th Jan and that so called national day 2nd October, We show full devotion and nationalism these two days, but forget him for the rest of the 363 days. And hence arises the quest whether after all, his philosophy, ideals and teaching are valid in the present day context

Let's ask another question, Who was the Gandhi after all ? Isn't is knowle

limited even today, just 71 years after his death ? For a child answers, "The Father of the Nation", an adult answers, "an idealistic man with a great confidence and admirable qualities" and an old man answers, "a man too great to be described" some call him Mahatma - The Great soul because his after life was more important, more powerful than his life. Gandhi was leader of the past, runs into the present and marches towards the future. He had always been a leader of the time ahead. No leader, even today and nor in Future can match him with the charisma and celebre that he had.

To understand Gandhi, one must understand Gandhian philosophy, ideology and thoughts, because Gandhian way and his ideals seem to be the only solution to overcome the present crisis of the world. His relevance is increasing day by day and a day will come when the whole world will revive his philosophies.

I strongly believe that, Gandhi not only gave India her freedom but also gave the world and us a new thought on truth, non-violence and sustainable living. His teaching and experiments are more valid today than even before especially when we are trying to find solutions to world wide greed, corruption, violence and runaway consumptive life style which are putting a very heavy burden on the world's resources.

Gandhi's thoughts on Truth and Its Relevance :-

Truth was the guiding star of Gandhi is all his activities and he used truth in various perspectives truth, from his childhood. He committed several mistakes in his childhood days but he has confessed all of them in writing in his autobiography to be read by all.

Before we proceed furthers, it will be better to know what were his own concepts of truth. According to him, **"But for me, truth is the sovereign principle, which includes numerous other principles. Thus truth is not only truthfulness in words but truthfulness in thoughts also, and not only the relative truth of our conception, but the absolute truth, the eternal principle, that is God."**

Gandhi also said, **"Morality is the basis of things and truth is the substance of all morality."** Further Gandhi writes, **" My uniform experience has convinced me that there is no other God than truth"** Explaining the nature of truth, Gandhi says that, truth is God which is a million times more intense than the sun we daily see with our eyes... To see the universal and all pervading spirit of truth.

Gandhi was not a philosopher in academic sense of the world but life forces, thinking man to evolve his own ways of living and thinking. Gandhi was by all accou man of ideals and ideas a thinking man, who practiced what occurred to him as usef himself and his fellow beings. He has not expounded his principles of life, but ha down definite rules for conduct which go to make a coherent philosophy.

Gandhi's philosophy on truth is relevant in the present modern times because is an another name of God. It helps us in every difficult situation of our life. If we a this principle of truth in our life, our life becomes satisfied and courageous. It is difficult to walk in the path of truth but not impossible. so, we all try to walk on that with strong determination .

Gandhi's thoughts on Ahimsa and Its Relevance :-

Gandhi gave a new dimension to Ahimsa (non-violence) an eternal, natural an highest human valmes, in theory and practice. As the best and true representative of In culture in his own time, Gandhi was a peacemaker's mentor. Like other mentors of world who were born from time-to-time on the Indian soil, Gandhi's ideas and prac because equally adeptable in his own time for millions of his own country on the one h and on the other they moved to be the guiding force for the people of many countries of world. In particular they have provided guidance to those working for freedom and jus Moreover, they are fully capable of guiding the people today if they are app accordingly and will continue to do so in the future.

According to Gandhi, **"Non-violence is an active, pure and all timely value. the best means to reach the truth."** In other words, only through Ahimsacan life he m meaningful Gandhi had the opinion that except Ahimsa, there is no other means to re goal. Without Ahimsa, one cannot know the absolute truth. In this regards, Gandhi w the following in young India. **"Means are after all everything. As the means so the There is no wall of separation between the means and the end."**

Gandhi firmly believed that, Ahimsa was not restricted merely to refraining f killing. It was a wider principle including love, charity, kindness for all living beings.

Non-Violence is the nucleus in Gandhi's ideas. In other words, his views revol around Ahimsa. It is the only means to achieve truth, and to achieve truth is the goa

one's life or to get completeness of life.

The second point is related to Gandhi's action which is totally based on non-violence which consistently gave new dimensions to his views; they made them firm and nature. Therefore, it is necessary to know the intentions at the root of his actions.

Some people believed that, most of the actions taken by Gandhi were dedicated to the welfare of Indians. But they were not the correct opinion. The welfare of all human beings was at the root of his action. It is clear Gandhi's ideas, inspite of staying within the domain of non-violence and while adhering in search of truth are dynamic.

Two thousands five hundred years ago, Gautama Buddha had said that every creation, every object or things - movable or immovable - was subject to constant change. But it was only Gandhi who after Buddha proved this reality directly on the strength of his action, and thus, made his ideas relevant during his own life time, and left the legacy of them as a guiding force for future generation.

We all are very aware of the reality of those inevitable struggles and problems, which constantly emerge in all walks of life and at different levels without becoming indifferent to these struggles and problems, we also need to accept the reality of their solution by ourselves. By doing so in the twenty first century if we are honestly ready to sacrifice, as sacrifice is a must in the Gandhian way, without a doubt, we would come upon wonderful results.

For sacrifice, firm determination is essential. In it, a strong will power is necessary. Chivalry is also needed for it. This is the call of the Mahatma and it is also the essence of his philosophy in the centre of which is non-violence. There is a need to adopt Gandhi's ideas in daily practices in our ever changing, fast-moving world. And doing so, there is a need to introspect that without firm determination, strong will and chivalry, no concrete result will be possible. Only by doing so, the importance of Gandhian thoughts can be perceived.

Ahimsa is the nucleus in Gandhi's thoughts. So, adoption of nob-violent means is compulsory in Gandhism. Gandhi laid much emphasis on non-violence, therefore in all situations non-violence must be used. But when all such means fail, for protection of freedom and justice it least possible violent means are applied in the larger public supreme

for Mahatma Gandhi. Therefore, he always advised us to protect them if possible by violent means and if not by Ahimsa, then by violent means. But such violence m momentary and there should not be any ill will towards the rival. Gandhi's though Ahimsa are entirely important in the new world they are completely relevant today an remain so in future as well.

Relevance of Gandhi's quotations in the 21st Century :-

Gandhi had given many thoughts in a very short sentences which are relevant in our day-to-day life. All his quotation have provided enough passion to mak life meaningful and useful.

Following are the important ideology of Gandhi on life in the form of quotation

(1) My life is my message.

(2) A man is but the product of his thoughts. What he thinks, he becomes.

(3) Happiness is when what you think, what you say and what you do are in harmo

(4) Hate the sin, love the sinner.

(5) The best way to find yourself is to lose yourself in the service of others.

(6) Relationships are based on four principles : respect, understanding, acceptance appreciation.

(7) Live as if you were to die tomorrow. Learn as if you were to live forever.

(8) You must not lose faith in humanity : humanity is an ocean if a few drops of th ocean are dirty, the ocean does not become dirty.

We read these quotations of Mahatma Gandhi in our daily life and try to pu practice by changing our nature, behaviour and routing life, and in this way we reme our Gandhi not only on his 150th birth anniversary but forever.

References :

1. Gandhi M.K.1940 - The story of my expermients with Truth Ahmedabad Navjivan

2. Prabhu R. K. and Rao U R The Mind of Mahatma Gandhi

3. Naklhare Amrut 1976 Meaning of Non - Violence A Study of Satyagrahi's Attitudes

4.. Sharma J.S. Mahata Gandhi : A Descripitive

गांधी विचारधारा का जीवन और साहित्य पर प्रभाव

संपादक

डॉ. कीर्ति एस. जादव

डॉ. विनोदचंद्र जी. चौधरी

Gandhi Vichardhara ka Jivan Aur Sahitya Par Prabhav'

Edit by : Dr. Kirtikumar S. jadav
Dr Vinodchandra G. Chaudhari

સંપાદન : હિન્દી વિભાગ

પ્રથમ આવૃત્તિ : ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૯

પ્રત : ૫૦

ISBN NO: 978-93-84601-08-9

All rights reserved, no part of this book may be reproduced or utilized in any form or by any mea
electronic or mechanical including photocopy, microfilm, recording, email, web, publication or ar
information storage and retrieval system without the written permission of the copyright owners.

મુદ્રક :
કોહિનૂર પ્રિન્ટર્સ, સતલાસણા

પ્રકાશક :
પ્રિન્સીપાલશ્રી,
શ્રીમતી આર. એમ. પ્રજાપતિ આર્ટ્સ કૉલેજ, સતલાસણા, જિ.મહેસાણા

અનુક્રમણિકા

1	आद्युनिक हिन्दी कविता पर गांधी विचारों का प्रभाव-	डॉ ओमप्रकाश शुक्ला	1
2	वर्तमान में गांधीजी की प्रासंगिकता-	डॉ कीर्ति एस०जादव	13
3	गांधी विचारधारा का मानव जीवन पर प्रभाव-	विनोदचंन्द्र जी०चौद्यरी	19
4	મહાત્મા ગાંધીનું જીવન ચરિત્ર –	ડૉ ભગવાનભાઈ કે. ચૌધરી	25
5	સ્વચ્છતા આંદોલન અંગે ગાંધીજીના વિચારો–	ડૉ ગિરધરભાઈ ટી.પટેલ	30
6	મહિલા સશક્તિકરણ પર ગાંધી વિચાર–	રાઠોડ અરૂણાબેન જે, રાઠોક રાજેશકુમાર વી.	42
7	સ્ત્રી ઉન્નતિકરણ માટે ગાંધીજીના વિચારો–	ડૉ ભરત.એમ.પટેલ	46
8	माखनलाल चतुर्वेदी के काव्य पर गांधी प्रभाव-	डॉ भारती सी.रावत	53
9	વિકાસની વાસ્તવિક્તા સાથે ગાંધી–	ડૉ ભરત.પી.ચૌધરી	57
10	ભારતીયતા પર ગાંધી વિચાર–	ડૉ જીતેન્દ્ર ખરાડી	62
11	જીવનના વિવિધ ક્ષેત્રો ઉપર ગાંધી વિચારોનો પ્રભાવ–	ડૉ લીલાબેન એમ.સ્વામી	69
12	ગાંધી વિચારધારા–	ડૉ મેહુલ એન.જાની	76
13	ગાંધીજીની આર્થિક વિચારધારા–	ડૉ અલ્પેશ કે. પટેલ	85
14	ગાંધીનું તત્વ દર્શન–	ડૉ એસ.એન.બકોત્રા	89
15	ગાંધી વિચાર પ્રધાન વાર્તાકાર 'સોપાન' –	ડૉ સતીષકુમાર એસ. પટેલ	96
16	મહિલા સશક્તિકરણ : રામાયણનો સુંદર પ્રસંગ–	પ્રો નાયી મનીષા બી.	104
17	મહાત્મા ગાંધી અને સ્વચ્છતા–	પ્રો. નેહા એમ. ધારૈયા	107
18	ગાંધીજી: સ્વચ્છતા અને સ્વચ્છ ભારત મિશન–	પ્રો. વિનોદ બથવારા	112
19	મહિલા સશક્તિકરણ વેદ થી વેબ સુધી–	પ્રો. પીનલ આઈ.પટેલ	119
20	રમણલાલ દેસાઈની ' ગ્રામ્યલક્ષ્મી' નવલકથામાં ગાંધીવિચાર–	પ્રો પૃથ્વીજી એસ.ઠાકોર	122
21	સ્વચ્છતા વિષે ગાંધીજીના વિચારો–	પ્રો. સીમાબેન ડી.પટેલ	126
22	ગાંધી વિચારધારાનો આજના યુવાન પર પ્રભાવ–	પ્રો. વસીમખાન એમ.પઠાણ	129
23	કવિશ્રી આનંદીના જીવન પર ગાંધી વિચારોનો પ્રભાવ–	પ્રો. દલાભાઈ એચ. બોકા	132
24	ગાંધીજીના સ્વપ્નનું ભારત' દારૂબંધી એક અભ્યાસ'	-અશ્વિનકુમાર જે.ચૌધરી	139

वर्तमान में गांधीजी की प्रासंगिकता

डॉ कीर्ति एस० जादव

हिन्दी विभागा, सतलासणा

गांधीजी जैसे युगपुरूष को प्राप्त करने के लिए पृथ्वी को युगों तक प्रतिक्षा करनी पडती है । गांधीजी की विचारधारा दुनिया की आवाम के लिए एक बेहत्तरिन संदेश माना जाता है । गांधीजी इस आवाम के नूर है । उन जैसी सख्सियत अरबों कें भी नही मिलती । वे इन्सान से इन्सानीयत का नया संस्करण थे । गांधीजी एक ऐस संतत्व से विनम्र और चेतनाशील फकीर के रूप में संचालित थे जो बिना संत हुए एक सामान्य मानव की तरह चट्टाई पर बैठकर प्रार्थना करते करते दुनिया के सबसे तगडे और ताकतवर सामाज्य को अपने आत्मबल पर ह्लिा के रख दिया । गांधीजी एक फरिश्ता थे । गांधीजी स्वाभिमान थे । सेवा से सादगी थे । वे ईश्वर, अवतार, संत नही थे बल्की इन्सान से ईनसानीयत का नया संस्करण थे । गांधीजी इस आवाम के ईन्सानीयत की आवाज थे । गांधीजी युगपुरूष थे । वे एक सामान्य व्यक्ति की तरह जीवन जीकर और काम करते करते प्रार्थना और आत्मा के बल पर दुनिया की तगडी हुकुमत को खदेडने का महन कार्य किया । गांधीजी ने सामाजिक और राजकिय क्षेत्रमें असह्गोय और उपवास जैसे मानवीय औजारों के जरिये मानवीय ह्स्तक्षेप भी किया । गांधीजी एक संवेदना और चेतना की महन लकीर थे । गांधीजी आज के समय में महन अर्थशास्त्री, महन आचरणशास्त्री, महन दार्शनिक, महन चिंतक आदि अनेक रूपों में ह्मारे सामने आते है । आंधीजी को ह्मने समझा नही इसलिए ह्मने माना नही, ह्मने माना नही इसलिए ह्मने गांधीजी को मार डाला । सच पुछा जाय तो ह्मने गांधीजी की ह्त्या नही, बल्की एक प्रकार से आत्मह्त्या कर ली । ह्मने गांधीजी की ह्त्या करके राजनीति में नीति खत्म कर

दी । धर्म से आदर्श खत्म कर दिया । । गांधीजी मानवता के महान मसीह के रूप में भी हजारों आवाम के दिलों दिमाग पर राज करता रहा है । अपने भीरत को पुछा जा गांधीजी को मारकर क्या गांधी को खत्म कर दिया ? नही गांधी को खत्म किया लेकिन गांधीत्व कभी भी खत्म नही कर सकेंगे । समय गुजरने पर दिन प्रतिदिन अधिक मजबु और फैलता जा रहा है । आधुनिक शस्त्र की ड्रौड और मजहबी कट्टरता के इस द्रोर शस्त्र और संत में फर्क समझेगें या नही ? जीन्दगी और बंदगी को मानेगे या नही, सेवा साधना को एक समझेंगे या नही ? जिस अमरिका का नाम लेते ही दुनिया के कई कांपने लगते है वही अमरिका गांधी के आत्मबल और सत्यबल से आज भी कांपने लगत आधुनिक युग में जब अनेक प्रकार की अमानवीय कट्टरता व्याप्त है तब आज गांधीज सख्त जरूरत है ॥

गांधीजी ने साम्राज्य को आत्मा की ताकत से हिलाया, प्रार्थना से हिल चरखों के कर्म से उत्पन्न होता स्वाभिमान हमने नयी पीढि से छीन लिया है । ईन्जि कोलेजों, मैनेजमैट संस्थायें, चिकिसा विद्यालयों, महाविद्यालयों सब जगह पर बेकारों की तादाद में भीड हो गयी है । जिसके पास काम नही है और स्वावलंबन भी नही है । ग के स्वावलंबन को नकारकर हमने नयी पीढि को काम और स्वावलंबन के अधिकार से करने का बडा ही निषेधात्मक कार्य किया है । देश आज स्वाभिमानी पीढि से वंचित आज का नवजवान काय को तलाश रहा है लेकिन मिलता नही है परिणामतः चारों ओर का माहौल समाज में व्याप्त है । दरअसल देखा जाय तो हमने गांधीत्व को नकारने का ही दुष्साह्सपूर्ण कार्य किया है । गांधीत्व की हत्या करके देश को अपने बुनियादी अधिक वंचित करने का कार्य आज के जन नेताओं ने किया है । शिक्षा में प्रतिदिन नयी राजनीतिका प्रयोग का केन्द्र बन गया है । देखा जाय तो राजनीति की शिक्षा में जरूरत है

है । आज भी गांधी है, कल भी गांधी होगा और आनेवाले दिनों में भी गांधी प्रासंगिक है, इस बात से ईन्कार नही किया जाता है । एक तरह से देना जाय तो गांधी प्रकृति भी है, पुरूष भी है, नैतिक भी थे और नेतृत्व में नीतिवान भी । संयम उनकी साधना थी, नियम उनकी नैतिकता थी, यम उनका लोक व्यवहार था । मानवीय मूल्य गांधीजी की महज संपत्ति है । इसके बल पर गांधी ने दुनिया की पुरानी सोच को हिलाकर नयी सोच को जन्म दिया । इसलिए कहा जाता है गांधी चिंतन भी है और चिंता भी है । सही मायने में गांधी का मूल्यांकन करने से ज्ञात होता है कि गांधी मानवीयता के सागर थे और इन्सानीयत का वकील भी थे । नैतिकता गांधीजी के लिए सिर्फ बाहरी समाजोन्मुख मूल्य नही था, उनके लिए वह अपने अंतःकरण के पारदर्शि आईने में खडा एक नग्न सत्य प्रश्न था । जिसका जवाब व्यक्ति को अपने सामने, अपने को ही देना होता है । गांधीजी मानवता की मिसाल है ।

अब सवाल यह आता है क्या आज के समय में गांधी प्रासंगिक है ? मेरा नीजि मत है कि गांधीजी आज भी प्रासंगिक है और कल भी होगा । समग्र विश्व की मानवता को गांधीजी से काटकर देखा ही नही जा सकता है । गांधीजी तो बुनियादी मानवीय विचारधारा पर खडे थे । उनकी नेकी, ईमानी पर पुरी दुनिया को नाज था । वर्तमान राजनीति और गांधीजी इन दो पह्लु पर सोचते है तो लगता है अगर आज गांधीजी होता तो राजनीति को लताडता । लोकतंत्र लोगों का तंत्र होता है लेकिन आज यही लोकतंत्र एक व्यक्ति तक केन्द्रित हो गया है तभी तो नयी कविता के कवि सर्वेश्वर दयाल सक्सैना ने अपनी एक कविता में गांधी मूल्यों की राजनीति में धज्जिया उडाई है इसका बडी गहराई से चित्रण किया है, देखिए:

''गांधी अच्छा हुआ

तुम चले गये वरना

तुम्हरे तन का यह जननायक

क्या करते पता नही ।

मुझे मालुम है

तुम्हरी लंगोटी का क्या हुआ

उत्सवों में अधिकारियों के बिल्ले बनाने में काम आ गयी ।

मुझे मालूम है

तुम्हरी लाठी का क्या हुआ

डिगमिगाती सत्ता को कायम करने में काम आ गयी

अच्छा हुआ गांधी तुम चले गये

वरना

तुम्हरे तन का यह जननायक क्या करते

पता नही ।"१

गांधीजी की सोच बुनियादी मूल्यों पर आधारित थी लेकिन आज के लोकतं गांधीजी की सोच में दखल करके उसे मूलधारा से अलगाव कर दिया । गांधीजी की मानवता की सोच है । आज की राजनीति में गांधीजी के मूल्यों की सख्त जरूरत महसू रही है ।

इन्टरनेट पर पढी कविता आपके बीच साझा कर रहा हूँ ताकि आज की राजनीति समझ आयेगी–

बापू हमारे देश में

नेता है खादी के वेश में

प्रजातंत्र के रखवाले है

देश इनके हवाले है

किसान आत्महत्या करता है

शिक्षक काम के बोज से मरता है

गरीब भुख से बदहाल है

बापू देश का यही हाल है

न्याय बहरा गूँगा है

जनसेवकों ने जनता को ठगा हैं

जनतंत्र में भ्रष्टाचार व्याप्त है

हर पत्र में यही समाचार है

देश में साप्रदायिकाता तथा जातिवाद है

क्षेत्रवाद तथा अवसरवाद है

आंतकवाद तथा नक्सलवाद है

परिवारवाद तथा अवसरवाद है

फिर भी हमारा भारत महान है

सडको पर लगता जाम है

यह समस्या आम है

काम कोई करता नही

नाम के लिए हर कोई मरता है

बापू आजाद भारत की यही कहानी है

यह हिन्दुस्तान की जनता की जुबान है । २

मानवता के प्रखर हिमायती, मानवीय मूल्यों के प्रखर समर्थक, करूणा के महासागर, स सारथी, प्रेम का झरना गांधीजी हमारे बीच नही है लेकिन वे आज भी उनके विचारों से और हमारे बीच जिन्दा है । उनकी जिन्दायी नाथुराम के समर्थक भी खिलाफी नही हो स सच्चाई यह है कि गांधीजी आज हमारे बीच है, हम सबके बीच है । उनकी सोच आ हमारे बीच में उनकी उपस्थित दर्ज कराती है । गाँव हो या शहर, गली हो मुहल्ला, खेत बाजार हमारी चर्चा में गांधीजी प्रतिदिन अपनी उपस्थिति दर्ज कराते रहते है । हमारे दिल दिमाग में आज भी गांधीजी है और कल भी होगा इसमें कोई संदेह नयी है । हिदुस्ता जबान पर तो गांधीजी है लेकिन क्या हमारे आचरण में है ?

संदर्भ सूचि

१ सर्वेश्वर दयाल सक्सैना की प्रतिनिधि कविता , राजकमल प्रकाशन , नई दिल्ली-पृष्ठ

२ ईन्ठरनेट से आभार , दिनांक २४ जनवरी -२०१९

ઉપનિષદોનું તત્ત્વજ્ઞાન

સંપાદક

ડૉ. મંજુલાબેન એ. પટેલ

ડૉ. ભગવાનભાઈ કે. પ્રજાપતિ

ડૉ. શૈલેષ કે. જોષી

ડૉ. રમેશ એસ. પ્રજાપતિ

ડૉ. ભારતી એ. પટેલ

ઉપનિષદોનું તત્ત્વજ્ઞાન

Upnishado nu Tattvagyan

સંપાદન : સંસ્કૃત વિભાગ

પ્રથમ આવૃત્તિ : જાન્યુઆરી ૨૦૧૯

પ્રત : ૫૦

ISBN : 978-93-84601-06-5

All rights reserved, no part of this book may be reproduced or utilized in any form or by any means, electronic or mechanical including photocopy, microfilm, recording, email, web, publication or any information storage and retrieval system without the written permission of the copyright owners.

મુદ્રક :
કોહિનૂર પ્રિન્ટર્સ, સતલાસણા

પ્રકાશક :
પ્રિન્સીપાલશ્રી,
શ્રીમતી આર. એમ. પ્રજાપતિ આર્ટ્સ કૉલેજ, સતલાસણા, જિ.મહેસાણા

અનુક્રમણિકા

ક્રમ	લેખ	લેખક	પાના નં.
૧	अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते	પ્રો.ડૉ.મણિભાઈ ઈ. પ્રજાપતિ	૧ - ૫
૨	બૃહદારણ્યકોપનિષદમાં પ્રાણનું સ્વરૂપ	ડૉ.દેવિસિંહ બી. રાઠવા	૬-૧૧
૩	उपनिषदो मे वैज्ञानिक तथ्य	ડૉ.મનુભાઈ એસ. પ્રજાપતિ	૧૨-૧૫
૪	ઉપનિષદો ભારતીયતત્ત્વ ચિંતનના શિખરો	પ્રા.ડૉ.મંજુલાબેન એ. પટેલ	૧૬-૧૮
૫	केनोपनिषद मे ब्रहमविद्या	ડૉ.ભગવાનભાઈ કે. પ્રજાપતિ	૧૯-૨૩
૬	ઉપનિષદોનું તત્ત્વચિંતન	પ્રો.ડૉ.રમેશ એસ. પ્રજાપતિ	૨૪-૨૬
૭	ઉપનિષદોમાં વાણી	પ્રા.ડૉ.શૈલેષ કે. જોષી	૨૭-૩૧
૮	બૃહદારણ્યકોપનિષદની કર્મ અને પુર્નજન્મ વિષયક સંકલ્પના	પ્રા.ડૉ.ભારતી એ. પટેલ	૩૨-૩૬
૯	प्रश्नोपनिषद् मे प्राणविद्या का महत्व	ડૉ.કરુણા ત્રિવેદી	૩૭-૪૨
૧૦	केनोपनिषद् અને मुण्डकोपनिषद् માં બ્રહ્મ – સૃષ્ટિ સંબંધિ ચિંતન	ડૉ.નવઘણસિંહ બી. વાઘેલા	૪૩-૪૭
૧૧	ઉપનિષદોમાં શાંતિપાઠ	પ્રા.ડૉ.રાકેશકુમાર એન. જોષી	૪૮-૫૩
૧૨	उपनिषदों में आत्मा की उपयोगिता	ડૉ.વર્ષા એચ. પટેલ	૫૪-૬૦
૧૩	ઈશાવાસ્ય – ઉપનિષદનું તત્ત્વજ્ઞાન	ડૉ.રાકેશ આર. જોષી	૬૧-૬૫
૧૪	उपनिषदों का संदेश	ડૉ.અરવિંદ પી. પટેલ	૬૬-૭૩
૧૫	मांडूक्य उपनिषद में आत्मा और ब्रह्म की एकता	ડૉ.કે.એસ.જાદવ	૭૪-૭૭
૧૬	उपनिषदों मे व्यावहारिक तत्त्वज्ञान	ડૉ.વિનોદચંદ્ર જી. ચૌધરી	૭૮-૮૨
૧૭	ઉપનિષદોમાં અભેદ ઉપાસના	ડૉ.દીપકકુમાર પી. જોષી	૮૩-૮૯
૧૮	'मुण्डकोपनिपद' अविनाशो ब्रह्म का विराट स्वरूप	ડૉ.જ્યોત્સના સી. રાવલ	૯૦-૯૩
૧૯	ઉપનિષદોમાં બ્રહ્મતત્ત્વ	ડૉ.કે.કે.ભેડા	૯૪-૯૭
૨૦	'बृहदारण्यकोपनिषद' માં યાજ્ઞવલ્કય – જનક સંવાદ દ્વારા પરબ્રહમને પામવાની યાત્રા	ડૉ.મનોજ એલ. પ્રજાપતિ	૯૮-૧૦૩
૨૧	કેનોપનિષદ્ – એક અધ્યયન	ડૉ.ભગવાનભાઈ કે. ચૌધરી	૧૦૪-૧૦૭
૨૨	ઈશોપનિષદનો સાંપ્રત સંદેશ	ડૉ.મનસુખ પી. પટોલિયા	૧૦૮-૧૧૧

ISBN : 978-93-84601-06-5

मांडूक्य उपनिषद में आत्मा और ब्रह्म की एकता

डॉ के०एस०
हिन्दी विभाग
श्रीमती०आर०एम०प्रजापति आर्टस कोलेज, सतलास

इशोपनिषद के प्रारंभ मंत्रों में जगत तथा मानव जीवन के रहस्य परमतत्व के संदर्भ प्रकट किया गया हैं । यहाँ परमतत्व के बीज रूप में खयाल दिया गया है । ब्रह्म की कल्प करते हुए कहा गया है कि ये कंपन करता नही। स्थिर हैं फिर भी मन से भी ज्यादा वेगी वहाँ उनका अस्तित्व प्रश्नपूर्ण है । उपनिषद में आत्मा और ब्रह्म की एकता को स्थापित कर दी गई हैं । जो स्थिर रहकर दूसरे को पीछे छोड देते है इसके कारण ही वायु भी हल्के तरीके से बह रहे है । वही तो उसकी सत्ता हैं । जीव जगत में आत्म तत्व अमर तत्व हैं । अमर तत्व ही उर्जा शक्ति हैं । आत्मा जगत का अमर तत्व है वही तत्व विज्ञान में उर्जा का रूप ग्रहण करके इस चराचर जगत में स्थिर विचरण करती रहती है । मानव जीवन और जगत की ब्रह्म विषय धारणा पर उपनिषद में गहन विवेचन किया गया हैं । माडुक्य उपनिषद अर्थववेद नुं उपनिषद हैं । सिर्फ बारह मंत्र इस उपनिषद में सामिल हैं ।इस उपनिषद सबसे छोटा है फिर भी अनेक भास्यो लिखा गया है जो इसकी गहनता का द्योतक हैं ।शंकराचार्य ने मूल उपनिषद एवं कारिका भास्यो लिखकर इसके दार्शनिक तत्व लिखा है ।

अन्य उपनिषद की भांति यह उपनिषद संवादों के जरिये शिक्षा देने की बजाय बहुत सीधे परमतत्व की चर्चा करता हैं ।इसमें उनके कर्ता के उल्लेख नही मिलता है ।आचार्य राहुल साकृत्यायन ने मांडूक्य उपनिषद के काल कोो दार्शनिक विकास के काल के रूप में

ISBN : 978-93-84601-06-5

महत्वपुर्ण काल माना हैं । इस उपनिषद को मुक्ति उपीनषद कहा है । उपनिषद में पराविद्या और अपराविद्या बात की गहन चर्चा की गई है ।विश्व का संचालन और नियमन ब्रह्मतत्व के द्रारा होता हैं । ब्राह्मरूप दिखाई देता जगत सत्य नहीं हे । सत्य उनके पीछा छीपा हुआ है । वर्तमान में जो कोई था तथा भविष्य में जो कोई होगा ते सर्व ब्रह्म रूप हैं । इतना ही वे त्रिकालातीती भी हैं हम जानते है कि उपनिषद हमारे उपनिषद जगत और ब्रह की सच्चाई की बात करता है । उनकके मत से इस चराचर जगत को चलाने का कार्य कोई अदृश्य सत्ता के जरिये समग्र सृष्टि का संचालन करता है । श्रीमद भागवतगीतमा में कहा गया है इस जगत मात्र उसीका अंश है । इसलिए वास्तविकता पर सोचते है तब सिर्फ वर्तमान ही नही, अतीत और भविष्य काल से जो पर है इसका भी विचार करना चाहिए । वे स्वयं ब्रह है । परमतत्व का सबंध समग्र प्रकृीत के साथ है । जीव जगत की बात परमतत्व पर आद्यारित हैं । परमतत्व ही सबकुछ हैं ।

मांडूक्य उपनिषद के दूसरे मंत्र में आत्मा और ब्रह की एकता का निरूपण किया गया है । इस उपनिषद में मिथ्यात्व के माया के विचार को आद्यार नही दिया है । पुरा जगत ब्रह स्वरूप है। वे जगत में होकर भी जगत से पर है ।जिसमें कोई चित्रकार अपने कोइ चित्र में पूर्ण रूपेण व्यक्त नही हुआ हैं ।फिर भी यह चित्र तो चित्रकार का ही है । इसतरह ब्रह इस जगत में पुर्ण व्यक्त नही हो जाता है ।फिर भी यह जगत ब्रह का ही है । वास्तव में ब्रह में चार चरण और चार विभाग नही हैं ।कइसके मूल में लीन होने की एक प्रकिया हैं । इस उपनिषद का लक्ष्य दार्शनिक सतय की खोज करने की बजाय मनुष्य के अर्तमन की शाँति और मुक्ति के लिए अधिक है ।शंकराचार्य इस ।पनिषद में से मायावादी विचार का जिक किया है । ब्रह और जगत के बारेमें मांडूक्य ।पनिषद में माया की बात सोघ्धांतिक हुआ है ।

यही आत्मा और ब्रह्म की बात तो अपने दोहे में कबीर ने भी की है । आत्मा और

ISBN : 978-93-84601-06-5

ब्रह्म एक दुसरे की दो पहलु है । आत्मा का रिश्ता परमात्मा के साथ है और परमात्मा
रिश्ता आत्मा के साथ है । जीव और जगत के बारे में कबीर का जो विचार है कि
जगत में सिर्फ एक ही तत्व बिराजमान हैं । प्रत्येक में उसकी उपस्थिति को स्वीकार कर
गया है । आत्मा एक उर्जा है जो इस जगत में विचरता रहता ही जब वही उर्जा किसी में
अपने अस्तित्व का आभास पाते ही अपना नया रूप ग्रहण कर लेती हैं । मानव जीवन
जगत का रिश्ता बहुत ही गहरा है । आत्मा तो एक प्रकार की ऊर्जा है जो विचरती रहती है
जीव तो ब्रह्म का सात्विक स्वरूप है । जो प्रत्यके तत्व का रूप हैं । जीव की परिकल्पना
मांडुक्य उपनिषद में मिलता हैं ।

मांडूक्य उपनिषद में ॐकारना रहस्य को बहुत सुंदर तरीके से समझाया गया है । उपनिषद
परा और अपरा चर्चा करते हुए कहा है कि परा विद्या परमतत्व की प्राप्ति का आदेश है
ॐकार का रहस्य समझाते हुए कठोपाषिद कहता है कि सब वेद शब्द का बारबार वर्णन कर
हैं । तमाम प्रकार के तप का जो ध्येय है तथा जिसको प्राप्य करने की अपेक्षा से साधक
ब्रह्मचर्य का पालन करता है । प्रश्नोपनिषद में सत्यकार्य का उपदेश देते हुए ऋषि कहता है कि
सत्यकाम ये जो ओमकार है जो वो ही सच्चे अर्थो में परम ब्रह्म है । मैत्री उपनिषद ॐ
से आत्मा की साधना करने का उपदेश देता है । इसप्रकार साधना की दृष्टि से ॐ का विशेष
महत्व हैं । ये ॐ क्या है इसके उत्तर में मांडूक्य उपनिषद अपने प्रथम मंत्र में कहता है"
ॐ एक छोटी ईकाइ है लेकिन समग्र जगत की यही एकमात्र व्याख्या है । अतीत, वर्तमान और
भविष्य इस तीनों कालो में ॐ व्याप्त है । वे त्रिकालातीत हैं ।"१ इसप्रकार ब्रह्म और ॐ
आर्विभुत रूप इसमें समा जाता है । इसमें व्यक्त और अव्यक्त दोनों का समावेश हो जाता
। तैत्तरीय उपनिषद कहता है कि जिस प्रकार पेड के सभी पत्तियाँ उसकी नब्ज में ओतप्रोत
इसतरह समग्र वाणी ॐकार के द्वारा ओतप्रोत है । मांडूक्य पनिषद के अनुसार विश्व

ISBN : 978-93-84601-06-5

अस्तित्व और उसकी गति अपनी नही है । इसके मूलमें ब्रह्म तत्व ही जिम्मेदार हैं इस जगत महान ब्रह्म के चेतन रूप से प्रकट हुआ है । ब्रह्म अपने को स्थल और कार्य में परिवर्तित कर देता है । इस समग्र विश्व का संचालन और नियमन ब्रह्म के द्वारा होता है । ब्राह्मरूप से दिखाई देता जगत सत्य नही है । सत्य तो इसके पीछे छिपा हुआ है । ॐकार तीन मात्राओं में बना हुआ हैं । 'अ' 'उ' और 'म' ये तीन मात्राएँ जीवात्मा और ब्रह्म के अनुक्रमे जाग्रत, स्वप्न और सुषुप्तावस्था सूचक है प्रकृति में ब्रह्म तथा देह में आत्मा की प्रथमावस्था जाग्रतावस्था है । जाग्रतावस्था जिसका स्थान है, वे बहिःप्रज्ञ है । जिसके सात अंग है तथा उन्नीस मुख है तथा स्थूल के भोक्ता है । आत्मा के इस प्रथम स्थान को जाग्रत अवस्था कहा जाता हैं । आत्मा की चेतना जब अंदर से बहार प्रकटती है तब देह जाग्रत अवस्था को प्राप्त करता है । यहाँ चेतना अंदर सें प्रवेश करता हुआ जाग्रतवस्था में आ जमता है । इस अवस्था में जीवात्मा का स्थान और कार्यक्षेत्र शरीर बन जाता है । जाग्रतावस्था में आत्मा को देह से खोजा जा सकता है । इस अवस्था में आत्मा शरीर को कार्यक्षेत्र बना देता है । आत्मा जब जाग्रतावस्था में बिराजता है इस कारण देह जाग्रतावस्था को प्राप्त करता है । आत्मा की चेतना भीतर से बहार निकलती है ।

मांडूक्यापनिषद में जगत जीव और ब्रह्म की बात परम सृष्टि में उसके रहस्य को उदघाटिन करता है । रहस्य का उदघाटन परमतत्व का ही एक अंश है । जगत की परिव्याप्ति इस कण कण में हैं ।

संदर्भग्रथ सूचि

१ उपनिषदोंनी धर्ममीमासा, डॉ एस०एम० पंचाल, पृ-१६४

ઉપનિષદોનું તત્ત્વજ્ઞાન

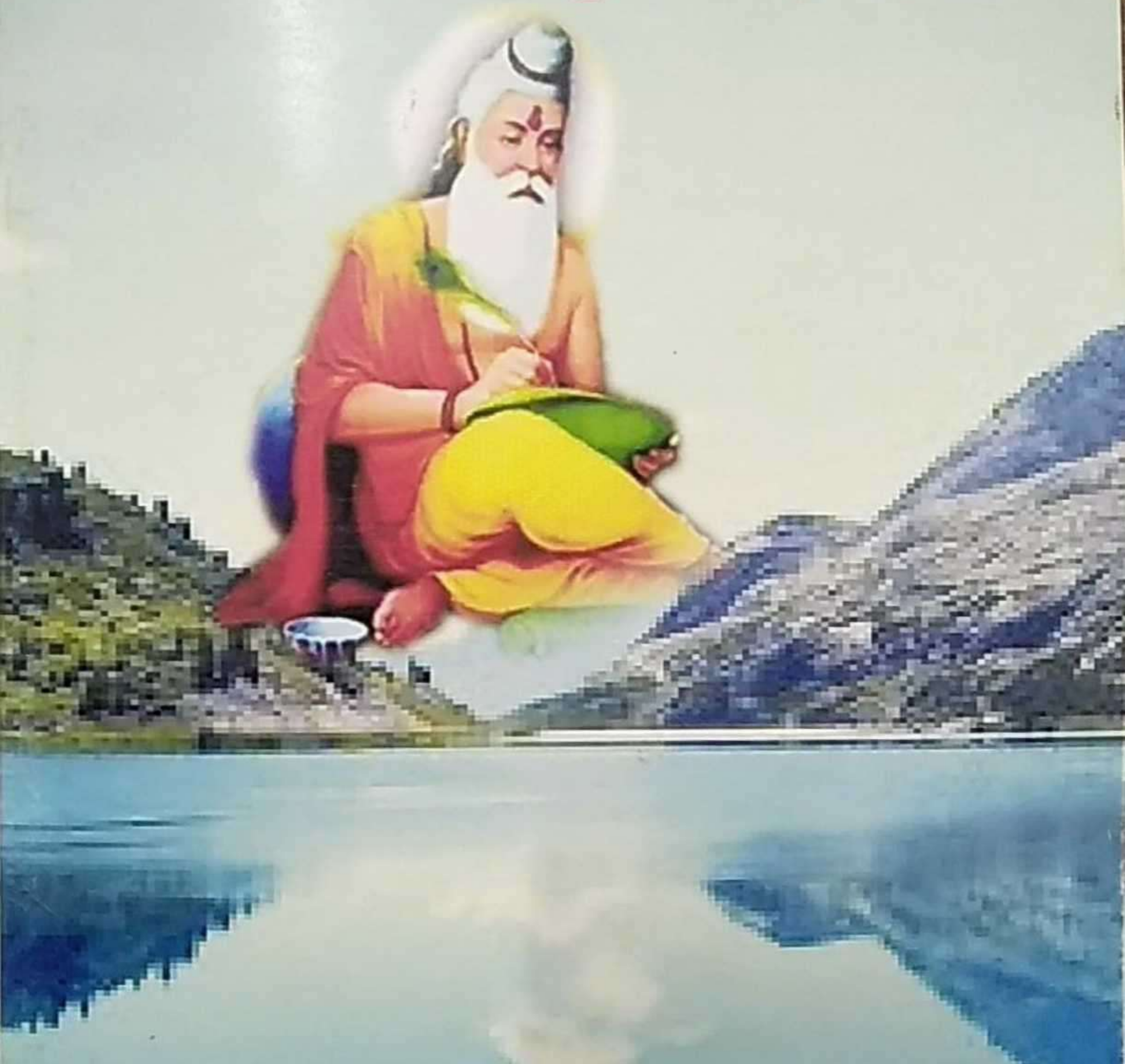

સંપાદક

ડૉ. મંજુલાબેન એ. પટેલ

ડૉ. ભગવાનભાઈ કે. પ્રજાપતિ

ડૉ. શૈલેષ કે. જોષી

ડૉ. રમેશ એસ. પ્રજાપતિ

ડૉ. ભારતી એ. પટેલ

ઉપનિષદોનું તત્ત્વજ્ઞાન

Upnishado nu Tattvagyan

સંપાદન : સંસ્કૃત વિભાગ

પ્રથમ આવૃત્તિ : જાન્યુઆરી ૨૦૧૯

પ્રત : ૫૦

ISBN : 978-93-84601-06-5

All rights reserved, no part of this book may be reproduced or utilized in any form or by any means electronic or mechanical including photocopy, microfilm, recording, email, web, publication or any information storage and retrieval system without the written permission of the copyright owners.

મુદ્રક :
કોહિનૂર પ્રિન્ટર્સ, સતલાસણા

પ્રકાશક :
પ્રિન્સીપાલશ્રી,
શ્રીમતી આર. એમ. પ્રજાપતિ આર્ટ્સ કૉલેજ, સતલાસણા, જિ.મહેસાણા

અનુક્રમણિકા

ક્રમ	લેખ	લેખક	પાના નં.
૧	अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते	પ્રો.ડૉ.મણિભાઈ ઈ. પ્રજાપતિ	૧ - ૫
૨	બૃહદારણ્યકોપનિષદમાં પ્રાણનું સ્વરૂપ	ડૉ.દેવિસિંહ બી. રાઠવા	૬-૧૧
૩	उपनिषदो मे वैज्ञानिक तथ्य	ડૉ.મનુભાઈ એસ. પ્રજાપતિ	૧૨-૧૫
૪	ઉપનિષદો ભારતીયતત્ત્વ ચિંતનના શિખરો	પ્રા.ડૉ.મંજુલાબેન એ. પટેલ	૧૬-૧૮
૫	केनोपनिषद मे ब्रह्मविद्या	ડૉ.ભગવાનભાઈ કે. પ્રજાપતિ	૧૯-૨૩
૬	ઉપનિષદોનું તત્ત્વચિંતન	પ્રો.ડૉ.રમેશ એસ. પ્રજાપતિ	૨૪-૨૬
૭	ઉપનિષદોમાં વાણી	પ્રા.ડૉ.શૈલેષ કે. જોષી	૨૭-૩૧
૮	બૃહદારણ્યકોપનિષદની કર્મ અને પુર્નજન્મ વિષયક સંકલ્પના	પ્રા.ડૉ.ભારતી એ. પટેલ	૩૨-૩૬
૯	प्रश्नोपनिषद् मे प्राणविद्या का महत्व	ડૉ.કરુણા ત્રિવેદી	૩૭-૪૨
૧૦	केनोपनिषद् અને मुण्डकोपनिषद् માં બ્રહ્મ – સૃષ્ટિ સંબંધિ ચિંતન	ડૉ.નવઘણસિંહ બી. વાઘેલા	૪૩-૪૭
૧૧	ઉપનિષદોમાં શાંતિપાઠ	પ્રા.ડૉ.રાકેશકુમાર એન. જોષી	૪૮-૫૩
૧૨	उपनिषदों में आत्मा की उपयोगिता	ડૉ.વર્ષા એચ. પટેલ	૫૪-૬૦
૧૩	ઈશાવાસ્ય -- ઉપનિષદનું તત્ત્વજ્ઞાન	ડૉ.રાકેશ આર. જોષી	૬૧-૬૫
૧૪	उपनिषदों का संदेश	ડૉ.અરવિંદ પી. પટેલ	૬૬-૭૩
૧૫	मांडूक्य उपनिषद में आत्मा और ब्रह्म की एकता	ડૉ.કે.એસ.જાદવ	૭૪-૭૭
૧૬	उपनिषदों मे व्यावहारिक तत्त्वज्ञान	ડૉ.વિનોદચંદ્ર જી. ચૌધરી	૭૮-૮૨
૧૭	ઉપનિષદોમાં અભેદ ઉપાસના	ડૉ.દીપકકુમાર પી. જોષી	૮૩-૮૯
૧૮	'मुण्डकोपनिषद' अविनाशो ब्रह्म का विराट स्वरूप	ડૉ.જ્યોત્સના સી. રાવલ	૯૦-૯૩
૧૯	ઉપનિષદોમાં બ્રહ્મતત્ત્વ	ડૉ.કે.કે.ભેડા	૯૪-૯૭
૨૦	'बृहदारण्यकोपनिषद' માં યાજ્ઞવલ્કય – જનક સંવાદ દ્વારા પરબ્રહમને પામવાની યાત્રા	ડૉ.મનોજ એલ. પ્રજાપતિ	૯૮-૧૦૩
૨૧	કેનોપનિષદ્ – એક અધ્યયન	ડૉ.ભગવાનભાઈ કે. ચૌધરી	૧૦૪-૧૦૭
૨૨	ઈશોપનિષદનો સાંપ્રત સંદેશ	ડૉ.મનસુખ પી. પટોલિયા	૧૦૮-૧૧૧

उपनिषदों में व्यावहारिक तत्वज्ञान

डॉ. विनोदचंद्र गणेशभाई चौधरी
एसोसिएट प्रोफेसर (हिन्दी विभाग)
आर्ट्स कोलेज, सतलासणा

विश्व के आध्यात्मिक इतिहास में उपनिषदों का स्थान अनन्य एवं महत्वपूर्ण है | उपनिषद लगभग तिन हजार से भी अधिक वर्षों से भारतिय एवं वैश्विक जनसमुदायों का मार्गदर्शन कर रहे हैं | मानव के अशान्त एवम जिज्ञासु मन को उपनिषदों ने हमेशा शांति प्रदान करने का माननीय एवं महत्वपूर्ण कार्य किया है | शायद इसीलिए भारत में प्रत्येक धार्मिक आन्दोलनों को यह सिद्ध करना पड़ता है कि वह उपनिषदों के अनुरूप हैं | उपनिषदों द्वारा जीवन और जगत के भेद ज्ञात होते हैं | "मानव स्वभाव परिवर्तनशील हैं | मनुष्य एक चिन्तनशील प्राणी हैं | उसका स्वभाव सदा से जिज्ञासु रहा है | मै कौन हूं ? मेरा रचयिता कौन है ? मै किधर जाऊ ? सही रास्ता कौन सा है ? मेरे जीवन का लक्ष्य क्या है ? क्या उचित है ? क्या अनुचित है ? ऐसे विचार मनुष्य के हृदय में सदा से उठतें आये हैं | इन प्रश्नों का समाधान उपनिषदों मैं मिलता हैं | शोपेनहार के अनुसार उपनिषदों में ऋषियों ने चिन्तातुर मन की उस ध्यान मग्न स्तिथि का वर्णन किया हैं जिसमें ब्रह्म के अतिरिक्त कहीं और शांति नहीं मिलती | ईश्वर के अतिरिक्त कही और विश्राम नहीं मिलता | उपनिषदों के रचयिता ऋषिगण हमें इस प्रधान, यथार्थ सत्ता की प्राप्ति के लिए मार्गदर्शन करते हैं | जो नित्य सत्य परमसत्य और विशुद्ध आनंद हैं | उनके रचयिताओं के सम्मुख जो आदर्श था वह मनुष्य की परम मुक्ति, ज्ञान की पूर्णता और सत्य के साक्षात्कार का आदर्श था |

असतो मा सद् गमय, तमसो मा ज्योतिर्गमय |
मृत्योमां अमृत गमय, वृहदारण्यक उपनिषद ||

'मुझे असत से सत की ओर ले चलो | अंधकार से प्रकाश की ओर ले चलो | मृत्यु से अमरत्व की ओर ले चलो |"१

उपनिषद का शाब्दिक अर्थ इस प्रकार है -"उप" माने 'निकट' "नि" 'नीचे' और "सद" 'बैठना' अर्थात् निकट नीचे बैठना | ऋषि जंगलो में आश्रमों में बैठकर जिन समस्याओं पर चिंतन करते थे उसे शिष्यगण गुरु के निकट बैठकर ग्रहण करते थे | डॉ.

ISBN : 978-93-84601-06-5

मधु चोपड़ा के ग्रंथ 'उपनिषदों के स्वर' के अनुसार उपनिषदों के निर्माण तिथि निश्चित नहीं है-कुछ प्रारंभिक उपनिषद है वह बौद्धकाल से भी पूर्व के है जबकि कुछ बुद्ध के पीछे रचें गए हैं | प्रारम्भिक उपनिषदों का निर्माण कार्य १००० ईसा पूर्व से लेकर ३०० ईसा पूर्व तक निश्चित किया गया हैं | कुछ उपनिषदें बौद्ध काल के पीछें की है | उनका निर्माण काल ४०० या ३०० ईसा पूर्व का हैं | उपनिषदें अज्ञात लेखकों की रचना हैं | वेद का एक भाग होने से इसका सम्बन्ध श्रुति से प्रकट हुए साहित्य से हैं | कहा जाता हैं कि इसमें ईश्वरीय ज्ञान हैं | ऋषियों की वाणी दृवारा ईश्वर ने संसार को ज्ञान दिया | यह वाणी उन महात्माओं के मुख निकलीं हैं जिनके मन निर्मल हैं और जो अपने ज्ञान और अनुभव से बोलते हैं | हमें उपनिषदों के रचयिताओं के नाम भी ज्ञात नहीं हैं | उपनिषदों के कुछ मुख्य विचार 'आरुणी', 'याज्ञवल्क्य', 'बालाकि', 'श्वेतकेतु', 'शांडिल्य' जैसे सुप्रसिद्ध ऋषिओं के नामों से जुड़े हैं | उपनिषदों की संख्या दो सौ से अधिक हैं | 'मुक्ति का उपनिषद्' के अनुसार उपनिषदों की संख्या एक सौ आठ हैं | बुद्ध देव के पूर्व जिन उपनिषदों की रचना हुई वे महत्वपूर्ण समजे जाते हैं | "ईन एक सौ आठ उपनिषदों में शंकराचार्य ने जिन उपनिषदों का भाष्य लिखा हैं वे सबसे महत्वपूर्ण हैं, उनके नाम है :-(१) ईश (२) केन (३) कठ (४) प्रश्न (५) मुण्डक (६) माण्डूक्य (७) तैत्तिरीय (८) ऐतरेय (९) छान्दोग्य (१०) बृहद् आरण्यक (११) श्वेताश्वतर | रामानुजाचार्य ने इन्हीं उपनिषदों का हवाला दिया हैं | स्वामी दयानंद ने मुख्य उपनिषद् दस बताये हैं | अन्य उपनिषद् जो मिलते हैं वे दार्शनिक से अधिक धार्मिक हैं, उनका सम्बन्ध वेद से अधिक तन्त्र से हैं | परन्तु अधिक पुराने या मूल उपनिषदों के विषय में विवाद हैं | 'मैक्समुलर' ने शंकर दृवारा उल्लिखित ग्यारह उपनिषदों तथा "मैत्रायणीय" का अनुवाद किया, परन्तु उनके विचारानुसार मुख्य उपनिषदें चौदह हैं | 'ह्यूम' ने 'मैक्समुलर' दृवारा चुनी हुई बारह उपनिषदों तथा 'माण्डुक्य' का अनुवाद किया | 'कीथ' ने अपने 'रिलिजन एण्ड फिलासोफ़ी आफ द वेद एण्ड द उपनिषद्स' में 'महानारायण' को सम्मिलित किया हैं | उनकी १४ उपनिषदों की सूचि 'ड्यूसेन' की सूचि से मिलती हैं | मुगल सम्राट 'शाहजहाँ' के पुत्र 'दाराशिकोह' ने सन. १६५७ में उपनिषदों का फारसी में अनुवाद करवाया | 'एन्क्विटिल ड्यूपैरो' ने ईसका लैटिन में अनुवाद किया | ईस प्रकार 'दाराशिकोह' ने मुस्लिम तथा 'एन्क्विटिल ड्यूपैरो' दृवारा ईसाई जगत में उपनिषद् के विचारों को पहुचाया |"२ 'दाराशिकोह' का उपनिषद प्रेम अनन्य था | उस बारें में हमें कई सन्दर्भ मिलते है -"मोगल बादशाह शाहजहाँ का पुत्र 'दारा' सन १६४० जब कश्मीर में था तब उसने कश्मीरी पंडितो से 'उपनिषदों' की महिमा सुनी थी | 'दारा' ने कुनेहतापूर्वक ५० जितने उपनिषदों का फ़ारसी में अनुवाद किया और करवाया | यह कार्य सन. १६५७ में पूर्ण हुआ | कई वर्ष बाद उन पर्शियन उपनिषदों का रूपांतर लेटिन में हुआ | यह रूपांतर

 ISBN : 978-93-84601-06-5

'एक्वेटिल द्युपेरों' ने पेरिस में सन. १८०२ में प्रगट किया |.... इतनाही नहीं 'दारा गंगामाता (नदी) पर भी मुग्ध था उसने गंगामाता पर संस्कृत में एक श्लोक भी रचा था .

'भगवती मुनिकन्ये तारये पुण्यवंतः सतरति निजपुण्ये तत्र किन्ते महत्त्वम् |

यदिह यवनजातं पापी मां पुनिः तदु भवति महत्वं तन्महत्वं महत्वं ||'

-अर्थात् 'हे मुनिकन्या गंगामाता; पुण्यवान लोगों का उद्धार तू करे उससे क्या ? वे तो अपने पुण्य के प्रताप से भी उद्धारित हो जाएंगें | तुम जो मेरे जेसे यवन जाति में जन्में हुए पापी का उद्धार करे (तारें) तो तुम्हारा महत्व सही मात्रा में सिद्ध हुआ माना जाएंगा |"३

'दर्शन' एवं 'व्यवहार' एक सिक्के के दो पहलुओं की तरह हैं | दुनिया के किसी भी भू-भाग में विकसित दर्शनशास्त्रं उस प्रदेश की व्यवहारिकता की सापेक्षता में ही आकार लेता हैं | हमारे यहाँ इस व्यावहारिकता को 'नीतिशास्त्र' की संज्ञा दी गयी हैं | हमारे यहाँ मोक्षदायक ज्ञान की प्राप्ति भी इन्ही नैतिक कार्यो के द्वारा परोक्ष रूप से होती हैं | क्युकी यह ज्ञान उपयुक्त साधनों से पहले न हो ऐसा कुछ बनने में समाविष्ट नहीं, किन्तु अनादि काल से अस्तित्व रखने वाले सत्य के दर्शन में समाविष्ट हैं | उसकी परवर्ती उपनिषदों में 'प्रबोध' या 'जागरण' के साथ तुलना की हैं | यह आयोजन से नहीं, अपने आप होता हैं | मांडूक्यकारिका, १. १६ कहता हैं : "अनादि मायासे सोया हुआ जिव जब जगता हैं, तब अजन्मा, निद्रारहित, स्वप्न रहित, अद्वैत आत्मा को जनता हैं | बाद के समयमे मोक्ष लौकिक कार्यकारण-नियम की मर्यादा में लाया गया, तब योजना के अनुसार सिद्ध हो सके ऐसे निश्चित साधनों से उपलब्ध हो ऐसा माना गया | लोक निष्कामता और अभेद दर्शन जैसे बाहरी चिन्ह देखकर मोक्ष का निर्णय करने लगे | उससे कुत्रिम साधनों से मोक्ष उत्पन्न करने या जल्द ही उसे सिद्ध करने हेतु उचित प्रयास होने लगे | परिणामतः भारतिय संस्कृति में 'सन्यास' तथा 'योग' यह दो प्रत्यक्ष लक्षण प्रगट हुए, जिनके बीज प्राचीन उपनिषदों में मिलते हैं और बाद के उपनिषदों में उनका पूर्ण विकास हुआ हैं | संन्यास कुत्रिम रूप से इच्छाओं का निग्रह हैं और योग भेददर्शन का निषेध हैं | ईस प्रकार मुक्तिदायक ज्ञान या कम से कम उसके बाह्य चिन्ह प्राप्त किये जाते हैं | संस्कृति के इन दो लक्षणों में व्यवहारिक तत्वचिंतन समाया हैं, जो समान्तर और कभी कभी परस्पर को स्पर्श करती रेखाओ में विकसित हुआ हैं |"४ 'अथर्ववेद' के साथ सबंधित उपनिषदों में मिलनेवाली सुचनानुसार यह संक्षिप्त चर्चा प्रस्तुत हैं |

'पॉल डोयसन' ने यूरोपियन नीतिशास्त्र और भारतिय नीतिशास्त्र की तुलना की हैं | उनकें मतानुसार चुस्त व्यवहारिक द्रष्टि वाले यूरोपियन किसी भी कर्म का मूल्यांकन उसके वास्तविक परिणामों एवम् सभी लोगों के सार्वत्रिक लाभ एवम् हितों को केंद्र में

ISBN : 978-93-84601-06-5

रखकर करते हैं | उसके अनुसार जो मनुष्य महत्तम परिणामों को हाशिल करता हैं, वह अपने समय का सबसे महान व्यक्ति समझा जाता हैं | जबकि एक विधवा के गुण का लाभ केवल उसके अपने तक ही सिमित होने के कारन वह तुच्छ समजा जाता हैं | परन्तु ऐसे महान नैतिक कर्म अनुकूल परिस्थिति, सामाजिक दरज्जे, बौध्धिक शक्ति और व्यापार-धंधे जैसे आकस्मिक गौण परिबलों पर पूर्णतया आधारित हैं | हालाँकि कर्ता के आत्मलक्षी त्याग, तप, अंगत सुखानान्यास इत्यादि गुणों को भी लक्ष में रखना जरुरी हैं, भलें उससें दुसरों को बिलकुल भी लाभ न होता हो अथवा कम या ज्यादा लाभ मिलता हो | ऐसा भेद हमें अयोग्य पक्षपात का भोग बनने से रोकता हैं, जब की हम थोड़े आश्चर्य के साथ देखते हैं कि, प्राचीन भारतियोमें मानवीय हितो की एकता की भावना, समान आवश्यकताओं और चुनौतियों जैसी नैतिक कर्म के वस्तुलक्षी अर्थात् दुसरों की भलाई को लक्ष में रखते मूल्य अल्पविकसित होने से यूरोपियनों से वे क्षमता की द्रष्टि से अभावग्रस्त दीखते हैं, जबकि वे आत्मलक्षी या कर्ता के साथ सम्बंधित मूल्य इतनें उच्चतम् हैं की हम उससे बहुत कुछ सिख सकतें हैं | इस अर्थ में उपनिषदों का नीतिशास्त्र नैतिक कर्म का आत्मलक्षी अर्थगटन करने का अंगुलिनिर्देश करता हैं और उसके बाहय परिणामों की ओर कम ध्यान देते हैं | कुछ उदहारण प्रस्तुत हैं :-

"छान्दोग्य, ३.१७ में जीवन को रूपकात्मक रूप से महान सोमयज्ञ माना गया हैं, जिसमें दक्षिणा के रूप में तप, दान, आर्जव, अहिंसा और सत्यवचन, यह पांच अंगवाला नीतिशास्त्र गूँथ लिया हैं | तैत्तरीय, १.९ में वेद का अध्यन, अध्यापन के साथ सत्य, तप, दम, शम, अग्निहोत्र, आतिथ्य, विवेक तथा पत्नी, पुत्रो एवम् पौत्रों की ओर के कर्तव्यों का उल्लेख हैं |...महानारायण, ९. सत्कर्मो के प्रभाव का वर्णन करता हैं, 'पुष्पोंवाले वृक्ष की सुगंध की तरह, सत्कर्मों की सुगंध दूर तक फैलती हैं |' दूसरी ओर दुष्कर्म की निंदा करता छान्दोग्य, ५.१०.९ कहता है:- 'स्वर्ण की चोरी करने वाला, मध्यपान (शराब) का पान करनें वाला, ब्रह्महत्या करने वाला और गुरुपत्नी को भ्रष्ट करने वाला एवम् उससें (गुरुपत्नी) से सम्बन्ध रखनेवाला नष्ट हो जाता हैं |'

यहाँ चोरी, मध्यपान, हत्या, और व्यभिचार इन चार पापोंका सार्वत्रिक निषेध करने के बजाय खास किस्सों में ही उल्लेख एवम उपनिषदों में ऐसी चेतावनियों की विरलता दर्शाती है कि ऐसे अपराध सामान्य नहीं थे | इससे अनेक भारतिय शाषक अश्वपति की तरह अपनी प्रजा की नैतिकता के बारे में ढन्ढेरा पिटते कि, 'मेरे राज्य में कोई चोर, कंजूस, मध्यपानी (शराबी), अग्निहोत्र न करनेवाला, स्वाध्याय न करनेवाला, स्वैरविहारी पुरुष और व्यभिचारिणी नहीं |'(छान्दोग्य, ५.११.५) उपनिशदोमें सर्वत्र दिखाई देनेवाले पति-पत्नी, पिता-पुत्र, गुरु-शिष्य और राजा-प्रजा की बीच ऐसे मायालु मानवीय

 ISBN : 978-93-84601-06-5

सम्बंधोके कारण उपर बताई गयी सामाजिक स्थिति का वर्णन सुसंगत हैं | इस समाज में बाह्य नैतिकता के लिए कुछ खास करना न था | इसीलिए "गीता" ६.५ के कथन- 'आत्मा ही आत्मा का बंधु और शत्रु हैं |' मुताबिक भारतिय आंतरिक विशुध्धि और अविभक्त ध्यान दे सकते थे, यह स्पष्ट होता हैं | यह आंतरिक शत्रु के साथ युद्ध तप हैं, और उसका विजय संन्यास हैं | इन दो मुल विचारो के आस-पास उपनिषदों का नीतिशास्त्र गति करता हैं | महानारायण, ८. सभी सद्‌गुणों को तप कहता हैं और ७९ में इन सभी प्रकार के तप से संन्यास को सर्वश्रेष्ठ कहता हैं | समय जाते परंपरागत ब्रह्मचर्य और गृहस्थ इन दो आश्रमों के साथ वानप्रस्थ और संन्यास जोड़े गए और तप तथा संन्यास को उन दो के मुख्य कर्तव्य मानेजानें लगें | परवर्ती समयमें हर ब्राह्मण के लिए आवश्यक माने गए यह चार आश्रम क्रमानुसार तीव्र तप करने के स्थान हैं, जिसमें से पारित होनेवाला अधिक से अधिक शुद्ध एवम् अनासक्त होता जाता, आखिर में "ऋग्वेद, १०.१४.८ जिसे "अस्त" या "घर" कहता हैं, वह ब्रह्मलोक को प्राप्त करता हैं | मानवजात के इतिहास में इससें बड़ा भव्य विचार मिलना असंभव हैं |"५ इस प्रकार हम देखें तो कुछ सीमितता ही सही पर इन उपनिषदों में आत्मा से ही परमात्मा का मिलन ही सर्वश्रेष्ठ साधना हैं, जिसे युगों बाद 'कबीर' जैसे महापुरुषों ने 'निर्गुणवाद' के नाम से प्रवाहित किया | उपनिषदोंमें कही भी मूर्तिपूजा का उल्लेख नहीं साथ ही गृहस्थाश्रम की भी आवश्यकता बताई गयी हैं | गृहस्थी के लिए प्रजोत्पत्ति और पिता के अपूर्ण कार्यो को पुरे करने पुत्र के मुख्य कर्तव्य थे | जबकि वानप्रस्थ एवम् संन्यास के बारे में आत्मज्ञान होने के बाद व्यक्ति स्वयं निर्णय करता था | इस प्रकार उपनिषदें हमारी संस्कृति की बहुमूल्य एवम् प्राचीन वे धरोहर हैं जिसमें से हमें नैतिकता का व्यवहार ज्ञान प्राप्त होता हैं |

संदर्भसूची

(१) उपनिषदों के स्वर : डॉ मधु चोपड़ा; (भुमिका से) पृ.२५

(२) उपनिषदों के स्वर : डॉ मधु चोपड़ा; (भुमिका से) पृ.२९

(३) विचारो न वृन्दावन मां : गुणवंत शाह (दिव्य भास्कर) दि. २६ फ़रवरी २०१७

(४) उपनिषदों का तत्वज्ञान : पोल डोयसन (अनु. रामकृष्ण व्यास) पृ.२२३

(५) उपनिषदों का तत्वज्ञान : पोल डोयसन (अनु. रामकृष्ण व्यास) पृ.२२७

15 YEARS OF CELEBRATING THE MAHATMA

गांधी विचारधारा का जीवन और साहित्य पर प्रभाव

संपादक

डॉ. कीर्ति एस. जादव

डॉ. विनोदचंद्र जी. चौधरी

Gandhi Vichardhara ka Jivan Aur Sahitya Par Prabhav'

Edit by : **Dr. Kirtikumar S. jadav**
Dr Vinodchandra G. Chaudhari

સંપાદન : હિન્દી વિભાગ

પ્રથમ આવૃત્તિ : ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૯

પ્રત : ૫૦

ISBN NO: 978-93-84601-08-9

All rights reserved, no part of this book may be reproduced or utilized in any form or by any mea
electronic or mechanical including photocopy, microfilm, recording, email, web, publication or an
information storage and retrieval system without the written permission of the copyright owners.

મુદ્રક :
કોહિનૂર પ્રિન્ટર્સ, સતલાસણા

પ્રકાશક :
પ્રિન્સીપાલશ્રી,
શ્રીમતી આર. એમ. પ્રજાપતિ આર્ટ્સ કૉલેજ, સતલાસણા, જિ.મહેસાણા

અનુક્રમણિકા

1 आधुनिक हिन्दी कविता पर गांधी विचारों का प्रभाव- डॉ ओमप्रकाश शुक्ला 1

2 वर्तमान में गांधीजी की प्रासंगिकता- डॉ कीर्ति एस०जादव 13

3 गांधी विचारधारा का मानव जीवन पर प्रभाव- विनोदचंन्द्र जी०चौधरी 19

4 મહાત્મા ગાંધીનું જીવન ચરિત્ર – ડૉ ભગવાનભાઈ કે. ચૌધરી 25

5 સ્વચ્છતા આંદોલન અંગે ગાંધીજીના વિચારો– ડૉ ગિરધરભાઈ ટી.પટેલ 30

6 મહિલા સશક્તિકરણ પર ગાંધી વિચાર– રાઠોડ અરૂણાબેન જે, રાઠોડ રાજેશકુમાર વી. 42

7 સ્ત્રી ઉન્નતિકરણ માટે ગાંધીજીના વિચારો– ડૉ ભરત.એમ.પટેલ 46

8 माखनलाल चतुर्वेदी के काव्य पर गांधी प्रभाव- डॉ भारती सी.रावत 53

9 વિકાસની વાસ્તવિકતા સાથે ગાંધી– ડૉ ભરત.પી.ચૌધરી 57

10 ભારતીયતા પર ગાંધી વિચાર–ડૉ જીતેન્દ્ર ખરાડી 62

11 જીવનના વિવિધ ક્ષેત્રો ઉપર ગાંધી વિચારોનો પ્રભાવ– ડૉ લીલાબેન એમ.સ્વામી 69

12 ગાંધી વિચારધારા– ડૉ મેહુલ એન.જાની 76

13 ગાંધીજીની આર્થિક વિચારધારા– ડૉ અલ્પેશ કે. પટેલ 85

14 ગાંધીનું તત્વ દર્શન– ડૉ એસ.એન.બકોત્રા 89

15 ગાંધી વિચાર પ્રધાન વાર્તાકાર 'સોપાન' – ડૉ સતીષકુમાર એસ. પટેલ 96

16 મહિલા સશક્તિકરણ : રામાયણનો સુંદર પ્રસંગ– પ્રો નાયી મનીષા બી. 104

17 મહાત્મા ગાંધી અને સ્વચ્છતા– પ્રો. નેહા એમ. ધારૈયા 107

18 ગાંધીજી: સ્વચ્છતા અને સ્વચ્છ ભારત મિશન– પ્રો. વિનોદ બથવારા 112

19 મહિલા સશક્તિકરણ વેદ થી વેબ સુધી– પ્રો. પીનલ આઈ.પટેલ 119

20 રમણલાલ દેસાઈની 'ગ્રામ્યલક્ષ્મી' નવલકથામાં ગાંધીવિચાર– પ્રો પૃથ્વીજી એસ.ઠાકોર 122

21 સ્વચ્છતા વિષે ગાંધીજીના વિચારો– પ્રો. સીમાબેન ડી.પટેલ 126

22 ગાંધી વિચારધારાનો આજના યુવાન પર પ્રભાવ– પ્રો. વસીમખાન એમ.પઠાણ 129

23 કવિશ્રી આનંદીના જીવન પર ગાંધી વિચારોનો પ્રભાવ– પ્રો. દલાભાઈ એચ. બોકા 132

24 ગાંધીજીના સ્વપ્નનું ભારત' દારૂબંધી એક અભ્યાસ' -અશ્વિનકુમાર જે.ચૌધરી 139

गाँधी विचारधारा का मानव जीवन पर प्रभाव

डॉ विनोदचंद्र जी. चौधरी (हिंदी विभाग)

श्रीमती आर. एम. प्रजापति आर्ट्स

कोलेज, सतलासना

किसी भी प्रकार की अविचलित मानसिकता के फलस्वरूप परम पूज्य महात्मा गाँधी की हत्या हो जाने से हमें यह स्वीकार करना होगा की इस हत्या से वास्तव में गाँधी की हत्या नहीं हुई बल्कि इस हत्या के बाद एक अनमोल एवम् निराकार वैचारिक गाँधी का जन्म हुआ | और इस गाँधी की अब हत्या नहीं हो सकती न ही उनकी उम्र समाप्त हो सकती है | जैसे जैसे समाज के हर क्षेत्र में जब उलजने बढ़ती जाएँगी और समाधान का कोई रास्ता नजर नहीं आएगा तब हमें ए पुनर्जन्मित गाँधी मार्गदर्शन करते रहेंगे | महात्माजी वैसे भी कितने साल जीवित रहतें, उम्र के हिसाब से एवम् तत्कालीन हालातों के मध्ये देखा जाए तो वैसे भी भीतर से टूट चुके वे बहुत दुखी और सही मायने में मृत्यु की प्रतीक्षा ही कर रहे थे | भारत जैसी भूमि पर ईस कदर के महात्मा की हत्या होना वास्तव में मृत्यु की प्रतिक्षारत महापुरुष को मिला एक बहुमूल्य वरदान ही तो है, नहीं तो मृत्यु का वरदान देने वाला और साक्षात् कालस्वरूप वह व्यक्ति महात्माजी को प्रणाम व् नमन् करके उन्हें मौत की भेट देता है और वही खड़ा रहता है अपनी मौत की प्रतीक्षा में | यह इस तरह के महापुरुषों का मिलने वाला ईश्वरदत्त वरदान ही तो है | यह एक 'मोहन' (मोहनदास गाँधी) की मौत है और द्वापरयुग में एक 'मोहन' (श्री कृष्ण) हुए थे उनकीं

मौत भी इस प्रकार ही तो हुई है | वे भी अपने युग में मानसिक हताश होकर बैठे थे अपनी ऑखों के सन्मुख अपने बंधुओ का आंतरिक विग्रह और विनाश देख इस क नैराश्यपूर्ण हुए थे उस समय 'भालका-तीर्थ' में यदि उन्हें पारधी का तीक्ष्ण वाण न लग और वे उससें मृत्यु को प्राप्त न करते तो भी उनका बाकी का जीवन उनके वि जिंदादिल जीवन से विपरीत उदास एवम् निराशाजनक तथा लगभग मौत के समान होता | शायद ईसी वजह से उन्हें मिला यह मौत भी महात्मा जी को मिले मौत के सम किसी भी बड़े वरदान से कम महत्वपूर्ण नहीं |

महात्माजी के 'सत्य' के बारे में स्पष्ट एवम् मजबुत विचार थे | वे कहते "वक़ालत के व्यवसाय में मैंने कभी असत्य का प्रयोग नहीं किया और वक़ालत का अधि हिस्सा केवल सेवार्थ समर्पित ही था | साथही इसके बदले में मै जेबखर्च से अधिक मै कु न लेता | कभीकभार तो जेबखर्च भी खुद ही करता....वकालत के व्यवसाय में जूठ के बि चल ही नहीं सकता वैसा मैं छात्र के रूप में सुनता था | मुझे तो जूठ बोलकर न प चाहिएं था न पैसे चाहिएं थे | इसलिए इन बातों का असर मुझ पर नहीं पड़ता था | दक्षि अफ्रीका की कसौटी कई बार हुई | मै जानता था की प्रतिपक्ष के साक्षीओ को सिखाया गय है और मै जरासा भी अपने असील को या साक्षी को जूठ बोलने में उत्तेजित करू त असील का केस जीता जा सके | पर मैंने हमेशां इस लालच को नकारा है |" 1 यहाँ हम देखेंगे की जो व्यक्ति उस व्यवसाय से जुडा है की जिस व्यवसाय की बुनियाद ही 'जूठ' प टिकी है फिर भी वह व्यक्ति व्यावसायिक ठेस के बावजूद भी 'सत्य' को पकडे हुए है | हम ईश्वर को 'सत्य' मानते है, वे सत्य को ही 'ईश्वर' मानते है | गांधीजी जोर देकर लिखत है- "सत्य से भिन्न कोई परमेश्वर हो ऐसा मुझे कोई अनुभव नहीं हुआ | 'सत्यमय' होने के लिए 'अहिंसा' ही एक मात्र मार्ग है | ऐसा इस अध्यायों के पन्ने पन्ने पर न दिखाई दिय

हो तो यह प्रयास व्यर्थ समजता हु | प्रयास व्यर्थ हो, किन्तु वचन व्यर्थ नहीं |" 2 'अहिंसा' के बारे भी उनके विचार पुख्ता थे | केवल स्वार्थी मनोवृत्तियों से प्रेरित बौद्धिकता के घूट से बंधी बंधक अहिंसा के वे विरोधी थे | वे कहते थे की, किसी भी व्यक्ति या समाजको बलपुर्वक अहिंसक नही बनाया जा सकता | अहिंसा बहुत ही गुढ रूप से काम करती है | अहिंसा की द्रष्टि से परखने बैठे तो कई बार मनुष्य के कार्यों में कुछ समज नहीं आता | ईसी तरह कई बार तो ऐसा भी होता है की,मनुष्य के कार्य हिंसक दिखाई दे और फिर भी वह अहिंसा के श्रेष्ठ अर्थ में सर्वथा अहिंसक हो और समय रहते ऐसा सिद्ध भी हुआ हो | गांधीजी अपने को कोई महापुरुष या विशिष्ट व्यक्ति कभी नहीं माना | वे अपने को सर्वसाधारण व्यक्ति ही मानते थे | "मेरा एकमात्र दावा सत्य और अहिंसा का है | किसी भी दैवी शक्ति धारण करने का मै दावा नहीं करता |मुझे वह चाहिए भी नहीं | मै मेरे कमजोर से कमजोर अन्य भाईओ जैसा ही हु | मै उनके जैसे ही हाड मांस का बना हुआ हु | षड्-रिपुओके आक्रमणों के पात्र हु और उनकी तरह गलतिया भी कर बैठता हु | मेरी सेवाओंको कई मर्यादाएं है, किन्तु अपूर्णताए होने के बावजूद, आज-तक तो उसपर ईश्वर के आशीर्वाद मिलते रहे है |" 3

आज-कल 'गांधीवाद' की हवा बहुत तेज चल रही है | जिसे देखो वह गाँधी पर वाद-विवाद करता नज़र आ रहा है | जगह जगह गोष्ठीया, संवाद आदि हो रहे है | वाद-विवाद कर रहे और करने जाने वाले खादी के पोशाक में सज्ज दिखाई देते है | इन सबको हम बता देना चाहते है की महात्मा गांधीजी ने उनके विचारो को वाद से मुक्त कर दिया था- "गांधीवाद जैसी कोई चीज है ही नहीं, और मुझे मेरे पीछे कोई सम्प्रदाय छोड़कर नहीं जाना है | मैंने कोई नया तत्व या नया सिध्धांत स्थापित किया है ऐसा मेरा कोई दावा नहीं है | मैंने मात्र जो शास्वत सत्य है उन्हें अपने रोजमर्रा के जीवन और समस्याओ

पर अमल करने का मेरी मति अनुसार प्रयास किया है | इसलिए मनुस्मृति की सं...
छोड़ जाने का प्रश्न मेरे बारे में उठता नहीं |...मुझे दुनिया को कुछ नया सिखाना ...
सत्य और अहिंसा अनादिकाल से चले आ रहे है | मैंने सिर्फ मुझसे ही सका उतने ...
मापने में उन दोनों (सत्य और अहिंसा) के प्रयोग किए है |...स्वभाव से मैं सत्यवा...
पर अहिंसक नहीं था | एक जैन मुनि ने एक बार सही कहा था की मैं जितना सत्...
पुजारी हु उतना अहिंसा का नहीं | उस मुनि का ऐसा भी कहना था की सत्य के ...
अहिंसा को छोड़ना पड़े तो मैं ऐसा करने वाला हूँ | वस्तुतः सत्य की उपासना करते हु...
मुज पर अहिंसा सवार हुई है | अपने शास्त्रों ने कहा है की 'सत्य से ऊँचा एक भी ...
नहीं' (सत्यान्नास्ति परो धर्मः) | और वे सब यह भी कहते है की 'अहिंसा परम धर्...
(अहिंसा परमो धर्मः) | मैं मानता हु की इन दो सूत्रों में 'धर्म' शब्द अलग-अलग अर्...
प्रयुक्त हुआ है | मेरा तत्त्वज्ञान- मेरे विचारोंके लिए इतना बड़ा नाम दे दिया जाए तो- ...
मैंने ऊपर जो कहा उतने में ही आ जाता है | तुम उसे 'गांधीवाद' मत कहना | उसमें 'वा...
जैसा कुछ नहीं | और उसके लिए बड़े साहित्य की या प्रचार की जरुरत नहीं |"4

महात्माजी के विचारोसे एवम् आचरण से 'सरदार वल्लभभाई पटेल' भी पूर्ण
सहेमत थे | उन्होंने गांधीजी के अनुयायी होनेका खुलकर स्वीकार किया है | कहा जाता ...
की भारत में सबसे कम यदि किसी राजपुरुष ने कलम चलायी है तो वह सरदार पटेल है
क्युकी सरदार की वाणी एवम् लेखनी कम चलती थी और कार्य ज्यादा परिणामित होते ...
| फिर भी इन कम लेखनकार्य में भी सरदार ने गाँधी की पूर्ण दिनचर्या का स्वीकार किया
इतना ही नहीं उसे जगप्रसिद्ध भी किया है | दिनांक इक्कीस मार्च उन्निससो तीस के दि...
की सरदार की कारावास की दिनचर्या के दौरान उनके ही शब्दोमे -"चार बजे जागे | प्रार्थना
व्यायाम, पढाई, हाथ-मुह की सफाई, नास्ते में एक घंटा, फिर दस बजे तक चरखा, साढ़े

दस बजे भोजन, उसमे एक घंटा | फिर से दो बजे तक चरखा | फिर एक घंटा पढाई | फिर आराम | भोजन के बाद पढाई | प्रार्थना के बाद एक घंटा टहलना | दस बजे तक पढाई की | अगले दिन समिति आनेवाली थी ईसलिए सभी कैदीओ की हजामत करवायी |"5 यहाँ हम सरदार के गाँधी अनुयायी होने का पूरा प्रमाण पते है | प्रार्थना, पढाई और चरखा ये तीनो महात्माजी के दिनचर्या के अति आवश्यक अंग सरदार की दिनचर्या में भी अनुशासन से दिखाई देते है और वह भी सरदार के ही हस्ताक्षर में | महात्माजी के जीवन की दिली तमन्ना थी की वे भारत के ही नहीं बल्कि पुरे विश्व के पिछड़े एवं दलितों का उद्धार करे | अपने एक मानवीय अवतार में उनसे काफी कुछ बाकि रह गया है | कार्य की इस अपूर्णता को वे भलीभांति जानते है ईसीलिए वे कहते है- "मै पुनर्जन्म मांगता नहीं हूँ | किन्तु मै अगले जन्म में जन्म लू तो अंत्यज ही जन्म लू और उनको भोगनेवाले दुखो का मै अनुभव करू | मै ब्राह्मण, वैश्य या शुद्र भी नहीं, अतिशूद्र ही पैदा होना चाहता हु |"६

वर्तमान सहस्त्राब्दि के दो महापुरुषों में एक नाम 'आल्बर्ट आइनस्टाइन' का लिया जाता है और एक नाम 'महात्मा गाँधी' का लिया जाता है | जब आइनस्टाइन यह खुलकर दुनिया से कह रहे है की, 'आनेवाली नस्ले यह मानने से इन्कार करेगी की हाडमांस का बना इस कदर का कोई मनुष्य कभी पृथ्वी पर पैदा हुआ होगा' | यह विधान कोई साधारण मनुष्य का नहीं बल्कि एक वैज्ञानिक का है और वह भी वर्तमान सहस्त्राब्दि महान एक एकमात्र वैज्ञानिक का विधान है | इससें हम अंदाजा लगा सकतें है की गांधीजी की महानता कितनी अधिक है | आजकल गांधीजी को केवल राजनीती से जोड़कर देखने की हवा चलती है | हमें यह नहीं भूलना है की, गाँधी के जीवनशैली में राजनीती केवल और केवल एक अंश था जितना की उनका स्वच्छता में अनुशासन का आग्रह | गाँधी के साहित्य को देखे तो पता चलता है- उन्होंने विश्व के हर विषय पर कलम चलायी है और

भारतिय भूमि का तो कोई हिस्सा या कोई विषय उनसे अछूता नहीं रहा | शौच सफाई, प्रार्थना, समूह-जीवन, सत्याग्रह, आश्रम-जीवन, आचरण, सदाचार, शिष्टाचार, इत्यादिक विषयों पर गांधीजी ने कलम चलायी है | इन सारे विषयों के मद्ये नजर तत्वज्ञान जलकता है जिसका प्रभाव आज सारे विश्व को प्रभावित किए हुए है | यही है की आज विश्व कोई भी महापुरुष जब भारत का दौरा करता है तो वह भारत के अन्य प्रदेश को या हिस्से को देखे न देखे पर वह सबसे पहले गाँधी के गुजरात 'साबरमती आश्रम' को देखने की तमन्ना अचूक रखता है यह गुजरात के गाँधी की मह है |

संदर्भ सूचि

(1) गांधीजी का जीवन -उनके ही शब्दोंमे : संपा. कृष्ण कृपलानी, पृ.४७

(2) सत्य ना प्रयोगो : गांधीजी, पृ.४५४

(3) गांधीजी का जीवन -उनके ही शब्दोंमे : संपा. कृष्ण कृपलानी, पृ.५५

(4) हरिजन बंधु : साप्ताहिक पत्र (१९१९ से १९३२), संपा. महात्मा गाँधी |

(5) सरदार की जैल डायरी : सरदार वल्लभभाई पटेल, पृ.१६

(6) सिलेक्शन्स फ्रॉम गाँधी : निर्मलकुमार बोज, आ. १९४८

MIDNIGHT AURA

EDITOR
DR. GITA PANDYA

MIDNIGHT AURA
(COMPILATION OF RESEARCH ARTICLES, REGARDING SWAMI VIVEKANANDA)
EDITED BY DR. GEETA PANDYA, PUBLISHED BY GOVERNMENT ARTS COLLEGE, SHREE K. K. SHASTRI EDUCATIONAL COMPLEX, MANINAGAR, AHMEDABAD-380009

ISBN: 978-93-5108-461-7

Publisher
Government Arts College
Shree K. K. Shastri Educational Complex
Maninagar, Ahmedabad-380008

Distributer
Parshva Publication
102, Nandan Complex,
Mithakhali, Ahmedabad-380006

© Editor and Writers

First Edition, August 2015

Price: 400-00

Title, Design : Prof. Nisarg Ahir

Laser Compose
Khushbu Graphics
102, Nandan Complex,
Mithakhali, Ahmedabad-380006

INDEX

1. Modern India in the eyes of Swami Vivekananda 13
Dr. Anasuya N. Zula
2. Swami Vivekananda: India's Noble Son 16
Anjali R. Solaki
3. Glimpses of Swami Vivekanand's visits to England 21
Ansuya Mehta
4. Philosophy of Swami Vivekananda: A Review 26
Dr. Archana A.Trivedi
5. Narendra attains Nirvikalpa Samadhi 30
Dr. Ashwin S. Amraniya
6. Swami Vivekanada's thought on mind control 34
Bhoomika I. Makawana
7. Swami Vivekananda's scientific attitude towards life. 40
Daxa K. Mehta
8. Swami Vivekanada's thoughts on character development and woman education and its present relevancy 45
Deepika Rathod
9. An unfulfilled educational dream of Swami Vivekananda 52
Dr. Devakar S.Gaur
10. Swami Vivekananda's views on education 56
Dharnat B. Bandhiya
11. Karma Yoga by Swami Vivekananda: An Epitome of Transcendent Language 63
Dhvani M. Bhatt

12. Swami Vivekananda - A Search of Divinity Within 69
Gayatri Patel
13. Swami Vivekananda's thought on Seva-Dharma 72
Dr. Gita Pandya
14. Swami Vivekananda – A perception of His 76
Views on Education and Human rights
Janki S. Vaidya
15. Impact of Swami Vivekananda's Thoughts 84
on Indian Culture
Kamal H. Joshi & Dr. Mahipalsinh P. Champavat 90
16. Swami Vivekananda: an apostle and leader
of humanism
Dr. Kavita Patel
17. Swami Vivekanada as a National Leader 97
Kundan Mevada
18. Integration of Spirituality and Science in Karma 104
Yoga by Swami Vivekananda
Mahesh Bhatt
19. Philosophy of life of Great Visionary Vivekanand 110
Dr. Mahesh Trivedi
20. Importance of Swamiji's idea and ideals in 114
the context of youth of contemporary India
Maulik Maheta
21. Vivekanand Charitam Mahakavya – A study 119
DR. Nehal Pandya
22. Impact of Swami Vivekananda's thought's 124
on Indian culture
Pareshkumar Patel
23. Swami Vivekananda's Thoughts on 129
Corporate Governance
Dr. Rajiben S. Vagh
24. Teachings and philosophy of Swami Vivekananda 134
Rikita Thakkar
25. Swami Vivekanada's view on Karma yoga 139
Dr. Rupal S. Patel

26. Values in Education
Dr. Sangeeta N. Pathak 147
27. Vivekananda's reflections on education
Satyam Shankara Bhaktula 151
28. Swami Vivekanand -The Living Legend
Shruti Dabhi 157
29. Work of Swami Vivekananda for the Independence of India 161
Dr. Trusha Desai
30. Swami Vivekananda: An ideologist of futuristic attitude towards nature 166
Dr. Ulupi S. Patel
31. Swami Vivekanand's views on Women of India
Urmish Mehta 170
32. Contributorship: A Lesson from Swami Vivekanand for Technical Students of Gujarat 174
Vaseemahmed G. Qureshi
33. Vivekananda's thoughts on learning
Vinita Sandu 179
34. Swami Vivekananda: The Sage of India
Yogini A. Solanki 187
35. स्वामी विवेकानन्द का तात्त्विक सन्देश
डो. अखिलेश कुमार द्विवेदी 191
36. स्वामी विवेकानंद के विचारो की वर्तमान समय में प्रस्तुति 197
डो. गीता ए. पटेल
37. स्वामी विवेकानंद की शिक्षा परिभाषा एवं तदनुसार शिक्षा व्यवस्था हेतु सुझाव 204
डो. मेहुल शाह
38. श्लाका पुरुष स्वामी विवेकानन्द
राम प्रवेश रजक 214
39. स्वामी विवेकानंद का वैचारिक सौन्दर्य
उत्तम के. गांगुर्डे 219

40. સ્વામી વિવેકાનંદના મતે પૂર્વ અને પશ્ચિમ 226
અર્ચના એલ. કાનડે

41. સ્વામી વિવેકાનંદ : નવયુગના જ્યોતિર્ધર 230
ડૉ. આરતી એસ. સોની

42. માનવીનું સાચું સ્વરૂપ : સ્વામી વિવેકાનંદ 235
ડૉ. અશોકભાઈ સી. પટેલ

43. આજના યુવાનોની સમસ્યા અને સ્વામી વિવેકાનંદ 242
ડૉ. ભગવાનભાઈ કે. પ્રજાપતિ

44. કાલીના આરાધક, શિવમ્‌ના સાધક, રામકૃષ્ણ રશ્મિત, 249
વેદાન્તી : વિવેકાનંદ
બંસરી કક્કડ

45. સ્વામી વિવેકાનંદની દૃષ્ટિએ એક શિક્ષક 256
ડેસ્ડિમોના પટેલ

46. સ્વામી વિવેકાનંદના મતે આત્મા એ જ પરમાત્મા 262
ધારા શર્મા

47. સ્વામી વિવેકાનંદની દૃષ્ટિએ શ્રદ્ધા અને આત્મશ્રદ્ધા 269
ડૉ. ગીતાબેન ભુત

48. સ્વામી વિવેકાનંદની દૃષ્ટિએ ભારતીય સંસ્કૃતિ 276
હર્ષા આઈ. દેસાઈ

49. ભારતનું યુવાધન અને સ્વામી વિવેકાનંદના વિચારો 281
હેતલ રાવલ

50. સ્વામી વિવેકાનંદનું શિક્ષણદર્શન 285
ડૉ.જગદીશભાઈ આર. મહિડા

51. સ્વામી વિવેકાનંદનો યુવાનોને સંદેશ 292
ડૉ. જિતેન્દ્ર ખરાડી

52. વિશ્વધર્મ પરિષદ : ભારતીય સંતની વિશ્વવ્યાપી બુલંદી 297
ડૉ. કમલેશ એચ. પટેલ

53. વિશ્વધર્મ પરિષદમાં સ્વામી વિવેકાનંદે આપેલાં ભાષણો 303
ડૉ. કેતન જે. મહેતા

54. સ્વામી વિવેકાનંદની સંશોધનદષ્ટિ 310
ડૉ. કે. ડી. પંચોલી
55. સ્વામી વિવેકાનંદ : જીવન એ જ સંદેશ 316
ક્રિષ્ના રાવલ
56. સ્વામી વિવેકાનંદનું ગીતાદર્શન : એક સમીક્ષા 325
ડૉ. મહાકાન્ત જે જોશી
57. સ્વામી વિવેકાનન્દના પ્રવચનોમાં સંસ્કૃત વાઙ્મયનો પ્રભાવ 337
ડૉ. મહેશકુમાર એ. પટેલ
58. સ્વામી વિવેકાનંદની દષ્ટિએ ભારતીય સંસ્કૃતિ 350
મૌલિક એન. દફતરી
59. સ્વામી વિવેકાનંદના મતે 'ૐ'કારનું સ્વરૂપ 356
નરેન્દ્ર બી. રાવલ
60. સ્વામી વિવેકાનંદજીના સ્ત્રીસશક્તિકરણ અંગેના વિચારો 361
ડૉ. નિલેશ ગઢવી, ડૉ. ઉર્વી ગોસ્વામી
61. એક સ્વામી વિવેકાનંદ, એક નરસિંહ મહેતા : એકે વેદાંતને 365
ઝુલાવ્યો, એક વેદાંતના જ્ઞાતા
ડૉ. નિયતિ અંતાણી
62. સ્વામી વિવેકાનંદની નારીભાવનાની વર્તમાન પ્રસ્તુતતા 371
ડૉ. પંકજ ત્રિવેદી
63. સ્વામી વિવેકાનંદના સાહિત્યમાં વ્યક્ત થતો જીવનસંદેશ 376
પ્રવીણ બી. રાઠોડ
64. સ્વામી વિવેકાનંદના કેળવણી વિશેના વિચારો અને તેની 381
પ્રસ્તુતતા
ડૉ. પ્રવીણ રથવી
65. સ્વામી વિવેકાનંદની દષ્ટિએ ભારતીય સંસ્કૃતિ 388
પ્રિયાંશી રાવલ
66. પશ્ચિમના દ્વિતીય પ્રવાસ સમયે સ્વામીજી 394
ડૉ. રાજેશ વ્યાસ
√67. આજના યુવાનોની સમસ્યા અને સ્વામી વિવેકાનંદ 400
ડૉ. રાકેશ આર. જોષી

68. અસ્મિતાશોધના વિશ્વપ્રવાસી સ્વામી વિવેકાનંદજી 409
ડો. રાકેશ આર. પટેલ
69. સ્વામી વિવેકાનંદની દૃષ્ટિએ આત્મા 415
રૂપા એન. પટેલ
70. સ્વામી વિવેકાનંદ : યૌવનનો આદર્શ 416
રૂપેશભારતી આર. ગોસ્વામી
71. સ્વામી વિવેકાનંદ : ભારતીય ચેતનાના ઉદ્ગાતા 426
સચીન અમૃતભાઈ પ્રજાપતિ
72. સ્વામી વિવેકાનંદની દૃષ્ટિએ યોગ અને મનોવિજ્ઞાન 433
સંગીતા શાસ્ત્રી
73. સ્વામી વિવેકાનંદના શૈક્ષણિક વિચાર અને શિક્ષણના ઉદ્દેશ્ય 438
ઉમેશકુમાર ગામીત

આજના યુવાનોની સમસ્યા અને સ્વામી વિવેકાનંદ

ડૉ. રાકેશ આર. જોષી
અંગ્રેજી વિભાગ
સતલાસણા કોલેજ
જિ. મહેસાણા

સજીવ સૃષ્ટિના સર્જનમાં કુદરતે વિશિષ્ટતા સાથે ભિન્નતાનું પણ સર્જન કરેલ જોવા મળે છે. તેમાં વિકાસ, પ્રગતિ અને તેની સાથે વિવિધ સાંસ્કૃતિક બાબતોમાં પણ વૈવિધ્ય જોવા મળે છે. તેમાંથી જ મનુષ્ય કંઈક શીખવા માટે પ્રેરાય છે. તેથી જ મનુષ્ય એ એક બુદ્ધિશીલ, સામાજિક પ્રાણી તરીકે ખૂબ જ ખ્યાતિ પામેલ જોવા મળે છે.

જાન્યુઆરી મહિનો એટલે નવા વર્ષનો પ્રારંભ. ૨૬ જાન્યુઆરીએ પ્રજાસત્તાક દિનની ઉજવણી, વચ્ચે ૧૪ જાન્યુઆરીએ સૂર્યની ઉપાસના સમી મકરસંક્રાંતિ અને એ પહેલાં ૧૨મી જાન્યુઆરી, એ જ યુવાદિન.

કોઈપણ રાષ્ટ્ર માટે ઊર્જાના સ્ત્રોત સમા અવકાશી સૂર્ય અને પવનદેવ સાથે સામાજિક મૈત્રીનું પર્વ ઉત્તરાયણ અને લોકશાહી વ્યવસ્થાનું પ્રતીક પ્રજાસત્તાક પર્વમાં યુવાવ્યોમમાં જોમ જણાવતી સ્વામી વિવેકાનંદની જન્મજયંતીનું પર્વ એટલે ત્રિવેણી સંગમનો અવસર, અને તે ૧૫૦મી જન્મજયંતી નિમિત્તે મહામૂલો બની રહે છે.

૧૧૦ વર્ષ પહેલાં હિન્દુત્વને વૈશ્વિક ફલક પર પ્રસ્થાપિત કરનાર વિવેકાનંદ આ સદીમાં પણ 'યુથ આઇકોન' તરીકે સ્થાપિત રહ્યા છે. સૈકા દરમ્યાન પાંચ પેઢી બદલાય, ટેક્નોલોજીકલ પરિવર્તનો થાય, સામાજિક મૂલ્યોમાં પરિવર્તનો થાય છતાં પ્રાદેશિક, સાંસ્કૃતિક, ભાષાકીય વૈવિધ્ય

ધરાવતા વિશાળ જનસમુદાયવાળા ભારત દેશમાં ન બદલાયાં હોય તે યુવાનોના આદર્શ એવા સ્વામી વિવેકાનંદ.

સ્વામી વિવેકાનંદ કહે છે : उतिष्ठत, जाग्रत, प्राप्य वरान्निबोधत । અર્થાત્, ઊઠો, જાગો અને ધ્યેય પ્રાપ્ત થાય ત્યાં સુધી મંડ્યા રહો. આ સૂત્રથી ભારતના યુવાવર્ગને તેમજ અન્યને પણ કાર્ય માટે પ્રેરણા આપનાર આપણા સ્વામીજી હતા. તેમના મતે નિર્બળતા જ દુઃખનું મૂળ કારણ છે અને આજના યુવાનો તેમાં જ સંડોવાયેલ જોવા મળે છે.

'બલ' એ જીવન છે અને નિર્બળતા એ મૃત્યુ છે. તેમના મતે કાયમ નિર્બળતાને યાદ કરાવવાથી બહુ મદદ મળતી નથી. સામર્થ્ય કેળવો અને સામર્થ્ય કંઇ નિર્બળતાનો સદા વિચાર કરવાથી આવતું નથી, નિર્બળતાનો ઇલાજ અને શક્તિનો વિચાર કરવો એ જ છે.

૨૧મી સદીનો યુવાવર્ગ મોટે ભાગે અધઃપતનના માર્ગ તરફ ઘેરાતો જોવા મળે છે, અને તેનું મુખ્ય કારણ તેમનામાં શક્તિનો, સામર્થ્યનો અભાવ તેમજ તેમની નિર્બળતા છે. સ્વામીજી હંમેશાં પોતાનામાં શ્રદ્ધા રાખો એવું દરેકને જણાવતા, કેમકે આત્મશ્રદ્ધા એ જ સર્વશ્રેષ્ઠ છે. તેનાથી જ પ્રભુને પામવાનો સાચો માર્ગ મળે છે, પરંતુ આજના યુવાનોને પોતાનામાં શ્રદ્ધા નથી; પોતે કંઇ પણ કરવા સક્ષમ તો છે જ પણ શ્રદ્ધાના અભાવથી તે મનોબળ તૂટી પડતું જોવા મળે છે. સ્વામીજી કહેતા કે ધર્મો પ્રમાણે વર્તો. જૂના ધર્મો કહેતા કે "જે ઇશ્વરમાં માને નહિ તે નાસ્તિક છે. નવો ધર્મ કહે, જેને પોતાનામાં શ્રદ્ધા નથી તે નાસ્તિક છે."

આમ, ઉપરોક્ત વિચાર અનુસાર કહેવાનો એક જ આશય છે કે, આત્મશ્રદ્ધા કેળવો, પોતે કંઇ પણ કરવા સક્ષમ છો તેવું મનોબળ કેળવો તો જ આજનો યુવાન આગળ ધપી શકશે.

આજના યુવાનોને પોતાનું સ્વત્વ પ્રગટ કરવાની પ્રેરણા આપતું સુભાષિત છે :

श्रेष्ठाः आत्मनः स्वयाताः पितृखायाता तु मध्यमाः ।
अधमाः मातुलः रम्याताः श्वसुर खयाता अधमाधमाः ॥

અર્થાત્, આપબળે કીર્તિ મેળવે તે શ્રેષ્ઠ, બાપના નામે ઓળખાય તે મધ્યમ, મોસાળથી ઓળખાય કે કનિષ્ઠ અને સસરા દ્વારા ઓળખાય તે સૌથી કનિષ્ઠ.

નરેન્દ્રનાથની યુવાવસ્થાનું નિરિક્ષણ કરતાં જણાય છે કે એમના ચારિત્ર્યનું ઘડતર કરવામાં ત્રણ પરિબળો મુખ્ય છે : (૧) કૌટુંબિક સંસ્કાર (૨) બહુમુખી અધ્યયન (૩) રામકૃષ્ણ દેવનું માર્ગદર્શન.

"હું મારું ચાલીસમું વર્ષ નહિ જોઉં" એવી આગાહી કરનાર સ્વામી વિવેકાનંદે પોતાની આકરી જીવનસાધના દ્વારા વિરાટ કાર્ય આપણા માટે કરી રાખ્યું છે. એમને યુવાનોના વિકાસ માટે ખૂબ જ પરિશ્રમ કરેલો જોવા મળે છે. એટલે જ સ્વામીજી અને ભારતની સરખામણી કરતાં કહેવાયું છે કે, અગર કોઇ ભારતને સમજવા માગે તો તેણે વિવેકાનંદનો અભ્યાસ કરવો જોઇએ.

સ્વામીજીને ભારતના યુવાનોમાં વિશ્વાસ હતો અને તેઓ તેમને સમજાવતા કે આત્મબળ જેવું કોઇ બળ નથી. અને કહેતા : "મારો વિશ્વાસ આધુનિક યુવાપેઢીમાં છે. જેમાંથી મારા કાર્યકરો નીકળશે અને સિંહની જેમ તમામ સમસ્યાનું સમાધાન કરશે."

યુવાનો પ્રત્યે એમને ખૂબ માન અને પ્રેમ હતાં. તેમની શક્તિ પર તેમને અપાર શ્રદ્ધા હતી અને એટલે જ તેમને યુવાનોને અધ્યાત્મ અને રાષ્ટ્રભક્તિની પ્રેરણા આપી, 'રામકૃષ્ણ મિશન' જેવી શિક્ષણ, સેવા, સહકાર અને સમર્પણને સમર્પિત સંસ્થા ઊભી કરી. નરેન્દ્ર તીવ્ર યાદશક્તિ અને કુશાગ્રબુદ્ધિ ધરાવતા હતા. બી.એ.ની પરીક્ષાનો એક મહિનો બાકી હતો તેમાં 'હિસ્ટ્રી ઓફ ધી ઇંગ્લિશ પીપલ' પુસ્તક વાંચવાનું રહી ગયું હતું. નરેન્દ્ર ક્યાંકથી પુસ્તક વાંચવા માટે લઇ આવ્યા અને પ્રતિજ્ઞા કરી કે આ પુસ્તક પૂરેપૂરું વાંચ્યા બાદ જ હું ઓરડાની બહાર નીકળીશ, અને તેમને તેના માત્ર ત્રણ જ દિવસમાં જ સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરી લીધો. આ બાબત તેમના મક્કમ મનોબળને ઉજાગર કરે છે.

સ્વામી વિવેકાનંદમાં જે એકાગ્રતા અને નિર્ણય લેવાની શક્તિ તેમજ મક્કમતા હતી તે આજના યુવાનોમાં બિલકુલ શૂન્ય થયેલી જોવા મળે છે. કેમકે તે મહાન વિચારો કરે પણ તે સિદ્ધ કરવા, કાર્ય કરવામાં પીછેહઠ કરતો જણાય છે અને તેનામાં કોઇપણ પરિસ્થિતિ સામે ઝઝુમવાની ક્ષમતા નથી. આજનો યુવાન પોતાનો સમય મોજશોખમાં, વ્યસન અને ફેશનમાં વ્યતીત કરતો જણાય છે.

આજનો યુવાન વિવિધ સમસ્યાઓથી પીડિત છે. આજના યુવાનની મુખ્ય સમસ્યા છે તણાવ. તે ડીપ્રેશન અને સતત માનસિક તણાવમાં રહેતો જોવા મળે છે, અને તેના કારણે તે કેટલી ખરાબ આદતે પણ ઘેરાતો જણાય છે. આ ઉપરાંત યુવાનોની સમસ્યાઓ એ છે કે તેઓ એકબીજાની દેખાદેખી અને શોખ, નશો તથા નાશથી ઘેરાયેલા છે. દેશની યુવાપેઢી 'રેવ પાર્ટીઝ' અને રેવકલ્ચરને રવાડે ચઢીને પોતાનું ભવિષ્ય બરબાદ કરી રહી છે. સાથે સાથે ભારતના ભવિષ્ય સામે પણ પ્રશ્નાર્થ ઊભા કરી રહી છે.

આજના યુવાનોની સમસ્યા તેમજ તેમની બરબાદીનું મુખ્ય કારણ હોય તો તે છે લોભામણી જાહેરાતો. આવી જાહેરાતોથી લોકો તેના તરફ સતત આકર્ષાતા જોવા મળે છે. અને તેમાં પોતાના મૂલ્યવાન સમય, પૈસા ઉપરાંત જીવનની પણ ખુવારી કરી બેસે છે. વ્યસન એ આજના યુવાન માટે એક ફેશન બની ગઈ છે તેથી જ યુવાન નાના-મોટા રોગોથી સતત પીડાતો જણાય છે. યુવાનો વ્યસન કરે છે તેની પાછળ પણ અમુક કારણો હોય છે. કોઈ માનસિક તણાવથી યા કોઈ ગરીબીના કારણે કે અન્ય કોઈ મોજશોખ માટે વ્યસન કરતા જણાય છે. ડ્રગ્સના વ્યસનમાં બરબાદ થઈ રહી છે આજની યુવાપેઢી. આજના યુવાનો વિવિધ દિવસો, જેવા કે કોઈ ફ્રેન્ડના બર્થડેની ઉજવણી, ફ્રેન્ડશીપ ડેની ઉજવણી, વેલેન્ટાઈન ડેની ઉજવણી વગેરેમાં મજા મેળવવા માટે પૈસાનો વ્યય કરે છે. ઉપરાંત હાનિકારક દ્રવ્યોનું સેવન કરતા આજના યુવાન જણાય છે.

ભારત દેશમાં વ્યસનના કારણે દર બે વર્ષે ૨ લાખ લોકો મોતને ભેટે છે. મેટ્રોસિટીમાં રહેતા કિશોરોમાંથી ૪૫ ટકાથી વધુ મહિનામાં પથી ૬ વાર શરાબ પીએ છે. ૮૦ના ઘટાડામાં શરાબ પીવાની ઉંમર ૨૮ વર્ષ હતી, પરંતુ હાલ ૧૫ વર્ષની થઈ છે.

"ભારતને નવીન વિદ્યુત પ્રવાહની જરૂર છે" કહીને રાષ્ટ્રના ચિરયુવાન, પરિવ્રાજક સ્વામી વિવેકાનંદે યુવાનોની અંતર્નિહિત શક્તિને જાગ્રત કરી. સ્વામીજીએ ભારતના યુવાનો માટે પોતાના લોહીનું ટીપેટીપું નીચોવી નાખ્યું છે.

આજના યુવાનોમાં 'હું' અને 'મારું' આ બે શબ્દો જ વધારે અસર

કરે છે. જો તે ત્યજી દે તો જ સાચી શક્તિ મેળવી શકે. સ્વામીજીમાં દઢ નિર્ભયશક્તિ હતી. તેઓ યુવાનો વિશે કહેતા કે "બહાદુર, હિંમતવાન માણસો કે જેના લોહીમાં જોમ, જ્ઞાનતંતુઓમાં તાકાત, લોખંડી માંસપેશીઓ અને પોલાદી સ્નાયુઓ હોય તેવાની જરૂર છે; નરમ અને પોચી-પોચી ભાવનાઓની નહિ."

યુવાનોને ઉપદેશતાં તેઓ સેવાધર્મ અપનાવવા, નિર્ભયતા કેળવવા અને આત્મબળ કેળવવા અપીલ કરે છે. ખડતલ બનવા પર ભાર મૂકતાં તેઓ કહે છે કે વેદ શીખવા પ્રથમ અખાડામાં જાઓ, મહેનત વગર કશું સ્વીકારો નહિ અને આ જ કારણોસર પોતે પણ રામકૃષ્ણને માન આપતા હતા કે સિદ્ધિ સ્વીકારવાની ના પાડી. તેઓને યુવાનોની શક્તિમાં શ્રદ્ધા હતી પણ તે યુવાનો કેવા ? : "નચિકેતા જેવી શ્રદ્ધા ધરાવતા ફક્ત દસબાર યુવાનો મને મળી જાય તો આપણા દેશના વિચારો અને આકાંક્ષાઓના સમગ્ર પ્રવાહને હું નવી દિશામાં વાળી શકું."

સ્વામીજીએ કલ્પેલા શક્તિશાળી ભારતનિર્માણનું કાર્ય યુવાનો થકી જ શક્ય બને. ગુજરાત સરકારે ૨૦૧૨ના વર્ષને યુવાવર્ષ તરીકે જાહેર કર્યું છે. ત્યારે ઘર પાસેથી પસાર થતી ઘોડાઘાડી બારીમાંથી જોઈ 'ઘોડાઘાડી હાંકનાર' થવાની ઈચ્છા ધરાવતા બાળ નરેન્દ્રને તેમના પિતાજીએ, ભેટમાં ધર્મરથ હાંકનાર અર્જુનના સારથિ કૃષ્ણનું ચિત્ર આપી, તેના જેવા બનવા માટેનાં બી રોપ્યાં હતાં. આ બાળકે એ ચરિતાર્થ કરતાં યુગપ્રવર્તક તરીકે ભારતભ્રમણ કરી દેશને જગાડવાનું કાર્ય કરી યુવાનોમાં નવી આશાનો સંચાર કર્યો. યુવાનીમાં કંઈપણ તૈયારી સિવાય શિકાગોમાં 'વિશ્વ ધર્મ પરિષદ'માં વ્યાખ્યાન આપ્યા પછી સ્વામીજી ખૂબ જ પ્રસિદ્ધિ પામ્યા હતા.

'જ્યારે જ્યારે ધર્મની ગ્લાનિ થશે ત્યારે હું જન્મ લઈશ.' એ ભગવાન કૃષ્ણએ આપેલું વચન સ્વામીજીએ પાળી બતાવેલું જણાય છે. કૃષ્ણએ અર્જુનને જેમ દુર્બળતા દૂર કરી બેઠો થવા અને ટટ્ટાર થવા સમજાવ્યો, તે જ રીતે સ્વામીજીએ ભારતીય યુવાનોને પ્રમાદ અને નિદ્રા ખંખેરીને જાગૃત થવા આહ્વાન કર્યું.

"હું ઘનીભૂત ભારત છું." એવી વિવેકાનંદજીની સ્વાનુભૂતિના દિવ્ય તરંગો તેમના વિચારોના વાંચન-શ્રવણમાં આજે પણ સૌ કોઈ

અનુભવી શકે છે. ઘનીભૂત ભારત વિવેકાનંદના વિચારો માનવસર્જિત તમામ ભેદોને મિટાવવા સમર્થ છે અને પ્રત્યેક માનવમનને ઝંકૃત-પરિકૃત કરી તેને રાષ્ટ્રોત્થાન દ્વારા, જગતના ઉદ્ધારના માર્ગે કાર્યરત કરવામાં રામબાણ ઇલાજ છે. વર્તમાનમાં વ્યાપ્ત ભ્રષ્ટાચાર, અરાજકતા, અસંવેદનશીલતા તથા રાજકીય હેતુ માટે સમાજને વિભાજિત કરવાની વધતી માનસિકતામાં આમ આદમી નિરાશ અને હતાશ છે. સ્થિતિ ભયસૂચક સંકેત સમાન છે. કાં તો પાછા ફરી જઇએ અથવા અસ્તિત્વને ખોઇ બેસીએ. આવી કટોકટીની પળોમાં આશાનું તેજસ્વી કિરણ છે ભારતીય યુવાપેઢી. વિશ્વનું ૫૫% યુવાધન ભારતમાં છે અને આથી જગતનો સૌથી યુવાન દેશ ભારત છે. ભારતીય યુવાનો શિક્ષિત છે, સમર્થ છે, સમજદાર છે તે પોતાના દેશની સંસ્કૃતિ અને ઇતિહાસને ઊંડાઇથી સમજવા માંગે છે અને સાચા ભાવથી દેશસેવા કરવા ઇચ્છે છે. સ્વામી વિવેકાનંદનો સંદેશ તેજસ્વી યુવાનોને જલદી પ્રદિપ્ત કરશે અને ભારત નવી ક્ષિતિજો પર નવાં કીર્તિમાનો સ્થાપિત કરશે.

યુવાશક્તિ માટે સ્વામીજીનું પ્રવચન : "મારો વિશ્વાસ યુવાપેઢીમાં છે, મને આધુનિક યુવાનોમાં શ્રદ્ધા છે. કાર્યકર્તાઓ આ પેઢીમાંથી જ આવવાના છે. તેઓ સિંહોની માફત તમામ પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરશે."

વિવેકાનંદજીની આ આશાને વાસ્તવિકતામાં ફેરવનાર અનેક યુવા ભાઇઓ, બહેનોને સમાજ સમક્ષ આદર્શના રૂપમાં પ્રસ્તુત કરી, નવયુવાનોને રચનાત્મક અને સંગઠનાત્મક કાર્યો માટે પ્રેરિત કરવા તેઓને મજબૂત વૈચારિક અધિષ્ઠાન વિવેકાનંદના વિચારોમાંથી જરૂરી મળી રહેવાનું છે.

સ્વામીજી કહેતા કે "જે બીજા માટે જીવે છે તે જ ખરું જીવન જીવે છે." તેમજ એમનો મત હતો કે "શક્તિ વગર વિશ્વનું પુનરુત્થાન શક્ય નથી. પક્ષી કાંઇ એક પાંખે ઊડી શકે ? શક્તિની કૃપા વગર કશું સંભવ નથી."

આમ, સ્વામી વિવેકાનંદ શક્તિને પ્રાધાન્ય આપે છે અને તે યુવાનોને શક્તિ કેળવવા અને સામર્થ્ય કેળવવા માટે હંમેશાં ઉપદેશ આપતા હતા અને તે માટે અંતરાત્માને જાણવો જરૂરી છે એમ કહેતા.

સ્વામી વિવેકાનંદ હંમેશા દીન, દુઃખી અને ગરીબને મદદ કરવામાં તત્પર રહેતા. તેમના પ્રત્યે તેઓ સૂગભાવ બિલકુલ રાખતા ન હતા. સ્વામીજીએ કાશ્મીરથી કન્યાકુમારી સુધી ભ્રમણ કરી ભારતના લોકોના રોગ જાણી અને તે માટેનું ઔષધ શોધી જણાવ્યું કે "ભારતવર્ષે ત્યાગ અને સેવાનો બેવડો આદર્શ અપનાવવો જોઈએ. આ અધઃપતન માટે જવાબદાર આપણે જ છીએ, ધર્મ નથી."

ભારતીય સમાજવાદનો યુગ સ્વામીના સમયથી શરૂ થાય છે. સ્વામીની સરખામણીમાં આજના યુવાનો વૃદ્ધો અને ગરીબોને તેમજ રોગી પ્રત્યે સહાનુભૂતિ કેળવી મદદ કરવાની જગ્યાએ તેમને કડવા બોલથી ઈજા પહોંચાડે છે. તેમજ સૂગ કેળવે છે એમના તરફ.

વિવેકાનંદજી યુવાનો તેમજ અન્ય સાથે પડકાર રાખતાં કહેતા : "રાષ્ટ્રનું ભવિષ્ય જનસામાન્યની દશા પર નિર્ભર છે. શુ તમો તેના ઉત્થાનનું નક્કર કામ કરી શકો છો ? તેના આંતરિક આધ્યાત્મિક સત્ત્વને નુકસાન પહોંચાડ્યા સિવાય તેની ગુમાવેલ અસ્મિતાને પુનઃસ્થાપિત કરી શકો છો ?"

સ્વામીજીનાં વ્યાખ્યાનો, વાર્તાલાપો, લેખ, કાવ્યો એ આજના યુવાનને હચમચાવી નાખે તેવાં છે. સ્વામીજીના હૃદયના અંતસ્તલમાં તો સંન્યસ્તની નિર્મળ ભાવના સદાયે રમ્યા કરતી હતી. તેઓ અખંડ જ્ઞાનના દૃષ્ટા હોવા છતાં તેમણે ભારત માટે તેમજ ભારતના યુવાનો માટે કેટલાંય સારાં કાર્યો કરી પોતાનું જીવન એક આધ્યાત્મિક સંન્યાસી તરીકે વ્યતીત કરેલ જણાય છે.

ગુજરાતના યુવાનો શરીર સૌષ્ઠવ અને સ્વાસ્થ્ય માટે મેદાનની રમતો રમવાનું ચૂક્યા એટલે 'ખેલ મહાકુંભ' આવ્યો. બીજી બાજુ બૌદ્ધિક અને માનસિક વિકાસ કાજે પુસ્તકોનું વાચન ભૂલ્યા એટલે 'વાંચે ગુજરાત' અને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિની અસર તળે આવેલો યુવાન 'યોગ'નું 'યોગા' થઈને વિદેશથી આવે ત્યારે સ્વીકારે છે, પરંતુ તે પોતાનો વારસો ભૂલતો ગયો છે. તેથી યુગપુરુષ, યુવાયોગી એવા સ્વામી વિવેકાનંદનો આધ્યાત્મિક વારસો મેળવીને યોગ્ય દિશા મેળવી શકે એ માટે 'યુવાવર્ષ' ઉજવવામાં આવ્યું છે.

આજની યુવાપેઢી નાનકડા અમથા સંઘર્ષથી હતાશ થતી, નિરાશ થતી, ડિપ્રેશનનો ભોગ બનતી ને કેટલીક વખત આત્મહત્યા જેવું આત્યાંતિક પગલું ભરતી જોઇ શકીએ છીએ. તેનું કારણ તેમનામાં મનોબળનો અભાવ, શ્રદ્ધાનો અભાવ છે. સ્વામીજી જણાવે છે કે જે યુવાન છે, સશક્ત છે, તંદુરસ્ત છે અને કુશાગ્ર બુદ્ધિ ધરાવે છે તે જ ઈશ્વર સુધી પહોંચી શકે છે. તે યુવાનોએ સદા મનન કરવું જોઇએ.

યુવાવસ્થા એ વ્યક્તિ માટે ભવિષ્યનું નિર્માણ કરવાનો સમય છે. માનવસૃષ્ટિના કલ્યાણ માટે તમારા જીવનને સમર્પિત કરવું એ જ ધ્યેય હોવું જોઇએ. આજે સ્ટ્રેસ નિવારણ માટે માઇન્ડ પાવર ડેવલપમેન્ટ અને પોઝિટીવ થીકીંગના વર્ગોમાં શ્રમ, સમય અને નાણાંનો વેડફાટ કરતી યુવાપેઢી હાથમાં સ્વામી વિવેકાનંદનાં પુસ્તકો મૂકી તે વિચારોને જીવનમાં ઉતારવા, તેમને પ્રેરવામાં આવે તો બધા જ દિવસો 'યુવાદિન' બની રહે છે. કહે છે ને કે "Education may be described as a development of facuity. Education is the menifestation the perfection already existing in men."

આજનો યુવાવર્ગ વિવિધ ટેક્નોલોજીનાં સાધનોના ઉપયોગની સાથે ગેરઉપયોગ કરતો પણ જણાય છે. તે મા, બહેન વગેરેનાં ચરિત્ર પર કલંક લગાવતાં પણ અચકાતો નથી. જ્યારે સ્વામી વિવેકાનંદ પોતાનાથી નાની હોય તેને બહેન અને મોટી હોય તેને માના આદર તરીકે સત્કારતા હતા. તેઓ વિધવા પ્રત્યે ખૂબ જ માન, આદરભાવ તેમજ પ્રેમ અને સહાનુભૂતિ દાખવતા હતા અને કહેતા "જે ધર્મ વિધવાનાં આંસુ લૂછી ન શકે તે ધર્મ નથી."

સ્વામીજી યુવાનોને પ્રેરણા આપતાં કહેતા કે "તમારામાં રહેલી દિવ્યતાને પ્રગટ કરો એટલે આપોઆપ બધું સુંદર રીતે ગોઠવાઈ જશે." અહીં બધું એટલે યુવાનોને જરૂરી બધા ગુણો.

ભારતના દરેક યુવાનમાં સામર્થ્ય, શક્તિ પડેલી છે પરંતુ તે જાગ્રત કરતો નથી. ઉદાહરણ તરીકે જોઈએ તો જે.આર.ડી. તાતા, સી.વી. રામન, અબ્દુલ કલામ ઈત્યાદિ વિશ્વના ક્ષેત્રોમાં નોંધપાત્ર પ્રદાન કરી 'યુનિક પીપલ' બન્યા છે. પરંતુ ભારતનો દરેક યુવાન આવા 'યુનિક

પીપલ', 'પર્સનાલીટી' બનવા પુરુષાર્થ કરે અને તેમાં સફળતા મેળવે. સ્વામી વિવેકાનંદ પડકારના જ સંદર્ભમાં કહે છે : "પવિત્રતા મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં ખપી જાય; હજારવાર મૃત્યુને આવકાર આપો, નિરાશ ન થાવ. જો મધુર અમૃત ન મળે તેથી કંઈ ઝેરને ન સ્વીકારાય."

સ્વામીજીના મતે જ્ઞાનપ્રાપ્તિની એક માત્ર પદ્ધતિ છે મનની એકાગ્રતા. ભીતરના ગહનમાં પડેલું સામર્થ્ય અને જુસ્સો મનની એકાગ્રતા દ્વારા જ સપાટી પર લાવી શકાય છે. મનની આ એકાગ્રતા કેળવવા સ્વામીજીના મનની સબળતા, ધીરતા, પ્રબળ સંકલ્પ-શક્તિ તથા બ્રહ્મચર્યના સમજપૂર્વકના પાલનનો આગ્રહ રાખે છે. તેઓ કહે છે કે કામઊર્જાનો અપવ્યય ન થાય તથા વિચારક્ષમતા બિનઉપયોગી પ્રવૃત્તિઓ તરફ ન વળે તો જ મનની એકાગ્રતા કેળવાય છે.

ભારત વિશ્વનો સૌથી યુવાદેશ છે અને આવનાર વીસ વર્ષમાં ૨૪ કરોડ યુવકોનો ઉમેરો થશે જે યુવાશક્તિ ભારતનું ભાગ્ય બદલશે. યુવાનો માટે તો "ગઈ ગુજરીને યાદ કરવાની જરૂર નથી, તમારી સામે અનંત ભાવિ પડેલું છે." એ જ સત્ય છે.

સાંપ્રતમાં સમગ્ર વિશ્વમાં સ્વામી વિવેકાનંદજીની ૧૫૦મી જન્મજયંતી ઉજવાઈ રહી છે ત્યારે એમના કાર્યને યોગ્ય અંજલિ એ જ ગણાય કે આપણે સહુ એમના ઉપદેશને જીવનમાં ઉતારી દરિદ્રનારાયણની સેવામાં પોતાની શક્તિ અનુસાર કાર્ય કરીએ. કેમકે, ભારતના દરેક યુવાનમાં ક્યાંક તો સ્વામી છુપાયેલ છે તેને જાગ્રત કરી તેમના કાર્યને આગળ ધપાવીએ.

ISBN : 978-93-5108-461-7

PARSHVA PUBLICATION
AHMEDABAD

આધુનિક ગુજરાતી,હિન્દી
સાહિત્યમાં આત્મકથા

:: સંપાદક ::

ડૉ.નાઝીમા આર શેખ

:: સહ સંપાદક ::

ડૉ.શીરીન શેખ અને ડૉ.ઈલીયાસ ગાઝી

: પ્રકાશક :

શ્રી અવધુત એજ્યુકેશન ટ્રસ્ટ

હિંમતનગર-૩૮૩૦૦૧

ISBN 978-93-84485-74-0

આધુનિક ગુજરાતી,હિન્દી સાહિત્યમાં આત્મકથા

:: સંપાદક ::

ડો.નાઝીમા આર શેખ

:: સહ સંપાદક ::

ડો.શીરીન શેખ અને ડો.ઈલીયાસ ગાઝી

: પ્રકાશક :

શ્રી અવધુત એજ્યુકેશન ટ્રસ્ટ
હિંમતનગર-૩૮૩૦૦૧

ISBN 978-93-84485-74-0

COPYRIGHT © Authors

[illegible] act in relation [illegible] and civil claimes [illegible]

ISBN 978-93-84485-74-0

પ્રથમ આવૃત્તિ

૨૦૧૬ ✓

ટાઈપીંગ એન્ડ સેટીંગ

ભગવતી પ્રિન્ટીંગ એન્ડ જોબવર્ક
હિંમતનગર

પ્રિન્ટીંગ એન્ડ બાઈન્ડીંગ

મનોહર બુક બાઈન્ડીંગ
હિંમતનગર

: પ્રકાશક :

શ્રી અવધુત એજ્યુકેશન ટ્રસ્ટ
હિંમતનગર-3૮3001

એક પ્રતની કિંમત : ૨૨૫/-

૨૩ 'મારું જીવનવૃત્ત' પંડિત સુખલાલજી		
૨૪ સંતકવિ બહીની આત્મકથા 'બહીનામા' ભાગ-૧ થી ૩	- ડૉ. મંજુલાબેન ચૌધરી	૮૬

વિભાગ-૨

હિન્દી આધુનિક આત્મકથાના સંપાદિત લેખો

ક્રમ વિષય	લેખક	પાના નં.
१ अमृता प्रीतम की आत्मकथा 'रेवन्यू स्टेम्प'	-डॉ. निरीन शेख	90
२ दलित आत्मकथाएं: संवेदना के विभिन्न धरातल	-डॉ. सबीना कुरेशी	92
३ स्त्री संघर्ष का दस्तावेज: अन्या से अनन्या	- डॉ. आरती एम. चौधरी	94
४ सच के प्रयोग: अपनी [illegible]	डॉ. कीर्तिकुमार एम. यादव	97
५ [illegible] की उड़ान [illegible]	डॉ. विनोदचंद्र बी. चौधरी	99
६ [illegible]	डॉ. सुनिता मुराणिया	101
७ [illegible]	डॉ. इन्दिरा [illegible] पटेल	103
८ [illegible]	डॉ. अन्नू [illegible]	107
९ [illegible]	डॉ. रविन्द्र एम. अमीन	110
१० [illegible]	डॉ. बी.एम. देसाई	115
११ [illegible]	डॉ. अनीलभाई बी. तड़वी	117
१२ [illegible]	बिंदु भट्ट	119
१३ [illegible]	-डॉ. श्री प्रकाश एम. पड़या	122
१४ [illegible] (अपने [illegible] साहित्य)	-नयना डेलीवाला	124
१५ हिन्दी आत्मकथा: संवेदना के आयाम	- डॉ. भरत पटेल	128

सत्य के प्रयोग: जमानी हकीकत

डॉ. कीर्तिकुमार एम. यादव

बौद्धिक समाज में बीसवी शताब्दी में एक चर्चा बड़ी जोरों से चली थी। कि बीसवीं सदि के विश्व के श्रेष्ठ मानव कौन ? मोहनदास करमचंद गांधी या मार्टिन किंग ल्युथर। बीसवी सदी में दो महात्माओ ने अलग-अलग भूमि पर अपनी मानवता का प्रचार तथा मानव को न्याय दिलाने के लिए सदा विशाल मानव समुदाय को समर्पण कर दिया और मानव जाति के लिए नया पथ प्रशस्त कर गए। अमरिका के मार्टिन किंग ल्युथर ने रंगभेद की नीति का विरोध करते हुए अन्याय को दुर करने का प्रयास किया। महात्मा गांधी ने देश में ही, बल्कि जहाँ जहाँ उनकी छाया पड़ा वहाँ वहाँ मानवता का दीप जलता रहा, चाहे आफ्रिका हो या युरोप या भारत। महात्मा गांधी विश्व का एक देदिप्यमान सितारा रहा। शताब्दी के बाद भी आज लोगो में एक निश्चित विचारधारा को लेकर जिन्दा है। महात्मा गांधी के संदर्भ में गुजराती काव्य यहाँ गांधी के अस्तित्व को उजागर करता है-

" तारीख 30मी जान्युआरी 1948 नी संध्या टाणें
एक कारमी चीस संभळाई
हिन्द नो गांधी खोयो ने
राष्ट्र नो दीपक बुझायो।"

गांधी न्याय की साक्षात मूर्ति थे। सत्य के पुजारी थे और मानवता के कट्टर समर्थक थे। गांधीजी की आत्मकथा 'सत्य के प्रयोग' में गांधीजी ने अपने जीवन के इर्दगिर्द हुए अनुभव को तथा नग्र सत्य को अपनी कलम के जरिये विश्व मानव समाज को संदेश देने का प्रयत्न किया है। गांधी का जीवन सत्य के प्रयोग की जमानी हकीकत है। दरअसर सचाई उनकी आत्मकथा का प्राण है। वे अपनी बात की पुष्टि अपनी आत्मकथा की प्रस्तावना में देते हुए कहते है- "यदि मुझे केवल सिद्धांत का, अर्थात् तत्वों का ही वर्णन करना हो, तब यह आत्मकथा मुझे लिखनी ही नहीं चाहिए। लेकिन मुझे तो उन कार्यों पर रचे गये कार्यो का इतिहास देना है। इस में सत्य से भिन्न माने जानेवाले अहिंसा, ब्रह्मचर्य इत्यादि नियमों के प्रयोग भी आ जायेंगे, लेकिन मेरे मन में सत्य ही सर्वोपरि है और उस में अगणित वस्तुओं का समावेश हो जाता है। यह सत्य स्थुलवाचिक हमारा कल्पित सत्य है। यह तो वाणी की तरह विचार का भी सत्य है। यह सत्य केवल हमारा कल्पित सत्य नहीं है बल्कि स्वतंत्र चिरस्थायी सत्य है। अर्थात् परमेश्वर ही है।" १

ई.स. १००१ से लेकर हजार तक सहस्त्राब्दी मे पूरे विश्व में तीन ही महामानव हुए है-आर्बट आईनस्टाईन और मोहनदास करमचंद गांधी और मार्टिन ल्युथर । शायद आगे की पीढीयो आईस्टाईन को तो स्वीकार करेगी क्योंकि उनके आविष्कार उस वक्त भी मौजूद होंगे लेकिन खुद आईस्टाइन ने भी स्वीकार किया है कि आगे की पीढिया गांधीजी को शायद मानने से इन्कार करेगी कि सत्य और अहिंसा जैसे सस्त्रों से कोई हाडमांस का व्यक्ति ऐसा चमत्कार कर ही नहीं सकता। उन्हे गांधीजी के जन्म और कार्य दोनों पर शक होगा, यही गांधीजी की सबसे बड़ी उपलब्धि है। वर्तमान में सत्य का पर्याय गांधी ही है। इसलिए तो व्यक्ति अपना प्रपंच छिपाने के लिए खादी के वस्त्र और अपने शिर के बचाने के लिए गांधी टोपी का सहारा लेता है।

गांधीजी के संबंध में गुजरात के प्रसिद्ध चिंतक गुणवंत शाह ने कहा है – "[illegible] [illegible] [illegible] एक [illegible] [illegible] ना पाडी दीधो होत तो गुजरात ना राष्ट्रे मोहनचंद करमचंद गांधी नामनुं रत्न न मळ्युं होत।"

गांधीजी ने अपनी आत्मकथा लिखकर पूरे साहित्य जगत में आत्मकथा के नये मापदंड का निर्माण किया है। उन्हो ने अपने जीवन की सारी कटु वास्तविकताएँ, नग्न हकिकतें, रंगीन किस्से और अपनी लज्जा, सफलता एवं अपनी गलतियों के साथ-साथ अपनी विफलताओं का भी पूर्णतः व्यापिक आकलन अपने हाथों से कर दिया है। उनके इस आकलन से लोगों की श्रद्धा उनके प्रति पूर्णतः बदल गई। वेश्याओं के पास जाना, मांस मदिरा का सेवन भी करना, धूम्रपान करना, अपने हाथों में पहने हुए चांदी के कड़े को काटकर कर्ज चुकाना से कुछ ऐसे किस्से है, कि लेखक शायद सोचे तो उससे उसको हानि होने की आशंका होती पर गांधीजी ने जिस तरह से इस नग्न सत्य को साहित्य जगत में रखकर अपने को एक आम आदमी साबित करने की कोशिश की है ताकि कोई उन्हें जन्म से ही महामानव न समझे। वे भी एक ऐसे ही आम आदमी थे। जैसे अपने बचपन से ही गलतियाँ करनेवाले हम जैसे सामान्य जिन्दगी जीनेवाले साधारण मनुष्य थे। गांधी की जिन्दगी जमीनी हकिकत थी। उनकी जिन्दगी अनेक मोड़ों से गुजरी है, उनका सबसे साक्षात दस्तावेज के रूप में सत्य के प्रयोग को रखा है। जो मनुष्य अपनी जीवन में छुपाने के प्रयत्न करता है वही बात गांधीजी का आईना बनकर लोगों के सामने आई। इसलिए तो किसीने कहा भी है कि गांधी अभी मरा नहीं है। सत्य के प्रयोग को पढ़ने के बाद ऐसा लगता है, जैसे मैं किसी सामान्य जिन्दगी का इकरारनामा पढ़ रहा हूं लेकिन ये इकरारनामा नहीं साक्षात गांधी ने सच्चाई को न्याय दिया है तथा अपनी भटकती जिन्दगी को बड़ी सहजता तथा पाठक के सामने रखने का विनम्र प्रयास भी किया है। गांधी आज भी मानवता के धरोहर पर जिन्दा है।

गांधीजी ने अपनी इस आत्मकथा के संदर्भ में कहा है।

"इन प्रयोगों के बारे में किसी भी प्रकार की पूर्णताका दावा नहीं करता। जिस तरह वैज्ञानिक अपने अतिशय नियमपूर्वक, विचारपूर्वक और बारिकी से करता है, फिर भी उनमें उत्पन्न परिणामों को अंतिम नहीं कहता अथवा वे परिणाम सच्चे ही है, इस बारे में गांधीजी सशंक नहीं तो तटस्थ अवश्य होता है। अपने प्रयोग के विषय में मेरा भी ऐसा ही दावा है। मैंने खूब आत्मनिरीक्षण किया है। एक-एक भाव की जांच की है उसका पृथक्करण किया है, किन्तु उसमें निकले हुये परिणाम सब के लिए अंतिम ही है, वे सच है अथवा वे ही सच ही सच है, ऐसा दावा मैं नहीं करना चाहता।"3

गांधी आत्मकथा में अपनी जिन्दगी को बारिकी से प्रकट करके अपने विनम्र भाव को लोग प्रयोग के खातिर या उसमें से कुछ सीख इस्तेमाल कर सके ऐसे भाव के साथ आत्मकथा का प्रयोग किया है। मानवी में सहज बुराईयाँ और अच्छाईयाँ दोनों होती है, व्यक्ति किस मोड से जाना चाहता है। उनके विचार किस ओर मोडना चाहता है, यह बहुत महत्वपूर्ण संदेश इस किताब में है। गांधीजी का जीवन इस आत्मकथा के द्वारा सार्वजनिक हो गया है, शायद ही ऐसी कोई चीज होगी जिसे जनता जानती न हो। इस आत्मकथा का संदेश है कि शुद्धि का मार्ग विकट है। शुद्ध बनने का अर्थ है मन से, वचन से और काया से निर्विकार बनना, राग, द्वेष से रहित होना।

गांधीजी की आत्मकथा सत्य के प्रयोग विश्व मानव समाज का संदेश बन गयी है। कटु यथार्थ, सच्चाई, जीवन का खुलापन, खुले विचार जैसे जीवन की झांकि तथा जीवन का तटस्थ मूल्यांकन इस आत्मकथा का प्राण तत्व है।

संदर्भ सूचि

1. सत्य के प्रयोग (आत्मकथा) प्रस्तावना पृ.७

2. गुजरात समाचार दैनिक कॉलम लेख- गुणवंत शाह

3. सत्य के प्रयोग पृ.७

MIDNIGHT AURA

EDITOR
DR. GITA PANDYA

MIDNIGHT AURA

(COMPILATION OF RESEARCH ARTICLES, REGARDING SWAMI VIVEKANANDA)

EDITOR
DR. GITA PANDYA

SUBEDITORS
PROF. ANSUYA MEHTA
PROF. DR. NEHAL PANDYA

PUBLISHER

GOVERNMENT ARTS COLLEGE
SHREE K. K. SHASTRI EDUCATIONAL COMPLEX
MANINAGAR, AHMEDABAD

MIDNIGHT AURA

(COMPILATION OF RESEARCH ARTICLES, REGARDING SWAMI VIVEKANANDA)

EDITED BY DR. GEETA PANDYA, PUBLISHED BY GOVERNMENT ARTS COLLEGE, SHREE K. K. SHASTRI EDUCATIONAL COMPLEX, MANINAGAR, AHMEDABAD-380009

ISBN: 978-93-5108-461-7

Publisher
Government Arts College
Shree K. K. Shastri Educational Complex
Maninagar, Ahmedabad-380008

Distributer
Parshva Publication
102, Nandan Complex,
Mithakhali, Ahmedabad-380006

© Editor and Writers

First Edition, August 2015

Price: 400-00

Title, Design : Prof. Nisarg Ahir

Laser Compose
Khushbu Graphics
102, Nandan Complex,
Mithakhali, Ahmedabad-380006

40. સ્વામી વિવેકાનંદના મતે પૂર્વ અને પશ્ચિમ — 226
અર્ચના એલ. કાનડે

41. સ્વામી વિવેકાનંદ : નવયુગના જ્યોતિર્ધર — 230
ડૉ. આરતી એસ. સોની

42. માનવીનું સાચું સ્વરૂપ : સ્વામી વિવેકાનંદ — 235
ડૉ. અશોકભાઈ સી. પટેલ

43. આજના યુવાનોની સમસ્યા અને સ્વામી વિવેકાનંદ — 242
ડૉ. ભગવાનભાઈ કે. પ્રજાપતિ

44. કાલીના આરાધક, શિવમ્‌ના સાધક, રામકૃષ્ણ રશ્મિત, — 249
વેદાન્તી : વિવેકાનંદ
બંસરી કક્કડ

45. સ્વામી વિવેકાનંદની દૃષ્ટિએ એક શિક્ષક — 256
ડેસ્ડિમોના પટેલ

46. સ્વામી વિવેકાનંદના મતે આત્મા એ જ પરમાત્મા — 262
ધારા શર્મા

47. સ્વામી વિવેકાનંદની દૃષ્ટિએ શ્રદ્ધા અને આત્મશ્રદ્ધા — 2૬9
ડૉ. ગીતાબેન ભુત

48. સ્વામી વિવેકાનંદની દૃષ્ટિએ ભારતીય સંસ્કૃતિ — 276
હર્ષા આઈ. દેસાઈ

49. ભારતનું યુવાધન અને સ્વામી વિવેકાનંદના વિચારો — 281
હેતલ રાવલ

50. સ્વામી વિવેકાનંદનું શિક્ષણદર્શન — 285
ડૉ.જગદીશભાઈ આર. મહિડા

51. સ્વામી વિવેકાનંદનો યુવાનોને સંદેશ — 292
ડૉ. જિતેન્દ્ર ખરાડી

52. વિશ્વધર્મ પરિષદ : ભારતીય સંતની વિશ્વવ્યાપી બુલંદી — 297
ડૉ. કમલેશ એચ. પટેલ

53. વિશ્વધર્મ પરિષદમાં સ્વામી વિવેકાનંદે આપેલાં ભાષણો — 303
ડૉ. કેતન જે. મહેતા

આજના યુવાનોની સમસ્યા અને સ્વામી વિવેકાનંદ

ડૉ. ભગવાનભાઈ કે. પ્રજાપતિ
સંસ્કૃત વિભાગ
સતલાસણા કોલેજ
જિ. મહેસાણા

યુગદ્રષ્ટા સ્વામી વિવેકાનંદે આપણા રાષ્ટ્રજીવનના પ્રત્યેક પાસાંનો સૂક્ષ્મ વિચાર કર્યો હતો. એમના જીવનસંદેશે ઘણા વ્યક્તિઓના અંગત જીવનમાં અને સામૂહિક જીવનમાં એક પ્રેરણાસ્ત્રોત જેવું કાર્ય કર્યું છે. એમની વાણી મૃતઃપ્રાય આત્માઓને સાહસશૌર્યથી કાર્યાન્વિત થવા પ્રેરે છે, ડૂબતા પ્રજાજનોમાં નવી આશાનો સંચાર કરે છે. સ્વામીજી શક્તિની મૂર્તિરૂપ હતા.

સ્વામી વિવેકાનંદ હંમેશાં આજના યુવાનોને પ્રેરણા પૂરી પાડે છે અને તેમના માટે પ્રેરણાદાયી બની રહે છે. તે કહે છે કે આજના યુવાનો બુદ્ધિમાન છે, મહત્વાકાંક્ષી છે, ઉત્સાહી છે પણ નાની બાબતોનો સામનો બહાદુરીપૂર્વક કરી શકતા નથી, કેમકે તેમને જીવવાની કળા શીખવવામાં આવી નથી, જેમાં જીવન જીવવાની કળાનું શિક્ષણ રહેલું છે. એ જીવનમૂલ્યોનું શિક્ષણ આધુનિક શિક્ષણપદ્ધતિમાં નથી. તેથી આજના યુવાનોને સાચું માર્ગદર્શન મળતું નથી. તેઓ કારકિર્દી બનાવવા માટે તેજ ગતિથી દોડી રહ્યા છે અને તેમાં નિષ્ફળતા મળતાં નિરાશા અને હતાશામાં ધકેલાઇ રહ્યા છે.

વર્તમાન યુવાવર્ગની હતાશા અને નિરાશાને સર્જતી સઘળી સમસ્યાઓનો ઉકેલ સ્વામી વિવેકાનંદના જીવનદર્શનમાંથી મળી રહે છે.

આજે ભારતના યુવાવર્ગની સામે મુખ્ય ત્રણ સમસ્યાઓ રહેલી છે :

(૧) બેરોજગારી

(૨) ધર્મ પર વિશ્વાસ

(૩) આદર્શોના અભાવમાં નૈતિક અને માનસિક સંઘર્ષ

સ્વામી વિવેકાનંદજીને પોતાની યુવાવસ્થામાં આ ત્રણેય સમસ્યાઓનો સામનો કરવો પડ્યો હતો. એવા સમયમાં કે જ્યારે સ્નાતક થવું એ એક વિરલ વાત હતી, ત્યારે યુવક નરેન્દ્રનાથે બી.એ.ની પદવી મેળવીને કાયદાનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો હતો. પરંતુ પોતાના પિતાના આકસ્મિક અવસાનને લઈને એમને નોકરી શોધવા માટે ઓફિસે-ઓફિસે ભટકવું પડ્યું હતું. પૈસાના અભાવે સર્જાતી વિકટ આર્થિક પરિસ્થિતિનો તેમણે પૂરો અનુભવ કર્યો હતો.

સ્વામી વિવેકાનંદ આજના યુવાનોને જણાવે છે કે જલદી કરો : "ઊઠો, જાગો અને ધ્યેયપ્રાપ્તિ સુધી મંડ્યા રહો." વળી, આજના યુવાનોની પેઠે તેમના મનમાં પણ ઈશ્વરના અસ્તિત્વ વિષે સંશય હતો. તેમણે સ્પેન્સર, હેગલ, કાંટ વગેરે પાશ્ચાત્ય તત્ત્વવેતાઓના ગ્રંથોનું અધ્યયન કર્યું હતું અને તેથી તેઓ સંશયવાદી બની ગયા હતા. બધા મહાપુરુષોને તેઓ પ્રશ્ન પૂછતા રહેતા કે, 'મહાશય, શું આપે પોતે ઈશ્વરનાં દર્શન કર્યાં છે ?" પણ કોઈ પાસેથી તેમને સંતોષકારક જવાબ મળ્યો નહિ. શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ પાસેથી તેમને ઉત્તર મળ્યો : 'હા દીકરા, મેં ઈશ્વરનાં દર્શન કર્યાં છે, જેમ તને જોઉં છું, એથીય વધારે પ્રત્યક્ષ રીતે દર્શન કર્યાં છે. આ રીતે, આજના યુવા વર્ગની સઘળી સમસ્યાઓનો અનુભવ સ્વામી વિવેકાનંદે પોતે કર્યો હતો. એટલું જ નહિ, પરંતુ તેઓએ સમસ્યાઓ પાર કરીને જીવનની સર્વોચ્ચ સફળતા પ્રાપ્ત કરીને માત્ર ભારતને જ નહિ પણ સમગ્ર વિશ્વને જ્ઞાનનો પ્રકાશ આપનાર જ્ઞાનસૂર્ય બની રહ્યા. આથી જ વિવેકાનંદના ઉપદેશમાં આજના યુવાવર્ગની સઘળી સમસ્યાઓનું નિરાકરણ રહેલું છે. જીવનમાં દરેક પ્રકારની સફળતા પ્રાપ્ત કરવા માટે, આવશ્યક સર્વાંગી વ્યક્તિત્વવિકાસ માટે વિવેકાનંદના સઘળા ઉપદેશોમાંથી યુવા વર્ગને અનુરૂપ પાંચ સિદ્ધાંતો તારવ્યા છે. માત્ર આ પાંચ સિદ્ધાંતોનું જીવનમાં પાલન કરવાથી સફળતા અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે :

(૧) આત્મશ્રદ્ધા : પોતાની જાતમાં શ્રદ્ધા રાખો.
(૨) આત્મજ્ઞાન : સ્વને ઓળખો
(૩) આત્મનિર્ભરતા
(૪) આત્મસંયમ
(૫) આત્મત્યાગ : નિસ્વાર્થ સેવા કરો

સ્વામી વિવેકાનંદ કહે છે કે, 'વિજય મેળવવા માટે તમારામાં અદ્‌ભુત ખંત તથા પ્રબળ ઇચ્છાશક્તિ જોઇએ. ખંતીલી વ્યક્તિ તો કહેશે, હું સમુદ્રને પણ પી જઇશ, મારી ઇચ્છા થાય તો પર્વતોનો પણ ભાંગીને ભૂક્કો થઇ જાય. આ જાતનો ઉત્સાહ, આ જાતની ઇચ્છાશક્તિ ધારણ કરો. ખૂબ મહેનત કરો.' વિવેકાનંદ યુવાનોને ઉદ્દેશીને કહે છે કે, 'મારાં બહાદુર બાળકો ! મહાન કાર્યો કરવાને તમે સર્જાયાં છો, એવી શ્રદ્ધા રાખો. કૂતરા ભસભસ કરે તેથી બીતાં નહિ, અરે આકાશ તૂટી પડે તો પણ શું ? ટટ્ટાર ખડા રહો અને કામ કરો.' સને ૧૯૮૯માં સ્વામી વિવેકાનંદે યુવાનોને પડકાર ફેંકતાં કહ્યું હતું : "આવતાં પચાસ વર્ષો સુધી તમારી માતૃભૂમિ જ તમારો એક માત્ર ઈશ્વર બની રહો."

આજના યુવાનોએ મહાન કાર્યો કરવાં જોઈએ, જે લાંબો સમય સુધી જબરો અને એકધારો પ્રયાસ માંગે છે. જો થોડા પ્રયાસો નિષ્ફળ જાય તો આપણે ગભરાવવાની જરૂર નથી. સ્વામીજી આહ્‌વાન કરીને કહે છે, 'તમારા પગ ઉપર ઊભા રહો અને બધી જવાબદારીઓ પોતાને માથે લો. કહો કે, જે આ હું દુ:ખ ભોગવું છું, તે મારી પોતાની કરણીનું જ ફળ છે અને એ હકીકત પોતે જ બતાવે છે કે એનો ઉપાય મારે એકલાએ જ કરવો પડશે.' અને આગળ કહે છે : 'માટે ઊભા થાઓ, હિંમતવાન બનો, તાકાતવાન બનો, આવી જવાબદારીઓ પોતાના શિરે ઓઢી લો અને જાણી લો કે તમારા નસીબના ઘડવૈયા તમે પોતે જ છો. જે કંઇ શક્તિ અને સહાય તમારે જોઇએ તે તમારી અંદર જ છે.' સ્વામીજીનો આ સંદેશ કર્મના સિદ્ધાંત પર આધારિત છે, જેવું વાવશો, તેવું લણશો. ઉપનિષદો પોકાર કરે છે કે : "શક્તિમાન બનો, ઓ મનુષ્યો ! સામર્થ્યવાન બનો ! ઊભા થાઓ અને તાકાતવાન બનો !"'

આથી જ સ્વામીજી કહે છે કે 'તમારા ભાગ્યના નિર્માતા તમે પોતે

જ છો.' ભાગ્યને આધારે બેસી રહેનારાઓ જીવનમાં ક્યારેય આગળ વધી શકતા નથી. સંસ્કૃતમાં એક સુભાષિતમાં કહેવાયું છે કે "બેઠેલાનું ભાગ્ય બેઠું રહે છે, સૂતેલાનું ભાગ્ય સૂતું અને ચાલનારાઓનું ભાગ્ય ચાલતું રહે છે. માટે ચાલતા રહો. ચાલતા રહો."

સ્વામી વિવેકાનંદ તો ત્યાં સુધી કહે છે કે, 'સોગિયું ડાચું લઇ ઘરની બહાર નીકળશો નહિ. વિષાદના આ રોગનું સંક્રમણ કરવાનો તેમને કોઇ અધિકાર નથી. હંમેશાં આનંદમય હૃદયે હસતાં હસતાં તમે સંસારની કોઇપણ પ્રાર્થના કરતાં પણ ઇશ્વરની વધુ નજીક રહી શકશો.'

કોઈપણ વસ્તુ શીખવા માટે વિદ્યાર્થીમાં 'મુમુક્ષુત્વમ' એટલે કે મુક્ત થવાની તીવ્ર ઇચ્છા હોવી જોઇએ. સ્વામી વિવેકાનંદ યુવાનોને જણાવે છે કે, હે યુવાનો "મારે તો એવી લોખંડી ઇચ્છાશક્તિ અને એવા હૈયા જોઇએ કે જેમને થડકવું કેવી રીતે તેની ખબર પણ ન હોય."

સ્વામી વિવેકાનંદે કેટલાક પ્રેરણાદાયી ઉદ્‌ગારો આપ્યા છે. આજના યુવાનોની અનેક સમસ્યાઓ માટે સ્વામી વિવેકાનંદ કહે છે કે હે યુવાન, તું એમ કહે છે કે ભારતનું કલ્યાણ એ મારું કલ્યાણ છે અને અહોરાત્ર પ્રાર્થના કર કે, હે ગૌરીપતે, હે જગજનની અંબે, તું મને મનુષ્યત્વ આપ ! હે સામર્થ્યદાયિની માતા, મારી નિર્બળતાનો નાશ કર. મારી કાયરતાને દૂર હટાવ ! મને મર્દ બનાવવા દરેક યુવાનનો એક આદર્શ વિચાર હોવો જોઇએ. જેના કારણે તે જીવનમાં કંઇક કરી શકે – 'Simple living high thinking'

આજના યુવાનોને જીવનનો આદર્શ હોવો જોઇએ. શક્તિના થનગનતા સ્રોત સમા યુવા ભાઇબહેનો જ આવતી કાલનું ઉજ્જવળ ભવિષ્ય છે. સ્વામીજીની આશા યુવા પેઢી પર હતી. તેઓ કહેતા, ઊભો થા અને યુદ્ધ કર. એક ડગલું પણ પીછેહઠ ન કરીશ, એ જ મુદ્દો છે. છેલ્લે સુધી લડત ચાલુ રાખ, પરિણામ ગમે તે આવે. તારાઓ ભલે આકાશમાંથી ખરી પડે ! સમગ્ર જગત ભલે આપણી સામે ઊભું થાય ! મૃત્યુ એ માત્ર વેશબદલો છે એમાં શું ? માટે યુદ્ધ કર. નામર્દ થવાથી તને કોઇ મળશે નહિ. પીછેહઠ કરવાથી કોઇ કમનસીબી તું ટાળી નહિ શકે.

સ્વામી વિવેકાનંદ કહે છે : ઇશ્વરની સાચી એ તો જનસેવા છે.

જગતના બધા જ ધર્મો આપણને જનસેવા કરવાનો ઉપદેશ આપે છે. 'જનસેવા એ જ પ્રભુસેવા'.

સ્વામી વિવેકાનંદ એ આજના યુવાનો માટે એક પ્રેરણાદાયી બની રહે છે અને કહે છે કે "પુસ્તકોમાં લખેલી છે માટે કોઇ વાત સાચી માનશો નહિ, કોઇ માણસ કહે છે તેટલા માટે એ વાત સાચી માનશો નહિ; પોતાના પ્રયત્નથી જે સત્ય શોધી કાઢો, તેને જ સાચું માનજો. એનું નામ સાક્ષાત્કાર સ્વામી વિવેકાનંદના જન્મદિન ૧૨મી જાન્યુઆરી પ્રતિવર્ષ રાષ્ટ્રીય યુવાદિનના રૂપમાં ઉજવવો. સ્વામી વિવેકાનંદનો સંદેશ દરેક યુવા પેઢી માટે પ્રેરક છે. કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે રોમા રોલાને કહ્યું હતું, 'તમારે ભારતવર્ષને સમજવું હોય તો વિવેકાનંદનું અધ્યયન કરો, તેમનામાં બધું જ વિધેયાત્મક છે, કશું જ નિષેધાત્મક નથી.'

આજની યુવાશક્તિને પણ રિફાઇન કરવાની આવશ્યકતા છે. સ્વામીજી કહેતા કે ઓ ભારત ! તું ખડો થઇ જા, અને તારી આધ્યાત્મિકતાથી સ્વ પર વિજય મેળવ !' સ્વામીજી કહેતા, 'આપણને મનુષ્ય બનાવે તેવો ધર્મ જોઇએ છીએ, મનુષ્ય બનાવે તેવી કેળવણી જોઇએ.' રાષ્ટ્રના પુનનિર્માણ માટે સૌપ્રથમ મનુષ્યનું ચારિત્ર્યઘડતર યુવાવસ્થામાં જ થઇ શકે. મધમાખી મધનું એક જ બુંદ પીવા આવે છે પણ વાસણ સાથે તેના પગ ચોંટી જાય છે અને તે ત્યાંથી છૂટી શકતી નથી. આપણે આપણી જાતને વારંવાર એવી પરિસ્થિતિમાં મૂકાયેલી જોઇએ છીએ. આ એક મહાન સત્ય છે. નિર્બળતા એ મૃત્યુ છે.

સ્વામી વિવેકાનંદનું કહેવું છે કે જીવનમાં અનેક સમસ્યાઓને પાર કરીને આપણે આગળ વધવું પડે છે અને તેનું નામ જીંદગી. એટલે જ તેઓ કહે છે કે : "આખો દિવસ વીતી જાય અને તમને જો કોઇ સમસ્યા ના નડે તો સમજજો કે તમે ખોટી દિશામાં જઇ રહ્યા છો." ઘ ણ ા પુરુષો પોતાની સ્ત્રીઓ પ્રત્યે આ દૃષ્ટિથી જુએ છે. પરિણામે તેઓ આટલા બધા સમૃદ્ધ, વિદ્યાવંત, સ્વતંત્ર અને ઉત્સાહી હોય છે. તેથી જ મનુ કહે છે - यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते, रमन्ते तत्र देवताः ।

કોઇપણ યુવાન જ્યારે નિષ્ફળ જાય ત્યારે તે નસીબને દોષ આપે છે, તેનું કારણ છે મનની નિર્બળતા. હિંમતવાન વ્યક્તિ બીજા કોઇ પર

કે નસીબ પર દોષ ઢોળતો નથી. બધો દોષ પોતાને માથે વહોરી લે છે. કર્મનો સિદ્ધાંત છે : 'જેવું કર્મ કરશો તેવું ફળ મળશે, વાવશો તેવું લણશો.' જો મારું વર્તમાન તકદીર મારા ભૂતકાળના કર્મોથી નિર્મિત થતું હોય તો તે પુરવાર કરે છે કે ભવિષ્યનું મારું તકદીર મારા વર્તમાનના પુરુષાર્થ દ્વારા નિર્મિત થશે. એટલા માટે જ સ્વામીજી કહેતા "તમે પોતે જ પોતાના ભાગ્યસ્રષ્ટા છો."

કોઈક યુવાન સ્વામીજીને પ્રશ્ન કરે છે કે ગમે તેવી મુશ્કેલીઓ વચ્ચે ખુશ રહેવાની ચાવી કઈ ? તો સ્વામીજી જણાવે છે કે બે વાતો યાદ રાખવાથી મુશ્કેલીઓ વચ્ચે પણ અવિચલિત રહી શકીએ : (૧) મુશ્કેલીઓ જીવનમાં આવશે જ, જીવન એટલે મુશ્કેલીઓ સામે સંઘર્ષ (૨) કોઈપણ મુશ્કેલી ટકતી નથી. કેટલાક લોકો આ મુદ્રાલેખ હંમેશાં તેવી રીતે નજર સમક્ષ રાખે છે : This too shall pass

સ્વામી વિવેકાનંદજી કહે છે : 'સુખ અને દુ:ખ એક જ સિક્કાનાં બે પાસાં છે. સુખ જ્યારે મનુષ્ય પાસે આવે છે ત્યારે દુ:ખનો મુકુટ પહેરીને આવે છે.' કોઈકે સરસ કહ્યું છે : "કોઈ તન દુ:ખી, કોઈ મન દુ:ખી, કોઈ ધન હેતું રહત ઉદાસ; થોડે થોડે સબ દુ:ખી, સુખી રામ કો દાસ."

નિયમિત પ્રાર્થના અને ધ્યાન કરો કે 'હું શુદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત સ્વભાવવાળો આત્મા છું, મારામાં અનંત શક્તિ દિવ્યતા રહેલી છે.' સ્વામી વિવેકાનંદે આ જણાવ્યું છે કે 'જ્યારે મનમાં ક્રોધનું એક મોટું મોજું આવે ત્યારે તેને કેવી રીતે કાબુમાં લેવું ? એના વિરોધી મોજાંને સર્જીને એ વખતે પ્રેમની વાતો કરો. ક્યારેક ક્યારેક એવું બનતું હોય છે કે પત્ની પોતાના પતિ પર ખૂબ ગરમ થઈ જાય છે તે સમયે તેનું બાળક ત્યાં આવી જાય છે અને ચૂમી લે છે. સ્વામી વિવેકાનંદ યુવાનોને આ સમસ્યાઓ અંગે માર્ગદર્શન આપતાં કહે છે કે, હંમેશાં પ્રસન્ન અને હસતા રહેવાથી તમે આ જગતમાં કોઈ વસ્તુ કે કોઈ પ્રાર્થના કરતાં ભગવાનની નજીક સહેલાઈથી પહોંચી શકો છો.

મનની શાંતિ માટે શ્રીશ્રીમા શારદાદેવીએ આપણને એક સ્વર્ણિમ સૂત્ર આપ્યું છે - 'દીકરી, જો શાંતિ ઇચ્છતી હોય તો, કોઈના દોષ જોતી નહિ, દોષ ફક્ત પોતાના જ જોવા, જગતને અપનાવતાં શીખો, જગતમાં

કોઈ પારકું નથી, આખું જગત તમારું જ છે.'

આજના યુવાનની મુખ્ય સમસ્યા બેકારી જ છે. ફક્ત ઉત્તર ભારતમાં જ નહિ, પણ ભારતના બધા રાજ્યોમાં બેકારી એ યુવાનોની મુખ્ય સમસ્યા છે. Apply, Apply, No reply - વારંવાર અરજીઓ કર્યા કરો, પણ ક્યાંય નોકરી નથી. અનેક યુવાનોની આ દશા છે. સ્વરોજગારી જ આ સમસ્યાનું સમાધાન છે. મોટાભાગના યુવાનો તો 'White Coller Job' મુખ્યત્વે સરકારી વિભાગો કે સાર્વજનિક ક્ષેત્રોમાં નોકરી ઇચ્છે છે, કેમકે ત્યાં નોકરીની સલામતી, વધારે વેતન, વધારે રજાઓ અને ઓછું કામ કરવાની સ્વાધીનતા હોય છે. ત્રણ પ્રકારનો યુવાનો હોય છે - બેરોજગાર, રોજગાર કરનાર અને રોજગારી માટે અયોગ્ય. ત્રીજા પ્રકારના એટલે કે રોજગારી માટે અયોગ્ય જે યુવાની છે, તેમણે સ્વરોજગારી શરૂ કરતાં પહેલાં પોતાની કુશળતા, ક્ષમતા, લગન વગેરે વધારીને રોજગાર માટે યોગ્ય થવું પડશે. યાદ રાખજો કે સાચું રાષ્ટ્ર તો ઝૂંપડામાં વસે છે.

સ્વામી વિવેકાનંદ આજના યુવાનોને જણાવે છે કે હે યુવાન, તમારાં બાળકોને બચપણથી સશક્ત બનાવો, તેમને દુર્બળતા શીખવશો નહિ, સાચી કેળવણી એ વિદ્યાર્થીને આદર્શ માનવ બનાવે છે.' સ્વામી વિવેકાનંદ કહે છે, 'શાશ્વત સુખના વારસદારો' કેવું મધુર સંબોધન, ભાઈઓ, આ પૃથ્વી પરના ઓ દિવ્ય આત્માઓ ! તમને પાપી કેમ કહી શકાય ? ઓ સિંહો ! તમે ઘેટાંઓ છો એ ભ્રમજાળ ખંખેરીને ઊભા થાઓ. તમે અમર આત્માઓ છો, તમે સ્વતંત્ર આત્માઓ છો, ભૌતિક પદાર્થો તો તમારા ગુલામો છો.

આજના યુવાનોને ખાવા-પીવામાં જીંદગી વ્યતિત નથી કરવાની પણ કાંઇ એવું કરીને જવાનું છે કે લોકો આપણામાંથી કંઇક શીખે છે અને પ્રેરણા મેળવે. સ્વામીજી યુવાનોને હંમેશાં જ આગળ જ ધપાવે છે કારણ કે આજના યુવાનો એ આવતીકાલના નાગરિક છે. સ્વામીજીએ આપણને યુવાનોની સમસ્યા સમજાવીને અનેક વિશેષ બાબતો વિશે માહિતી પણ આપી છે. તેમણે આજના યુવાનોને ઢંઢોળવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આમ, વિવેકાનંદ યુવાનોના સંદર્ભમાં ખૂબ આદર્શવાદી વ્યક્તિ હતા.

Thematic Analysis of Emily Dickinson's Love Poetry

DR. BHARAT S. PATEL

Thematic Analysis
Of
Emily Dickinson's Love Poetry

Dr. Bharat S. Patel
Assistant professor in English at
Smt. R. M. Prajapati Arts College,
Satlasana (N. G.)

RELIABLE PUBLISHING HOUSE
Ahmedabad

Thematic Analysis Of Emily Dickinson's
Love Poetry

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted in any form or by any means. electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise without the prior written permission from the publishers.

© **Dr. Bharat S. Patel**

ISBN : 978-93-85930-16-4

Edition : 2014-2015

Price : **₹ 595.00**

Published by : RH

RELIABLE PUBLISHING HOUSE
A 302 Tridev Complex,
Near Pavapuri Bus Stand, Ghatlodia
Ahmedabad - 380061. Gjuarat (India)
Tel : 07964506032,
MO : 09228163237
Email : uniquebookhouse@yahoo.com

CONTENTS

1. Introduction 5
2. The Poetic Technique of Emily Dickinson 30
3. Various Forms of Love in Dickinson's Poetry 66
4. Merits and Demerits of Dickinson's Poetry 102
5. Conclusion 133

- Bibliography 137

CHAPTER : I

Introduction

T. S. Eliot has aptly said: "No poet, no artist of any art has his meaning alone." We can say that every poet or a writer is a product of some specific time. Art is not created in a vacuum; it is a work not simply of a person, but of an author fixed in time and space, answering to a community of which he is an articulate part. So, his creative work should be regarded as "the work of a man, who living in a certain age, was affected according to the nature of his own personality, by the atmosphere and the movements of that age"

In order to make a balanced assessment of Emily Dickinson (1830-1886) in strict conformity with the topic of the thesis and keeping in view the fact that she was as Thomas Wentworth Higginson called her: "a recluse by temperament and choice habit," it is unnecessary to give detailed account of political, social and economic trends of the nineteenth century. On the other hand, not forgetting Spiller's statement, it will not be worthless to have a swift glance over the literary trends after the Civil War, which is generally termed as "a period of National Consolation and Reconstruction."

Post Civil War period brought with it renewal in the field of literature and other arts. The writers were predominated by the element of escapism. They did not

ગુજરાતીનો અધ્યાપકસંઘ

અધીત

અધીત સાડત્રીસ

સમ્પાદકો

જે. એમ. ચંદ્રવાડિયા ભરત પંડ્યા સંજય મકવાણા

ગણપત સોઢા નરેશ વાઘેલા

અનુક્રમ

પ્રમુખીય

ગુજરાતી ભાષાની નાડી પરીક્ષા • ડૉ. ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ • ૧

વ્યાખ્યાન

પ્રત્યક્ષ વિવેચન : આધુનિક યુગમાં • શિરીષ પંચાલ • ૧૩
પ્રત્યક્ષ વિવેચનનું વિવેચન : દા.ત., 'રાઈનો પર્વત' અને 'કથરોટમાં ગંગા'
ભરત મહેતા • ૨૧

અર્ધ્ય

અનેક એક : ચેતોવિસ્તારની યાત્રા • રાજશ્રી જોશી • ૨૮
અગિયાર દેરાં : ગ્રામજીવનની એક જુદી તાસીર • રમેશચંદ્ર ચૌધરી • ૩૫
'પ્રકાશની પગદંડીઓ' (ડૉ. પ્રકાશ આમટે, અનુવાદક : સંજય શ્રીપાદ ભાવે)
પ્રા. દિનેશ વાજા • ૪૧
પ્રજાવત્સલ રાજવીનું ઇંગ્લૅન્ડ દર્શન • પ્રા. યોગેશચંદ્ર પટેલ • ૪૪
"વાસ્યાં કમાડ હવે ખોલો !" દલિત કાવ્યસંગ્રહનાં ગીતોમાં વ્યક્ત થતી
દલિત સંવેદના • પ્રા. મહેશ જાદવ • ૫૧
'પૂછ અંદર' ઓછી કવિતા પણ, ઉત્તમ વધારે • ડૉ. ભરત સોલંકી • ૬૧
'દીકરી સંગે દેશાટન' પ્રવાસકથાની ભીતરમાં • ડૉ. બાબુ દેસાઈ • ૬૭
'થુંબડી'ની વાર્તાઓ • જલ્પા જે. પટેલ • ૭૩
લાક્ષાગૃહ : વર્ષા અડાલજા • પ્રા. કિશોરી ચંદારાણા • ૮૮
કલ્પેશ પટેલનો ત્રીજો વાર્તાસંગ્રહ 'મલાજો' વિશે • પ્રા. નીતિન રાઠોડ • ૯૦
ઝરમર ઝરમર વરસતાં એકાવન : 'શ્રેષ્ઠ વર્ષાગીતો' • ડૉ. દશરથ પટેલ • ૯૭
સાહિત્યિક અનુવાદના પ્રકાર • ડૉ. હેતલ ગાંધી • ૧૦૧
લખાતી ગઝલોમાં નવતર ભાવસ્પંદની ગઝલ : 'તક મળે' •
પ્રા. ડૉ. કે. જે. વાળા 'સુલભેશ' • ૧૦૭

વિદ્યાવિસ્તાર વ્યાખ્યાનમાળા

તુલનાત્મક સાહિત્યની વિભાવના • ભરત મહેતા • ૧૧૧

અધ્યાપક સજ્જતા શિબિર

ગુજરાતી ધ્વનિ વિચાર • મગન પટેલ • ૧૧૯
ગુજરાતીનો અધ્યાપક સંઘ : ત્રેસઠમું અધિવેશન •
ડૉ. જે. એમ. ચંદવાડિયા • ૧૨૬
વિદ્યાવિસ્તાર વ્યાખ્યાનમાળા અને અધ્યાપક સજ્જતા શિબિર •
ભરત પંડ્યા • ૧૨૮

પ્રજાવત્સલ રાજવીનું ઇંગ્લેન્ડ દર્શન

પ્રા. યોગેશચંદ્ર પૌ…

માણસને ક્યારેય સ્થિર બંધિયારપણામાં રહેવું ગમતું નથી. સતત ફરવું એ જાણે કે માનવ સ્વભાવ છે. આપણા ઋષિઓએ ચરૈવેતિ ચરૈવેતિ જેવું સૂત્ર આપ્યું છે. સાથે મનુષ્ય યાત્રાઓ, પ્રવાસો, પર્યટનો કર્યા કરે છે. પોતાના વતનથી દૂર ભ્રમણ કરતો રહ્યો છે. ગુજરાતીઓ કોઈ ને કોઈ હેતુથી દેશ-વિદેશના પ્રવાસે કરતા રહ્યા છે અને પોતાના વસવાટો ત્યાં જ સ્થિર કરતા થાય છે. સમગ્ર વિશ્વમાં ગુજરાતી પ્રજા જુદી તરી આવે છે. આ પ્રજાનો સ્વભાવ, મીઠાશ અને તેના વ્યવહારોનાં કારણે આજે આગવી ઓળખ ઊભી કરી શક્યા છે. સંબંધો સ્થાપવા અને તેને ટકાવવા એ તેમના લોહીમાં વણાયેલું છે. સામાન્ય સ્તરના માણસોથી માંડીને રાજા-મહારાજાઓ અને ઉદ્યોગ-વ્યવસાય સાથે સંકળાયેલા દેશદીઓએ વિશ્વભ્રમણ કર્યું છે. ગુજરાતમાંથી પ્રથમવાર ઇંગ્લેન્ડ જનાર સુરતના વેપારી નવરોજી રૂસ્તમજી દલાલ અને તેમની સાથે સુરતના નવાબ હતા. જેઓ ઈ. સ. ૧૭૨૩માં ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની જોહુકમીથી કંટાળીને કેસ લડવા ગયેલા. અઢી વર્ષ રહીને તેમજ કેસ જીતીને ઈ. સ. ૧૭૨૫માં સુરત પાછા ફરે છે. ઇંગ્લેન્ડ જવા-આવવાનો સિલસિલો અહીંથી શરૂ થાય છે. સમયની સાથે ભારતની ધરતી પર વિદેશી પ્રજાનાં મૂળિયાં પથરાતા ગયા. ૧૯મી સદીમાં અંગ્રેજોએ રાજકીય સત્તાનો પ્રભાવ હિંદમાં પ્રસ્થાપિત કર્યો હતો સાથે પરિવર્તનોનો પવન ફૂંકાવા માંડે છે. જ્ઞાનવિજ્ઞાનની ક્ષિતિજો વિસ્તરતી દેખાય છે જેનો લાભ આપણી ભોળી પ્રજાને મળે છે. અંગ્રેજી કેળવણીનો ઉદય થાય છે અને અંગ્રેજોનો દબદબો પ્રજા ઉપર વધતો જાય છે. સુધારાનું વાવાઝોડું શમે ત્યાં તો વિદ્વાનોની પરંપરાનું ઘડતર થઈ રહ્યું હતું. 'બાપાની પીંપર'થી શરૂ થયેલું સર્જન 'સરસ્વતીચંદ્ર' સુધી પહોંચે છે. 'કરણઘેલો', 'મિથ્યાભિમાન', 'સરસ્વતીચંદ્ર', 'કુસુમમાળા' જેવી સાહિત્યની કૃતિઓના ઉદયનો સમય હતો ત્યારે આપણને ભગવતસિંહજીની ડાયરી (રોજનીશી) પ્રાપ્ત થાય છે. જેમાં તેમણે કરેલ ઇંગ્લેન્ડનું

દર્શન જોવા મળે છે. તેમના અગાઉ અનેક વ્યક્તિઓએ ઇંગ્લેન્ડના તેમજ અન્ય દેશોના પ્રવાસો કર્યા હતા. હનુમંતરાવ, રતનજી મણિયાર, ખરશેદજી, શામળદાસ દેસાઈ, રાજારામ મોહનરાય, દ્વારકાનાથ ટાગોર ત્યાર બાદ મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ, કરસનદાસ મૂળજી જેવા કેળવણીકારોએ ઇંગ્લેન્ડનો પ્રવાસ કર્યો હતો. જેમનો આશય હતો દેશની પ્રજાને મદદરૂપ બનવાનો. આવા ઉચ્ચ આશયને વરેલા હતા ગોંડલ સ્ટેટના રાજા ભગવતસિંહજી.

ભગવતસિંહજી ગોંડલના ઠાકોર સંગ્રામસિંહજીના પુત્ર હતા. તેમની માતાનું નામ મોંઘીબા. ભગવતસિંહજી પાંચ વર્ષના હતા ત્યારે પિતાનો દેહાંત થયેલો. ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે તેમને રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજમાં મૂકવામાં આવે છે. ત્યાં તેમનું ઘડતર થાય છે અને જીવનના પાઠ ત્યાંથી શીખે છે. તેમની સાથે જુદા જુદા સ્ટેટના રાજકુમારો અભ્યાસ કરતા હતા. આ બધામાં ભગવતસિંહજી તેજસ્વી હતા. સાહિત્ય સાથેનો તેમનો નાતો પહેલેથી જ જોડાયેલો હતો. સાથે ઇતિહાસ, ભૂગોળ, ગણિત જેવા વિષયોમાં ઊંડો રસ ધરાવતા હતા. ઇંગ્લેન્ડમાં મેડિસિનનો અભ્યાસ કર્યા બાદ ડૉક્ટરેટની ડિગ્રી એનાયત કરવામાં આવે છે. ભગવતસિંહજીએ એમના રાજ્યમાં અનેક સુધારાઓ કરેલા. રાજ્યમાં પાકી સડકો, શાળાઓ, રેલવેલાઇન વગેરે સગવડો પ્રજાને માટે કરી હતી. ગોંડલમાં પહેલીવાર અંડર ગ્રાઉન્ડ વીજળીની વ્યવસ્થા ઊભી કરેલી અને ભવિષ્યમાં ખેડૂતો માટે મહેસૂલ માફ કરીશ એવું નક્કી કરેલું. ખોટા ખર્ચા નહિ કરવા અને પ્રજાનું નાણું પ્રજા પાછળ વાપરવાનો આગ્રહ રાખતા. અંગ્રેજો સાથે સંબંધો સારા હોવાથી અંગ્રેજ પ્રજાની દખલ પ્રજાને ઓછી ભોગવવી પડતી. એન્જિનિયર હતા ત્યારથી જ શબ્દકોશ કરવાની તેમની ઇચ્છા હતી. લખવાનું સાધન પાસે ન હોય અને કાને નવો શબ્દ પડ્યો હોય તો પોતાના ઝભ્ભા પર એ શબ્દને લખી લેતા ત્યારે જ આપણને 'ભગવદ્ગોમંડલ' જેવો શબ્દકોશ પ્રાપ્ત થયો છે. ભગવતસિંહે કરેલ વિદેશ પ્રવાસનો હેતુ ઉચ્ચ હતો. દેશ-દુનિયાની અદ્યતન વસ્તુઓ – વિચારોનો લાભ મારા રાજ્યની પ્રજાને વિકાસમાં મળે આવી ઉમદા ભાવના તેમના મનોજગતમાં હતી. ખરા અર્થમાં વિચક્ષણ, પ્રજાવત્સલ રાજા તરીકે ઊભરી આવ્યા હતા.

મારા જન્મની બરોબર સો વર્ષ પહેલાં ભગવતસિંહજીએ ૧૬ એપ્રિલ ૧૮૮૩થી ૧૩ નવેમ્બર ૧૮૮૩ ઇંગ્લેન્ડનો પ્રવાસ કર્યો તેનું વર્ણન તેમણે અંગ્રેજી ભાષામાં કર્યું છે. તેનો ગુજરાતી અનુવાદ કોણે અને ક્યારે કર્યો એ હજુ સુધી જાણવામાં આવ્યું નથી. 'ગોંડલનો ઇતિહાસ અને મહારાજાશ્રી ભગવતસિંહજીનું જીવનચરિત્ર' જેવો ગ્રંથ રાજવૈદ જીવરામ શાસ્ત્રી પાસેથી ઈ. સ. ૧૯૨૭માં

પ્રાપ્ત થાય છે. ગ્રંથમાં પૃ. ૨૫૬નું શીર્ષક છે – "પૂર્વ ખંડ – ઉલ્લાસ ૯ મું ના ભગવતસિંહજીની પ્રવાસની નિત્યનોંધ' મળે છે. 'ગોંડલ નરેશ ભગવતસિંહનું ઇંગ્લેન્ડ દર્શન' ગ્રંથનું સંપાદન મકરન્દ મહેતા અને રામજીભાઈ સાવલિયાએ કર્યું છે. જે ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીએ પ્રગટ કર્યું છે. સંપાદનમાં પ્રવાસની નિત્યનોંધ ઉપરાંત એડ્મિનિસ્ટ્રેશન દરમિયાનના રિપોર્ટનું તારણ અને યુવરાજ કુમારશ્રી ભગવતસિંહજી અને સંયુક્ત કારભારનું સિંહાવલોકન મળે છે.

ભગવતસિંહજીનું ઇંગ્લેન્ડ દર્શન સામાજિક, રાજકીય, સાંસ્કૃતિક, આર્થિક પરિસ્થિતિઓને જોવા-તપાસવા તેમજ જરૂર લાગે તો અપનાવવાના રહ્યા હતા. ઇંગ્લેન્ડનો પ્રવાસ માત્ર આનંદ આપનારો ન બની રહેતા તેનો મહત્તમ લાભ મારા દેશની પ્રજાને થાય તે સૂક્ષ્મ બુદ્ધિનું સ્મરણ તેમને સતત થતું. તેમની નિત્યનોંધમાં જુદાં જુદાં નગરો, વ્યક્તિઓ, સ્થળો, હુન્નરો, શૈક્ષણિક સંકુલો, નાટ્યગૃહો વિશેનાં નિરીક્ષણો વ્યક્ત થયા છે. તેમણે નિત્યનોંધની પ્રસ્તાવનામાં યોગ્ય જ નોંધ્યું છે કે "જન સમાજની સમક્ષ એક ગ્રંથકારના આડંબરથી આવવાની ઇચ્છાથી નહીં પરંતુ મારી રોજનીશીની હસ્તલિખિત પ્રત મુદ્રકના હાથમાં મૂકવા મને વારંવાર કહેનાર મારા સંખ્યાબંધ યુરોપીય અને દેશી મિત્રોની ઇચ્છાને સંતોષવા ખાતર જ આ પૃષ્ઠો વાચક પાસે રજૂ કરવામાં આવે છે. આ નિત્યનોંધ રસની વ્યાપકતા કરતાં અંગત બાબતો સાથે વધુ સંબંધ ધરાવે છે અને તેમાં સર્વ સાધારણે કંઈ નવી માહિતી પૂરી પાડવાનો દંભ નથી. તે માત્ર તેના નામ પ્રમાણે જ મારી છ માસની ઉતાવળે આટોપાયેલ સફર દરમિયાન દિવસે દિવસે મેં જોયેલી વસ્તુઓની જુદાં જુદાં સ્થળોની ટૂંકી ચર્ચાઓ સાથેની ખુલ્લી નોંધ જ છે. જેને તેની યોગ્યતાના પ્રમાણમાં જ સ્વીકાર થશે.

મારા આ પ્રવાસના સાથી અને માર્ગદર્શક મિત્ર કર્નલ જી. ઈ. હેન્ડ્રો જેમનાં આનંદી સ્વભાવ કૌશલ્ય અને માયાઓ મારા આનંદમાં અભિવૃદ્ધિ થયેલ તેમના પ્રત્યે મારી આભારની લાગણી આ સ્થાને દર્શાવવા મારે ભૂલવું ન જોઈએ." (પૃ. ૧)

૧૬મી એપ્રિલ ઈ. સ. ૧૮૮૩ના રોજ ભગવતસિંહજી ગોંડલ છોડી રાજકોટ વઢવાણ થઈને મુંબઈ પહોંચે છે. જિજ્ઞાસુ દષ્ટિ રાખીને મુંબઈનાં બજારો, ગોદીઓને નિહાળે છે અને ભવિષ્યની યોજનાઓ કરે છે.

૩જી મેના રોજ મુંબઈથી ઇંગ્લેન્ડના એડન શહેરમાં પહોંચે છે. એડન નગર તેમને જોતાંની સાથે જ ગમી જાય છે. વ્યાપારનું મથક હોવાથી અહીં હિંદના કેટલાંક લોકોએ વ્યાપારનું સાહસ કર્યું હતું. માલ્ટા, જીબ્રાલ્ટર, પ્લીમાઉથ જેવાં નગરોનો આનંદ તેમને મધ્યમ રહ્યો હતો. લંડન જતા તેમને ઇંગ્લેન્ડની

રેલવેનો જુદો અનુભવ થયો હતો. તે જણાવે છે કે "ઇંગ્લેન્ડની રેલવેનો આ મારો પ્રથમ અનુભવ હતો. મને હિંદની ટ્રેનો કરતાં અહીંની ટ્રેનો ઘણા વધારે વેગથી ચાલતી લાગે છે. પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતપોતાનાં કાર્યમાં મશગુલ છે." (પૃ. ૧૫)

અહીંના લોકોના પોશાકો, તેમની રીતભાતો, ખાસિયતો, અભિપ્રાયો જુદા પડતા લાગ્યા. કોઈ વાર ગોંડલ સંબંધી ચર્ચાઓ થતી તો તેમાં તેમને વધુ આનંદ જણાતો હતો. લંડનનું કદ જોતાં જ આશ્ચર્યમાં મુકાતાં ગયા હતા. મહાનગરોની અશાંતિ તેમને અહીં જણાઈ હતી. હિન્દુસ્તાનમાં ન કરેલા અનુભવો તેઓ ઇંગ્લેન્ડમાં કરે છે. હોલિંગટનમાં પ્રથમ વખત હલેસાંવાળી હોડીમાં ફરવા જાય છે અને જાતે હલેસાં મારે છે. આ તેમને આનંદ આપનારો વ્યાયામ લાગે છે. કેમ્બ્રિજ અને ઑક્સફર્ડ જેવા જ્ઞાનનાં નગરો તેમના ઉપર કોઈ વિદ્યાકીય છાપ પાડી શક્યા નહિ. આ નગરોની વાડીઓ, બગીચાઓ, તળાવો જેવાં પ્રાકૃતિક સ્થળો તેમને વિશેષ પસંદ પડ્યા હતા. ૧૫મી જૂને તેઓ શ્યામજી કૃષ્ણ વર્માને ત્યાં જમણ લેવા જાય છે. શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ વિશે શ્યામજી કૃષ્ણવર્મા તેમને માહિતગાર કરે છે. ઉમરાવોના ક્રિકેટ મેદાનોમાં ઑક્સફર્ડ અને કેમ્બ્રિજની વચ્ચે રમાતી મૅચ જોઈને આનંદ વ્યક્ત કરે છે. હેલીબરીનું વ્યાખ્યાન સાંભળવું, 'ડીનોરા'નું સંગીતનાટ્ય જોવું કે પછી 'વ્હીસ્ટ'ની રમત રમવી એવા અનેક નૂતન પ્રયોગો ભગવતસિંહજી કરતા હતા. તેમને નવું જાણવા-શીખવાની સતત તાલાવેલી રહેતી.

લંડન પ્રત્યેના તેમના ખ્યાલો ઊંચા હતા પણ જ્યારે ત્યાં જઈને જાત નિરીક્ષણ કરે છે ત્યારે નિરાશા ઘેરાઈ વળે છે. લંડન ટાવરની મુલાકાત અનેક ઐતિહાસિક યાદોને છતી કરતી લાગે છે. તેમણે નોંધ્યું છે. "આ સ્થાન ઇંગ્લેન્ડના પુરાણા ઇતિહાસના અવશેષોથી ભરપૂર છે, અને ખુદ ટાવરના ઘણા ભાગો જેવા કે રાજદ્રોહીઓનો દરવાજો, ઘોજારા ટાવરનો ઓરડો જેમાં રાજકુમારોને ગૂંગળાવી મારી નાખવામાં આવ્યા હતા, સફેદ ટાવર, કાઉન્સિલ ચેમ્બર તેમજ ખાણાનો હૉલ કમકમાટી ઉપજાવે એવી ઐતિહાસિક ઘટનાઓની યાદ આપે છે." (પૃ. ૪૧)

ભગવતસિંહજીએ પ્રવાસની સાથે રસનાં ક્ષેત્રોને બંધિયાર નહોતા થવા દીધા. તેઓ ઇંગ્લેન્ડના લોકોના પોશાકો, રીતરિવાજો, વ્યવહારોને વગેરેને આત્મસાત્ કરવા સાથે એનું ગાઢ નિરીક્ષણ કરતા હતા. બ્રાઇટન તેમને દરિયાકાંઠાનું સુંદરનગર લાગ્યું હતું. ત્યાં 'રોયલ એક્વેરિયમમાં જુદા જુદા પ્રકારની માછલીઓને જોતાં આનંદની લાગણી થાય છે. સાથે એ વિચાર પણ આવતો કે અમારા ગોંડલમાં આવું હોય તો કેવું?

૧૯મી જુલાઈના રોજ તેઓ અપંગ-ગૃહની મુલાકાત લે છે, જે તેમને પ્રશંસનીય બની રહી. તેમના જ શબ્દોમાં જણાવીએ તો "મેં આ જાતની જોયેલ

સંસ્થાઓમાં તે પ્રથમ હતી. અને તેની બાહોશીભરી વ્યવસ્થા જોઈ હું ચકિત થયો. અમે જોયેલાં તેમને રાખવાનાં ગૃહોથી છેક રસોડા સુધીમાં બધું એકદમ સ્વચ્છ છે. આવડા મોટા ખાતામાં સર્વત્ર આટલી સંપૂર્ણ વ્યવસ્થા જાળવવાનું કામ સહેલું ન હોવું જોઈએ. અહીં લગભગ ૭૦૦ અપંગો છે." (પૃ. ૫૧)

રાજાનો પ્રેમ માત્ર માનવસૃષ્ટિ પર નહોતો. તેઓ ઘોડાઓ અને કૂતરાઓનાં ગૃહો સુધી ગયા હતા. કૂતરાઓની કિંમત જોઈ એ દંગ થઈ જાય છે. ખરીદવાની ઇચ્છા થઈ પણ બીજા મને તેમને વાળી લીધા કે હિંદની આબોહવા તેમને માફક નહિ આવે.

તેમણે આ પ્રવાસમાં સાહિત્ય સાથેનો નાતો જાળવી રાખ્યો હતો. નિયમિત રીતે રાત્રે નાટ્યગૃહોમાં જતા ને અનેક નાટકો જોતા. 'ચંદ્રમાની સફર', 'યુથ', 'મચ એડો એબાઉટ નથિંગ', 'સ્ટોમ બીટન', 'ઈમ્પલ્સ', 'રિપ વાન વિંકલ', 'આવોલેન', 'ક્રાનીસચેક્સ' વગેરે નાટકોની પ્રસ્તુતિ તેમને ઉચ્ચ કોટીની લાગી હતી. વાસ્તવમાં ન જોયેલાં દૃશ્યો તેમણે રંગમંચ પર જોયા હતા. અભિનય, સંગીત અને અનેકવિધ પોશાકોમાં નટ-નટીઓનું સુંદર સાયુજ્ય તેમને નાટક જોવામાં જકડી રાખતું હતું. 'ક્રાનીસચેક્સ' જેવા નાટ્યપ્રયોગમાં તેમને સાચા પ્રેમનો વિજય અને પરોપકારવૃત્તિનો સુભગ સમન્વય જોવા મળ્યો હતો. સ્કૉટલૅન્ડનું નગર તેમને સૌંદર્યયુક્ત લાગ્યું હતું. અહીંના અને હિંદના લોકોમાં ઘણું સામ્ય જણાયું હતું. સ્કૉટલૅન્ડના માણસોનું જીવન એમને સાદું લાગ્યું હતું, વળી એ લોકો હૃદયના ચોખ્ખા છે એવો પણ અનુભવ થયો હતો.

૨૭મી જુલાઈના રોજ તેઓ લીડ્ઝ પહોંચે છે. મેજર હેન્કોકના મિત્ર રેવરન્ડ મિ. સ્મીથ તેમને મળે છે અને કાપડની મિલો જોવા તેડી જાય છે. લીવરપુરમાં તેમણે વોકર આર્ટ ગૅલરી, ફ્રી લાઇબ્રેરી, ડર્બીમ્યુઝિયમ, પોલીસથાણું, સેન્ટ્રલ ફાયર સ્ટેશન એમ અનેકાનેક જગ્યાઓએ તેમની પ્રત્યક્ષ હાજરી રહી.

શરીર સારું રહે, સ્વાસ્થ્ય જળવાયેલું રહે એ માટે તેઓ દરરોજ વ્યાયામ કરતા. જરૂર પડે તો મેદાન પર જઈ રમત રમવાની. લૉન-ટેનિસની રમત તેમને પ્રિય હતી. મુંબઈનું હોય કે વિમ્બલડનનું મેદાન તેમને રમ્યા વગર ચાલતું નથી. રમત માટે તેઓ સાંજનો સમય નિશ્ચિત રાખતા. લૉન-ટેનિસ ઉપરાંત વિસ્ટ, ડર્બી ઑક, આસ્કોર જેવી રમતો રમવાનો તેમને શોખ હતો.

ઇંગ્લૅન્ડના પ્રવાસની સાથે પોતાના રાજ્યના કારભાર અંગેની માહિતી તેઓ સતત રાખતા હતા. જરૂર પડે તો પત્રવ્યવહાર કરતા અને લાગણીભર્યા સંદેશાઓ મોકલતા હતા. ગોંડલની જેમ ઇંગ્લૅન્ડમાં મિજબાનીમાં જતા અને મિજબાની

કરાવતા હતા. લૉર્ડ કિમ્બરલી, મિ. જીરાલ્ડ ફિટ્ઝ, જીરાલ્ડ કેપ્ટન, હમ્ફી, મિ. બર્ડન તેમજ મોરબી અને વઢવાણના ઠાકોર સાહેબ સાથે સમય વિતાવ્યો હતો. મેજર હેન્કોકના પરિવાર જોડે તન્મયતાથી જોડાઈ ગયેલા. લંડનમાં જો રાજાને રસ પડ્યો હોય તો તે બાઇસિકલના પાઠ શીખવામાં. કોઈકવાર તો થપાટ પણ ખાવી પડી હતી અને શીખવાનો દૃઢ નિશ્ચય તેમણે કરેલો એ અનુભવ વિશે તે લખે છે "થોડીએક નુકસાન વગરની પછાટો સવારે પોતામાં વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરવાનું બહુ સારું કાર્ય કરે છે, અને તેટલે દરજ્જે તેઓ સહાયક થાય છે. છતાં મને ખાતરી છે કે એક સારા બાઇસિકલના સવાર થતાં પહેલાં મારે ૭૭ વખત પડવું નહિ પડે! અને જ્યારે જ્યારે હું પડીશ ત્યારે એ વિચારે આશ્વાસન લેવા પ્રયત્ન કરીશ કે માણસ ઊઠવા માટે જ પડે છે અને ફરી પડવા માટે જ ઊઠે છે" (પૃ. ૭૪) અંતે બાઇસિકલ એકલા ચલાવીને પુરવાર કરી બતાવે છે.

લંડનની યાત્રા પૂરી કરતી વેળાએ તેમણે અનેક બૌદ્ધિક મતો બાંધ્યા હતા. અંગ્રેજ અને હિંદની પ્રજાની વિશિષ્ટતાઓનો ચિતાર રજૂ કર્યો. રીતરસમો, વ્યવહાર, કૌટુંબિક – સામાજિક ખ્યાલો, કેળવણી, સ્ત્રીનું વર્ચસ્વ વગેરે વિશે તેમણે ઊંડું ચિંતન કર્યું.

૧૦મી સપ્ટેમ્બર તેઓ પૅરિસ પહોંચે છે સૌંદર્યની સરખામણીમાં લંડન કરતાં પૅરિસ ચડિયાતું લાગે છે. દેવળો, ન્યાયની કોર્ટો, શિલ્પોના ઠાઠ, નાટ્યગૃહો, ઉપાહારગૃહો વગેરેને જોઈને મુગ્ધ બને છે. બ્રુસેલ્સમાં તહેવાર તમાશા જોઈને તેઓ હોમબર્ગ પહોંચે છે. લ્યુસર્નમાં હિમની પર્વતમાળાઓ તેમને આકર્ષક લાગે છે. સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડ, જીનીવા, વેનિસ, ફ્લોરેન્સ જેવાં નગરોમાં તેમનો પ્રવાસ ઝડપી બની રહ્યો હતો. પ્રવાસના છેલ્લા દિવસોમાં દેવળો, ગુફાઓ, ખંડેરો, પર્વતમાળાઓની ઝાંખી કરી હતી. નેપલ્સ અને બ્રિન્ડીસીનો પ્રવાસ તેમને કંટાળાજનક લાગ્યો હતો. ૫મી નવેમ્બરે પોર્ટ સૈયદ પહોંચે છે અને નોંધે છે કે "આ બિંદુએ મારા યુરોપના પ્રવાસનું આડુંઅવળું વર્તુળ પૂર્ણ થાય છે" (પૃ. ૧૧૭) ૯મી નવેમ્બર તેઓ એડનથી મુંબઈ આવવા નીકળે છે.

ભગવતસિંહજીએ પ્રવાસમાં ઘણાં સ્થળોની મુલાકાતો લીધી છે અને ઘણું અંકિત કર્યું છે. પ્રજા વતી તેમણે વિદેશની ધરતી જોઈ, ત્યાંની નગરસંસ્કૃતિ, લોકોની સાહસિકતા, ભૌતિકતા વગેરેની પ્રતીતિ તેમને પ્રવાસમાં થઈ. યુરોપની પ્રજાની કેળવણી, તેમના ઉદ્યોગો, વ્યવસાયોને મારી પ્રજા સુધી કેવી રીતના લાવી શકું એ વિચારોનું ચિંતન તેમને સતત થતું હતું. મારે મારા નગરને અદ્યતનરૂપ આપવું છે એ માટે પ્રજાને અદ્યતન કેળવણી આપવી પડશે. નિવૃત્તિપરાયણ લોકોને મારે પ્રવૃત્તિમય કરવા પડશે. અંતે લાગણીના ભાવને વ્યક્ત કરતા જણાવે છે

"મારો પ્રવાસ મને આનંદપ્રદ અને શિક્ષણપ્રદ નીવડ્યો છે. સૌથી વધારે સંતો
તો એથી જ થયો કે હું વિશાળ ભરતખંડમાં ભાગ્યને હથેળીમાં રાખનાર અહીં
છ હજાર માઈલ દૂર આવેલા એક નાનકડા પણ જોવાજોગ દેશને હું જોઈ શકું
છું. બ્રિટનિયા, વયોવૃદ્ધ હિંદ દેવી જે અત્યારે બીજું બચપણ ભોગવે છે તે
સાથે ભલે સખીદાવે હાથ મેળવો. હિંદ આ પ્રેમના પ્રતિકાર, તેની નાની સા
અને શેઠાણીના કાનમાં જ્ઞાન અને અનુભવની વાતો કરો; બંને દેશનાં હિ
એકમેકની સાથે ઓતપ્રોત થાઓ; મૈત્રીભાવ સગપણ ભાવમાં સંબંધિત થાઓ
બંનેનાં હૃદયો બંનેના પારસ્પરિક લાભાર્થે એકલતાથી થડકો અને ભલે બં
ઈશ્વરીય આશીર્વાદને પાત્ર બનો અને પ્રાપ્ત કરો. (પૃ. ૧૨૦)

પ્રસ્તુત સંપાદનનો સરળ ભાષામાં અનુવાદ કર્યો છે. વાક્યો માર્મિક છતાં
સરળ ગદ્યમાં મુકાયેલા છે આ ગ્રંથનું દસ્તાવેજી મૂલ્ય આજે એટલું જ અર્થસભર
બની રહે છે. ગ્રંથના ઉત્તરાર્ધમાં ગોંડલની સ્થાપના, વિસ્તાર, પ્રાણીઓની વસ્તી
સડકોની માપણી, કેળવણીના આંકડા તેમજ અન્ય ખર્ચના આંકડા મળી રહે છે
વિગતો અને માહિતીને ઓછી આંકી શકાય તેમ નથી.

ISSN 2250-3064

HAIM-PRAPA

Vol. 7, February 2016

A Research Journal of
Department of Sanskrit and Bharatiyavidya
Hemchandracharya North Gujarat University
Patan (Gujarat)

ISSN 2250-3064
Vol. VII, February 2016

हैम - प्रपा

HAIM-PRAPA

A Research Journal of
the Department of Sanskrit & Bhartiyavidya Bhavan
Hemchandracharya North Gujarat University, Patan

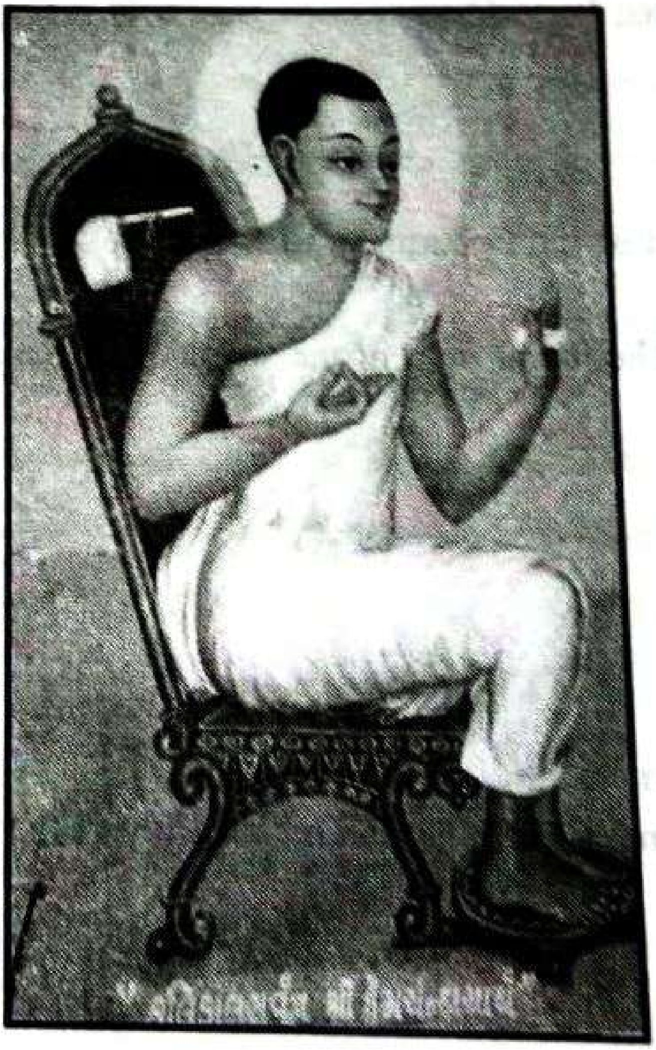

HEMCHANDRACHARYA
NORTH GUJARAT UNIVERSITY, PATAN - 384265
2016

(I)

અનુક્રમણિકા

અ.નં.	શોધપત્રનો વિષય	સંશોધકનું નામ	પૃષ્ઠ નં.
૧૧.	મમ્મટ અને હેમચન્દ્રનું અલંકારનિરૂપણ	પારુલ માંકડ	૯૧
૧૨.	अन्ययोगव्यच्छेद्‌वात्रिंशिका में न्याय-वैशेषिकों के सिद्‌धान्तो का खण्डन	डॉ. दिलखुश पटेल	૧૧૬
૧૩.	પ્રમાણમીમાંસામાં મનનું લક્ષણ-તુલનાત્મક વિવેચના	દિનેશ માછી	૧૨૪
૧૪.	आ.श्री हेमचन्द्राचार्य रचित देशीनाममाला का सामाजिक अध्ययन	डॉ. प्रीति नयन पंचोली	૧૩૧
૧૫.	हेमचन्द्राचार्यकृत लघु-अर्हन्नीति एवं मनुस्मृति में निर्देशित दायभाग का तुलनात्मक अध्ययन	डॉ. हेमा एल. सोलंकी	૧૪૧
૧૬.	वर्णोच्चारणवेलायां प्रवर्तमानाः वर्णदोषाः	जतीन आर. चावडा	૧૬૧
૧૭.	દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય એક અધ્યયન	પ્રા. જિતેન્દ્રકુમાર કે. પંચાલ	૧૬૪
૧૮.	हेमचन्द्राचार्य के मतानुसार कविशिक्षा (राजशेखर के सन्दर्भ में)	डॉ. मंजुलाबेन ए. पटेल	૧૬૯
૧૯.	હેમચન્દ્રાચાર્યકૃત નિઘણ્ટુશેષમાં 'લતાકાંડ'માં ઔષધિજન્ય લતાઓ	ડો. મંજુલા વીરડિયા	૧૭૭
૨૦.	શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિના સિ.હે.શ. પર પાણિનીય ભાષ્યકારોનો પ્રભાવ	ડો. મહેશકુમાર બી. પટેલ	૧૮૫

हेमचन्द्राचार्य के मतानुसार कविशिक्षा
(राजशेखर के सन्दर्भ में)

* डॉ. मंजुलाबेन ए. पटेल *

'कलिकालसर्वज्ञ' के उपनाम से विभूषित आचार्य हेमचन्द्र का 'काव्यानुशासन' साहित्यशास्त्र (काव्यशास्त्र) का महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ है। उसे काव्य के भिन्न-भिन्न तमाम पहलूओं को प्रगट करनेवाला मानक ग्रन्थ माना है । आठ अध्याय एवम् दोसो आठ सूत्रो के विस्तार में यह ग्रन्थ रचा गया है । ध्वन्यालोकलोचन, अभिनवभारती, काव्यमीमांसा और काव्यप्रकाश में से लम्बे लम्बे उद्धरणो को प्रस्तुत करने के बावजुद कुछ नविन मान्यताओ का विवेचन भी वे प्रस्तुत ग्रन्थ में करते हैं।

संस्कृत साहित्यशास्त्र (काव्यशास्त्र) मैं कविशिक्षा के विषय मे स्वतंत्र संशोधन हुआ है और कुछ लेखको ने 'कविशिक्षा' विषयक स्वातंत्र्य ग्रन्थो का निर्माण किया है । इस संदर्भ में क्षेमेन्द्र कृत 'औचित्यविचार चर्चा', 'कवि कंठाभरण' और 'सुवृत्ततिलकम्' यह तीन ग्रन्थ उपलब्ध है । राजशेखर कृत 'काव्यमीमांसा' कविशिक्षा विषयक बहुत उपयोगी सुचनाओं वाला ग्रन्थ है । हेमचन्द्राचार्य ने भी 'काव्यानुशासन' में कविशिक्षा के विषयानुरूप काफी रचनाए प्रस्तुत की है। सभी प्रतिष्ठित आचार्यो कवि के निर्माण में प्रतिभा के उपरांत व्युत्पत्ति और अभ्यास की आवश्यकता को स्वीकारते है और अभ्यास में हि शिक्षा और कविशिक्षा को समाविष्ट करते हुए शिक्षा के विषय की अलग से चर्चा नहि करते किन्तु शिक्षा को ग्रहण करते हुए आगे बढते है। मम्मटने काव्यप्रकाश में "शक्तिनिपुणता लोकशास्त्र काव्याद्यवेक्षणात् ।" (१.3) अर्थात् शक्ति, लोकशास्त्र और काव्यज्ञान के उपयेश से

HAIM-PARAPA : A Researh Journal of the Department of Sanskrit & Bharatiyavidya Bhavan, Hemchandracharya North Gujarat Unviersity, Patan. Vol.VII. 2017. P.169-176

*विनयन महाविद्यालय, सतलासणा

किया गया अभ्यास या महावरे, इन तीनों का अलग-अलग नहीं किन्तु तीनों को मिलाकर (समुदित:) काव्य की उत्पत्ति का कारण रहा है । इन तीनों में से किसी भी एक के बिना काव्यसर्जन नहीं हो सकता । इसके बावजुद मम्मट ने शक्ति या प्रतिभा को कवित्व के बीजरूप संस्कार विशेष के रूप में महत्व दिया है । राजशेखर (का. मी. अ. ४) में शक्ति को काव्य का कारण मानते है जबकि हेमचन्द्राचार्य प्रतिभा को ही काव्य की उत्पत्ति का मुख्य कारण बताते हुए व्युत्पत्ति और अभ्यास को ही प्रतिभा को तेज या तीव्र बनाने में सहायक मानते है । क्योंकि प्रतिभा ही जन्मजात नयी नयी वस्तु की सर्जनशक्ति है । "प्रज्ञा नवनवोन्मेषशालिनीप्रतिभा मता ।" उनके अनुसार प्रतिभा ही काव्य का कारण है । क्युकि प्रतिभा के बिना व्युत्पत्ति और अभ्यास पंगु है । इसलिए ही हेमचन्द्राचार्य कहते है कि, "दृश्यते हि प्रतिभाहीनस्य विफलौ व्युत्पत्त्यभ्यासौ ।" (काव्यानुशासन 1.7) इसके बावजुद प्रतिभा को काव्य का प्रधान कारण मानते हुए हेमचन्द्राचार्य विद्वता या व्युत्पत्ति तथा काव्यरचना का निरंतर प्रयोग या अभ्यास का काव्यसर्जन में महत्व स्वीकारते है । क्युकि संस्कृत हुई प्रतिभा वह है जो व्युत्पत्ति, अभ्यास यानि की काव्य के जानने वाले के पास से शिक्षा प्राप्त करके पुनः पुनः काव्य रचना करना । इसी से हेमचन्द्राचार्य बताते है कि "अभ्यास संस्कृतादि प्रतिभा काव्यामृत कामधेनु भवति ।" अभ्यास से संस्कृत हुई प्रतिभा कामधेनु मानी जाती है। जिसका कारण "अभ्यासो हि कर्मसु कौशलमावहति" माना है । हेमचन्द्राचार्य अभ्यास का लक्षण देते हुए 'काव्यविच्छिक्षया' पद देते है । इस पद के संदर्भ में हि 'काव्यशिक्षा' का लक्षण काव्यानुशासन में प्रस्तुत हुआ है –

"सतोऽप्य निबन्धोऽसतोऽपि निबन्धो नियमश्छायाद्युपजीवनादयश्च शिक्षाः ।" (काव्यानुशासन 1.10) अर्थात् वास्तविक वस्तु होने पर भी उसका आलेखन करना, वस्तु न होने पर भी उसका वर्णन करना, कोई वस्तु हर जगह पर होने के बावजुद वह कुछ निश्चित स्थान पर ही है एसा नियम करना और छाया वगरह की तरह उपजीवन (पुन: जीवन) करना यह है शिक्षा । अर्थात् अस्तित्व होने पर भी जाति, गुण, क्रिया, द्रव्य इत्यादि का अनिबन्धन । अस्तित्व न होने पर भी जाति इत्यादि का निबन्धन । सर्व जगह पर मौजुद जाति इत्यादि का एक जगह पर ही होना बताना यह नियम और छाया का बिलकुल चित्ररूप ।

हेमचन्द्राचार्य ऐसे कई उदाहरण देते है और बताते है कि प्रत्येक कवियो ने यह शास्त्र ज्ञान किस ... जानता था । कवि कोई वस्तु दे उससे वह शास्त्र का उसे ज्ञान था ऐसा हम कैसे कह सकते है ? जैसे ... 'रत्नावली' में इन्द्रजाल का वर्णन देते है उससे हम कैसे कह सकते है कि कवि इन्द्रजाल जानते होंगे ? उसके उल्लेख मात्र से ऐसा नहीं जान पाते की कवि को यह ज्ञान था। कवि कुछ भी ऐसी ... ही एसा वर्णन कर सकता है । अर्थात् हेमचन्द्र यह बताना चाहते है कि, कवि को लोकव्यवहार का ... ज्ञान होना चाहिए । राजशेखर ने तो काव्यमीमांसा के आठवे प्रकरण में कितने ही उदाहरण दिये है ... कवियो ने अपने ज्ञान का उपयोग किया हो । क्षेमेन्द्र भी औचित्यविचार चर्चा में इस विषय की ... चर्चा करते है ।

हेमचन्द्राचार्य का काव्यशिक्षा चिंतन राजशेखर पर आधारित है । हेमचन्द्राचार्य काव्यशिक्षा के ... प्रकरणों में से 'असतोऽपि निबन्धः' 'सतोऽपि निबन्धः' और 'नियमश्च' कवि समय काव्यमीमांसा के ... 15, 16 अध्यायो का संक्षेपीकरण के द्वारा निर्मित कर सके है । वे राजशेखर के कविसमय के ... में से स्वर्ग्य, पातालीय और भौम कविसमय रूप प्रकार संभवतः चमत्कार पर आधारित न होने ... परिहास करते है । चूंकि हेमचन्द्र जाति, इत्यादि वर्गीकरण का स्वीकार करते है ।

श्री राजशेखर कविसमय की परिभाषा इसप्रकार देते है – "अशास्त्रीयमलौकिकमर्थं च परंपरायातं ... निबन्धित कवयः स कविसमयः ।" अर्थात् कविसमय में ऐसी चीजे होती है कि जो शास्त्रो में ... नहीं होती और साधारण जीवन में भी वे मिलती नहीं । यह स्वीकृत और अस्वीकृत चीजें चार ... की होती है, (1) जाति से सम्बन्धित, (2) गुण से सम्बन्धित, (3) क्रिया से सम्बन्धित, (4) द्रव्य से ... सम्बन्धित । इस तरह यह सब कविसमय का उचित अभ्यास करना और तत्पश्चात ही अपने काव्य में ... उचित करना ।

... अंतर्गत नवसर्जक कवि के लिए काव्यानुकरण के बारे में इस तरह वर्णन करते है – नास्त्यचौरः ... नास्त्यचोरो वणिग्जनः ।

स नन्दति विना वाच्यं यो जानाति निगूहितुम् ॥ (काव्यमीमांसा 11)

अर्थात् एसा कोई कवि चोर नहीं एसा नही. किन्तु कवि दूसरे कवियों में से अनुकरण करे वह प्रतिभा से मौलिकता से ग्रहण करना चाहिए की जिससे वाचक वर्ग का दोष उस पर न निकले। विवेक से इस तरह राजशेखर बताते है –

उत्पादकः कवि कश्चित् कश्चित्तु परिवर्तकः ।

आच्छादकस्तथा चान्यस्तथा संवर्गकोऽपरः ॥

शब्दार्थोक्तिषु यः पश्येदिह किञ्चनन्नूतनम् ।

उल्लिखेत्किंचन प्राच्यं मन्यतां स महा कविः ॥ (काव्यमीमांसा 11)

अपने से कोई कवि श्रेष्ठ है, एसा विश्वास जिसे हो वैसे कवियो में से उदाहरण रखना एसा ही हेमचन्द्राचार्य 'विवेक' नामक टीका में बताते हैं।

हेमचन्द्राचार्य की कवि शिक्षा के छाया नामक अंग का निरूपण काव्यमीमांसा के शब्दार्थहरण व 11, 12 और 13 अध्यायो का संक्षेप रूप है। हेमचन्द्र विवेक में उसके लक्षण अपने तरफ से देते है - "छाया अर्थादर्थस्य ।" (का. शा. 1.10) उन्होंने छाया को अर्थ में से या अर्थ की छाया रूप से समझाया। उसे प्रतिबिंबतुल्य आदि रचना पद्धति से काव्य के उपजीवन रूप में समर्पित की है। उन्होंने (छायानुकरण) अर्थकरण के –

(1) प्रतिबिंब – प्रतिबिंब रूप में।

(2) आलेख्यप्रख्य – चित्र रूप में।

(3) तुल्यदेहितुल्य – दूसरे लोगो जैसा लगे इसी रूप में।

(4) परपुरप्रवेशप्रतिम – दूसरे नगर में प्रवेशे हुए लोग की तरह।

यह चार प्रकार उ. दा. सहित काव्यमीमांसा में से उद्धृत किये है।

इसके उपरांत नवमें सूत्र में "छायाद्युपजीवनादयश्च शिक्षा ।" कहकर छायादि शब्द में जो "आदि" शब्द है उसके द्वारा पद-पाद इत्यादिका भी दूसरे काव्यों में से अनुकरण या हरण हो सकता है । राजशेखर काव्यमीमांसा के ग्यारहवें अ

शब्दहरण (अनुकरण) के दो प्रकार शब्दहरण और अर्थहरण । शब्दहरण के पाँच भेद है – पदहरण, पादहरण, अर्धहरण, वृत्तहरण, प्रबंधहरण । राजशेखर की तरह क्षेमेन्द्र भी कविशिक्षा ग्रन्थ 'कविकण्ठाभरण' की दूसरी संधि में छायोपजीवन के अर्थावलंबन तथा पद-पादादि गत शब्दावलंबन के बारे में विचार प्रस्तुत किये है । यह सभी शब्दहरण के गौण प्रकार है जिसको दसम सूत्र में 'छायादि' (छायादि) शब्द में से 'आदि' शब्द से हेमचन्द्र ने निर्देश किया है ।

हेमचन्द्र विवेक में दूसरो के काव्य में से पद, पाद, पादद्वय या पादत्रय लेने संबंधि अनुकरण के प्रकार के बारे में उदा. सहित सूचना दी है । हेमचन्द्राचार्य ने विवेक के श्लोक 40-41 में पदोपजीवनम् दूसरे के काव्य में से पद लेने के बारे में समझाते है –

वृत्ति में पदपादादि कहा है उसमें जो 'आदि' शब्द है वह सूचित करता है कि पदैकदेशोपजीवन (श्लो. 48-49) यानि की शब्द का एक अंश लेकर अनुकरण किया जाये तो वह तथा (उक्त्युपजीवन) (श्लो.50, 51) उक्ति का अनुकरण । इस तरह आचार्यश्री ने एक पद या दो पद या तीन पद के हरण, इन प्रकारो का पादोपजीवन सोदाहरण विवरण किया है । पदपदादि के हरण में उपर बताया गया है कि पदैकदेशोपजीवन तथा उक्त्युपजीवन यह दो गौण प्रकार के अनुकरण भी समाविष्ट है । श्लोक 48-49 में पदैकदेश यानि पद के एक हिस्से का अनुकरण जैसे कि "मांसोपयोग कुर्वीत् कथं शुभ्र द्विजोत्तमः ।" इसमें मांस शब्द को इस प्रकार लिया है – "मासरसं कुर्वन्निति तया गाढं समालिङ्गितः ।" इस श्लोक में श्लिष्ट शब्दरस के मांस-रसं (मांस का रस) साथ हि मांस रस (सरस एवा मुखे) ऐसे दो अर्थ चमत्कृति पैदा करते है । इस प्रकार का पदैकदेश हरण साहित्य (का०अ) में स्वीकार्य है ।

पदपदादि अनुकरण में उक्त्युपजीवन यानि की कवि की उक्ति का ग्रहण करके नया काव्य रचना है । राजशेखर इसके लिए उक्तिहरण संज्ञा देते है । विवेक में उदाहरण – 50 में प्रस्तुत उक्ति "उत्कण्ठ

हरसकदलीमन्त्रमवग्रहाचारि" तथा उदाहरण 51 में से श्लोक यह दोनों काव्यमीमांसा में अ. 11 से उद्धृत हुए है।

उल्लिहरण के यह निदर्शन के बाद राजशेखर कहते है कि, दूसरे कवियों की आस्वाद्य उक्तियों का मनोहर कल्पनाओं को लेकर उन सबका कोई नया ही अर्थ उत्पन्न करने में उपयोग किया जाये तो वह उक्तियाँ पहचानी नहीं जाती। इतना हि नहिं वह बहुत आस्वाद्य भी होती है। राजशेखर के काव्यमीमांसा (अ. 11) में से उद्धृत करके विवेक में अवतरण के रूप में प्रस्तुत किया गया है –

"अन्यो प्रवर्तितसंक्रान्त्या प्रत्यभिज्ञायन्ते स्वदन्ते च।" किन्तु राजशेखर कहते है जैसे, इस तरह एक बार उपयोग मे ली गई उक्ति का पुनः अनुकरण करना यह हरण का भी हरण करने जैसा निन्द्य है। (काव्यमीमांसा अ. 11)

ऐसी आशङ्का की टीका से बचने के लिए हेमचन्द्राचार्य दसवें सूत्र की वृत्ति में 'यथौचित्यम्' शब्द प्रयोग किया है। अर्थात् दूसरे कवि की वृत्ति में से कुछ लेना है तो उस में भी कुछ औचित्य उसके कवि को संभलना चाहिए। इस संदर्भ में काव्यमीमांसा (अ.11) में राजशेखर की पत्नी अवंतीसुंदरी ने जो सीख दी है वह विवेक परिभाषा में उद्धृत की गई है। अवंतीसुंदरी कहती है, 'यह अप्रसिद्ध है मैं प्रसिद्ध हूं, वह अप्रतिष्ठित है, मैं प्रतिष्ठित हूं।' इत्यादि कारण से शब्द या अर्थ का अनुसरण हो सकता है। दसवें सूत्र में आने वाले 'उपजीवनादयः' इस पद में 'आदि' शब्द द्वारा समस्यापूरण के समस्यापूर्ति के मनोरंजक शिक्षा प्रकार का विवरण है। समस्यापूर्ति का अर्थ वृत्ति में इस प्रकार समझाते है – "पुनरादिपदात् समस्यापूरणादि शिक्षा।"

अर्थात् समस्या यानि कभी एक चरण ही है अथवा कुछ अर्थ या संबंध बगैर की दो-तीन पंक्तियाँ होती है, तब पूरा श्लोक जैसे सभी पंक्तियाँ संबंधित हो इस तरह पूर्ण करना, उसे समस्यापूरण कहते है। इस में समस्या के पाद समस्या, पादद्वय समस्या, पादत्रय समस्या जैसे प्रकारो का भी निरूपण है। समस्या पूर्ति के लिए श्लोक में दो चरण दिये हो और कवि को दो नये पदो की रचना करके अर्थपूर्ण श्लोक की रचना करनी हो तब वह पादद्वय समस्या पूर्ति का उदाहरण बनता है। जैसे कि – 'चव्यचित्र कलावरैः' और 'संग्रामे रावणो हतः।' दूसरा और चौथा चरण दिये है इसकी समस्यापूर्ति इस प्रकार से की है –

मूमूर्णो कि तनयापि षण्मुखित्रकलगारि: ।

स्मर नारायणं येन त्र्यम्बको राक्षसो हुत: ।'

इसी तरह तीन पद दिये हों तब चौथा पद जोड़कर श्लोक पूर्ण करना यह पाद पूर्ति समस्या कहलाती है ।

इस के उपरांत समस्यापूरणाद्या: (शिक्षा:) यह पाठ है । यहाँ जो 'आद्य' शब्द है उसके द्वारा शिक्षा के चार गौण प्रकार वाक्यार्थ शून्यवृत्ताभ्यास, पुरातनवृत्तेषु, तदपरावृत्ताभ्यास, महाकाव्यार्थ चर्वणा तथा काव्य पाठ आदि की कल्पना हुई है । यह प्रकार हेमचन्द्राचार्य ने क्षेमेन्द्र के कविकण्ठाभरण में से लिये हैं । उपरांत हेमचन्द्रने काव्यमीमांसा के चौथे अध्याय में से कवित्व की आठ माताएं यानि की स्वास्थ्य, प्रतिभा, अभ्यास, विद्वत्कथा, बहुश्रुतता, स्मृति, भक्ति, उत्साह को उद्धृत की है । इस तरह हेमचन्द्राचार्य ने राजशेखर के काव्यमीमांसा की अधिकृत सूचना की मदद से विवेक व्याख्या में प्रथम अनुकरण के चार प्रकारों की और बाद में अवलंबन प्रकारों की तथा समस्यापूर्ति इत्यादि शिक्षा प्रकारों की विशद चर्चा की है ।

हेमचन्द्राचार्य राजशेखर के कविशिक्षा चिंतन को पीठिका बनाकर क्षेमेन्द्र के काव्यशिक्षा चिंतन से उसकी परिपूर्ति की है । उन्होंने राजशेखर के बिखरे अंशों को संयोजित करके काव्यशिक्षा चिंतन को सुंदर आकार दिया है । राजशेखर के काव्यमीमांसा के दसवें अध्याय में से काव्यपाठ 11-12-13 अध्याय में से शब्दार्थहरण और 14-15-16 अध्याय में से कविसमय तथा उदाहरण में से वृत्ताभ्यासादि को संचित करके कविशिक्षा चिंतन में सौष्ठव और मार्मिकता प्रगट की है । हेमचन्द्राचार्य ने इनके सूत्र में "अनुपजीवनादयश्च शिक्षा:" ऐसा कहकर नवसर्जक कवि के लिए दूसरे काव्य में से पाद (चरण) पद (शब्द) इत्यादि का औचित्य संभालकर उपजीवन, आलंबन उपादेय हो सकता है । इसी कारण वृत्ति में उन्होंने स्पष्ट निर्देश दिया है कि, "आदि शब्दात् पद-पादादीनां च काव्यान्तरात् यथौचित्यमुपजीवनम् ।"

संदर्भग्रन्थ

(1) हेमचन्द्राचार्यकृत - काव्यानुशासन - डॉ. अमृत उपाध्याय
सरस्वती पुस्तक भंडार, अहमदाबाद।

(2) राजशेखरकृत - काव्यमीमांसा - रमेश म. शुक्ल
पार्श्व प्रकाशन, अहमदाबाद।

(3) क्षेमेन्द्र - कविकण्ठाभरण - सं. वामन केशवलेले
मोतीलाल बनारसीदास, वाराणसी।

(4) मम्मट - काव्यप्रकाश - डॉ. हर्षदेव माधव
पार्श्व प्रकाशन, अहमदाबाद।

આધુનિક ગુજરાતી, હિન્દી સાહિત્યમાં આત્મકથા

:: સંપાદક ::

ડૉ.નાઝીમા આર શેખ

:: સહ સંપાદક ::

ડૉ.શીરીન શેખ અને ડૉ.ઈલીયાસ ગાઝી

2019-11-21 10:2

COPYRIGHT © Authors

... act in relation ... and civil claimes

ISBN 978-93-84185-74-0

પ્રથમ આવૃત્તિ

૨૦૧[illegible]

ટાઈપીંગ એન્ડ સેટીંગ

ભગવતી પ્રિન્ટીંગ એન્ડ જોબવર્ક
હિંમતનગર

પ્રિન્ટીંગ એન્ડ બાઈન્ડીંગ

મનોહર બુક બાઈન્ડીંગ
હિંમતનગર

: પ્રકાશક :

શ્રી અવધુત એજ્યુકેશન ટ્રસ્ટ
હિંમતનગર-૩૮૩૦૦૧

એક પ્રતની કિંમત : ૨૨૫/-

2019-11-21

२१ संत परंपरा आत्मकथा 'प्रकाशना पंथे'	डॉ. अरुणा एच. ठक्कर	72
२२ અમૃતા પ્રીતમની લીલીસૂકી	-પ્રો.જયા પટેલ	77
२३ 'મારું જીવનવૃત્ત' પંડિત સુખલાલજી	-પ્રો. મોહન બી. પટેલ	82
२४ ચંદ્રકાન્ત બક્ષીની આત્મકથા 'બક્ષીનામા' ભાગ-૧ થી ૩	- ડૉ. મંજુલાબેન ચૌધરી	86

વિભાગ-૨

હિન્દી આધુનિક આત્મકથાના સંપાદિત લેખો

ક્રમ વિષય	લેખક	પાના નં.
१ अमृता प्रीतम की आत्मकथा 'रेवन्यु स्टेम्प'	-डॉ. शिरीन शेख	90
२ दलित आत्मकथाएंःसंवेदना के विभिन्न [illegible]	-डॉ. सबीना कुरेसी	92
३ स्त्री संघर्ष का दस्तावेजः अन्या से [illegible]	- डॉ. भारती एफ. चौधरी	94
४ सत्य के प्रयोग [illegible]	डॉ. कीर्तिकुमार एस. यादव	97
५ [illegible]	डॉ. विनोदचंद्र जी. चौधरी	99
[illegible]	डॉ. समिता सुपाणिया	101
[illegible]	डॉ. इन्दिरा झेड. पटेल	103
[illegible]	डॉ. [illegible]	107
[illegible]	डॉ. रविन्द्र एस. अमीन	110
[illegible]	[illegible] बी.एम. देसाई	115
[illegible]	डॉ. अशोकभाई सी. तडवी	117
[illegible]	-[illegible] भट्ट	119
[illegible]	-डॉ. श्री प्रकाश एम. पड्या	122
[illegible]	-नयना डेलीवाला	124
१५ हिन्दी आत्मकथा [illegible]	- डॉ. भरत पटेल	128

2019-11-21 10

अग्नि की उड़ान: कलाम की सही उड़ान

डॉ. विनोदचंद्र जी. चौधरी

भारतीय साहित्य में महात्मा गांधीजी की आत्मकथा के बाद यदि किसी आत्मकथा को सन्मान
था पाठक मिले है, और लगभग सभी भारतीय भाषाओं में अनुवाद भी हुए है तो वह आत्मकथा का
नाम है- 'अग्नि की उड़ान'। अग्नि की उड़ान में सिर्फ उड़ान ही नहीं हा बल्कि भव्य भारत के मजबूत
रादे और सपने भी है। आज का भारत और कलाम का भारत में बडा अंतर है। आज के भारत में
लोगों की दृष्टि में निम्नता है लेकिन कलाम के भारत में भारत की भव्यता और दिव्यता की जांकी ही
नहीं बल्कि सफलता के महानईरादे और उसे पूर्ण करने का वादा भी है। यह उड़ान सिर्फ मिसाइल की
नहीं है लेकिन भारत की प्रगति के पक्षधर भारत के नवयुवान और शक्ति के सामर्थशाली लोग है।
कलाम की जीवन यात्रा का एक यादगार प्रसंग कलाम की देश के प्रति निष्ठा और प्रतिबद्धता को व्यक्त
करता है। थुम्बा के अणु केन्द्र में कलाम साहब प्रयोग कर रहे थे, बारह घंटे से ज्यादा समय गुजारने
पर भी सफलता हांसल नहीं हुई कि पानी अर्थात् ऐच.टु.ओ में कैसे मिश्रण करने से अग्नि धधकती है।
कई घंटे के बाद उनके ललाट से प्रस्वेद बिंदु पानी के गिलास में गीरा तो अग्नि भडक उठी कलाम और
उनके साथी काच की खिड़की तोड़कर बहार निकले। उनको तब मिसाईल बनाने का सपना आया।
कलाम की आत्मकथा उन श्रमपूर्वक भोगी गई जिन्दगी का दस्तावेज ही नहीं है बल्कि श्रम से साथ-
साथ भारत का भव्य निर्माणाधिन हकीकत भी। अपने अनुभवों में उन्होंने लिखा है। इसलिए कई बार
वह उद्गार उनके मुखसे निकलता है। -"सपना वो जो नीन्द में आये लेकिन जो निन्द न लेने दे वही
सपना।" इस विधान में पुरी अग्नि की उड़ान आ जाती है। यह उडान कोई मौजूदगी का प्रमाण नहीं
देती लेकिन सफलता का किरण और नई दिशा निश्चित रूप से देती है।

ईश्वर के अस्तित्व एवं मनुष्य की आत्मशक्ति के बारे में कलाम के विचार गांधीजी से मिलते-
जुलते है-

"ईश्वरकी सृष्टि में प्रत्येक कण का अपना अस्तित्व होता है। प्रत्येक को कुछ न कुछ करने के लिए
ही परवरदिगार ने बनाया है। उन्हीं में भी उसकी मदद से मैंने जो कुछ भी हांसल किया है, वह उसकी
इच्छा की अभिव्यकित तो है। कुछ विलक्षण गुरुओं और साथियों के माध्यम से ईश्वर ने मुझ पर यह
कृपा की और जब में इश्वर सर्वश्रेष्ठ व्यकितयों के प्रति अपनी श्रद्धा एवं सम्मान करता हूँ तो मैं उसकी
महिमा का ही गुणगान कर रहा होता हूँ। यह रोकेट और मिसाईल उसीके काम है, जो कलाम नाम के
एक छोटे से व्यक्ति के माध्यम से खुदा ने कराये है। इसलिए भारत के कई कोटि जनों को कभी भी
छोटा या असहाय महसूस नहीं करना चाहिए। हम सब अपने भीतर दैविय शक्ति लेकर जन्म है। हम
सब के भीतर ईश्वर का तेज छीपा है। हमारी कोशिश इस तेज पूंज को पंख देने की रहनी चाहिए,
जिससे यह चारों ओर अच्छाईयों तथा प्रकाश फैला सके।"1

आत्मकथा में लिखे कलाम के सरल विचार और उनकी सहज जिन्दगी की वास्तविक भी है। हम
जब कन्याकुमारी गये तब उनके आवास की मुलाकात ली थी। हम उनके उस सरल मकान को देखकर
अचंभित हो गये। कोई कैसे माने कि एक मिसाईल मेन की आवाज है। जिसका डंका पूरे विश्व में बज
रहा है। फिर भी इतना सहज और सरल मकान जो एक आम मध्यम वर्गीय व्यकित का मकान होता
है वैसा ही था। धर्म के बारे में भी उनके इतने गूढ विचार, उनके पिताजी नित्य क्रम से हिन्दुओं के
मंदिर रामेश्वर ज्योर्तिलिंग में शहनाई बजाते थे। और कलाम ने भी उसी मंदिर के प्रांगण से खेलते
हुए अपने बचपन की शुरुआत की थी। आज भी उनकी श्रद्धा उस मंदिर से कायम है।

2019-11-21 10:

मंदिर और मस्जिद की श्रद्धा का केन्द्रस्थान है। उनके विचार से न तो मंदिर महान थे, न तो मस्जिद। उनके लिए तो विज्ञान और प्रयोगशाला ही महान है। इंडिया टुडे के पत्रकार शेखर ने कलाम को प्रश्न किया- सरजी, आपने शादी क्यों नहीं की ? उनके उत्तर में कलाम ने कहा - 'मेरी शादी विज्ञान से हो गई है।' भारत के प्रति इतना प्रतिबद्ध व्यक्ति कहाँ मिलेगा। अपने कार्य के दौरान अपने साथी मित्रों के साथ कई बार मुद्दों को लेकर, कहीं सिद्धांतों को लेकर, कार्य को लेकर एवं सफलता को लेकर कहीं खुशी तथा नाराजगी का होना जायज है। कलाम ने खुद इस बात का स्वीकार किया है। लेकिन अपनी गलती एवं अपने नियतज परिणाम को वे बेझिझक स्वीकार करते है। जब उन्हें पद्मभूषण मिला तो कुछ करीब साथी थे, जिन्हें लगा कि कलाम इसके लिए अनुचित है। कुछ करीब साथी भी ईर्षालु हो गये। पता नहीं कुछ लोग क्यों जीवन के मूल्यों को नहीं देख पाते। जीवन में खुशी, संतुष्टि और सफलता हमारे सही चुनाव पर निर्भर करती है। "पुर्नावृत्ती से इतर, इसरो में किया अठारह सालों का लंबा प्रवास बिना पीड़ा से छूटना असंभव था। अपने कड़े साथियों के लिए लेखित कलाम की कुछ पंक्तियां बड़ी उपयुक्त लगी-

"है मुझे मंजूर इल्जाम सिर पर
(यकीन है जो होश में रहता हमेशा 'दें
पर कहे कोई की मैंने छला उसको
कल्पना में भी किसी की
है असंभव हो कभी अपराध मेरा"2

डॉ. अब्दुल कलाम अपने आप को कभी विशिष्ट व्यक्ति नहीं मानते थे। जब कि विरल व्यक्ति जरूर थे। उन्होंने भारतीय अंतरिक्ष विज्ञान को इतनी ऊंचाईयों तक पहुँचाया कि जहाँ विश्व की पहले दर्जे की कतार थी। फिर भी अपनी इस सफलता का बेझिझक खुलासा करते हुये कहते है-

"मैं नहीं चाहता कि मैं दूसरों के लिए कोई उदाहरण बनूं। लेकिन मुझे विश्वास है कि कुछ लोग मेरी इस कहानी से प्रेरणा जरूर ले सकते है और जीवन में संतुलन लाकर वह संतोष प्राप्त कर सकते है, जो सिर्फ आत्मा के जीवन में ही पाया जा सकता है। मेरे पर दादा अबुल, मेरे दादा फकीर इस सार्वभौम ईश्वर की कृपा इस पुण्यभूमि पर कभी खत्म नहीं होगी, क्योंकि यह तो शाश्वत है। "3

भारतीय समाज में सही अर्थ में कलाम के विचार जमीन से जुड़े हुए है। भले ही उनके ईरादे आसमान को छुते हो, वर्तमान समय में उनकी सादगी, सरलता, सहजता, गांधी से बिलकुल कम नहीं है। अखंड भारत के राष्ट्रपति, वैज्ञानिक तथा कर्मनिष्ठता का साक्षात मानव आजाद हिन्दुस्तान के इतिहास में मिलना असंभव है। कलाम का एक ही धर्म था मानव धर्म। यह उनकी आत्मकथा पढ़ने के बाद महसूस होता है। ऐसे मानव को श्रद्धावनत नतमस्तक हूँ जिनको पढ़कर बहुत अभिभूत हुआ तथा कलाम के भीतर छीपी संवेदना को स्पर्श पाने का अवसर मिला।

संदर्भ सूची

1.अग्नि की उड़ान, ऐ.पी.जे अब्दुल कलाम, पृ.१७

2. वही पृ.१२३

3. वही पृ.१९१

2019-11-21 10:2

PROBLEMS AND ISSUES OF SOCIETY

Dr.J.N.Barot - Prof. V.K.Pagi
Prof.K.B.Chaudhari
Dr.V.R.Vankar - Dr.M.D.Gamit - Dr.D.K.Rohit

Distributing by

Surabhi Publications

516, Virani Chambers

Opp. Taskent Petrol Pump, Sardar Gunj Anand-388001

e-mail : ibd2692@gmail.com

M.: 09429257119, 09426583589

301.056
BAR

Vendor
Bill No / Dt.
Price
Accession No
Sing of Librarian

Problems And Issues of Society

First Published 2017

©Reserved

ISBN : 978-93-84601-03-4

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retr system, or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical or photocop or otherwise, without prior permission in writing from the publishers/author.

Distributing ... hek Da ... ted in India
Graphic De ... d at V ... urabhi Publications Anand & Typeset by Luck ... k Printers, Delhi-93.

22. Constraints Faced By The Tribal Women In Performing Their
23. Practice of Untouchability in Rural Area of Junagadh District
24. Gender Bias in Indian Temples
25. Gender Equality Problem & Issue of Socity
26. " भारतीय महिला : सामाजिक हकीकत "
27. ''भारतीय समाजमां स्वाध्याय एक धार्मिक प्रवृत्ति ''
28. 'ऐ लडकी 'कहानी में भारतीय नारी जीवन की गहन सामाजिक समस्या
29. भारतीय –वार्तैस्व ऑंदोलन में आदिवासियों का योगदान एवँ आज की स्थिति
30. आधुनिक संस्कृत नाटक साहित्य में दहेज की समस्या
31. વસતિ : સમસ્યા અને પડકારો
32. સામાજિક સંસ્થા : સમસ્યાઓ અને વિવાદો
૩૩. વૃદ્ધ પેન્શન યોજનાનો અભ્યાસ : અમદાવાદ જિલ્લાના સંદર્ભમાં
૩૪. "ડાંગના ઐતિહાસિક જંગલો : વિકાસ કે વિનાશ ?"
35. ઉચ્ચ શિક્ષણ અને સ્ત્રી-સશક્તિકરણ એક સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસ
36. ''ભારતમાં મહિલાઓના કાનૂની અધિકારો અને તેઓને નડતા અવરોધો''
37. પરમાર (બારડ) રાજપૂત સમાજની લગ્ન વ્યવસ્થા એક સમાજશાસ્ત્રીય
38. સ્ત્રીભ્રૂણ હત્યા : સમાજની એક સમસ્યા
39. આદિવાસી સમાજમાં વિસ્થાપન અને પુનઃવસવાટની સમસ્યા અને ઉકેલ
40. સોશિયલ મીડિયા અને મોબાઈલ : સમાજ માટે આર્શીવાદ કે અભિશાપ
સોશિયલ મીડિયા અને મોબાઈલ : સમાજ માટે આર્શીવાદ કે અભિશાપ
41આદિવાસી સમાજની કૌટુંબિક સમસ્યાઓ
42અસમાન સ્ત્રી–પુરૂષ જાતિપ્રમાણનાં કારણે લગ્નક્ષેત્રે ઉભી થતી સમસ્યાઓ
43 માનવ વર્તન અને પ્લાસ્ટિક પ્રદૂષણ
44સ્વાધ્યાય પ્રવૃત્તિ અને ગ્રામિણ યુવાનો'' એક સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસ
45જ્ઞાતિવાદ : એક સમસ્યા અને તેના ઉપાયો
46 ગ્રામીણ યુવાનોમાં વ્યસન
47 બાળમજુરીની સમાજ પર અસર

'ऐ लडकी ' कहनी में भारतीय नारी जीवन की गहन सामाजिक समस्या

डॉ॰ कीर्तिकुमार एस॰जादव
अध्यक्ष-हिन्दी विभाग
श्रीमती॰आर॰एम॰प्रजापति आर्टस कोलेज,
सतलासणा

भारतीय समाज की कगार ही समस्याओं पर अधिक रूप से निर्मित हुई है । समाज की परंपरागत रूढि ने समाज को आज अनेक समस्याओं से घेरा है । भारतीय पुरूष प्रधान में नारी जीवन की समस्या भी गहन है । पुरूष प्रधान समाज की मानसिकता के सामने आज स्त्रीयों झुक गयी है । मानसिक रूप से स्वीकार कर लिया है कि हमें उस प्रकार की यातना में ही जीना है । लेकिन ऐसी मानसिकता के खिलाफ भी एक आवाज सुनने को मिलती है । सदियों से स्त्रीयों अनेक प्रकार के अत्याचारों से पीडित है । आज की स्त्रीयों उस रूढिवादी परंपरा से बहार आने के लिए छटपटा रही है । आज की स्त्रीयों उस परंपरावादी विचारों और भावनाओं से मुक्त होकर नयी जीन्दगी जिने के लिए तरस रही है । पुरूष प्रधान समाज की मानसिकता के सामने आज स्त्रियाँ स्वतंत्र रूप से आवाज उठा रही है । वह मान्यताओं रूपी पिंजरे से बाहर निकलकर स्वतंत्र जीवन चाहती है । नारीयों की समस्या आज समाज की समस्या बन गई है । नारी जीवन यातना और उत्पीडन को महसूस कर रही है । समाज की समस्या आज साहित्य में प्रधान रूप से देखने को मिलती है । ऐ लडकी नामक लंबी कहनी में नारी जीवन की समस्या को गहराई से देखने का प्रयत्न किया है । ऐ लडकी आधुनिक काल का स्त्री विमर्श हमारे सामने प्रस्तुत करता है । इस पितृसत्तात्मक समाज के मूल्यों मान्यताओं, वर्जनाओं पर संदेह करता हैं । स्त्रियोंने सदियों से चली आ रही स्वत्वहीनता के मौन को तोडा तथा अपनी चुप्पी को गहरे मानवीय अर्थ दिये । सदी के अंतिम दशक के इसी दौर की प्रतिनिधि रचना है 'ऐ लडकी ' ।

पितृसत्तात्मक समाज के यथार्थ को पिछली सदियों की स्त्रियाँ समझती जरूर थी लेकिन संगठित विद्रोह की घटना नितांत बौद्धिक सशक्त स्त्री के संगठित प्रयास से ही संभव हो पाई । पिछली सदी की स्त्री का प्रतिनिधित्व अम्मू करती है और बौद्धिक स्त्री को वाणी देती है । उसकी बेटी उन दोनों की सोच, अम्मू का द्वंद्व अपनी पहचान की कोशिश की प्रक्रिया में 'ऐ लडकी ' घटित होती चलती है । कहीं अम्मू परंपरागत स्त्री के रूपमें पितृसत्तात्मक व्यवस्था के पक्ष में खडी है । तो कही उसकी बेटी मूक विद्रोह की मुद्रा में । अम्मू मृत्यु शैय्या पर भी अपनी पहचान तलाश करती है । मरना नही चाहती, क्योंकि परलोक तो दूसरों का लोक है-उसका अपना नही । उसे तो यही लोक चाहिए जहाँ की प्रकृति के सुंदरता ने उसे मोहे हुए है । जहाँ वह पत्नी, माँ, अम्मू बनी है । यह उस अम्मू की कथा है जद व्यक्ति के रूपमें अपनी पहचान के लिए आकुल व्याकुल है लेकिन यह पहचान पाने के कम में बहुत कुछ खोना पडता हैं । भूलना पडता है और कभी कभी चुनना पडता है 'अकेलापन' । यह कहनी प्रत्येक स्त्री की है । अम्मू साधारण गृहस्थ नारी के जीवन का विश्लेषण करती है । वह स्त्री जीवन का सारा भेंट कर देती है । भारतीय नारी जीवन की त्रासदी है कि उसे घर गृहस्थी के खूंटे से बंधकर पूरा जीवन व्यतीत करना पडता है । परिवार का मुखियाँ पुरूष है । स्त्री केवल खटने खपने के लिए है। अम्मू को ऐसी जीन्दगी जिने के लिए विवश है, वह कहती है -

"बरसों सालों इस दुनिया में रही हूँ, पर इन दिनों बार बार यही मन में कि इतना जीना था तो कुछ ढंग का ही काम किया होता । इतनी बडी दुनिया है, उसे ही देख डालती । पर गृहस्थी के ताने बाने में ही उम्र गुजर गई ।"१

अम्मू को इन्ही अनुभवों में पाठक अपने जीवन की छवि देखता हैं । ऐ लडकी कहनी का कथ्य अंतर्गतों से प्रकट हुआ है । अम्मू जीवन के अँतिम अवस्था में व्याधि ग्रस्त है । बिस्तर पर पडी अम्मू अकेलापन महसूस कर रही है । वह जीवन और मृत्यु के अंतिम तनाव के क्षणों में जूझ रही है । एक ओर वह वृद्धावस्था और व्याधिग्रस्त शरीर से मुक्ति भी पाना चाहती है तो दुसरी ओर जीवन के प्रति लगाव भी है । उसने एक भरपुर जीवन जीया है, इसलिए जीवन के अंत का उन्हें खेद नही है । और साथ ही वह मृत्यु की अनिवार्यता को भी समझती बुझती है । अम्मू में गहरी जिजीविषा है, लेकिन मृत्यु से भय नही है । वह कहती है -

"देहात्मा का निस्तार तो किसी न किसी बहने होना ही है ।"२ यहाँ अम्मू में मृत्यु को लेकर कोई विषद या भय नही है, न विलाप है बल्कि मृत्यु को लेकर एक सहज स्वीकार है । वह जानती है कि -" न आकाश समाप्त होता है न धरती । सिर्फ पाँववालों की दौड शेष हो जाती है ।"३

जिस समाज में जन्म के साथ से ही भेद किया जाता है -" सच तो यह है कि लडकीयों को पैदा ही जानमारी के लिए किया जाता है । वहाँ वे नारी स्वातंत्र्य भावना से प्रेरित होकर अपना अकेला स्वर कैसे बुलंद कर सकती है ? अम्म परिवार से बंधकर बही । वह जानती है कि- " लकडी परिवारवाली औरतों को अपने में क्या क्या हुनर जगाने पडते हैं और क्या क्या अंकुश लगाने होते है । यह तुम्हें नही मालुम । तुम तो अपने में आजाद हो । तुम पर किसी की रोकटोंक नही ।"४ अम्मू की बेटी अकेली ही जीवन जी रही है इसलिए बेटी को नही मालुम, स्त्री परतंत्रता क्या होती है । अम्मू में स्त्री स्वातंत्र्य की संपुर्ण चेतना है । परिवार में पुरूष काम करने के बदले में धन प्राप्त करता है । परन्तु स्त्री दिन रात मोह ममता में भूलकर बेगार खटती रहती है । उसे नाम की महरानी का पद दिया जाता है । क्योंकि वही गृहस्थी की गाडी चलाती है किंतु अंततः उसके पास कुछ बचता नही । इस कथ्य में समझ बुझकर ही वह लकडी से कहती है -

" लकडी अपने आप में आप होना होना परम है, श्रेष्ठ है ।"[५] अकेलापन व्यक्ति को आत्मविश्वासी बनाता है ।

नारी सृष्टि का स्त्रोत है । उसके उपर सृष्टि के संचालन का उत्तरदायित्व है । वह परिवार की संचालिका है । पुरूष रूप में संतान को जन्म देता है और नारी अपने संतान की काया गढती है । पुरूष का लहू ही मनुष्य की संतान में प्रवाहित होता है । पुरूष के कुल को ही संतान आगे बढाती है । प्रत्येक पुरूष स्वयं को जनक समझने का गर्व धारण किए रहता है । हर नर अपने को परम पुरूष समझता है। वह स्वयं को सृष्टि का नियामक समझता है । वह इस अभिमान में रहता है, जैसे जीवन की समस्त सुगंध का धारक और वाहक वही है । पुरूष पुत्र को जन्म देकर अपना समरूप उत्पन्न करता है । पुत्र ही परिवार का संचालन करता है । वंश चलाने के लिए पुत्र अनिवार्य है, इसलिए पिता पुत्र को प्राप्त करने में लालायित रहता है --

" पिता जलाशय होता है । पीढी दर पीढी बहता चला जाता है, वह सदाजीवी होता है। भारतीय धर्मशास्त्र में पितरों का तर्पण के लिए पुत्र ही अनिवार्य माना गया है । अम्मू बेटियों को महत्त्व देने के बावजूद परंपरा विरोधी नही है । कुल की सरदारी बेटियों का नही जाती ।"[६]

पिता बनकर पुरूष एकाकी बन जाता है । नारी अपनी संतान में इतनी व्यस्त हो जाती है कि वह पुरूष के लिए समर्पिता नारी नही रह जाती बल्कि जिम्मेदार माँ बन जाती है । माँ बनना उसके जीवन की सबसे बडी सार्थकता है । माँ बनकर नारी अपनी सार्थकता पा लेती है । फिर उसके लिए पुरूष की कोई विशेष आवश्यकता नही रह जाती । यही पुरूष अकेला पड जाता है । इस वास्तविकता को जानकर भी पुरूष नारी के साथ की कामना करती है और नारी पुरूष के । नर नारी का सबंध केवल संतानोत्पत्ति के उद्देश्य में ही परिसीमीत नही है । इससे भी वह सबंध आगे आत्मा और देह का है। आत्मा और देह मिलकर ही इस दुनिया का आत्मा बुनते है । इन दोनों में किसी की पृथक सत्ता का कोई मूल्य नही है । नर नारी के साहचर्य से परिवार बनता है । परिवार का स्वामी होता है पुरूष । वही अपनी कमाई से परिवार को चलाता है । इसी आर्थिक सबलता के कारण ही वह अपना स्वामित्व पुरे परिवार पर बनाये रखता है । नारी ,संतान की जननी होकर भी पुरूष के आगे उसके स्वामित्व के कारण निमित रहती है । प्रत्यके परिवार में स्त्री और पुरूष का दर्जा असमान होता है । अम्मू ने उस स्त्री के रूप में जीवन जीया है जो आर्थिक और सामाजिक सुरक्षा के लिए पुरूष पर निर्भर रही है । इसलिए वह लडकी से कहती है -

"लडकी सब की यात्रा इस तरह घात-प्रतिघात में गुजरती है । घर का यह खेल बराबर का नही, उपर नीचे का होता है ।"[७] विवाह के बाद स्त्री की स्वतंत्र ईच्छा -अनिच्छा का कोई मूल्य नही रह जाता । वह नाव चलाने वाली मांझी की तरह है । जो अपनी मह्नेनत से पुरे परिवार की नाव को जीवन झील में घुमती है । परिवार के सदस्य उसकी पीडा नही समझते । औरत, माँ और पत्नी के रूपमें जीवन पर्यन्त परिवार के लिए खटती और खपती रहती है । पति के लिए समर्पिता और बच्चों के लिए ममतामयी माँ बनी वह अपने आपको भूली रहती है । अपने बारे में सोचने का समय ही नहीं है उसके पास ।

वह इसी स्थिति के लिए स्वयं उत्तरदायी है । अपनी खोज खबर उसे खुद लेनी पडेगी । अम्मू जीवन की संध्या बेला में यह जान पायी है । उसका वक्त तब सुधरेगा जब वह स्वयं कमाने लगेगी । आर्थिक आत्म निर्भरता नारी को शोषित -पीडित होने से बचाती है । अर्थ वह तत्व है जिसके बल पर पुरूष अपना प्रभुत्व कायम रखता है । नारी की दिनता और मुक्ति का एकमात्र साधन उसकी आत्म निर्भरता है । परिवार में नारी का निजी अस्तित्व कुछ नही रह जाता । उसके व्यक्तित्व की पहचान ही किसी की पत्नी, माँ, बहन ,बेटी, नानी, दादी के रूपमें होती है । अम्मू जानती है कि गृहस्थी की शोभा नारी ही है ।

अम्मू परिवार और माँ बनने के महात्म्य का गुणगान करती हुई पारिवारिक यर्थाथ की कटूता की ओर संकेत करती है । गृहस्थी का यर्थाथ और और एकाकीपन की त्रासदी की कदों उसके मानस नेत्र के सामने है । इसी तरह ऐ लडकी में परिवार के दायरे में बंधी स्त्री के तमाम कष्टों और जिम्मेदारियों से वाकिफ अम्मू अपने बाद नि:संग पुत्री के अकेलेपन की कल्पना से त्रस्त हैं । नियतिवश अकेलापन झेलने के लिए बाध्य अनेक पात्र कृष्णा सोबती की कहनियों में आए हैं । अम्मू को जीवन के प्रति अपूर्व मोह है । एक भरा पूरा जीवन जीने के बाद भी अम्मू जीवन के प्रति आशक्त है ।

अम्मू में नारी स्वातंत्र्य सबंधी दृष्टिकोण पर अस्तित्ववादी दर्शन का प्रभाव देखा जाता है । अस्तित्ववादी व्यक्ति स्वातंत्र्य का पक्षधर है । स्वतंत्रता ही वह तत्व हैं जो जीवन को जीवन बनाता है । अच्छे और बुरे, पाप और पुण्य, जय और पराजय से उपर वह मनुष्य को अपनी नियती के भय से उपर उठाता है । अम्मू नारी स्वातंत्र्य की स्त्री खोज है । स्त्री के भीतर स्त्री की खोज । नारी की मुक्ति मातृत्व में है । वह स्त्री की रचनात्मक और श्रृजनात्मकता का गुणगान करती है । अम्मू जानती है कि जीवन में हर्ष, विषद, सुख, दुख की अपनी अपनी भूमिका होती है । इस सबको नियत करना ईश्वर के हथों में है । ऐ लडकी कहानी आधुनिक जीवन दर्शन है, आधुनिक पाश्चात्य भोगवादी दर्शन नही है। जीवन कहनियों से भरता रहता है । मृत्यु कहनियों को खाली करती रहती है । अम्मू की आँखों से दुनिया ओझल ही नही होती वह जीना चाहती है । रूप रंग, गंध, स्पर्श सब पीना चाहती है । ऐ लकडी के अम्मू ने जीवन क जीया है ।, पीया है छककर भरपुर फिर भी जीने की लालसा अदम्य है । अपनी लडकी में खुद को प्रतिबिंबित होता हुआ पाती है । फिर से जी लेना चाहती है, इस परिवार संसार को । लेकिन इस बार अपने स्वतंत्र व्यक्तित्व के बल पर, किसी के आसरे नही, किसी पर भार बनकर भी नही, सर्फ अपने बूते पर । जीने का पुरस्कार पाना चाहती है अम्मू । एक लंबा जीवन जी कर ही जान पायी है

औरत का वक्त तब सुधरेगा जब अपनी जीवीका खुद कमाने लगेगी । अम्मू ने आजीवन परिवार संभाला लेकिन उसे पीडा है कि- ''अपना निज का कोई काम न संवारा ।"[८] जीवन को उत्सव मानकर जीने वाली अम्मू का बयान है ' ऐ लडकी । भारतीय समाज में पुरूष प्रधानता के कारण स्त्री के जीवन में भोगे गये यथार्थ का वर्णन है । स्त्री अपने अस्तित्व को खोजती है । आज भी स्त्री की विवशता, दर्द दु:ख की दास्तान है यह कहानी । भारतीय समाज की अमानवीयता पर लेखिका ने सवाल उठाया है ।

संदर्भ सूचि

१ वर्तमान साहित्य महा विशेषांक-मार्कंडेय का पत्र, मई १९९१

२ ए लडकी, पृ-१००

३ वही, पृ- १०

४ वही , पृ-७८

५ वही, पृ-९१

६ वही, पृ-४२

७ वही, पृ-६२

८ वही, पृ-९९मम

PROBLEMS AND ISSUES OF SOCIETY

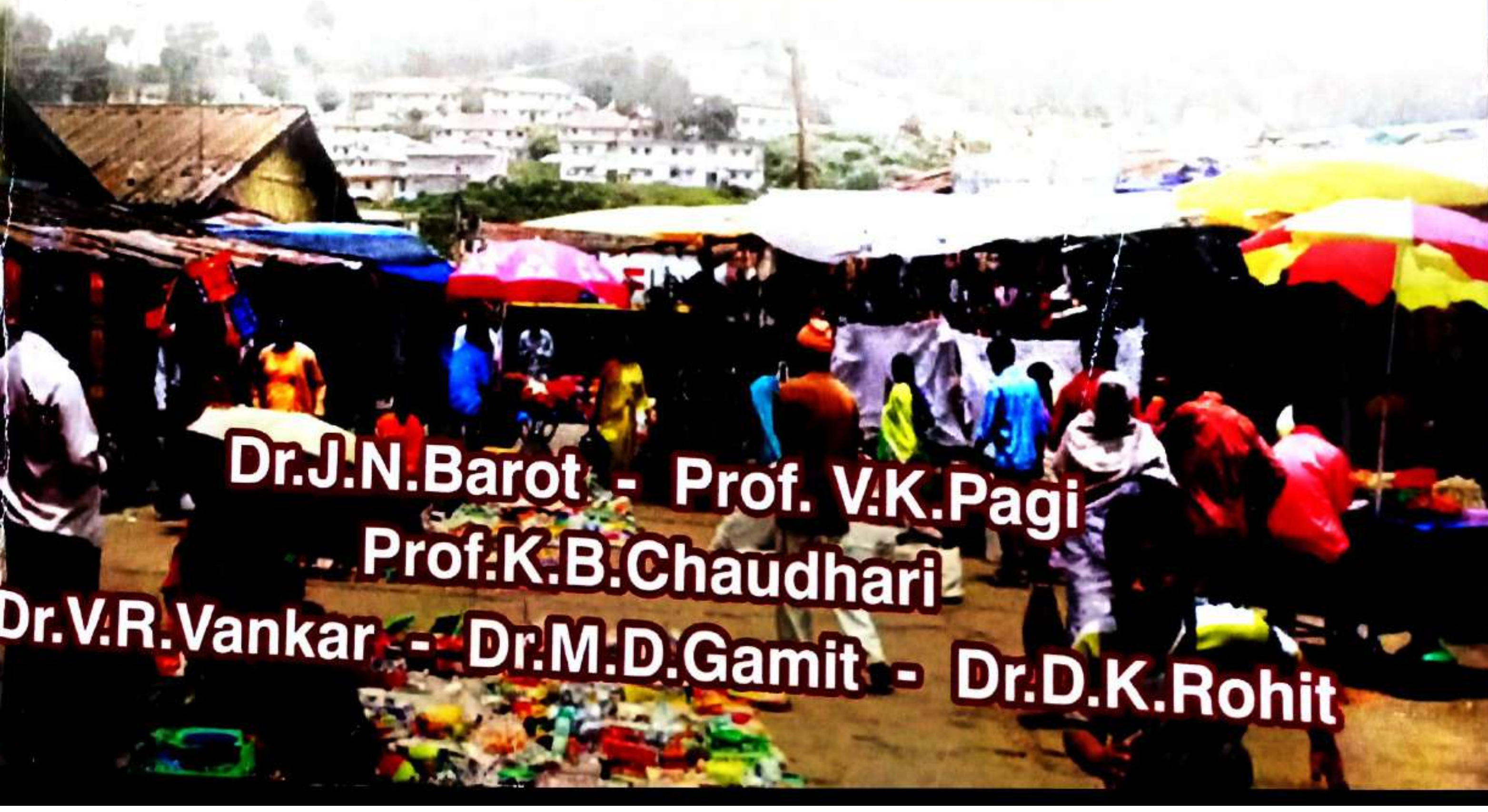

Dr.J.N.Barot - Prof. V.K.Pagi
Prof.K.B.Chaudhari
Dr.V.R.Vankar - Dr.M.D.Gamit - Dr.D.K.Rohit

Distributing by

Surabhi Publications

516, Virani Chambers

Opp. Taskent Petrol Pump, Sardar Gunj Anand-388001

e-mail : ibd2692@gmail.com

M.: 09429257119, 09426583589

301.05
RAP
D0994

Vendor
Bill No / Dt
Price
Accession No D0994
Sing of Librarian

Problems And Issues of Society

First Published 2017

© Reserved

ISBN : 978-93-84601-03-4

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical or photocopying or otherwise, without prior permission in writing from the publishers/author.

Printed in India

Distributing by : Abhishek Dahaulia for Surabhi Publications Anand & Typeset by Lucky Graphic Delhi & Printed at Vishal Kaushik Printers, Delhi-93.

22. Constraints Faced By The Tribal Women In Performing Their 144
23. Practice of Untouchability in Rural Area of Junagadh District 147
24. Gender Bias in Indian Temples 154
25. Gender Equality Problem & Issue of Socity 157
26. " भारतीय महिला : सामाजिक हकीकत " 160
27. ''भारतीय समाजमां स्वाध्याय एक धार्मिक प्रवृत्ति '' 165
28. 'ऐ लडकी 'कहानी में भारतीय नारी जीवन की गहन सामाजिक समस्या 172
29. भारतीय –वार्तैस्य ऑंदोलन में आदिवासियों का योगदान एवँ आज की स्थिति 177
30. आधुनिक संस्कृत नाटक साहित्य में दहेज की समस्या 181
31. વસતિ : સમસ્યા અને પડકારો 186
32. સામાજિક સંસ્થા : સમસ્યાઓ અને વિવાદો 199
૩૩. વૃદ્ધ પેન્શન યોજનાનો અભ્યાસ : અમદાવાદ જિલ્લાના સંદર્ભમાં 211
૩૪. "ડાંગના ઐતિહાસિક જંગલો : વિકાસ કે વિનાશ ?" 229
35. ઉચ્ચ શિક્ષણ અને સ્ત્રી-સશક્તિકરણ એક સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસ 235
36. "ભારતમાં મહિલાઓના કાનૂની અધિકારો અને તેઓને નડતા અવરોધો" 243
37. પરમાર (બારડ) રાજપૂત સમાજની લગ્ન વ્યવસ્થા એક સમાજશાસ્ત્રીય 250
38. સ્ત્રીભ્રૂણ હત્યા : સમાજની એક સમસ્યા 256
39. આદિવાસી સમાજમાં વિસ્થાપન અને પુનઃવસવાટની સમસ્યા અને ઉકેલ 263
40. સોશિયલ મીડિયા અને મોબાઈલ : સમાજ માટે આર્શીવાદ કે અભિશાપ 266
સોશિયલ મીડિયા અને મોબાઈલ : સમાજ માટે આર્શીવાદ કે અભિશાપ 272
41આદિવાસી સમાજની કૌટુંબિક સમસ્યાઓ 280
42અસમાન સ્ત્રી–પુરૂષ જાતિપ્રમાણનાં કારણે લગ્નક્ષેત્રે ઉભી થતી સમસ્યાઓ 285
43 માનવ વર્તન અને પ્લાસ્ટિક પ્રદૂષણ 291
44સ્વાધ્યાય પ્રવૃત્તિ અને ગ્રામિણ યુવાનો" એક સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસ 300
45જ્ઞાતિવાદ : એક સમસ્યા અને તેના ઉપાયો 304
46 ગ્રામીણ યુવાનોમાં વ્યસન 310
47 બાળમજુરીની સમાજ પર અસર 315

39

આદિવાસી સમાજમાં વિસ્થાપન અને પુનઃવસવાટની સમસ્યા અને ઉકેલ

ડૉ.માલાબેન ડી.ગામીત

આર્ટસ કૉલેજ,સતલાસણા

વિકાસ પ્રક્રિયાના ભાગરૂપે બહુહેતુક સિંચાઈ યોજનાઓ અને મોટા ઔધોગિક એકમોની સ્થાપના કરવામાં આવે છે.આ વિકાસલક્ષી એકમના શુભફળની સાથે કેટલીક નવી સમસ્યાઓ જન્મે છે.રાજયમાં અનેક વિધ સિંચાઈ યોજનાઓ દ્વારા જે બંધોનું નિમાર્ણ કરવામાં આવ્યું તેમાં આદિવાસીઓની જમીનો મહ્દઅંશે ડુબાણમાં ગઈ છે. ડુંગરાળ વિસ્તારોમાં આ બંધો બંધાતા હોવાથી આદિવાસીઓને પોતાની મુળ જમીન પરથી ફરજિયાત પણે ખસેડવામાં આવ્યા છે.

મોટી સિંચાઈ યોજના ચોકકસ સ્થળે આકાર પામતી હોવાને કારણે તેના બાંધકામ થકી અનિવાર્યપણે ઘણો મોટો વિસ્તાર ડુબાણમાં જતો હોય છે.નિરીક્ષણ દ્વારા એવું જોવા મળ્યુ છે કે આ પ્રકારની યોજનાઓના સ્થળ દુરના અને પછાત વિસ્તારોમાં હોય છે. આવી યોજનાઓના બાંધકામ આ પ્રદેશોના આર્થિક,સામાજિક અને અન્ય રીતે પછાત એવા લોકોની વનસંપત્તિ,તેમના દેવો,ઘરો અને તેમની ઘરવખરી ભોગ બને છે. ડુબાણને કારણે રહેઠાણો તથા આજીવિકાસના સાધનો જેવા કે ખેતીની જમીન તથા જંગલો ગુમાવવાના કારણે જીવનશૈલી પર ઘણી વિપરીત અસર થાય છે.

દેશભરમાં વિસ્થાપન સમસ્યાનો વિરોધ કરતી ચળવળો દ્વારા જાગૃતિ ફેલાઈ,કાર્યશીલ જુથો,સામાજિક કાર્યકરો અને ન્યાતંત્ર એકબીજા સાથે જોડાણથી સમસ્યાના વિવિધ પાસા જનસમૂહ સુધી પહોંચાડી શકાય તે ઉપરાંત સમસ્યા વિશેની જાગૃતિ ફેલાવવામાં પણ અવાજ બુલંદ કર્યો.જેથી આ સમસ્યા રાષ્ટ્ર સુધી સીમિત ના રહેતા આંતરાષ્ટ્રીય બની.૧૯૯૨ માં રીઓ ડી જાનેરો ખાતે યોજાયેલી આંતરરાષ્ટ્રીય પર્યાવરણ શિખર પરિષદને કારણે પણ આ મુદ્દો પ્રસ્થાપિત થયો.

તાજેતરના વર્ષમાં ઘણી રાજય સરકારો,કેન્દ્ર સાહસો મારફતે વિસ્થાપિતોને યોજના હેઠળ સંપાદન કરેલ જમીન પરથી ખસવા માટે ખાસ લાભો અને સગવડો આપવાની જાહેર વિજ્ઞપ્તિ કરવામાં આવ્યાનું જોવા મળે છે.(અર્જુન પટેલ,૧૯૯૭:૫)

આદિવાસી વિસ્તારોમાં જેમ કે ગુજરાતમાં ઉકાઈ બંધ,કડાણા,દમણગંગા,મધુવન,કાકરાપાર,સુખી, કરજણ,નર્મદા વગેરે.પર્યાવરણ અને સિંચાઈ કરતા પુનઃસ્થાપન પ્રશ્ન પડકારરૂપ છે.જમીન કયાં આપીશું ? નવા વાતાવરણમાં ગોઠવાશે ? આજે બધુ ગુમાવ્યાનું દુઃખ કરતા પોતાના સમાજને ગુમાવવાથી વધારે દુઃખ થાય છે.

દક્ષિણ ગુજરાતમાં તાપી નદીની વિશાળ જળશકિતનો શકય તેટલો વધુ ઉપયોગ કરવા ઉકાઈ બહુહેતુક યોજનાનો અમલ થયો છે. આ યોજનાથી સુરત અને તાપી જિલ્લાના વિસ્તારોને સિંચાઈ સુવિધાઓ પુરી પાડવામાં આવે છે.પરંતુ આ યોજના દ્વારા ડુબાણમાં જતા વિસ્તારને ભારે નુકશાન થયું છે.અસરગ્રસ્ત વિસ્તારોના જંગલો,જમીન અને આદિવાસી વસ્તીને નુકશાન પહોંચ્યું છે.વિસ્થાપન પામનાર મોટાભાગના આદિવાસીઓ છે.જેના કરાણે પુનઃસ્થાપનના કાર્યક્રમની અસર તેમના સામાજિક,આર્થિક અને માનસિક જીવન ઉપર નિશ્ચિત રીતે પડે છે.આદિવાસીઓની જીવનપ્રણાલી,ધાર્મિક-સાંસ્કૃતિ માન્યતાઓ,રીતરિવાજો,પોશાક,લોકબોલી, જીવન-નિર્વાહનાં સાધનો,પ્રકૃતિ સાથેના સંબંધો વગેરે આગવા છે.આવા સમૂહોને જયારે પુનઃવસવાટનો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે ત્યારે પુનઃવસવાટની સમસ્યા અત્યંત નાજુક અને માનવીય સમસ્યા બની રહે છે. આમ,વિકાસપ્રેરિત વિસ્થાપન એક સમસ્યા બની રહે છે.

(૧) આદિવાસીઓમાં વિસ્થાપનની સમસ્યા :-

(૧) ઉકાઈ બંધના અસરગ્રસ્ત આદિવાસી કુટુંબોની ડુબાણમાં ગયેલ જમીનના વળતર સામે ઘણી ઓછી જમીન મળેલ હોવાથી વિસ્થાપિત કુટુંબોમાં જમીનના વળતર અંગે સમસ્યા જોવા મળે છે.

(૨) અસરગ્રસ્ત કુટુંબોની જમીન પુનઃવસવાટ સ્થળેથી દુર હોવાને કારેણ સમસ્યારૂપ બની છે.

(૩) પુનઃસ્થાપન થયેલ આદિવાસી કુટુંબો પશુપાન વ્યવસાય સાથે સંકળાયેલા છે.જેવોને પુનઃવસવાટના સ્થળે પશુઓ માટે ઘાસચારાની મુશ્કેલી હોવાનું જાણી શકાય છે.

(૪) વર્તમાન સમયમાં રોજગારી નહિવત પ્રમાણમાં મળતી હોવાથી રોજગારીની સમસ્યાને કારણે ગામડામાંથી શહેરો તરફ લોકો જવા લાગ્યા છે.

(૫) પુનઃવસવાટ સ્થળે માળખાગત સુવિધાઓ આપવાનું નકકી કરવામાં આવ્યું હતું છતાં પણ હજી સુધી વિસ્થાપિતોને પાયાગત સુવિધાઓથી વંચિત રહયાની સમસ્યા જોવા મળે છે.

(૬) વિસ્થાપિત થયેલા કુટુંબોને ઉકાઈ નિગમમાં રોજગારી-નોકરી આપવાનું સરકાર દ્વારા નકકી કર્યુ હોવા છતાં ઘણા ઓછા લોકોને રોજગારી આપવામાં આવી હોવાથી રોજગારી સમસ્યામાં અંગે અસંતોષ જોવા મળે છે.

(૭) ઉકાઈ બંધ યોજનામાં ૧૯૭૧ થી ૩૪૫ ફુટના લેવલ સુધી પાણી ભરવામાં આવતું હતું જયારે આગામી વર્ષોમાં ૩૫૧ ફુટ સુધી પાણીના લેવલને લઈ જવાનું નકકી થયું હોવાથી ડેમના કિનારે વસવાટ કરતા ગામોને અન્ય સ્થળે ફરી વિસ્થાપિત થવું પડે તેવી સમસ્યા ઉદ્ભવી છે.

(૧) ઉકેલો :-

(૧) પરિયોજના દ્વારા લોકોની જમીન, ઘરબાર અને આજીવિકાની સાધનો ગુમાવે છે.તેની કારજીપૂર્વક યાદી તૈયાર કરવી જોઈએ જેથી અસરગ્રસ્તોને પાયાની સુવિધાઓ આપવી જોઈએ.

(૨) વિકાસ યોજનાઓ દ્વારા લોકોને અન્ય સ્થળે ખસેડવા અનિવાર્ય છે પણ વિસ્થાપિતોને પોતાના પ્રશ્નો રજુ કરવાનો

અધિકાર હોવો જોઈએ.

(૩) વિસ્થાપિત અસરગ્રસ્તોની જીવનની તકો પર જે વિપરીત અસરો થાય છે તે ત્યારે તેઓને ન્યુનતમ શું મળવુ જોઈએ કે જેથી તેઓના જીવનની તકો અકબંધ જળવાઈ રહે તે અંગેના ધોરણો નકકી કરવા અગત્યના હોય છે.

(૪) પુનઃવસવાટના સ્થળ તેમજ આજીવિકા વિશે સમગ્ર અને સંપૂર્ણ આયોજન દ્વારા તેના લાભો વિસ્થાપિતોને મળવા જોઈએ જેના કારણે અસરગ્રસ્તોને ઓછી મુશ્કેલીઓ વેઠવી પડે.

(૫) અસરગ્રસ્તોને જમીનના વળતર પેટે જમીન અપાય તે અગત્યનું છે.કુટુંબના સભ્યોને યોગ્ય તાલીમ આપી રોજગારીની સુવિધા પુરી પાડવી જોઈએ.

(૬) યોજના દ્વારા કોઈપણ એક કરતાં વધુ લોકો વિસ્થાપિત થવા જોઈએ નહિ માટે વિસ્તારના વિકાસની અથવા લાંબાગાળાની વિકાસ રૂપરેખા તૈયાર કરવી જોઈએ.

(૭) યોજનાથી જેઓ અસરગ્રસ્ત થયા છે તેઓને પુનઃવસવાટનો નિર્ણય લેવાનો અધિકાર હોવો જોઈએ.

આમ,બહુહેતુક સિંચાઈ યોજના દ્વારા વિસ્થાપિત અસરગ્રસ્તોના જીવનની તકો પર જે વિપરીત અસર થાય છે ત્યારે ન્યુનતમ શું મળવુ જોઈએ કે જેથી તેઓને જીવનનો તકો અકબંધ જળવાય રહે.આ અંગેના ધોરણો નકકી કરવા ખુબ જ અગત્યના છે.વિસ્થાપિત લોકોને સંગઠિત કરી નિર્ણયની પ્રક્રિયામાં ભાગીદાર બનાવવાનું કાર્ય અતિ મહત્વનું છે.પુનઃવસવાટની નીતિએ વિકાસ પરિયોજનાના ભાગરૂપ હોવી જોઈએ જેથી અસરગ્રસ્ત કુટુંબોને માળખાકીય સવલતો પુરી પાડી તેમની જીવનશૈલી સુદ્રઢ બનાવી શકાય.વિસ્થાપન પછી પુનઃસ્થાપન દરમ્યાન વિસ્થાપિતોને ઓછામાં ઓછી મુશ્કેલીઓ પડે તે મુખ્ય હેતુ હોવો જોઈએ.

સંદર્ભ :-

(૧)જાષી વિદ્યુત(૨૦૦૩) આ પણ ગુજરાત છે.દોસ્તો,પાર્શ્વ પબ્લિકેશન,અમદાવાદ.

(૨)જોષી વિદ્યુત(૧૯૯૮)નર્મદા યોજનાઃપુનર્વસવાટના પ્રશ્નો,ગુજરાત ખેત વિકાસ પરિષદ,અમદાવાદ.

(૩)પટેલ અર્જુન(૧૯૯૭) વિસ્થાપિતોના પુનઃવસવાટ અંગેની રાષ્ટ્રનીતિ,સેન્ટર ફોર સોશિયલ સ્ટડિઝ,સુરત.

(૪)ઉકાઈ બંધ યોજના અંગેની માહિતી પૂસ્તિકા,અધિક કલેકટર કચેરી સોનગઢ,તાપી.

PROBLEMS AND ISSUES OF SOCIETY

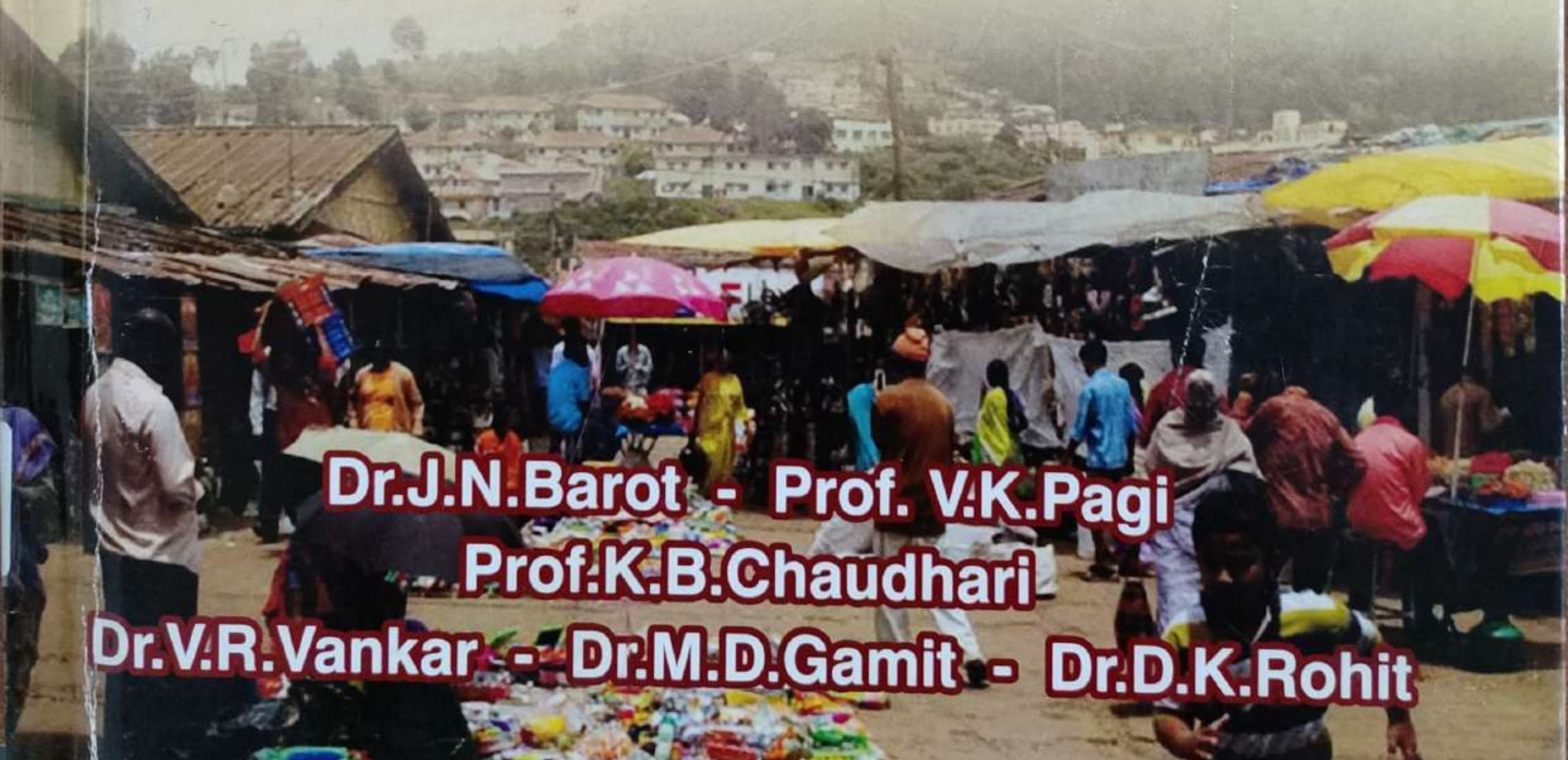

Dr.J.N.Barot - Prof. V.K.Pagi
Prof.K.B.Chaudhari
Dr.V.R.Vankar - Dr.M.D.Gamit - Dr.D.K.Rohit

Distributing by
Surabhi Publications
516, Virani Chambers
Opp. Taskent Petrol Pump, Sardar Gunj Anand-388001
e-mail : ibd2692@gmail.com
M.: 09429257119, 09426583589

301.05
RAP
D0994

Vendor
Bill No / Dt.
Price
Accession No D0994
Sing of Librarian

Problems And Issues of Society

First Published 2017

©Reserved

ISBN : 978-93-84601-03-4

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical or photocopying or otherwise, without prior permission in writing from the publishers/author.

Printed in India

Distributing by : Abhishek Dahaulia for Surabhi Publications Anand & Typeset by Lucky Graphic Delhi & Printed at Vishal Kaushik Printers, Delhi-93.

શ્રીમતી આર. એમ. પ્રજાપતિ આર્ટ્સ કોલેજ
ગ્રંથાલય
D0994
સતલાસણા

Contents

1.	Weaker Section: Problems and Prescriptions	9
2.	Issues And Problem of Tribal Society	20
3.	Domestic Violence in India	25
4.	Gender Equality and Women Empowerment in India	36
5.	Social Problems of Indian Women	49
6.	The Voice Of New Woman In Tendulkar's Play Silence ! The Court is in Session	54
7.	Social change, Women development, Indian values	57
8.	Dalit Leadership In Gram Panchayat Of Gujarat	66
9.	Women Empowerment Problem and Issue of Society	76
10.	Gender – Equality – Problems and Issues of Society	79
11.	Constitutional Provisions for Empowerment of Women	83
12.	Gender Injustice: The Ugly Face of The Scociety	87
13.	Problem Faced By Working Woman In India	89
14.	Problems of children and child labour in India	95
15.	"Caste Problem In India"	100
16	.Bio-Psycho-Social Factors of Development	104
17.	Women Empowerment	109
18.	Economic - Problems & Issues of Societ	113
19.	Wife Battering- a Sociological Study in Ahmedabad City	116
20.	Effects of Changing Status of Women on Social Development	130
21.	The Role of Psychological Awareness in Development of Society	136

22. Constraints Faced By The Tribal Women In Performing Their 144
23. Practice of Untouchability in Rural Area of Junagadh District 147
24. Gender Bias in Indian Temples 154
25. Gender Equality Problem & Issue of Socity 157
26. " भारतीय महिला : सामाजिक हकीकत " 160
27. ''भारतीय समाजमां स्वाध्याय एक धार्मिक प्रवृत्ति '' 165
28. 'ऐ लडकी 'कहानी में भारतीय नारी जीवन की गहन सामाजिक समस्या 172
29. **भारतीय –वार्तेस्य आँदोलन में आदिवासियों का योगदान एवँ आज की स्थिति** 177
30. आधुनिक संस्कृत नाटक साहित्य में दहेज की समस्या 181
31. વસતિ : સમસ્યા અને પડકારો 186
32. સામાજિક સંસ્થા : સમસ્યાઓ અને વિવાદો 199
૩૩. વૃદ્ધ પેન્શન યોજનાનો અભ્યાસ : અમદાવાદ જિલ્લાના સંદર્ભમાં 211
૩૪. " ડાંગના ઐતિહાસિક જંગલો : વિકાસ કે વિનાશ ?" 229
35. ઉચ્ચ શિક્ષણ અને સ્ત્રી-સશક્તિકરણ એક સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસ 235
36. ***''ભારતમાં મહિલાઓના કાનૂની અધિકારો અને તેઓને નડતા અવરોધો''*** 243
37. પરમાર (બારડ) રાજપૂત સમાજની લગ્ન વ્યવસ્થા એક સમાજશાસ્ત્રીય 250
38. **સ્ત્રીભ્રૂણ હત્યા : સમાજની એક સમસ્યા** 256
39. **આદિવાસી સમાજમાં વિસ્થાપન અને પુનઃવસવાટની સમસ્યા અને ઉકેલ** 263
40. **સોશિયલ મીડિયા અને મોબાઈલ : સમાજ માટે આર્શીવાદ કે અભિશાપ** 266
સોશિયલ મીડિયા અને મોબાઈલ : સમાજ માટે આર્શીવાદ કે અભિશાપ 272
41આદિવાસી સમાજની કૌટુંબિક સમસ્યાઓ 280
42અસમાન સ્ત્રી–પુરૂષ જાતિપ્રમાણનાં કારણે લગ્નક્ષેત્રે ઉભી થતી સમસ્યાઓ 285
43 **માનવ વર્તન અને પ્લાસ્ટિક પ્રદૂષણ** 291
44સ્વાધ્યાય પ્રવૃત્તિ અને ગ્રામિણ યુવાનો'' એક સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસ 300
45જ્ઞાતિવાદ : એક સમસ્યા અને તેના ઉપાયો 304
46 ગ્રામીણ યુવાનોમાં વ્યસન 310
47 બાળમજુરીની સમાજ પર અસર 315

48"પંચાયતી રાજમાં મહિલાઓની ભુમિકા" 319

49સ્ત્રીઓ અને પછાત જાતિઓની સમસ્યાઓ સમાધાન માટેના પ્રયાસો 325

50 આદિવાસી સમાજમાં વિકાસની સમસ્યાઓ 331

51 ગુજરાતમાં શૈક્ષણિક વિકાસ :- અનુ.જાતિ અને અનુ.જનજાતિ ની સ્ત્રીઓ 338

52 અનુસુચિત જાતિઓ અને અનુસુચિત આદિજાતિઓના રાજ્યવાર
અક્ષરજ્ઞાન દર, ૧૯૯૯ – ૨૦૦૦ 343

53 :: બાળ મજૂરી– એક સામાજિક સમસ્યા :: 348

54 "પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોની શૈક્ષણિક સમસ્યાઓનો અભ્યાસ" 348

55 નક્સલવાદ - એક સમસ્યા 353

56–: સ્ત્રીઓ અને ઘરેલું હિંસા :– 356

57 કુટુંબની સમસ્યા અને તેના ઉપાયો 360

58 વૃધ્ધાશ્રમમાં વસવાટ કરતા અને કુટુંબમાં વસતા
વૃધ્ધોનો સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસ 364

59'સામાજિક પ્રશ્નો અને પડકારોમાં અર્થશાસ્ત્રની ભૂમિકા" 369

60 વર્તમાન સમયમાં સ્ત્રી–ભૂણહત્યા એક મોટી સમસ્યા તરીકે 373

61 આદિવાસીઓની આર્થિક સમસ્યાઓ અને સોસાયટી મુદ્દાઓ
એક સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસ 377

62"શિક્ષણ અને સમાજ વચ્ચેનો સંબંધ 380

63"શિક્ષણ અને સ્ત્રી સશક્તિકરણ" 385

64 આર્થિક વિકાસમાં શિક્ષણનો ફાળો અને સમાજનો સહયોગ 389

65 બહુપત્નીત્વ એક સમસ્યા કાલિદાસનાં નાટકોના આધારે 391

66 આતંકવાદ : એક સમસ્યા 395

67પર્યાવરણ પ્રદુષણ એક સમસ્યા 401

68 "સ્ત્રી-પુરૂષ પરવરીશ અંગેના કોલેજ કરતી યુવતીઓના વિચારો" 407

69 " શહેરી ઉધોગમાં કામ કરતી સ્ત્રીઓની સામાજિક પરિવર્તન અને સમસ્યાઓ" 414

70પંચાલ જ્ઞાતિનો સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસ 420

71 (સ્ત્રીઓની જાતીય સતામણીની સમસ્ય) 423

72" બાળ મજૂરી એક સમસ્યા તરીકે " 427

73 બેરોજગારી : એક સામાજિક સમસ્યા 432

74સ્ત્રીઓની આરોગ્ય સંબધિત સમસ્યાઓ 435
75 આદિવાસી વિસ્તારમાં ઔદ્યોગીકીકરના કારણે વસ્તી બંધારણમાં પરિવર્તન એક સમસ્યા 439
76 "આધુનિક સમાજનાં પડકારો" – કોમવાદ 445
77 **Cast Problems and Issues of Society** 446
78`સ્વચ્છતા અને શૌચાલય : એક સામાજિક પરિવર્તનના સાધન તરીક 452
79દલિત સાહિત્યમાં વિકાસશીલ દલિતચેતના 459
80 સામાજિક જાતીય સમસ્યા : એઈડ્સ 463
81 સામાજિક ક્રાન્તિના સંદર્ભમાં મૃચ્છકટિકમ્ 466
82 નારીજીવનની સમસ્યાઓને તાગતી વાર્તાઓ 470
83 એસીડ એટેકની ઘટનાનું સામાજીક વિશ્લેષણ– કેસ સ્ટડી
(કોલેજના વિધાર્થીઓના સંદર્ભમાં) 475
84 વિ॰ ાર્થીઆ્અનગશિક્ષકામા વિકાસમાઘ્ટકનાક્ષિ઼ ગ નાક્ષળાગ 484
85 ગુજરાતના આદિવાસી સમુદાયમાં શિક્ષણ અને સમસ્યાઓ 490
86 શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયોમાં ગ્રંથાલય નેટવર્ક અને તેની સેવાઓ 495
87પ્રાચીન ભારતની સમાજવ્યવસ્થા અને જાતિવાદ 495
88 વુધ્ધોની સમસ્યા એક અભ્યાસ તરિકે 497
89 સ્ત્રીઓની બેવડી ભૂમિકા એક સમસ્યા તરીકે 497

2

Issues And Problem of Tribal Society

Dr.Jayesh N. Barot
Principal
Smt. R. M. Prajapati Arts
College,
Satlasana

Due to modernization, industrialization, Hinduism, Islamilisation, Christianization, and culturelization many normal and abnormal changes have occurred in their life. With the changes in cultures and impact of other religion the problems of social economical, cultural, religious, linguistic and health related arose in the life of Tribes. And significant changes have taken place in their life. Some tribe like Munda and Ho celebrate easter festival rather than their own. They are distributed in a group of christian and nonchristian. Due to the pessimistic atmosphere, folksongs of Adivasi in Chota Nagpur area express the meaning that our life is meaningless lets united for robbing.

Today Adivasi have no interest in their traditional dances. Holy dance and a dance of festival became pale. An adivasi with dual flute or a girl dancing with lezim is rarely seen. Internet, mobile and T.V. channels have also made equally bad effect among their traditional life. Dresses, lifestyle, celebration of festivals, and means of entertainment have changed.

With the impression of migration urbanization, modernization, Adivasis have left their own traditional culture. The special tradition of Adivasi are at the verge of vanishing Adivasi are passing through dual and contradicted process of modern and traditional along with changes and continuity, now a days. In Such a circumstance, what is their real place should be examined? The present research paper is a part of my U.G.C. granted minor research project and my experience during Ph.D. work. Mostly this research is done on social and cultural challenges of dungri garasia adivasi of sabarkantha district of Gujarat.

Total Adivasi population in India is 62751027, of which Madhya has the highest population of Adivasi in India , while there are 6161775 population in Gujarat. From hilly range of Danta taluka, poshina in khedbhramma, and downword from south of Vijaynagar in north western side of Panchmahals, whilein south Gujarat Nanchhad side which covered hilly and jungle area of Mandvi,Dang,Ahva and Dharampur are the places of Adivasi in

Gujarat. The Adivasi area is surrounded with Aravalli range in North, Saputaara and Vidhyanchal range in eastern side, and hilly area of Sahyadri in the south. There are about 25 Adivasi like baranda, bavcha, bhil, ghodiayaa, gamit, gond, kathodi, nayak, parghi, rathava, kunbi kodi, siddi, dubda and padhar, live in Gujarat. Panchmahal has the highest population of Adivasi followed by Surat, Vadodara, Bharuch and Sabarkantha in Gujarat. They are divided geographically in to three category of north, middle and south of Gujarat. Population of Dubda and Bhil Adivasi are the highest in Gujarat. Usually Bhil lives in Banaskantha, Sabarkantha, Vadodara, Panchmahals Bharuch, Surat and Dang district of Gujarat. Bhil and Garasia Adivasi living in the northern side in the range of Aravvali have social, religious and cultural nexus with that of adivasi in Rajasthan, while bhil,rathava, patelia and dhanka adivasi have the same nexus with the Adivasi of madhy Pradesh. Ghodia,chaudhari,gamit, konkal, dhor, varli, bhil and kodi adivasi from south Gujarat have the same religious, social and cultural nexus with that of maharastra. gujarati Adivasi has its own arts, music, dance and vocal literature. Their ornaments and dress expresses their own arts. Their marriage, festival, and dance songs, story, and riddles are very amusing.

Many normal and abnormal things like the impact of Modernisation ,culturalisation, industrialization, Hinduism, islamilisation and christianisations have happened on adivasi society.. Due to culturalisation and impact of other religion, social, religious and cultural, educational, linguinstic, and health related problem has arised. Rapid changes in religious,social and cultural in Adivasi society has brought impact on their social life too. Munda and Hoo Adivasi celebrate easter instead of their own festivals. Certain Adivasi are divided into Christian and nonchristian division. Due to such a circumstances, the folksongs in Adivasi of chhota Nagpur indicate the meaning that their life has become meaningless so let's united to make a loot. According to Majumdar, **"with the conversion in Christian, Christian have made their life social, and religious more complicated and the increase their problems too".**

Adivasi of this region are dwelt in Arravalli ranges and in jungles. They worship Hindu God and Goddess. According to 1991 census, their population is 324199 i.e 18.75% of total population. In bhiloda taluka they are 93858 i.e 53.51 % among them 45771 are male and 48087 are women.

Adivasi living in Bhiloda taluka are known as dungri garasia adivasi. Their food is maize and make Laddu and Churama occasionally. They have wine and meat too. Male wears dhoti and cloth on waist while youngster like pents and shirts. While woman wear blouse,ghagro and dupatta to cover the head. Woman are fond of ornaments. Dungari garasia adivasi have traditionally parental family system is seen. they have male dominated system. This adivasi are distributed in to many Gotra nad make marriages out of their Gotra. They have panch system like villagepanch, pradeshpanch and castepanch too. They dwelt in disperse shelter system and they have strong body too.

They do marriage out of their Gotra and marriage in the same Gotra is prohibited. Remarriage,keeping more than one wife,kept system and a marriage with running with a girl are common among them. Marriage ceremony is performed by bhabhi (a wife of brother) in them.

Their profession is labour work,catteling and agriculture. Their farming is in hilly area

and without irrigation system. Wood cutting, labour work, and growing vegetable are common among them. Usually they have economic crisis in their life. They believe in family Gods and worship them. They believe in gods like Rama, Hanuman, Shitalamata, Ganesh, and Ambaji. Keeping vrat and different belief in commom among them. shamadia dev is known as black god and worship him .They believe in black magic and omen too. They celebrate the festival like Holi, akhatrij, diwaso, diwali, uttarayan, janmasthami, navratri and shivratri certain festival have a fair and they like to celebrate the uttarayan.In a present research adivasi have made conversion to Christianity.and adopted their culture too. Their dress, ornament and life style are like that of Christians. Fair bring enjoyment in adivasi's life. According to season, tithi and festivals, they enjoy festival many times in a year ,of different Gods and Goddess. In a festival they are roaming with friends, do shopping, dancing and singing make an enjoyments and select their would be wife. But in a present time the pattern of festivals have changed. monetory exchange and impact of profit. 70 % of respondents have said that youngsters have no attraction of fair and no such rush in a fair as it was before.Holi and other festival are soul of adivasi. Festival brings soul in their life. Traditional festival were also celebrated with the same enthusim. A month before holi they dance with traditional dress and instrument like big dhol. They take wine and collect some money from near by villages and bring coconut and sweet to eat. Now elders celebrate it, youngsters have less interest in celebrating it.65 % respondents said that burden of education in a children have kept them away from sucha things while Christian adivasi only celebrate Christian festival.

Dungari garasia adivasi celebrate their uttarayan in a first Friday of Gujarati month of Posh on that day youngster catch upa dev chakali (sparrow) from the farm without throwing a stone on him, and bring it to mukhi of villages. They make that sparrow dring a ghee and try tomake her fly by making typical voice from the mouth. They watch the sparrow where it gos and sits. According to that they then make forecaste of coming year. If that sparrow sits on green tree means the coming year is good and if sits on dry place means the coming year will be bad. Adivasi play ball game made of cloths and sewed with strings.75 % respondents have said that Such a celebration of uttarayan are rarely seen in adivasi and youngster hardly take part in it.

The male and female ornament like kanto, kanful (wearing in ear),hathful, tupio, ahadi arer aely seen now modern ornaments have taken place Now traditioan food, cloths, and life style have changed. The addressing pattern of Family relative and social relative have also changed. A paintings of various god and goddess are not seen on a wall now In a short due to education, modernization, modern technology and cultural contact, adivasi culture have got changed.Their marriages were costing a low amount but with the contact of modern society and various culture marriage have become very costly now. With such a cost they have become financially poor too. Unbalance in gender population have put many effect too upper caste male buy a girls from lower class people to marry her certin broker also work for that. Some adivasi have settled in job and business in a city with taking good and higher education. Among them some have kept contact with their society while some have became away from it their children hardly speak their tongue or wear a traditional dress. Their woman hardly wear traditional ornament too.

All adivasi society have their own culture. They live their life with nature. so they worship nature and many gods and goddess too. Their various cultural aspects lik

ornament, dress, folkdance, folk songs, festivals, folk story, arts, paintings, toys, languages, tangues, fair songs, festival songs etc are parts of their life. in a present time due to modernization, culturalisation, migration, education, urbanisation Christianization, Hinduism have made big effect on their basic culture. Some aspect of their culture have vanished from their life. These are mentioned below which are found from respondent of present study. 80 % respondents believe in religious ceremony. They do worship and religious ceremony in their house but present system of celebration of navratri, ganesh, and janmasthami are changed. Now entertainment seen more than religious aspects. The information from rspondents said that elders are not happy with present celebration of such festival. On uttarayan now catching a devchakali and playing ball is no more now, but like civilized society they celebrate uttarayan with flying a kite in the sky. The festival like Diwaso Akhtrij and Punam are not celebrated traditionally. The dress of Dungari garasia adivasi have vanished now. 85 % respondents have said that ghagaro,dhoti or odhani is not seen now. Garasia woman wear wearing ten to twelve metre ghagharo (a cloth weared below waist) is out of date now. The ornaments like boru on forehead, aganna in ear, round on nose, hasadi, heran, dupada, kachhali, vedh, ring, kambiyu etc silver ornaments have not seen now a days. Male were wearing ring on finger,kandoro on waiste tahulo and kadu on wrist,and lovingia on ear are out of date now.

The shelter of dungari garasia adivasi called KHOLARU were made of wood,grass and soil in that day are now taken place by R.C.C. houses .some adivasi doing job have made houses in the city in the society area. Their residence dispersed in the various farm is out of date today.

Dhol, kundi, thali, and sharani are the main musical instruments of garasia adivasi. Various noise and pattern of playing instruments have different meaning.With Homera dhol, dedia dhol, vari dhol, holi dhol and hajari dhol they were playing sag, vaju, tamburo, shankh, thali, fluet, korayu, zalar and lezim such dual instruments were bringing enjoyment in the dance. In a present time majority of instrument have vanished from adiavsi garasi's life and tabla, dholak, tibbo, kango, drumset, key board cashio, etc modern instruments have taken place, and they play film song by T.V., D.V.D., or C.D. Holi is their major festivals and twenty days before they dance in a group with musics wear unique dress and mock dress of character from the Ramayana. They dance with sword, spear and bow in their hands and collect the money from door to door on that days. But 65 % respondents of the study showed that youngster have no such interest in festival and feel ashamed in dancing. With contact from the civil society they have dual language problem their children speak their own as well as civil society's language and thus their own language have at the verge of vanishing. Languages carry a culture with him from one to another generation, and due to language, culture also disappear from their life.62 % respondents have said that their children like to speak gujarati language rather than their own. But along with language there are changes in the life style,dress and living style of dungari garasia adivasi. 68 % respondents have said that adivasi women sing garbas and sing Hindu marriage song. Majority respondents believe that enjoyment, gait in garbas, emotion towards traditional songs have changed. In a group adivasi playing dual flute or sing a fair song is rarely seen now. Many dress of fair and having a weapon in hand decorated with colorful ribbon has become a dream now the effect of Christians and hindu religions have put impression on their, religious, cultural and social festival too.70 % respondents

said that due to modernization, migration, contact with upper class, increase in education and government job their contact with upper class has increased. And thus civil society has crushed the adivasi culture. Adivasi's brave story, folk story, and legends remain meaningful. In a present time this literature have vanished. 60 % respondents have said that New generation has no interest in such thing. Art is soul of adiavsi's life ,some arts earn them money too. Toys, supada, topali and things made from wood bring money and enjoyment in their life. But modernization and westernization have cut off adivasi from their root. Wall paintings, rangoli and statue are seen in the old house only. 72 % respondent are of the opinion that their art is at the verge of vanishhing while . 82 % respondents have said that they know no art at all.

Adiavsi make painting gods and goddess and incidence of Ramayan and Mahabharat on their body but youngster have hardly interest in it. Adivasi woman paint a Mehdi on their hand now. Majority of (80%) respondents have said that pattern of traditional fair have changed. Along with business and profits adiavsi have feeling of cheating. 35 % respondents believe that Traditional meaning and emotion towards fair is changed, and contact of other caste have disturbed their enthusiasm. There is historical and folk story's heritage in dungari garasi adivasi. They present that story with special style. In a folk story they present imagination, religious matter, philosophy, human origin, natural life and special work of gods and goddess. But majority respondents have said that today youngsters have no such interest in a story and folk story.

PROBLEMS AND ISSUES OF SOCIETY

By

Dr.J.N.Barot I Prof. V.K.Pagi
Prof.K.B.Chaudhari
Dr.V.R.Vankar I Dr.M.D.Gamit I Dr.D.K.Rohit

Published by : R. M. Prajapati
Arts College, Satlasna

Surabhi Publications
516, Virani Chamber
Opp. Taskent Petrol Pump,
Sardar Ganj, Anand 388001 (Gujarat)
09429252719-09998246541
ibd2692@gmail.com

₹4995/-

ISBN-978-93-84601-03-4
9789384601034

PROBLEMS AND ISSUES OF SOCIETY

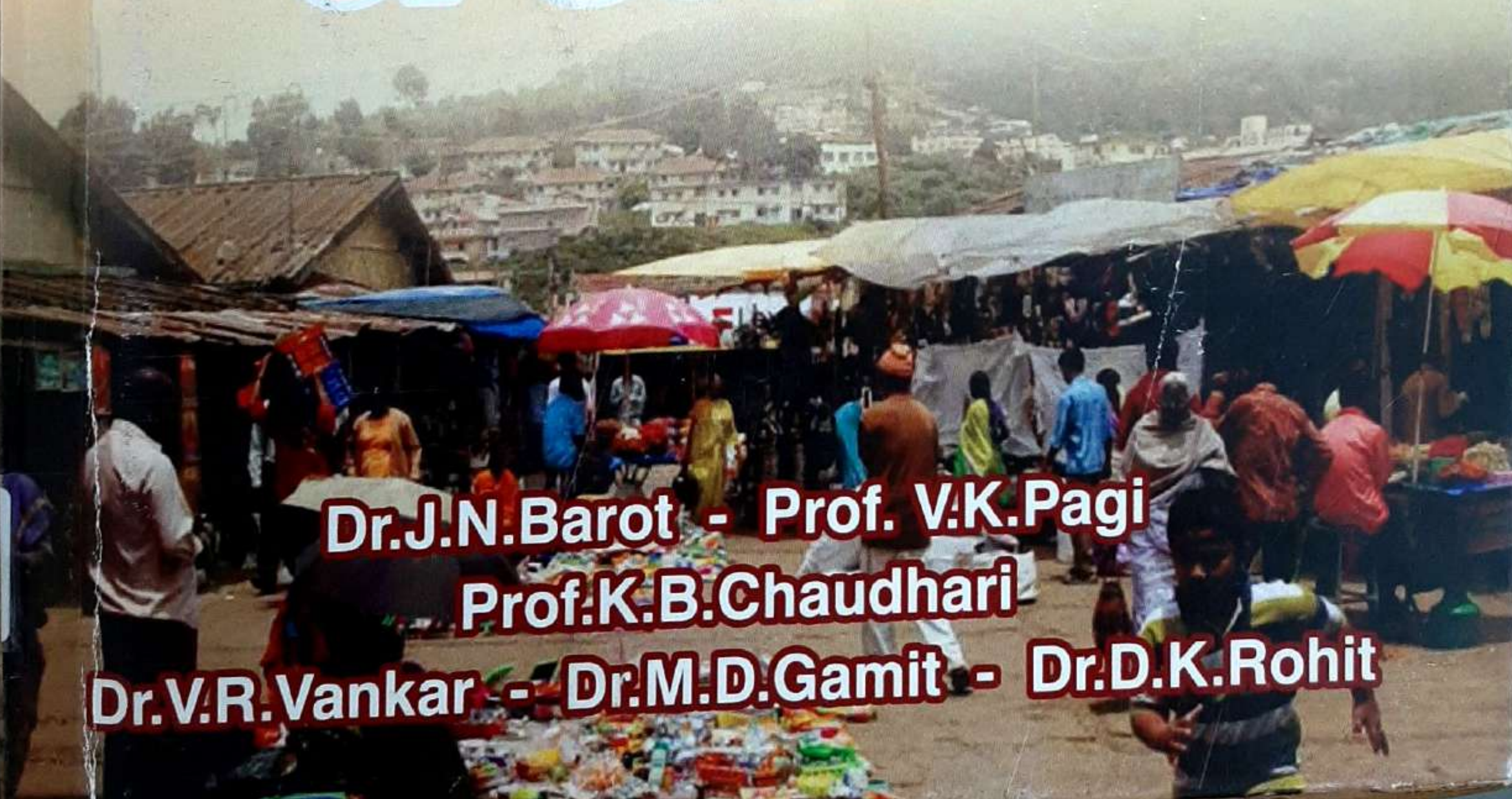

Dr.J.N.Barot - Prof. V.K.Pagi
Prof.K.B.Chaudhari
Dr.V.R.Vankar - Dr.M.D.Gamit - Dr.D.K.Rohit

Distributing by
Surabhi Publications
516, Virani Chambers
Opp. Taskent Petrol Pump, Sardar Gunj Anand-388001
e-mail : ibd2692@gmail.com
M.: 09429257119, 09426583589

301.08
BAR
D0994

Vendor
Bill No / Dt.
Price
Accession No. D0994
Sing of Librarian

Problems And Issues of Society

First Published 2017

©Reserved

ISBN : 978-93-84601-03-4

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical or photocopying or otherwise, without prior permission in writing from the publishers/author.

Printed in India

Distributing by : Abhishek Dahaulia for Surabhi Publications Anand & Typeset by Lucky Graphic Delhi & Printed at Vishal Kaushik Printers, Delhi-93.

શ્રીમતી આર. એમ. પ્રજાપતિ આર્ટ્સ કોલેજ ગ્રંથાલય D0994 સતલાસણા

Contents

1.	Weaker Section: Problems and Prescriptions	9
2.	Issues And Problem of Tribal Society	20
3.	Domestic Violence in India	25
4.	Gender Equality and Women Empowerment in India	36
5.	Social Problems of Indian Women	49
6.	The Voice Of New Woman In Tendulkar's Play Silence ! The Court is in Session	54
7.	Social change, Women development, Indian values	57
8.	Dalit Leadership In Gram Panchayat Of Gujarat	66
9.	Women Empowerment Problem and Issue of Society	76
10.	Gender – Equality – Problems and Issues of Society	79
11.	Constitutional Provisions for Empowerment of Women	83
12.	Gender Injustice: The Ugly Face of The Scociety	87
13.	Problem Faced By Working Woman In India	89
14.	Problems of children and child labour in India	95
15.	"Caste Problem In India"	100
16	.Bio-Psycho-Social Factors of Development	104
17.	Women Empowerment	109
18.	Economic - Problems & Issues of Societ	113
19.	Wife Battering- a Sociological Study in Ahmedabad City	116
20.	Effects of Changing Status of Women on Social Development	130
21.	The Role of Psychological Awareness in Development of Society	136

74સ્ત્રીઓની આરોગ્ય સંબધિત સમસ્યાઓ 435
75 આદિવાસી વિસ્તારમાં ઔદ્યોગીકીકરના કારણે વસ્તી બંધારણમાં પરિવર્તન એક સમસ્યા 439
76 "આધુનિક સમાજનાં પડકારો" — કોમવાદ 445
77 Cast Problems and Issues of Society 448
78`સ્વચ્છતા અને શૌચાલય : એક સામાજિક પરિવર્તનના સાધન તરીક 452
79દલિત સાહિત્યમાં વિકાસશીલ દલિતચેતના 459
80 સામાજિક જાતીય સમસ્યા : એઈડ્સ 463
81 સામાજિક ક્રાન્તિના સંદર્ભમાં મૃચ્છકટિકમ્ 468
82 નારીજીવનની સમસ્યાઓને તાગતી વાર્તાઓ 470
83 એસીડ એટેકની ઘટનાનું સામાજીક વિશ્લેષણ— કેસ સ્ટડી
(કોલેજના વિઘાર્થીઓના સંદર્ભમાં) 475
84 વિ૰ ાર્થીઆ્અનગશિક્ષકામા વિકાસમાધ્ટઙનાક્ષ્ાગ નાઝ્ફાળાગ 484
85 ગુજરાતના આદિવાસી સમુદાયમાં શિક્ષણ અને સમસ્યાઓ 490
86 શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયોમાં ગ્રંથાલય નેટવર્ક અને તેની સેવાઓ 495
87પ્રાચીન ભારતની સમાજવ્યવસ્થા અને જાતિવાદ 495
88 વુધ્ધોની સમસ્યા એક અભ્યાસ તરિકે 497
89 સ્ત્રીઓની બેવડી ભૂમિકા એક સમસ્યા તરીકે 497

80

સામાજિક જાતીય સમસ્યા : એઈડ્સ

Manishkumar B. Chaudhari
Arts College, Satlasana

વાત છે સમાજમાં ઉદભવેલી નૂતન શાપિત અવસ્થાની .જેને આપણે અંગ્રેજીમાં HIV ના વાયરસનો ભાવ ગણીએ છીએ .આ HIV એટલે કે એઈડ્સ અંગેની સમજણ અને તે દિશામાં લોકોની દોરવણી ખૂબ જ સ્મયકારી ગણી શકાય .વિસ્મય એટલા માટે કે ,અજાણતા પણ થયેલી જાતીય ભૂલ માણસને ભેંકાર અને મશેષ ભવિષ્ય તરફ નોંતરી જાય છે .તેના લક્ષણોથી જ માણસ અર્ધમૃત અવસ્થા અનુભવે છે .જાતીય ભથી થતી આ બિમારી માણસને જીવનની દરેક ક્ષણ મૃત્યુનો અહેસાસ કરાવતી રહે છે .

પુરુષ અને સ્ત્રી એ બંને આ બિમારીના વાહક બને છે ,ત્યારે સમસ્ત કુળ સહિત આખા કુટુંબને ,સમાજને નહદ અફસોસ કરવા તરફ દોરી જાય છે .સમાજમાં ફેલાઈ રહેલા આ ઝેરી સાપના દંશ સમાન રોગનું વારણ હજી સુધી મળ્યું નથી .છતાં પણ આજે જાણ્યે-અજાણ્યે શરીરની ભૂખ ભાંગવા માણસ પોતાની સાથે મગ્ર પરિવારના ભવિષ્યને દાવ પર લગાવતાં ખચકાતો નથી એ શરમજનક વાત છે .રસ્તો ભૂલવા ાછળ પુરુષનો હેતુ માત્ર ને માત્ર શારીરિક સુખનો જ હોય છે .જ્યારે સ્ત્રીને માટે આ દોજખ રસ્તા પર ાલવું એ ઘણીવાર તેની મજબૂરી બની રહે છે .એ આવું કર્મ કરવા પ્રેરાય છે ત્યારે તેની સાથે નિશ્ચિત રણ જોડાયેલું હોય છે .એવા અનેક કારણો અને આવી બિમારીથી પીડિત એક સ્ત્રીના જીવનની ઝાંખી રીએ.

સમગ્ર કથા પોલીસ ઈન્સપેક્ટર આશુતોષ યાદવની ડાયરીના પાનામાંથી ઉકેલાઈ રહી છે .માણસનો હ્યલો માણસના વર્તનનું ઑડિટ કરે છે .માણસ આત્મવંચના કરે પણ આત્મા કદી આત્મવંચના કરતો થી .આત્મવંચના માટે જ્યાં પોલ સાર્ત્ર 'Bad Faith' એવો શબ્દ પ્રયોજે છે .માણસમાં પોતાની જાતને તરવાની શક્તિ અદભૂત છે.

કથામાં નાયક યાદવ ગગુને અપનાવીને પ્રેમવર્ષામાં જીવનને ભીંજવી શક્યા હોત પણ તેઓ એમ ન ી શક્યા .જાત સાથે સચ્ચાઈ ન બતાવી શક્યા .તેથી દુકાળનું સંતાન બનીને બઢતી પામ્યા પણ જીવન જવાળી ન શક્યા .માનવીનું ચેતન મન હાઈવે પર ભલે દોડે પણ એનું અર્ધચેતન મન તો શમણાંની કેડી ર ચાલતું રહે છે .શમણાંમાં જે પ્રગટ થાય છે તેમાં આત્મવંચનાનો ભેગ નથી હોતો .જાગૃતિના સત્ય કરતાં

શમણાંમાં પ્રગટતું અર્ધજાગૃતિનું સત્ય વધારે સૂક્ષ્મ અને તેથી વિશ્વસનીય હોય છે' .લીલો દુકાળ 'આવા વધારે વિશ્વસનીય સત્યની કથા છે.

પન્નાલાલ પટેલે લગભગ સો વર્ષ પૂર્વેના એ મૂલકનું ચિત્ર આપ્યું હતું .એ છપ્પનિયો દુકાળ હતો .જ્યારે કેશુભાઈ દેસાઈએ એ જ મૂલકના આધુનિક 'લીલા દુકાળ 'ની રોમાંચક અને વેદનાજનક વાત કરી છે . છપ્પનિયા દુકાળમાં પેટની ભૂખ ભાંગવા દેહ વેચતી સ્ત્રીઓની વાત છે .આજે તો દેહની હાંટડીઓ મંડાય છે , વગર દુકાળે ,માત્ર વૃત્તિજન્ય રીતે અને મહેનત વગર કમાણી કરવા માટે .આ પ્રદેશનું એક વરવું ચિત્ર લેખકે એમની સબળ કલમે આલેખ્યું છે .એ નિમિત્તે સેક્સનાં વિવિધ રૂપો આલેખાયાં છે .સેક્સ એ કથાનો કેન્દ્રીય વિષય બની રહ્યો છે .સેક્સની અઢળક પ્રવૃત્તિમાં પણ સેક્સથી પર એવું સ્નેહની સંપત્તિનું હૃદયદર્શન કરાવ્યું છે તે આ કથાનું ચિરંતન તત્વ છે .એક પોલીસ અમલદારની અને પત્રકારની વ્યભિચારનાબૂદી માટેની ઝૂંબેશ અને તેનો કરુણ અંજામ પણ હૃદયને હચમચાવી મૂકી દે એવો છે .ગમે તેટલા પ્રયત્નો કરો , રાજકીય અને પોલીસખાતાનો ભ્રષ્ટાચાર દૂર કરવો શક્ય નથી .એટલું જ નહીં ,એવો પ્રયત્ન કરનાર અધિકારી ફેંકાઈ જાય છે ;એ વાસ્તવિકતાનું ગંભીર ચિત્ર આલેખાયું છે.

લેખકે 'લીલો દુકાળ 'ને ડી.એસ.પી .આશુતોષ યાદવની અંગત ડાયરી કહી છે" .લીલો દુકાળ "શિર્ષક સહેતુક પ્રયોજ્યું છે .દુકાળ પડે તો માનવી મન મનાવી લે .ચોમાસું કોરું ધાકોર ગયું હોય ત્યાં કશું પાકવાની આશા ન રખાય .કુદરત રૂઠી ત્યાં માનવીએ નીચી મૂંડીએ એનો ચૂકાદો સ્વીકારે લેવામાં જ શાણપણ .પરંતુ એક્વાર આશાના અંકુર ફૂટ્યા હોય ,આષાઢ ગરજ્યો હોય ,શ્રાવણ વરસ્યો હોય – ધરતી આખી લીલી ચાદર તળે ઢંકાઈ ગઈ હોય ,અને છતાં અનાજનો દાણો ય ન પાકે ,ત્યારે કેવું લાગે ??ગગુના જોબનનેય એવો કોઈ લીલો દુકાળ ભરખી ગયો છે .ગગુની ઓળખ આપતાં લેખક કહે છે કે ગગુ આમ તો માસ્તરની પત્ની . અદભૂત સુંદર ,તો અત્યંત કામાતુર .એના કામને માસ્તર સંતોષી શકતો નથી .તો પતિ થઈને પરપુરુષને હવાલે કરે છે .સ્વમાની ગગુ પિયર આવે છે ,તો મા પણ તેને આ દેહના ધંધામાં નાખે છે .ડી.એસ.પી . આશુતોષ પાસે એ પોતાને એક દુખિયારી સ્ત્રી તરીકે રજૂ કરે છે ,ને પતિ સામે ફરિયાદ કરે છે .પણ એ જ ડી.એસ.પી .એને ઘેર અનાયાસ જઈ પહોંચે છે ,ને એના ભવની ભૂખ ને ભાવટ ભાંગે છે .ડી.એસ.પી . આશુતોષને પણ એના અત્યંત ઉત્કટ પ્રેમની કામની પ્રતીતિ થાય છે .એક વેશ્યા જેવી ગગુ એના પ્રેમ અને સૌંદર્યથી આશુતોષને મુગ્ધ ને પ્રસન્ન કરે છે .ગગુને પણ એનામાં જ સાચો પતિ ને પ્રેમી દેખાય છે .પત્રકાર ક્ષિપ્રા ગગુની મુલાકાત લે છે ,ત્યારે આશુતોષને ચિંતા થાય છે .ડીએસપીને પણ મનમાં થયા કરે છે કે શું ગગુ મારી આબરૂના ધજાગરા તો નહીં ઉડાડે ને ?પણ ગગુ જેનું નામ .એ આશુતોષના વિશે કશું ખરાબ કહેતી નથી .બંનેને એકબીજા પ્રત્યે અનહદ પ્રેમ છે .તેઓ સુષુપ્ત મનમાં લગ્નનો પ્રસ્તાવ મૂકે છે .પણ ગગુ કહે છે" ,ના સાહેબ ,એવું ના કરશો ,હું તો અભડાઈ ચૂકી છું .તમારી જિંદગી અભડાવવાનો મને શો હક્ક છે "?ગગુના પાત્રની આ લોકોત્તરતા છે ,રમણિયતા છે .એથી જ ગગુ કથાની અવિસ્મરણિય નાયિકા બની રહે છે" .લીલો દુકાળ "એ ગગુનું જીવતર છે.

ડીએસપી આશુતોષ યાદવ આ કથાનો નાયક છે .તેણે ગુજરાતના ઉત્તર સિમાડે ગાળેલા આડત્રીસ દિવસ એટલે આ નવલકથા .બહુ જ કડક અમલદાર તરીકેની તેની છાપ છે .તેને રાજનગરના વિસ્તારના

...વી તરીકે એટલા માટે મૂકવામાં આવ્યો છે કે તે ત્યાંના ભ્રષ્ટાચાર અને વ્યભિચારને નાબૂદ કરે ...ાન હાઈવે પર ભૂરી ડુંગરી ગામ તેના દારૂ અને વ્યભિચાર માટે કુખ્યાત છે. ઠેરઠેર દારૂ અને કામની ...ડીઓ મંડાઈ છે. એ માર્ગે ગુજરાતમાં દારૂ અને એઈડ્સ પ્રવેશે છે. પત્રકાર શિપ્રાના અહેવાલે વકરવા ...વી છે. તેથી જ તો ડીએસપી આશુતોષ યાદવની ખાસ નિમણૂક થઈ છે. આગળના ડીએસપી ભ્રષ્ટાચારી ... તેથી સડો વ્યાપક બન્યો હતો. નવા ડીએસપીથી બધા ડરે છે. આરંભમાં જ તેઓ ગગુ જેવી સુંદર સ્ત્રીના ...યમાં આવે છે. બંને કામ અને પ્રેમના બંધને બંધાય છે.

આ મુખ્ય કથા સાથે મુંજપુરના ઠાકોરના પુત્ર વનરાજ ને તેની પ્રિય પત્નીના પ્રેમની તથા ડીએસપીના ...નાં નોકર મંગી અને લાખાના કામની આડકથાઓ પણ સારી રીતે ગૂંથાઈ છે. પત્રકાર શિપ્રાના પાત્ર ... તેના મુક્ત કામ અને પ્રગલ્ભ પત્રકારત્વની વાત કહેવાઈ છે. તે કુંવારી છતાં પરણેલી છે. મુક્ત કામમાં ... છે. દારૂ પીએ છે. તે પ્રગલ્ભ સંશોધક અને વૃત્તાંત નિરૂપક છે.

...થામાં ભૂરી ડુંગરી જેવાં અનેક ગામો સર્જાય જ્યાં સેક્સ ઉદ્યોગ ચાલતો રહે એ પરિસ્થિતિ ઊભી થતી ... છે. ગગુ જેવી કેટલીય સ્ત્રીઓનાં અરમાનો ત્યાં મજબૂરીના વેપારમાં વેચાયા કરે. આવી કરુણ ...સ્તવિકતાનો આધાર લઈને લેખકે આ કથા સર્જી છે. જેમાં માણસની ભીતર અમળાતી-વમળાતી ...ગણીઓની હોળીના અજવાશમાં કશુંક વાંચી શકાય છે તે વિકરાળ છે. આ કથામાં આવા વિકરાળ ...ણની માવજત થઈ છે. આવા કેટલાક સુંદર દ્રષ્ટાંતો જોઈએ.

"આટલું રૂપાળું, આટલું બહુરંગી, આટલું તાજગીભર્યું ! છતાં એનું નામ કેવું વગોવાયેલું ! ફજિયાળીનું ...લ" !

"આવી ગયા સાહેબ ! ચાલો તમને મારી મા પાસે લઈ જાઉં".

"આખું ગામ અભડાયું હોય ત્યાં તું કોરી રહી જ કઈ રીતે શકીશ ? ધણીએ ધક્કા મારીને કાઢેલી તો ...વી છે. અહીં તો મુખી જેવા મુખીની વહુ-દીકરીઓ આ ધંધે વળી છે. તું ચોખ્ખી રહેવાની લાખ કોશિશ ...રીશ તોય દુનિયા તો તને અભડાયેલી જ ગણવાની છે".

"તમારું સાચું મૂલ્યાંકન કેવળ તમે જ કરી શકો છો, કારણ કે તમને તમારા પોતાના જેટલું બીજું કોઈ જ ઓળખતું નથી".

"એઈડ્સ કરતાં પણ પ્રેમ ઘણો વધારે બળવાન છે. ગગુના સહવાસથી મળનારું મોત એની સામે કોઈ જ વિસાતમાં નહીં હોય".

લેખકની કથાશૈલીએ સ-રસ છે'. તમે'ને નાયક બનાવી સમગ્ર કથા કહી છે. એ ક્યાંક ક્યાંક અગવડભર્યું ...વડ્યું છે. ફક્ત 37દિવસની જ વાત રજૂ થઈ છે. પણ એમાં ઊંડાણ કેટલું ? જુદી જુદી રીતે કથા ફૂટી ...કળે. કથાપ્રવાહ વેગવંત, એટલે વાચક ખેંચાય. વસ્તુ પણ રોમાંચક છે'. લીલો દુકાળ 'એ પરિચિત પ્રયોગ ... તેને લેખકે નવા ને જુદા અર્થમાં લીધો છે, પરંતુ એ જરાક નબળું પ્રતીક જણાય છે. સ્વપ્ન ને ચિંતનના ...યોગ સારા છે, પણ અલ્પ છે. મરેલા ઉંદરની ગંધનો પ્રયોગ પ્રશસ્ય છે. કામનાં વિવિધ રૂપ દાખવ્યાં છે. એઈડ્સ 'ની પરબોની વાત સરસ રીતે કહી છે.

PROBLEMS AND ISSUES OF SOCIETY

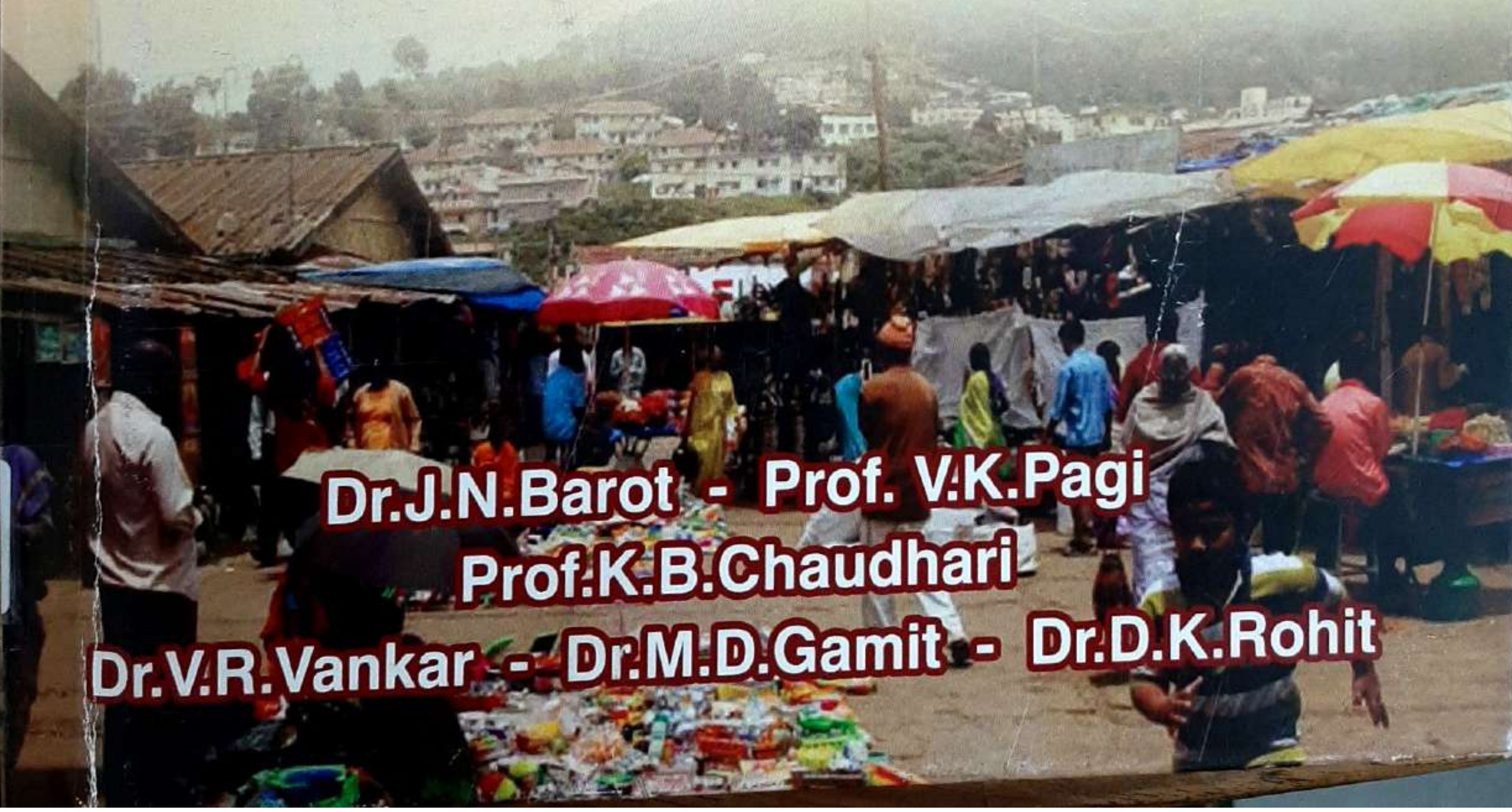

Dr.J.N.Barot - Prof. V.K.Pagi
Prof.K.B.Chaudhari
Dr.V.R.Vankar - Dr.M.D.Gamit - Dr.D.K.Rohit

Distributing by
Surabhi Publications
516, Virani Chambers
Opp. Taskent Petrol Pump, Sardar Gunj Anand-388001
e-mail : ibd2692@gmail.com
M.: 09429257119, 09426583589

301.08
BAR
D0994

Vendor
Bill No / Dt.
Price
Accession No. D0994
Sing of Librarian

Problems And Issues of Society

First Published 2017

©Reserved

ISBN : 978-93-84601-03-4

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical or photocopying or otherwise, without prior permission in writing from the publishers/author.

Printed in India

Distributing by : Abhishek Dahaulia for Surabhi Publications Anand & Typeset by Lucky Graphic Delhi & Printed at Vishal Kaushik Printers, Delhi-93.

ગ્રંથાલય D0994

Contents

1.	Weaker Section: Problems and Prescriptions	9
2.	Issues And Problem of Tribal Society	20
3.	Domestic Violence in India	25
4.	Gender Equality and Women Empowerment in India	36
5.	Social Problems of Indian Women	49
6.	The Voice Of New Woman In Tendulkar's Play Silence ! The Court is in Session	54
7.	Social change, Women development, Indian values	57
8.	Dalit Leadership In Gram Panchayat Of Gujarat	66
9.	Women Empowerment Problem and Issue of Society	76
10.	Gender – Equality – Problems and Issues of Society	79
11.	Constitutional Provisions for Empowerment of Women	83
12.	Gender Injustice: The Ugly Face of The Scociety	87
13.	Problem Faced By Working Woman In India	89
14.	Problems of children and child labour in India	95
15.	"Caste Problem In India"	100
16	.Bio-Psycho-Social Factors of Development	104
17.	Women Empowerment	109
18.	Economic - Problems & Issues of Societ	113
19.	Wife Battering- a Sociological Study in Ahmedabad City	116
20.	Effects of Changing Status of Women on Social Development	130
21.	The Role of Psychological Awareness in Development of Society	136

74સ્ત્રીઓની આરોગ્ય સંબધિત સમસ્યાઓ

75 આદિવાસી વિસ્તારમાં ઔદ્યોગીકીકરના કારણે વસ્તી બંધારણમાં પરિવર્તન એક સમસ્યા 435

76 "આધુનિક સમાજનાં પડકારો" – કોમવાદ 439

77 Cast Problems and Issues of Society 445

78`સ્વચ્છતા અને શૌચાલય : એક સામાજિક પરિવર્તનના સાધન તરીક 448

79દલિત સાહિત્યમાં વિકાસશીલ દલિતચેતના 452

80 સામાજિક જાતીય સમસ્યા : એઈડ્સ 456

81 સામાજિક ક્રાન્તિના સંદર્ભમાં મૃચ્છકટિકમ્ 461

82 નારીજીવનની સમસ્યાઓને તાગતી વાર્તાઓ 466

83 એસીડ એટેકની ઘટનાનું સામાજીક વિશ્લેષણ– કેસ સ્ટડી

(કોલેજના વિધાર્થીઓના સંદર્ભમાં) 470

84 વિ૭ ાર્થીઆ઼અનગશિક્ષકામા વિકાસમાધ્ટકનાક્ષ્ાગ નાક્ષ્ાળાગ 475

85 ગુજરાતના આદિવાસી સમુદાયમાં શિક્ષણ અને સમસ્યાઓ 484

86 શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયોમાં ગ્રંથાલય નેટવર્ક અને તેની સેવાઓ 490

87પ્રાચીન ભારતની સમાજવ્યવસ્થા અને જાતિવાદ 495

88 વુધ્ધોની સમસ્યા એક અભ્યાસ તરિકે 495

89 સ્ત્રીઓની બેવડી ભૂમિકા એક સમસ્યા તરીકે 497

82

નારીજીવનની સમસ્યાઓને તાગતી વાર્તાઓ

(મણિલાલ હ.પટેલની વાર્તાઓ)

પ્રો. યોગેશચંદ્ર પટેલ

આર્ટસ કોલેજ, સતલાસણા

મણિલાલ હ. પટેલ અનુઆધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રયોગશીલ સર્જક રહ્યા છે. કવિતા, નવલકથા, નવલિકા(ટૂંકીવાર્તા), નિબંધ, વિવેચન અને સંશોધન-સંપાદન ક્ષેત્રે તેમનું પ્રદાન વિશેષ રહ્યું છે. જીવનમાં સંઘર્ષ, મુશ્કેલીઓનો સામનો કરીને જીવન જીવનારા બહુ ઓછા મનુષ્યો હોય છે. વેઠવું, વિકસવું અને વિસ્તરવું બધાના જીવનમાં હોતું નથી. ઘણા દુઃખો અને મુશ્કેલીઓ દરેક પગલે નવો આકાર લેતી હોય છે પણ એમાંથી રસ્તો કરનારા બહુ ઓછા હોય છે. મણિલાલ હ. પટેલનું લેખન કાર્ય આઠમા-નવમાં ધોરણમાં ભણતા ત્યારથી લખવાનું શરુ કરેલું. પરિસ્થિતિઓ અને પ્રસંગો દરમિયાન તેમનું ઘડતર થતું ગયું. સ્કૂલના દિવસોમાં તેઓ પ્રસંગો અને ઘટનાઓ લખતા રહેલા. શરૂઆતના વર્ષોમાં લખવાની તેમને 'તલબ' લાગેલી. વીસ-બાવીસ વર્ષની વય સુધી તો ગામડે/સમાજ વચ્ચે રહેતા હતા. સમાજના તથા ગામડાના લોકજીવનના આ અનુભવો છેક સુધી મળતા રહ્યા હતા. આ રૂઢીયુસ્ત સમાજના રીતરિવાજોએ પણ તેમને ઘડ્યા છે. તેની પ્રતીતિ તેમની વાર્તાસૃષ્ટિમાં થાય છે. ૧૯૬૦ થી ૧૯૯૦નો સમયખંડ તેમની વાર્તાઓમાં આવે છે. સમાજ-શિક્ષણ-લોકજીવન-કુટુંબજીવન-નારીજીવનની સમસ્યાઓ વિશેની વાર્તાઓ તેમની વાર્તાસૃષ્ટિમાં પ્રાપ્ત થાય છે. આવા સર્જક મણિલાલ હ. પટેલ પાસેથી ૧. રાતવાસો(૧૯૯૪), ૨. માટી બોલે(હિન્દી)(૧૯૯૫), ૩. હેલી(૧૯૯૫), ૪. બાપાનો છેલ્લો કાગળ(૨૦૦૧), ૫. સુધા અને બીજી વાતો(૨૦૦૭) એમ કુલ પાંચ વાર્તાસંગ્રહો મળી રહે છે. 'રાતવાસો'થી માંડીને 'સુધા અને બીજી વાતો' વાર્તાસંગ્રહોમાં કુલ ૬૭ જેટલી વાર્તાઓ સંગ્રહાઈ છે. તેમની વાર્તાઓ વિષય, ભાવ, સંવેદન, પરિવેશ, વાતાવરણની રીતે ભિન્ન પડે છે.

અનુઆધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યની ટૂંકીવાર્તાઓમાં ગ્રામચેતના, નગરસંવેદના, નારીચેતના અને ...ચેતના પ્રવાહો વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે. મણિલાલ હ. પટેલની વાર્તાઓ અનુઆધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યમાં ...અને તત્વની રીતે બળવત્તર રહી છે. તેમની વાર્તાઓમાં નારી, તેના પ્રશ્નો, તેનું જીવન વિશેષ રીતે આલેખાયું ...સમયે સમયે નારીનું સ્થાન બદલાતું રહ્યું છે અને તેની સાથે પ્રશ્નો પણ બદલાઈ રહ્યા છે. અશિક્ષિત નારી તો ...જ આવી છે જયારે શિક્ષિત નારી સામનો કરી રહી છે ત્યારે આધુનિક સમાજમાં તેના પણ પ્રશ્નો બદલાયા છે. ...લાલ હ. પટેલની વાર્તાસૃષ્ટિમાં ગુજરાતનો ગ્રામીણસમાજ તો વળી ક્યાંક આધુનિક નગરની નારીનું ચિત્ર ...છે. આમ ગ્રામપરિવેશ તથા નગરસંવેદનમાં નારીનો સતત સંઘર્ષ રહ્યો છે.

...બદલી', 'રાતવાસો', 'ચીડો', 'પડતર', 'મગન સોમાની આશા', 'પી.ટી.સી. થયેલી વહુ', 'ફારગતી', 'બાવળના ...જેવી વાર્તાઓમાં ગ્રામજીવનની નારીની સંવેદના નિરૂપણ પામી છે. આ વાર્તાઓમાં સ્ત્રીનું જાતીયતાપણું, ...નો સંઘર્ષ, વિદ્રોહ તો ક્યાંક અતૃપ્તીની વેદનાને વાર્તાકારે વર્ણવી છે. વાર્તાકારનો ઉછેર ગામડાંમાં થયો ...ના કારણે ગામડા-ગામની સ્ત્રીને તેમણે બરાબર ઓળખી છે, તેની મુંજવણથી તેઓ બરાબર વાકેફ છે, તે ...વેશને જાણે છે ત્યારે જ તેમની વાત તેમની વાર્તાઓમાં નારીની વાચા બનીને આવે છે. લેખક તેમની ...યતમાં જણાવતા કહે છે..."ટૂંકીવાર્તા દ્વારા હું મારા મૂળમાં જઈને એની સાથેના સંકુલ અને બહુ પરિમાણી ...તના પડોને ઉકેલીને જોવા ચાહું છું. હું જે ઘર-માટી-સીમ-વગડો-ગામ-વતન-સમાજ-પ્રજામાં રહીને ઉછર્યો છું ...ના પરિસરમાં રહીને હું મને, મારી વાર્તાને, જીવનસંઘર્ષને પામવા-આલેખવા ચાહું છું."('તાદર્થ્ય',ઓગસ્ટ-...૯૭) ઘટના/ પ્રસંગ વાર્તાના પરિવેશમાં મહત્વના બને છે અને પાત્રો એ પરિવેશમાં વધુ સાચકલાં લાગે છે.

'બદલી'માં કઠોર સમાજનો સંવેદનજડ ચહેરો ઉપસ્યો છે. 'બદલી' વાર્તામાં નાયિકા અંબાની મનોસ્થિતિ ...લેખાઈ છે. રાયજી માસ્તરની બદલીના સમાચાર સાંભળી અંબા વિખેરાય જાય છે. રાયજી અંબાના પહેલા પતિ ...ના. બંનેની ઇચ્છા વિરુધ્ધ અળગી થાય છે ને બીજા પતિ રેવજી સાથે ફરી સંસાર માંડે છે. સમાજના અને સાટાના ...વાજોએ બંનેને અલગ કરી દીધા હતાં. સાટામાં પરણેલી એટલે છુટા થવાનો વારો આવેલો. અને એમ અંબાનું ...વન નંદવાઈ ગયેલું. રેવજી બધુ જાણતો તેથી અંબાને સાચવવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો. અંબા નવા ઘર-વર સાથે ...ઠવાઈ ગઈ હતી. બીજી બાજુ રાયજી પણ પોતાના ઘર સાથે ગોઠવાઈ ગયો હતો. રાયજી પ્રાથમિક શાળામાં ...ક્ષક તરીકેની નોકરી કરતો હતો. થોડો સમય વીતે છે ને બીજી ઘટના એવી બને છે કે રાયજીની બદલી રેવજીના ...ગામમાં થાય છે. એટલે થોડી ટાઢક અંબાને થાય છે. અંબાને બીજી બાજુ રેવજીની ફીકર વધુ લાગવા માંડે છે. ...અંબાને રાયજી મનમાંથી છુટતો નથી. મનોમન રાયજીને ચાહે છે પણ આંખમાં આંખ પરોવીને વાત નોતી કરી ...કતી અંબા. ગળે મળીને ભેટું,રડીલવ પણ એમેય કરી શકતી નોતી. બંને એક વાર મળે છે ને ત્યારે રાયજી બોલે ...: 'તમારા ગામમાં આવીએ છીએ તે કોઈ દિવસ ચા-પાણીનો ભાવ આધો રહ્યો, પણ આંખ માંડીને વાત તો કરો-કે ...થી બધાં ય સગપણ સાવ ભૂલી ગયાં?'(પૃ.૬૫-૬૬,રાતવાસો) ત્યારે અંબા સામો જવાબ આપે છે અને મનથી ...ંગી પડે છે અને રાયજીને કહી દે છે 'મારું ભલું તાકતા હોવ તો અહીંથી બીજે કશે બદલી કરાવી લ્યો. મારાથી ...વું વેઠાતું નથી.' (પૃ.૬૬,રાતવાસો) અંબા બોલતાં તો બોલી જાય છે પણ મનમાં ડુમો ભરાઈ આવે છે અને ...પોતાને ઘેર ચાલી નીકળે છે. થોડા દિવસો જાય છે ને અંબાને જાણવા મળેલું કે રાયજી માસ્તરની બદલી થઈ ગઈ

છે ત્યારે તે અંદરથી ખળભળી ઊઠી હતી.

પોતાના લગ્નજીવનમાં સમાજની એ રૂઢીઓ, રિવાજો અને પરંપરાઓનો સામનો સ્ત્રીઓને કરવો પડ્યો છે. ક્યારેક સમાજ તો ક્યારેક પોતાના પિતાનું વચન માનીને તેણે સતત વેઠવાનું જ આવ્યું છે. 'પી.ટી.સી. થયેલી વહુ' વાર્તાએ એ સમયમાં લેખકના સમાજમાં ખળભળાટ મચાવેલો. કારણ કે પીટીસી થયેલી વહુ ઘર-સમાજ માટે સ્ટેટસ સિમ્બોલ બનતાં કંઈ કેટલાંય ઘર મંડાતાં ભાગ્યાં છે. થોડુંક સ્ત્રી શિક્ષણ લે તેમાંય સમાજને પ્રશ્ન થતો. 'ફારગતી' વાર્તામાં સમાજના એ જ નિયમોથી નારીને વેઠવાનું આવે છે. સ્ત્રી પોતે ગમે તેટલી નિપુણ હોય પણ એ પતિ અને સમાજ સામે લાચાર બની રહે છે.

'મગન સોમાની આશા'માં વેંત અને વેતા વગરના પતિને પામેલી અસંતુષ્ટ નારીના વિદ્રોહની કથા છે. પિતા મગન સોમ રૂપિયાની લાલચમાં પોતાની પુત્રી આશાને રંગરૂપને નામે ડરામણો અને બુદ્ધિના લઠ જેવા મનહર સાથે પરણાવી દે છે. આ બનાવ પછી આશાને પિતા માટે હંમેશા ધીક્કાર જ થયો છે. ઘરનું બધું કામ કાજ કરતી, સાસુ-સસરાની સેવા કરતી આશા પોતાના મનની માલિક પોતાને જ માનતી. તેણે મનહરને પ્રથમ રાત્રિએ જ ચોખ્ખું કહી દીધું હતું કે "હું તમારી વહુ ને તમે મારા ધણી ખરા, દુનિયાના ન્યાયે હું તમારાં ઘરકામ ને વટવ્યવહાર સાચવીશ, જરાય ઊણપ નહિ આવવા દઉં, પણ મને જરાય અડવાનો કે છેડવાનો ઉપાય કરશો તો હું ભૂંડી બનીશ. દાબી દઈશ તો વાર નહિ લાગે. મારા હાથે ચૂડીઓ છે તે દુનિયાના ન્યાયે. બાકી હું ને તમે ભાઈબહેન! મારી કાયા પર તમારો ઓછાયો પડશે તોય નાહી નાખીશ, સમજ્યા?"(પૃ.૪૨,બાપાનો છેલ્લો કાગળ) વાર્તાના અંત ભાગમાં મનહર આશા સાથે બળજબરી કરવા જાય છે ને આશા રાતના અંધકારમાં તેને ઓગળી જાય છે. વાર્તામાં લેખકે આશાના મનને વાચા આપી છે. આજે સમાજમાં કેટલીય સ્ત્રીઓના લગ્ન પોતાની ઈચ્છા વિરુદ્ધ થાય છે તેની પ્રતીતિ અહીં લેખકે વાર્તા દ્વારા કરાવી છે.

બદલાતા સમયમાં નારીના સંવેદનો તથા આયામો બદલાયા છે. એમની સમસ્યાઓ બદલાઈ છે. લેખકે બદલાતા પરિવેશમાં આ ઝીલી બતાવ્યું છે. શિક્ષિત નારીની સામાજિક માનસિક સમસ્યાઓ અહીં અભિવ્યક્તિ પામી છે. 'સુધા', 'રાતાં પોયણાં', 'પલકના સર...', 'સેજલ', 'માલતીનું મન', 'અંજળ' જેવી વાર્તાઓમાં નારીજીવનની આંટીઘૂંટીઓ આલેખી છે. આધુનિક સમાજમાં નારીજીવનને કેવી રીતે વેઠવું પડે છે? તે વાર્તાકાર બતાવે છે. 'સુધા' વાર્તાની ટેકનિક ફ્લેશબેકથી શરૂ થાય છે. સુધાના લગ્ન થાય છે ને પોતાના પતિ સાથે શહેરમાં ગોઠવાય છે. દીકરાના લગ્ન ન્યાત બહાર થવાથી સમાજ સાથેના સંબંધો ઘસતા જાય છે અને સમય સાથે સુધા પણ પરિવર્તન પામે છે. જડ આચાર-વિચારોનું આક્રમણ પરિવારને સતત ડંખ્યા કરે છે, ને વ્યવહારો ઓછા થાય છે. સુધાને રૂઢિવાદી સમાજ પ્રત્યે ઘણી નફરત થાય છે. સુધા બધા રૂઢિરિવાજોને અળગાં મૂકી સ્વતંત્ર રહેવા માંગે છે પણ એક સ્ત્રીની જાતને લાગણીને વશ થવું જ પડે. સુધા એટલી નિષ્ઠુર નથી, તેની આંખ અંતે ભીની તો થાય જ છે. અહીં લાગણીનો વિજય, લોહીની સગાઈનો વિજય બતાવ્યો છે.

'રાતાં પોયણાં' વાર્તાનું શીર્ષક જ રહસ્ય ખોલી આપે છે ને વાર્તા વર્તમાન-ભૂતકાળમાં વારાફરતે આગળ વધે છે. આચાર્ય લક્ષ્મીપ્રસાદની ચાર દીકરીમાં ઋચા સૌથી મોટી હતી. તેથી તેને 'મોટી' કહીને પણ સંબોધતા.

પ્રસાદના મૃત્યુ પછી દીકરો કમલ પણ અકસ્માતમાં મૃત્યુ પામ્યો અને ઘરની તમામ જવાબદારી મોટીના આવે છે. સમયની સાથે મોટીની ઉંમર ત્રીસ-બત્રીસે પહોંચી. મોટી નોકરીને કારણે શહેરમાં ફ્લેટ રાખે છે ને ઉપપત્ની બનીને રહેવાનું સ્વીકારે છે. મોટી અવૈધ ભરવા જાય છે. તેથી બા-બહેનો, કુટુંબ તથા ગામના સમસમી જાય છે. રાતું પોયણું પ્રેમના પ્રતીક તરીકે વપરાય છે. છેવટે પોયણું દૂર તળાવની કાંટાળી ઝાડીમાં રહે છે. મોટીના પગલાને રોકવા બા આપઘાત કરે છે. નારીની મૂંઝવતી વેદના લેખકે અહીં દર્શાવી છે. એક ઘર-સમાજ છે ને બીજી તરફ મનની આશાઓ છે. વાર્તામાં નારી વેઠીને વિદ્રોહ કરે છે.

'પલકના સર...' અને 'સેજલ' વાર્તાઓ શિક્ષિત નારીની બદલાયેલા સમયને વાચા આપતી વાર્તાઓ બની રહે 'પલક' અને 'સેજલ' બંને સ્ત્રીઓ સામાજિક જીવનમાં ગોઠવાય છે. છતાં કંઈક ગુમાવ્યાનો ખેદ રહે છે અને જોઈતો આનંદ મળતો નથી. 'પલકના સર' વાર્તામાં પલક લગ્નસંબંધથી નીરવ જોડે જોડાય છે. નીરવને નોકરીને કારણે વ્યસ્ત રહે છે તેથી પલક માટે સમય ફાળવી શકતો નથી. પલકનું મન ધૂમરાયા કરે છે. જૂના દિવસો તાજા થાય છે અને સર જોડે બાંધેલું મન સળવળ્યા કરે છે. સર પલકને મન દઈ બેસે છે. પલક પોતાના લગ્નમાં આવવાનું કહે છે ત્યારે સર કહે 'આવવું ગમે, ખાસ તો તને નવવધૂના પરિવેશમાં જોવાનું મન થાય. પણ, હું તને આમ...જતી નહિ જોઈ શકુ, પલક! મને માફ...'(પૃ.૩૩, સુધા અને બીજી વાતો) સ્ત્રી પોતાનો અવાજ ઉઠાવવા જાય પણ અંતે તો કોઈને વશ થવું જ પડે છે. 'સેજલ' વાર્તાને સર્જકે 'પલકના સર...'ની જેમ ગતિ આપી બતાવી છે. સેજલ અને મીત લગ્નજીવનમાં સ્થિર થાય ને સેજલને અનુરાગ પ્રત્યેનો પ્રેમ ઘેરી વળે છે. મીત પોતાના ધંધામાં વ્યસ્ત છે. એકલી પડેલી સેજલ માટે સમય ફાળવી શકતો નથી. સેજલ સતત કોઈની પ્રતીક્ષામાં રહ્યા કરે છે. અચાનક પત્ર આવે છે. કોલેજકાળનો પ્રિયજન અનુરાગનું બ્લડ કેન્સરથી મૃત્યુ થયું છે. સેજલ ભાંગી પડે છે. તે અનુરાગ પ્રત્યે થોડો સમય પણ ફાળવી ન શકી.અંતે તેને કંઈ સૂઝતું નથી. સેજલનું મન જે રીતે તૂટે છે તેમ વાર્તામાં જંગલ છે અને એ જંગલમાં કોઈ કુહાડો લઈને ઝાડ કાપતું હોય એમ તેના ટચકા સતત સેજલને સંભળાયા કરે છે. શહેરમાં રહેતી સ્ત્રીની સંવેદના અંતે તો તેણે મનમાં જ ઓગાળી દેવાની હોય છે. અહીં નારીની નિયતિ સામે શરણાગતી જ સ્વીકારેલી દેખાય છે. 'માલતીનું મન' વાર્તા પ્રતીકાત્મક રીતે ગતિ કરે છે. સર્જકે મનની સમસ્યાઓને પ્રતીકાત્મક રીતે દર્શાવી છે. એકલી પડેલી માલતીને સમસ્યાઓ ઘેરી વળે છે. ઉપેન્દ્રને મેળવવા માલતીએ બધું જ ગુમાવેલું અને તે ઉપેન્દ્રથી જુદી પડે છે. કેમ કે ઉપેન્દ્ર હવે એને માટે નથી રહ્યો.માલતીની આંખ સામે બધાં જ હોવા છતાં માલતી એકલી જ છે. અરે ! સગી દીકરીયે પણ માલતીની નથી રહેતી...'સગી દીકરીના લગ્ન વખતે તો કોઈએ યાદ નહોતી કરી માલતીને ! વહાલી દીકરીને ય મમ્મી યાદ નહોતી આવી?' (પૃ.૪૮, સુધા અને બીજી વાતો) સર્જકે માલતી અને તેના મનમાં ચાલતા મનોસંચલનોને મૂક્યાં છે. એક બાજુ વૃક્ષો કપાઈ રહ્યાં છે અને ઉપવન વેરાન થતું જાય છે. આ ઘટનાને મન સાથે સરખાવી છે. 'અંજળ' વાર્તા ચરોતરના સમાજને આલેખતી છે. ઝવેરબાને મળેલો વારસો જેઠ ભગાજી પચાવી પડે છે. પતિવિહોણા ઝવેરબાને ધૂતકારીને કાઢી મૂકે છે. પાઈભાર પણ તેમને આપતા નથી. 'ઝવેરી...તારું અહીં શું છે ?...જા,જા...' અહીં ભગાજી પટેલની સ્વાર્થ વૃત્તિ દેખાય છે, જે અમુક હદે પટેલ સમાજમાં પ્રતિબિંબ પડે છે. વાર્તા ચરોતર પ્રદેશ તેની બોલી, જીવનને સફળ રીતે આલેખતી પૂરવાર થાય છે.

વાર્તાઓનું વિષયવૈવિધ્ય ધ્યાનપાત્ર છે. રચનારીતિ પણ વિશિષ્ટ અને પ્રતીકાત્મક છે. ગામડા ગામની અને સાંપ્રત સમાજની નારીની જૂની અને નવી સમસ્યાઓને એક સામટી મૂકીને વાર્તાઓને કલાત્મક બનાવી છે. આજના સમાજનો ચેહરો આપડી સામે મૂકી આપ્યો છે. ઘણી વાર્તાઓ ગામડાના જીવતા જીવનમાંથી મળી છે તો બીજી વાર્તાઓ નગરના વાતાવરણમાંથી લીધી છે. બંને પરિવેશના સ્ત્રીઓના પ્રશ્નોને લેખકે વાચા આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. સમય બદલાયો છે પણ સ્ત્રીઓના પ્રશ્નો આજેય અકબંધ છે.

સંદર્ભ સૂચિ:

૧. તાદર્થ્ય, ઓગસ્ટ-૧૯૯૭

૨. શબ્દસર, ઓક્ટોબર-૨૦૧૨

૩. રાતવાસો, મણિલાલ હ.પટેલ

૪. બાપાનો છેલ્લો કાગળ, મણિલાલ હ. પટેલ

૫. સુધા અને બીજી વાતો, મણિલાલ હ. પટેલ

PROBLEMS AND ISSUES OF SOCIETY

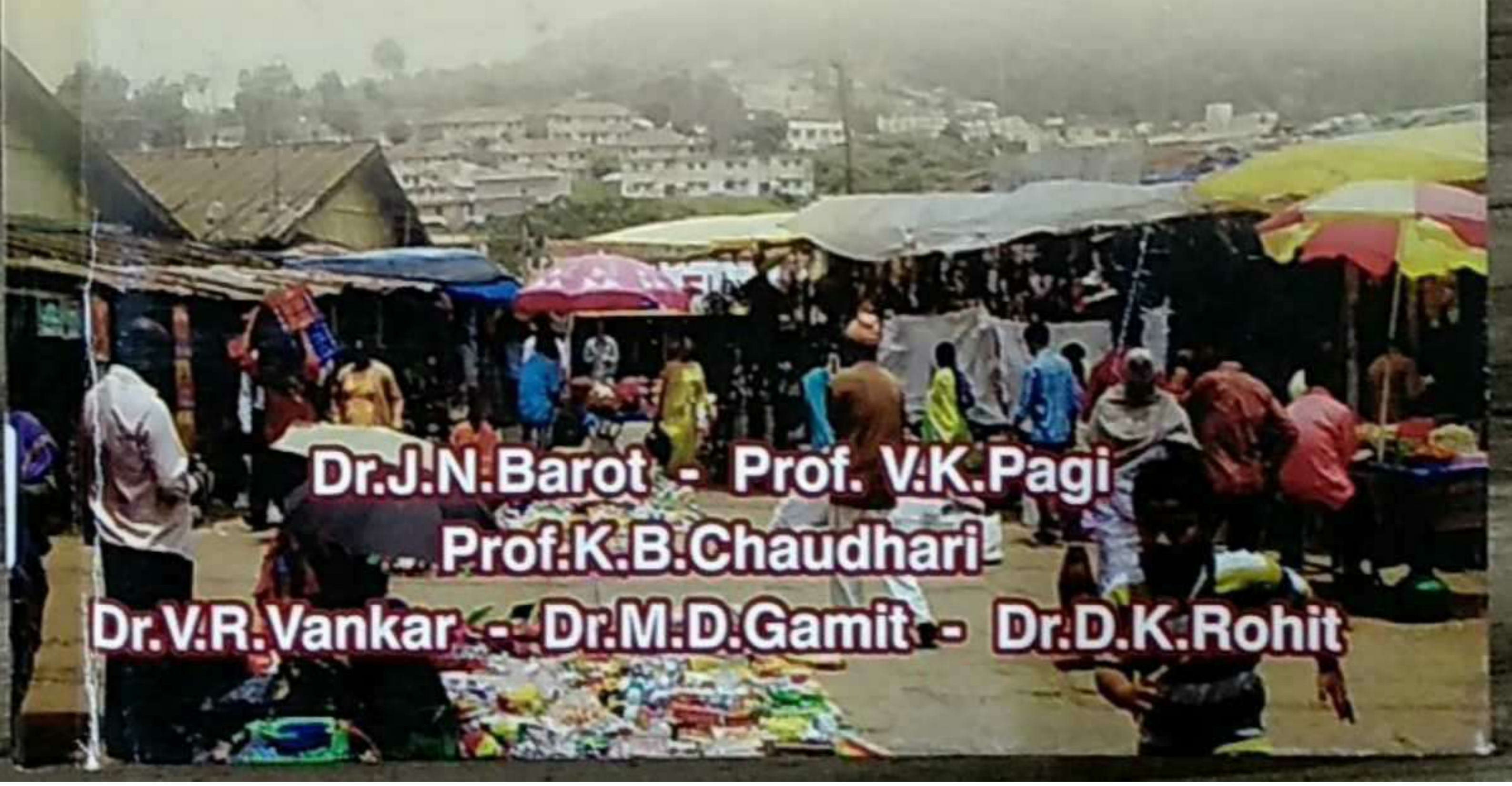

Dr.J.N.Barot - Prof. V.K.Pagi
Prof.K.B.Chaudhari
Dr.V.R.Vankar - Dr.M.D.Gamit - Dr.D.K.Rohit

Distributing by
Surabhi Publications
516, Virani Chambers
Opp. Taskent Petrol Pump, Sardar Gunj Anand-388001
e-mail : ibd2692@gmail.com
M.: 09429257119, 09426583589

301.08
BAR
70994

Vendor
Bill No / Dt. —
Price
Accession No 70994
Sing of Librarian

Problems And Issues of Society

First Published 2017

©Reserved

ISBN : 978-93-84601-03-4

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical or photocopying or otherwise, without prior permission in writing from the publishers/author.

Printed in India

Distributing by : Abhishek Dahaulia for Surabhi Publications Anand & Typeset by Lucky Graphic Delhi & Printed at Vishal Kaushik Printers, Delhi-93.

22. Constraints Faced By The Tribal Women In Performing Their 144
23. Practice of Untouchability in Rural Area of Junagadh District 147
24. Gender Bias in Indian Temples 154
25. Gender Equality Problem & Issue of Socity 157
26. " भारतीय महिला : सामाजिक हकीकत " 160
27. ''भारतीय समाजमां स्वाध्याय एक धार्मिक प्रवृत्ति '' 165
28. 'ऐ लडकी 'कहानी में भारतीय नारी जीवन की गहन सामाजिक समस्या 172
29. भारतीय –वार्तेंस्य आँदोलन में आदिवासियों का योगदान एवँ आज की स्थिति 177
30. आधुनिक संस्कृत नाटक साहित्य में दहेज की समस्या 181
31. વસતિ : સમસ્યા અને પડકારો 186
32. સામાજિક સંસ્થા : સમસ્યાઓ અને વિવાદો 199
૩૩. વૃદ્ધ પેન્શન યોજનાનો અભ્યાસ : અમદાવાદ જિલ્લાના સંદર્ભમાં 211
૩૪. "ડાંગના ઐતિહાસિક જંગલો : વિકાસ કે વિનાશ ?" 229
35. ઉચ્ચ શિક્ષણ અને સ્ત્રી-સશક્તિકરણ એક સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસ 235
36. ''ભારતમાં મહિલાઓના કાનૂની અધિકારો અને તેઓને નડતા અવરોધો'' 243
37. પરમાર (બારડ) રાજપૂત સમાજની લગ્ન વ્યવસ્થા એક સમાજશાસ્ત્રીય 250
38. સ્ત્રીભ્રૂણ હત્યા : સમાજની એક સમસ્યા 256
39. આદિવાસી સમાજમાં વિસ્થાપન અને પુનઃવસવાટની સમસ્યા અને ઉકેલ 263
40. સોશિયલ મીડિયા અને મોબાઈલ : સમાજ માટે આર્શીવાદ કે અભિશાપ 266
સોશિયલ મીડિયા અને મોબાઈલ : સમાજ માટે આર્શીવાદ કે અભિશાપ 272
41આદિવાસી સમાજની કૌટુંબિક સમસ્યાઓ 280
42અસમાન સ્ત્રી–પુરૂષ જાતિપ્રમાણનાં કારણે લગ્નક્ષેત્રે ઉભી થતી સમસ્યાઓ 285
43 માનવ વર્તન અને પ્લાસ્ટિક પ્રદૂષણ 291
44સ્વાધ્યાય પ્રવૃત્તિ અને ગ્રામિણ યુવાનો'' એક સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસ 300
45જ્ઞાતિવાદ : એક સમસ્યા અને તેના ઉપાયો 304
46 ગ્રામીણ યુવાનોમાં વ્યસન 310
47 બાળમજુરીની સમાજ પર અસર 315

26

" भारतीय महिला : सामाजिक हकीकत "

(जाति और समाज के संदर्भ में)

प्रा.डॉ.विनोदचंद जी. चौधरी

(आसि.प्रोफ़ेसर, हिंदी विभाग)

श्रीमती आर.एम.प्रजापति आर्ट्स कॉलेज,सतलासना

साडे चार हजार वर्ष की दीर्घ कालिन प्रवाहिता मे मानव सभ्यता ने अनेको मुकाम हासिल किये है - उनमे से एक है स्त्री और पुरुष की समानता। भारतिय समाज के सन्दर्भ मे देखा जाये तो इस बारे मे दोहरे मापदंड मौजूद है। कानूनन एवम संवैधानिक स्थिति मे स्त्री और पुरुष को समान दरज्जे मे रखा है किन्तु सामाजिक हकिकत मे यह स्थिति विषम है। विचारो मे, किताबो मे, संवाद मे यह स्थिति (स्टेटस) बनाये रखने की कोशिश जरुर रहती है पर व्यवहार मे एवम आचरण मे हर क्षेत्र मे असमानता एवम विषमता बरकरार है। शायद वर्तमान घरेलु हिंसा (डोमेस्टिक वायोलेंस) का कानून भी इसी विषम परिस्थिति की आवश्यकता का नतीजा है। कुछ हद तक देखा जाये तो १९४८ से पहले पुरे भारत मे सम्पूर्ण रूप से सामाजिक समरसता के नजदीक समाज पहुचने वाला था। वैचारिक एवम शारीरिक हिंसा को समजाने मे विचारक सफल हो रहे थे। पर आजादी प्राप्ति के वक्त हुए बटवारे मे जेसे पूरी सामाजिक सफलता विफल हो गई। समाज की सफलता को विफल होते देर नहीं लगती यह हम इस घटना से बखुबी जान सकते है। " एक अध्ययन के अनुसार ४० प्रतिशत से अधिक महिलाए भारतिय महिलाए घरेलु हिंसा झेलने को विवश होती है | पुरुष वर्ग ने नारी को भोग की वस्तु समजकर एक सोची समझी रणनीति के तहत उन्हें नैसर्गिक अधिकारों से वंचित कर दिया है | 'संयुक्त राष्ट्र जनसंख्या कोष' की रिपोर्ट २००५ के अनुसार भारत मे १५ -४९ वर्ष की ७० प्रतिशत महिला किसी न किसी रूप मे घरेलु हिंसा का शिकार है | नेशनल क्राईम रिकोर्ड के अनुसार पति और रिश्तेदारों द्वारा महिलाओ पर हिंसा के मामलो मे वर्ष २००६ मे ९.३० प्रतिशत वृद्धि हुई है | शारीरिक हिंसा की शिकार महिलाओ मे से ५० प्रतिशत महिलाओ ने स्वीकार किया कि उन्होंने यह हिंसा गर्भावस्था के दौरान सही है, यह बताता है कि आज महिलाए घर मे भी सुरक्षित नहीं है | घर की छत के नीचे भी वे उत्पीडन से बच नहीं पाती | जहा परिजन , परिचित और बिमार मानसिकता वाले लोग उन्हें चैन से जीने नहीं देते | जनवरी २००७ मे भारत मे घरेलु हिंसा को रोकने

के लिए बना पहला कानून बहुत धीरे-धीरे काम कर रहा है | जब हम सुखी , समृद्ध और विकसित भारत का सपना देख रहे है तब घरेलु हिंसा को रोकना जरुरी है, निसंदेह देश की खुशियो का कारवां हमारे घरों से ही निकलेगा | " १

समाज मे कुछ घटनाये हमें एसी भी देखने को मिलती है की जैसे लगता है की महिलाए अब पूरी तरह पुरुषो के मुकाबिल हो गई है | लेकिन यह आक्रोशात्मक कदम वाजिब नहीं | जब हम अखबार के माध्यम से पढ़ते है कि बडौदा नगरपालिका मे पानी की समस्या हल न होने के कारन एक नियत क्षेत्र की महिलाओ ने मिलकर एक इंजीनियर की धुलाई कर दी। दूसरी एक घटना ऐसी है कि किसी एक जिलाक्षेत्र की अदालत में वकालत करनेवाली एक महिला वकील के साथ अभद्र वर्तन करनेवाले पुरुष वकील ने जब अभद्र एस.एम.एस. भेजने शुरु किये, तब वहा की कुछ महिला वकील एकत्रित हुई और उस पुरुष वकील की धुलाई कर दी। यहाँ इन घटनाओ मे जो महिलाओ की आक्रमकता दिखाई देती है वह क्या वाजिब है ? इन घटनाओ को विचारक शाबाशी देगे। कानून इसकी निंदा करेगा। पुरुष बिचारोकी दया खायेगा। पर मूल बात यह है कि, यह सब स्प्रिंग की उछलनेकी घटनाये है। मतलब साफ है कि इन स्प्रिंग को दबाये रखनेकी कोशिश बरक़रार है। घरके भीतर की महिलाओ की स्थिति का अंदाज भी हम इससे लगा सकते है। 'आवाज' के मुखिया 'इला पाठक' का इस बारे मे कहना है की -" १९४८ तक अहिंसा को परम धर्म माननेवाली भारतिय प्रजा हिंसा एवम आक्रमकता के प्रवाह में बह चुकी है। यह तभी समज में आता है ' जब महिलाए भी आक्रमक बन गई है ' ऐसा बार-बार हम पठते है, सुनते है। इस प्रवाह का सम्प्रेषण जरुरी है तब महिलाओ की आक्रमकता के बारे में मुझे कुछ कहना नहीं है। पर जिस तरीके से महिलाए आक्रमक बन रही है उस पर से समज में आता है की, अब जोहुकमी बहुत हुई, सहनशक्ति की हद पार हो रही है। पुरुष प्रधान समाज को समझने के लिए यह एक नियत सिग्नल है।" २

अक्टूबर २००७ में विश्व की पांचवे नंबर की शक्तिशाली महिला 'इंद्रा नुयी' ने जब कहा की -' पहले वह माता है बाद में पेप्सी की सी.इ.ओ. '। इस बात को लेकर विचारक महिलाओ को धक्का लगा। क्युकी पुरुषो ने यह कहना शुरु कर दिया की ' देखो- हम कहते ही थे की महिलाओ का ह्रदय हमेशा अपने घरमे ही रहता है।' प्रश्न यह है की पुरुषो की विकासगाथा यह मे कम होते है। एक स्त्री को अपने बारे में किसी तरह की अग्रिमता देने की क्या जरुरत है। साधारण लगने वाली यह घटनाए सामाजिक विषमता के ही नमूने है। महिलाओ का व्यक्तिगत विकास एक तरफ है, शायद वह सराहनीय भी है और उन्ही महिलाओ की सामाजिक स्थिति दूसरी तरफ है- वहा महिलाए निंदनीय भी है। पुरुष तो खैर, वहा स्त्रीया भी उनकी निंदा की उद्दीपक ही बनती है। गुजरात की ' मल्लिका साराभाई ' जैसी कई उदारमतवाली एवं नारीवादी महिलाओ को ' श्रीमती इंद्रा नूयी ' का निवेदन रास नहीं आया था। वह कहती है- " तो श्रीमती नूयी मै कहना चाहती हु की हमें ' लूझ-लूझ ' स्थिति में रख दे एसे प्रश्नों की झाल में उत्तर देके फ़साना नहीं चाहिए । " ३

भारतिय संस्कृति में नारी शक्ति की पूजा का महत्व है । कई स्थानों पर शक्ति के स्थानको पर हम जाकर पावन होते रहते है । गुजरात में नवरात्री में शक्ति पूजा का अनन्य महात्म्य है । इन दिनों में

गुजरात में खास कर युवतियों को गहनों से लथ-बथ होकर देर रात तक या रात भर मुक्त रूप से नृत्य देख कई परप्रांत के लोग आश्चर्य चकित रह जाते है । क्युकि " भारत में आज भी कई क्षेत्र ऐसे है , जहाँ माँ बाप अपनी लडकियो को एवम पति अपनी पत्नीओ को जाहिर में नृत्य करने देने में अपनी मर्यादा का उल्लंघन मानते है या फिर संकोच का अनुभव करते है । अलबत्ता वे सभी शादी के समारंभ में नृत्य करने वालो को जरुर बुलाते है । " ४ कभी-कभार कुलीनता एवम शालीनता भी इस तरह के कामों में [illegible] बनते है । मध्यकाल में जब ' मीरा ' सारे बन्धनों को छोड़कर, पैरों में घुंघरू बांधकर नाची तब राणा के [illegible] में हाहाकार मच गया था । इसी सन्दर्भ में हिंदी के सुप्रसिद्ध निबंधकार रामवृक्ष बेनीपुरी ने लिखा है कि, " नारी सृष्टि साधना का फूल है और मानव साधना का फूल संस्कृति है । नारी के बिना राजनीति की साधना क्वचित संभव है, पर संस्कृति में नारी का सहयोग आवश्यक ही नहीं अनिवार्य है ।" यह सब होने के बावजूद भी सबरीमाला मंदिर में रजस्वला स्त्रिओ को मंदिर प्रवेश से रोकने के लिए परिक्षण मशीन लगाई गई है । जब की बम्बई की सेंट जेवियर्स कॉलेज में रजस्वला छात्राओ के लिए उनके कॉमन रूम में सेनेटरी नेपकिन की वेन्डिंग मशीन लगाई गई है | इस मशीन में दस रुपये के सिक्के डालने से सेनेटरी नेपकिन के [illegible] रिलीज होते है | इसीका अनुकरण जे. एन. यु. दिल्ही में भी हुआ है और यह आइडिया बहुत सफल हुआ है | यहाँ एक तरफ सबरीमाला की व्यवस्था है जब की दुसरी तरफ इन कॉलेजो की व्यवस्था है | दुख की बात यह है कि केरल का यह मंदिर देवी का है और बाहर महिलाओ का रजस्वला परिक्षण हो रहा है | स्त्री जीवन की इससे बड़ी विडम्बना और क्या हो सकती है ?

वर्तमान समय में स्त्री-पुरुष समानता की बाते करने वाला भद्र समाज ही ज्यादातर महिलाओ को पैरों तले रोंदने की कोशिश भी करता रहता है | प्राचीन काल के क्षुल्लक नियमो का सहारा लेकर वह नारी के स्वाभिमान को हमेशा पीछे धकेलता रहता है | इसीलिए तो वह रजस्वला स्त्री के साथ अपने घर में ही परिवार के साथ मिलकर अछूत सा व्यवहार करने में अपनी शालीनता समजता है | वही सभ्य पुरुष पराई स्त्री के साथ [illegible] कोई मापदंड के मायनो को गंभीरता से नहीं लेता | यह विषमता को पोषता नहीं तो और क्या है ? इतना ही नहीं यहाँ पर पुरुष अपनी धार्मिक एवम सामाजिक रीतिरिवाज की कट्टरता को छोडता है, पर नई समस्या खड़ी करता है | शायद कानून भी इसका साथ देता है | हमारा कानून गणिका व्यवसाय को पाप का दरज्जा देता है और इसी व्यवसाय में कानून ग्राहक को आकर्षित करने की वजह से उस स्त्री (गणिका) को दो से पाच साल की सजा देने की बात करता है | " नारीवादी विचार रखने वाली ' रेणुका चौधरी ' का कहना था कि, सजा गणिका को नहीं उसके पास जाने वाले पुरुष-ग्राहक को सजा होनी चाहिए | दूसरी तरफ पुरुष प्रधान समाज की तरफदारी करनेवाले पुर्वप्रधान ' कपिल सिब्बल ' की दलील थी कि, इसमें पुरुष ग्राहकका क्या दोष ? मूल चर्चा इम्मोरल ट्राफिकिंग (प्रिवेंशन) एक्ट के सेक्शन ८ को दूर करने की चल रही थी | सेक्शन ८ में ग्राहक को ललचाकर बुलाने के गुनाह के बदले में गणिका को कैद की नुमाइश है | रेणुकाजी का मत था की, गणिका तो 'शिकार' है | सजा देनी ही है तो 'शिकारी' को होनी चाहिए | इतना तो मानना ही होगा की महिला मुसीबत की मारी या तो जिस्म के दलाल या स्मगलर्स उसे मजबूरन इस रास्ते पर घसीट लाये, तब वह यह व्यवसाय करती है | उसमे भी कन्या

ालिग है तो सौदागर उसे उंचे दाम वसूलकर बाजार मैं फेकते है | मुद्दा, गणिका को सजा करने का तो विचार ही गुनाह मानना चाहिये | किन्तु गणिका बननेवाली स्त्री के ग्राहक रूप मैं जानेवाले पुरुष को ज्यादा से ज्यादा सात साल की कैद की सजा देने की रेणुका चौधरी की फरमाइश के सामने कड़ा विरोध व्यक्त किया | इनका (कपिल सिब्बलका) मानना है की– सेक्स वर्कर के द्वारा मुहैया कराइ जानेवाली सर्विस का भोग करने के बदले मैं ग्राहक पुरुष को सजा देने का क्या अर्थ ? " ५

यहाँ चर्चा वर्तमान परिप्रेक्ष्य मैं प्रस्तुत की है | एक तरफ यह समस्या है, स्त्री और पुरुष दोनों के सम्मिलित रूप मैं ही वह जन्म लेती है | पर फिर भी इसके लिए जिम्मेदार कौन यह तय कर पाना मुश्किल है | एकल पुरुष के लिए यह नीजी जरुरत बन जाती है तो पुरुषो के समूह या समुदाय एवम परिवार के सम्मुख वह समस्या बन जाती है | एक स्त्री का इस व्यवसाय मैं जाना कितना दुष्कर है | मतलब की एक तरफ अपनी अंतिम मूल (मुड़ी) बेचनी पड़े उतनी लाचारी है और दूसरी तरफ सिर्फ प्राथमिक जरुरत को तृप्त करने की लालसा मात्र | गुजराती पत्रकार ' दीपक सोलिया ' तो यहाँ तक कहते है कि, मानव समाज मैं सबसे पहले यह व्यवसाय अस्तित्व मैं आया होगा | ' स्याम बेनेगल ' ने अपनी फिल्म " मंडी " मैं इस बात का संकेत भी दिया है की – ' जहा गणिका बसती है उसके आसपास मानव वसाहत स्थिर होती है '|

इन चर्चा के माध्यम से हमै एक बात से सहमत होना चाहिए की भारतिय सभ्यता मैं स्त्री की स्थिति को उसकी अवास्तविक समस्याओ मैं ही देखने की द्रष्टि हमने बना ली है | सभ्य समाज इसके कारन ही अपने दश मैं अब स्त्री को सन्मान देने की बजाय, उसके स्टेट्स को सवारने-सुधारने के बजाय स्त्री के आगमन को रोक रहा है | ताकी वह इस स्त्री के पतित स्थिति से छुटकारा पा सके और उसका यह रास्ता है –स्त्री की भ्रूण हत्या का | यह समस्या का समाधान का परिणाम दूसरी समस्या को जन्म देता है | जो शिक्षित समुदाय मैं ही पनपता है | " कहा जाता है कि शिक्षा समजदारी देती है, किन्तु यह सब किस्सौ मै लागु नहीं होता | कुछ किस्सौ मैं शिक्षा निष्फल साबित हुई है | जैसे की मनुष्य पढ़ता है तो उसकी धार्मिक कट्टरता घटती है | किन्तु पिछले दस सालो मैं उससे अलग हुआ है | सभी धर्मो के कट्टर नेताओ ने खुब ऊँची सिक्षा प्राप्त की है | उसी तरह पुत्रप्राप्ति की लालसा निरक्षरों से सिक्षितो मैं ज्यादा है | सरकारी आकडो के हिसाब से अहमदाबाद-गांधीनगर और महेसाणा मैं पुरुष बालको की तुलना मैं स्त्री बालको की संख्या कम हो रही है, जबकि डांग मैं पुरुष और स्त्री बालको का प्रमाण समान है | इस तरह जहा शिक्षा है वहा भ्रूण हत्या हो रही है और जहा शिक्षा नहीं है वहा कुदरत के नियमो का पालन हो रहा है | " ६ 'डॉ. कौशिक चौधरी' ने ' भारतिय स्त्री : शास्त्रों मैं देवी तुल्य और समाज मैं दूध पीती ' शीर्षक से अपने लेख मैं लिखा है कि, " युनिसेफ के एक सर्वे के मुताबिक भारत मैं प्रतिदिन ७००० बच्चीओ को गर्भ मैं मार दिया जाता है | 'लेन्सेट' नामक ब्रिटीश मेगेजिन के मुताबिक भारत मैं १९८० से २०१० तक एक करोड़ बच्चीओ की गर्भ मे हत्या हो गई है | जिसमे अकेले राजस्थान मैं पिछले पांच साल मैं छे लाख गर्भपात हुए है | पंजाब मैं प्रतिदिन २७५ बच्चीओ की गर्भ मैं हत्या होती है | १९९१ मैं भारत मैं प्रति १००० पुरुष बालको की

संख्या के सामने ९४५ बच्चीया थी | जो २००१ में ९२७ हो गई और २०११ तक ९१८ हो गई | हरियाणा में प्रति १००० पुरुष बालको के सामने बच्चीओ की संख्या ७७५ से ८३७ है | गुजरात, महारास्ट्र, राजस्थान जैसे विकसित राज्यों में यह प्रमाण ९०० से नीचे है | जबकि अरुणाचल प्रदेश जेसे पूर्वोत्तर अविकसित राज्यों में यह संख्या १००० से भी ज्यादा है | " ७ कुल मिलाकर यह है हमारा सामाजिक सत्य | जहा इक्कीसवी शताब्दी के विकास गाथा मे स्त्रियाँ भी किसी तरह पीछे नहीं रहती | हर क्षेत्र के सर्वोच्च शिखर पर स्त्रीको स्थान देकर मानो पुरुष ने अपने दायित्व को निभा दिया है | पर वे भूल जाते है कि स्त्रियों का स्थान हर घर-घर में है और यह उसके सन्मान को बनाये रखने मे ही नहीं बल्कि सँभालने में या उचित दर्जा देने में भी हमारा भारतिय पुरुष पूर्णतः असफल रहा है | एकल-दोकल स्त्रियों को गरिमामय स्थानों पर शोभायमान करके पूरी जाति के अपकर्ष को दबाया जा रहा है | शायद इसीलिए तो महिला विधेयक अब तक लागु नहीं हो रहा है | जब स्थिति हमारे साथ हमारी माँ-बहन-बेटी से जुड़कर हमें झकझोरती है, तब हम पूरी स्थिति से लड़ने के लिए मानो मन बनाते हैं | लेकिन स्थिति बदल जाति है तब हम पुनः प्रवाह में बहने लगते है | यह है हमारे भारतिय समाज का सच और हमारी भारतिय महिला की वास्तविक सामाजिक हकीकत |

<u>सन्दर्भ सुचि :</u>

१ स्टेट्स ऑफ़ वुमन इन इन्डिया : संपा. डॉ. जे. एन. बारोट & वी. के. पगी ; पृ. ३२७

२ इला पाठक : आक्रामकता स्त्रिओ की या स्त्रिओ पर की ; दिव्य भास्कर , (१० अक्टू. २००७)

३ मल्लिका साराभाई : महिलाओ को अग्रिमता क्यों करनी चाहिए ; दिव्य भास्कर , (५ अक्टू. २००७)

४ सनत महेता : सच्ची शक्ति पूजा कब ? ; अभिव्यक्ति . (११ अक्टू. २००७)

५ दीपक सोलिया : उठती हर निगाह खरीददार की तरह ; दिव्य भास्कर ,(१७ सप्टे. २००७)

६ प्रशांत दयाल : वृद्धाश्रम मे छोडने भी पुत्री ही आती है ; दिव्य भास्कर ; (२६ सप्टे. २००७)

७ डॉ. कौशिक चौधरी : भारतिय स्त्री : शास्त्रों में देवी तुल्य और समाज में दूध पीती ; गुजरात समाचार ; (३ जनवरी २०१६)

સ્વામી વિવેકાનંદ

(સ્વામી વિવેકાનંદ અને રાષ્ટ્રીય જાગરણ વિષયક
રાષ્ટ્રીય સંગોષ્ઠિમાં રજૂ થયેલા અભ્યાસ લેખોનો સંપુટ)

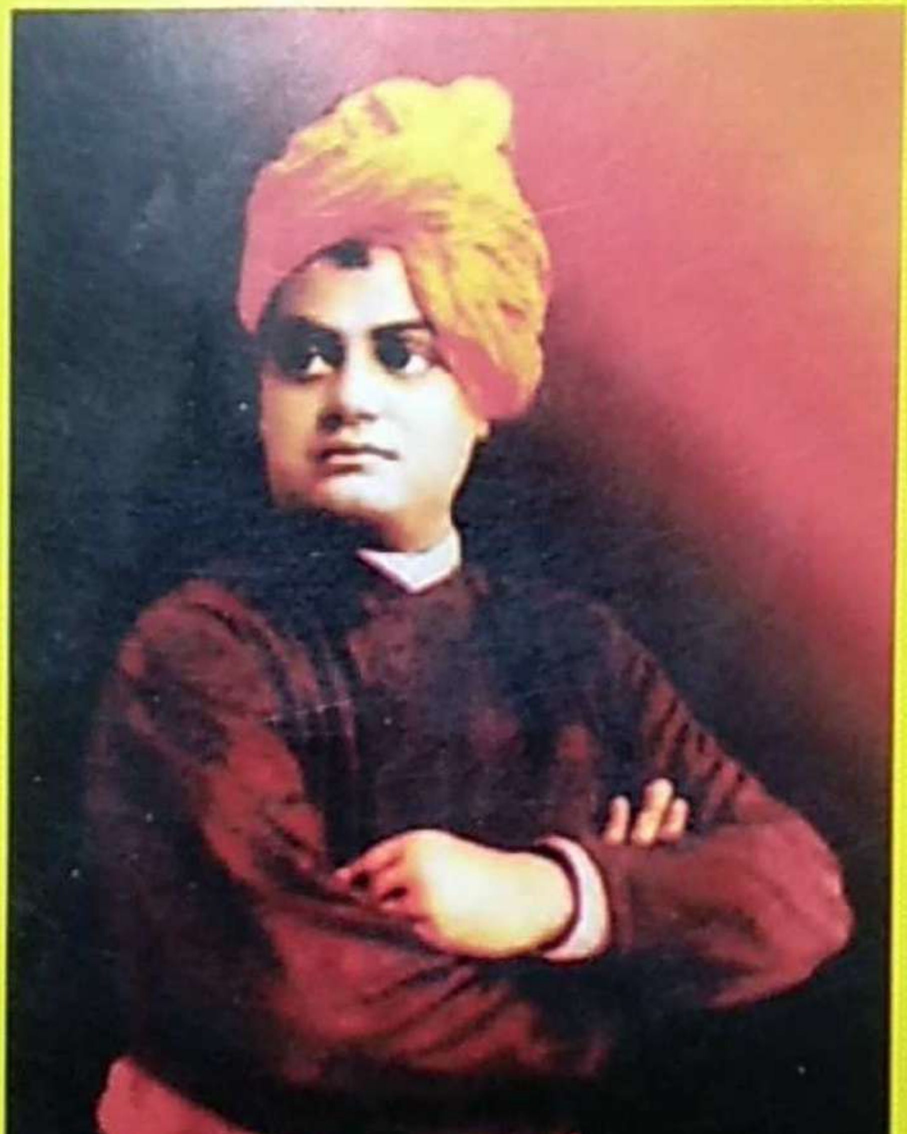

સંપાદક :
ડૉ. રાજેશ વ્યાસ
ડૉ. એમ. બી. પટેલ
ડૉ. સુરેશ પટેલ

સ્વામી વિવેકાનંદ અને રાષ્ટ્રીય જાગરણ

પ્રકાશક :
શેઠ પી. ટી. આર્ટ્સ એન્ડ સાયન્સ કૉલેજ,
સ્વામી વિવેકાનંદ અભ્યાસ કેન્દ્ર, ગોધરા.

ISBN NO : 978-81-925293-7-0

પ્રથમ આવૃત્તિ : January, 2017

© પ્રકાશક

કોપી : 300

કિંમત : 250/-

આવરણ
ગુરૂ ડિઝાઈન શોપ

લેસર ટાઈપ સેટિંગ :
ફાગુન ગ્રાફિક્સ્સ
૪૮, પૂર્વીનગર સોસાયટી,
ભાડુઆતનગર પાસે, ઘોડાસર કેનાલ,
મણિનગર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૦
મો. ૦૯૮૨૫૫ ૦૪૬૬૧
૦૯૦ ૩૩૨૨ ૫૯૨૪

મુદ્રક :
પાર્થ ગ્રાફિક્સ એન્ડ પ્રિન્ટર્સ
૪, પહેલો માળ, શ્રદ્ધા કોમ્પ્લેક્ષ,
ગોવિંદવાડી, ઈસનપુર, અમદાવાદ
મો. ૮૪૮૭૦ ૫૮૨૦૫

ક્રમ	વિષય	લેખકનું નામ	પા.નં
☐	Vivekananda's thoughts and scheme...	– Dr. M. M. Lakdawala	273
☐	Swami Vivekananda: The most revered spiritual messenger of India	– Prof. Gayatriben Bhatt	277
☐	स्वामी विवेकानंद जीवनचरित	– डो. एल. एस. पटेल	280
☐	स्त्रीशिक्षा के प्रवर्तक : स्वामी विवेकानंद	– प्रा. जे. दलीबेन वी. चौधरी	283
☐	राष्ट्रीय जागरण और स्वामी विवेकानंद	– प्रा. जे. बी. पटेल	285
☐	विवेकानन्द का भारतीय राजनीतिक चिन्तन में प्रदान	– प्रा. हरेश जे. परीख	288
☐	भारतीय संस्कृति के प्रवर्तक स्वामी विवेकानंद	– डो. जयंतिलाल एल. पटेल	292
☐	स्वामी विवेकानंद द्वारा भारतीय युवाओं को संदेश	– डो. के. जी. चंदाणा	296
☐	युगपुरुष स्वामी विवेकानन्द का राष्ट्रवाद	– प्रा. किरणकुमार पटेल	299
☐	महिलाओं के शिक्षा के उपलक्ष्य में स्वामी विवेकानन्द के विचार	– वारिया स्मिता एस.	303
☐	आध्यात्मिक शिखर पुरुष तथा युवाओं के आदर्श : विवेकानंद	– डो. कीर्तिकुमार एस. जादव	306
☐	युवाओं के आदर्श : स्वामी विवेकानंद	– डो. विनोदचंद्र जी. चौधरी	308
☐	स्वामी विवेकानंद के चरित्र पर आधारित संस्कृत महाकाव्य 'श्री स्वामी विवेकानंद चरितम्' और 'विश्वभानु'	– प्रा. डो. राजेश कगराणा	310
☐	भारतीय नारी और स्वामी विवेकानंद	– प्रा. डो. हिम्मत भालोडिया	313
☐	राष्ट्रीय आधार पर हिन्दु धर्म का पुनर्जागरण	-- डो. डी. एम. वणकर	317
☐	स्वामी विवेकानन्द	– महावीरसिंह वी. डाभी	319

युवाओं के आदर्श : स्वामी विवेकानंद

– डॉ. विनोदचंद्र जी. चौधरी

हिन्दी विभाग, कला महाविद्यालय, सतलासणा

स्वामी विवेकानंद और युवाओं एकदूसरे के पर्याय बन गये है। भारत में ही नही बल्कि पूरे विश्व में आज युवाओं से जूडी कोई भी अच्छी प्रवृत्ति के साथ स्वामीजी का नाम पूरे आदर से जोडा जाता है। हमारे देश में राष्ट्रिय सेवा योजना जो कि राष्ट्र कल्याण के लिए शुरु हुई प्रवृत्ति है, इसके ध्येय, हेतु एवं सारे प्रकार्य स्वामीजी की विचारधारा की उपज है। सशक्त देश का युवा कैसा होना चाहिए इसकी पुरी परिभाषा स्वामीजी देते है। स्वामीजी से पूणतः प्रभावित होकर हमारे भूतपूर्व प्रधानमंत्री नेहरुजी ने कहा है - "मुझे यह ख्याल नहीं की आज की हमारी युवा पीढि में से कितने युवा स्वामीजी के भाषण और लेख पढते है। पर में यकीन से कह सकता हूँ कि पीढि के युवा स्वामीजी की लेखनी को पढे तो वह उनके लिए लाभदायी होगा। स्वामीजी ने जो कुछ भी लिखा है या कहा है वह सब हमारे लिए हितकर है, और वह ज्यादा हितकर बनना चाहिए। इतना ही नहीं आनेवाले दीर्घकाल तक वह हमें प्रभावित करता रहेगा। प्रत्यक्ष या परोक्ष रुप में उन्होंने वर्तमान भारत को दृढतापूर्वक प्रभावित किया है, और मेरी दृष्टि से हमारी युवा पीढि स्वामी विवेकानंद के मुख से बहे हुये ज्ञान, प्रेरणा और तेज स्त्रोत का लाभ ले वही महत्वपूर्ण है।"[1]

शिकागों की विश्वधर्म परिषद में भारतीय की ओर से गुजरात के प्रतिष्ठित धर्मशास्त्री जो एक महान तत्वज्ञानी भी थे। वे मणीभाई नभूभाई द्विवेदी जानेवाले थे पर अंतिम समय में उनकी नादुरस्त तबियत की वजह से उनकी राय से स्वामी विवेकानंदजी को भेजा गया। वहा जाकर विवेकानंदजी ने भाषण देकर पुरे विश्व में विख्यात होकर तहलका मचा दिया। उनकी वाणी के द्वारा हमोर हिन्दु धर्म की खुशबू पूरे विश्व में फैली। पर स्वामीजी इससे संतुष्ट नही थे। उन्हें यह वाह वाही इसलिए अच्छी नही लगी क्योंकि हमारे देश की यह भव्य विरासत को संभालने में हमारे देश के खासकर युवा वर्ग नाकाम हो रहा था। यह चिंता उन्हें खाये जा रही थी। उन्होंने पुनः हमारे देश में आकर भारत भ्रमण किया और फिर कहने लगे कि मुजे सत्य और कर्तव्य पर चलनेवाले कुछ ऐसे युवा चाहिए जो हमारे देश की जिस समस्या की चिंता करे उस समस्या के समाधान पर परिश्रम भी करे। इस विधान में व्यंग्य था, चिंता थी तथा दुःख भी था। क्योंकि हमारे देश की विभिन्न समस्याओं पर चिंता करते है उस पर दुःख भी होते है। पर उस दुःख से द्रवित होकर उसके निर्मूलन के लिए कार्य नहीं करते। स्वामीजी को ऐसे कर्तव्य पर कार्य करनेवाले उत्सुक युवको की जरुरत है।" इसलिए, मेरे भाईयों, चलो हम सब काम में लग जाय। यह समय सोने का नही है। हमारे कार्य पर हमारे भावी भारत का आधार है। माँ भारती तैयार होकर राह देख रही है - वह मात्र सुपुप्त दशा में पडी है। उठो, जागों और यह हमारी भारतीय मैया का पुनरुत्थान करके, पूर्वे वह थी इससे भी ज्यादा प्रतापी, अपने सनातन सिंहासन पर वही पर विराजमान हुई देखो। ईश्वर के प्रति हमारी भावना यह मातृभूमि जितनी संपूर्णता से दूसरे कही पर विकसित नहीं हुई है, कारण वह भावना दूसरे कही भी, कभी भी अस्तित्व में ही नहीं थी। उनको मेरे यह प्रभावक शब्द कही अचरज में डालेगे।"

स्वामीजी की तसवीरे आज हमने हर स्कूल कोलेजो के कमरो में लगायी है । शिक्षा संस्थानो के ग्रंथ भंडारो को भी हमने उनकी आर्ध शताब्दी के कारण उनसे संबंधित ग्रंथो से भर दिया है । पर हमारे आचरण में अभी भी जो कमियां है उससे क्या हम हमारे स्वामीजी को सच्ची श्रद्धांजलि दे पायेंगे । स्वामीजी हमारी प्राचीन परंपरा तथा तत्वज्ञान के हिमायती थे । वे आज की भौतिकवादीता के खिलाफ नही थे । पर हम हमारे पुरखो की विरासत को यूं भूला दे यह उन्हें गंवारा नही था । आज की हमारी युवा शक्ति अपने नीजि जीवन को पश्चिम के भौतिकवाद के सहारे छोड रही है । परिणाम स्वरुप उनकी कार्यक्षमता में कमी महसूस हो रही है । आज का युवावर्ग कमजोर, आलसी, तनावग्रस्त एवं लाचार बनता जा रहा है । हमारे इन युवाओ की चिंता हमारे स्वामीजी ने की है । और यही वजह है कि उन्होंने इस बारे में ज्यादा ध्यान दिया है । "सावधान रहना, जो कुछ असत्य है उससे सावधान रहना, सत्य को पकड के रखना, तभी हम सफल होंगे । भले चाहे सफलता धीरे धीरे आये आने की मैं नही हूं । इस तरह कार्य कर जाने की तुम्हारे उपर ही तमाम कार्य की जिम्मेदारी है, उस तरह कार्य करते रहो । पच्चास सैकायें तुम्हारी तरह आखें लगाये देख रहे है । भारत का भविष्य तुम्हारे हाथ में है । कार्य करो ।"३

युवाओ की तरफ यह उनका आह्वान इतना सशक्त है, यह हम देख सकते है । स्वामीजी को हमारी युवाशक्ति की जितनी चिंता थी, उतनी किसी चीज की नही थी । उनके सर्वाधिक विचार केवल भारत की युवा शक्ति के बारे में प्रस्तुत किये है । तब तो स्थिति फिर भी अच्छी थी आज तो हमारे युवाओ की हालत उस जमाने से काफि बदतर है । आज स्वामीजी की हर घर के युवा को जरूर है । पर वे नही है । उनके विचार जरूर जीवंत है । हमे उनके विचारो के जरिये हमारी युवा शक्ति को बचाना होगा । जब हम इस क्षेत्र में कुछ कर पायेंगे । तभी हमारे स्वामीजी के प्रति सच्ची श्रद्धांजलि होगी । यहाँ पर केवल युवावर्ग को केन्द्र में रखकर मैंने स्वामीजी के विचारो की चर्चा की है । इसका यह मतलब नही कि स्वामीजी ने युवा को छोडकर अन्य विषय या वर्ग कि चिंता नही की या अन्य क्षेत्रों में स्वामी ने कुछ कहा था कि लिखा नही है । स्वामीजी ने पूरे भारत वर्ष की तमाम स्थितियो की चिंता की है । जैसे समाज, अध्यात्म, संस्कृति, धर्म, तत्वज्ञान आदि हर क्षेत्र के बारे में चिंतन एवं मनन करते है । उस पर कलम एवं वाणी दोनो चलाया है । शायद स्वामीजी की इन्ही महानता के कारण कविवर रविन्द्रनाथ टैगोर कहते है - "यदि तुम्हे भारत वर्ष को पहचानना है तो विवेकानंद के वचनामृतो का अध्ययन कीजिए । उनके ग्रंथो में संपूर्ण भावात्मक है, अभावात्मक कुछ भी नही है ।"४ मैं स्वामीजी की आलोचना करने के योग्य तो हूं नही, फिर भी मैंने मेरी मतिनुसार स्वामीजी के बारे में कुछ कहने का साहस किया है । कहीं पर मैं उन्हें अन्याय करता हूं तो मैं स्वामीजी एवं सुधी पाठको का क्षमाप्राथी हूं ।

संदर्भ सूचि

१. स्वामी विवेकानंद ग्रंथमाला : संचयन, स्वामी जितात्मानंद, निवेदन से ।
२. युग पुरुष : स्वामी विवेकानंद, राजन पटनी, पृ-१६७
३. स्वामी विवेकानंद ग्रंथमाला : संचयन, स्वामी जितात्मानंद, पृ-२८१
४. स्वामी विवेकानंद ग्रंथमाला : संचयन, स्वामी जितात्मानंद, शीर्षक पृष्ठ से

•

राष्ट्रीय सेवा योजना : विचार मंथन

सम्पादक

डॉ. बालाजी श्रीपती भुरे

पुस्तक : राष्ट्रीय सेवा योजना : विचार मंथन
संपादक : डॉ. बालाजी श्रीपती भुरे
प्रकाशक : अतुल प्रकाशन
57–पी, कुंज विहार–II, यशोदा नगर, कानपुर–2080 011
संस्करण : 2017
मूल्य : 525/-
ISBN : 978-93-80760-36-0
शब्द सज्जा : शिखा ग्राफिक्स, जूही, कानपुर
मुद्रक : पूजा प्रिंटर्स, कानपुर

Rashtriya Seva Yojana Vichar Manthan
Dr. Balaji Shripati Bhure
Price : Five Hundred Twenty Five Only

20.	राष्ट्रीय सेवा योजना–जनप्रबोधन का एक सशक्त माध्यम	प्राचार्य डॉ. गणपत श्रीपतराव माने	103–115
21.	राष्ट्रीय सेवा योजना और स्वच्छ भारत : गांधीजी का सपना	प्रा. संतोष प्रकाश पांडे	116–121
22.	समय, मेहनत और सफलता	प्रा. शिवसर्जन टाले	122–125
23.	महाराष्ट्र की जलपरंपरा	प्रा. प्रमोद लक्ष्मणराव चव्हाण	126–129
24.	राष्ट्रीय सेवा योजना : युवा, शक्ति और समाज परिवर्तन	प्रा. राम दगडू खलंग्रे	130–135
25.	राष्ट्रीय सेवा योजना की फलश्रुति	डॉ. विनोदचंद जी. चौधरी	136–138
26.	मानवता के प्रति अपराध कन्या स्त्री–भ्रूण हत्या	प्रा. डॉ. अभिमन्यू न. पाटील	139–142
27.	विश्वशांति और महात्मा गांधी	डॉ. बालाजी श्रीपती भुरे	143–148
28.	राष्ट्रीय सेवा योजना का राष्ट्रीय एकात्मता में योगदान	प्रा. भुमरे पी.एम.	149–152
29.	'श्रम मेव जयते' और राष्ट्रीय सेवा योजना में योगदान	प्रा. पात्रे प्रशांत दत्तात्रय	153–156
30.	Water Audit	Dr. Abhay Shaligram	157–165
31.	National Service Scheme and Aids Aids Awareness	Dr. Vinod Sidram Sonwane	166–168
32.	National Service Scheme and Youth of Today	Miss. Sigrid Jane Dacunha	169–170
33.	स्वच्छता शपथ		171
34.	एन.एस.एस. गीत		172–181

1. एन.एस.एस का परछम
2. लक्ष्यगीत
3. मंदिर यह हमारा
4. इतनी शक्ति हमें देना
5. नौजवान आओ रे...
6. होंगे कामयाब
7. क्रांति है पुकारती
8. इच्छा
9. खरा तो एकचि धर्म
10. बल सागर भारत होवो

35. लेखक परिचय 182–184

25

राष्ट्रीय सेवा योजना की फलश्रुति

प्रा. डॉ. विनोदचंद जी. चौधरी

वर्तमान समय में हमने देखा है विश्व ने बहुत विकास किया है। कृषि, विज्ञान, उद्योग हर क्षेत्र की उंचाइयाँ बढ़ती ही जा रही है। लोगों के जीवन जीने के ढंग भी निराले हो चले है। रस्मे बदली है, रिवाज बदले हैं, कपड़े बदले हैं, व्यवहार बदले हैं, मकान बदले हैं, भोजन बदला है, सुख एवं सुविधा के मापदण्ड बदले हैं, राहे बदली हैं–राही बदले हैं। इन सब बदलाव के बीच खुद इंसान भी बदला है। व्यक्ति के आशियाने हर सुविधा से युक्त विशाल हो चले हैं, पर उनका मन छोटा हो चला है। उसमें रहने वालों की संख्या कम हो गई है, बतौर वृद्धाश्रमों की संख्या बढ़ती चली जा रही है। बच्चों को आया संभालती है और माँ अपनी पहचान बनाने में जुटी है। पति रात–दिन अपने बिजनेस को बढा रहा है और बच्चे नशे में मस्त होकर रात–दिन यार दोस्तों में ही खोये रहते है। रिश्तों की बुनियाद कमजोर हो रही है और यारों या यारियों की तादात बढती ही रही है। यह है हमारे आज के विकास की तस्वीर...।

विश्वविद्यालयों की युवा तैयार करने की हर प्रविधियाँ सुंदर हैं, सफल है, हर युवा के अनुकूल हैं। पर अत्यंत खेद से कहना पड रहा है कि व्यक्ति से व्यक्ति को जोडने में वह असफल है। युवा के कोमल भावों को जगाकर उसे संजोये रखने में हमारी आज की शिक्षा असफल दिखाई दे रही है। युवा को जमीन से न जोडे रखना शायद आज की शिक्षा व्यवस्था की सबसे बड़ी कमजोरी नजर आ रही है। लेकिन मुझे इन सारी असफलताओं के बीच एक आशा की उज्ज्वल किरण नजर आ रही है और वह किरण है: "राष्ट्रीय सेवा योजना"। आज एन. एन.एस. ही एकमात्र ऐसा विभाग है विश्वविद्यालयका कि जो युवा को उसकी जमीन से कदमों को जोडने का अविरत प्रयास करता रहता है। विकास की दौड़ में एक–दूसरे के पीछे–पीछे दौड़ने में व्यक्ति इतना आगे निकल रहा है कि वह बगल में दौडने वाले साथी की तरफ भी देखना नहीं चाहते या उसके पास फुरसत नहीं। पर पीछे मुडने का तो सवाल ही नहीं उठता। पर कहना पडेगा एक बार

कि विश्वविद्यालयों में एक चीज तो ऐसी है जो कि विकास की रेस में जुडे युवान को पीछे मोडकर उसे अपने साथियों, अपने आप्तजनों को एवं अपने समाज को देखने के लिए उत्साहपूर्वक तैयार करता है। और यह चीज है– 'राष्ट्रीय सेवा योजना'। यह प्रवृत्ति एकमात्र ऐसी प्रवृत्ति है जो ऐच्छिक होने के साथ–साथ वह अपने साथियों के साथ पूर्णतः जवाबदेह है। प्रवृत्ति के संचालक की स्वतंत्रता उसके प्रतिभागियों को भी खूब फबती है। विशाल भवनों में भी एकलता का सन्नाटा है जब की उसमें जुडे स्वयंसेवकों में अभावों में ही 'समूह जीवन' का भरपूर कोलाहल है। सिर्फ शिक्षा संस्थान की एक छत का ही संबंध होने के बावजूद भी आत्मीयजनों से भी अधिक सद्भावना है। एक–दूसरे के साथ मिलकर जीने के साथ–साथ वे अपने को समाज के लिए कैसे उपयुक्त बना सके यही तो एकमात्र उद्देश्य है इनका। जिस गाँव में वे अपना कैम्प लगाते हैं, उस गाँव को वे अपने गाँव या नगर से भी ज्यादा अपनाते हैं। घर में पानी का प्याला भी न देने वाला युवान उस गाँव की गंदगी को उठाते हुए दूर करने में लग जाता है। अपने साथियों को वह हर काम में साथ देता रहता है, यही तो है समूह जीवन की भावना। अपनी संस्था में अन्य छात्रों की अपेक्षा एन.एस.एस. के ग्रुप में जुडे छात्रों के बीच का परस्पर व्यवहार बहुत ही निर्मल, पवित्र एवं सहृदय होता है। पहले ऐसा माना जाता था कि एन.एस.एस. मात्र सफाई करने वाला जूथ। पर अब ऐसा नहीं रहा, अब तो सही मायने में देखे तो यह जूथ में जुडे छात्र खुद दूसरे गाँव या नगर की सफाई के बजाय अपने अंदर की सफाई ज्यादा करता है। वह बाहर की सफाई तो करेगा पर अंततः विकास तो खुद का ही करता है। साथ ही कुछ विशेष प्रवृत्तियों के द्वारा वह अपने आपके व्यक्तित्त्व को ही निखारता है। जो छात्र अंतर्मुखी है, कठोर है, कम खिलता है, तो उसे इस प्रवृत्ति में जोडकर देखे, उसे मोडकर देखे। उसका चरित्र एकदम बदल जायेगा, वह खिलने लगेगा। जिन मौकों की तलाश में उसके इतने साल बरबाद हुए हैं, वह मौके उसके सामने सहज उपलब्ध हो जाते हैं और यही तो है राष्ट्रीय सेवा योजना का उद्देश्य।

वस्तुतः वे युवा न तो एन. सी. सी. में क्षमता रखते हैं न खेल विभाग में। उनके चरित्र निर्माण के लिए ही इस योजना को भारत सरकार ने मानव संसाधन मंत्रालय द्वारा खोला गया है। उसमें जुड़नेवाले युवकों को एवं युवतियों को अपने व्यक्तित्व विकास के साथ–साथ ही समाज को भी उपयोगी होती है। कुछ पल समाज के लिए बिताने की भावना का विकास करना ही एन.एस.एस. का प्रकल्प है। एन.एस.एस. में जुड़नेवाला छात्र अपनी पहचान स्वैच्छिक स्वयंसेवक के रूप में बनाता है। वह सेवक तो है समाज पर स्वयं बना हुआ है। वह किसी भी प्रकार की अपेक्षा विहिन समाज की सेवा का बीडा उठाता है। उस समाज सेवा के बदले में उसे कुछ नहीं चाहिए, ऐसी उमदा विचारधारा को लेकर चलता है यह स्वयंसेवक। यह बात अलग है कि यह प्रवृत्ति के कारण उसकी वृत्ति ;निजीद्ध बदल जाती है और उनका अन्यों की अपेक्षा निखरता है। वह अन्य आम

छात्रों की अपेक्षा 'खास छात्र' की संज्ञा प्राप्त करता है।

मैं पिछले आठ वर्षों से 'राष्ट्रीय सेवा योजना' के साथ कार्यक्रम अधिकारी (प्रोग्राम आफिसर) के रूप में कार्यरत हूँ। मुझे कभी–कभी कहा जाता है दूसरों के द्वारा कॉलेज में आप एन.एन.एस. चला रहे हो। तब मुझे आश्चर्य होता है। क्योंकि सही मायने में देखा जाये तो मैं एन.एस.एस. को नहीं चला रहा बल्कि मुझे एन. एस. एस. चला रहा है। वरना मैं वही का वही सीमित दायरे में ही पाठ्यक्रम में बंधा रह जाता। मुझे यह प्रवृत्ति के द्वारा जितना निजानंद मिल रहा है वह शायद ही किसी विशेष प्रवृत्ति से मिलता या नहीं यह मेरे लिए सोचना भी दुष्कर है।

•••

નાયિકાનું દેહ લાલિત્ય
ડૉ.રમેશ એસ. પ્રજાપતિ

નાયિકાનું દેહ લાલિત્ય

ડૉ.રમેશ એસ. પ્રજાપતિ
આર્ટ્સ કૉલેજ, સતલાસણા

ISBN : 978-93-81471-71-5

પ્રથમ આવૃત્તિ : ૨૦૧૮

પ્રત : ૩૦૦

કિંમત : ₹ ૧૭૫.૦૦

પ્રકાશન અને મુદ્રણ : ગુરુ ડિઝાઇન શૉપ
વલ્લભવિદ્યાનગર
જિ. આણંદ-ગુજરાત-ભારત

અનુક્રમણિકા

૧. નાટ્યનો ઉદ્ભવ વિકાસ ૦૯

૧.૧ નાટ્યનો ઉદ્ભવ

૧.૨ નાટ્યકલાનો વિકાસ

૨. નાટ્યશાસ્ત્રીય ગ્રન્થોમાં-નાયિકાનિરૂપણ ૧૯

૨.૧. નાયિકાનું સ્વરૂપ

૨.૨. નાયિકાના મુખ્યભેદોનો નિર્દેશ

૨.૩. નાયિકાઓના પ્રકાર

૩. સંસ્કૃત નાટિકાઓમાં નાયિકા નિરૂપણ ૫૮

૪. નાયિકાના ગુણ અલંકાર તથા ચતુર્વિધ યૌવન ૭૪

૪.૧. નાયિકાના ગુણ

૪.૨. નાયિકાના અલંકાર

૪.૩. નાયિકાનું ચતુર્વિધ યૌવન

૫. અવસ્થાના આધારે નાયિકાઓના પ્રકાર ૧૧૬

૬. ઉપસંહાર ૧૨૯

૭. પરિશિષ્ટ -૧ ....૧૩૪

PROBLEMS AND ISSUES OF SOCIETY

Dr.J.N.Barot - Prof. V.K.Pagi
Prof.K.B.Chaudhari
Dr.V.R.Vankar - Dr.M.D.Gamit - Dr.D.K.Rohit

D0994

Problems And Issues of Society

Dr. J.N. Barot
Prof. V.K. Pagi
Prof. K.B.Chaudhari
Dr. V.R.Vankar
Dr. M.D. Gamit
Dr. D.K. Rohit

D0994

Surabhi Publications

ANAND-388001

Distributing by
Surabhi Publications
516, Virani Chambers
Opp. Taskent Petrol Pump, Sardar Gunj Anand-388001
e-mail : ibd2692@gmail.com
M.: 09429257119, 09426583589

301.08
RAP
D0994

Vendor
Bill No / Dt.
Price
Accession No D0994
Sing of Librarian

Problems And Issues of Society

First Published 2017

©Reserved

ISBN : 978-93-84601-03-4

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical or photocopying or otherwise, without prior permission in writing from the publishers/author.

Printed in India

Distributing by : Abhishek Dahaulia for Surabhi Publications Anand & Typeset by Lu... Graphic Delhi & Printed at Vishal Kaushik Printers, Delhi-93.

48"પંચાયતી રાજમાં મહિલાઓની ભુમિકા" 319
49સ્ત્રીઓ અને પછાત જાતિઓની સમસ્યાઓ સમાધાન માટેના પ્રયાસો 325
50 આદિવાસી સમાજમાં વિકાસની સમસ્યાઓ 331
51 ગુજરાતમાં શૈક્ષણિક વિકાસ :- અનુ.જાતિ અને અનુ.જનજાતિ ની સ્ત્રીઓ 338
52 અનુસુચિત જાતિઓ અને અનુસુચિત આદિજાતિઓના રાજ્યવાર 343
અક્ષરજ્ઞાન દર , ૧૯૯૯ – ૨૦00
53 :: બાળ મજૂરી– એક સામાજિક સમસ્યા :: 348
54 "પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોની શૈક્ષણિક સમસ્યાઓનો અભ્યાસ" 348
55 નકસલવાદ - એક સમસ્યા 353
56–: સ્ત્રીઓ અને ઘરેલું હિંસા :– 356
57 કુટુંબની સમસ્યા અને તેના ઉપાયો 360
58 વૃધ્ધાશ્રમમાં વસવાટ કરતા અને કુટુંબમાં વસતા
વૃધ્ધોનો સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસ 364
59'સામાજિક પ્રશ્નો અને પડકારોમાં અર્થશાસ્ત્રની ભૂમિકા " 369
60 વર્તમાન સમયમાં સ્ત્રી–ભ્રૂણહત્યા એક મોટી સમસ્યા તરીકે 373
61 આદિવાસીઓની આર્થિક સમસ્યાઓ અને સોસાયટી મુદ્દાઓ 377
એક સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસ
62"શિક્ષણ અને સમાજ વચ્ચેનો સંબંધ 380
63"શિક્ષણ અને સ્ત્રી સશક્તિકરણ" 38
64 આર્થિક વિકાસમાં શિક્ષણનો ફાળો અને સમાજનો સહયોગ 38
65 બહુપત્નીત્વ એક સમસ્યા કાલિદાસનાં નાટકોના આધારે 39
66 આતંકવાદ : એક સમસ્યા 3
67પર્યાવરણ પ્રદુષણ એક સમસ્યા 4
68 "સ્ત્રી-પુરૂષ પરવરીશ અંગેના કોલેજ કરતી યુવતીઓના વિચારો"
69 " શહેરી ઉદ્યોગમાં કામ કરતી સ્ત્રીઓની સામાજિક પરિવર્તન અને સમસ્યાઓ"
70પંચાલ જ્ઞાતિનો સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસ
71 (સ્ત્રીઓની જાતીય સતામણીની સમસ્ય)
72" બાળ મજૂરી એક સમસ્યા તરીકે "
73 બેરોજગારી : એક સામાજિક સમસ્યા

કુટુંબની સમસ્યા અને તેના ઉપાયો

પ્રો. ચૌધરી કલ્પનાબેન બી.
વિભાગ– સમાજશાસ્ત્ર
આર્ટ્સ કોલેજ, સતલાસણા

પ્રસ્તાવના :–

સામાજિક સમસ્યાઓ સમાજમાં અનિચ્છનીય પરિસ્થિતિ ગણાતી હોય છે. એટલે કે, જે પરિસ્થિતિઓ સમાજના અનેક લોકોની ધ્યેય પ્રાપ્તિમાં અવરોધ બનતી હોય, લોકોની જીવન પર જેની વિપરીત અને હાનિકારક અસર થતી હોય એવી સામાજિક પરિસ્થિતિઓને સમાજશાસ્ત્રીઓ સામાજિક સમસ્યા તરીકે આળખાવે છે.

સમાજની એક મૂળભૂત સામાજિક સંસ્થા તરીકે કુટુંબ વ્યક્તિ, સમાજ તથા રાષ્ટ્રના ઘડતર અને વિકાસ કરવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. જન્મથી મૃતયુ પર્યત વ્યક્તિનું સમગ્ર જીવન કુટુંબમાં જ જીવાય છે. વ્યક્તિના વિકાસ અને કલ્યાણ માટે કુટુંબજીવન સામાજિક અને માનસિક દ્રષ્ટિએ આરોગ્યપ્રદ વાતાવરણ પુરુ પાડે એ જરૂરી બને છે. કારણ કે આવુ વાતાવરણ જ સુખી કુટુંબની આધારશીલા છે. પરંતુ આધુનિક સમયમાં ઉદ્યોગીકરણ, શહેરીકરણ, શિક્ષણના વિકાસ, સ્ત્રી શિક્ષણ, કાયદા, સ્ત્રીની બેવડી ભૂમિકા, લગ્ન બહારના જાતિય સંબંધો, બે પેઢીઓ વચ્ચેનું અંતર, વૃદ્ધાવસ્થા અને આર્થિક બાબતો વગેરે જેવા પરિબળોએ કુટુંબમાં અનેક સમસ્યાઓ સર્જી છે.

કૌટુંબિક સમસ્યામાં ભાગ ભજવતા પરિબળો

(૧) લગ્ન બહારના જાતિય સંબંધો

વર્તમાન સમયમાં લગ્ન બહારના જાતિય સંબંધો વિકસાવવામાં વિવિધ પરિબળોએ ભાગ ભજવ્યો છે.

(૧) વૈવિધ્યનો મોહ પ્રાચીનકાળથી જ લગ્ન બહારના જાતિય સંબંધો વિકસાવતુ એક મહત્વનુ પરિબળ રહ્યુ છે.

(૨) જ્ઞાતિ અંતર્લગ્નના રીવાજને લીધે લગ્નની પસંદગીનું ક્ષેત્ર મર્યાદિત બની જાય છે.

(૩) લગ્ન સમયની લેવડ–દેવડના કારણો

(૪) સંયુક્ત કુટુંબ

(૫) વર્તમાન સમયમાં સંપર્કના ક્ષેત્રોનો થયેલો વિકાસ

(૬) પરંપરાગત મૂલ્યોમાં પરિવર્તન

(૭) શહેરીકરણ

(૮) આર્થિક પરિસ્થિતિ

(૯) વૈભવી જીવનનો મોહ

આમ, લગ્ન બહારના જાતિય સંબંધો દ્વારા પતિપત્ની વચ્ચે સંઘર્ષ, કુટુંબના દરજ્જા–પ્રતિષ્ઠા પર અસર, બાળ ઉછેરના કાર્યમાં વિક્ષેપ, કુટુંબની આર્થિક જરૂરિયાતોમાં અવરોધ અને જાતિય રોગો જેવી સમસ્યાઓ સર્જાય છે.

(૨) વૈધવ્ય અવસ્થા

(૧) ભગ્ન કુટુંબોની સમસ્યા સર્જાય છે.

(૨) ગેરકાનૂની જાતિય સંબંધો

(૩) કુટુંબની પ્રતિષ્ઠામાં ઘટાડો થાય છે.

(૪) કુટુંબના કાર્યોમાં વિક્ષેપ થાય છે.

(૫) વિધવા પુનર્લગ્ન કુટુંબમાં સમસ્યા સર્જે છે.

(૩) પૃથગ્વાસ અને છૂટાછેડા

(૧) ભગ્ન કુટુંબ અને તેમાંથી સર્જાતા પ્રશ્નો

(૨) સ્ત્રી–પુરુષ માટે જાતિય સમસ્યાઓ ઊભી છે.

(૩) કુટુંબના અપરિણીત સભ્યોના લગ્ન વિક્ષેપ

(૪) કુટુંબમાં સંઘર્ષ ઊભો કરે છે.

(૪) સ્ત્રીની બેવડી ભૂમિકા

(૧) કૌટુંબિક સંબંધોમાં વિક્ષેપ ઊભો થાય છે.

(૨) બાળ ઉછેરના કાર્યમાં વિક્ષેપ ઊભો થાય છે.

(૩) કુટુંબમાં કલેશમય વાતાવરણ ઊભુ થાય છે.

(૪) પતિ–પત્નીના સાહચર્યમાં ઘટાડો થાય છે.

(૫) સ્ત્રીની કુટુંબથી વિમુખ થવાની પરિસ્થિતિ ઊભી થાય છે.

(૫) પેઢીઓ વચ્ચેનું અંતર

(૧) કુટુંબમાં મતભેદ ઊભો થાય છે.

(૨) નવી પેઢીમાં અલગતાની ભાવના જાગે છે.

(૩) અનુકુલનની સમસ્યા પેદા થાય છે.

(૪) કુટુંબના સભ્યોની જીવનશૈલીમાં વિરોધાભાસ ઊભો થાય છે.

(૬) વૃદ્ધાવસ્થા

(૧) કુટુંબ પર આર્થિક રીતે બોજારૂપ

(૨) વૃદ્ધોની સારસંભાળ અને દેખરેખનો પ્રશ્ન કુટુંબજીવનમાં સંકટ પેદા કરે છે.

(૩) કુટુંબમાં યુવાન સભ્યોની ગુપ્તતામાં ખલેલરૂપ થવાની સમસ્યા સર્જાય છે.

(૪) વૃદ્ધોની હાજરીમાં કુટુંબમાં વિચારભેદનું વાતાવરણ ઊભુ કરે છે.

(૫) કુટુંબના સભ્યો તરફના વૃદ્ધોના વર્તન વ્યવહારમાં ભેદભાવ ઊભો થવાની સમસ્યા ઊભી થાય છે.

(૬) વૃદ્ધો તરફથી કુટુંબના સભ્યોને માર્ગદર્શન આપવાનો પ્રયાસ કુટુંબમાં સમસ્યા સર્જે છે.

(૭) નાણાંકીય બાબતો

(૧) મિલ્કત કુટુંબમાં અનેક પ્રશ્નો પેદા કરતું અને અનેક વિખવાદો પેદા કરતું પણ પરબિળ છે.

(૨) કુટુંબના સભ્યોની આવકમાં અસમાનતા કુટુંબમાં સમસ્યા ઊભી કરે છે.

(૩) કુટુંબની આર્થિક મુશ્કેલીઓ કુટુંબમાં સંઘર્ષની સમસ્યા સર્જે છે.

(૪) દહેજ, વરશૂલ્ક અને કન્યાશૂલ્ક જેવી પરંપરાગત પ્રથાઓ કુટુંબમાં સમસ્યા સર્જે છે.

ઉપરોક્ત સમસ્યાઓ કુટુંબમાં સમસ્યા સર્જવામાં ભાગ ભજવે છે.

કુટુંબની સમસ્યાના નિવારણના ઉપાયો

(૧) જૂની પેઢીના સભ્યો નવા મૂલ્યોને અપનાવે તો નવી પેઢીને પણ જૂના મૂલ્યો તરફ માનથી જોવાની પ્રેરણા મળશે.

(૨) જૂની પેઢીના સભ્યોનું નવા મૂલ્યો સાથેનું અનુકૂલન સાધી નવી પેઢી જૂના મૂલ્યો સાથે અનુકૂલન સાધવા માટે કરવા જોઈએ.

(૩) કુટુંબની અંદર દરેક સભ્યોને સંતોષ અને સલામતી મળે તે માટે કુટુંબના વડીલોએ પ્રયત્નો કરવા જોઈએ.

(૪) કુટુંબના દરેક સભ્યોને પોતાની ભૂમિકા ભજવવા માટે સમર્થ બને તે માટે જૂની પેઢીના સભ્યોએ પ્રયાસ કરવાં જોઈએ.

(૫) જૂની પેઢીના સભ્યોએ નવી પેઢીને સત્તા અને જવાબદારીઓ સોંપવી જોઈએ.

(૬) વડીલોએ પોતાની ફરજો સમજીને નવી પેઢીની ઈચ્છા અને જરૂરિયાત અનુસાર પોતાની હસ્તકની સત્તા યોગ્ય સમયે ક્રમે ક્રમે નવી પેઢીને સોંપવી જોઈએ.

(૭)બંને પેઢીઓ વચ્ચેના સંબંધોમાં એકતા અને સહકારપૂર્ણ ભાવના બની રહે તે માટે વડીલોએ નવી પેઢીને જાગૃત કરવા જોઈએ.

(૮) ભવિષ્યમાં ઊભી થનારી આર્થિક પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવા કૌટુંબિક અંદાજપત્ર કેવી રીતે તૈયાર કરી શકાય તે માટે

નવી પેઢીને તૈયાર કરવા જોઈએ.

સંદર્ભસૂચિ

(૧) સામાજિક સમસ્યા ૨૦૧૨–૧૩ જે.કે.દવે

(૨) સ્ત્રીઓની સમસ્યાઓ ૨૦૧૩–૧૪ જે.કે.દવે

(૩) સગપણ સંબંધો લગ્ન, કુટુંબ અને કલ્યાણ ૨૦૦૬–૦૭ એ.જી.શાહ અને જે.કે.દવે

(૪) ભારતીય સમાજમાં કુટુંબ ૨૦૧૧–૧૨ જે.કે.દવે

(૫) સામાજિક વસ્તીશાસ્ત્ર અને ભારતમાં કુટુંબનિયોજન એ.જી.શાહ જે.કે.દવે

ISSN 2250-3064

HAIM-PRAPA

Vol. 8, February 2017

A Research Journal of
Department of Sanskrit and Bharatiyavidya
Hemchandracharya North Gujarat University
Patan (Gujarat)

ISSN 2250-3064
Vol. VIII, February 2017

हैम-प्रपा

HAIM-PRAPA

(Since - 2008)

**A Research Journal of
Department of Sanskrit & Bhartiyavidya Bhavan,
Hemchandracharya North Gujarat University,
Patan**

**HEMCHANDRACHARYA
NORTH GUJARAT UNIVERSITY, PATAN - 384265
2017
(I)**

અનુક્રમણિકા

ક્ર.નં.	શોધપત્રનો વિષય	સંશોધકનું નામ	પૃ.
૧૧.	શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યનો રાજા સિદ્ધરાજ ઉપર પ્રભાવ	ડૉ. રઘુભાઇ કાનજીભાઇ પટેલ	[illegible]
૧૨.	હેમચન્દ્રાચાર્યકૃત 'કાવ્યાનુશાસન'માં ગુણવિભાવના	ડૉ. મંજુલાબેન એ. પટેલ	[illegible]
૧૩.	वीतरागस्तवमें भगवान वीतरागकी अद्भुतता	प्रा. डॉ. शैलेष के. जोषी	[illegible]
૧૪.	હેમચંદ્રાચાર્યજીનાં અર્થ અને કૃષિ-વિષયક વિચારો	પ્રો. જગદીશચંદ્ર આર. માછી	[illegible]
૧૫.	मम्मट ध्वनिवादी या अलङ्कारवादी	चावडा जतीनभाई राजुभाई	૧૪૭
૧૬.	प्रसङ्गनिरूपणदृष्ट्या महाभारतस्य आवृत्तिद्वयस्य तुलना	धैर्या मांकड	૧૫૩
૧૭.	e-Learning Resources of Sanskrit	Kinjal V. Patel	૧૬૨
૧૮.	સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસનમાં વર્ણમાલા - વિવરણાત્મક અભ્યાસ	પ્રા. ડૉ. મહેશકુમાર ભીખાભાઇ પટેલ	૧૮૧
૧૯.	સિદ્ધહેમશબ્દનુશાસન અંતર્ગત અપભ્રંશ દોહાનું કાવ્યશાસ્ત્રીય અધ્યયન	પ્રોફે. સલોની જોષી	૧૮૭

હેમચન્દ્રાચાર્યકૃત 'કાવ્યાનુશાસન'માં ગુણવિભાવના

ડૉ. મંજુલાબેન એ. પટેલ

'કલિકાલસર્વજ્ઞ' આચાર્યશ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યનો કાવ્યાનુશાસન ગ્રંથ સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રના વિવિધ પાસાઓનું નિરૂપણ કરતો માનક ગ્રંથ છે. ગ્રંથનું શીર્ષક કાવ્યાનુશાસન સ્પષ્ટ સૂચવે છે કે આ ગ્રંથ કાવ્યશાસ્ત્રનો સૈધ્ધાન્તિક ગ્રંથ છે. સાહિત્યશાસ્ત્રીય વિચારોના સાગર સમાન આ ગ્રંથમાં જ કાવ્યશાસ્ત્ર અને નાટ્યશાસ્ત્ર એ બંને વિષયોની સૈધ્ધાન્તિક વિવેચનાત્મક અને ઉદાહરણસભર માહિતી હેમચન્દ્રાચાર્યે પૂરી પાડી છે.

'કાવ્યાનુશાસન' ગ્રંથ આઠ અધ્યાયોમાં વિભક્ત છે. અને તે સૂત્ર-વૃત્તિ શૈલીમાં લખાયેલો છે. કુલ ૨૦૮ સૂત્રો છે. જેમાં સાહિત્યશાસ્ત્રના લગભગ બધા જ વિષયોની વિસ્તૃત ચર્ચા વૃત્તિમાં એટલે કે 'અલંકારચૂડામણિ' માં કરી છે. જ્યારે 'વિવેક'માં ઘણા ઉદાહરણ,શ્લોકો અને શાસ્ત્રીય સંદર્ભો પ્રાપ્ત થાય છે. આમ આચાર્યશ્રીનો આ વિસ્તારીત ગ્રંથ અનેક ગ્રંથોના ઉધ્ધરણની ખાણ જેવો છે.

હેમચન્દ્રાચાર્યે કાવ્યાનુશાસન'માં ભામહથી માંડીને પોતાના નજીકના પુરોગામી

HAIM-PRAPA · A Research Journal of the Department of Sanskrit & Bharatiyavidyabhavan, Hemchandracharya North Gujarat University, Patan. Vol. VIII. 2017. P. 122-130

संस्कृत विभाग, आर्ट्स कॉलेजसतलासणा.

… કે વામન, મમ્મટ, અભિનવગુપ્ત અને આનંદવર્ધન વગેરેના મતોની
… કાવ્યના ઘટક તત્વની વિચારણા વિશદતાથી કરી છે.ગુણવિચારમાં પણ
… તેઓ આ ત્રણે વિદ્વાનોથી પ્રભાવિત છે, આમ છતાં હેમચન્દ્રાચાર્યનું પણ
… સ્વતંત્ર પ્રદાન ગ્રંથમાં જોવા મળે છે.

… નુશાસનમાં આચાર્ય હેમચન્દ્રાચાર્યે કાવ્યના ઘટકતત્વો અલંકાર, ગુણ, રીતિ,
… કાવ્યનું લક્ષણ વગેરેની ચર્ચા કરી છે. તેમાં કાવ્યના સ્વરૂપનું લક્ષણ આપતા
… ગ્રંથના પ્રથમ અધ્યાયમાં જણાવ્યું છે કે 'अदोषौ सगुणौ सालङ्कारौ च शब्दार्थौ
… (१.११) અર્થાત્ દોષ વિનાના, ગુણયુક્ત, અલંકારસહિત જ શબ્દ અને અર્થ તે
… ત્યારે ગુણો અંગેની એમની પ્રથમદર્શી વિભાવના સ્પષ્ટ થાય. સૂત્રમાં આવતો
… ચ શબ્દ અલંકાર વિનાના શબ્દાર્થોને પણ ક્યાંક કાવ્ય કહી શકાય એવું
… માટે પ્રયોજ્યો છે. તેઓ 'વિવેક' માં વ્યાખ્યાનનું વિવરણ કરતાં કહે છે
… સ્વભાવોક્તિ અલંકાર વિનાના પણ એવું સૂચવે છે. આવા શબ્દો પરથી કાવ્યમાં
… આવશ્યકતા સ્વીકારાય છે.કાવ્ય ભલે ને અલંકારરહિત હોય પરંતુ જો તે ગુણયુક્ત
… તે આસ્વાદ્ય લાગે છે. ગુણનું સામાન્ય લક્ષણ રજૂ કરતાં પ્ર.શ્ર. પ્રથમ અધ્યાયના
… વૃત્તિમાં કહે છે કે 'रसस्योत्कर्षापकर्षहेतू गुणदोषौ भक्त्या शब्दार्थयोरुच्येते' રસના
… ધર્મો છે. એ બાબત મમ્મટને અનુસરીને આચાર્ય હેમચન્દ્રે પણ કરી છે. ગુણ
… ગુણનો આશ્રય રસ જ છે. અને રસના સંદર્ભમાં એનું નિર્ધારણ થવું જોઈએ

… હેમચન્દ્રાચાર્યજીનાં અર્થ અને કૃતિ- વિષયક વિચારો

આચાર્ય હેમચન્દ્રનો ગુણવિચાર મમ્મટ પ્રમાણે જ છે.પણ વિવેક ટીકામાં તેમણે ભરત અને વામનના ગુણવિચારનું ખંડન વિસ્તારથી કર્યું છે. ગુણોનો કાવ્ય સાથે સમવાય સંબંધ છે. અને અલંકારોનો સંયોગ સંબંધ છે એ આધારે હેમચંદ્રનો વિસ્તૃત ગુણવિચાર સમજતા પહેલા વામનનો ગુણવિચાર સમજી લેવાનું જરૂરી છે. ગુણની સ્પષ્ટ વિભાવના ઉપસાવવાનું સર્વપ્રથમ શ્રેય વામનને ફાળે જાય છે. એમને મતે કાવ્યસૌંદર્યના નિષ્પાદક તત્વો-કારક ધર્મો તો ગુણો છે. જ્યારે અલંકારો તે નિષ્પન્ન સૌંદર્યના 'અતિશય' ના કારણ છે. વામન અલંકારને કાવ્યસૌંદર્યના વ્યાપક અર્થમાં નિરૂપે છે.એટલે એમને મતે ગુણ પણ કાવ્યનું અલંકરણ જ છે. 'ગુણ' અને 'અલંકાર' બંનેને વામન શબ્દ અને અર્થના ધર્મો માને છે." આની સામે આચાર્ય હેમચંદ્ર અલંકારોને માત્ર અંગાશ્રિત એટલે કે શબ્દાર્થાશ્રિત જ માને છે. વળી અલંકાર રસને ઉપકારક હોય એવું નથી.તે ક્યારેક પ્રસ્તુત રસને ઉપકારક હોય.ક્યારેક ન હોય તો વળી ક્યારેક રસની અનુપસ્થિતિમાં એ માત્ર વાચ્ય-વાચકના વૈચિત્ર્યરૂપે જ હોય.

આચાર્ય વામને ગુણોને કાવ્યશોભાના નિષ્પાદક ધર્મો કહ્યા અને અલંકારોને એના અતિશયના કારણરૂપ કહ્યા.એનું ખંડન કરતાં હેમચંદ્રે કહ્યું કે આચાર્ય વામને ગુણ અને અલંકાર અંગેનો જ વિવેક કર્યો છે તે દોષયુક્ત છે. ઉદાહરણ આપીને જણાવ્યું કે ઉગ્રજોદગ્રમર્કો કાવ્યમાં પ્રસાદ,શ્લેષ, સમતા ,માધુર્ય,સૌકુમાર્ય અને અર્થવ્યક્તિ જેવા ગુણો હોવા છતાં તે કાવ્ય નથી. જ્યારેઆપિ કાચિજ્જુના વાર્તા..... ઉદાહરણમાં ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર

[illegible] કે ચાર ગુણથી કાવ્યની [illegible]
[illegible] નિષ્પાદક હેતુઓ છે અને અલંકારો માત્ર [illegible]
[illegible] ઉદાહરણોથી સ્પષ્ટ થયું છે કે ગુણો હોવા છતાં [illegible]
[illegible] ઉપસ્થિતિ કે થોડા ગુણની ઉપસ્થિતિથી [illegible]
[illegible] આચાર્ય હેમચંદ્રના વિગતપૂર્ણ અને [illegible]
[illegible] નિરૂપાયા છે. ગુણોની સંખ્યા અંગે [illegible]
[illegible] કર્યું છે. આચાર્ય હેમચન્દ્રે સ્પષ્ટ કર્યું છે કે [illegible]
[illegible] 'માધુર્ય,પ્રસાદ અને ઓજ એ ત્રણ જ [illegible]
[illegible] ના ચોથા અધ્યાયના સાત [illegible]
[illegible] ઉદાહરણોથી સ્પષ્ટ થયો છે. જ્યારે વિવેક [illegible]
[illegible] અને વામનના મતોનું સયુક્તિક નિરસન [illegible]
[illegible] માટે આચાર્ય હેમચંદ્ર ત્રણ દલીલો [illegible]
[illegible] ગુણોની વ્યાખ્યા અતિવ્યાપ્તિથી [illegible]
[illegible] છે. (૨) ભરત,દંડી અને [illegible]
[illegible] ઓજ અને પ્રસાદમાં સહેલાઈથી [illegible]
[illegible] દોષાભાવરૂપ છે.

ગુણવિચારના સંદર્ભમાં હેમચંદ્ર જ્યારે માત્ર ત્રણ જ ગુણોને સ્વીકારે છે. ત્યારે પ્ર[illegible] એ ઉભો થાય છે કે વૈયક્તિક રીતે કોઇ એક ગુણ એ બધા રસોનો ગુણ છે કે માત્ર [illegible] થોડાનો? જો એ રસનો ધર્મ છે તો તે કયા અર્થમાં તે રસાશ્રિત છે? આ પ્રશ્નોનો જવાબ [illegible] આચાર્ય હેમચંદ્રે કાવ્યાનુશાસનના ચોથા અધ્યાયમાં તેની પધ્ધતિ બતાવી છે.સર્વપ્રથ[illegible] ત્રણે ગુણોને વ્યાખ્યાબધ્ધ કરવા. એ પછી પ્રત્યેકનો નિશ્ચિત રસ સાથે સંબંધ સ્પષ્ટ કરવં અને પછી તે ગુણની લાક્ષણિકતાઓ ઉદાહરણો અને પ્રતિઉદાહરણો આપીને નિશ્ચિત કરવી આમાં ગુણ અંગેની એની વિભાવનાની વિશદતા ધ્યાન ખેંચે તેવી છે.

આચાર્ય હેમચન્દ્રાચાર્યની ગુણવિચાર અંગેની મૌલિકતા પુરોગામી અલંકારિકોન[illegible] મતોનું તુલનાત્મક અને સમીક્ષાત્મક અધ્યયન. વિચારોની વિશદતા.ઊંડાણનો ખ્યાલ[illegible] આચાર્ય મમ્મટે 'વિવેક' માં ભરત, દંડી, ભામહ અને વામન મંગલના વિચારોના કરેલ[illegible] નીરસન પરથી આવે છે. વામને બંધગુણ તરીકે ઓજસ, પ્રસાદ, સમાધિ સમતા, શ્લે[illegible] સૌકુમાર્ય, ઉદારતા, અર્થવ્યક્તિ અને કાન્તિ વગેરે દશ ગુણો દર્શાવ્યા હતા. આચા[illegible] હેમચંદ્રે પ્રત્યેક ગુણોની વ્યક્તિગત વિચારણામાં પ્રસંગોપાત્ત ભરત અને દંડીના મતો[illegible] વામનના મતનું નીરસન કરવા ઉપયોગ કર્યો છે.

અલબત્ત ભરતના મતનું નિરસન કરવા એણે વામનીયાઃ એટલે કે વામન[illegible] અનુયાયીના મતોને વારંવાર ઉદ્ધૃત કર્યા છે.આચાર્ય વામન ઓજગુણનું લક્ષણ આપ[illegible] કહે છે કેગાઢત્વ મોજઃ । (કા.સૂ.વ.૩/૧/૫) અર્થાત્ કાવ્યવસ્તુના નિરૂપણમાં સુસંબધ્ધતા [illegible]

[illegible] જેમ ઉ.દા. તરીકે આચાર્યશ્રી [illegible] થાય છે. [illegible] ગુણના લક્ષણ હાનિકારક છે. આમ મમ્મટ વામનના [illegible] [illegible] કોઈને વક્તાનો ધર્મ માને છે. [illegible] [illegible] હેમચંદ્ર ગુણવિચારણાના સંદર્ભમાં જ [illegible] [illegible] આપ્યાં છે.તે નામ આપ્યા સિવાય જ [illegible] [illegible] મહાનદની જે ઉપમા આપવામાં આવી છે તે [illegible] [illegible] નિરૂપણમાં એણે વિવિધ વિદ્વાનોના મતને યુક્તિ-પ્રયુક્તિ [illegible] [illegible] વિચારોની વિશદતા સ્પષ્ટ કરે છે.

[illegible] હેમચંદ્ર મમ્મટને જ અનુસરે છે. [illegible] [illegible] જે વિચારધારા હેમચંદ્રની મૌલિકતા [illegible] [illegible] પ્રાપ્ત થાય છે.દા.ત.આચાર્ય વામને [illegible] [illegible] જ્યારે ઓજસને 'ગાઢત્વ' તરીકે [illegible] [illegible] બાબતો. એકીસાથે એક જ આશ્રયમાં કેવી રીતે [illegible] [illegible] અનુયાયીઓ દલીલ કરે છે જો [illegible] [illegible] તો આ વિરોધાભાસ દૂર થઇ શકે.જેમ નાટકમાં [illegible] [illegible] ભાવકને હર્ષશોકની મિશ્ર લાગણીનો અનુભવ થાય તે રીતે [illegible] [illegible] શક્ય છે.

करुणप्रेक्षणीयेषु संप्लवः सुखदुःखयोः।

यथानुभवतः सिद्धः तथैवोजः प्रसादयोः॥

હેમચંદ્ર વામનના અનુયાયીઓના મતને રદિયો આપે છે. જે મમ્મટમાં જોવા મળતો નથી.આચાર્ય હેમચંદ્ર એક નૈયાયિકની અદાથી કહે છે કે જ્યારે દૃષ્ટાંત જ ટકતું નથી ત્યારે દૃષ્ટાંત ઉપર અવલંબતી અન્ય બાબતો ન જ ટકે. એ સ્પષ્ટ છે. આચાર્ય હેમચંદ્રે દશગુણોના, ભરત, દંડી અને વામને કરેલા નિરૂપણની પારસ્પરિક વિશેષતા બતાવીને વ્યવહારમાં ત્રણ જ ગુણો છે. એ બાબતને સિધ્ધ કરી છે.

કાવ્યાનુશાસનના ચોથા અધ્યાયમાં ગુણવિચારના અનુસંધાનમાં ગુણવિચારને લગતા અન્ય બે મતોનું કરેલું ખંડન એના ગુણવિચારની અનન્યતા બતાવે છે. વામને ગુણોને પાઠધર્મો તરીકે ઓળખાવવાના પ્રયાસનો સ્પષ્ટ નિષેધ કર્યો હતો. આમ છતાં હેમચંદ્ર સમક્ષ એવી કોઇ વિચારધારા ન હતી જે પાઠધર્મોને ગુણ સાથે સાંકળવામાં આવ્યા હોય. આચાર્ય હેમચંદ્રે નામ આપ્યા સિવાય આવી વિચારધારા પ્રમાણે પદોને છૂટાં પાડયા સિવાય કરતા પાઠને ઓજ, પદોને છૂટા પાડીને કરાતા પાઠને પ્રસાદ, આરોહ-અવરોહયુક્ત પાઠને માધુર્ય,સૌષ્ઠવયુક્ત પાઠને ઔદાર્ય અને અતિ ઊંચે કે નીચે નહિ એવા પાઠને સામ્ય ગુણ તરીકે ઓળખાવે છે.'(કાવ્યાનુશાસન.અ.૪ પૃ.૨૮૭-૮૮) આચાર્ય હેમચંદ્ર કહે છે કે સંવાદનો પાઠ કેવી રીતે કરવો એ પાઠને લગતા નિયમોને ગુણ તરીકે ખપાવવા યોગ્ય નથી.

...મપૂર્વાચાર્યોની દસ ગુણોની પરંપરાનું ખંડન કર્યું, પછી હેમચંદ્ર આનંદવર્ધન ...ત્યારે ધ્વનિવાદી આચાર્યોને અનુસરતા. માધુર્ય, ઓજ, અને પ્રસાદ ઐમ ત્રણ ...સ્વીકારે છે. આચાર્ય હેમચંદ્રના આ ગુણવિચારનો પ્રો. રામપને શોભન ...લોચનમાં ઘણી પ્રશંસા કરી છે. એની રીતીને કાવ્યમીમાંસાની રાજશેખરની રીતે ...સરખાવી છે.[૪]

પાદટીપ:

वामनः काव्यालंकारसूत्रवृत्ति.૩.૧.૧.૨

। ननु शब्दार्थयो धर्माःकाव्यशोभां कुर्वन्ति ते गुणाःते च ओजःप्रसादादयः।

...સન.૩.૧.૧.ઉપરની વૃત્તિ

...ओजः प्रसाद मधुरिमाणःसाम्यमौदार्यं च पठधर्मास्तथा हि अदर्शित विच्छेद ...

...पदानि पठतां प्रसादः आरोह-अवरोह तरंगिते पाठे माधुर्यम्,सौष्ठवेन ...

...औदार्यम्, अनुच्चनीचं पठतां साम्यमिति । तदिदमलीक ...

...नियमः स कथं गुण निमित्तमिति । (કાવ્યાનુશાસન.અ.૪.પૃ ૨૮૭-૮૮;

D.V.Raghavan'sBhoja's srnagaraprahas,p-383

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ચેર,
હેમ.ઉ.ગુ. યુનિ. પાટણ આયોજિત
એક દિવસીય રાષ્ટ્રીય સેમિનારમાં રજૂ થયેલ
પેપર / લેખનો સંગ્રહ

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની
સામાજિક વિચારધારા
Social Ideology of Dr. B.R. Ambedkar

• સંપાદક •
ડૉ. જયેશ એન. બારોટ

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ચેર, હેમ.ઉ.ગુ. યુનિ. પાટણ આયોજિત
એક દિવસીય રાષ્ટ્રીય પરિસંવાદમાં રજૂ થયેલ પેપર / લેખનો સંગ્રહ

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની સામાજિક વિચારધારા

Social Ideology of Dr. B.R. Ambedkar

• સંપાદક •

ડૉ. જયેશ એન. બારોટ

ચેર પર્સન,

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ચેર, હેમ.ઉ.ગુ. યુનિ., પાટણ

પ્રિન્સીપાલ, શ્રીમતી આર.એમ. પ્રજાપતિ આર્ટ્સ કોલેજ, સતલાસણા

• પરામર્શકો •

ડૉ. લલિતભાઈ એસ. પટેલ

પ્રિન્સીપાલ

શ્રી અને શ્રીમતિ પી.કે.

કોટાવાલા આર્ટ્સ કોલેજ, પાટણ

ડૉ. પ્રકાશ પરમાર

સંશોધક

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ચેર

હેમ.ઉ.ગુ. યુનિ., પાટણ

• પ્રકાશક •

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ચેર,

હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી,

રાજમહેલ રોડ, પાટણ – ૩૮૪૨૬૫

ગુજરાત

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની સામાજિક વિચારધારા

Social Ideology of Dr. B.R. Ambedkar

© ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ચેર,
હેમ.ઉ.ગુ.યુનિ., પાટણ

સંપાદક : ડૉ. જયેશ એન. બારોટ
ચેર પર્સન, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ચેર,
હેમ.ઉ.ગુ. યુનિ., પાટણ

પ્રકાશન : ૧૪ એપ્રિલ, ૨૦૧૯ (ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર જયંતિ)

આવૃત્તિ : પ્રથમ

ISBN : 978-93-84601-12-6

પ્રત : ૩૦૦

મુદ્રક : પ્રચાર પ્રિન્ટોરીયમ, વિસનગર

પ્રકાશક : ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ચેર, હેમ.ઉ.ગુ. યુનિ., પાટણ
રાજમહેલ રોડ, પાટણ – ૩૮૪૨૬૫
ગુજરાત

અનુક્રમણિકા

ક્રમ	વિષય	નંબર
1	Dr.Bhimroa Ambedkar Social Reformer Of Dalit Dr. Jayesh N. Barot	9
2	Dr. Ambedkar's and Democracy Dr. Rita H. Parekh	12
3	"The Architect of Indian constitution: Dr. B.R. Ambedkar" Jayeshkumar Shivrambhai Mali	18
4	Constitution Maker Or Just A Prototypical In Todays India Nisha Singh, Mohini Awasthi, Jimit Thakkar	22
5	The Vision and Mission for Social Justice by Dr. Babasaheb Ambedkar Dr. Naresh A. Parmar	27
6	"The Right to Health in the Constitution of India" Dr. K. K. Patel, Dr. Bhupinder, Dr. Kinjal Jani	34
7	"Dr. B. R. Ambedkar views on Human rights of Women in India" Prof. Nimesh Bhojak	39
8	Dr. Ambedkar's Perception of Human Rights Dr. Niketa D. Raval	46
9	The Role of Dr. B. R. Ambedkar in Making of the Indian Constitution Dr. Binalben Sanjaykumar Patel	54
10	"Dr. B.R. Ambedkar's Constitutional Vision" Dr Smita B. Vyas	60
11	Gender Discrimination: A glance on Constitution Dr. Kinna Chadokia	65
12	Right to Education in India: Issues, Challenges and Solution in Constitutional Perspective Dr. Nitin Vyas	71

13	The Sexual Harassment of Women at Workplace (Prevention, Prohibition and Redressal) Act, 2013: A Constitutional Overview Mr. Bharat M. Patel	75
14	"Dr. B.R. Ambedkar, the Leader of Voiceless - A Dream of Casteless Social System unfulfilled, yet the legacy remains" Shrenik Dilipbhai Shah	81
15	Dr. Ambedkar and Social Justice Dr. Meena D. Agrawal	87
16	"Dr. Ambedkar's Idea of Constitutionalism" Dr. Hemant K. Patel	93
17	"Annihilation of Caste: Some Reflections" Dr.Soniya Jaydevbhai Joshi	99
18	Constitution of India And Social Justice Prof. Sunita R.Chauhan	106
19	समाज तथा राजनीति का अंबेडकर के प्रति द्रष्टिकोण डॉ. के.एस.जादव	112
20	क्षत्रिय समाज के विद्यार्थीयों की शैक्षिक स्थिति–एक अभ्यास डॉ. पत्रलेखा ए. बारड, प्रशांतकुमारसिंह असिस्टंट प्रोफेसर	117
21	ડાં. આંબેડકર અને સામાજિક સંસ્થાઓ ડાં. સંગીતા પટેલ	121
22	કચડાયેલો વર્ગ અને બાબાસાહેબ આંબેડકરના વિચારો ડૉ. ભાનુભાઈ રોહિત	127
23	યુગ પુરૂષ ડાં. બી.આર. આંબેડકર વંદનાબેન ત્રિભોવનભાઈ રાઠોડ	133
24	ડૉ. બાબા સાહેબ આંબેડકર અને સમાજ સુધારણા ડૉ. દીપીકાબેન કે. રોહિત	140
25	ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરનું સામાજીક પ્રદાન ડૉ. સંગીતા એન. બકોત્રા	144

ડૉ. બાબા સાહેબ આંબેડકર અને સમાજ સુધારણા

ડૉ. દીપીકાબેન કે. રોહિત
સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ
આર્ટ્સ કોલેજ, સતલાસણા.

પહેલાં વિચાર, બાદમાં સંચાર એ ઉક્તિ અનુસાર બાબા સાહેબ આંબેડકરે જુલાઈ ૧૯૨૪માં બહિષ્કૃત હિતકારિણી સભા નામની સંસ્થા તરફથી દલિતોને સ્વાતંત્ર્ય આંદોલનના શ્રી ગણેશ કર્યા જે સ્વાભિમાન, સ્વાવલંબન અને આત્મોદ્ધાર ત્રિ-સુત્ર પર આધારિત હતું. ઉદ્ધકેદાત્યનાત્યારમ્ જ એમના આંદોલનનું લક્ષ હતું.

(૧) સમાજ સુધારક સાવરકર, ગાંધી, આંબેડકર : દ્રષ્ટિકોણ

આંબેડકર પ્રણીત આંદોલન શરૂ થતાં પહેલાં પ્રથમ વિશ્વયુધ્ધ પછી વિદેશી રાજકારણીય તેમજ સામાજિક વિચાર પ્રવાહ તથા આંતરિક આતંકની અસ્પૃશ્યોના હૃદય તથા મગજ પર અસર પડી રહી હતી. શિક્ષણ, પ્રસાર, વાહન વ્યવહારનાં સાધનો, યાત્રા પદ્ધતિને અને રાષ્ટ્રીય ભાવનાની વૃદ્ધિ પણ એમના મન પર અનુકૂળ અસર પડી રહી હતી. આંબેડકર અગાઉના સમયે ગોપાલબાબા વલંગકર અને શિવરામ જાનબા કાંબલે નામના અસ્પૃશ્ય નેતાઓએ સમાજને જાગૃત કરવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો.

હિન્દુ સમાજસુધારક તેમજ આંબેડકરના રૂખરવૈયામાં મૂળભૂત ફરક હતો. રાનડે પ્રણીત સમાજ સુધારક ફક્ત વિધવા,પુનઃલગ્ન, પૌઢલગ્ન,સ્ત્રી ઉત્તરાધિકારી વગેરે સમસ્યાઓ સુધી મર્યાદિત હતો.

બ્રાહ્મણ સમાજ અને પ્રાર્થના સમાજના પ્રવર્તકોએ સામાજિક સંઘર્ષ ને ટાળીને ભૂતદયાની યથાશક્તિ અસ્પૃશ્યોદ્ધારનું કાર્ય કર્યું.

(૨) હિન્દુ સમાજમાં રહેવાની કોશિશ :

હિન્દુ સમાજનો સુધારો કરવો એ આંબેડકરને માન્ય હતું. હિન્દુ સમાજમાં પરિવર્તન લાવી પોતાના સમાજનું હિત, ઉત્કર્ષ અને ઉન્નતિ કરવી એ જ એમનું પ્રથમ ધ્યેય હતું. એટલા માટે એમણે મહાડના માર્ચ ૧૯૨૭માં પોતાના સમાજના

માવવીય અધિકારો સ્થાપિત કરવા માટે માનવીય સ્વાતંત્ર્ય યુધ્ધ છેડ્યું. હિન્દુ સમાજ સુધારક અને રાજકિય નેતા એમના ન્યાય આંદોલનનું સમર્થન કરશે એવું બાબા સાહેબનું માનવું હતું. એ સમયે એમના સમાજના બીજા બે દુશ્મનો હતા. એક તરફ સનાતનની હિન્દુ સમાજ અને બીજી બાજું વિદેશી સરકાર એટલે એમણે બંન્ને મોરચે યુધ્ધ કરવાની વાત ટાળવાની દ્રષ્ટિએ રાજકીય ક્ષેત્રે ભાગ ન લેતાં પહેલાં તો હિન્દુ સમાજની સામે બળવો પોકાર્યો.

હિન્દુસ્તાનમાં નવસમાજ તથા નવભારત નિર્માણની માગણી કરવા માટે મહાડ પરિષદનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું, એ સમયે બે હજાર વર્ષોથી અસ્પૃશ્ય ગણવામાં આવેલ માનવ સમાજ પોતાનો માનવાધિકાર સ્થાપવા માટે પહેલી વાર ધસી આવ્યો. સમધર્મીભાઈઓને અસ્પૃશ્ય અદર્શનીય અને અગંતવ્ય માનનારો હિન્દુ સમાજ સિવાય અન્ય સમાજ અખિલ વિશ્વમાં જોવા નહીં મળે.

(૩) હિન્દુ સમાજની પુનઃરચનાની માંગ :

હિન્દુ સમાજની પુનઃરચનાની માગણી શા માટે કરી રહ્યા છીએ. એ હિન્દુ સમાજના હિત અને રાષ્ટ્રના કલ્યાણ માટે ડૉ. આંબેડકર બહિષ્કૃત ભારત નામનું પ્રાક્ષિક શરૂ કર્યું. નામ કેવું યથાર્થ, માર્મિક અને સમર્થક છે. બહિષ્કૃત છે. પરંતુ ભારત છે. બે શબ્દોમાં બે ભારત

આંબેડકરનો રૂખ-રવૈયો એવો હતો કે સવર્ણ હિન્દુઓ સાથે અસ્પૃશ્યોની સામાજિક, રાજકિય અને આર્થિક ક્ષેત્રમાં સમાનતા મળે. બાબાસાહેબે આગળ કહ્યું હિન્દુ ધર્મનું કથન છે કે, તમામ માનવો ઈશ્વરનાં જ જુદાં જુદાં રૂપો છે.ત્યાં ઉંચનીચનો કોઈ ભેદ નથી કરી શકતું. સમતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપવા માટે આનાથી બીજો કોઈ આધાર શોધવો મુશ્કેલ છે. પરંતુ સામાજિક સમતા પ્રસ્થાપિત કરવા માટે આનાથી બીજો કોઈ આધાર શોધવો મુશ્કેલ છે. પંરતુ સામાજિક સમતા પ્રસ્થાપિત કરવા માટે પુનિત પ્રયાસ શરૂ થવા પર પોતાને હિન્દુધર્મી કહેવડાવનારા લોકોએ કાર્યમાં અવરોધરૂપ બને છે. આનાથી એ સ્પષ્ટ બને છે કે હિન્દુ ધર્મી લોકોને સાચા હિન્દુ ધર્મની કેટલી જાણકારી છે. એક તરફ શુધ્ધ કરીને હિન્દુ ધર્મમાં લાવવા અને બીજી તરફ છેતરીને પોતાને જ પરધર્મમાં ધકેલવા. આ બાબત શ્રદ્ધાનંદ પ્રણીત શુદ્ધિ નથી. બલ્કે સાન, ભાન ભુલેલા માનવીનું વર્તન છે.

શુદ્ધિ સંગઠન આંદોલન વિષે અમારૂ એવું માનવું છે કે હિન્દુ લોકોએ આજકાલ શુદ્ધિ કરવાને બદલે સંગઠનની વધું જરૂર છે.

(૪) મહાન રાષ્ટ્રભક્ત :

અખિલ ભારતીય બહિષ્કૃત વર્ગના અધ્યક્ષપદેથી નાગપુરમાં ઓગષ્ટ-૧૯૩૦ના રોજ આંબેડકરે એવી જાહેરાત કરી કે, અસ્પૃશ્ય સમાજનું ધ્યેય સ્વરાજ્ય છે. એ પરિષદમાં એમણે વાસ્તવવાદી અને રાષ્ટ્રવાદી ઘોષણા કરી કે અસ્પૃશ્ય સમાજની દૈન્યાવસ્થાનો અંત બ્રિટિશ રાજ્યમાં નહીં આવે. એ તો સ્વરાજની સંચરના દ્વારા એમના હાથે રાજકીય અધિકાર મળવા પર જ બનશે.

નવેમ્બર ૧૯૩૦માં લંડનમાં ગોળમેજી પરિષદ ભરાઈ હતી. ભારતના ભાવિ બંધારણ અંગે ત્યાં ચર્ચા-વિચારણા હતી. અસ્પૃશ્ય સમાજના નેતા તરીકે આંબેડકર અને મદ્રાસના રાયબહાદુર શ્રીનિવાસને આમંત્રણ અપાયું હતું. બાબા સાહેબ હિન્દુ સમાજમાં જીવન વ્યતિત કરતી વેળાએ જાતે અનેક યાતનાઓ સહન કરી હતી. એમ છતાંય હિન્દુ સમાજમાં પરિવર્તન લાવવાની હજીય પ્રબળ ઈચ્છા હતી. એમની રાષ્ટ્રભક્તિ પણ એજ રીતે ઉત્કૃષ્ટ અને અભિજાત હતી. ૧૯૨૭માં જ્યારે ભારતની રાજકીય પરિસ્થિતિનું સર્વેક્ષણ કરવા માટે સાયમન કમિશનનું આગમન થયું.

(૫) પૂણે કરાર મુક્તિ કૌન પથે :

મહાત્મા ગાંધીના ઉપવાસથી અસ્પૃશ્ય સમાજના મંદિર પ્રવેશના આંદોલનનો ઉદ્ભવ થયો. અસ્પૃશ્ય વર્ગના લોકોને મોક્ષ મળે એ કારણે દેવ દેવ કરવા માટે આંબેડકરને મંદિર પ્રવેશ નહોતો જોઈતો. અસ્પૃશ્યોમાં માનવ અધિકારોની જાણકારી આવે અને એ મેળવવા માટે ઝઘડો કરવાની ઈચ્છા અને હિંમત બંધાય. એટલે એમણે મંદિર પ્રવેશ માટે તકરાર ઉભી કરી. એ વખતે મહાત્મા ગાંધીએ મૌન ધારણ કર્યું હતું, એ વખતે બાબાસાહેબે એમના સમાજને જણાવ્યું હતું મંદિર પ્રવેશ કરવાથી તમારો ઉદ્ધાર થશે એવું નથી. મંદિરમાં રહેલી મૂર્તિની ચોપાસ દોડવાવાળી પારદર્શિક ભાવનાના બદલે પેટ કેવી રીતે ભરાશે એ તરફ વધુ ધ્યાન ન આપવું જોઈએ. ખાવા માટે પેટ પુરતું અનાજ ન હોય, પુરુ તન ઢાંકવા કપડું ન હોય, ભણતર માટે સગવડ ન હોય પૈસાના અભાવે સારવાર ન

કરાવી શકાય, આવી દૈન્યાવસ્થામાં આપણો સમાજ જકડાયેલો છે. રાજકીય અધિકારોનો ઉપયોગ જીવનની સુખસગવડો ભોગવવા માટે થશે.

(૬) ધર્માન્તરની ઘોષણા :

સમાજ વ્યવસ્થામાં અન્ન, વસ્ત્ર અને રહેઠાણની સુવિધા દરેક વ્યક્તિ માટે ન હોવા પર સંસ્કૃતિનું નિર્માણ અસંભવ છે. કુદરત અને સંસ્કૃતિ વિષે ભરપેટ ગપસપ કરનારા પોથીપંડીતોનો આ જ જવાબ છે.

સવર્ણ હિન્દુઓના મનમાં ગણગણવા વિના એ વિચાર ઉદ્યત નથી. મહાડ,નાસિક,ગુરૂવાપુરના સંગરો પાસેથી એમણે એવો નિકર્ષ કાઢ્યો છે કે અસ્પૃશ્યોદ્ધાર કરનારી મંડળી અસ્પૃશ્યોના ઉદ્ધાર કરનારી ન હોવી જોઈએ. મહાત્મા ગાંધીના હરીજન સંઘની કાર્યકારી મંડળીમાં એકપણ હરિજન સભ્ય નહોતો. એ બાબત અહીં ધ્યાનમાં લેવાવી જોઈએ.

સંદર્ભ ગ્રંથો :

૧ વિશ્વભૂષણ ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર (માનસ અને તત્વ વિચાર) અમી પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, પદ્યભૂષણ ડૉ. ધનંજય કીર, ઓકટોમ્હર-૨00૩.

૨. ભારત રત્ન ડૉ. ભીમરાવ આંબેડકર - ડૉ. નાથાલાલ ગોહિલ -હર્ષ પ્રકાશન, અમદાવાદ,એપ્રિલ -૨00૬

૩. ડૉ. આંબેડકર શતાબ્દી -રમેશચંદ્ર પરમાર.

૪. ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર જીવન ચરિત્ર, ડૉ. પી.જી. જ્યોર્તિકાર.

૫. ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ભીમરાવ આંબેડકર સંપૂર્ણ અક્ષર દેહ, ભાગ ૧ થી ૨૧, એમ.કે. પરમાર.

RURAL DEVLOPMENT IN INDIA ISSUSES AND CHALANGES

Editors :

Dr.Jayeshbhai N. Barot
Pro.Vajesinh K. Pagi
Dr.Vishnubhai R. Vankar
Dr.Kalpanaben B. Chaudhri
Dr.Dipikaben K. Rohit
Dr.Malaben D. Gamit

URAL DEVLOPMENT IN INDIA ISSUSES AND CHALANGES

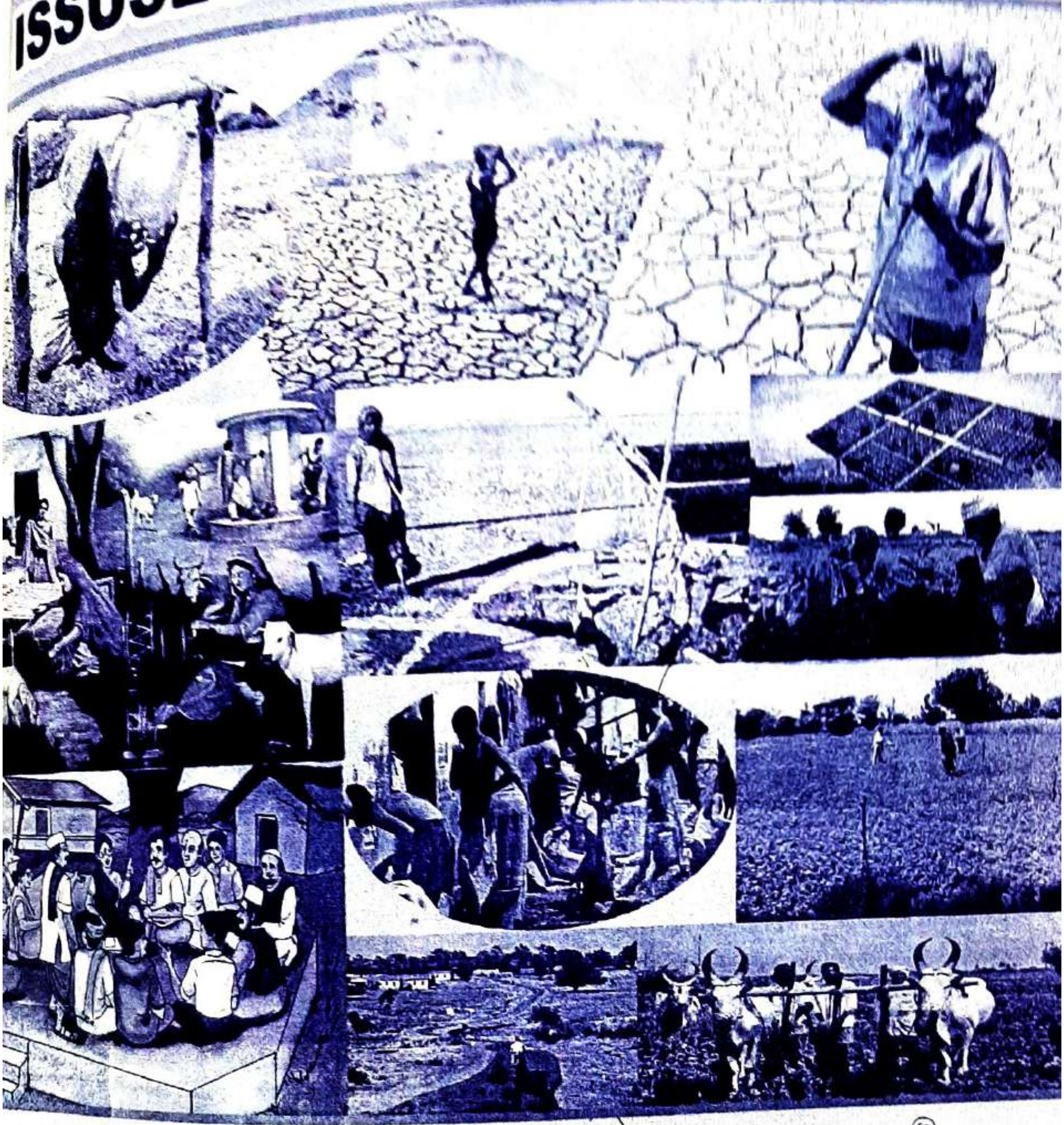

Editors :

Dr.Jayeshbhai N. Barot
Pro.Vajesinh K. Pagi
Dr.Vishnubhai R. Vankar
Dr.Kalpanaben B. Chaudhri
Dr.Dipikaben K. Rohit
Dr.Malaben D. Gamit

RURAL DEVLOPMENT IN INDIA
ISSUSES AND CHALANGES

સંપાદન : સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ

પ્રથમ આવૃત્તિ : ડીસેમ્બર ૨૦૧૮

પ્રત : ૫૦

ISBN : 978-93-84601-07-2

All rights reserved, no part of this book may be reproduced or utilized in any form or by any means, electronic or mechanical including photocopy, microfilm, recording, email, web, publication or any information storage and retrieval system without the written permission of the copyright owners.

મુદ્રક :
કોહિનૂર પ્રિન્ટર્સ, સતલાસણા

પ્રકાશક :
પ્રિન્સીપાલશ્રી,
શ્રીમતી આર. એમ. પ્રજાપતિ આર્ટ્સ કૉલેજ, સતલાસણા, જિ.મહેસાણા

અનુક્રમણિકા

ક્રમ	લેખનું નામ	લેખક	પેજ નંબર
1	કૃષિ અર્થતંત્રની ગતિવિધિ	ડૉ.હરેશકુમાર એસ.ઝાલા	01
2	ગ્રામીણ વિકાસ અને શિક્ષણ	ડૉ.નિલેશ બારોટ	17
3	ગ્રામીણ વિકાસ કાર્યક્રમ	ડૉ.જયસિંહ બી.ઝાલા	28
4	ભારતમાં ગ્રામીણ વિકાસ અને સમાજશાસ્ત્ર : પ્રવાહો અને પ્રશ્નો	હરીશ દોશી	35
5	ગ્રામીણ સામાજિક સંસ્થાઓ	ડૉ.ચંદ્રિકા રાવલ	45
6	ગ્રામીણ સામાજિક સંસ્થાઓ પર સ્થળાંતરની અસર	ડૉ.શૈલજા ધ્રુવ	56
7	ગ્રામીણ વિકાસ કાર્યક્રમો – એક સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસ	ડૉ.પી.આર.ગવલી	63
8	ગ્રામીણ કુટુંબસંસ્થામાં બદલાતું વૃધ્ધોનું સામાજિક આર્થિક સ્થાન	રબારી ભેમાભાઈ	69
9	ગુજરાત ગામીણ વિકાસ ક્ષેત્રે એક સમીક્ષા	દિનેશ એસ. ચૌધરી	75
10	ડૉ.ભીમરાવ આંબેડકર અને સામાજિક ન્યાય	ડૉ.સોનલ પી. જોષી	82
11	ભારતમાં ગરીબી અને બેરોજગારીની સ્થિતિ	ડૉ.રમેશકુમાર આર. પટેલ	89
12	ભારતમાં ગ્રામીણ વિકાસ એક અભ્યાસ	ડૉ.સુરેશકુમાર સી. પટેલ	92
13	ગ્રામીણ સમુદાયોમાં સીમાન્ત અને નાના ખેડૂતોની સમસ્યા	ડૉ.માલાબેન ડી. ગામીત	99
14	ગ્રામીણ સમાજમાં વિવિધ સરકારી યોજનાઓની અસરો (સતલાસણા તાલુકાના સંદર્ભમાં)	રબારી નાગજી ભેરાભાઈ	102
15	ગ્રામીણ આદિવાસીઓની પાયાની સમસ્યાઓ	ડૉ.બી.એલ.પવાર	109
16	ગ્રામોધ્ધારની પ્રવૃતિમાં ડૉ.આંબેડકરનું પ્રદાન	સુરેશભાઈ એચ. પટેલ	117
17	અભિજ્ઞાનશાકુત્લમાં વ્યકત થતું સમાજદર્શન	ડૉ.રમેશ એસ. પ્રજાપતિ	123
18	ગ્રામીણ આદિવાસી સમાજમાં શિક્ષણના કારણે આવેલુ પરિવર્તન	ડૉ.હરેશ એમ. ધોણા	128

ક્રમ	લેખનું નામ	લેખક	પેજ નંબર
37	Rural Development Programme	Dr. Dipika Rohit	237
38	Importance of Agencies and Education in Rural Development	Nibedita Bhowmik	240
39	RURAL EDUCATION IN INDIA: ISSUES AND CHALLENGES	Deeya Mukharji	246
40	RURAL EDUCATION IN INDIA	Dr. Prakashchandra M Patel	251
41	VARIOUS AGENCIES FOR MAKING HIGHER EDUCATION QUALITATIVE IN INDIA	HARIPRASAD N. KAMOL	255
42	Rural Women's Health: Patterns, Issues and Challenges	GULSHAN SIHAG	263
43	Rural Areas of Jammu and Kashmir: A Study of Higher Education	Ishfaq Majid and Sheeraz Ahmad Sofi	272
44	A Study on Women Empowerment – Solution for Societal Economic Development of India	Dr. Chanduji P. Thakor	274
45	A Study on Rural Development in India: Indicators, ***Problems and Strategies***	Dr. Kiran J. Patel & Mr. Parth M. Modi	282
46	A Study on Development and Enhancement of Weaker Sections of Society in Rural India	Dr. Hemant K. Patel	291
47	A Study on Gender Inequality – Problems and Concern of India	Mr. Mitulkumar M. Deliya	298
48	CRITICAL ISSUES OF INDUSTRIALIZATION IN RURAL AREAS	Dr. Manish M. Jansari	308
49	RURAL DEVELOPMENTN IN INDIA: ISSUES AND CHALLENGES	AKANKSHA KUMARI	315
50	Rural education System in India	Rameshkumar K.Rohit	323
51	ग्रामीण विकास कार्य एव नीतियाँ	डॉ भगवानभाई के. प्रजापति	333

RURAL DEVELOPMENT PROGRAMME

Dr.Dipika K.Rohit
Assi.Prof.
Arts College,Satlasana

...ove the conditions of rural people. Government of India launched some Schemes ..., the planning commission of India such as Mahatma Gandhi National Rural ...yment Guarantee Act(MGNREGA),Rastriya Sama Vikas Yojana (RSVY),Indira ...Yojana(IAY) Sampoorna Grameen Rozgar Yojana(SGRY).

...hat is rural development Programme ?

Rutal development is the process of improving the quality of life and economic well-... of people living in rural areas. Offen relatively isolated and sparsely populated areas. ... development has traditionally centered on the exploitation of land-intensive natural ...urces such as agriculture and forestry.

What are the objective of rural development ?

THREE DIMENSIONS OF(INCLUSIVE RURAL DEVELOPMENT :

1. ECONOMIC DIMENSION :

(Capacity and Oppertunitys to participate in and benefit from grouth process

2. Comprohensive Social development :

(Social Dimention)

3. Capacity and Oppertunities to participate in political process:

(Potical Dimention.

The basic objectives of rural development programme have been alleviation of ...erty and unemployment through creating basic social and economice infrastructure, ...ing to roral unemployed youth and to provide employment to marginal farmers, ...owers,so as to discoverage seasonal and permanent migration to Urban areas.

❖ What are the rural development policies ?

Historically policies in relation to rural development have been sectorally based. The emphasis has been on the development of a particular sector of the economy, rather than on the development of a particular area. And indeed, agriculture has been the sector which has most impact on rural areas.

❖ What is rural planning ?

Rural planning is the process of improving the quality of life and economic well being of communities living in relatively unpopulated areas rich in natural resources such as agriculture, forestry and mining.

❖ What are the characteristics of rural Communities ?

They have many general characterstics such as :

- A small population Size.
- A generally low population density.
- A smallet choice when it comes to shopping, medical services, and so on.
- A lower cost of living
- A lower wages.
- More poverty.
- Lots of nature.
- Natural resources, farming and ranchland.

❖ What is the definition of rural life ?

In genral a rural area or countryside is a geographic area that is located out side towns and cities whatever is not Urban is consideration rural.

Typical rural areas have a low population density and small settlements.

...ultural area are commonly rural as are other types of areas such as forest.

, What is ment by rural Sociology ?

Rural Sociology is a field of Sociology traditionally associated with the study of social ...ure and conflict in rural areas al thought topical areas such as food and agriculture or ...ral resource accers.

Transcend traditional rural spatial boundaries.(Sociology wide-2011)

, What is in a rural community ?

Rural communities are often from lands, However a rural community can also be ...dland forests,plains,deserts,and prairies.There are few buildings businesses and people ...ral communities In these communities people live for apart from one another.

List of Various Rural Development Schemes in India.

(1) Deen Dayal Upadhyay Grameen Kaushal Yojna.
(2) Roshni: Skill development scheme for tribals.
(3) Swachchh Bharat Mission.
(4) Sansad Adarsh Gram yojna.
(5) Heritage Development and avgmentation Yojana.(HRIDAY)
(6) Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Scheme. (MGNREGS)
(7) National Rural Livelihood mission.
(8) Pradhan mantri Gram Sadak Yojana.
(9) Training to rular Youth for Self Employment.(TRYSEM)
(10) Antyodaya Anna Yojana.(AAY)
(11) Aam Aadmi bima Yojana.
(12) Kutir Jyoti programme.
(13) Sarvay Siksha Abhiyan.

Ref :- Rural Development and proverty Alleviation in India.:

Policies and Gurram Stayanarya and Madhusudna.-2012.

Rural Development, putting the last first- Robert Chambers -1983.

Rural Development in india –K.R.Gupta-2013.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ચેર, હેમ. ઉ. ગુ. યુનિ. પાટણ આયોજિત
એક દિવસીય રાષ્ટ્રીય સેમિનારમાં રજૂ થયેલ પેપર / લેખનો સંગ્રહ

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની વિચારધારા

• સંપાદક •

ડૉ. જયેશ એન. બારોટ

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની વિચારધારા

Dr. Babasaheb Ambedkar ni Vichardhara

© ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ચેર,
હેમ.ઉ.ગુ.યુનિ., પાટણ

સંપાદક : ડૉ. જયેશ એન. બારોટ
ચેર પર્સન, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ચેર,
હેમ.ઉ.ગુ. યુનિ., પાટણ

પ્રકાશન : ૧૪ એપ્રિલ, ૨૦૧૮ (ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર જયંતિ)

આવૃત્તિ : પ્રથમ

ISBN : 978-93-84601-04-1

પ્રત : ૫૦૦

મુદ્રક : પ્રચાર પ્રિન્ટોરીયમ, વિસનગર

પ્રકાશક : ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ચેર, હેમ.ઉ.ગુ. યુનિ., પાટણ
રાજમહેલ રોડ, પાટણ – ૩૮૪૨૬૫
ગુજરાત

અનુક્રમણિકા

ક્રમ	વિષય	પેજ નંબર
1	Gender Injustice: The Ugly Face of The Scociety Dr. Smita B. Vyas	૪
2.	Babasaheb Bhimrao Ambedkar A Versatile Personality Dr. Jayesh N. Barot	11
3.	"Social Ideology of Dr. B.R Ambedkar" Dr. Bharatbhai M. Patel	17
4.	Revisiting Ambedkar His Conversion To Buddhism Mr. Dhaval Kumar Makwana	25
5.	Dr. Ambedkar's Vision For Women Empowerment Prof. Babubhai Jesangbhai Chaudhari	36
6.	"Dr. Babasaheb Ambedkar's Efforts For Women powerment; With Special Reference to Maternity Benefits To Indian Women" Dr K.K.Patel & Dr Kinjal Jani	44
7.	Social Justice in India: Ambedkar's contribution Dr.Ashok B.Purohit	50
8.	Women Rights In The Context of Human Rights Dr. Hardikkumar A. Patel	58
9.	Constitutional Provisions for Empowerment of Women Dr. Hemant K. Patel	62
10.	Constitutional Perspective and Dr. Ambedkar Dr. Kinna Chadokia	68
11.	Parliamentary Democracy and Dr. Ambedkar Dr. Nitin Vyas	74
12.	Different Facets of Human Rights Violation in India and the Constitutional Remedies as seen in the Indian Constitution Mr. Salu D' Souzaa	78
13.	Dr.B.R. Ambedkar's Ideas on Social Justice Dr. Vinodkumar K. Satyapal	89

14. History & Development of Human Rights in Indian
Mr. Rathod Yshpalsinh Vijaysinh 93
15. Dr. B.R.Ambedker –A Multidimensional Personality"
Dr. Khushbu M. Swami 100
16 Dr. B. R. Ambedkar ideas on Education with reference toWomen Empowerment
Prof. Nimesh Bhojak & Mrs. Kesha Bhadiyadara 105
17 आधुनिक सभ्यता के वास्तुकार : डॉ. अंबेडकर
प्रि. डॉ. एल.एस पटेल 111
18 डॉ. बाबासाहब आम्बेडकर और सामाजिक न्याय
डॉ.के.एस. जादव 116
19 `मानवता के पक्षधर - डॉ. अंबेडकर
डॉ. रीटा एच. पारेख 122
20 "संविधान के निर्माता डॉ. अम्बेडकर"
डॉ. भरतकुमार एम. सुथार 127
21 सामाजिक समरसता के आन्दोलक : डॉ. आंबेडकर
प्रो. संदीप वी. सम्राट 131
22 "मुंशी प्रेमचंद के कथासाहित्य में अंबेडकर के विचार"
डॉ. विनोदचंन्द्र जी. चौधरी 134
23 राष्ट्रीय એકતા અને વિકાસમાં ડૉ. બી.આર. આંબેડકરની ભૂમિકા
ડૉ. લીલાબેન એમ. સ્વામી 139
24 ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર અને વર્તમાન જાતિ વ્યવસ્થા
પ્રો. દેવસિંહ બી. રાઠવા 144
25 "ડૉ. આંબેડકરની વિચારધારમાં માનવતાવાદ"
પ્રો. રમેશભાઈ બી. શ્રીમાળી 152
26 ડૉ. ભીમરાવ આંબેડકર અને સામાજીક ન્યાય
ડૉ. સોનલ પી. જોષી 156
27 સ્ત્રી સશક્તિકરણ વિષે ડૉ. આંબેડકરના વિચારો
પ્રો. રચનાકુમારી એમ. વમા 163
28 ભારતીય મહિલા સ્વાતંત્ર્ય અંગે ડૉ. આંબેડકરના વિચારો
ડૉ. સુરેશભાઈ જી. ગામીત 170

29 મહિલા સશક્તિકરણ અને ડૉ. આંબેડકરની વિચારધારા
રવિન્દ્રકુમાર પી. બારોટ 174
30 નારી સશક્તિકરણ અંગે ડૉ. આંબેડકરના વિચારો
પ્રા. પ્રવીણકુમાર રાઠોડ 178
31 મહિલા સશક્તિકરણ અને ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર
પ્રો. વિઠ્ઠલભાઈ કે. વણકર 183
32 બાબાસાહેબ આંબેડકર અને સામાજિક ન્યાય
જગદીશ એમ. દેસાઈ 190
33 ડૉ.આંબેડકર માનવ સમાજના ઉચ્ચવૈચારિક મહાપુરુષ
ડૉ. વિષ્ણુભાઈ આર. વણકર 198
34 ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકરનું સામાજિક પ્રદાન
હિરેન જે. બારોટ 204
35 ડૉ. આંબેડકર અને પ્રવર્તમાન દલિત સમાજ
પરેશકુમાર એ. શ્રીમાળી 209
36 બંધારણીય જોગવાઈઓ અને માનવ અધિકારો
પ્રો. નટવરલાલ એમ. પટેલ, ડૉ. સુધીરભાઈ એન. પટેલ 213
37 ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની જીવનયાત્રા
ડૉ. ટી.જી. ગાયકવાડ 220
38 ડૉ. બાબાસાહેબ આંબડકર અને વર્તમાન જ્ઞાતિ વ્યવસ્થા
ડૉ. દીપીકાબેન કે.રોહિત 225
39 ડૉ. બી.આર.આંબેડકરનો દલિતોત્કર્ષ પુરૂષાર્થ... સામાજીક ન્યાયના સંદર્ભ
પ્રો. અશ્વિન જે. ચૌધરી 229
40 ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર અને સ્ત્રી સશક્તિકરણ
મીના હિરવાણીયા 234
41 ભારતનું બંધારણ અને માનવ અધિકારો
રીનાબેન જે. લિમ્બાચીયા 241
42 "બાબાસાહેબ આંબેડકર અને પુના કરાર એક અધ્યયન" 245
સેનમા કૌશિકકુમાર જે.
43 સામાજિક ન્યાય અને ડૉ. આંબેડકર
હિના જે. રાવલ 253

Babasaheb Bhimrao Ambedkar A Versatile Personality

Dr. Jayesh N. Barot
Principal,
Smt.R.M.Prajapati Arts College, Satlasana.

Babasaheb Bhimrao Ambedkar, a versatile figure, law maker, a learned figure was also known as Dr. Ambedkar in India. He was born on 14th April 1891 in a well cultured and religious dalit family in a Maharastra. He was nurtured in his childhood by well known daily religious recitation of Ramayana, Pandav Pratap, Gnaneshwari and Saint literature. Kabirvani had directed and inspired him towards social justice and equality in society. His father was very punctual in religion, at sharp eight in evening his both sisters, elder brother compulsorily had to reach the temple whrere his both sisters recite bhajan with sweet voice followed by puja and worshiping. Ambedakar had inherited high cultural values, truth , service , scarification, and let go attitudes led him to understand that religion and religious education is important for life but it also made him understand that castism is termite of society. This religious thinking encouraged him to fight against injustice and harrassement prevailing in society. He strongly believed untouchability for certain caste in society has created the worst position among the Hindu which soon needed to be eradicated.

Thought of Ambedkar in New Dimention.

Ambedkar born in dalit discarded family had bitter experience from childhood made him feel insulted. He made up his mind that he would rest his life only after eradicating inhuman , injustice, abominable , and colonial harassment against a society in which he is born otherwise if failed would end his life with bullet.

Shadow of untouchabilty hurdled him getting a roof on hire and compelled him to stay in dirt slummy area, peon in office never talk, passed him away files from far, keep distance in talking

while employed in Vadodara state of Gujarat. A mental harassement to Dalit (untouchables) was hurting deep physically and on their self respect have compelled Ambedkar think in new dimension. He believed every human being has right to progress to live with pride in society. A resolution to equal right to use public places, institutions, educational institutions, court, hospitals, pond etc as well as other citizen of India was passed in Mumbai vidhan sabha for Dalit but remained ineffective. By depriving them from using of such facilities Dalit was put in second citizenship in their own nation. Dr Ambedkar demonstrated to have the water of **Chavdar pond of Mahad** on 20th March 1927 as mark of objection. To this act of Ambedkar, Hindu had given strong reaction, Dalits were beaten up,insulted and pond was purified with Panchamrut.

Holy places of Hindu were harder to use than public places for Dalits. Ambedkar wanted to prove that entering the Dalit into the holy places of Hindu neither become unpious ,nor statue of the God so he choose Kalaram temple for Satyagrah thinking that God Ram is a heart of Hindu which would change heart in favour of Dalit and would make passage easy for Dalit to enter the other temples. Ambedkar believed Dalits and other caste are from the same Hindu religion so Dalit should entertain the same rights of holy place as that of other castes of Hindu.

Put his thought in Action

Ambedkar has now turned out to be a social reformer especially in favour of Dalits and put his thought in to action by violating the inhuman rules of entering into Kalaram temple and chavdar pond by satyagrah. Discrimination with Dalits has divided and weaken the whole Hindu into many fragments and on part of Dalit has to sustained in many was. He believed educating the young can bring the every castes together so with a view to bringing education, social, and political awareness among Dalit as well as other upper caste of **Hindu Bahishkrut Hitkarini Sabha** was

organized in which Hindu was divided into three parts i.e. 1 Brahmin 2 Non-Brhahmin 3 and Dalits by Dr. Ambedkar.

Samaj Samta Sangh was established in Mumbai to perform the ritual of Yagnopavit, and marriage ceremony with vedik Mantra in nantra Dalit, which Brahmin did not ready to perform among this caste.Their damonstration to celebrate Ganesh festival,a famous and prestigious festival in Maharastra, in public place with other Hindu caste brought their dreams true and got the entry at Dadar Mumbai. A gradual success in their demonstration towarsds social justice in their favour which enabled them to prepare series of new action like encouraging inter caste marriage and group marriage system by Dr Ambedkar which he think was a remedy to eradicating the untouchability and ,would also break the sackles of caste circle from the society. Enforcement of law to remove the untouchability from society cannot give result in Dalit's favour but breaking the bondage of caste system from Hindu society and narrow religious thinking need to be removed. Education can do this. **People Education society**, and Siddharth college was established to accelerating the education among the youth. In a Golmegi Parishad (Round Table conference) he raised Dalit's plight with high volume, while in second Round Table Conference separate voting system for Dalit was demanded while treaty of ten percent reservation according to Puna Karar was sanction for the Harijan.

Learnet Personality in Law

Dr Ambedkar has many differences with Gandhiji. In many ways he had different opinion than Gandhiji about social justice and giving birth rights to Dalit for that Ambedkar had toussels many times with him. Ambedkar had during that time become famous social reformer, struggler, freedom fighter and learned personality in law. He was selected a member of constitutional committee and Head 1945. He believed that constitution has given rights to equality, freedom, and brotherhood, justice, religious

freedom, and freedom against any exploitation to all citizens of India on which building of welfare state would be fulfilled.

Dr Ambedkar believed that a dream of uniting Hindu community cannot be fulfilled until they cannot think and behave beyond their caste and sub caste of religion . His contemparory could not imagined that Ambedkars thinking was for the beneficial of the whole religion. United Hindu religion may not be on a root of many castes.

Views upon women Empowement

Dr. Ambedakar had their own view upon women empowerment and had contemplated it into action. A progress and strength can be measured by an empowerment and happiness of women of particular society. He fought not only Dalit but for the whole Hindu women was accorded equality, freedom, and right to progress in a constitution and for that in 1951 the Hindu code bill was presented in a parliament. This bill gave many right to women like right to divorce, protection against dowery system, right of widows, and property rights etc. but lack of awareness among parliamentary member about women's right bill could not give fruitfull result and collapsed. He gave an imperative action by resigning from member of parliament however a vision of Ambedkar came true later on.

Dr. Ambedkar as a Economics

Dr Ambedkar was a great economist too. He got his doctorate in 'National Divident A Historical And Analytical study' in economics from Britan. His view in a book 'A Problem Of Rupee,Its Origin,And Its Solution' and thesis happened to be very useful to department of finance in making financial policy of state.

Dr. Ambedkar as a Sociologist

He had deep understanding in sociology too. While his studying in Colombia university he knew that sociology and psychology are the key subjects to understand the human nature. His movement to root out Dalit's problem gave clear verdict of his

deep sociological understanding of Hindu society. He established Schedule Caste Federation' and 'Muk Nayak' periodical to bring awareness about equality and fight against exploitation of Dalits.

Conclusion

Dr Ambedkar was Learned and famous lawyer, and matured member of parliament. His thoughts on Indian constitution and social reforms have made him famous in India. He believed protection of any rights of human being cannot be possible by law but with the awareness of social and aesthetic value of any society. He is of the opinion that man made law and law of nature have vast differences because former can be changes according to social necessasity while later, a law of nature remained the same.

Ambedakar, a versatile personality tried his hard to uplift the social and economical status of Dalit by resuming his human right of equality and freedom in society. People of lower caste were according by self respect and pride in their life. He ideally believed untouchability and boycott of Dalits in public place ware infraction of human law and creates a hurdles in progress of whole nations. Ambedakar spent a whole life in implementing his thoughts and upliftment of Dalits but still a lot more to be done.

Referemces :

1 Pro.J K Dave- Bharatiya samaj ange na pariprekshyo-Anada book
Depot, granth setu,Amdavad first edition2011-12

2 Jyotkar, Dr.P.G., Dr.Babasaheb Ambedkar Jivan Charitra, shixan
vibhag, Gvernment of Gjarat, Gandhinagar1995

3 Hemantbhai P Yagnik,' Jan Samany Na Samuddharak Dr.Bhimrao Ambedkar' Ami Publication, Amdavad
1998; 2000

4 Parmar Premji,-Dr.Babasaheb Ambedkar JIvan Darshan, Gurjar Granthratna, Amdavad. 2000

5 Dr.Dhananjay kir,Transalation by Devendra karnik,muljibhai khuman' Dr Ambedkar jivan ane Karya. Nabharat Sahitya MAndir, Amdavad,1993

6 Makwana Kishor, samajik kranti na mahanayak, Dr. Babasaheb Ambedkar, samvedna publication, amdavad 2015

7 Parmar P A, Bharatiy svatantra sangram ma Dr.Ambedkar ni Bhumika, nav bharata sahitya mandir,Amdavad 2004

8 Dr.Ramesh Makvana,Dr.Babasaheb Ambedkar Bandharan na Ghadvaiya-Ashok Prakashan Amdavad

9 Swami Minaxi, manava adhikar sarxan ev policy-shriya Prakashan Dilhi,1999

10 Dr.Vinay kumar Pathak, Ambedkarvadi saundarya-shashtr aur dalit adivasi-janjati-vimarsh,niraj book centre Dilhi,Pratham sanskaran 2006

11 Ahir D C The legacy of Dr.Ambedkar,B R Publishing Corporation New Delhi 1990

12 Pandey J N Constitutional Law of India,Central Law Agency, 2017

13 Limaye, Champa, Women Empowerment and Progress, B R Publishing Corporation New Delhi 1999

● પ્રકાશક ●
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ચેર,
હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી, પાટણ
રાજમહેલ રોડ, પાટણ - ૩૮૪૨૬૫

ISBN
978-93-84601-04-1

ભારતીય નાટ્ય સાહિત્ય-૧

સંપાદકો

ડૉ. મંજુલાબેન એ. પટેલ

ડૉ. બી. કે. પ્રજાપતિ   ડૉ. રમેશ એસ. પ્રજાપતિ

ડૉ. શૈલેષ કે. જોષી   ડૉ. ભારતી એ. પટેલ

Bhartiya Natya-Sahitya-1

Edited by : Dr.Manjulaben A. Patel,
Dr. B. K. Prajapati, Dr. Ramesh S. Prajapati
Dr. Shailesh K. Joshi, Dr. Barti A. Patel
2019

ISBN : 978-93-84601-10-2

© પ્રિન્સિપાલ, શ્રીમતી આર.એમ.પ્રજાપતિ આર્ટ્સ કોલેજ,સતલાસણા
©લેખના જે-તે લેખકોના

સંપાદન : સંસ્કૃત વિભાગ

પ્રથમ આવૃત્તિ : ૨૦ ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૯

પ્રત : ૧૦૦

પ્રકાશક :
પ્રિન્સિપાલ,
શ્રીમતી આર.એમ. પ્રજાપતિ આર્ટ્સ કોલેજ, સતલાસણા,
જિ.મહેસાણા-૩૮૪૩૩૦

ટાઈપ સેટિંગ : રણજીત રાવત

મુખપૃષ્ઠ સજ્જા અને મુદ્રક :
કોહિનૂર પ્રિન્ટર્સ, સતલાસણા

અનુક્રમણિકા

1	નાટ્ય વિભાવના અને સાંસ્કૃતિક અગત્યતા	ડૉ.મૃગેશભાઈ એમ. નાયક	1
2	નાટ્ય સાહિત્યની ઉત્પત્તિ	ડૉ.મયુરચંદ્ર રાજગોર	6
3	**महाकवि भास और कालिदास के रूपको मे वर्ण व्यवस्था**	**डॉ. जसवंत के. प्रजापति**	10
4	મધ્યમવ્યાયોગ – સંસ્કૃત રૂપક	ડૉ. મંજુલાબેન એ. પટેલ	18
5	મૃચ્છકટિકમાં સમાજદર્શન	ડૉ.ભગવાનભાઈ કે. પ્રજાપતિ	22
6	ઉત્તરરામચરિતના આદર્શ રામ	ડૉ.રમેશ એસ. પ્રજાપતિ	27
7	સંસ્કૃત રૂપકોમાં ગણિકા	ડૉ.શૈલેષ કે. જોષી	32
8	સંસ્કૃત નાટકોમાં વિદૂષક	ડૉ.ભારતી એ. પટેલ	38
9	વિક્રમોવર્શીયમ્માં (ચોથા અંકમાં) પ્રકૃતિ નિરૂપણ	ડૉ.રાકેશકુમાર એન. જોષી	43
10	**हिन्दी नाटको मे भारतीयता**	**डॉ. विनोदचंद जी चौधरी**	48
11	દ્રૌપદીસ્વયંવર એક અધ્યયન	ડૉ.રીટા એચ. પારેખ	53
12	કૃષ્ણમિશ્ર રચિત 'પ્રબોધચંદ્રોદય' ની સમીક્ષા	ડૉ.અર્પિતાબેન જી. પટેલ	61
13	અભિજ્ઞાન શાકુન્તલમાં સમાજ દર્શન	ડૉ.ભરતભાઈ એમ. પટેલ	66
14	સંસ્કૃત નાટકની ઉત્પત્તિ અને વિકાસ અંગેના પરંપરાગત મતો	મેઘનાબેન જે. મોદી	71
15	**स्त्री अभिनय का संघर्ष (पारसी रंगमंच एवं नुक्कड नाटको के संदर्भ मे)**	**डॉ समीर प्रजापति**	76
16	ઉત્તરરામચતિમ્ નાટકમાં કરુણરસ	પ્રજાપતિ મુકેશકુમાર આર.	86
17	પ્રતિમા નાટક અને ઉત્તરરામચરિત નાટકમાં સીતાનું પાત્ર	પ્રજાપતિ રોશનીબેન દશરથભાઈ	91
18	પાશ્ચાત્ય કાવ્યશાસ્ત્રમાં ટ્રેજેડી અને કોમેડીની વિભાવના	ડૉ.વૈશાલી જે. પટેલ	99
19	ભાસનાં નાટકોમાં સમાજ જીવન	પ્રો.કમલેશકુમાર ડી. પટેલ	107

વિક્રમોર્વશીયમ્ માં (ચોથા અંકમાં) પ્રકૃતિ નિરૂપણ

પ્રા. ડૉ. રાકેશકુમાર નટવરલાલ જોષી
આર્ટ્સ અને કોમર્સ કોલેજ,
હિંમતનગર,

વિક્રમોર્વશીયમ્ કવિ શ્રી કાલિદાસની કૃતિ છે. તેમણે આપણને બે ખંડ કાવ્યો, ઋતુ સંહાર અને મેઘદૂત તથા બે મહાકાવ્યો કુમારસંભવ તથા રઘુવંશ અને નાટકોમાં અભિજ્ઞાન શાકુંતલમ માલવિકાગ્નિમિત્ર તથા વિક્રમોર્વશીયમ્ મળીને સાત કૃતિઓ આપણને આપી છે.

વિક્રમોર્વશીયમમાં પુરૂરવા અને ઉર્વશીની પ્રણય વાર્તાનું નિરૂપણ છે તેમાં પાંચ અંક છે.

પ્રથમ અંકમાં ઉર્વશીને પુરૂરવા બચાવે છે, પછી પ્રણયનો પ્રારંભ થાય છે. ત્રીજા અંકમાં પ્રણયીયોનું સુખદ મિલન પછી પુરૂરવા અને ઉર્વશી પરિણય પછી ગંધ માદન પર્વત ઉપર ગયા છે. તે સમયે ગંગા કિનારે રેતીમાં રમતી એક વિદ્યાધર બાળા ઉદયવતી રાજાની આંખોમાં પડી. તેને રાજા અનિમેષ ચક્ષુઓં વડે જોવા માંડી, આથી ઈર્ષા પ્રેરિત ઉર્વશી ગુસ્સે થઈને રાજાનો તિરસ્કાર કરીને સ્ત્રીઓં માટે નિષેધ એવા વનમાં પ્રવેશ કરે છે. તેથી શાપને લીધે લત્તા રૂપે પરિણય થાય છે. ચિત્રલેખા ચિંતિત છે. પણ સુંદર પ્રકૃતિવાળાને બહુ દુઃખ આવતું નથી તેથી સહુ સારાવાના થશે.

ત્યારબાદ વિરહાતુર પુરૂરવા પ્રવેશે છે. વર્ષાઋતુને કારણે વિરહ વધુ તીવ્ર બન્યો છે. તે વાદળને ઉર્વશીને લઈ જનાર રાક્ષસ માની બેસે છે. પોતાને અને વર્ષા કાળને સરખા ગણે છે. ઉર્વશીની શોધમાં આમતેમ ભટકે છે.

नव जल धरः सनद्वोऽयं न दृप्तनिशाचरः

सुरधनुरिदं दुराकृष्टं न नाम शरासनम् ॥

अयंअपि पटुधरासारो न बाण परंपरा

कनकनिकश स्निग्धा विधुत्प्रिया न ममोवशी ॥ विक्रमो-४.१

એ તો નુતન મેઘ છે. કવચધારી રાક્ષસ નથી એ તો મેઘધનુષ્ય છે ખેંચેલું ધનુષ આ વરસાદની તીવ્ર ધારા છે.બાણોની હેલી નથી. આ કસોટીના પત્થર ઉપર કનકરેખા જેવી વીજળી છે. મારી પ્રિયા ઉર્વશી નથી તેમ કહે છે.

શું તે દેવી શક્તિથી સંતાઈને ઉભી હશે. તે લાંબો સમય ગુસ્સો રાખે તેવી સ્વર્ગમાં ગઈ હશે. ના પણ તેનું હૃદય તો સ્નેહાર્દ છે. આ માટી મારી આંખોની આગળથી રહી કેવું છે બધી દિશાઓમાં નિસાસો નાખીને નસીબને માથે નાખે છે. એકબાજુ પ્રિય વિયોગ છે. બીજી બાજુ મેઘના ઉદયના લીધે દિવસો તાપ વગરના અને સુંદર થયા છે. તે પ્રકૃતિને વર્ણવતા કહે છે.

विपुलेखाकनकरुचिरंश्रि वितानं ममाभ्रं ।

व्यधुयन्ते निचुलतरुभिमञ्जरि चामराणि ॥ ४.४

વિધુતરૂપી કનકરેખાથી રમ્ય બનેલું વાદળ એ રાજાવી મંડપ છે. નિમૂલ વૃક્ષો પર મંજરી રૂપી ચામળો ઢોળે છે. ઉનાળાનો અંત આવવાથી તીવ્ર કેકારવ કરતાં મયૂરો મારા બંદીજનો છે અને વર્ષાધારાઓને નીચે લઇ ભાવના પર્વતોએધનની ભેટો લાવતા વેપારીઓ છે.

પછી તે પૃથ્વી પર પડેલ નિતંબ ભારથી પાછળ નમેલી અને ચળતાથી રંગાયેલ એવી સુંદર પગલાની હાર જુએ છે. પછીઅધરોનો રંગ લઇ લેતાં નીચે અશ્રબિન્દુઓથી અંકિત થયેલું ઊડી નાભી વાળું પોપટના પેટ જેવું શ્યામ આસ્તન વસ્ત્ર જે પેલી સુન્દરથી ક્રોધમાં લથ ગતિએ ચાલતા સારી પડ્યું છે તે જુએ છે.

પછી ઇન્દ્રગોપથી હરિયાળીનું દર્શન કરે છે પછી મોરને પૂછે છે કે શ્વેતનયનો વાળા અને નીલકંઠધારી નિર્ધન, દીર્ઘનયનવાળી, ઉન્નત ગ્રીવાવાળો મારી સ્ત્રી ને તપોવન જોવા યોગ્ય હતી. તે ને જોઈ છે? પરતું મોર કઈ જ જવાબ આપતો નથી તે તો નર્તન કરતો લાગે છે. તે કેમ આનદમાં છે તેનું કારણ શોધે છે. ? પછી વિચારે છે કે સમજાયું તેનો કલાપ હોત તો આજે મોર શું કરેત ભલે બીજાના દુખે દુખી થનાર એને હવે હું નહિ પુછુ.

પછી કોયલની વાત જણાવે છે. તેને કામીજનો અનંગની દૂતીમાને છે. ભામિનીઓના માન તોડવામાં કુશળ છે. હે કોયલ મારી પ્રિયાને અહી લઈને આવ અત્પત્તિમાં પડેલા મારી વિન્તીને અવગણીને મદાંધ કોયલ પાકવા આવેલા પારસ જાંબુ ફળને અધરોષ્ઠ જેમ પીવા લાગી પછી પુરુરવા કહે છે કે મારી પ્રિયા સમાન મધુર કંઠવા

હોવાથી હું એના પર ક્રોધ નહિ કરું માટે ચાલ્યો જાય છે.

પછી તે રાજહંસો પાસેથી સમાચાર લેવા પ્રયત્ન કરે છે તે રાજહંસોને કહે છે કે તું માનસરોવર પછી જજે કમળ દાડીનું ભાથું મૂકી દે તે દરમ્યાન પ્રિયાના સમાચાર આપીન મને શોક મુક્ત કર. કારણ કે સજ્જનો સ્વાર્થ કરતાં આપ્તજનોની વિનંતી વધુ મુલ્યવાન હોય છે.

હે હંસ તે મારી પ્રિયાને ન જોઈ હોય તો તે મદમસ્ત ચાલીને કેવી રીતે સ્વીકારી ? માટે તે જોઈ છે મારી પ્રિયા ક્યાય છે તે કહે કારણ કે તું ચોર છે માટે ચાલને ચોરી છે મને ચોરેલું પાછુ આપી દેવું જોઈએ.

પછી ચકવાતને પૂછે છે તે પણ ચુપ રહે છે માટે તે કહે છે કે તું કઈ બોલતો નથી એમ ન ચાલે શું મને ઓળખતો નથી સૂર્ય અને ચન્દ્ર અનુક્રમે નાના અને દાદા હતાં. અને જેને ઉર્વશી અને પૃથ્વી બનેને પોતાની જાતે પતિ તરીકે પસંદ કર્યો છે તે હું છું. (વિક્રમો-૪.૧૯)

તને ઠપકો આપૂ છું કે વિયોગી એવા મારા પ્રત્યે પ્રિયાના સમાચાર આપવામાં મો ફેરવે છે આવી તારી શી વૃત્તિ છે. નક્કી મારા નસીબની વિરુદ્ધ અસર દેખાય છે તો બીજે જોઉ હવે ભમરાઓ ગુંજારવ કરી રહ્યા છે. માટે હું કમળ નિવાસી મધુકરોને વિનવું .

હે મધુકર તે મત લોચનવાળીના ખબર મને આપ તે સુંદરીને જોઈ નથી કારણકે જો તે તેના મુખના શ્વાસની સુગન્ધ લીધી હોત તો પ્રેમ ક્યાંથી થાત.

પછી ગજરાજ પાસેથી પ્રિયાના સમાચાર મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે મારે ઉતાવળ ન કરવી જોઈએ. સલ્લકી વૃક્ષ ની શાખાનો સ્વાદ માણવા દે .

પછી તે પર્વતને પોતાની પ્રિયતમાના સમાચાર પુછવાનો પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે પર્વત કંઈ બોલતો નથી ત્યારે પુરુરવા કહે છે કે તે દુર હોવાથી સંભાળતો નથી તો નજીક જઈને કહો .તે કહે છે કે

सर्वक्षितिभृतां नाथ द्रष्टा सर्वाङ्गसुन्दरी ।

रामा रम्ये वनोदेशे मया विरहिता त्वया ॥ विक्रमो-४.२७

હે સર્વ પર્વતોના સ્વામી સર્વાંગ સુંદરી અને મારાથી વિખુટી પડેલી સ્રી આ સુંદર વન પ્રદેશમાં તે જોઈ છે અરે મારા શબ્દોને ફરીથી તું બોલે છે તો મારી પ્રિય ક્યાં છે ગુફામાંથી

પાડયો પડે છે. [illegible] હું [illegible] નદીના [illegible] પવન [illegible]
[illegible] હોવા છતાં તે આનંદ આપે છે.

[illegible] પક્ષીઓ [illegible] છે. [illegible] લીધે [illegible] વારંવાર વિચાર કરતી [illegible] નદી [illegible] છે. [illegible] (વિક્રમો-૪.૨૮)

હું તને વિનવું છું [illegible] તું [illegible] છે. પ્રેમના સંગમનો વિચાર [illegible] નથી [illegible] છે. પુરૂરવાને છોડીને ઉર્વશી [illegible] તો હું [illegible] જાઉં. તો ત્યાં જાઉં કે [illegible] નિશાની મળી.
[illegible]

આ તે [illegible] છે જેનું [illegible] અંત સૂચવતું એ પુષ્પ કે જે [illegible] [illegible] અમ્બોડાનું આભુષણ બનાવ્યું હતું. (વિક્રમો-૪.૩૦)

હવે હું મૃગને વિનવું [illegible] છે. [illegible] ચિતરી છે. વન શોભા જોવા માટે [illegible] તેણે પણ મુખ ફેરવી દીધું હવે મૃગલીને [illegible] પાત્ર બને છે.

[illegible] નથી. તણખો હોય [illegible] રંગનો મણિ છે. જેને લેવા [illegible] (વિક્રમો-૪.૩૪)

તે [illegible] તેને જોવું.

મંદાર પુષ્પથી [illegible] અંબોડામાં તે મુકવા યોગ્ય છે તે મારી [illegible] (વિક્રમો-૪.૩૫)

[illegible] આવે છે. આને લઈ લે પાર્વતીના લાલ રંગમાંથી જન્મેલ તે સંગમનીયમણી છે. તે લેવાથી ટૂંક સમયમાં પ્રિયજનનો મેળાપ થશે.

આમ ચોથા અંકમાં વનમાં મોર, હાથી, હંસ, કોયલ, હરણ, પર્વત વગેરેના વર્ણન [illegible] પુરૂરવા પોતાની પ્રિયાની શોધ માટે અબધાને પૂછે છે. છેવટે સંગમનીય મણિ દ્વારા ઉર્વ[illegible] મળે છે. પછી તેઓ રાજધાની તરફ જાય છે. આમ કવિએ ચોથા અંકમાં પ્રકૃતિનું નિરૂપણ કર્યું છે.

|| સંદર્ભ ગ્રંથો ||

૧. સંપાદકો – શ્રી.એમ.શાસ્ત્રી, અધ્યક્ષ સંસ્કૃત વિભાગ, સેન્ટ ઝેવીયર્સ કોલેજ, અમદાવાદ
ડૉ. આર.એસ.બેટાઈ, પ્રિન્સીપાલ શારદાપીઠ આર્ટ્સ કોલેજ, દ્વારકા
પ્રો. હંસાબેન એન્જીનીયર, આર્ટ્સ કોલેજ, અમદાવાદ
પ્રકાશક- ચંદુલાલ ગોરધનદાસ શાહ- મદનલાલ ગોરધનદાસ શાહ, તિલક માર્ગ, અમદાવાદ ભારત પ્રકાશન, અમદાવાદ-૧૯૬૩

૨. વિક્રમોર્વશીયમ્ સંપાદકો-
પ્રિ. એચ.જે.દેસાઈ, નડિયાદ, પ્રિ.ડો.એમ.ડી.ઠક્કર, અમદાવાદ
પ્રા.ડો. ગૌતમ વી. પટેલ, અમદાવાદ પ્રા.પી.આર.જાની, અમદાવાદ
પ્રા. જીતેન્દ્ર દેસાઈ, મોડાસા પ્રા.જે. એસ. પટેલ, વિસનગર
પ્રા. આર.વી.મહેતા, અમદાવાદ પ્રા. વિજયપંડિત, કલોલ
પ્રા. બી.ડી.પંડ્યા, લુણાવાડા
પ્રકાશક- કે આર. શાહ- આર. જમાંનાદાસની કંપની, ખાનપુર, અમદાવાદ - ૧૯૭૯-૮૦

3. વિક્રમોર્વશીયમ્ સંપાદકો-
પ્રા. પી..સી.દવે, અમદાવાદ પ્રા. સુરેશ જે. દવે, અમદાવાદ
પ્રકાશક- અશ્વિનકુમાર બી. શાહ, હાથીખાના, અમદાવાદ- સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર, ૧૯૯૮-૯૯

ભારતીય નાટ્ય સાહિત્ય-૧

સંપાદકો

ડૉ.મંજુલાબેન એ.પટેલ

ડૉ.બી.કે.પ્રજાપતિ ડૉ.રમેશ એસ.પ્રજાપતિ

ડૉ. શૈલેષ કે.જોષી ડૉ.ભારતી એ. પટેલ

ભારતીય નાટ્ય સાહિત્ય-૧

સંપાદકો

ડૉ.મંજુલાબેન એ.પટેલ

ડૉ.બી.કે.પ્રજાપતિ ડૉ.રમેશ એસ.પ્રજાપતિ

ડૉ. શૈલેષ કે.જોષી ડૉ.ભારતી એ. પટેલ

પ્રકાશક

ડૉ.જયેશ એન.બારોટ

આચાર્યશ્રી,

શ્રીમતી આર.એમ. પ્રજાપતિ આર્ટ્સ કોલેજ, સતલાસણા,

જિ.મહેસાણા-૩૮૪૩૩૦

Bhartiya Natya-Sahitya-1

Edited by : Dr.Manjulaben A. Patel,
Dr. B. K. Prajapati, Dr. Ramesh S. Prajapati
Dr. Shailesh K. Joshi, Dr. Barti A. Patel
2019

ISBN : 978-93-84601-10-2

© પ્રિન્સિપાલ, શ્રીમતી આર.એમ.પ્રજાપતિ આર્ટ્સ કોલેજ,સતલાસણા
©લેખના જે-તે લેખકોના

સંપાદન : સંસ્કૃત વિભાગ

પ્રથમ આવૃત્તિ : ૨૦ ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૯

પ્રત : ૧૦૦

પ્રકાશક :
પ્રિન્સિપાલ,
શ્રીમતી આર.એમ. પ્રજાપતિ આર્ટ્સ કોલેજ, સતલાસણા,
જિ.મહેસાણા-૩૮૪૩૩૦

ટાઈપ સેટિંગ : રણજીત રાવત

મુખપૃષ્ઠ સજ્જા અને મુદ્રક :
કોહિનૂર પ્રિન્ટર્સ. સતલાસણા

અનુક્રમણિકા

1	નાટ્ય વિભાવના અને સાંસ્કૃતિક અગત્યતા	ડૉ.મૃગેશભાઈ એમ. નાયક	1
2	નાટ્ય સાહિત્યની ઉત્પત્તિ	ડૉ.મયુરચંદ્ર રાજગોર	6
3	महाकवि भास और कालिदास के रूपको मे वर्ण व्यवस्था	डॉ. जसवंत के. प्रजापति	10
4	મધ્યમવ્યાયોગ – સંસ્કૃત રૂપક	ડૉ. મંજુલાબેન એ. પટેલ	18
5	મૃચ્છકટિકમાં સમાજદર્શન	ડૉ.ભગવાનભાઈ કે. પ્રજાપતિ	22
6	ઉત્તરરામચરિતના આદર્શ રામ	ડૉ.રમેશ એસ. પ્રજાપતિ	27
7	સંસ્કૃત રૂપકોમાં ગણિકા	ડૉ.શૈલેષ કે. જોષી	32
8	સંસ્કૃત નાટકોમાં વિદૂષક	ડૉ.ભારતી એ. પટેલ	38
9	વિક્રમોવર્શીયમ્‌માં (ચોથા અંકમાં) પ્રકૃતિ નિરૂપણ	ડૉ.રાકેશકુમાર એન. જોષી	43
10	हिन्दी नाटको मे भारतीयता	डॉ. विनोदचंद जी चौधरी	48
11	દ્રૌપદીસ્વયંવર એક અધ્યયન	ડૉ.રીટા એચ. પારેખ	53
12	કૃષ્ણમિશ્ર રચિત 'પ્રબોધચંદ્રોદય' ની સમીક્ષા	ડૉ.અર્પિતાબેન જી. પટેલ	61
13	અભિજ્ઞાન શાકુન્તલમાં સમાજ દર્શન	ડૉ.ભરતભાઈ એમ. પટેલ	66
14	સંસ્કૃત નાટકની ઉત્પત્તિ અને વિકાસ અંગેના પરંપરાગત મતો	મેઘનાબેન જે. મોદી	71
15	स्त्री अभिनय का संघर्ष (पारसी रंगमंच एवं नुक्कड नाटको के संदर्भ मे)	डॉ समीर प्रजापति	76
16	ઉત્તરરામચતિમ્ નાટકમાં કરુણરસ	પ્રજાપતિ મુકેશકુમાર આર.	86
17	પ્રતિમા નાટક અને ઉત્તરરામચરિત નાટકમાં સીતાનું પાત્ર	પ્રજાપતિ રોશનીબેન દશરથભાઈ	91
18	પાશ્ચાત્ય કાવ્યશાસ્ત્રમાં ટ્રેજેડી અને કોમેડીની વિભાવના	ડૉ.વૈશાલી જે. પટેલ	99
19	ભાસનાં નાટકોમાં સમાજ જીવન	પ્રો.કમલેશકુમાર ડી. પટેલ	107

આમ આ રીતે તમામ સંસ્કૃત નાટકો સુખાંત જ હોય છે. કારણ કે ભારતીય ... છે. વળી ભરતમુનિએ જે નાટ્યશાસ્ત્રમાં લખ્યું છે તેમાં તેમણે પણ આજ્ઞા કરી છે કે ... સુખાંત જ બનાવવા.આથી કાલિદાસ, ભવભૂતિ વગેરે નાટ્યકારોનાં તમામ નાટકો સુખાંત ... જોવા મળે છે. નાટક એ જીવનનું પ્રતિબિંબ છે અને તેમાં સુખ-દુઃખ તથા ઇષ્ટ-અનિષ્ટ બંને ... તેથી તેમાં ટ્રેજેડી-કોમેડી બંનેને અવકાશ છે.

બીજી તરફ પશ્ચિમના દેશોમાં ગ્રીક નાટકોએ મોટેભાગે દુઃખાંત,કરુણાંત નાટકો ... અલબત્ત શેક્સપિયર,લેમ્લેટ,કે બર્નાડ શો વગેરેનાં નાટકોમાં ટ્રેજેડી આપવાની સાથે કોમેડી ... છે.પરંતુ સંસ્કૃત રૂપકોમાં 'વ્યાયોગ'એવો રૂપક પ્રકાર છે. જેમાં ટ્રેજેડી-કોમેડી બંને જોવા મળે ... ભાસરચિત 'મધ્યમવ્યાયોગ' આ જ પ્રકારનું રૂપક છે.

મૂળ મહાભારતમાંથી ભીમ,ઘટોત્કચ અને હિડિમ્બાનાં પાત્રો લઈને તેની આસપાસ ... નામના બ્રાહ્મણ કુટુંબના ગ્રહણની કાલ્પનિક કથા ઘડી કાઢીને ભાસે એક સરસ મજાની ... સર્જન કર્યું છે.આ રૂપક રચવાની પ્રેરણા મહાકવિ ભાસને મહાભારતના આદિપર્વના ... બકવધપ્રસંગમાંથી મળી હશે એમ જણાય છે. આમ તો આ 'વ્યાયોગ' પ્રકારનું રૂપક હોવાથી ... તો રૌદ્ર અને ભયાનક રસોનું નિરૂપણ છે.પણ અંત ભાગે ભીમ-હિડિમ્બાના મિલન માટેની ... જ હતી,એમ સમજાતાં તે હળવા વિનોદમાં ફેરવાઈ જાય છે.

પ્રારંભે સૂત્રધાર કંઈક અવાજ સાંભળે છે અને એને સાંભળવાનો અભિનય કરતો હોય ... જણાવે છે કે વનમાં હિડિમ્બાપુત્ર ઘટોત્કચ બ્રાહ્મણકુટુંબને પરેશાન કરી રહ્યો છે .કેશવદાસ ... બ્રાહ્મણ અને એનું કુટુંબ કોઈ સ્વજનને ત્યાં ધાર્મિક પ્રસંગે હાજરી આપવા વનમાંથી જઈ રહ્યો છે ... અને બિહામણું છે. જંગલી પ્રાણીઓથી ભરપૂર છે. ઘણું કરીને પ્રવાસીઓ તેમાં આવતા નથી ... અજ્ઞાત ભયની છાયામાં જાણે કે તેઓ ચાલી રહ્યા છે.અને એ ભય સાચો પડતાં ઘટોત્કચએમની ... પહોંચ્યો. બ્રાહ્મણપુત્રો તેનાથી ભય તો પછી પામ્યા પણ તત્કાલ તો તેના વ્યક્તિત્વથી પ્ર... ગયા.ઘટોત્કચે તેમને પકડયા.તેમની માતાને કોઈ વ્રત –ઉપવાસની સમાપ્તિ પર પારણા માટે આહાર ... હતો.ઘટોત્કચના મનમાં થોડો ઉદ્વેગ પણ છે.આહાર માટે મળી મળીને બ્રાહ્મણ પરિવાર જ મળ્યો ... કહે છે કે બ્રાહ્મણો પૃથ્વીમાં પૂજ્યતમ છે. પણ માતાની આજ્ઞાથી આજે એમને પકડી જવાનું ... કરવું પડશે.

... એની માતા હિડિમ્બા રાક્ષસી છે એના પારણા માટે ...
સાથે આવવા તૈયાર હોય તો તે બાકીનાને છોડી દે...

ત્યારે બ્રાહ્મણ એકદમ બોલી ઉઠે છે. ...
રાક્ષસને આપી દઈને કેવી રીતે હું શાન્તિ પામું ...
વૃદ્ધ શરીર તને સોંપી દઉં છું. સાંભળતાં જ ...
આપીને પતિ અને પુત્રોને રક્ષવા ઈચ્છું છું ...
નથી અને વૃદ્ધ એવા તારુંપણ મારે કામ ...
સાંભળતાં જ વારાફરતી ત્રણેય પુત્રો તેની ...

વૃદ્ધ પિતા કહે છે'ઇષ્ટતમ એવ...
જેવી રીતે જ્યેષ્ઠ પુત્રને ઇચ્છે છે તેવી ...
સંતાનો પ્રત્યે સમાન પ્રેમ હોય છે એવી ...
? નિર્ણય લેવાની આ ક્ષણે ભાસ મા...
કરે છે. જ્યારે બ્રાહ્મણ અને બ્રાહ્મણી ...
પિતાને ઇષ્ટ નહીં તેવો હું (મધ્યમ) ...
1" સંવાદ ક્ષણભર હાસ્ય –મંદહા...

મધ્યમપુત્રનો માતા-પિ...
રક્ષવાનો આવી પડેલો અવસ...
ત્યારે ઘડી પૂર્વેની નિર્બળતા...

जानामि सर्वत्र सदा च नाम द्विजोत्तमाः पूज्यतमाः पृथिव्याम् ।

अकार्यमेतन्न मयाद्य कार्यं मातुर्नियोगादपनीय शङ्काम् ॥

વૃદ્ધ આ વનમાં પ્રવેશતો હતો ત્યારે જલક્લિન્ન મુનિએ એને "આ વનમાં રાક્ષસોનો ત્રાસ છે માટે સંભાળવું" એવી ચેતવણી આપેલી તે સાચી પડતી લાગે છે. બ્રાહ્મણસ્ત્રી પોતાના રક્ષણ માટે બૂમો પાડીને કોઇને બોલાવવા કહે છે ત્યારે બ્રાહ્મણ કહે છે ડરીશ નહીં, ડરીશ નહીં, આ વનમાં જ પાંડવોનો આશ્રમ છે. તેઓને બૂમ પાડીએ. અહીં ભાસ ક્ષણ પૂરતી પણ પ્રેક્ષકોના મનમાં ઉત્કંઠા જન્માવે છે. અને એ શમાવી પણ દે છે.આવા વળાંકો નાટકને રોચક બનાવે છે. જ્યેષ્ઠબ્રાહ્મણ પુત્ર કહે છે કે પણ પાંડવો એ આશ્રમમાં નથી.તેઓ શતકુંભ નામના યજ્ઞમાં ભાગ લેવા માટે તેઓ મહર્ષિ ધૌમ્યના આશ્રમમાં ગયા છે.આ સાંભળી તેઓ નિરાધરતા અનુભવે છે.જો કે જ્યેષ્ઠ પુત્ર કહે છે કે સાવ એમ નથી. આશ્રનના રક્ષણ માટે ભીમને મૂકતા ગયા છે.ત્યારે તેમનામાં થોડો આશાનો સંચાર થાય છે. પણ ફરી એકવાર એને વનમાં દૂર કસરત કરવા ગયેલો જાણીને વિષાદ અનુભવે છે. જીવન મરણ વચ્ચે ઝોલાં ખાતા બ્રાહ્મણ કુટુંબના આ મનોભાવોનો નાટકકારે તાદૃશ પરિચય કરાવ્યો છે.બ્રાહ્મણ એમના છૂટકારાનો ઉપાય પૂછે છે ત્યારે ઘટોત્કચ જણાવે છે કે એની માતા હિડિમ્બા રાક્ષસી છે એના પારણા માટે એને એક વ્યક્તિની જરૂર છે. જો તેઓમાંથી એક એની સાથે આવવા તૈયાર હોય તો તે બાકીનાને છોડી દેશે.

ત્યારે બ્રાહ્મણ એકદમ બોલી ઉઠે છે. અરે હું બ્રાહ્મણ છું. શીલ અને ગુણથી યુક્ત એવો પુત્ર રાક્ષસને આપી દઈને કેવી રીતે હું શાન્તિ પામું.જેને હવે સંસારમાં કાંઇ પ્રાપ્ત કરવાનું નથી એવા મારૂ આ વૃદ્ધ શરીર તને સોંપી દઉં છું. સાંભળતાં જ બ્રાહ્મણી કહે છે નહીં, નહીં. પતિવ્રતા એવી હું મારું શરીર આપીને પતિ અને પુત્રોને રક્ષવા ઇચ્છું છું પણ ઘટોત્કચ કહે છે મારી માતાને 'કોઇ સ્ત્રી વ્યક્તિની ઇચ્છા નથી અને વૃદ્ધ એવા તારુંપણ મારે કામ નથી' એમ કહી બંનેનો અસ્વીકાર કરે છે. ઘટોત્કચની આ વાત સાંભળતાં જ વારાફરતી ત્રણેય પુત્રો તેની સાથે જવાનો એમનો નિર્ણય જાહેર કરે છે.

વૃદ્ધ પિતા કહે છે'ઇષ્ટતમ એવા જ્યેષ્ઠ પુત્રને છોડવા હું તૈયાર નથી ત્યારે બ્રાહ્મણી કહે છે પતિ જેવી રીતે જ્યેષ્ઠ પુત્રને ઇચ્છે છે તેવી રીતે હું પણ સૌથી નાના પુત્રને ઇચ્છું છું.માતાપિતાને પોતાનાં સર્વ સંતાનો પ્રત્યે સમાન પ્રેમ હોય છે એવી એક સર્વવ્યાપક માન્યતા છે. પણ ખરેખર નિરપવાદ એમ જ હોય છે ? નિર્ણય લેવાની આ ક્ષણે ભાસ માનવમનમાં ઉંડે ઉંડે ગોપિત એક સચ્ચાઇ ને સાવ સહજ રીતે ઉદ્ઘાટિત કરે છે. જ્યારે બ્રાહ્મણ અને બ્રાહ્મણી આવો નિર્ણય કરે છે ત્યારે બિચારો મધ્યમ બોલી ઉઠે છે માતા અને પિતાને ઈષ્ટ નહીં તેવો હું (મધ્યમ) કોને પ્રિય છું? તત્કાલ ઘટોત્કચ કહે છે – "મને તું પ્રિય છે. शीघ्रमागच्छ ।" સંવાદ ક્ષણભર હાસ્ય –મંદહાસ્ય ઉત્પન્ન કરે છે અને તેનાથી પછીની ઘટનાનો શોક ઘેરો બની ઉઠે છે.

મધ્યમપુત્રનો માતા-પિતા પ્રત્યેનો આદર જરાય ઘટયો નથી.પોતાના પ્રાણથી એમના પ્રાણો રક્ષવાનો આવી પડેલો અવસર પોતાનું સદ્ભાગ્ય લાગે છે. તે પિતાજીને પ્રણામ કરી માતાને પગે લાગે છે ત્યારે ઘડી પૂર્વેની નિર્બળતાને પોતાના આંસુઓથી ધોતી હોય તેમ એ મા મૃત્યુ મુખે જઇ રહેલા પુત્રને

આશીર્વાદ આપે છે. जाता चिर जीवा આ શબ્દોમાં માતૃભક્તિ પ્રગટ થઈ છે. ...
પહેલાં પવિત્ર જળાશયમાં પાણી પીવા જવાની અનુમતિ માગે છે અને ઘટોત્કચ એને ...
તાકીદ કરે છે બ્રાહ્મણપુત્રને આવતાં મોડી વાર લાગતાં ઘટોત્કચ રડી રહેલા પિતાને ...
બોલાવો' બ્રાહ્મણ ગુસ્સે થાય છે અને કહી દે છે 'आ अतिरात्रमं यतु ते ...
બોલાવાઈ જાય છે અને ક્ષમા માંગે છે. છેવટે નામ પૂછતાં મોટો પુત્ર આટલું જ બોલે ...
મધ્યમ !''મધ્યમ' શબ્દ સાંભળીને એ એનું નામ છે એમ માનીને 'મધ્યમ મધ્યમ'
છે.

તદનુસાર નજીકમાં આવી પહોંચેલો ભીમ આ સાંભળે છે. તેનું એક નામ મધ્યમ ...
એટલે આ હું આવ્યો એમ માનીને ત્યાં પહોંચે છે. ઘટોત્કચને જોતાં જ ભીમ ...
ઘટોત્કચ દર્શનીય અને રાક્ષસીમાં ઉત્પન્ન થયેલ કોઈ લોકવીર નો પુત્ર લાગે છે. તો ઘટો...
પોતાનો સ્વજન હોવાનો ભાવ જાગે છે .ભીમ કહે છે, 'હા હું જ મધ્યમ છું.' બ્રાહ્મણ...
ખરેખર ભીમ જ આ સંકટમાંથી મુક્ત કરવા આવી પહોંચ્યો છે. એટલામાં મધ્યમ...
છે.પણ બ્રાહ્મણ ભીમને પોતાનો પરિચય આપી આખી પરિસ્થિતિ સ્પષ્ટ કરે છે. ભીમ ...
છે.'આ બ્રાહ્મણપુત્રને છોડી દે.હું આવીશ તારી સાથે.' ત્યારે ઘટોત્કચ કહે છે તમે તો શું ...
તો પણ ન છોડું. માતાની આજ્ઞાથી હું તને લઈ જાઉં છું ભીમના પૂછવાથી તે મારી મા...
કહે છે.ભીમ હર્ષથી પુલકિત થઈ જાય છે.ભીમના આગમન સાથે જ નાટક ટ્રેજેડી મટી...
ગતિ કરવા લાગે છે. ભીમ ક્ષત્રિય હોવાથી પોતાના પ્રાણને ભોગે પણ બ્રાહ્મણને અભયવચન
જાહેર કરે છે. ભીમ અને ઘટોત્કચ વચ્ચે વાગ્યુદ્ધ ચાલે છે. તે પ્રેક્ષકોને મનોરંજન પૂરું ...
મોહમાયાપાશને પણ ભીમ શિવના કૃપામંત્રથી ફગાવી દે છે. અંતે પહેલાંની શરત પ્રમાણે ...
પાછળ જાય છે.

ભીમ અને હિડિમ્બાના મિલનનું નાનકડું દશ્ય છે. ઘટોત્કચ
ત્રીજા દશ્યમાં ભીમ અને હિડિમ્બાના મિલનનું નાનકડું દશ્ય છે. ઘટોત્કચ...
નિવાસસ્થાનની બહાર દશ્યમાં ભીમ અને હિડિમ્બાના મિલનનું નાનકડું દશ્ય છે. ઘટોત્કચ...
નિવાસસ્થાનની બહાર ઊભો રાખી માતાને બોલાવવા જાય છે. અને કહેવાતા માણસને...
નિવાસસ્થાનની બહાર ઊભો રાખી માતાને બોલાવવા જાય છે અને બહાર આવીને ભીમ જોઈ સહર્ષ...
એમ જણાવે છે. હિડિમ્બાને કૂતુહલ થાય છે. સૌથી છેલ્લે જ્યારે ઘટોત્કચ ભીમને પ્રણામ...
ઘટોત્કચ તારા પિતાને પ્રણામ કર એમ કહે છે. થાય છે કે આ ઘટોત્કચનો પિતા ભીમ છે અને...
માતા પાસે હાજર કરે છે ત્યારે રહસ્યસ્ફોટ થાય છે કે આ ઘટોત્કચનો પિતા ભીમ છે અને...
પતિ છે. તેથી વીરરસમાંથી હળવા વિનોદ અને હાસ્ય તરફ પ્રેક્ષકોનું મન ફેરવાય છે. અને...
પુત્રના મધુર મિલનમાં મુક્તિથી નચિંત બનેલા કેશવદાસને વંદન કરી વિદાય આપે છે. આમ...
અને રૌદ્ર રસથી શરૂ થયેલું નાટક –રૂપક સુખાંતમાં પરિણમે છે.

આમ આપણે અહીં જોઈ શકીએ છીએ કે આ રૂપકમાં ભાસે પોતે સ્વીકારેલી ...
રીતે ગોઠવી છે કે જેથી પ્રેક્ષકોને જોવામાં સતત રસ પડે અને કૌતુકતા જળવાઈ રહે.નાટકની
પ્રસ્તાવના પણ નથી.તેના બદલે એકદમ ટૂંકી અને છતાં ય પ્રેક્ષકોના મનમાં નાટક જોવા માટે...

[illegible]

[illegible]

[illegible]

(1) [illegible]

(2) [illegible]

(3) [illegible]

RURAL DEVLOPMENT IN INDIA ISSUSES AND CHALANGES

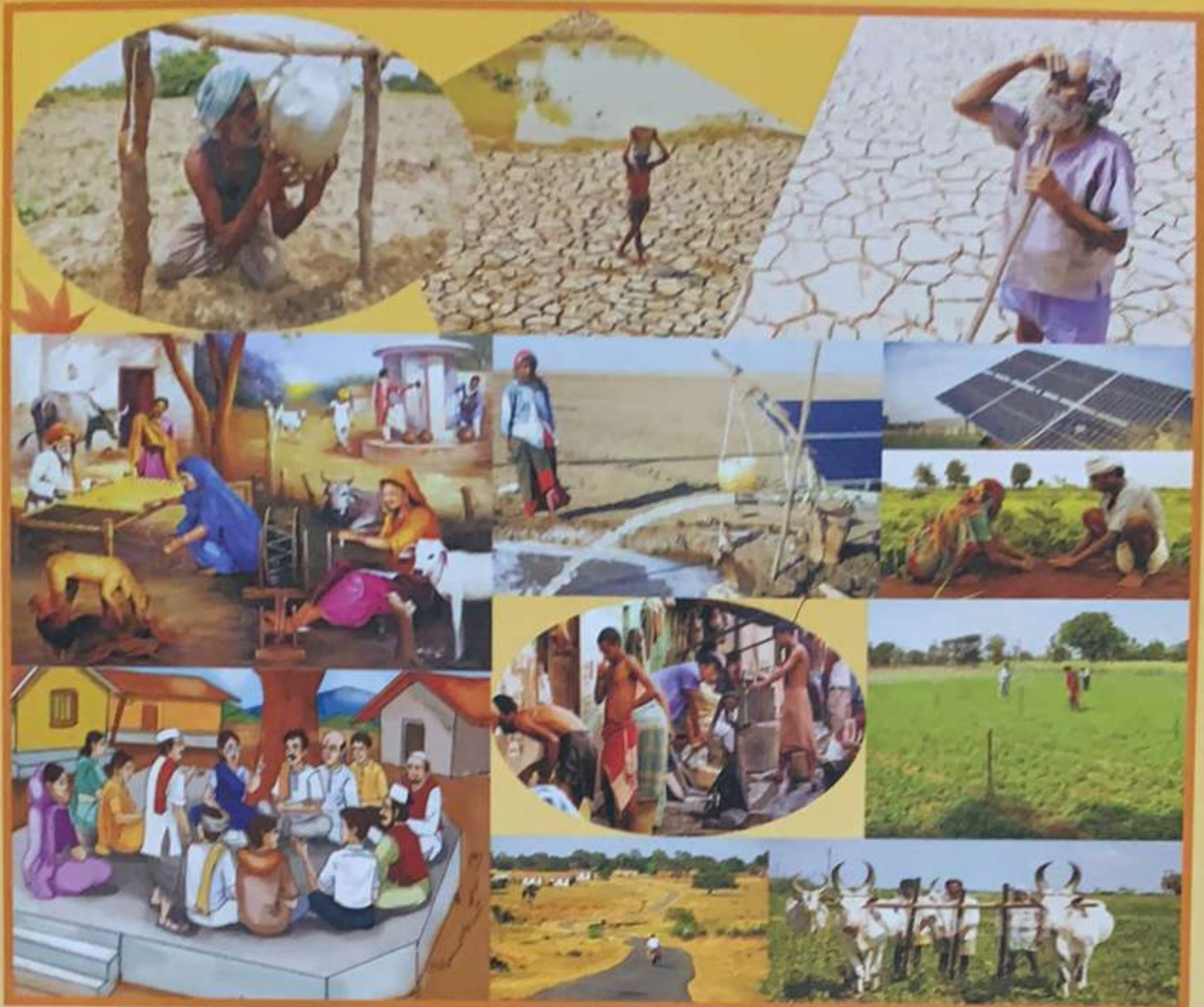

Editors :

Dr.Jayeshbhai N. Barot
Pro.Vajesinh K. Pagi
Dr.Vishnubhai R. Vankar
Dr.Kalpanaben B. Chaudhri
Dr.Dipikaben K. Rohit
Dr.Malaben D. Gamit

RURAL DEVLOPMENT IN INDIA
ISSUSES AND CHALANGES

સંપાદન : સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ

પ્રથમ આવૃત્તિ : ડીસેમ્બર ૨૦૧૮

પ્રત : ૫૦

ISBN : 978-93-84601-07-2

All rights reserved, no part of this book may be reproduced or utilized in any form or by any means, electronic or mechanical including photocopy, microfilm, recording, email, web, publication or any information storage and retrieval system without the written permission of the copyright owners.

મુદ્રક :
કોહિનૂર પ્રિન્ટર્સ, સતલાસણા

પ્રકાશક :
પ્રિન્સીપાલશ્રી,
શ્રીમતી આર. એમ. પ્રજાપતિ આર્ટ્સ કૉલેજ, સતલાસણા, જિ.મહેસાણા

ક્રમ	લેખનું નામ	લેખક	પેજ નંબર
52	ग्रामीण समाज संस्था : सामाजिक हकीकत (मुशी प्रेमचंद के कथासाहित्य के संदर्भ मे)	प्रा.डॉ.विनोदचंद्र जी. चौधरी	338
53	ग्रामीण समाजमे स्त्रीयोकी समस्या	डॉ. के. एस. जादव	342

ग्रामीण समाजमें स्त्रीयों की समस्या

डॉ के०एस०जादव
हिन्दी विभाग, आटर्स कोलेज,
सतलासणा

मानव समाज की उत्पत्ति जब से हुई तब से समस्या रही है । मानव की अपनी समस्या प्रगति और विकास के साथ रूप भी बदलता रहा है । मानव सभ्यता का विकास के बाद समस्या भी विकसित होती रही । समस्या मानव समाज की बौध्धिक देन है । मानवीय भूमि की आधारशीला ही विकास की द्योतक है । मानव समाज की विकास की गाथा के साथ साथ समस्या भी रही है । मानवता का महाकाव्य कहनेवाले मानव भी इस समस्या से वंचित नही रहे है । मानव के विकास के साथ साथ समस्या का रूप भी बदला है । समस्या तो रही है लेकिन विकास की गाथा के साथ रूप भी बदलता दिखाई देता है । आदिकाल में आदि मानव की जंगल गाथा में समस्या अबैध्धिक रही है और आज बौध्धिक विकास के साथ अर्थ की दौड तथा समाज के विकास की होड में नयी समस्या सामने आयी है । अनादिकाल से स्त्रीयों की समस्या पुरूष समाज से भिन्न रही है । महाभारत और रामायण को देखिए चाहे दौपदी हो या कुन्ती, सीता हो या कैकयी । स्त्रीयों की समस्या अपनी नयी नही है । महाभारत की द्रौपदी मौन होकर भी समस्या सहती है । कुन्ती जब पाँच पाण्डवों की बीच समभाग में बेचने को रहती है तब सभी पाण्डव कुन्ती का वचन स्वीकार करके द्रौपदी को अपनी पत्नी मान लेता है इतने से बात खतम नही होती लेकिन द्रौपदी को जब जुए में हारता है तब द्रौपदी कुरूवंश के महानुभाव और सबकी उपस्थिति में कहती है –'' क्या युधिष्ठिर मुझे हार गया है या अपने आत्मा ? तब सबलोग द्रौपदी को अपमानीत करके बैठा देते है । आजीवन पाँच पतियों की मौन बनकर सेवा करती रही है । यह अपने आपमें अपने भीरत स्त्री को खोजने

की बडी कठिन समस्या है ।

समाज की आद्यारशीला ही स्त्री के कारण टीकी हुई है और स्त्री के लिए समाज के बनेबनाये नियम को तोडना बहुत ही आसान है । जिस दिन स्त्री अपने चारित्र को खत्म कर देगी उस दिन समाज के सभी नियम टुट जाते है । क्योंकि स्त्री के चारित्र पर ही समाज की आद्यारशीला टीकी है जिस दिन स्त्री अपना चारित्र तोड देगी उस दिन समाज व्यवस्था अपने आप में खत्म हो जाती है । द्रौपदी भरी सभा में कृण को पूछती है –'' प्रभु जब से मैने कर्ण को देखा है तब से मेरा मन विह्वल हो उठा है कि मैंने पाँच पाण्डवों को अपना पति बना लिया है और कर्ण को बना लु तो क्या फर्क पडेया ।'' इतना कहनेके बाद द्रौपदी कृण को कहती है कि – क्या प्रभु मेरा मन मलिन हुआ है ? तब कृष्ण ने कहा – नही , कभी नही, नदी जब बहती है तब द्युल, पौद्ये तो बहता रहता है । नदी को बहते रहने के द्यर्म ने ही उन्हें छुद्र बनाया है । द्रौपदी हो या आज की नारी हो । समाज की सारी द्यटना स्त्री के ईर्दगिर्द द्युमती रहती है ।

भारत देश गाँवों से बना है । गांधीजी ने भी गाँवों की बात तथा उनकी समस्या पर विचार किया था । भारत की पहचान आज भी गाँव है लेकिन पिछले कई सालों से परिवर्तन नजर आता है । बदलते इस विश्व में समाज बडी तेजी से बदलाव अपना रहा है । आज भी विश्व नया पुराना दो भागों में विभाजित है । युरोप के देशों में आरंभ काल से ही शिक्षा की स्थिति अच्छी है जब कि भारत स्वतंत्रता के बाद गाँवों की हालात में इतना अच्छा वातावरण और सुविघाओं का निमार्ण नही हुआ है । जातिभेद की समस्या हिन्दुस्तान में महाभारत काल से चली आ रही है । चाहे वे सीता, कुन्ती और द्रोपदी क्यों न हो । महाभारत काल में द्रोपदी को ही देखिए । युधिष्ठिर जुए में हारकर लज्जित और अपमानित किया था । क्या हिन्दुस्तान की समाज व्यवस्था में नारी का स्थान यही है । स्त्रीयों की स्थिति आज भी गाँवों में नही

बल्कि शहर की शिक्षित स्त्री को अपने अस्तित्व की लडाई लडनी पडती है । अपने अस्तित्व की रक्षा के लिए दिनरात चिंतित रहना पडता है । शिक्षित स्त्रीयों आज भी आजाद नही है । अनेक प्रकार की रूढि और परंपरा का शिकार हो रही है ।

हमने अपने स्वार्थ के लिए ऐसी समाज व्यवस्था का निर्माण किया है कि आज उस व्यवस्था से बहार निकलने में छटपटा रहा है । समाज की व्यवस्था गुलामों के लिए ही बनी है । आज समाज दो क्षेत्र में बसते है -गाँव और शहर । दोनों विस्तार की स्त्रीयों की अपनी अलग समस्या और अलग मायने है । गाँव की स्त्री को आज भी गँवार समजा जाता है । उनका कोई स्था नही होता । सिर्फ काम के लिए इस्तमाल किगया जाता है । समाज और परिवार में उनकी कोई हिस्सेदारी नही है । शिक्षा के प्रचार प्रसार और गाँवों में तकनीकी साधनों ने आज के गाँव को बदल दिया है । शिक्षित गाँव की स्त्री की बडी अजिब समस्या है । वह ऐसे चौराहे पर खडी है उसे मालुम नही, ऐसी स्थिति में जी रही है । गाँव की पढि लिखी आज की स्त्री देश और दुनिया को समझ रही है । तकनीकी साधनों ने उनको पुरी तरह बदल दिया है । उनकी मानसिकता आज नयी हो गई है । सवाल यह है एक तरह गाँव की रूढिवादी समाज और दूसरी तरह गगन में विहरनेवाली शिक्षित नारी । कितने विरोद्याभाष के बीच जीती है यह नारी । कितना कष्ट सह रही है । हमें लगता है जि जैसे वह कष्ट सहने और गुलामी के लिए ही पैदा हुई है ।

हाँ, एक बात साफ है कि आज ग्रामीण समुदाय में बदलाव जरूर आया है । स्त्री आज गाँवों के खेत से निकलकर शहरों की ओर जा बसी है । वैचारिक दृष्टि से आज आजाद हो गयी है । शिक्षित गाँव की स्त्री की मानसिकता विकसित होने के कारण वह हर बात में आजादी चाहती है । अपनी जिन्दगी स्वतंत्र तरीके से जीना संवैद्यानिक अधिकार है । गाँव की शिक्षित स्त्री खेत और खलिहानों से मुक्ति पाकर शहर में तो बस गयी है लेकिन वहाँ भी दासता उनका पीछा

नही छोडता । गाँव की शिक्षित स्त्री मानवीय धरोहर से जुडी हुई है । मानवता का पक्षधर होती है । अमानवीय दिवारों के घेरे से बहार निकलना आज की शिक्षित स्त्री के लिए एक चुनौती है । गाँव की स्त्री आज भी रूढिवाद से मुक्त नही है । स्थान स्थान पर उनकी मानसिकता कुठाराघात महसूस करती है ।

(१) योग्य पात्र की तलाश गाँव की शिक्षित स्त्री के लिए बडी चुनौती है । गाँवों में पुरूष समाज बचपन में ही परिवार की जिम्मेदारी संम्हल लेता है । बहुत कम पढाई करके पिता के परंपरागत पेशे से जुड जाते है । जब की गाँव की स्त्री पढ लिखकर विकसित हो जाती है । एक तरह गाँव का कम पढा लिखा लडका और दुसरी तरह गाँव की शिक्षित लडकी । जब दोनों शादी के बंधन में जुडते है तब दोनों की वैचारिक मेल मिलाव नही रहता । अंत में दोनों के बीच रिश्ते में दराद पैदा होती है । अपनी जीन्दगी पढि लिखि औरत अच्छी तरह नही जी सकती है । क्या समाज व्यव्स्था का निर्माण हमने किया है । काम के घंटे और काम समान होने के बावजेद भी स्त्री को कम तनख्वाह और पुरूप को ज्यादा तनख्वाह । पुरूष प्रधान समाज की मानसिकता कितनी बेह्द अमानवीय है । एक तो रोजगार की समस्या दुसरी तरह गाँव की रूढिवादी संस्कृति और समाज के बहार निकलना स्त्री के लिए कितना मुश्किल काम है । हिन्दी के प्रसिध्ध विवेचक ने कहा है –'' आज का समाज न पुरूष प्रधान है और न स्त्री प्रधान है । आज का समाज सिर्फ अर्थ प्रकान है । " अर्थ प्रधान समाज में अर्थ का उपार्जन करने की जिम्मेदारी स्त्रीके लिए नयी समस्या है । परिवार और कमाना दो प्रकार की पेचीदी स्थितियों में आज की स्त्री अपनी आजादी के लिए छटपटा रही है ।

(२) गाँव की शिक्षित स्त्री गाँव में ही अपनी पढाई लिखाई करती है । जब बहार पढने की शुरूआत होती है तो गाँव का समाज इस बात को नकारता है । लडकी गाँव के बहार पढाई कर ही नही सकती ऐसी मानसिकता आज भी कई गाँवों में आजादी के इतने सालों के बाद

भी है । रूढिवादी ग्रीमण समाज तकनीकि साधनों के कारण अब धीरे धीरे बदलने लगा है लेकिन अशिक्षित माता-पिता आज की गाँव की लडकी को अभी भी रूढिवादतिा में पाल रहे है कितना सही है यह आज के दौर में । आज स्त्री ही स्त्री के सबसे बडे अवरोधक परिबल है । आपको महाभारत का उदाहरण याद होगा जब अर्जून द्रोपदी को जितकर लाते है तब कुन्ती पाँच पुत्रों में बाट देती है । एक स्त्री को पाँच पतियों में बाँटना दुस्साहस मैं समझता हूँ कि कुन्ती के अलावा कोई नही कर सकता । द्रौपदी ने पुरे जीवनभर पाँच पतियों की सेवा में ही लगी रही । द्रौपदी जब कुरूवंश और पांण्डव के समक्ष कहती है कि-युधिष्ठिर मुझे हार गया या अपनी आत्मा को ? तब उसे अपमानीत करके बिठा दिया जाता है और यही द्रोपदी पुरी जिन्दगी बिना विरोध करे पाँच पतियों की सेवामां अपनी जिन्दगी लगा देती है । अमानवीय व्यवहारों के सामने स्त्री कुछ बोल ही नही सकती उनको मुक होकर सब सहना पडता है ।

(३) गाँव की शिक्षत स्त्री के लिए योग्य पात्र का चयन करने के लिए भी तकलिफ होती है क्योंकि आज तो गाँव और शहर दो भागों में समाज विभाजित हो गया है । गाँव के लोग गाँव की ही लडकी के साथ शादी करते है और शहर के लोग शहर की लडकी के साथ । आज का समाज दो पक्षों में विभाजित हो गया है।

आज भी गाँव की शिक्षित स्त्री अनेक समस्या से जुज रही है इस बात से इन्कार नही किया जा सकता ।